

Polgári Szemle

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

CIVIC REVIEW – LEARNED PAPER FOR ECONOMIC AND SOCIAL SCIENCES

A Polgári Szemle a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya (IX.) által minősített folyóirat. A Politikatudományi Bizottság D kategóriába, a Regionális Tudományos Bizottság C, míg a Gazdaságtudományi Doktori Minősítő Bizottság D kategóriába sorolta.

2018/I-3.

VOL. 14. NO. 1-3.

Polgári Szemle
Gazdasági és társadalmi tudományos folyóirat

Kiadja a Polgári Szemle Alapítvány
A szerkesztőbizottság székhelye: Budapest V. ker., Falk Miksa u. 1.
1537 Budapest, Pf. 396.
info@polgariszemle.hu

A folyóirat a Szövetség a Polgári Magyarországért Alapítvány
támogatásával jelenik meg.
Stratégiai támogató az Edutus Főiskola és a Károli Gáspár Református Egyetem.

Főszerkesztő: Dr. Lentner Csaba

Szerkesztőbizottság:

Dr. Botos Balázs	Dr. Miskolczi Bodnár Péter
Dr. Cséfalvay Zoltán	Dr. Scheuer Gyula
Dr. Fekete Dávid	Dr. Szatmári Péter
Dr. Illés Mária	Dr. Szennyessy Judit
Dr. Matolcsy György (elnök)	Dr. Vízkelety Mariann

A tanulmányok lektorálásában a szerkesztőbizottság mellett részt vett:
Dr. Farkasné dr. Fekete Mária – Dr. Kecskés András – Dr. Zéman Zoltán

Kéziratok lezárása: 2018. augusztus 10.

Honlap: www.polgariszemle.hu
www.facebook.com/polgariszemle

Nyomdai előkészítés: Iconos Kft.

A lap megrendelhető: 1537 Budapest, Pf. 396.,
illetve e-mailen: info@polgariszemle.hu.
Előfizetési díj egy évre 3000 Ft.

Terjeszti a Lapker Zrt., illetve a Szkítia könyvesbolt:
Budapest XI. kerület, Ménesi út 1/A.

ISSN 1786-6553

A Polgári Szemleiben megjelenő írások a szerzők véleményét tükrözik,
amelyek nem esnek szükségképpen egybe a szerkesztőség álláspontjával.

TARTALOMJEGYZÉK

Lentner Csaba – Ciklusokon át – Főszerkesztői beköszöntő	7
<i>Társadalompolitika</i>	
Maróth Miklós – Hogyan lehet megőrizni Európa keresztény identitását?	15
Pokol Béla – A századközép után. A technológiai munkanélküliség kiteljesedésének kérdései	28
Wisnovszky Gábor György – A szuverenitás valódi forrásának feltérképezése a nyugati államfejlődésen és a magyar rendszer váltáson keresztül	44
Egyed Szilárd – Az internet demokratizáló hatása	57
Kevevári István – A világi és a spirituális hatalom kapcsolata a reformáció korában	77
Laczkovits-Takács Tímea – Győr humánszolgáltatási modelljének egészségügyi pillére 1990-től napjainkig	90
Csiszárík-Kocsir Ágnes–Garai-Fodor Mónika – Miért fontos a pénzügyi ismeretek oktatása a Z generáció véleménye alapján?	107
Diana Kucherenko – The Human Factor As a Basis of Evolutionary Development	120
Ildikó Laki – The Rights of People Living with Disabilities in the 21st Century	129
<i>Gazdaságpolitika</i>	
Gróf Bethlen István – „A bethleni konszolidáció” gazdasági teljesítménye. Sikerek és máig ható tanulságok	138
Somogyi Ferenc – Komparatív előnyök, ökológiai ártalmak, társadalmi károk a világállam és a nemzetállamok világának fényében	160
Giday András–Árva László – A méretfüggő vállalati adózás. A kkv-k megvédelme a globalizáció negatív hatásaitól	180
Kecskés András – A kkv-k előtt álló kihívások Magyarországon és a Nyugat-Dunántúl régióban	193
Printz-Markó Erzsébet–Albert Tóth Attila – Az egészségturizmus fogalomrendszerének modellezése kiválasztott nyugat-dunántúli fürdőtelepülések mintáján keresztül	205
Sisa Krisztina A.–Kovács Róbert – A tervezési keretrendszer innovatív megközelítése a magyarországi államháztartási szektorban	221
Béres Dániel – A központi értéktárak szerepe az európai versenyképesség növelésében és az értékpapír-tranzakciók kiegyenlítési kockázatának csökkentésében	236
Szegediné Lengyel Piroska – Vállalkozások állami támogatásainak bemutatása és számviteli elszámolása	261

Kiss Livia Benita – A jövedelmi helyzet, az élettel való elégedettség és a környezeti terhelés összefüggései hazánk régióiban	273
Varga Bence – Pénzügyi felügyeleti feladatokat kizárólagosan ellátó központi bankok Kelet-Közép-Európában	287
<i>Nemzetközi gazdaság</i>	
Egedy Gergely – Brexit-tárgyalások: Odüsszeia, partot érés nélkül	299
Rózsás Tamás – Kuba és Észak-Korea. Kommunista zárványok geopolitikai védetségével?	316
Bálint L. Tóth – V4: A Political Tool for Advancing State Interest	330
<i>Tudományos műhely</i>	
Iván Dániel–Koi Gyula – A Magyar büntetőjog. Kommentár a gyakorlat számára I–III.	342
Iván Dániel–Koi Gyula – A Polgári jog. Kommentár a gyakorlat számára I–III.	346
Lentner Csaba – A polgári értékek szolgálatában	351
Kopátsy Sándor – A három születésnap kiíváságom	354
Szabó Tamás–Kovács Eszter – Közszolgáltatások és térbeli koncentráció	361
Szarvas Hajnalka–Magyar Gábor–Mező Tamás – A motiváció, a mozgásba hozás művészete. Informatikai technológiák alkalmazási lehetőségei a közigazgatási struktúrák fejlesztésében	383
Grebelyné Kiss Evelin – Az abortusz törvényi szabályozása és megítélése napjainkban	410
Tóth Zoltán Balázs – Magyarország válaszlépései a pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással kapcsolatos kihívásokra	418
Bronislava Rubinska – The Choice and Organization of Materials in the Communicative Minimum for Teaching Communication to Students With a Non-Humanities Profile	428

TABLE OF CONTENTS

Csaba Lentner – Throughout Cycles – Welcome by the Editor-in-Chief	11
<i>Social Policy</i>	
Miklós Maróth – How to Preserve Europe’s Christian Identity	15
Béla Pokol – After the Mid-Century. Questions of the Unfolding of Technological Unemployment	28
Gábor György Wisnovszky – Mapping the Genuine Source of Sovereignty Through Western European State Development and the Change of Regime in Hungary	44
Szilárd Egyed – The Democratizing Effect of the Internet	57
István Kevevári – Relationship between Secular and Spiritual Power During the Period of Protestant Reformation	77
Tímea Laczkovits-Takács – The Health Pillar of Human Services in the City of Győr from 1990 to Date	90
Ágnes Csiszárík-Kocsir-Mónika Garai-Fodor – Why is Financial Education Important? Results Based on the Opinion of Generation Z	107
Diana Kucherenko – The Human Factor As a Basis of Evolutionary Development	120
Ildikó Laki – The Rights of People Living with Disabilities in the 21st Century	129
<i>Economic Policy</i>	
Stephen Count of Bethlen – Economic Achievements of the „Bethlen- Era”. Successes and Lessons for Our Time	138
Ferenc Somogyi – Comparative Advantages, Ecological Dangers, Social Harms in the Light of the World State and Nation States	160
András Giday– László Árva – Size-Related Corporate Taxation. How to Protect SMEs From the Adverse Effects of Globalization?	180
András Kecskés – Challenges to SMEs in Hungary, Especially in the West-Transdanubian Region	193
Erzsébet Printz-Markó–Attila Albert Tóth – Simulation of Health Tourism Concepts via a Sample of Spa Towns in Western Transdanubia	205
Krisztina A. Sisa– Róbert Kovács – An Innovative Approach to Planning Framework in Hungarian Public Finances	221
Dániel Béres – The Role of EU CSDs in Improving EU Competitiveness and Mitigating Settlement Risk	236
Piroska Szegediné Lengyel – Government Grants for Businesses and Their Accounting Requirements	261
Livia Benita Kiss – Correlations between Income Position, Satisfaction with Life and the Environmental Load in Various Regions in Hungary	273
Bence Varga – Central Banks with Exclusive Financial Supervisory Duties in Central and Eastern Europe	287

International Economy

Gergely Egedy – Brexit Negotiations: Odyssey, Without Reaching Safe Land	299
Tamás Rózsás – Cuba and North Korea. Communist Enclaves With Geopolitical Protection?	316
Bálint L. Tóth – V4: A Political Tool for Advancing State Interest	330

Scientific Workshop

Dániel Iván– Gyula Koi – Commentary on Hungarian Criminal Code for Practitioners Vol. I-III.	342
Dániel Iván– Gyula Koi – Commentary on Civil Code for Practitioners Vol. I-III.	346
Csaba Lentner – In the Service of Citizens	351
Sándor Kopátsy – My Three Birthday Wishes	354
Tamás Szabó–Eszter Kovács – Public Services and Spatial Concentration	361
Hajnalka Szarvas–Gábor Magyar–Tamás Mező – Motivation, the Art of Setting Things in Motion. Application Opportunities of Information Technologies in Public Administration	383
Evelin Grebelyné Kiss – Statutory Regulation and Different Views of Abortion in Today's World	410
Zoltán Balázs Tóth – Hungary's Responses to the Challenges Related to Money Laundering and Financing Terrorism	418
Bronislava Rubinska – The Choice and Organization of Materials in the Communicative Minimum for Teaching Communication to Students With a Non-Humanities Profile	428

Ciklusokon át

Főszerkesztői beköszöntő

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B20, N01

Kulcsszavak: gazdaságpolitika, társadalompolitika, Magyarország

Szeretettel ajánljuk a *Polgári Szemle* társadalomtudományi folyóiratunk 14. évfolyamának 1–3. összevont, magyar nyelvű lapszámát. Periodikánk gazdaság- és társadalompolitikai tanulmányokat közöl. A Magyar Tudományos Akadémia által minősített, lektorált szakfolyóirat. Támogatóink jóvoltából évente két magyar nyelvű kiadvánnyal, egy angol nyelvűvel és 2018-tól egy Kínában kiadott lapszámmal is jelentkezünk.

Kiadványaink szerzői a magyar tudományos élet és az államigazgatás, a Magyar Nemzeti Bank, az Állami Számvevőszék magasán pozicionált képviselőiből kerülnek ki, akik gondolataik közreadásával igyekeznek átfogó képet nyújtani a 2010-től újjászervezett Magyar Állam főbb gazdasági és társadalmi folyamatairól s a körjük formálódó tudományos rendszerekről, nemzetközi és történelmi ki- és visszatekintéssel. Tudós szerzőink a magyar történelem és történelmi nagyságok arcképcsarnokából egy-egy reprezentánst is felvillantanak, továbbá legfrissebb tudományos könyveinkről recenziókat adunk közre, sőt fiatal kutatók szárnybontogató kísérleteinek, dolgozatainak is helyet biztosítunk. Önmeghatározásunk szerint tehát a *Polgári Szemle* társadalomtudományi vetületű folyóirat, annak eredeti, széles (jogi, gazdasági, társadalompolitikai, államtudományi, történelmi, politikatudományi) értelmezésében. Ha pedig tovább konkrétizálunk, a társadalomtudomány fejlődését nyomon követő, sőt annak bölcsőjeként, új és újszerű tudományos eredményeknek helyt adó, a világban, az országban napjainkban körülöttünk lezajló folyamatok tudományos elemzésére szolgáló periodika vagyunk.

A 2018-as első magyar lapszám (2018 februárjában egy angol nyelvűt már kiadtunk) két tanulmányára hívnám fel külön is az olvasóközönség szíves figyelmét.

Maróth Miklós, a Magyar Corvin-lánccal kitüntetett, Széchenyi-díjas magyar klasszika-filológus, orientalista, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja *Hogyan lehet megőrizni Európa keresztény identitását?* címmel adta közre dolgozatát. Az eszméletörténeti előzmények, széles szakirodalmi hivatkozások bázisán felépített írás végén a szerző felteszi a kérdést, s hozzá meg is adja a mindannyiunkat orientáló, készítésre ösztönző választ, miszerint:

Ad 1. „Ahhoz, hogy Európát az iszlám káros befolyásától megmenthessük, paradox módon az iszlámtól kellene tanulnunk... Mindenekelőtt el kellene tanulnunk tőle

saját vallásunk komolyan vételét. Manapság azt láthatjuk, hogy a fiatalok világképét nem a család, nem is valamelyik egyház, hanem az amerikai filmek és a folyóiratok formálják. Azokban találják meg viselkedésükhöz a példákat, azok alakítják gondolkodásmódjukat. Márpedig ezek a források nem hitelesek, a belőlük sugárzott világkép nem a vallási tanításokkal kompatibilis, hanem azzal a haszonelvű, nihilista ideológiával, amely a német historicizmus talaján termett. Az egyházak a komoly mondanivalót sugárzó, ám mégis szórakoztató filmek gyártásában, kevés kivételtől eltekintve, nincsenek jelen.”

Maróth professzor érvelését a következőképpen folytatja (ad 2.): „Ha tehát nem vesszük komolyan a saját vallásunkat és az azon alapuló, római gyökerű kultúránkat, és nem alkotunk erős közösségeket, akkor az erős identitástudattal és közösségtudattal rendelkező iszlám maga alá gyűri minket. Akkor továbbra is folyamatosan fogják bezárni a keresztény templomokat, párhuzamosan a folyamatos mecsetépítésekkel, mint ahogyan ma ezt látjuk Nyugat-Európa országaiban.”

További intelemként úgy fogalmaz (ad 3.), hogy „...kerülni kell a párbeszédet az iszlámmal, amennyiben vallási kérdésekről van szó. Ők ugyanis isteni igazságukról és csaló voltunkról meggyőződve soha, egyetlen kérdésben sem fognak egy tapodtat sem engedni. Az iszlám törvényeit követve egyoldalúan téríteni akarnak, és megvetnek, elutasítanak mindent, ami nem az iszlám. Követelni fogják saját törvényeik bevezetését a mi országainkban, és mi a német historicizmus káros következményeként megjelent uralkodó ideológiánk jegyében engedni fogunk, mert minden egyformán jó, minden pusztán történeti fejlődés eredménye.”

A továbblépés, vagy talán közkeletűbb értelemben megragadva, a túlélés módját Maróth Miklós úgy látja: „Viszont törekedni lehet az együttműködésre az iszlámmal a közös értékeink védelmében... Az iszlám ugyanis, amint azt vezetői többször kifejtették, globalizálhatatlan. A globalizmus veszélyével szemben az iszlám lehetne a legerősebb szövetségesünk. Meg kellene tanulnunk az iszlámtól, milyen erős a közösség, és milyen erő van a szolidaritásban.”

A régi erdélyi főnemesi családból származó dr. Gróf Bethlen István – édesapja néhai dr. bethleni gróf Bethlen László jogász, az Erdélyi Szövetkezetek elnöke, országgyűlési képviselő, édesanyja néhai széki gróf Teleki Katalin – írásában párhuzamot állít a Trianon utáni Bethlen-kormány és a 2010 utáni Orbán-kormány gazdaságpolitikája között.

Bethlen gróf közgazdasági, filozófiai és államtudományi végzettsége, a német gazdasági és bankéletben betöltött vezető állásai, jelenleg is aktív egyetemi professzori státuszai, többéves Egyesült Államokban, majd az MDF országgyűlési képviselőjeként, illetve a Magyar Páneurópa Unió elnökeként folytatott praxisai alapján arra az állításra jut, hogy „a 2010-es gazdaság- és pénzügypolitikai fordulat egyre több hasonlóságot mutat az 1920-as évekhez”. Az Antall József hívására hazatért nemzetközi pénzügyi szakértő, a kései utód felmutatja a bethleni gazdaság- és pénzügypolitika alapvető elképzeléseit, eszközeit és eredményeit,¹ törekedve a ma is felhasználható tanulságok kidomborítására. A múlt eseményeit bemutatva keresi a kapcsolatot a jelen gazdaságpolitikai történéseivel. Majd konklúziójában kifejti, hogy Bethlen István magyar

miniszterelnök több mint tízéves kormányzásának csúcspontját 1928-ban érte el. Kilencven évvel később pedig megállapítható, hogy a mártír miniszterelnököket példaképnek tekintő dr. Orbán Viktor vezetésével Magyarország jó úton halad úgy a hagyományokat tekintve és azokat figyelembe véve, mint egy valóban modern, nem pedig a 250 éves megcsontosodott, ortodox liberalizmust vagy a 2007–2008-as pénzügyi válság során látványosan csődöt mondó neoliberalizmust követő gazdaság-pénzügypolitika kialakításával.

Jó szívvel ajánlom még Pokol Béla alkotmánybíró, jogászprofesszor, a felsőörsi polgári disputákat szervező Somogyi Ferenc egyetemi docens, Egedy Gergely történészprofesszor által a Brexit valóságát görög mitológiai fordulattal társító, valamint Giday András és mások írásait is.

Reméljük, hogy e kiadványunk is elnyeri tetszését, hasznos információkat kínál. Kérem, kollégái, sőt külföldi partnerei figyelmét is hívja fel a *Polgári Szemlére*, amely a jelentősebb nemzetközi egyetemek és nemzeti könyvtárak olvasópolcaira is eljut, különösen az angol és kínai lapszámok, illetve a diplomáciai testületekhez, sőt, a határon belüli és határon túli szellemi műhelyeknek is küldünk példányokat.

Tudományos folyóirat főszerkesztőjeként – sajnos visszatérően – adódik, hogy időközben elhunyt szerzőinktől végső búcsút vegyek, életművüket röviden méltassam, s a kegyelet virágait szellemi sírhantjukra tegyem.

Elsőként Tomcsányi Pál (1924–2018) Széchenyi-díjas professzorra emlékezünk, aki ez év február 22-én hunyt el. Írásaival megannyiszor gazdagította folyóiratunkat, s számos tanácsot, konkrét segítséget nyújtott a *Polgári Szemle* tudományos besorolásának mélyítéséhez. Tomcsányi Pál járatos volt az effélékben, hiszen legfontosabb tudományos eredményei talán éppen a tudományszervezés tárgykörében születtek. 1966-ban kidolgozta a kutatói ismeretgazdálkodás fogalomkörét, s kutatási módszertani könyve is számos kiadást megért. Évtizedeken át tanultak egyetemi és PhD-hallgatók a jegyzeteiből, amellet hogy eredeti, talán első szakmai kötődése az agrármarketing tudományos módszereinek folyamatos továbbfejlesztésére irányult. Máig is ismerősen cseng vissza az egyetemi doktori szigorlataimra betanult mondata, miszerint a nagykőrösi gazdák annak idején fűzfa kosarakban vitték a gyümölcsöt a piacra, s a termékeiket így látványosan, esztétikusan tették a vásárt látogatók elé, s ezáltal kapósabb lett a portéka.

Tomcsányi Pál a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja volt, Tomcsányi Vilmos Pál (1880–1959) volt Bethlen-kormánybeli igazságügyminiszter fia, Tomcsányi Móric (1878–1951) jogász-akadémikus unokaöccse. A *Polgári Szemlében* gyakorta megjelenő írásai a tudomány tiszteletére és az oktatás fontosságára hívták fel a figyelmünket.

Ugyancsak 2018 év elején vettünk végső búcsút Tóth Zoltán Józseftől (1967. január 29. – 2018. január 28.), a Szent Korona-tan jeles képviselőjétől, jogtörténésztől, akinek szellemi öröksége önálló és szerkesztett műveiben is fennmarad. Önálló kötetek: *Magyar közjogi hagyományok és nemzeti öntudat a 19. század végétől napjainkig*. Szent István Társulat, Budapest, 2007; *Megmaradásunk alkotmánya. A Szent Korona-eszme a magyar történelemben és közjogban*. HUN-idea, Budapest, 2007; *Élet a Szent Korona jegyében. A magyar értékekre épülő társadalom*. Magyarok Világszövetsége, Budapest, 2011; *Vihar*

előtt – válaszáton. Két Hollós, Budapest, 2011; *Végkifejlet előtt – végveszélyben.* Két Hollós, Budapest, 2014. Szerkesztett művei: *A Magyar Szent Korona és a Szent Korona-tan az ezredfordulón.* Szent István Társulat, Budapest, 1999; *Igazság és történelem – Molnár Tamás gondolatainak gyűjteménye.* Szent István Társulat, Budapest, 2000.

Tóth Zoltán József egyetemi docensként hallgatók ezreit tanította a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, a Nemzeti Közszerológiai Egyetemen és más hazai felsőoktatási intézményekben. Emléke a hallgatók, kollégák lelkében, könyveiben s a *Polgári Szemle*ben gyakorta közzétett írásaiban marad ránk.

Egykori szerzőink, Tomcsányi Pál akadémikus, a Szent István Egyetem professzorának és Tóth Zoltán József egyetemi docens, volt helyettes államtitkárának az emlékét megőrizük, a szerkesztőbizottság kegyelettel adózik munkásságuk előtt.

Prof. dr. Lentner Csaba egyetemi tanár
a *Polgári Szemle* főszerkesztője,
a polgári kormány előterjesztése által
a Magyar Érdemrend tisztikeresztjével kitüntetett,
2018. augusztus 20-án

J E G Y Z E T

¹ A több mint tízéves bethleni kormányzati kurzus gazdaság- és szociálpolitikai eredményeit nagyszerűen, sőt további részletekbe menően foglalja össze többek között Beregi Béla: *Gróf Bethlen István és a magyar közgazdaság. Gazdaságpolitikai tanulmány* című könyve (a szerző kiadása, 1930., 192 oldal).

Throughout Cycles

Welcome by the Editor-in-Chief

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B20, N01

Keywords: economic policy, social policy, Hungary

We kindly recommend you the combined Hungarian edition 1-3 of Volume 14 of *Polgári Szemle*, our journal of social sciences. This periodical publishes studies in economics and social policy. The specialized journal is rated and proofread by the Hungarian Academy of Sciences. Courtesy of our sponsors, two issues are published in Hungarian and one in English every year, and from 2018, an issue will also be released in China.

The authors of our publications are high-ranking representatives of Hungarian academic life, public administration, the National Bank of Hungary and the State Audit Office, who publish their ideas, embedded in an international context and a historical perspective, in an endeavour to give an overview of the main economic and social developments related to the Hungarian State, re-organized after 2010, and to the evolving academic systems. Our scholarly authors also give glimpses of Hungarian history and portray various historical figures, the most recent academic books are reviewed, and even the fledgling attempts of and papers by young researchers are given room in the journal. According to our self-definition, *Polgári Szemle* is a social journal in the original sense of the term (including the areas of law, economics, social policy, polity, history and politics). In a more specific approach, this periodical tracks development in social sciences, serves as a cradle for new and novel academic achievements, and analyses the current global and national trends and events using scientific methods.

In the first Hungarian issue of 2018 (an English one was published in February 2018), I would like to recommend two papers for the reader's special consideration.

University professor Miklós Maróth, classical philologist and orientalist awarded the Hungarian Corvin Chain and the Széchenyi Prize, and a full member of the Hungarian Academy of Sciences, has published a paper about *How to Preserve Europe's Christian Identity*. At the end of the study built on the history of the related ideas and on extensive references, the author gives an inspiring answer to the question asked in the title:

Ad 1/ "In order to rescue Europe from the harmful effects of Islam, paradoxically, we should learn from Islam itself. First and foremost, we should learn to take our own religion seriously. Nowadays we can see that young people's view of the world is no

longer shaped by their families or churches, but by American films and journals. That is where they find role models and that is what shapes their frames of mind. However, these sources are not authentic, and the worldview they convey is incompatible with our religious teachings, as they represent a utilitarian, nihilistic ideology grown on the basis of German historicism. With a few exceptions, the churches are not present in the production of films that have serious messages and are nevertheless entertaining.”

Professor Maróth goes on in his argumentation as follows: ad 2/ “If we do not take our own religion and the culture built on Roman roots and based on this religion seriously, and fail to set up strong communities, Islam, characterized by a strong identity and sense of community, will overpower us. The closing up of Christian churches will continue, one after the other, while mosques will be simultaneously built, as we can see in various countries in Western Europe today.”

As an additional reminder (ad 3/), he adds: “...dialogue with Islam should be avoided when it comes to religious matters. The reason is that Muslims are firmly convinced that only they have the truth and that we are fraudsters, they will never give up an inch. Following the laws of Islam, they unilaterally want to proselytize, and they despise and reject everything outside Islam. They will demand the adoption of their laws in our countries, and in the spirit of the prevailing ideology that is a corollary of German historicism, we will give way to it, as ‘everything is equally good, everything is merely an outcome of historical development’.”

In Miklós Maróth’s opinion, the way forward, or to paraphrase it in a more common way, our survival requires the following: “Efforts can, however, be made at co-operation with Islam to protect our commonly professed values... As explained by its leaders on several occasions, Islam cannot be globalized. Thus, Islam can be our most powerful ally against the threat of globalism. We should learn the power of community and the strength lying in solidarity from Islam.”

In his paper, Dr Stephen Count of Bethlen, a count of time-honoured Transylvanian lineage (his father, the late Dr László Bethlen was an attorney, Member of Parliament and the Chairman of Transylvanian Cooperatives, and his mother was the late Countess Katalin Teleki of Szék), makes a comparison between the economic policies of the Bethlen Government after the Trianon Peace Treaty and of the Orbán Governments after 2010.

Based on Count Bethlen’s qualifications in economics, philosophy and polity, his senior positions held in the German economy and banking, his currently active university professorships, several years spent in the United States, membership in Hungarian National Assembly as an MDF Party representative and his chairmanship of the Hungarian Pan-European Union, he concludes that “governance after the 2010 economic and financial policy change has been showing increasing similarity with the 1920s”. The international financial expert, who returned to Hungary on the invitation of the late PM József Antall, outlines the fundamental concepts, means and achievements of his forefather, PM Bethlen’s economic and financial policy,¹ and makes efforts at highlighting the lessons that can be learnt today. He is looking for correlations between the past and current economic policy events. He concludes that

Hungarian Prime Minister Count István Bethlen reached the summit of his more than decade-long governance in 1928. Ninety years later, it can be established that under the leadership of Dr Viktor Orbán, who considers the martyred Prime Minister as his role model, Hungary is on the right track towards the creation of a genuinely modern economic and financial policy rather than following an ossified, 250 years old, orthodox liberalism or neoliberalism that spectacularly failed during the 2007-2008 financial crisis.

I can also warmly recommend the writings by constitutional judge and professor of law Béla Pokol; by university reader Ferenc Somogyi, who organizes civil disputes at Lake Balaton; by professor of history, Gergely Egedy, who likens the reality of Brexit to a Greek mythological twist; by András Giday and by many others.

We hope that you will enjoy this publication just as the previous issues and will find useful information in it. Please do not hesitate to call the attention of your foreign colleagues to *Polgári Szemle*, which is dispatched to the shelves of major international universities and national libraries, especially the English and Chinese versions, copies of which are forwarded to diplomatic corps and to intellectual workshops in Hungary and across the borders.

Unfortunately, as an editor-in-chief of a scientific journal, I regularly have to say final farewell to our authors who pass away, acknowledge their lifetime achievements and place the flowers of grace on their intellectual graves.

First, we remember Széchenyi Prize awarded professor Pál Tomcsányi (1924-2018), who died on 22 February. With his writings he provided valuable input to our journal on numerous occasions, and rendered specific assistance to the academic rating of *Polgári Szemle*. Pál Tomcsányi was well-versed in such affairs, as his most important academic achievements were made exactly in the field of science management. In 1966 he elaborated the concepts related to researchers' knowledge management and his book on research methodology ran through several editions. Graduate and post-graduate students learnt from his textbooks for decades. His original, perhaps first, professional orientation was the continuous elaboration of the scientific methods in agricultural marketing. I will never forget his proposition I learnt for the mid-term examinations during my PhD course: as the farmers of Nagykőrös carried fruit to the marketplace in nice wicker-baskets, the merchandise looked and sold better.

Pál Tomcsányi was a regular member of the Hungarian Academy of Sciences. He was the son of Vilmos Pál Tomcsányi (1880-1959), Minister of Justice in the Bethlen Government, and he was the nephew of lawyer and academician Móric Tomcsányi (1878-1951). His numerous papers published in *Polgári Szemle* called for reverence for science and emphasized the significance of education.

A final good-bye was also said to Zoltán József Tóth (29 January 1967 – 28 January 2018), an outstanding representative of the Doctrine of the Holy Crown and a law historian, who handed down his legacy to us in books he wrote and edited. His books include: *Hungarian Public Law Traditions and National Consciousness from the End of the 19th Century to Date*. Szent István Társulat, Budapest, 2007; *The Constitution of Our Survival. The Doctrine of the Holy Crown in the History and Public Law of Hungary*. HUN-idea,

Throughout Cycles – Welcome by the Editor-in-Chief

Budapest, 2007; *Life in the Spirit of the Holy Crown. A Society Built on Hungarian Values*. Magyarok Világszövetsége, Budapest, 2011; *Before the Storm – At Crossroads* Két Hollós, Budapest, 2011; *Prior to Denouement – On the Verge of Collapse* Két Hollós, Budapest, 2014; He edited the following books: *The Holy Crown of Hungary and the Doctrine of the Holy Crown at the Turn of the Millennium*. Szent István Társulat, Budapest, 1999; *Truth and History – A Collection of the Ideas of Tamás Molnár*. Szent István Társulat, Budapest, 2000.

As an associate professor, Zoltán József Tóth taught thousands of students at the Pázmány Péter Catholic University, the National Public Service University and other higher education institutions. His memory will stay in the souls of his students and colleagues, in his books and in his papers frequently published in *Polgári Szemle*.

We will remember academician Pál Tomcsányi, professor of the Szent István University, and associate professor Zoltán József Tóth, former deputy minister of state, and the editorial board pays tribute to their work and achievement.

Dr Csaba Lentner, university professor
Editor-in-chief of *Polgári Szemle*
Awarded the Officer's Cross
of the Order of Merit of Hungary, on recommendation
of the conservative government, on 20 August 2018

NOTE

¹ An excellent and detailed summary of the economic and social policy achievements of the more than ten-year term of the Bethlen Government is given in a book entitled *Count István Bethlen and the Hungarian Economy. An Economic Policy Study* (published by the author, 1930, 192 p.).

Maróth Miklós

Hogyan lehet megőrizni Európa keresztény identitását?

How to Preserve Europe's Christian Identity

Összefoglalás

Maróth Miklós Corvin-lánccal kitüntetett, Széchenyi-díjas egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja az iszlám kérdéséről adja közre gondolatait, a dolgozat fő esszenciája annak tudományos igazolása, hogyan lehetne megőrizni Európa keresztény identitását, különös tekintettel az elmúlt években felerősödött migrációra, az iszlám térségből történő bevándorlásra. Maróth professzor álláspontja szerint Európa római, avagy keresztény kultúrája akkor marad meg, ha individualista, anyagi-as szekularizált szemlélete teret enged a közösségi, gondoskodó, vallási közösségekre építő hagyományainak. Akkor, ha ismét elismeri a természetjog létét és érvényességét.

Kulcsszavak: iszlám, kereszténység, rómaiság, természetjog, historicizmus, közösségi szellem, individualizmus

Summary

University professor Miklós Maróth, regular member of the Hungarian Academy of Sciences, publishes his ideas about questions related to Islam. Recommendations, supported by scientific data, are given for preserving Europe's Christian identity, with special focus on the immigration from Muslim areas, which has increased in the past few years. In Professor Maróth's position, Europe's Roman heritage or Christian identity can survive if its individualistic, materialistic and secularized approach leaves room for collective and caring traditions relying on its religious communities, and when it regains recognition of the existence and validity of natural law.

Keywords: Islam, Christianity, Roman heritage, historicism, community spirit, individualism

MARÓTH MIKLÓS, professzor, igazgató, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, az MTA tagja (maroth@avicenna-kkki.hu).

A NÉMET HISTORICIZMUS

A 18. század végén kibontakozó (W. von Humboldt: *Grenzen der Wirksamkeit des Staates; Denkschrift über die deutsche Verfassung*), majd a 19. században kivirágzó német történeti iskola (Dilthey, Windelband, Meinecke stb.) új irányt szabtak a német gondolkodásnak. Von Humboldt az említett politikaelméleti művében, John Locke nézeteihez kapcsolódva, arra az eredményre jutott, hogy az állam nem gátolhatja az egyént boldogsága elérésében, illetve nem gátolhatja az egyén maga választotta fejlődését. Szerinte az egyént csakis saját mértékeivel, nem pedig külső, absztrakt normákkal szabad mérni. Az állam tevékenységét ennek következtében az egyén védelmére kell korlátozni: az állam kötelessége megvédeni őt minden sérelemtől, és elhárítani minden akadályt a kibontakozása útjából. Az államtól megvon minden hatáskört még a nevelés, a vallási élet és az erkölcsi normák meghatározása terén is. Elismeri ezeknek a kérdéseknek a fontosságát, de úgy látja, ezekkel kapcsolatban minden döntést a polgárok szabad társulásainak kell meghozniuk.

A kultúrát is a polgárok szabad társulásai fejlesztik, ezért az államot és a polgári társadalmat világosan el kell választani egymástól. E nézetéből fakad a híres tétele az akadémiai szabadságról (*akademische Freiheit*): az egyetemeknek önálló javakkal kell rendelkezniük, hogy az állam minden beavatkozásától mentesek legyenek, ne függjenek tőle, mert csak így lehet biztosítani a tudományos kutatás és az oktatás szabadságát.

Ezek a nézetek többé-kevésbé értelmezhetők a kor nagy kérdésére adott válaszként: a németek nagyjából ebben az időben, az angoloktól és a franciáktól némileg lemaradva, léptek a polgári fejlődés útjára, és ennek a fejlődésnek a legfőbb gátja a feudális hagyományokat ápoló államszervezet volt.

Ezt a nézetet látszik igazolni művének másik vonulata is, amely nem más, mint a paternalista rendőrállam elítélése. Ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy elméletének megvalósításában az adott helyzet „szükségyszerűségei” jelenthetik a legfőbb akadályt, márpedig a szükségyszerűségeket mindig a lehető legkomolyabban kell figyelembe venni. Azaz a helyzetben adódó szükségyszerűségek és az egyének sajátságai jelölik ki a mindenkorai politika határait (Iggers, 1988:82–83).

Az egyének és az egyéni törekvések szerepét még inkább hangsúlyozza az *Über die Gesetze der Entwicklung der menschlichen Kräfte* című töredékében, ahol azt fejtegeti, hogy az ember az egyéni lényegéből fakadó belső képességei révén, intuitív módon ismerheti meg az élő természetet, az élettelen pedig annyira sem (Iggers, 1988:84–85). Általános ismereteink tehát vagy egyénre szabottak, vagy nincsenek is, ezért általános törvényszerűségeket nem is tudunk megismerni.

Humboldt főntebb már említett és az itt nem említett követői végül arra az eredményre jutottak, hogy a társadalmak nézetei az alapvető kérdésekről mind történetileg meghatározottak. Különböző korokban és társadalmakban különbözőképp határozzák meg, mi az igazságosság, mi az erényesség, mi helyes, mi helytelen és így tovább. Szerintük ezek az eltérő nézetek a maguk idejében és a maguk helyén mind egyaránt érvényesek és igazak (Strauss, 1999:15–32).

Max Weber érvelése szerint olyan alapvető fogalmat sem tudunk meghatározni, mint az igazságosság. Arisztotelész példájából kiindulva azt mondja, hogy a természet

egyes embereket eltérő képességekkel áldott meg, ezért a tehetségesebbek többel, a kevésbé tehetségesek kevesebbel tudnak hozzájárulni a társadalom közös céljainak megvalósításához. Arisztotelész e megfontolásból vezette le a disztributív igazságosság gondolatát: aki többel járul hozzá a közös célokhoz, az többet is kapjon, aki pedig kevesebbel, az kapjon kevesebbet.¹ Max Weber szerint ez csak az egyik lehetséges válasz.

Véleménye szerint azonban a jelen problémára lehet más választ is adni. Kiindulhatunk abból, hogy a természet igazságtalanságát a társadalomnak kell kiigazítania: akinek a tehetsége nagyobb, és többel járul hozzá a társadalom boldogulásához, az ne kapjon többet másoknál, mert a tehetségesebb nagyobb teljesítménye egyszerűen a kötelessége, miközben emberként ugyanannyit ér, mint bármelyik kevésbé tehetséges társa. Azaz mindenkinek ugyanannyit kell kapnia a munkájáért, figyelmen kívül hagyva a teljesítményét (Strauss, 1999:53–54).

Max Weber szerint eldönthetetlen, melyik érv a helyes, következésképp eldönthetetlen, hogy az igazságosság melyik fogalmát kell elfogadnunk. Erről a társadalmak döntenek minden adott korban. Max Weber gondolatait igazolják saját tapasztalataink is: miközben Nyugaton a kapitalista társadalmakban az előző, addig a szocialista országokban az utóbbi fogalom uralkodott néhány évtizedig a második világháború után, egészen 1990-ig.

A német történeti iskola gondolatsora mára diadalmas ideológiává változott Európában, és ennek eredményeként terjedt el az a relativizmus, amely minden dolgot, minden kultúrát egyenrangúnak és egyformán jónak tart, majd ez változott át mára mindenütt a mindannyiunk számára ismert erkölcsi és világnézeti nihilizmus uralmává. Ennek az ideológiának a túlhajtása nyilatkozik meg akkor, amikor az emberek nemi öntudatát is társadalmi tényezőkből próbálják levezetni, és úgy gondolják, hogy neveléssel nem szabad férfi vagy női öntudatot kialakítani a gyermekekben, majd fölnőve ők maguk fogják eldönteni, mi a nemük.

Ezt az elméleti hátteret manapság leginkább a liberális és baloldali pártok vallják a magukénak. Elég ennek bizonyításaként hivatkozni a szocialista vezetésű svéd államra, illetve a magyar liberális és baloldali pártokra. Ez az elméleti háttér azonban, mivel az értékek relativizálása révén végső soron tagad minden örök értéket, egy pusztán haszonelvű politizálást eredményez.

Ez a gondolatsor sajnálatos módon, megfelelő módosulásokkal, átkerült a vallástudományok területére is. Ennek az irányzatnak egyik képviselője volt Othmar Spann, aki azt a véleményét fejtette ki, hogy minden vallás mélyén az ember transzcendens tapasztalata áll, és ezt adja elő szimbólumok segítségével (Spann, 1947). Az ember lelki tapasztalata végső soron tehát azonos, de a különféle szimbólumok segítségével kifejtett megnyilvánulásuk, azaz a vallás más és más lesz attól függően, milyen szimbólumokat alkalmaznak azok, akik tapasztalataikat szavakba foglalják. Azaz voltaképpen minden vallás egyformán jó, mert ugyanannak a dolognak a megnyilvánulása, csak éppen egy sajátos, a többitől elütő formában. Ezért nem szabad különbséget tenni az egyes vallások között sem társadalmi elismerésben, sem anyagi támogatásban.

Ennek az elméletnek a hívei a vallásosságnak ezt a közös tapasztalati szintjét mitikus vallásnak nevezik. Ennek az elméletnek a hívei szerint a mitikus vallásosságot

az emberiség három úton igyekezett meghaladni. Egyrészt a misztikus tapasztalatok alapján létrehozta a misztikát, majd a monoteista forradalom révén a monoteista valóságokat, amelyeket aztán az emberi felvilágosodás fog megszüntetni. Az elmélet kritikáját egyébként Joseph Ratzinger (XVI. Benedek pápa) adta az *Einheit und Vielfalt der Religionen* című, Karl Rahner 60. születésnapjára megjelentetett kötetbe írt tanulmányában.²

Amint azt a mindennapokban láthatjuk, ez az elmélet mind a mai napig él. Az EU a legutolsó magyar egyházi törvényt is ennek a szemléletnek a jegyében kritizálta 2011-ben és 2012-ben, követelve, hogy az abban az állami támogatás köréből kizárt többi vallás is részesüljön azonos erkölcsi és anyagi megbecsülésben. Azaz minden dolog, és így minden vallás is, egyformán jó, mert minden a történelem terméke.

A TERMÉSZETI JOG

Ez az egész gondolati konstrukció, a német historizmus és a rá épülő valláselmélet azonnal összeomlik, ha elfogadjuk az ókortól fogva ismert, ámde az újkorban háttérbe szorult gondolatot, miszerint vannak természeti törvények. Az ókorban megfigyelték az állatok viselkedését, és úgy gondolták, hogy amit az egységes élővilágon belül szabad megtenni az állatoknak, azt szabad megtenni az embereknek is. A természet törvényeinek engedelmeskedve viselkednek ugyanis az állatok úgy, ahogyan viselkednek, és mivel az ember ugyanannak a természetnek a része, neki is ugyanannak a törvénynek kell engedelmeskednie. Természetesen e gondolkodás paradox következményeire mutattak rá azok a filozófusok, akik kutyák módjára viselkedtek (cinikusok), de az alapvető bizonyos korlátozásokkal mindenki elfogadta, végig az ókorban (Watson, 1971:216–238).

Később az ókori természeti törvény fogalma tovább élt a középkorban az isteni törvény (*lex divina*) fogalmában, majd a francia forradalom után, átfogalmazva *emberi jogok* terminussal utalnak rá. Az emberi jogokat aztán a huszadik században nemzetközi szervezetek deklarációi rögzítették (Barker, 1948:312).

A természeti törvények fölötte állnak az emberi törvényeknek, és a segítségükkel eldönthető bármelyik emberi törvényről, hogy az jó-e, avagy rossz. Tulajdonképpen Szophoklész *Antigoné* című drámájában a konfliktus lényege az, hogy Antigoné a természeti törvényből kiindulva cselekszik, de helyes eljárásáért a rossz városi törvények alapján bűnhődik. Ugyancsak a természeti törvények gondolata állt a nürnbergi perben hozott ítéletek mögött, amelyekben az emberiség elleni bűnökre hivatkozva ítélték el azokat a fasiszta vezetőket, akiket hazájuk érvényes törvényei alapján nem lehetett volna elítélni.

A természeti törvények gondolatát manapság leginkább Leo Strauss képviselte. Rámutatott arra, hogy a historicista érvelés alapja a filozófia lehetőségének tagadása. A historicisták érvelése szerint – Platónra utalva – a filozófia csak akkor lenne lehetséges, ha a barlang falán mozgó képek helyett a valóságot látnánk. Márpedig a valóságot nem tudjuk megismerni. Ezzel szemben Leo Strauss megjegyzi, hogy a valóságot nem is kell a maga teljességében megismernünk, ha már azt tudjuk bizonyítani, mennyire

azonosak a különböző korok problémái, és mennyire azonosak azok a kérdések, amelyek az embereket foglalkoztatják. Mindez akkor is így van, ha a különböző korokban az emberek, tudásuk különböző mélységének megfelelően, különböző válaszokat adnak a régi kérdésekre. Ha pedig a filozófia ebben az értelemben lehetséges, akkor a politikai filozófia is lehetséges (Strauss, 1999:33). A filozófia, benne az erkölcs- és a politikai filozófia pedig válaszait egyazon értékek mentén fogalmazza meg a különböző időkben.

Ennek a nézetnek viszont az a következménye, hogy a vizsgált tényeket és az így megállapított örök értékeket meg kell különböztetnünk egymástól. A cselekedeteinkben megnyilatkozó természetjog gondolatának elfogadása tehát értékek fölismeréséhez vezet mind az erkölcsen, mind a politika terén. A természetjogot elfogadó konzervatív szellemű politizálás, valamint a természetjog gondolatát alapvető fontosságúnak tartó vallások éppen ezért érték-, és nem érdekorientáltak. Márpedig az értékek hierarchiába állíthatók, ezért vannak nagyobb és kisebb értékek, magasabb és alacsonyabb szempontok. Antigoné az emberi jognál magasabb rendű természetjogra hivatkozva cselekedett, a nürnbergi perben a magasabb rendű általános emberi jog alapján ítélték el az alacsonyabb rendű nemzeti jogrend alapján cselekvő egykori német politikai vezetőket.

A mai viszonyok közt azonban a német történeti iskola alapján létrejött relativista, azaz végeredményében nihilista ideológia erejét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy Leo Strausst, bár ifjúkorában még Németországban egy cionista szervezetbe is belépett, végül az USA-ban nácinak bélyegezték. Ha nem is ép bőrrel, de mégis könnyebben megúsza a dolgot Frivaldszky János, aki a természetjogról az utóbbi időben több munkát is publikált Magyarországon (Frivaldszky, 2007).

Az európai vallások azonban mindig elfogadták, és mind a mai napig elfogadják a természeti törvények gondolatát. Például a katolikus körökben mértékadó minden lényeges vatikáni dokumentum a természetjog érvényességének gondolatán alapul. Ezt még akkor is állíthatjuk, ha a középkorban a filozófusok hajlandók voltak a természet teremtetője, azaz az Isten után „isten törvényekről” beszélni, és így a „természeti törvény” terminus háttérbe szorult. Ha pedig elfogadjuk a természetjog érvényességét, akkor Othmar Spann elméletét el kell vetnünk, amely szerint minden vallás valamilyen sajátos megjelenése ugyanannak az emberi transzcendentális tapasztalatnak.

A HÁROM MONOTEISTA VALLÁS KAPCSOLATA

E bevezető után térjünk rá az elmélete szerinti állítólagos „monoteista forradalom” gondolatára, azaz nézzük meg közelebbről a három nagy monoteista vallást, amelyek mindannyian egy csoportba sorolhatók a világ összes többi vallásával szemben. Ezek a judaizmus, a kereszténység és az iszlám. Hagyjuk most itt figyelmen kívül azt a szemmel látható óriási különbséget, amely e három kinyilatkoztatott vallás és például az animisták között van, és a pártatlan szemlélő számára is világos, mennyivel magasabb értéket képviselnek ezek az absztrakt istenképpel rendelkező vallások azoknál, amelyek minden fában vagy kődarabban Istent vélnek fölfedezni. Most tehát vizsgáljuk csak ezt a három vallást.

A történelemből tudjuk, miként jött létre a judaizmus Izrael földjén monoteista vallásként, szemben a politeista környezetével. Azt is tudjuk, hogy a judaizmus egy szövetség, amelynek három fontos tényezője van: az egyetlen Isten, a választott népe és a neki ígért föld. A szövetség központjában azonban az isteni törvények megtartásának gondolata áll (Chouraqui, 1968:5–9). Ezek a törvények eredetileg a társadalom törvényei is voltak, de miután Izrael népe elvesztette politikai függetlenségét, megmaradtak pusztán vallási törvényeknek. A törvényeket az Ószövetség szövegéből a Talmudban mondták alapján vonatkoztatta el a közösség, így lassanként a Biblia szövege háttérbe szorult, és a vallás elsődleges forrása a Talmud lett (Fejér, 1999:54–80). A judaizmus tehát szigorúan egy nép és egy föld vallása, világvallássá a zsidó diaszpóra révén vált.

Rémi Brague francia filozófus fejtegetéseit elfogadva azt is tudjuk, hogy a kereszténység a Római Birodalmon belül jött létre. Róma, amint kifejti könyvében, fölszívta magába a provinciák műveltségét, ez esetben a héber Biblia ismeretét és a görög (pontosabban a sztoikus) filozófiát, és abból egy sajátos, eltéveszthetetlen római keveréket hozott létre. Ez a keverék a kereszténység. Ebben benne van a héber Biblia (az Ószövetség, de nem a judaizmus), az Izrael földjén keletkezett, ámde görögül írt Újszövetség, és e szövegek értelmezésének kerete, a görög filozófia. A kereszténység tanításának központjában azonban nem a törvény áll, amelynek a helyét egyébként a filozófiai háttér ismeretében megfogalmazott erkölcsi normák foglalják el, hanem Krisztus keresztáldozata, amelyet minden emberért mutatott be, és amellyel potenciálisan minden embert (keresztényt és nem keresztényt) megváltott (Brague, 1993:26–41).

Ezután jött létre pogány környezetben az iszlám, amely nagyon sokat tanult mind a judaizmustól, mind a kereszténységtől, így például beépítette tanításába az ószövetségi próféták és Jézus Krisztus tiszteletét is. Mindennek következtében az iszlám hitvallásának minden pontja, ahogyan a muzulmánok hangsúlyozzák, elfogadhatók a zsidók és a keresztények számára is. Ezek a következők: hit Istenben, az angyalaiban, szent könyvében, apostolaiban, az utolsó ítéletben és az eleve elrendelésben (Wolfson, 1976:4). Ezeket a fő témákat már maga a Korán is nevesíti a következő módon: „Nem az a jámborság, ha orcátokat Napkelet vagy Napnyugat felé forgatjátok. A jámborság az, ha valaki hisz Allahban, a Végső Napban, az angyalokban, az Írásban és a prófétákban. Aki javait – bármily kedvesek is azok neki – odaadja rokonainak, az árváknak, a szegényeknek, az úton járóknak, a koldusoknak, és a rabszolgák (kiváltására); aki elvégzi az istentiszteletet, és megadja a *zakátot*; akik teljesítik kötelezettségüket, ha kötelezettséget vállaltak; akik állhatatosak a szükségben, bajban és megpróbáltatásban” (Korán 2:177).

Ha ezeket halljuk, valóban úgy gondolhatjuk, a három vallás messzemenő összhangban áll egymással. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a kérdést, azonnal komoly főnntartásaink támadnak.

Az első főnntartásunk azzal szemben fogalmazható meg, ahogyan az iszlám e hasonlóságot magyarázza. Ők ugyanis egy állítólag Ábrahámnak adott őskinyilatkoztatásból vezetik le a három vallás tanítását és a köztük föllelhető hasonlóságot. A három vallás különbségét azzal magyarázzák, hogy az ábrahámi kinyilatkoztatást mind a zsidók, mind a keresztények utóbb meghamisították, míg az iszlám nem tett mást, mint azt helyreállította a maga eredeti tisztaságában. A Korán idevonatkozó helyei egyikén

például ezt olvashatjuk: „Allah bizony meghallotta azoknak a szavát, akik azt mondták: »Allah szegény, ám mi gazdagok vagyunk.« Le fogjuk írni [a végső számadáshoz], amit mondtak, s azt, hogy megölték jogtalanul a prófétákat, s azt mondjuk majd nekik: »Iz-leljétek meg [a Pokol] tüzének kínját!« [...] Mondd: »Már én előttem jöttek hozzátok küldöttek nyilvánvaló bizonyítékokkal és azzal, amiről beszéltek. Miért öltétek hát meg őket – ha [különben] igazat mondotok?«” (Korán 3:181–183).

Másutt ezt olvashatjuk: „Emlékezzetek arra, amikor megállapodást kötött Allah azokkal, akiknek az Írás adatott: »Magyarázzátok meg ezt az embereknek, és ne titkoljátok el!« Ám ők a hátuk mögé hajították, és potom áron elkótyavetyélték azt. Milyen nyomorúságos vásárt csapnak!” (Korán 3:187).

Azaz a három vallás kapcsolatában mind a judaizmust, mind a kereszténységet azonnal a vádlottak padjára ültették, és mint legkésőbb jött monoteista vallás, ezzel a mesterfogással azonnal a sor élére furakodott, és átvette a legösibbnek kijáró helyet. Ezzel voltaképpen elérték, hogy a másik kettő, udvariasságból elfogadva az „ábrahái vallás” megjelölést, minden párbeszédet eleve az Isten szavát is meghamisító csaló kétséges pozíciójából kezdhet, aki jobban teszi, ha elfogadja az erkölcsileg feddhetetlen legfiatalabb testvér gyámkodását. Megfontolandó tehát, hogy érdemes-e a párbeszéd megalapozásának érdekében elfogadnunk az iszlámtól kétséges hivatkozási alappal kijelölt, minket eleve hátrányos helyzetbe hozó tárgyalási keretet.

A második főntartásunk jóval bonyolultabb. Részben erre a tartalmi főntartásra már az imént a lehető legegyszerűbb formában utaltam: az említett példák azt mutatják, miben egyezik a három vallás, de hallgatnak azokról a lényeges különbségekről, amelyek elválasztják őket. Ebben az összefüggésben nem hanyagolható el az, hogy a kereszténység központi tanítása Krisztus mindenkiért vállalt megváltó tevékenysége a kereszthalála árán, aminek nyoma sincs az iszlámban.

Az univerzális kereszténységgel szemben az iszlám vallása azoké, akik a hetedik századi sivatagi életmódot és törvényeket hajlandók elfogadni (vö. az alábbiakat), a judaizmus pedig, mint láhattuk, egy nép és egy föld kapcsolatát föltételezi.

A TÖRZSI TÁRSADALOM ÉS AZ ISZLÁM; A RÓMAISÁG ÉS A KERESZTÉNYSÉG

Részben azonban, figyelmen kívül hagyva a többi dogmatikai hasonlóságot és különbséget, utalni kell arra is, hogy minden vallás alapján létrejön egy kultúra is. Márpedig az iszlám kultúrája lényegesen más, mint a mi kereszténységen alapuló európai kultúránk.

Az iszlám ugyanis a hetedik század elején, az Arab-félszigeten egy törzsi társadalomban jött létre. Mohamed különböző származású híveivel elmenekült Mekkából Medinába, ahol több arab és zsidó törzs élt. A törzsek vérségi alapon szerveződtek, így érthető módon a törzs tagjai minden körülmények közt gondoskodtak egymásról. Ha valaki szűkölködött, azt anyagilag támogatták kamatmentes, „családi” kölcsönnel; ha beteg volt, gondját viselték; ha árva volt, fölnevelték; és ha valamelyik más törzs tagjával konfliktusba keveredett, minden körülmények között megvédték. Természetesen, ha a konfliktus az ő hibájából keletkezett, utólag maguk közt megbüntették.

Mohamed hívei ilyen körülmények között egyénenként védtelenek voltak a törzsi társadalomban. Mohamed ezért megszervezte saját híveinek közösségét, mégpedig teljesen a törzsi társadalom mintájára. A közösség összetartó ereje nem a közös származás, hanem a közös vallás gondolata lett, és a hívek közösségére a törzs tagjainak jogait és kötelességeit ruházta. Mivel az iszlám vallásának a törzsi társadalom szokásait elfogadó, azokon csak néhány pontban enyhítő Koránon kívül a másik alapvető írott forrása a Mohamed cselekedeteit és mondásait tartalmazó *hadisz*-irodalom, továbbá Mohamed a törzsi társadalom szabályait elfogadva beszélt és cselekedett, érthető, hogy az iszlám törvényei tulajdonképpen egybeesnek a hetedik század elejének arabiai szokásaival és társadalmi törvényeivel. Az iszlámot elfogadva tehát a hetedik század eleji Arábia törzsi társadalmának a szokásait és törvényeit fogadjuk el magunkra nézve kötelezőnek, mivel azok emelkedtek a Korán és az ugyancsak az isteni kinyilatkoztatás erejével rendelkező *szunna* révén az isteni törvények rangjára. (Mohamednek a *hadisz*okban megőrzött mondásai és tettei alkotják a *szunnát*.) Mivel a törzsi közösség volt egyszersmind a politikai közösség magva is, így a hívők közösségének adott isteni törvényekké vált törzsi törvények egyszersmind a politikai közösség törvényeivé is váltak. A *saría* tehát a vallási közösség, és ezáltal a vele egybeeső politikai közösség törvénye is. Olyan törvény, amely nagyjából fele terjedelemben rögzíti az ember kötelességeit az Istennel, felében a felebarátaival szemben. Nem beszél azonban a közösség politikai intézményeiről, berendezkedéséről, azaz az államról és az intézményeiről, az állam működéséről és így tovább. Azaz jellegében teljesen eltér az állami törvényektől, és csak azokra a témákra szorítkozik, amelyek más vallások látókörébe is tartoznak.³ A Talmudból elvonatkoztatott zsidó törvények és a *saría* mai kategóriáink szerint a „szent törvények”, azaz a kánonjog fogalma alá rendelhetők.

Ha ezek után a Római Birodalom felé fordulunk, akkor emlékeznünk kell arra, amit Cicero mondott az *Állam* című könyvében.⁴ Szerinte az államot az egységes jogrend elfogadása, valamint az emberek egymás számára való hasznossága tartja össze. Ez a megfogalmazás egy világbirodalomban, amelyben különböző nyelvű népek, különböző vallások éltek egymás mellett, természetes is volt. Azaz ebben az esetben az állam és a vallás törvényei elkülönültek egymástól, és a társadalomban mindenkinek valamilyen hasznos munkát kellett végeznie, amellyel a közös boldogulás ügyét szolgálta.

Röviden azonban meg kell állapítanunk, hogy nemcsak a különféle vallások nem lehettek hatással az állam törvényeire (leszámítva a privilegizált helyzetben lévő római vallást), hanem pontosan fordítva, a Római Birodalomban létrejött kereszténységet is átítatta a római gondolkozásmód. Elég bizonyítékként Szent Pál következő szavaira utalunk: „A jó harcot megharcoltam, a pályát végigfutottam, a hitet megtartottam. Most készen vár az igaz élet koronája, melyet azon a napon megad nekem az Úr, az igazságos bíró, de nemcsak nekem, hanem mindazoknak, akik örömmel várják eljövetelét” (2Thessz 4).

A szavak a rómaiak körében közkedvelt sportversenyekre és az ott nyerhető győzelmi koszorúra emlékeztetnek. Azaz, amint az iszlám vallásának alapján létrejött kultúra az arabiai törzsi társadalom gondolkodásmódját tükrözi, akként a kereszténység alapján létrejött kultúra sem tud elszakadni a római hagyományoktól. A keresztény kultúra

lényeges eleme a verseny, a hatékonyság, a hasznosság. A sporthasonlat mutatja, hogy ennek a gondolkodásmódnak az eredményeként számolnunk kell győztesekkel és vesztesekkel, sikeres és sikertelen emberekkel. Összességében véve a társadalom gyors fejlődését ez a versenyszellem szolgálja, de ennek következtében mind a vallási, mind a politikai közösségnek külön-külön is számolnia kell az elesettekkel, és gondoskodnia kell azok megsegítéséről. Továbbá a sportban mind a győzelemben, mind a vereségekben is az egyéneknek van részük. A versenyszellem következtében az egyén szerepe hangsúlyossá válik a társadalomban, ahol az egyének egymás versenytársai.

Ez másképp alakul az iszlámban. Ott a hasonlatok alapja nem a sportverseny, hanem a sivatagi utazás. A sivatagi utazásban a karavánnak van egy vezetője (*qā'id*, mind a mai napig így hívják a politikai vezetőket is), de ő nem áll a karaván tagjai fölött, hanem velük egyrangú. A karavánnak a tagjai és a vezetője vagy együtt jutnak át a sivatagon, vagy együtt pusztulnak el. Mindannyian alapvetően együttműködnek, és szolidárisak egymással, nincsenek egymással versenyhelyzetben. Az iszlám vallásában nem az individuum, hanem a közösség a fontos, és a közösséget erős szolidaritás érzése hatja át ugyanúgy, mint a törzs tagjait.

HOGYAN LEHET MEGŐRIZNÜNK EURÓPA IDENTITÁSÁT?

Európa és az iszlám találkozásakor tehát számos problémával kell számolnunk, de talán ez a kettő is elég annak érzékeltetésére, hogy alkotóelemeik nem csereszabatosak. Az egyik probléma lényege az, hogy Európában már Cicero szerint is, és a római hagyomány jegyében azóta is, mindenkinek hasznosnak kell lennie a társadalom számára, és hatékonyan kell dolgoznia. Az európai társadalom célja a közös vagyon folyamatos gyarapítása. A muzulmán társadalom számára a hatékonyság értelmezhetetlen, és szívesen ráhagyatkozik a mindenható Allah és a közösség segítségére. A társadalom egésze a muzulmán hagyományok jegyében szívesen keres magának új mezőket, amelyeket lelegetlén újabb mezők felé távozik. Az egyik társadalom individualista, a másik viszont mindent közösségben, csoportosan csinál. Elég emlékeztetni a dán karikatúrákat követő botrányra: Marokkótól Indonéziáig az iszlám világának összes országa egységesen tiltakozott. A migránsok, amint 2015-ben láthattuk, nem egyénenként, hanem csoportokba szerveződve érkeztek. Ezzel szemben a keresztények, ha támadás éri őket, sohasem lépnek föl bajba jutott testvéreik védelmében, legfőljbbe utóbb igyekeznek karitatív tevékenységgel javítani azok helyzetén és saját lelkiismeretükön.

Az európai társadalom tehát individualista, de ennek ellenére a közös vagyon gyarapításán dolgozik, és ismeri a közjó fogalmát, míg a keleti társadalom közösségi jellege ellenére is legfőljbbe egyéni sikeres üzletekben gondolkodik, illetve igyekszik egyéni vagyonokat fölhalmozni. Az európai társadalom a tőkét működteti a hatékonyság jegyében, a még nagyobb haszon elérésének céljával; a másik ezzel szemben kincsképzésre használja, és ha teheti, egyénenként teaurál. Ennek következtében a keleti társadalom nem hatékony, a gazdaságból kivont és teaurált tőke következtében folyamatosan hiánnyal küzd. Ahogyan az egyik sejk említette a mecsetben tartott pén-

teki beszédében: bizonyos muzulmán személyek megvehetik maguknak a legdrágább európai luxusautót is, de abból a társadalmuk egyetlen csavar legyártására is képtelen.

Ugyanakkor minden párbeszédre törekvésnél figyelni kell arra, hogy az iszlámban hatalmas irodalma van a trükköknek, a ravaszkodásnak, amellyel a partner fölébe lehet kerekedni. Mint minden törvényes rendszer esetében, az életidegen szabályokat trükkökkel (arabul: *hīla*) lehet megkerülni (Schacht, 1964:78–82; Khawam, 2002). Ennek egy triviális megnyilvánulási formája az 'iszlám' szó szokásos értelmezése a „béke valóságként”, hivatkozva a névben rejlő *silim*, 'béke' szóra. Az iszlámban való elemi szintű jártassággal is tudni lehet azonban, hogy az iszlám nem emberek közti békét, hanem az Allah akarataiban való megbékélést (*aslama*) jelenti. Ugyancsak elemi módszer hivatkozni a Korán ötödik szűrójának 32. versére, amely szerint ha valaki megöl egy embert, az olyan, mintha minden embert megölt volna, figyelmen kívül hagyva az ugyanitt, a folytatásban említett kivételeket és a Korán más helyeit, ahol más kivételek szerepelnek.

Az eddig vázoltak szellemében tehát megkísérelhetünk válaszolni a címben fölített kérdésre: hogyan lehet megőrizni Európa identitását?

Ahhoz, hogy Európát az iszlám káros befolyásától megmenthessük, paradox módon az iszlámtól kellene tanulnunk.

1. Mindenekelőtt el kellene tanulnunk tőle saját vallásunk komolyan vételét. Ma-napság azt láthatjuk, hogy a fiatalok világgépét nem a család, nem is valamelyik egyház, hanem az amerikai filmek és a folyóiratok formálják. Azokban találják meg viselkedésükhöz a példákat, azok alakítják a gondolkodásmódjukat. Márpedig ezek a források nem hitelesek, a belőlük sugárzott világgép nem a vallási tanításokkal kompatibilis, hanem azzal a haszonelvű, nihilista ideológiával, amely a német historicizmus talaján termett. Az egyházak a komoly mondanivalót sugárzó, ám mégis szórakoztató filmek gyártásában, kevés kivételtől eltekintve, nincsenek jelen. A „legyetek jók, ha tudtok” gondolatot egyenesben képviselő egyházi sajtó unalmas (szemben a filmmel, amelynek ez a címe), miközben a propaganda szakemberei már régóta tudják, hogy sohasem azt a dolgot kell reklámozni, amelyet el akarok adni, hanem egy életstílust, amelynek tartozéka az, amit árusítunk. A *Gazdagok és szépek* című filmsorozat (és társai) egy vonzó, könnyű hedonista életstílust mutatnak be, amely párosul a fiatalok erkölcsi és világnézeti nihilizmusával. Az egyházak ezzel szemben leragadtak a Római Birodalomból visszamaradt marketingeszközöknél. Nem kétséges, hogy a fiatalok melyiket utat választják.

Keresztény identitásunkról szekuláris terminussal beszélhetünk úgy is, mint rómaiságról, római hagyományainkról. A kereszténység ugyanis, amint fentebb mondtam, Róma terméke, továbbá Róma bukása után a kereszténység közvetítette Európának a római kultúrát és mentalitást. Csak két példát említek:

– Az európai hadseregeket mind a mai napig a római hadsereg szervezésének elvei szerint építik föl és vezetik;

– A mai katonákkal szemben is a római hadsereg katonáival szemben megfogalmazott erkölcsi kötelességeket – bátorság, kötelességteljesítés, engedelmesség, kitartás stb. – támasztják. Azokat, amelyek a Rómában uralkodó irányzatnak tekinthető sztoikus filozófia erkölcsanából származnak.

A római szellem és öntudat föltámasztása azért is fontos, mert ez lehet a legjobb védőpajzs a globalizmus elleni harcban. Márpedig a globalizmus legalább annyira veszélyes a keresztény és általában véve hagyományos európai vallásos szellemiségre, mint az iszlamizáció. Az a globalizmus, amely az előbbieken említett relativizmus és nihilizmus legfőbb képviselője.

Ha tehát nem vesszük komolyan a saját vallásunkat és az azon alapuló, római gyökerű kultúránkat, és nem alkotunk erős közösségeket, akkor az erős identitástudattal és erős közösségtudattal rendelkező iszlám maga alá gyűr minket. Akkor továbbra is folyamatosan zárják be a keresztény templomokat, párhuzamosan a folyamatos mecsetépítésekkel, mint ahogyan ma ezt látjuk Nyugat-Európa országaiban.

2. Másodszor, kerülni kell a párbeszédet az iszlámmal, amennyiben vallási kérdésekről van szó. Ők ugyanis isteni igazságukról és csaló voltunkról meggyőződve soha, egyetlen kérdésben sem fognak egy tapodtat sem engedni. Az iszlám törvényeit követve egyoldalúan téríteni akarnak, és megvetnek, elutasítanak mindent, ami nem az iszlám. Követelni fogják saját törvényeik bevezetését a mi országainkban, és mi a német historicizmus káros következményeként megjelent uralkodó ideológiánk jegyében engedni fogunk, mert minden egyformán jó, minden pusztán történeti fejlődés eredménye. A mi hosszú történelmi múlt és számos küzdelem eredményeként kifejlesztett nézeteink, a mi hagyományaink semmivel sem jobbak, mint a *saría* vagy bármely más törvény. Kár lenne hitünkhez, eredményeinkhez, hagyományainkhoz, kultúránkhoz ragaszkodni, éljén a multikulturalizmus!

Vizont saját hagyományaiknak engedve készek a társadalom segítségére hagyatkozni, és nem akarnak a társadalom számára hasznosnak mutatkozni, ahogy azt fontosabb Ciceróra hivatkozva mondtam. Még a bevándorlók második és harmadik generációjának nagyjából 60%-a is az európai keresztény államok szociális hálóján élőködik. Azoknak a keresztényeknek a munkájából élnek, akiket mélyen megvetnek, és alsóbbrendűnek tartanak.

Más területen sem engedhetjük becsapni magunkat. Mindenekelőtt úgy, hogy nem sétálunk bele abba a csapdába, miszerint a *sariát* be kellene vagy lehetne vezetni az európai államok jogrendjébe, ahogyan erre már egyes európai országokban láthatunk kísérleteket, jóllehet néhány európai nagyváros egyes területein a *šaría* már gyakorlatilag érvényben van. Vagy hivatkozni kell ebben az esetben is, nemcsak a többi vallással szemben, az állam és a vallás szétválasztására, és az állami törvénykezésből teljességgel ki kell iktatni a *šariát* mint szent jogot, vagy harcolni kell azért, hogy a többi felekezet kánonjogát is vegyék figyelembe az állami törvénykezésnél.

3. Vizont törekedni lehet az együttműködésre az iszlámmal a közös értékeink védelmében. Számukra is, mint a keresztények és a zsidók számára, a család rendkívül fontos, bármit is értsenek családon. Isteni törvényre hivatkozva a muzulmán országok nem fogadják el a *család* fogalmának megváltoztatását olyan módon, hogy azt ne csakis egy férfi és egy nő kapcsolataként lehessen értelmezni. Számukra természetes az, hogy a vallás a társadalomban lényeges tényező, és a vallásos emberek érdekeit, érzékenységet még a szekuláris államnak is tiszteletben kell tartania. Emlékezzünk arra, hogy a dániai karikatúrák botránya után mind a magyar államelnök, mind a miniszterelnök

nyilatkozatban erősítette meg, hogy az államnak, a sajtónak és a közélet szereplőinek nem szabad megsérteniük a vallásos emberek érzékenységét. Az utóbbi évtizedekben ehhez hasonló hangot nem hallottunk Európában. Ezt az önbizalom nélküli, csakis a fölkent vezetőire (hiába) váró kereszténység sohasem tudta volna elérni, szemben az erőtől duzzadó iszlámmal. Ők ugyanis ebben az esetben is az egész közösségük erejére támaszkodtak.

Ebből következőleg, föltehetőleg az iszlám hívei is hajlandók lennének harcolni a német történeti iskola ideológiájából származó nihilizmus és relativizmus ellen. Azaz hozzájárulnának általában véve az értékelvű gondolkodás és politizálás pozícióinak javításához Európában, és isteni törvényeik tiszteletével velünk együtt utat tudnának törni abba az irányba, hogy a társadalmi törvények kizárólagos uralmával szemben a természeti törvény is visszakерüljön az őt megillető helyre a társadalomtudományokban. Ebben az esetben talán reménykedhetünk abban, hogy a közvéleményt ismét meg lehet győzni arról, hogy a férfi nemcsak a társadalom vélekedése szerint férfi, hanem a természeténél fogva az, és ezt a tényt szubjektív benyomások sem változtathatják meg.

Az iszlám ugyanis, amint azt vezetői többször kifejtették, globalizálhatatlan. A globalizmus veszélyével szemben az iszlám lehetne a legerősebb szövetségesünk.

Meg kellene tanulnunk az iszlámtól, milyen erős a közösség, és milyen erő van a szolidaritásban. Nekünk is együttesen kellene fellépünk – felekezeti különbség nélkül – minden vallásellenes támadással szemben, és nekünk is folyamatosan gondoskodnunk kellene a szűkölködőkről, mint ahogyan ezt a kereszténység is tette, mielőtt feudális egyházzá vált volna a 6–8. században (Brown, 1971; Maróth, 2017:9–17). A korai kereszténység ereje ugyanis nem a tanításban, hanem a késő római korban folytonos társadalmi és gazdasági bizonytalanságban élő híveinek nyújtott szociális és anyagi gondoskodásában rejtett. Erről az útról a hatodik, hetedik és a nyolcadik században tért le, amikor a latinul nem tudó, de a mai államokat megalapító barbár germán uralkodók mellett átvette a közigazgatás feladatait, a hivatalos állami struktúra részévé válván letette a pázsztorbotot, és a hívőkön uralkodó állami vezetés részévé vált. Az iszlám térítő ereje ma pontosan a híveinek nyújtott szociális gondoskodásának, karitatív tevékenységének az eredménye.

Európa római, avagy keresztény kultúrája akkor marad meg, ha individualista, anyagiasság szekularizált szemlélete teret enged a közösségi, gondoskodó, vallási közösségekre építő hagyományainak. Akkor, ha ismét elismeri a természetjog létét és érvényességét.

JEGYZETEK

¹ Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika (Ethica Nicomachea)*, V. könyv 5–6. fejezet, különösképp 1130b 30 skk.

² Korábban már magát a könyvet részesítette kritikai vizsgálatban Brunner, 1956:57 skk. lapok.

³ A bőséges szakirodalomból csak példaként néhány mű: Goldziher, 1881; Paret, 1957; Rodinson, 1968; Brown, 2011.

⁴ Cicero: *De re publica*, I. 25, 39.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barker, Ernest (1948): *Tradition of Civility. Eight Essays*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Brague, Remi (1993): *Europa. Eine exzentrische Identität*. Campus Verlag, Frankfurt/Main.
- Brown, Jonathan A. C. (2011): *Muhammad*. Oxford University Press, Oxford, <https://doi.org/10.1093/actrade/9780199559282.001.0001>.
- Brown, Peter (1971): *The World of Late Antiquity. From Marcus Aurelius to Muhammad*. Thames & Hudson, London.
- Brunner, August (1956): *Die Religion. Eine philosophische Untersuchung auf geschichtlicher Grundlage*. Herder, Freiburg.
- Chouraqui, André (1968): *Histoire du Judaïsme*. Presses Universitaires de France, Paris.
- Fejér Lajos (1999): *Zsidóság*. Gede Testvérek Bt., Budapest.
- Frivaldszky János (2007): *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Szent István Társulat, Budapest.
- Goldziher Ignác (1881): *Az iszlám története*. Révai testvérek – Franklin Társulat, Budapest.
- Iggers, Georg G. (1988): *A német historizmus*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Khawam, René R. (2002): *Le Livre des Ruses. La stratégie politique des Arabes*. Phébus, Paris.
- Maróth Miklós (2017): Szent Márton a változó időben. In: Tóth Orsolya (szerk.): *Pannóniától Galliáig: Szent Márton és kultusza*. Hereditas Graeco-Latinitatis 6., Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Paret, Rudi (1957): *Mohammed und der Koran*. Kohlhammer, Stuttgart.
- Rodinson, Maxime (1968): *Mahomet*. Seuil, Paris.
- Schacht, Joseph (1964): *An Introduction to Islamic Law*. Clarendon Press, Oxford.
- Spann, Othmar (1947): *Religionsphilosophie auf geschichtlicher Grundlage*. Gallus-Verlag, Wien.
- Strauss, Leo (1999): *Természetjog és történelem*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest.
- Watson, Gerard (1971): The Natural Law and Stoicism. In: Long, Anthony A. (ed.): *Problems in Stoicism*. The Athlone Press, London.
- Wolfson, Harry A. (1976): *The Philosophy of the Kalam*. Harvard University Press, Cambridge–London.

Pokol Béla

A századközép után

A technológiai munkanélküliség kiteljesedésének kérdései

After the Mid-Century

Questions of the Unfolding of Technological Unemployment

Összefoglalás

A tanulmány a mesterséges intelligencia által kiváltott technológiai munkanélküliség perspektivikus teljessé válását jósoló elemzéseket állítja a középpontba, melyek a század második felére prognosztizálják ennek bekövetkeztét. Milyen veszélyek származhatnak a társadalomra, milyen főbb problémákat kell ennek menetében megoldani, és e problémák megoldására milyen utak vetődnek fel? Ezeket elemzi a szerző a tanulmányában.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O15, Z1

Kulcsszavak: mesterséges intelligencia, technológiai munkanélküliség, szingularitás

Summary

The study analyses of the unfolding of technological unemployment caused by artificial intelligence and predicted to take place in the second half of the century. The author tackles the risks to society, the major problems and the possible ways that might leading to a solution.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O15, Z1

Keywords: artificial intelligence, technological unemployment, singularity

PROF. DR. POKOL BÉLA, DSc, alkotmánybíró, az MTA doktora, Eötvös Loránd Tudományegyetem ÁJK, Szegedi Tudományegyetem ÁJK (pokol@mkab.hu)

A mai, szűk feladatokra specializálódott mesterséges intelligencia egyre több dologban képes meghaladni az emberi teljesítményt, és az elmúlt években az esetleges ember fölé növekedésének következményei jelentették a növekvő aggodalom tárgyát a gondolkodók körében. Az általános mesterséges intelligencia létrejötte és ezzel öntudatot és emberi irányítástól függetlenséget szerzett robotvilág kialakulása a szingularitás vagy technológiai szingularitás nevet kapta a kutatók között. Calum Chace a témát kutatva írta meg kötetét *Surviving AI* (Túlélni a mesterséges intelligenciát) címmel, de az időközben született további kutatások, melyek a ma is létező speciális és szűk feladatokra szabott mesterséges intelligencia formáinak egyre szélesebb, embertől való munkaátvételét és ennek következményeit elemzik, arra a belátásra vezették, hogy a nagyobb horderejű technológiai szingularitás előtt létezik egy másfajta szingularitás is (az emberi történelemben eddig szintén példátlan új fejlemény), és ezt gazdasági szingularitásnak nevezte el. Ezt a gondolati vonalat a nyilvánosság előtt tudományos szinten Martin Ford indította el 2009-ben, és ezt markánsan kifejtve 2015-ben a „jobless future”, a munka nélküli jövő elnevezéssel vitte tovább. Tézisei óriási vihart kavartak, és egyrészt a mesterséges intelligencia negatív hatásairól szóló viták új oldalról bővültek, másrészt a kritikusok szerint ez az egész gondolatmenet nem más, mint pusztán az ipari forradalom első éveiben Ned Ludd-dal és az őt követő géprombolókkal megjelent téveszme megismétlése, miszerint a gépek elveszik az ember elől a munkát. A „Luddite fallacy” (téveszme) nyilvánvalóan félreértette a gépek ember mellé bejövetelét, és ahogy a későbbi évtizedekben egyre nagyobb munkaerőhiány alakult ki a gépek révén létrejött új és új iparágakban, úgy most is csak idő kérdése, hogy ez a foglalkozásokat érintő átstrukturálódás végbemenjen. Martin Ford azonban – majd nyomában Calum Chace még szélesebben – alapos érveket hoz arra, hogy az ipari forradalom izommunkát helyettesítő gépei után az informatikai forradalom bármilyen kognitív feladatra képes robotjai más helyzetet teremtenek. Az elmúlt években exponenciális gyorsasággal fejlődő mesterséges intelligencia néhány évtized múlva minden emberi munkát hatékonyabban, gyorsabban és olcsóbban tud ellátni, mint maga az ember, és ez felszedi az alapot az eddigi emberi történelemben a létfenntartásra szabott társadalmi berendezések alól. Ehhez nem kell elérni az általános mesterséges intelligencia öntudattal rendelkező robotjainak a világához, mely csak egy bizonyos szintű valószínűséggel rendelkezik, a gazdasági szingularitást enélkül is létrehozzák a már ma is létező, speciális mesterségesintelligencia-formák utódai a következő néhány évtizedben.

A mesterséges intelligencia által kiváltott technológiai munkanélküliség perspektivikus teljessé válása az izraeli történész, Yuval Noah Harari figyelmét is felkeltette az elmúlt években, és az emberiség története nagy trendjeinek végére illesztve, röviden már értékelte ezeket a fejleményeket (Harari, 2015; 2017). Ha nem is olyan részletes elemzéssel persze, mint Martin Ford vagy Calum Chace, de azért Harari elképzelései is feltárják az ebből fakadó lehetséges jövőbeli forgatókönyveket. Így érdemes bevonni ezeket is a technológiai munkanélküliség jövőbeli kérdéseinek tárgyalásába. Nézzük meg először Martin Ford elemzéseit, majd Harari ezt illető jövővízióit, és ezeket szem előtt tartva térünk rá Calum Chace mindezeket árnyaltabban továbbvivő elemzéseire és javaslataira.

MARTIN FORD A MUNKA NÉLKÜLI JÖVŐ KÖVETKEZMÉNYEIRŐL

A mesterséges intelligencia jövőbeli szerepét – áldásai és jótékony hatásai mellett – kétszintű veszélyforrásként is azonosítani szokták. A legnagyobb veszélyt az emberi értelem szintjét meghaladó, majd attól függetlenedő és ezerszeres gyorsaságra kapcsoló, önfejlesztő gépi értelem emberi irányítás alóli kiszakadásában látják a kutatók. De egy ezt megelőző szinten másfajta veszélyt kezdenek azonosítani a társadalom működése szempontjából, és ezt a gépi algoritmusok, illetve az ezek által működtetett robotok minden emberi munkát átvevő szerepében látják. Ennek következményeként az eddigi emberi élet alapját jelentő, értelmes tevékenységgel eltöltött élet feltételei szűnhetnek meg. A fokozódó munkanélküliség néhány évtized múlva teljessé válhat, és a kezdeti, mechanikus munkák robotok és gépi algoritmusok általi átvétele után a kreatívabb szellemi munkák és tevékenységek egyre fokozódó skálája is bekerül ebbe, melynek végső szakaszában legfeljebb a társadalom egész kis töredékének lesz esélye, hogy az eddigi emberi tevékenységek gépek általi ellátásába valamilyen irányítási szinten még bekapcsolódjon. Ez a fejlemény a teljes eddigi társadalmi élet elementáris alapjait – az új generációk nevelését, oktatását, az értelmes életre felkészítését stb. – teszi kérdésessé. Mindennek csak előkérdése, hogy milyen társadalomszervező formákat kell kialakítani ahhoz, hogy a jórészt mesterséges intelligencia által ellátott és eltartott társadalmakban az ellátáshoz hozzá nem járuló embertömegekben mindenki kapjon valamilyen részt az élete és családja fenntartásához. Martin Ford könyve ennek létrejöttét és következményeit elemzi.

Az első annak tisztázása, hogy miben tér el a mostani, technológia által okozott munkanélküliség a technológiai fejlődés következtében végbement munkaerő-átstrukturálódásoktól. Hiszen a szinte a teljes népesség mezőgazdasági munkáján nyugvó korai társadalmak után, a technológiai fejlődés miatt ott feleslegessé váló munkaerő egy átmeneti periódus feszültségei után, az 1800-as évektől hézagmentesen megtalálta a helyét a felemelkedő gyáripari termelésben. Majd a gyári gépesítéssel feleslegessé vált munkaerő a modern élet körülményei között szükségessé váló, sok-sok szektorból álló szolgáltatások területére özönlött át az 1900-as években. A mindig létrejövő átmeneti feszültségek és például az 1800-as évek eleji dühödt luddita géprombolások után mindig megoldódott a felszabaduló munkaerő foglalkoztatása. Mi az a novum, ami miatt most mégis aggódni kell? – teszi fel a kérdést Martin Ford. Válasza erre az, hogy míg az eddigiekben egy-egy technikai forradalom csak egy-egy szektorban okozott destruktív rombolást a munkaerő-foglalkoztatást illetően, és az ennek következtében létrejövő új termelési ágak felszívták a felszabaduló munkaerőt, addig a mostani, mesterséges intelligencián alapuló robotizálás általános jellegű technológiai képességet jelent, és ez nem kizárólag egy-egy szektorra szűkülő jellegű: „Ma azonban már más a helyzet. Az információtechnológia igazi egyetemes technológiává vált, és a hatása széles körben érezhető lesz. Gyakorlatilag valamennyi jelenleg létező iparág munkaerőigénye csökkenni fog, ahogy az új technológiák beépülnek az üzleti modellekbe. [...] Az olyan cégek, mint például a Google és a Facebook, úgy váltak nagyágyúvá, és úgy tornázták fel a piaci árfolyamukat, hogy közben – a méretükhöz és befolyásuk nagyságához ké-

pest – viszonylag kevés embert alkalmaztak. Joggal számíthatunk hát arra, hogy hasonló forgatókönyvet fog követni szinte az összes új, jövőbeni iparág is” (Ford, 2016:XVI).

A munkaerőt felváltó technológia termelése már az elmúlt negyven évben is drámai változásokat hozott az e téren élen járó Egyesült Államok munkaerőpiacán. Míg korábban a gépi technika csak eszközt jelentett a munkás kezében arra, hogy termelésben dolgozhasson, de ő maga nélkülözhetetlen volt az eszközök működtetésében, addig mára a mesterséges intelligencia mind szélesebb felhasználásán alapuló, új technológiai változások révén egyre inkább helyettesíteni is tudja a munkást a termelésben, és így kiszorítja az eddigi munkájából. Ebből eredően a termelést átvevő, gépi technológiát megvásárló tőke jövedelme lesz az így létrejövő termelési hatékonyságnövekedés értéke, és a munkás örüljön, ha egyáltalán részmunkaidőben még foglalkoztatják. Ennek következtében aztán az USA-ban 1973 és 2013 között az egyszerű munkások jövedelme reálértéken számolva 13%-kal csökkent, miközben a termelési hatékonyságuk 107%-kal nőtt. Ennek egy másik leágazása, hogy miközben az 1950-es évektől minden évtizedben mintegy 20%-kal nőtt az USA-ban az elérhető munkahelyek száma, addig 2000 és 2010 között már nulla volt ez a szám.

Egy 2013-as, kutatásokon alapuló, Oxfordi Egyetemen készült tanulmány azt prognosztizálta, hogy húsz év múlva az USA összes munkahelyének mintegy felét már át tudják venni az algoritmusok és a robotok. Ennek egyik útja az, hogy az utóbbi években a robotizálásra még elképzelhetetlennek tartott kreatív szellemi munkákat is egyre inkább képesek ellátni a fejlett algoritmusok és a robotok. Egyszerűsítve, a bonyolult szellemi műveletek sokaságát tartalmazó, magas szintű szellemi tevékenységek egy-egy részműveletét programba tudják foglalni, és a megírt algoritmusok alapján ezeket most már egyszerűbb iskolázottságú dolgozók is el tudják látni. Majd így a fokozatos szétbontásokkal egyszerűvé vált, korábbi bonyolult szellemi munka a részalgoritmusok sokaságának összekapcsolásával, a végén teljes mértékben robotizálhatóvá válik. Ez a *deskilling*, a szakmátlanítás menete, amely csak megelőzi a munkaerő teljes kiszorítását a munkafolyamatból.

Mit lehet tenni, ha a társadalom embertömegeinek létehez szükséges összes munkát el tudják majd végezni a mesterséges intelligencia teremtményei, és az emberek legnagyobb része semmilyen munkához nem tud hozzájutni? Milyen társadalomszervező elvek alapján működtethető egy ilyen társadalom? Martin Ford a véleményét csak a robotizálás révén a közeljövőben az USA-ban bekövetkező hatásokat figyelve alakította ki, és csak ebben a relációban gondolkodva, a *garantált létminimum mindenki számára való biztosításában* adta meg a megoldást. Jelzi azonban, hogy ezt a legminimálisabb szinten kell megállapítani, nehogy a felemelkedésre ösztönzést tompítsa, és a nyomor csapdáját hozza létre. Ford válasza a kérdésre azonban tényleg csak a legközelebbi tennivalót jelöli meg azokban a társadalmakban, ahol a robotizálás hatásai már napjainkban is véglegesen elvették a munka lehetőségét a munkaerő komolyabb része elől. Hosszabb távon, évtizedeket előretekintve és a robotizálás egész régiókat együttesen érintő hatásait nézve azonban ez a válasz nem elegendő a megfelelő új társadalomszervező elvek utáni kutatásban, az alapvetően megváltozott társadalmi feltételek között.

Ha a nyugati civilizáció országaiban és a fejlett kelet-ázsiai társadalmakban bekövetkezett, jó pár évtized eltelte utáni végállapotot képzeljük magunk elé, amikor a teljes társadalom fenntartásához szükséges munkát ellátja a robotizálás, és az ehhez szükséges, minimális emberi irányítási és szervezési munka csak a társadalom két-három százalékának ad elfoglaltságot, akkor mélyebben kell végiggondolni a tennivalókat. Ekkor ugyanis az eddigi, hatékony társadalomfenntartáshoz szükséges *anyag*i ösztönzés *fontossága* a termelési folyamat minden szintjén elbukik. Az alapanyagoktól a fogyasztási javak és szolgáltatások létrehozásáig, a teljes mértékű robotizálás pusztán pontos beállítást igényel majd a folyamat minden fázisában, és az eddigi emberi *anyag*i ösztönzés *fontossága* itt már eltűnik. Ennek révén a társadalmi folyamatok e része számára az eddig elengedhetetlen piaci termelési és elosztási elv talaját veszti, és amibe belebukott az államszocializmus központosított termelés-szervezési rendszere – a folyamat résztvevőinek érdekeire alapozott ösztönzés *fontossága* minden fázisban –, az itt elesik. Így magának a társadalom szűkebb értelemben vett fenntartásához, a teljes robotizálás elérése után, a piacgazdaság szervezési elvei szükségtelenné válnak, és csak a robotizált rendszer központi felügyelete marad fenn. Ám így épp a központi állam válik a legalapvetőbbé, és ennek ellenőrzése még a mai demokratikus kontrollokhoz képest is fontosabbá válik, hisz a társadalom minden tagja számára ez az ellenőrzés jelentheti az élete alapját. Nemcsak az emberi részvétel nélkül létrehozott javak és szolgáltatások állami szervezés általi szétosztása okozza az állam feletti társadalmi ellenőrzés *fontosságát*, hanem a munka alól felmentett élet közben a harmónia és a szabályok betartásának biztosítása is. A lopás, rablás és az *anyag*i szűkösség miatti bűnözés eltűnése után még megmarad, sőt fokozódhat a társadalmi harmóniát sértő egyéb bűncselekmények lehetősége. Emellett a rendfenntartás terén valószínűleg létrejövő óriási robotizálás ellenére, az emberi részvétel az itteni döntésekben továbbra is alapvető lehet. Így az állami szféra, a rendfenntartás és ezekhez szabályok alkotása a teljesen robotizált társadalomban is fennmarad, és az eddigi feladatain túl a piac helyére is belépő állam még szorosabb társadalmi ellenőrzést igényelhet a maihoz képest. Így a piac eltűnése mellett a demokrácia társadalomszervezési elve a jövő társadalmának végső alapjává válhat.

YUVAL HARARI A HOMO DEUS ELIT LÉTREJÖTTÉRŐL

Harari az elmúlt években, az emberi történelem mostani fejleményei kapcsán, két könyvben is kitért a mesterséges intelligenciával összefonódó modern technológiák embert átalakító hatásaira, melyeket rögtön magyar nyelvre is lefordítottak (Harari, 2015; 2017). A géntechnológiai feljavítás és az agyi interfészekkel kombinálás lehetőségei alapján az első könyvében még csak azt jelzi, hogy ezek a fejlemények a Homo sapiens egészének eltűnéséhez és helyette a feljavított szuperemberré váláshoz vezethetnek: „Hetvenezer évvel ezelőtt a Homo sapiens még csak egy jelentéktelen állat volt, amely a saját dolgaival törődött Afrika egy csücskében. Az ezt követő évezredekben az egész bolygó urává és az ökoszisztéma rémévé küzdötte fel magát. Jelenleg az »istenné

válás» szélén áll, a küszöbén annak, hogy megszerezze nem csupán az örök ifjúságot, de a teremtés, a pusztítás isteni hatalmát is” (Harari, 2015:369).

A néhány évvel később írt, második könyvében már közelebbről is szemügyre vette ezeket a fejleményeket, és a mesterséges intelligencia teremtményeinek (robotoknak és algoritmusoknak) minden emberi munkát fokozatosan átvevő képességén medítálva, már az emberiség kettéválását prognosztizálta. Míg a nagy többség haszontalan és eltartottá válik, addig egy egészen szűk elit – genetikailag feljavítva –, a mesterséges intelligenciát uralva, egy külön emberfajjá válik, a Homo sapiensek haszontalan tömegei felett a Homo deus új emberfajává: „...az egyes emberek nélkülözhetetlenek és megfejthetetlenek maradnak ugyan, de ők a továbbfejlesztett emberek kicsi, kiváltságos elitjét alkotják majd. Ezek a szuperemberek korábban soha nem látott képességeknek és kreativitásnak örvendhetnek, amelynek köszönhetően a világ legfontosabb döntéseinek zömét továbbra is ők hozzák meg. [...] A legtöbb ember azonban nem lesz továbbfejlesztve, következésképpen alacsonyabb kasztot alkot, amelyet egyaránt uralnak majd a számítógépes algoritmusok és az új szuperemberek” (Harari, 2017:298). Továbbfejtvé ezt a gondolatot, nem riad vissza annak felvetésétől sem, hogy az „emberistenek” elitje számára, a történelem folyamán először, teljesen fölöslegessé válnak az egyszerű sapiensek haszontalan tömegei, esetükben felmerül az ellátás megvonása is, hisz a források a szuperemberek számára kellene: „Ahogy az emberi katonák és a munkások helyét átveszik az algoritmusok, legalább az elit egyes tagjai arra a következtetésre juthatnak, hogy nincs értelme emelt vagy akár alapszintű egészségügyi ellátást biztosítani a haszontalan szegények tömegeinek, sokkal kifizetődőbb lenne inkább arra összpontosítani, hogy egy maroknyi szuperembert a norma fölé fejlesszenek” (Harari, 2017:300). Ugyanez más megfogalmazásban: „A 20. századtól eltérően, amikor az elitek érdekében állt a szegények problémáinak megoldása, mert katonailag és gazdaságilag is feltétlen szüksége volt rájuk, a 21. században leghatékonyabb (noha eléggé kegyetlen) stratégia az lehet, ha lekapcsolják a hasznavehetetlen harmadosztályú vagonokat, és csak az első osztály száguld tovább” (Harari, 2017:301).

Az őszinte végiggondolás azért jó, mert így a ténylegesen is felmerülő szörnyű lehetőségek megvalósulása előtt annak elkerülési lehetőségein is el lehet gondolkodni. Így Harari felvetése arra is jó, hogy még nyíltabban feltárjuk, az eddigi történelem során a mindenkori uralkodó eliteknek elemi érdekük volt a számukra a forrásokat megteremtő tömegek létének biztosítása. Így ha a teljes mértékű technológiai munkanélküliség körülményei között, a továbbfejlesztett szuperemberek két-három százaléka mellett, az emberiség 98%-a pusztán az eltartott és a haszontalan létezés állapotába kerül, akkor ezek teljes mértékű „eliminálása” is a valószínű fejlemények sorába kerül. Az állandó, egész emberiséget eltüntető atomfenyegetettség réme ma is létezik, és a mesterséges intelligencia ezerszer hatékonyabb pusztító gépezetének mozgásba hozása (illetve „e mozgásba hozás útjából az akadályok elhárítása”) állandó opcióvá válhat, ha a szűk elit biztos fedezékből élheti ezt túl. A Harari által felvetett lehetőség, az emberiség kettéválása „emberistenekre” és haszontalan tömegekre, az egész emberiség eltüntetését is a valószínűség egy fokára helyezi.

Harari persze alig néhány oldalon tér ki érdemben a technológiai munkanélküliség teljessé válásának elemzésére, és inkább a gyors következtetéslevonás miatt érdekes. Mindamellett e művei a legnagyobb figyelmet keltették a világban, és az *Amazon* internetes oldalának tanúsága szerint, az eredetileg 2012-ben és 2015-ben angol nyelven írt könyveket lefordították spanyolra, franciára, németre, kínaira és portugálra, illetve anyanyelvére, héberre. Érdemes tehát szemügyre venni Calum Chace részletes elemzéseit.

CALUM CHACE ÉS A GAZDASÁGI SZINGULARITÁS

Chace a könyve első felében a teljessé váló technológiai munkanélküliség gondolatának felvetődését, vitatását, majd egyre szélesebbé váló elemzését veszi górcső alá. A szórványos felvetések után, az első komolyabb figyelmet a közvéleményben e témáról az Oxfordi Egyetemen dolgozó Carl Benedict Frey és Michael Osborn 2013-as tanulmánya váltotta ki, akik az USA Munkaügyi Hivatalának 2010-es jelentését alapul véve, empirikus elemzésben azt vizsgálták, hogy 702 foglalkozást illetően hány százalék az esélye, hogy két évtizeden belül robotizálják, és ezzel az emberi munka elől elveszik. Az elemzésben arra jutottak, hogy 47%-ukat nagy valószínűséggel, 19%-ukat közepes valószínűséggel robotizálják, és csak 33% az, amelyekben a következő húsz évben erre nem kerül sor. Mivel az utóbbi években az USA-ban már a mindennapokban is érezhető a technológiai munkanélküliség – és az onnan évek alatt Nyugat-Európába, majd a világ többi fejlettebb részére áttérjedő fejleményekre már vannak tapasztalatok –, így e magas számok a következő húsz évet illetően felhívták a figyelmet a veszélyekre, és széles körben viták indultak el. Az informatikai óriáscégek és szellemi környezetük, a piac expanziójának megtörésétől félve, a kutatók pedig az egyetemi-kutatási pénzek visszafogásától tartva, a mesterséges intelligencia lehetséges veszélyei miatt amúgy is terjedő félelemre ösztönösen ellenségesen reagálnak, így a szerzőpáros elemzései rögtön a támadások keresztútjába kerültek. Rolin Hanson különösen szívósan támadta a tanulmány számadatait, és több gúnyos hangú cikkében szubjektívnek értékelte, a szigorú módszertaniség hiányát vetve fel velük szemben. (Ez utóbbit illetően Calum Chace is lát hiányosságokat.) Egy másik negatív értékelés Tyler Cowantól származott, aki ugyan elismeri a szerzőpáros által felvetett jelenségeket, és ennek következményeként a következő évtizedekben a társadalom fokozódó kettéválását és egy szuperelit soha nem látott elszakadását a hasznavehetetlen tömegek értelmetlen életétől, de cinikusan csak arra utal, hogy az előregedő társadalmakban az idősök tömegeitől nem kell tartani, hisz fásultan elvegetálnak majd. A szuperelit pedig lakóhelyét és életterét illetően amúgy is egyre inkább izolálódik a tömegektől, és így a felső, szűk elit elzárt élete nem fogja zavarni az értelmetlen élet körülményei között vegetálókat.

A téma iránti növekvő érdeklődést mutatta, hogy 2015-ben a világ egyik legnagyobb tanácsadó cége, a McKinsey is összeállított egy jelentést a technológiai munkanélküliség lehetséges arányainak feltérképezésére. A módszerük abban különbözött az oxfordi szerzőpárosétól, hogy nem teljes foglalkozásokat vontak elemzés alá, hanem

a foglalkozásokat főbb feladatokra bontották, így mintegy kétezer feladatot különítettek el. Azt vizsgálták, hogy e feladatok közül melyek azok, amelyeknél legvalószínűbb a robotizálás. Majd e kétezer feladat ellátására 18 képességet különítettek el, és ez alapján arra a megállapításra jutottak, hogy a következő évtizedekben 45%-ukat valószínűsíthetően robotizálják, ám a különböző fontosságú képesség miatt – például ha a mesterséges intelligencia a nyelvi megértés terén gyorsabban halad előre, mint ahogy ma elképzelik – ez a szám akár 57% is lehet. A McKinsey-jelentés iránti nagymértékű médiaérdeklődés nyomán, 2016-ban a davosi csúcstalálkozó egyik fő témájává lépett elő a jövőbeli technológiai munkanélküliség arányainak és társadalmi következményeinek tárgyalása.

Az eddigiekben a megvitatás egyik aspektusát az jelentette, hogy a társadalom nagy részének munkából való kiszorulására a megélhetés oldaláról adjanak választ. Erre az egyik válaszként a negatív jövedelemadó merült fel a McAfee és Brynjolfsson szerzőpáros kötetében. E szerint a robotizálás eredményeként marad ugyan munka, de ez csak alsóbbrendű és rosszul fizetett lesz – a robottulajdonosé lesz a profit oroszlánrésze –, és ezért a negatív jövedelemadó azt jelentené, hogy pl. ha egy évben keres valaki húszezer dollárt, akkor az állam ad még hozzá tízezret, mely a nyomor-szint feletti élet folytatását teszi lehetővé. Egy másik, Martin Wolf, a *Financial Times* neves pénzügyi újságíró-szakértője egy minden állampolgárnak járó alapjövedelem juttatását támogatta 2014-es cikkében. A probléma más irányú megoldását a Richard Susskind és David Susskind szerzőpáros (apa és fia) vetette fel, akik a mesterséges intelligencia teremtményeinek tulajdonjogát vonnák ki a magántulajdon köréből, hogy a tőke részesedése ne nyomja le a társadalom nagy tömegeit a nyomor szintjére. Ám ezt nem az állam kezébe adnák, hanem egy közösségi tulajdonforma konstruálásán gondolkodnak, és az utóbbi időben erre a blockchain alapú szerveződés merült fel.

Nézzük meg Chace nyomán, hogy az egyes szakmákban és foglalkozásokban jelenleg milyen fejlemények figyelhetők meg az emberi munkaerő automatizálás általi kiszorítására.

A ROBOTIZÁLÁS MUNKAÁTVÉTELÉNEK FEJLEMÉNYEI

Általában elmondható, hogy az első fázisban a standardizált feladatok kerülnek átvételre, ezzel szemben a strukturálatlan cselekvésekből álló feladatok erre még nem alkalmasak. Ugyanígy általános megállapításként származik a Frey–Osborne szerzőpárostól, hogy először a szállítást és a vele összefonódó logisztikát robotizálják, majd az alacsony bérekkel jellemezhető gyári munkákat, hisz utóbbiban épp azért alacsony a bérszint, mert minimális kognitív feladatokkal van összekötve, és ezek már az első fázisban egyszerűbben bevonhatók az automatizálásba. Másrészt a standardizálás könnyebben megvalósítható az adminisztratív-szellemi jellegű tevékenységeknél, mint sok fizikai munkával összefonódó feladat esetén, így az adminisztratív munkák esendőbbek a korábbi automatizálásra és az emberi munka alól kivonásra.

Az elektronikus kereskedelem és a telefonos ügyfélcentrumok terén a fejlemények jól mutatják a robotizálás munkaátvételének dilemmáit. Az egyik meghatározó tényező, hogy fogyasztói oldalról preferálják a személytelen, automatizált vásárlást az emberi eladókkal szemben, ha a lépéssorrendek már jól kidolgozottak. Sok cég ugyanakkor inkább részesíti előnyben az emberei általi ügyintézését, akik a vásárlókat könnyebben rá tudják beszélni további termékek vásárlására is, ám épp e tapasztalatok alapján növekszik a vásárlók oldaláról a személytelen, robotoktól történő vásárlás iránti preferencia. Hosszú távon végül a robotizálás hatékonysága kerekedik felül a cégek szempontjából is, mint ahogy a legnagyobb svéd bankcsoport, a Swedbank példája is mutatta. Kilencmillió ügyfelet 160 ezer alkalmazott szolgált ki évek óta, és ezen belül az ügyfélcentrumokban hétszázan fogadtak évi mintegy kétmillió hívást a banki szolgáltatások telefonos ügyintézésére, amelyek nagy része csak egyszerű pénzáttutalás volt. Ennek modernizációjára vetették be a bank részéről az amerikai Nuance nevű komputeres cég Nina név alatt futó mesterséges intelligenciáját, és miután a betanulási időszakban az öntanuló algoritmus révén alkalmazkodott a banki áttutalás folyamatához, ezeket átvéve havi harmincezer tranzakció lebonyolítását végzi el azóta is. Ezek ugyan főként még csak az áttutalásokat és ehhez hasonló egyszerűségű feladatokat jelentik, de az öntanulása révén csak idő kérdése, hogy szinte az egész feladatkört át tudja majd venni. Így bár eleinte a banki ügyintézésben, a bonyolultabb feladatokra szűkítve, még marad az emberi munkaerő foglalkoztatása, de tendenciaszerűen a legtöbb ilyen adminisztratív szellemi munkát az algoritmusok veszik át. De nemcsak az adminisztratív jellegűeknél, hanem a hagyományos szellemi professzióknál – így az újságíróknál, a jogászoknál és az orvosoknál – is fokozatosan halad előre a robotizálás általi munkaátvétel.

Az újságírás terén már ma is a cikkek egyre nagyobb hányadát alapvetően algoritmusok írják. Így a 2010-ben Chicagóban alapított Narrative Science nevű cég megalkotta a Quill nevű robotszoftverét, amely naponta a cikkek ezreit írja a pénzügyi tudósítások és sportbeszámolók témájában a *Forbes* és az *Associated Press* (AP) részére anélkül, hogy az olvasók észrevennék, azt nem emberek írták.¹ Ezzel a megoldással az írott sajtó egyre nehezebb körülmények közötti fennmaradása, az internetes konkurencia ellenére, lehetőséget kap, mivel így a cikkek nagyságrendekkel nagyobb tömegét tudják létrehozni ugyanannyi újságíróval. Kezdetben ugyan az volt a válasz az internetes konkurencia okozta romló feltételekre, hogy visszavágták a foglalkoztatott újságírók számát, és a megmaradottak számára megemelték a napi penzumot a cikkírás terén, ám a robotújságírás létrejöttével inkább abba az irányba haladtak a vezető újságok, hogy az események szélesebb köréről közölnek tudósításokat. Ezen túl pedig arra is súlyt helyeznek, hogy egy-egy szűkebb társadalmi csoport szempontjait figyelembe véve (információellátottság, műveltség stb.) ugyanarról a témáról differenciáltabb szintű cikkek tömegével lépjenek elő, amit csak a újságírószoftverek bevetése tesz lehetővé. Kristian Hammond, a Narrative Science alapítója 2014-ben azt prognosztizálta, hogy egy évtizeden belül az újságcikkek 90%-át robotújságírók írják majd, és ezzel lehetővé válik, hogy ugyanazt a témát a szűk közösségek speciális informáltságához, érdeklődési szintjéhez és esetleg szakmai háttéréhez szabva, egy

tucat eltérő verzióban írt cikkben mutassák be. Álláspontja szerint így nem szorítják majd ki a robotújságírók az emberi kollégáikat, mivel a strukturálatlan eseményrészleteket és kreatív bemutatási verziókat még mindig jobban tudják megalkotni a hagyományos emberi újságírók, és így a robotszoftverek inkább csak kiegészítik a munkájukat. Ám Chace ezt bátor jövődőlésnek nevezi, tekintve a robotszoftverek exponenciális gyorsasággal végbemenő tanulási képességének fejlődését. De a szűkebben vett újságíráson túl, a politikai beszédírás terén is gyorsan halad előre a Narrative Science-hez hasonló kutatási cégek szoftverfejlesztése, és például a Massachusettsi Egyetem kutatói 2016-ban bemutattak egy olyan szoftverrobotot, mely az amerikai kongresszusban elhangzott beszédek ötvenezres mondatgyűjteményén tréningezve, olyan beszédeket képes írni mind a rebublikánus, mind a demokrata honatyák számára, melyek az általuk preferált értékhangsúlyokkal, kifejezésekkel és programpontokkal telítettek, és a hallgatóik nem tudják megkülönböztetni az ember által megírt beszédektől.

A jogászai munkában szintén nagy léptekkel halad előre a feladatok robotszoftverek általi átvétele. A kezdet itt is a már strukturált lépéssorokból álló tevékenységekbe beszállás volt, és a 2000-es évek elejétől segítő szofverek kezdtek terjedni, elsősorban az USA-ban működő ügyvédi cégeknél, de innen továbbterjedve a brit területeken is. A tárgyalás előtti *pre-trial* szakaszban az egyes ügyekhez dokumentumok százait kell átfésülni az ügyvédi irodák főként kezdő fiatal ügyvédeknek és a *paralegal* szakma embereinek (ezek egyszerű segédjogászok), és ennek folyamán az oldalak ezreit-tízezreit vizsgálják meg, van-e bennük olyan releváns tény vagy más adat, mely fontos lehet az adott ügyben. Ez a *discovery* – vagy Angliában *disclosure* – szakasz hetekig munkát ad tucatnyi fiatal jogásznak a nagyobb ügyekben, ám a robotszoftverek ezeket ma már órák alatt át tudják fésülni, és pontosságuk is felülmúlja az emberi munka eredményét. Amerikában különösen a Robolawyer név alatt futó robotjogász kezd terjedni a nagy ügyvédi irodákban, és a fiatal ügyvédek tömegét, illetve a *paralegal* szakma embereit teszi fölöslegessé. De létezik már olyan jogi szofverprogram, mely a strukturálatlan dokumentumok feldolgozását is közelíteni tudja a csak standardizált lépéssorokban működni képes más szofverprogramok munkájához.

A brit RAVN System cég Ace nevű szofverével a nagy tömegű strukturálatlan, nem rendezett adathalmazból képes már rövid kivonatokat készíteni előre rögzített szempontok szerint. Egy nagy brit ügyvédi iroda néhány éve kezdte alkalmazni, és ma már a nagy kliensvállalatai számára vállalja az áttekinthetetlenné váló adattömegek megadott szempontok szerinti kivonatolását, adattáblákba szervezését és ezekből elemzések készítését. A robotszoftverek bevetése egy-egy új nagyvállalati ügyfélnél az első napokban tréningezést igényel emberi jogászai irányítás mellett, de ezután az öntanuló szofverek már minden emberi segítség nélkül tudják az adatok millióit és milliárdjait órák alatt elemezni, kivonatolni és a meghatározott összefüggésrendszerekbe állítani.

Egy másik fontos jogászai munkát jelent az egyes ügyek perre vitele felőli döntés előtt a pernyertességi esélyek alapos feltárása, melyhez a precedensek ezreit kell átnézni, és ezek részleteit kell mindenkor az adott ügy konkrét részleteivel összevetni

óriási munkával. Ennek algoritmussal kiváltását végezte el egy team a Michigan Állami Egyetem jogi karán, és Daniel Martin Katz vezetésével egy szoftverrobotot hoztak létre, mely a szövetségi Supreme Court majd nyolcezer döntésének elemzésével képes bármely felmerülő ügyben minimális idő alatt 71%-os biztonsággal pernyertességi prognózist adni, mely gyorsasággal és pontossággal az emberi jogászi munka nem tud versenyezni.

Mivel mindezek még csak a mai kezdetek, és az exponenciális gyorsasággal haladó szofverfejlesztés akár egy évtizeden belül a legtöbb és legbonyolultabb jogászi munka szofverjogászokkal való kiváltását valószínűsíti, így jogászi berkekben már aggódnak, hogy hamarosan a jogászság nagy része kiszorul a munkából. E kérdés nyitottságát mutatja azonban például Greg Wildisen állítása – aki a Neora Logic nevű szofveróriás egyik vezetője –, mely szerint oly sok mai probléma marad jogászi feldolgozás nélkül a költségek és a jogászi válogatás miatt, hogy az új és gyors jogászi szofverek nem a jogászi munkanélküliség felé hatnak majd, hanem inkább afelé, hogy a ma még jogászi kezelés nélkül hagyott ügyek ezreit és millióit is bevonják. Ez a „jéghegy csúcsa” elmélet, mely több mai szellemi munka szofverrobotokkal felváltása kapcsán azt állítja, hogy a mai szellemi professziók által ellátott és észlelt feladatok csak mint a jéghegy csúcsa állnak olyan nagy tömegű ügy tetején, melyeket ma nem is észlelnek. Pedig ha a szellemi munka olcsóbban és gyorsabban végrehajthatóvá válik, akkor a szofverrobotok nem az adott professziókon belüli munkanélküliség felé hatnak majd, hanem inkább a jéghegy csúcsa alá nézésre kényszerítenek, és ezzel a mai munkaigény sokszorosa jön létre. Calum Chace azonban kétkedéssel fogadja ezt, és jelzi, hogy ez csak a szellemi professziókon belüli munkanélküliség gyors beálltát halasztja el néhány évvel, de az öntanuló szofverprogramok eddigi gyors fejlődése azt mutatja, hogy a sokszorosára növekvő feladatok bevonása sem akadályozza majd meg az emberi szellemi munka kiszorulását a professziók tevékenységéből. Csak idő kérdése, hogy ezek teljesítményben és gyorsaságban felülmúlják az emberi munkateljesítményt az adott szellemi szektorban, és így a legnagyobb mértékű munkanélküliséget ezekben ez sem akadályozza meg.²

Az orvosi szakmákban szintén nagy léptekkel halad az eddigi emberi tevékenységek algoritmusokkal leváltása, és ennek egyik aspektusa, hogy a laikus páciensek feletti orvosi uralmi pozíció is egyre inkább a megélhetésért, a kuncsaftért fohászkozó kiszolgáló pozíciójába kényszeríti az orvosi szakmát. Eric Topol e témát tárgyalva 2015-ben az eddig bevett kifejezés – „Az orvos látni kíván téged!” – helyett *Patient Will See You Now* (A páciens látni kíván téged!) címmel jelentette meg a könyvét, jelezve, hogy az okostelefonok és ezekre feltöltött appok, illetve az ezekre alapozott, havi néhány dolláros költség mellett folyamatos okostelefonos összeköttetésben robotizált, diagnózist nyújtó vállalkozások korában félretolódik az emberi orvos szolgáltatásainak a fontossága. A Babylon nevű brit startup havi öt fontért már Skype-on keresztül orvosi vizsgálatot biztosít az ügyfeleinek oly módon, hogy az okostelefonos összeköttetésben a vizsgálati algoritmus a bőrről és a test látható részeiről felvételeket készítve, pillanatok alatt diagnosztizálja is a telefonos ügyfelet, illetve lélegzetvételt is elemezve a szívproblémáit is meg tudja állapítani, és ezután

egy osztályozó szoftver az alkalmazott orvosi teamnek azon tagjához köti be, aki épp a diagnosztizált betegségre szakosodott, aki a kapcsolódással együtt a másik oldalon várakozó páciens kiértékelt adatait is megkapja. A kórházak és a szakrendelők nehézkes és drága mechanizmusai egyszerűen nem jelentenek konkurrenciát az ilyen robotizált orvosi rendszerek számára, és ha ezek elterjednek az elkövetkezendő években, akkor az egész eddigi orvoslás alapjai alól kihúzzák a talajt. Az orvosi diagnosztika alapvetően a mintafelismerésen nyugszik, és ebben az algoritmusok különösen gyorsan fejlődnek minden területen, a hangfelismeréstől a képfelismerésen át a legkülönbözőbb szempontú jellemzők felismeréséig. Az IBM a híres Watson nevű robotjának egészségügyi szolgáltatásait segítő, 2015-ben egymilliárd dollárért megvette a Merge Healthcare nevű vállalkozást a harmincmilliárd kórházi betegvizsgálati felvételt tartalmazó állományával együtt, mely biztos háttérrel nyújt bármilyen betegség vizsgálatához. A Watson másodpercek alatt meg tudja állapítani a beteg adataiból, milyen betegségben szenved, és ahhoz az eddigiekben mely terápiák voltak a leghatékonyabbak. A Watson egészségügyi szolgáltatásait alkalmazó WellPoint, Samuel Nussbaum vállalkozása a Watson diagnosztikai teljesítményének pontosságát a tüdőrákos megbetegedés terén 90%-ra becsülte, míg az emberi orvosi diagnosztika csak 50% körül mozog.

De nemcsak a diagnosztikában tör előre, az embert hagyva, az orvosrobotok alkalmazása, hanem a fizikai beavatkozást igénylő orvosi tevékenységekben is. Egy 2016 májusi jelentés szerint az USA-ban a sebési beavatkozások terén a robotsebészek által végrehajtott műtétek száma már meghaladta az emberi sebészek ilyen műtéteinek számát, és a számszerű fölény mellett a minőségben sem maradnak alul. A kifejezetten a mérés miatt elvégzett kísérletben, melynek során sertésszöveteket operáltak ki, a robotsebészek és az emberi sebészek összehasonlításában a robotsebészek jobbnak bizonyultak, igaz, négyszer lassabban végezték el az operációkat. E robotok a The Smart Tissue Autonomous Robot (STAR) néven ismertek, és nemcsak az emberi sebészekkel szemben nyújtottak jobb orvosi teljesítményt, hanem a Da Vinci robottal támogatott emberi sebészteammel szemben is.

CHACE PROGNÓZISAI

Calum Chace kettébontva elemzi a technológiai fejlődés és a gazdasági szingularitás beálltának hatásait: először elkülönítve szemügyre veszi ezek pozitív scenárióját, amikor a problémák megoldásra találnak, majd a negatív scenáriót nézi át, melyben a teljes mértékű technológiai munkanélküliség szétveti a társadalmakat. Nézzük át először a pozitív scenáriót, amit a könyv 2016-os megírása utáni öt, tizenöt és huszonöt év távlatában vesz szemügyre. Chace ugyan nem emeli ki, de ezek a leírások elsősorban az amerikai nagyvárosok állapotát jelentik majd, melyekből a tapasztalatok szerint néhány év múlva jutnak el a technológiai változások a nyugat-európai és a délkelet-ázsiai nagyvárosok felé, majd Európában a nyugatibb részek felől Kelet-Közép-Európa nagyvárosaiban folytatódik a továbbterjedés. Így az itthoni állapotokat tekintve még néhány évet érdemes ezekhez az időpontokhoz hozzáadni.

A 2021-es leírás inkább csak a mai állapotok kissé meghosszabbított és némileg átalakult változatát jelenti. Az önvezető autók terén a kamionok és teherszállítók már sok országban önvezető módon közlekednek, de a sofőrök kötelező jelenléte mellett, akik titokban tévét néznek unalmukban; a gyárakban az egyre több robot mellett még jelen vannak az emberek, a mezőgazdasági munkákban is egyelőre a farmerek dominálnak, de egyre inkább robotok és szoftverek által segítve. A kiskereskedelemben ugyancsak nő az online vásárlások aránya, de a boltok és áruházak emberi munkája domináns marad, noha az automatizáció már egyre több munkafolyamatban helyettesíti az emberi munkát. Az építőiparban az előre elkészített idomok helyszíni beépítése dominál, és ebben az exoskeleton szerkezettel felerősített munkások és a 3D-nyomtatásos építkezések szerepe nő.

A 2031-es állapotok azonban már látványos változást mutatnak a mai állapotokhoz képest. A szállításban az önvezető autók mind a teherszállításban, mind a személyszállításban többséggé válnak, néhány városrészben már meg is tiltják az emberi autóvezetést, és városi fenntartásban, szinte tömegközlekedési áron, önvezető taxik hada vehető igénybe bárki által. Ugyanígy a bevásárlási kiszállítást egyre inkább drónok tömege hajtja végre, melyek egy erre kijelölt magasságban, baleset nélkül közlekednek, de ezt kombinálják néhány helyen azzal, hogy a drónok egy-egy városrészi központban a földön guruló robot csomaghordó járművekkel kooperálva viszik házhoz a vásárolt termékeket, éttermi rendeléseket. Sok helyen a gyárak elsötétülnek, és a robotok huszonnégy órás munkája mellett ember már nem dolgozik bennük. A 3D-nyomtatás sok esetben leváltja a gyári termelést, bár az még robotizált formában mindig domináns marad a termékek létrehozásában. A mezőgazdaságban már alig dolgozik ember a robotok és a szoftverek ellenőrzésében, ők átvonultak a szolgáltató szektorokba. A kiskereskedelemben az összes eladás 75%-a online vásárlás formájában történik, a drónok kiszállítása mellett, illetve a termékek egy része 3D nyomtatásban készül az online vásárlási rendelés leadása után azonnal, a fennmaradó néhány áruházban és boltban az emberi eladókat jórészt robotok helyettesítik, és csak a menedzsmentben van jelen az emberi munka. Az építőiparban teljes mértékben az előregyártott idomok beillesztése folyik, integrálva a 3D-nyomtatással, és csak az emberi felügyelet marad mindezek felett. A dolgok internete létrehozza az okoslakások összekapcsolódását és okos városrészekbe integrálódását, noha ez még csupán a nagyvárosok kisebbik részét érintik majd. A szórakozás és a filmipar radikálisan átalakul, és megszűnés előtt állnak a nagy mozik és szórakozóhelyek, helyettük a virtuális valóság eszközeit bevonva készülnek az újfajta filmek, melyeket mindenki egyedül tud élvezni otthon, VR-sisakokon keresztül. A sportversenyek terén csökken az emberi sportolók iránti érdeklődés, és inkább a robotok egymás elleni küzdelmei felé tolódik el, illetve a különböző exoskeletonnal és más eszközökkel felerősített emberi versenyzők újfajta vetélkedése lép a helyére. A szellemi professziók – jogászok, könyvelők, tanárok – a robotizálás ellenére még szűkebb létszámmal emberi teljesítménnyel működnek; az oktatásban a tanárok egyre inkább csak felügyelik a számítógépes képernyők előtti, oktatóprogramokon keresztüli tanulást, és inkább már mentorok, mintsem a régi értelemben vett tanítók.

A 2041-re jóslott állapotoknál a közlekedésben és a szállításban már nagyon kevés az ember által vezetett jármű a közutakon, és eddigre fokozatosan teljessé vált az önvezető járművek közlekedése. A gyárak sötétek, ember nem dolgozik a robotizált termelésben, és a 3D-nyomtatás kezd elterjedni a tömegtermelés terén is, a gyárak konkurenciájaként. A mezőgazdaságban teljessé válik a robotizálás, és a munkák felügyelete is távolról történik; néhány országban a közösségi tulajdonba vett mezőgazdasági élelmiszer-termelésben a közvetlenül megrendelt terményeket drónok szállítják közvetlenül a fogyasztókhoz, a kiskereskedelem kikapcsolása mellett. A dolgok internete teljessé válik, egész városokban fonódnak össze az egyes lakások, illetve az emberek csipjei és érzékelői, és ezek szoftverei közös szoftverrendszerekben integrálódnak, melyek adataiból az átfogó egészségügyi szoftverek, kiskereskedelmi szoftverek stb. a szükséges szolgáltatásokat megtervezik és végrehajtják. Ekkorra a jogászai, a könyvelői, az orvosi professziók tevékenysége már alig tartalmaz emberi munkakiegészítést, a szoftverrobotok látják el ezeket a tevékenységeket, összekötve a szükséges fizikai tevékenységet végző robotokkal. A hagyományos oktatás megszűnik, és a mesterséges intelligencia szoftverei és robotjai veszik át az emberek szerepét, a hajdani tanárok helyett pusztán néhány mentor áll segítségre készen ezek kiegészítésére. A munkanélküliség a fejlett országokban ekkorra már meghaladja a felnőtt lakosság 50%-át, és az általános alapjövedelem, illetve néhány helyen a negatív jövedelemadó biztosítja a megélhetésüket, de a némileg sulykoltan kialakított közvéleményben ez nem jelent alsóbbrendűséget, hanem mint a modern kor velejáróját fogadják el. Néhány országban a teljes mesterséges intelligencia infrastruktúráját állami tulajdonba vagy a blockchainalapon működő közösségi tulajdonba veszik, és ezzel kiveszik a szűk informatikus elit kezéből a társadalom egésze feletti uralmat.

A negatív scenáriókat elemezve, Chace a legrosszabb verzióknak az emberiség kettéválását látja a már ismertetett, Yuval Harari-féle leírásban „emberistenekre” és a haszontalan tömegekre, jelezve, hogy bár Hararit 2015-ben a híres TED Talks rendezvényen tartott előadásának e részéért harsányan kinevette a hallgatóság, ennek nagyon is van realitása, és nem nevetni, hanem inkább szellemi erőfeszítéseket kellene tenni ennek elkerüléséért. Némileg enyhébb verziót jelent az a scenárió, amikor a munka nélkül és az új világ átlátásától megfosztott tömegek szinte bódultan merülnek el egy művilág élvezetébe a virtuális valóság egyre rafináltabb eszközein keresztül. Bár a társadalom legnagyobb részét kitevő tömegek szegényes nagyvárosi dzsumbujban tengetve életüket, a tengerparton lévő fényűző villákhoz és a közösségi szórakozás eszközeihez nem tudnak eljutni, de a valóság átélését a leghívebben imitáló, virtuális-valóság-sisakokban és a VR más eszközeivel szubjektíve kielégítő életet élhetnek akár viskókba zártan is. Ugyanígy, az értelmes élet pótlékát már ma is látjuk a televíziós „reality show”-k számtalan műsorában, és ez a jövőben szinte egész napos elfoglaltságot jelenthet milliók számára.

A fő gondot Chace abban látja, hogy e felé haladva, a kapitalista piacgazdaság egésze válik veszélyeztetetté, ahogy a tömeges munkanélküliség révén a vásárlóerő drámaian összezsugorodik, és megidézi az 1960-as évek elejéről a Ford-vezér csipkedését a gyárba látogató szakszervezeti vezetővel, a már akkor tömeges autópári robot

kapcsán. Megkérdezte tőle, miként veszi majd rá a robotokat a szakszervezeti díj fizetésére, mire a szakszervezetis frappánsan úgy válaszolt, hogy a Ford-vezér fő gondja inkább az legyen, miként veszi majd rá a robotokat a kész autók megvásárlására. A teljessé váló munkanélküliség így a piaci kapitalizmus alapjait szedi fel, és ennek másik oldala a jövedelmek valamiféle elosztása a munkanélkülivé vált teljes társadalom felé. Erre Chace sem lát más esélyt, mint valamilyen formában a feltétel nélküli alapjövedelem minden állampolgárra való kiterjesztését, de ez tendenciájában szintén az egész kapitalizmus alapjait kérdőjelezi meg.

A jövőben teljessé váló technológiai munkanélküliség elemzése kapcsán érdemes még kitérni Max Tegmark új könyvére (Tegmark, 2017:120–132). Ő sok szempontból az e téren úttörő egyik szerzőpáros, Brynjolfsson és McAfee gondolatait vitte tovább elemzéseiben, és a munka robotizálásának három fő útvonatát emelte ki. Egy sor fizikai foglalkozás teljesen eltűnik már a közeli jövőben – kezdve máris a hivatásos gépkocsivezetőkével, az önvezető autók elterjedése miatt –, de a szellemi professziók közül is néhány korán erre a sorsra jut, így például a könyvelőké, a hitelelemzőké és az adószakértőké, akiknek a munkáját az egyre fejlettebb algoritmusok már ma is teljes mértékben helyettesíteni tudják. Más foglalkozásokon belül csak egyes szeletek esnek a robotizálás áldozatául, mint az orvosi szakmában a röntgenológusoké, akiknek az elemzőmunkáját az IBM Watsonja már összehasonlíthatatlanul jobban végzi, vagy a jogászi munkában az USA-ban elterjedt *paralegal* (a „betanított” segédjogász), akiknek a munkáját a Robolawyer algoritmusai az idő töredéke alatt pontosabban el tudják végezni. Végül az eltűnés harmadik útja abból fakad, hogy bár az adott szellemi foglalkozás munkáját, a szükséges kreativitás miatt, nem robotizálják, de mivel digitálisan a világ egészében elterjedt és olcsón hozzáférhetővé válik, így az addigi tömeges megélhetést biztosító nagy zenészi körök, színészek, regényírók, sportolók, rockénekesek és rockzenekarok sokasága helyett néhány szupersztár válik az egész világon nézetté, olvasottá és hallgatottá, és mindenki más kiszorul ezekből.

Tegmark a későbbieket illetően lehetséges fejleményként említi Brynjolfsson korábbi elképzelését a „digitális Athén” megvalósulásáról, a teljes körű technológiai munkanélküliség körülményei között. Ugyanis, ahogy az ókori Athénban az athéni polgárok nem dolgoztak, csak a piactereken vitatkoztak, szellemes társalgásokat folytattak a demokrácia körülményei között, és színházakban élvezték az életet – mert rabszolgák végezték helyettük a létfenntartás munkáját –, úgy most a munka teljes körű robotizálása révén nem kellene rabszolgák, itt vannak helyettük a gépek. Ahogy a munka nélküli élet nem okozott gondot Athénban, úgy nem kell félni ettől most sem, és a ránk törő bőség és végtelen szabadidő csak reményt adhat a jövő generációk számára. Kritikával szemlélve ezt az utópiát, inkább a Harari által skrupulusok nélkül felvetett jövőkép az „emberistenek” által eltüntethető teljes emberiségről tűnik realistaabbnak. Ám épp ennek realisabb jellege miatt kell mindent megtenni, hogy addigra az uralmi struktúrákat úgy alakítsuk, hogy az emberiség két-három százalékát adó „emberistenek” még véletlenül se kapjanak esélyt a számukra kényelmesebb megoldás, a *totális holokausz* végrehajtására.

JEGYZETEK

- ¹ “Quill starts with data – graphs, tables and spreadsheets. It analyses these to extract particular facts, which could form the basis of narrative. It then generates a particular plan, or narrative for the article, and finally crafts sentences using natural language generation software” (Chace, 2016:154).
- ² “The sort-term explosion of work which happens as the iceberg of latent demand is revealed can give us a false sense of security. The phenomenon of automation leading the job creation is sometimes called the automation paradox. But the paradox may turn out to be short-lived” (Chace, 2016:165).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Brynjolfsson, Eric – McAfee, Andrew (2014): *The Second Machine Age. Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W. W. Norton Company, New York.
- Chace, Calum (2016): *The Economic Singularity. Artificial Intelligence and the Death of Capitalism*. Three Cs, New York.
- Ford, Martin (2014): *Rise of the Robots. Technology and the Threat of a Jobless Future*. Basic Books, New York.
- Ford, Martin (2016): *Robotok kora. Milyen lesz a világ munkahelyek nélkül?* HVG Könyvek, Budapest.
- Harari, Yuval Noah (2015): *Sapiens. Az emberiség rövid története*. Animus Kiadó, Budapest.
- Harari, Yuval Noah (2017): *Homo Deus. A holnap rövid története*. Animus Kiadó, Budapest.
- Tegmark, Max (2017): *LIFE 3.0. Being Human in the Age of Artificial Intelligence*. Allen Lane, New York.

Wisnovszky Gábor György

A szuverenitás valódi forrásának feltérképezése a nyugati államfejlődésen és a magyar rendszerváltáson keresztül

**Mapping the Genuine Source of Sovereignty
Through Western European State Development
and the Change of Regime in Hungary**

Összefoglalás

Feltevésünk szerint, a népszuverenitáson alapuló rendszerek esetében a valódi szuverén mindig a demokratikus berendezkedést megelőző entitás, mely megteremti magát az alkotmányos keretet. Távlabbra tekintve ezt akár úgy is értelmezhetjük, hogy a megelőző berendezkedések és történelmi fejlődés eredményeképpen beszélhetünk egy kialakult társadalmi állapotról, melyben a valódi szuverén által megalkotott intézményrendszerek működőképesek lehetnek. A demokratikus berendezkedés előfeltételez egy magas szintű homogenitást, melyre az évszázadok folyamán tüzzel-vassal egységesítő és politikai jogokat csak fokozatosan megadó francia állam is bizonyítékot szolgáltat. A magyarországi „rendszerváltás” valódi alakítójának a háromoldalú poli-

DR. WISNOVSZKY GÁBOR GYÖRGY, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola (wisnovszky-gabor@gmail.com).

तिकai egyeztető tárgyalások résztvevőivel reprezentált érdekköröket tekinthetjük, melyek azonban sokkal inkább külső hatalmi struktúrák kompromisszumai alapján álltak össze, mintsem a nyugati rendszerekre inkább jellemző szerves történelmi fejlődésből bontakoztak ki.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: K10, P10, P26, P39, N43, N44

Kulcsszavak: népszuverenitás, demokrácia, legalitás, legitimitás

Summary

In our assumption in regimes based on popular sovereignty, the real sovereign is the entity that precedes the democratic structure, which creates the constitutional framework. In a broader perspective, a given social state can be interpreted as an outcome of the historical development of the previous structures, in which the institutional systems set up by the real sovereign can be operable. Democratic structure presupposes a high level of homogeneity, as evidenced by the French State, which was kept unified with fire and sword over the centuries, and political rights were granted only gradually. The real shapers of democratic transformation in Hungary were the interest groups represented by the participants of the tripartite political conciliatory negotiations, which were formed through compromises reached by external power schemes rather than organic historical development, which is more characteristic of Western European countries. During these tripartite negotiations the institutes which defined our framework for democracy were born. Among these institutions, the Constitutional Court had a prominent role.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: K10, P10, P26, P39, N43, N44

Keywords: popular sovereignty, democracy, legality, legitimacy

A NÉPSZUVERENITÁS RENDSZERÉNEK KRITIKÁJA
A LEGITIMITÁS ÉS LEGALITÁS TÜKRÉBEN

Az úgynevezett „demokratikus” rendszerek alapja a „népszuverenitás”, vagyis az, hogy minden hatalom forrása a nép. A legitimáció¹ ebben az esetben azt jelenti, hogy választások útján ruházzák át a hatalom gyakorlásának jogát képviselőkre, akik így a nép akaratát testesítik meg. Azonban ez már elméleti síkon is megcáfolható rendszer, mert a „nép” valójában nem képes önmagától kialakítani azt a keret- és eljárásrendszert, amely alapján szuverenitásból eredő jogait gyakorolhatná. Mindig léteznie kell egy előző rendszernek, mely demokratikus felhatalmazás nélküli intézmények/testületek/személyek útján magát a nép megkérdezésének módját kialakítja, sőt azt is meghatározza, ki tartozik bele a nép fogalmába. Valójában e keretrendszer megalkotóját tekinthetjük szuverénnek. Amikor modernizációs utakról beszélünk, s a demokratikus polgári rendszerek egyik iskolapéldájának nevezzük a francia modellt, mindig megfe-

ledkezőnk arról a valódi szuverénről,² aki megteremtette az államnemzetet³ alapuló francia berendezkedés előfeltételeit. Ennek kapcsán rögtön két nagyon fontos tényezőt kell kiemelnünk.

Elsőként a kohézió megteremtésének évszázadokon át tartó, tűzön és vason alapuló módszereit, ahol körkörösén, a centrum irányából kiindulva üldözik azokat, akik bármilyen módon veszélyt jelenthetnének a francia államnemzet homogenitására, legyenek azok gyökeresen eltérő szokások, hiedelmek vagy elkülönülő etnikumok (a francia király 1242-ben, Párizsban Talmud-égetést rendelt el, végül 1395-ben száműzték a zsidókat), vagy pusztán más vallási meggyőződéssel rendelkezők akár a kereszténységen belül is (a hugenották lemészárlása és elűzése a 16–17. században). E homogenizáló törekvés nem nélkülözte a „soft power” sem az eddig vázolt keményebb módszerek mellett, mivel „az is nyilvánvaló, hogy az európai államok nem azért voltak egynyelvűek, mert az egynyelvű népek egységesültek és alapítottak államot, hanem azért, mert valamelyik nép kulturális, politikai vagy számbeli hegemoniája deklarálta az egynyelvűséget” (Garaczi, 2005:51–53).

Ennek eredményeképp a 18. század végére a különböző lokális identitások, mint a család, kisközösség, vallás, szervesen illeszkednek (de legalábbis nincsenek antagonisztikus ellentétben) a magasabb szinten integráló nemzeti ideológiába,⁴ mely így az évszázadok folyamán szervesen fejlődhetett a különböző „politikai élmények” hatására. E politikai élmény talán legfontosabb alkotótényezője a stabilizálódó „nemzetállami” határok középkori kialakulása, melyek ma szó szerint keretet adnak a nemzetekről alkotott gondolkodásunknak. Ennek oka, hogy jelenleg szerte a világon a nyugat-európai államnemzet idealizált képe definiálja az államhatár értelmezési keretét is. A fogalom értelmezése, hasonlóan az „államnemzetről” alkotott elképzelésekhez, eltérő körülmények és szocializáció mentén utólag történt, ugyanis ma úgy tekintünk a határookra, mint amelyek eleve ellentétes és egymást kizáró identitásokat választanak el egymástól, holott ennek az ellenkezője történt: a nemzeti identitások a határok kialakulása után kovácsolódtak, amiben kulcsszerepe volt az eleinte csupán hatalmi tényezőket elválasztó „vonalaknak”. E területileg immáron stabilan meghatározott hatalmi egységeken belül kezdődött meg és zajlott az az etnikai tisztogatás, elűzés, erőszakos asszimiláció és egyéb tervezett vagy spontán esemény (Agnew, 2007:398–422), mely végül megteremtette azt a kellő homogenitást, amely, karöltve a stabil határok mentén elkülönülő politikai egységek identitásformáló erejével, végül kialakította az egységes „államnemzetet”. Ezen uniformizáló folyamat utolsó lépésének tekinthetjük a francia forradalom és az abból kibontakozó terror időszakát. Az 1789-es alkotmányozó nemzetgyűlés rendelkezései felhatalmazást adtak az észak és dél között húzóódó szokásjog/írott jog kettősség erőszakos megszüntetésére; az „egységesítő folyamat” pedig a diktatúra éveiben a katolikus egyház teljes visszaszorításával, az 1793 és 1796 között zajló vendée-i háború népiirtásában csúcsosodott ki.

A másik nélkülözhetetlen elem, hogy e fejlődés keretében a terület lakosságának csak egy szűk része képezi a politikai nemzet részét, egészen addig, amíg a politikai élmények hatására – amelyek egységesítő vagy elválasztó szerepükből kifolyólag az egyes nemzeti emlékezetek közös alapját jelentették a későbbi nemzetközi kapcsolatokban –

elég erős identitásképző nem lesz a nemzet tényező ahhoz, hogy szélesebb rétegek is a dezintegráció veszélye nélkül politikai jogokat kaphassanak. Franciaország – és általában a nyugati államfejlődés – esetében mindig a nemzeti identitás kellő megerősödése után került sor a polgárság és a parasztság politikai jogainak lassú és fokozatos (sokáig cenzushoz kötött) megadására, mely csak a 20. század közepére vált általános és egyenlő választójoggá a legtöbb európai országban. S amint a tűzzel-vassal megteremtett homogén rendszer – vagyis a de facto „kultúrnemzet”⁵ – a gyors demográfiai változások miatt egyre inkább heterogénné válik, úgy fog eltűnni az „államnemzet” eszme, valamint az általános és egyenlő választójog is a 21. században; a sors iróniájaként nagy valószínűséggel először épp Franciaországban.

A legitimitás tehát elméletileg sem a népszuverenitásból eredeztethető, hanem azokból az egységesítő politikai tényezőkből, melyet a valódi szuverén – fokozatosan az évszázadok folyamán – tűzzel-vassal és stabil területi lehatárolással megteremtett. Ezzel szemben a legalitás azt fejezi ki, hogy a hatályos anyagi és alaki eljárásoknak megfelelően hozták-e meg az adott kötelező érvényű és kikényszeríthető szabályt.

A RENDSZERVÁLTÁS VISSZÁSSÁGAI A LEGALITÁS ÉS LEGITIMÁCIÓ TÜKRÉBEN

Legitimáció és legalitás akkor válik el a jelenlegi terminológia alapján, ha a „nép akarat” szembekerül az érvényesen meghozott kikényszeríthető szabályokkal, ami a képviselői demokrácia esetében nehezen definiálható – talán csak a népszavazás intézménye jelent ez alól kivételt –, vagyis szinte lehetetlen megállapítani, hogy a „szuverén” akarata összhangban van-e az adott intézkedéssel. E szembeállítás tehát ugyanazon rendszeren belül, formális szempontból kifogástalanul létrejött normák esetében, inkább politikai kategória. A rendszerváltás előtti szabályozás esetében azonban a legitimitás hiánya egyértelműen megállapítható, hiszen az akkor elfogadott jogszabályok diktatórikus viszonyok között jöttek létre.

A legitimitás/legalitás értelmezése képezte a magyar rendszerváltás legfontosabb és máig ható döntéseinek alapját. Ezen értelmezés feladata egy olyan intézményre hárult, melynek semmilyen, a népszuverenitás elvéből látszólag levezethető demokratikus felhatalmazása nem volt. Az Alkotmánybíróság létrehozásáról ugyanis 1989 januárjában határozott a kommunista rendszer országgyűlése, hatásköréről pedig már azt megelőzően, a rendszerváltást előkészítő, háromoldalú politikai egyeztető tárgyalásokon született döntés (Szmodis, 2015). Valódi szuverénnek tehát ezen „háromoldalú politikai egyeztető testület” résztvevőivel reprezentált, részben külföldi érdekköröket tekinthetjük, hisz nemcsak a keretrendszert határozták meg az alkotmányreformen keresztül – mely az első szabad választások előtt közel fél évvel, a Magyar Köztársaság 1989. október 23-i kikiáltásával lépett hatályba –, de egyes kulcsintézményeket is ezen egyeztető testületen keresztül, jóval a szabad választások előtt hoztak létre, melyek fontossága a közvélemény számára elvont szerepük miatt rejtve maradt. Az Alkotmánybíróság tehát csak akkor tekinthető a legalitás talaján létrehozott intézménynek, ha elismerjük a rendszerváltás előtti és utáni időszak jogfolytonosságát, nem pedig ex

lex állapotként tekintünk az első szabad választások előtti időszakra. Jogfolytonosság esetében viszont nem beszélhetünk tényleges rendszerváltásról sem. Az Alkotmánybíróság legitim szervezetnek azonban még a jogfolytonosság elfogadása esetén sem tekinthető, hisz az intézmény létrehozása, valamint tagjainak megválasztása sem a „népszuverenitáson” alapuló, szabadon választott országgyűlés döntésének következménye.

Éppen ezért a rendszerváltás kapcsán egyre többen emlegetik, hogy ez a folyamat előre megtervezett volt, ám véleményem szerint ennyi szereplő és akarat központi összehangolása lehetetlen. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy pusztán a kereteket jelölték ki külső erők kompromisszumaként számunkra e politikai egyeztető tárgyalásokon, méghozzá oly módon, hogy a kialakuló rendszer döntéshozatali folyamatát a mindenkor kívánt célok érdekében lehessen befolyásolni. Nem az volt tehát a fontos, hogy magát a rendszert távvezérléssel megalkossák, hanem az, hogy a kialakuló struktúra alkalmas legyen a kívánt célok áterőltetéséhez a különböző csatornákon, ugyanakkor elég stabil ahhoz, hogy a döntéseket következetesen végre is hajtsa a mindenkori államapparátus. Ennek legkézenfekvőbb módja pedig nem a nyílt hatalom alkalmazása, hanem olyan intézmények létrehozása és kontroll alatt tartása, mint az Alkotmánybíróság, mely anélkül képes a legfontosabb döntések meghozatalára, hogy kulcsszerepe a széles nyilvánosság előtt lelepleződne. Az érdekérvényesítés ilyen kifinomult módja felveti azt a nagyon is aktuális kérdést, hogy egy bonyolult struktúrában hogyan értelmezhetjük a valódi hatalmat, melyet a következőkben próbálunk megragadni.

A hatalom azt a képességet vagy erőt jelenti, amely alapján valaki vagy valami akaratát vagy szándékát másra, másokra rá tudja testálni. Ez a hatalom különösen akkor mutatkozik meg, amikor valakinek nincs szándékában a másik akaratát elfogadni, tudomásul venni vagy magáévá tenni, esetleg még ezzel az akarattal szembefordul, annak ellenáll, ennek ellenére az ő ellenében ható akarat érvényesítését nem tudja megakadályozni (Farkas, 2011:31–49).

Valójában a legfontosabb kérdések nem nyílt akaratok és szándékok egymásnak feszülésével dőlnek el a modern és bonyolult intézményrendszerek között, hisz bár a cél, melyre a „népakarat” irányul, világos lehet, azt, hogy a cél megvalósításához tulajdonképpen mit kell tenni, vagy mit nem, már korántsem az egy bonyolult társadalmi struktúrában. Vagyis a hatalmat végső soron úgy is lehet gyakorolni, hogy pusztán azt befolyásoljuk, mely kérdéseket és intézményeket tartson fontosnak a társadalom és a közvélemény, miközben mi saját akaratunkat más olyan csatornákon keresztül érvényesítjük, melyek bonyolultságuk vagy az elhallgatás okán nem kerülnek az érdeklődés, illetve akarat középpontjába, miközben éppen a társadalom többsége – vagyis a hatalom kizárólagos forrásának tartott „nép” – által elérni kívánt cél ellenében hatnak. A hatalomgyakorlás e módját ma eufemisztikusan „soft power”-nek vagy „smart power”-nek nevezzük. Tulajdonképpen a modern társadalmak tagjainak döntő többsége nem képes a célhoz vezető utakat megismerni vagy értelmezni, ami a rendszer egyre összetettebbé válásának köszönhetően egy természetes folyamat. E jelenség azonban a népszuverenitásra alapozott társadalom egész érvényességét kérdőjelezi meg éppen

azáltal, hogy a „smart power”, „soft power” – melynek egyik kulcstényezője a média, s leginkább annak kérdése, hogy miről beszélünk, s miről nem – rendkívüli hatékonysággal működik a világban.

A szocialista országokat a 80-as évek közepétől teljes mértékben lefoglalta a „nyugati mintájú” intézményrendszerek formai átvételének megvalósítása, melyek egy teljesen más társadalmi és gazdasági struktúrában – vagyis a nyugati államfejlődés során szervesen kialakult feltételek mellett – talán megfelelően működhettek, ugyanakkor az akkori magyar rendszerben önmagukban semmire nem jelentettek garanciát (Varga, 2011:44–81). Ezt az „intézményi” igazodási – részben külső – kényszert csodálattal egyes naivítás ötvözte ideológiai téren is, amely a hangzatos, bár gyakran valódi jelentéstartalommal nem is rendelkező, érdekérvényesítési célokat szolgáló gumifogalmakba vetett feltétlen hittel párosult. A szabadpiac, a privatizáción keresztül beáramló külföldi tőke mint a jólét zálogai jelentek meg, de figyelmen kívül maradt, hogy az összes nyugati állam is protekcionista volt egészen addig, amíg azt saját gazdasági érdekei megkövetelték. Miközben a közvéleményt a célok szempontjából kevésbé fontos kérdések kötötték le, addig az országban olyan érdekek érvényesültek a bonyolult intézményrendszereken keresztül, melyeknek a társadalom döntő többsége nem volt tudatában. Ennek tökéletes példája az Alkotmánybíróság 90-es években végzett tevékenysége.

A magyar rendszerváltás és a nyugati államfejlődés „államnemzetté” alakulása között a legfontosabb különbség tehát, hogy míg a nyugati országok társadalomszerkezete szerves és hosszú átalakulással – vagyis döntő külső behatás nélkül – az évszázadok alatt formálódott, majd a ciklikusan jelentkező erőszakhullámok lecsengése után, fokozatosan jutott el a népszuverenitás keretrendszerének alapjaihoz, addig a kelet-közép-európai 20. századi „rendszerváltások” külső erők hatására és egy idegen elnyomó rendszer bukása után jöttek létre. A magyarországi demokratikus átmenet nemcsak arra szolgáltat bizonyítékot, hogy a keretrendszer és a feltételek kialakítása törvényszerűen a népszuverenitást megelőző időkből kell hogy származzon – hisz valakinek feltétlenül meg kell alkotnia a népakarat kinyilvánításának módját –, de arra is, hogy egyes kulcsintézmények és keretszabályok előre meghatározásával determinálható az átalakulás döntő része.

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG LEGFONTOSABB DÖNTÉSEI

Ahhoz, hogy megértsük az Alkotmánybíróság intézményének fontosságát, ismernünk kell a szervezet felállításkor megállapított hatásköreit, melyek a következők:

„1. § Az Alkotmánybíróság hatáskörébe tartozik:

a) a már elfogadott, de még ki nem hirdetett törvény, az Országgyűlés ügyrendje és a nemzetközi szerződés egyes rendelkezései alkotmányellenességének előzetes vizsgálata;

b) a jogszabály, valamint a közjogi szervezetszabályozó eszköz alkotmányellenességének utólagos vizsgálata;

c) a jogszabály, valamint a közjogi szervezetszabályozó eszköz nemzetközi szerződésbe ütközésének vizsgálata;

d) az Alkotmányban biztosított jogok megsértése miatt benyújtott alkotmányjogi panasz elbírálása;

e) a mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség megszüntetése;

f) az állami szervek, továbbá az önkormányzat és más állami szervek, illetőleg az önkormányzatok között felmerült hatásköri összeütközés megszüntetése;

g) az Alkotmány rendelkezéseinek értelmezése;

h) eljárás mindazokban az ügyekben, amelyeket törvény a hatáskörébe utal.”⁶

A jogszabályalkotás minden fázisában, sőt azt követően is jogában állt egy kötelező érvényű és kikényszeríthető szabályt értelmezni, vizsgálni, sőt megsemmisíteni, így minden felhatalmazás nélkül a legalább látszólag népszuverenitás alapján működő Országgyűlés bármely döntését megfelelő ideológiai alátámasztás mellett megsemmisíthette vagy átértelmezhetette. A jogalkotás csúcsán tehát egy olyan szervezetet találunk, melynek semmilyen legitím felhatalmazása nincs, s legalitása is csak az előző rendszerrel vállalt folytonosság esetén létezhet.

Az Alkotmánybíróság legnagyobb horderejű és máig kiható döntései még az előző évezredhez köthetők, a testület ugyanis kulcsszerepet játszott a rendszerváltás három legfontosabb kérdésében. Paradox módon épp az Alkotmánybíróság 90-es évek eleji döntései azok, melyek miatt 20 évvel később kijelenthetjük, hogy „békés átmenetünk” nem épp egy sikertörténet.

*Az Alkotmánybíróság jogértelmezése a kamatadóról szóló jogszabályok megsemmisítése kapcsán*⁷

A rendszerváltás előtt lezajló alkotmányreform nyomán a módosított Alkotmány 24. § (3)⁸ bekezdése kimondta, hogy „az alkotmányerejű törvények elfogadásához a képviselők kétharmadának szavazatára van szükség”. A módosított Alkotmány azonban taxatív nem jelölte ki azt a törvényhozási kört, amelyre vonatkozóan alkotmányerejű törvényeket kell alkotni. Az Alkotmány 8. § (2) bekezdése pedig arról rendelkezett, hogy „alapvető jogokra és kötelezettségekre vonatkozó szabályokat kizárólag alkotmányerejű törvény állapíthat meg”. E második passzus anélkül jelent meg a munkaanyagként szolgáló minisztériumi szövegtervezetekben 1989 szeptemberében, hogy a változás a Kerekasztal-tárgyalásokon szóba került volna (Szmodis, 2015). Itt azzal kell szembesülnünk, hogy akkora jelentőséget tulajdonítottak e rendelkezésnek – melynek magyarázatára az Alkotmánybíróság későbbi munkássága nyomán derül fény –, hogy magát a „háromoldalú politikai egyeztető testületet” is megkerülték.

Az Alkotmánybíróság 5/1990. (IV. 9.) AB határozatával 1990. március 14-én, az ún. kamatadóról szóló jogszabályok megsemmisítése kapcsán úgy foglalt állást, hogy „az adózási kérdések alapvető jogokat és kötelezettségeket érintenek”. Azzal, hogy kvázi jogalkotóként az Alkotmánybíróság konkrét tartalommal töltötte ki az „alapvető jogok és kötelezettségek” fogalmát úgy, hogy az adózási kérdések is benne foglaltassanak – a két fentebb idézett alkotmánymódosítást figyelembe véve –, már a választások előtt ellehetetlenítette az első szabadon választott országgyűlés munkáját, mivel mindez azt jelentette, hogy a költségvetés megszavazásához is a képviselők kétharmadának

szavazatára lesz szükség. Az, hogy gyakorlatilag „nincs olyan területe az életnek, ami ne érintene alapjogot; vagyis e szabály alapján az ellenzék gyakorlatilag minden kérdésben vétőjogot kapott” (Bundula, 2003), törvényszerűen vezetett a hírhedt MDF–SZDSZ-paktumhoz, mely az Alkotmánybíróság másik két, következőkben ismertetett döntésével együtt gyakorlatilag nullára csökkentette az első szabadon választott országgyűlés kormányának mozgásterét.

Igazságtétel

Az igazságtétel a kilencvenes évek legtöbb indulatot kavarázó kérdése volt, mely végül a Zétényi-Takács által fémjelzett törvény elbuktatásával zárult. A törvény „az 1944. december 21-e és 1990. május 2-a között elkövetett és politikai okból nem üldözött súlyos bűncselekmények üldözhetőségéről” szöveget. A szimbolikus jelentősége mellett, mely megtépázott igazságérzetünk legalább részbeni helyreállításáról szólt, gyakorlati következménye lett volna a törvénynek, hogy az utódpart politikusai közül páran eltűnnek az ország házából – tudatosítva a közvéleménnyel felelősségüket –, így az MSZP már a kilencvenes évek elején széteshetett volna. Az Alkotmánybíróság azonban az 11/1992. (III. 5.) határozatában az Országgyűlés által elfogadott törvényt alkotmányellenesnek minősítette.

Privatizáció

A privatizáció-reprivatizáció vita is – amely egy magántulajdonra épülő rendszerben egyedülálló fontosságú – lényegében az Alkotmánybíróság állásfoglalása alapján dőlt el. Az Alkotmánybíróság 21/1990. (X. 4.) határozatában a földtulajdon önálló reprivatizációját alkotmányellenesnek minősítette. A reprivatizáció nagy valószínűséggel megakadályozta volna, hogy a privatizáció vesztesei az eredeti tulajdonosok legyenek, akik zömében gazdaságilag hasznosíthatatlan méretű, osztatlan közös tulajdonhoz jutottak hozzá, vagy épp a kárpótlásijegy-machináció áldozataivá váltak a későbbiek folyamán. Eközben számos árverésen maffiamódszerekkel szerzett nagybirtokok jöttek létre, vagy épp eredeti tőkefelhalmozáson estek át az újdonsült kárpótlásijegy-spekulánsok. Ez alapvetően pecsételte meg mezőgazdaságunk és élelmiszeriparunk sorsát, valamint döntően befolyásolta a vidéki lakosság életkörülményeit és falvaink népességének alakulását. A termőföld mellett az „állami tulajdon egyéb tárgyainak” jelentős hányada már a nyolcvanas évek közepén magánkézbe került. Ez történt legfontosabb gyárainkkal is, mielőtt még az új rendszer bármiféle kontrollt gyakorolhatott volna. Mint látni fogjuk a következőkben, az Alkotmánybíróság érvelése alapján ezek az ügyletek is támadhatatlanná váltak.

Az Alkotmánybíróság indoklása a privatizáció és az igazságtétel kérdésében

A 11/1992. (III. 5.), valamint a 21/1990. (X. 4.) AB határozatokban található leglényegesebb érvek:

„A rendszerváltás a legalitás alapján ment végbe. A legalitás elve azt a követelményt támasztja a jogállammal szemben, hogy a jogrendszer önmagára vonatkozó szabályai feltétlenül érvényesüljenek. A politikai szempontból forradalmi változásokat bevezető Alkotmány és sarkalatos törvények a régi jogrend jogalkotási szabályainak betartásával, formailag kifogástalanul, és kötelező erejüket ebből származtatva jöttek létre. A régi jog továbbra is hatályban maradt. Érvényességét tekintve nincs különbség az »Alkotmány előtti« és »utáni« jog között. Az elmúlt fél évszázad különböző rendszereinek legitimitása ebből a szempontból közömbös.”

Lényegében az Alkotmánybíróság azt mondta ki, hogy a múlt rendszerben hozott döntések kötik a rendszerváltás utáni Magyarországot. Tehát az akkor fennálló rendet nem valami jogon kívüli állapotként értékeli, sőt az 1989 utáni rendszert – bár lényegesen más szabályokkal, de – szerves folytatásnak tekinti. A jogpozitivizmus csúcsa ez, mikor pusztán a formaságok betartása, vagyis a legalitás felülírja nemcsak a legitimitás kérdését, de nyíltan deklarálja azt is, hogy a „norma” semmiféle értéktartalommal nem rendelkezik.

„A jogállam alapvető eleme a jogbiztonság. A jogbiztonság – többek között – megköveteli a megszerzett jogok védelmét, a teljességbe ment vagy egyébként véglegesen lezárt jogviszonyok érintetlenül hagyását, illetve a múltban keletkezett, tartós jogviszonyok megváltoztathatóságának alkotmányos szabályokkal való korlátozását.”

Az első idézetből logikusan következik e második: így lehet a „jogállamra” és „jogbiztonságra” való hivatkozással az előző rendszer ellenszolgáltatás nélküli erőszakos államosítását és emberek millióinak kisemmizését legitimálni, hisz ilyen „apró” igazságtalanságoknál sokkal fontosabb a rendszer zavartalan működése. Sőt egy következő idézetben az Alkotmánybíróság maga ismeri el, hogy számára az értékek hierarchiája miképpen fest: „A jogviszonyok igazságtalan eredménye viszont önmagában nem érv a jogbiztonság ellen.” Úgy tűnik, mintha sokan előre ismerték volna az Alkotmánybíróság érvrendszerét, ugyanis a nyolcvanas évek közepétől megkezdődött a spontán privatizáció, mely legértékesebb állami vagyontárgyaink java részét gyakorlatilag ellenszolgáltatás nélkül magánkézbe játszotta át. Egységes reprivatizációról éppen ezért szó sem lehetett, hisz privatizálni vagy reprivatizálni csupán olyan vagyont lehet, amely „jogilag hibátlan állami tulajdon” tárgyát képezi.

„...az Alkotmánybíróság az Alkotmány 70/A. §-át úgy értelmezte, hogy a személyeknek hátrányos megkülönböztetését jelenti az, ha egyes személyek volt tulajdona reprivatizálásra kerül, másoké pedig nem kerül tulajdonukba való visszaadásra, ezért ezt a megkülönböztetést alkotmányellenesnek ítélte.”

Az Alkotmánybíróság így megakadályozta a termőföld visszaadására tett kísérletet a „diszkrimináció tilalmára” hivatkozva. A döntés abszurd, hisz azáltal, hogy a „szabadrablás” időszakának felülvizsgálata lehetetlenné vált, „a megszerzett jogok védelmére tekintettel” a még meglévő állami vagyonra sem lehetett reprivatizációt megvalósítani, hisz a termőföldön kívüli vagyontárgyak jelentős részével az állam már nem rendelkezett. Tehát ahelyett, hogy az Alkotmánybíróság engedte volna a spontán privatizáció és egyéb törvénytelenségek felülvizsgálatát, s ekkor már egységesen, azaz „diszkriminációmentesen” lehetett volna reprivatizálni, inkább úgy dön-

tött, hogy ha már egy részét az állami vagyonnak ellopták, akkor senki ne kapjon vissza semmit.

„A törvény sérti az alkotmányos büntetőjognak azt a követelményét, hogy a bűncselekmények büntethetőségének elévülésére – beleértve az elévülés félbeszakítását és nyugvását is – az elkövetéskor hatályos törvényt kell alkalmazni, kivéve, ha az elévülés időszakában az elkövetőre nézve kedvezőbb szabályok léptek hatályba.”

Az igazságtétel kérdésében az Alkotmánybíróság eddig kifejtett érveléséből következtetett, hogy ha a kommunista diktatúrát nem valami jogon kívüli állapotnak tekintjük, hanem hangsúlyozzuk átmenetünk folytonosságát, akkor az előző „éra” adott jogintézményeit is érvényesnek kell tekintenünk. Ebből következően elismerjük az „elkövetéskor hatályos törvény” létjogosultságát is. Így vált lehetségessé az is, hogy négy évvel a rendszerváltás után olyan miniszterelnöke legyen az országnak, aki sortűzket vezényelt le, de ez már egy jogállamban senkit sem érdekel.

Az Alkotmánybíróság működéséből levonható tanulságok

Hogyan lehetséges az, hogy a jogállamra való hivatkozással Közép-Európa más országaiban az igazságtételre és a magánosításra is homlokegyenest ellentétes válaszok születtek? Németországban például volt – ha korlátozottan is – felelősségre vonás, míg számos országban – mint például Romániában – reprivatizálták az állami vagyon egy részét. Mindez azért történhetett meg, mert elvont fogalmaink egy tág kereten belül tartalom nélküliek, valójában pusztán politikai eszközként szolgálnak. Jogállam, emberi jogok, esélyegyenlőség, mind-mind jelentés nélküli hangalakok, amelyeket szinte bármire fel lehet használni. Valójában tehát az Alkotmánybíróság is sokkal inkább politikai, mint szakmai testület, mely a céljainak megfelelően adott jelentést e szavaknak, s kvázi törvényhozóként – hisz valamely opció kizárása, valamint az értelmezés is jogalkotás –, felhatalmazás nélkül alakította rendszerváltásunkat. Jól látható, hogy fontos kérdésekben döntőbíróként az Alkotmánybíróság a hatalom forrásai közül a gazdaságit, politikait, normaalkotásit és az ideológiáit is birtokolva, szuverén hatalommal rendelkezett olyan testületként, mely a rendszeren kívül keletkezett, vagyis semmiféle legitimitása nem volt egészen az Alaptörvény megalkotásáig.

A két kérdésben kifejtett alkotmánybíróági indoklás és az abból levonható következtetések pedig rámutatnak a legalitáson alapuló hatalom visszasságaira, mely pusztán a formális érvényességet tekinti az egyetlen kritériumnak, vagyis a jogbiztonságot minden tartalmi kérdés fölé helyezi. Ezen érvelés alapján a nürnbergi per sem kezdődhetett volna el, hisz az intézkedések ott is kiállták a legalitás próbáját. „...a pozitív írott jogszabályban rögzített és a hatalomtól biztosított jog akkor is elsőbbséget élvezne, ha tartalmilag igazságtalan és célszerűtlen, kivéve, ha a tételes törvénynek az igazságossággal való ellentéte oly elviselhetetlen mértékűvé válnék, hogy a törvénynek mint az igazságosság »helytelen jogának« meg kellene hátrálnia” (Radbruch, 1977:136).

A fenti idézet a nürnbergi per kapcsán elhíresült „radbruchi formula”, mely alapot biztosított a náci háborús bűnösök büntetőjogi felelősségre vonásához, de érdekes

módon egy atombomba ledobása kapcsán vagy épp terrorbombázások kivizsgálására ezen formula alapján már nem álltak fel soha vizsgálóbizottságok. Vagyis, ha a politikai szükség úgy hozza, a természetjogi érvelés áttörheti a legalitás elsődlegességét, de csak akkor, ha azt a győztes érdekei követelik meg. A magyar társadalom érdekérvényesítő akarata és képessége, úgy tűnik, kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a valódi szuverén hatalommal rendelkező Alkotmánybíróságot az igazság(osság), vagyis a természetjogi érvelés irányába terelje.

Az Alkotmánybíróság korábbi állásfoglalásai alapján teljesen érthetetlen volt az a felháborodás, amely az új Alaptörvény megalkotásakor éppen e testület irányából érkezett. Hiszen, ha egy politikai csoportosulás a közvetett demokráciában megszerzi a „nép” olyan fokú támogatását, amely elég az alkotmányozáshoz – jelen esetben a képviselői mandátumok kétharmadát –, akkor e logika szerint legálisan megváltoztathatja, de akár meg is szüntetheti a mélyen tisztelt Alkotmánybíróságot az ideiglenes alkotmánnyal együtt, hisz formailag – mely a pozitivista felfogásban az egyetlen kritérium – az eljárás kifogástalan lesz. Érthetetlen volt tehát az az „értékalapú”, vagyis természetjogi érvelés az Alkotmánybíróság részéről, mellyel saját hatáskörei változatlan fenntartása mellett szállt síkra, s ezzel pusztán azt bizonyította, hogy indoklásai mindig éppen aktuális politikai céljait szolgálták. Ha az Alkotmánybíróság korábban a formalitáson alapuló, pozitivista jogfelfogás kizárólagosságát hirdette – mint az a testület indoklásaiból egyértelműen kiderül –, mellyel sikeresen akadályozott meg egy valódi rendszerváltást, akkor felesleges felháborodnia azon, ha egyszer rá is alkalmazzák azon játékszabályokat, melyeket ő maga alkotott meg.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A népszuverenitásra alapozott hatalomgyakorlás elméletben és gyakorlatban sem létezhet. Elméleti szempontból azért nem tekinthetjük a népet szuverénnek, mert először mindig meg kell határozni az alapvető játékszabályokat, a tömegek megkérdezésének módját, valamint magát a nép fogalmát is definiálni kell ahhoz, hogy hatalmát gyakorolni tudja. Ezek a népszuverenitás szempontjából külső adottságnak tekinthető keretszabályok pedig alapvetően determinálják azt is, hogy a nép mit képes akarni, vagyis a nép hatalma eleve erőteljesen korlátozott, ami ellentmond a szuverenitás definíciójának. Továbbá, ha a keretrendszer megalkotóinak szándéka arra irányul, „soft” és „smart power” útján a demokratikus rendszerben is döntő befolyást gyakorolhatnak, mégpedig oly módon, hogy kimerítik a hatalom definícióját, vagyis a nép az „ellenében ható akarat érvényesítését nem tudja megakadályozni”. A magyar „rendszerváltás” – különös tekintettel az Alkotmánybíróság működésére – ékes példája e hatalomgyakorlási technikák hatékony működésének.

A különböző, látszólag népszuverenitáson alapuló rendszerek mind a megelőző berendezkedésekre, vagyis a történelem folyamán fokozatosan kialakult „társadalmi állapotra” alapozzák a működésüket. A népszuverenitás egy lassú változás következménye, mely nem függetleníthető az évszázadok alatt kialakult társadalmi feltételek-

től, mely feltételek egyben a megalkotandó demokratikus keretrendszert is erősen determinálják. Döntő különbség azonban Európán belül is, hogy a nyugati országok társadalomszerkezete szerves és hosszú átalakulással – vagyis jelentős külső behatás nélkül – formálódott az évszázadok alatt. A ciklikusan jelentkező erőszakhullámok lecsengése után, fokozatosan jutottak el a népszuverenitás keretrendszerének alapjaihoz és az ezt kiszolgáló „államnemzet” fogalmához, de csak miután a kellően magas szintű kulturális homogenitást tűzzel-vassal kiküzdötték az egyes országokon belül. E homogenitás a 21. századra éppen Nyugat-Európában kezd erőteljesen felbomlani, ami törvényszerűen véget vet majd az államnemzetre alapozott népszuverenitás rendszerének.

A nyugati országokkal ellentétben a kelet-közép-európai szerves fejlődést sokszor évszázadokon át jelentősen befolyásolták külső tényezők. Nem volt ez másként a 20. század végi rendszerváltásokkor sem. E demokratikus átalakulások nem belső kompromisszumok nyomán és szerves fejlődéssel, hanem döntően külső erők hatására, egy idegen elnyomó rendszer bukása után jöttek létre, törvényszerűen komoly anomáliákat és további gyors átrendeződéseket előrevetítve.

JEGYZETEK

- ¹ Legitimitás: a közhatalom gyakorlásának jogosultsága, melynek a szuveréntől kell származnia. Demokratikus legitimáció esetén szuverénnek (elvileg) a „népet” tekintjük. A 38/1993. (VI. 11.) AB határozat alapján: „a közhatalom csak akkor gyakorolható, ha annak forrása végső soron a nép, azaz a közhatalom gyakorlásának a népre visszavezethetőnek kell lennie”.
- ² Szuverén: állami főhatalom, az állam belső viszonyaiban a korlátozás nélküli hatalom birtokosa.
- ³ Államnemzet: „A nemzet nem egyéb, mint egy kormány alatt, ugyanazon állami határokon belül élő emberek összessége; az állami terület a primér, s belőle vezetendő le a nemzet és nyelv területe” (Szekffü Gyula).
- ⁴ Nemzeti identitás: a nacionalizmus klasszikus, 19. századi eszményét értjük alatta. Összekötő kapocs már nem a közös uralkodó, hanem az azonos nemzethez tartozás. Ezen identitás hordozóinak tekintjük az anyanyelvet, a nemzeti kultúrát, irodalmat, történelmet, zenét, néphagyományokat és közös szimbólumokat (például: zászló, címer).
- ⁵ Kultúrnemzet: a nemzet mint nyelvi, hagyománybeli azonosságon, közös kultúrán alapuló emberi közösség.
- ⁶ 1989. évi XXXII. törvény az Alkotmánybírásról.
- ⁷ Az 1990. évi adófizetésről szóló 1989. évi XLIX. tv. és a végrehajtására kiadott 40/1990. (III. 6.) MT rendelettel módosított, a lakáscélú kölcsönök utáni 1990. évi adófizetési kötelezettséggel kapcsolatos jövedelemigazolásról szóló 4/1990. (I. 18.) MT rendelet.
- ⁸ 1949. évi XX. törvény.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Agnew, John (1996): *Geopolitics. Re-visioning World Politics*. Routledge, New York.
- Agnew, John (2007): No Borders, No Nations. Making Greece in Macedonia. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 97, No. 2, 398–422.
- Bayer József (2010): A globalizáció és a 21. század geopolitikai kihívásai. *Geopolitika a XXI. században*, 1. évf., 1. sz., 7–28.

- Bundula István (2003): „Miért kellene mindenáron konszenzus?” (Sólyom László, az Alkotmánybíróság első elnöke). *Magyar Narancs*, 51. sz., december 18.
- Farkas Zoltán (2011): A hatalom és az uralom fogalma. *Politikatudományi Szemle*, 20. évf., 2. sz., 31–49.
- Garaczi Imre (2005): Bibó és a kelet-európai kisállamok. *Magyar Lettre Internationale*, 58. sz.
- Machiavelli, Niccolò (2015): *A fejedelem*. Helikon Zsebkönyvek 4., Helikon Kiadó, Budapest.
- Mező Ferenc (2006): A geopolitika formaváltozásai. *Polgári Szemle*, 2. évf., 12. sz.
- O’Tuathail, Gearoid (1996): *Critical Geopolitics. The Politics of Writing Global Space*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Radbruch, Gustav (1977): Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog. In: Varga Csaba (szerk.) *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest.
- Szilágyi István (2013): *Geopolitika*. Publikon Kiadó, Pécs.
- Szmodis Jenő (2015): A politikumtól a szakma felé. Adalékok az alkotmánybíráskodás kérdéseire. *Polgári Szemle*, 11. évf., 4–6. sz.
- Varga Csaba: (2011): *Válaszúton – Húsz év múltán. Vitában jogunk alapjairól és céljairól*. Kráter Kiadó, Pomáz, 44–81.

Egyed Szilárd

Az internet demokratizáló hatása

The Democratizing Effect of the Internet

Összefoglalás

A cikk megpróbál érdemben megfelelni arra a kérdésre, hogy az információs sztráda lakossági igénybevételének terjedése vajon elvezet-e – rövid időtávon – a demokrácia térhódításához. A cikk igazolja továbbá, hogy az információs sztráda egy eszköz, ami adott körülmények között erősíti a demokratikus irányultságot, de éppúgy lehetőséget is biztosít a demokratikus intézményrendszer támadására és működésének akadályozására.

Kulcsszavak: internet, demokrácia, iszlám országok, internethasználat

Summary

Answer is sought to the question whether the spread of the information highway in the population leads to democracy over the short term. It is evidenced that the information highway is a means that does indeed improve democratic approach among certain conditions but in the meantime it also opens the door to attacks on democratic institutions and to the prevention of their operation.

Keywords: internet, democracy, Muslim countries, internet usage

BEVEZETÉS

Az iszlám államokban történő – arab tavasz utáni – demokratizálási erőfeszítések ismét aktuálissá tették a demokrácia terjedésének vizsgálatát. Az észak-afrikai és a közel-keleti eseményeket látva joggal tehető fel a kérdés, hogy a demokrácia megjelenhet-e bárhol, és ha igen, akkor melyek azok a tényezők, amelyek a megjelenését, megerősödését és működőképességét biztosíthatják.

E kérdéseket sokan, sokféle módon próbálták érdemben megválaszolni. Léteznek vélemények, amelyeknek értelmében a demokrácia és a piac (piaci kapitalizmus) szoros kapcsolatban van egymással. Ezen vélemények némelyike azt állítja, hogy maga a gazdasági fejlődés (Wucherpfennig–Deutsch, 2009), vagy a fejlődés az oktatás színvonalának emelésén keresztül vezet el a demokráciához (Rowen, 1995). Más vélemények értelmében pedig a beruházások és a gazdaság növekedése segíti elő a demokrácia kialakulását és megerősödését (Olson, 1993). Mások akként vélekednek, hogy a kapitalizmus bárhova „átültethető”, mivel az egy kultúrák felett álló rendszer. Ahol pedig a kapitalizmus meghonosodott, ott a demokrácia is megjelenik és megerősödik majd (Zakaria, 1997).

A demokrácia és a piac ilyen közvetlen, szoros kapcsolatáról azonban kevésbé beszélhetünk (Acemoglu, 2014), ugyanis nagyszámú ellenpélda említhető mindkét irányból. Egyrészt egyáltalán nem tekinthetjük evidenciának azt, hogy ahol jól működik a kapitalizmus, valamint jól teljesít a gazdaság, ott demokrácia is van (vagy legalábbis lesz). Az utóbbi időkben ennek legjobb példája Kelet-Ázsia. Az ottani (például a kínai) autoriter rezsimek legitimitációja sokkal inkább a gazdasági teljesítményen alapszik, mintsem a szavazócédulákon (Jacques, 2004; Chen–Dickson, 2010:17). Közben a másik irányból is találhatók ellenpéldák (Lipset et al., 1993).

A demokrácia korlátok és határok nélküli terjedésével kapcsolatos vizsgálatok azonban nem csak a „piac irányából” folytak. Más megközelítések az internet terjedésében látják a demokrácia térhódításának feltételét (Gilder, 1992; Kedzie, 1997; Sylvester–Bradley, 2016). Joggal tehető fel a kérdés, hogy vajon tényleg az internet térhódítása vezet-e el a demokrácia határok nélküli terjedéséhez.

Erre a kérdésre nem egyszerű választ adni, minden kétséget kizáró módon felelni rá pedig szinte lehetetlen. Ennek ellenére azonban a cikkemben megpróbálok érdemben hozzászólni a kérdéshez. Az érdemi válasz érdekében elemzem magát a demokráciát, azon tényezőket, amelyek gátat szabhatnak terjedésének, továbbá – a demokrácia tükrében – az internetet.

DEMOKRÁCIA

A demokrácia fogalma

Napjainkban alig vannak olyanok, akik általában beszélnek a demokráciáról, a társadalomtudósok kiegészítő meghatározásokkal „bővítik”, létrehozva így a „jelzős” demokráciákat (pl. elit demokrácia, unitárius demokrácia, amerikai, európai vagy

éppenséggel japán demokrácia). Jelen cikk szempontjából azonban a demokrácia kultúrafüggetlen, általános jellemzői fontosak, hiszen a tanulmány a demokrácia határok nélküli terjedésének lehetőségét vizsgálja. Az általános értelemben vett demokráciát konkrétan definiálni felettébb nehéz, ennek okán technikai oldalról közelítem meg a vizsgálat tárgyát, és ezen megközelítés elemeinek bemutatásával jellemzem magát a demokráciát.

A demokrácia elsősorban az irányítottak egyetértésén alapszik. Ha a demokráciára ebből a szempontból tekintünk, akkor annak lényege azzal az eljárással kapcsolatos, ahogyan az átlagemberek részt vesznek a határozatok elfogadásának folyamatában (vagy legalábbis abban a folyamatban, amelynek során a későbbi határozatok meghozóit kiválasztják). Ennek alapján a „demokrácia nem társadalmi típus, hanem korlátozottabb érvénnyel, de a politikai rendszer egy típusa” (Touraine, 1992).

Ennek fényében a demokrácia elemei:

- a vezetői által irányított, szabad választás;
- a képviseleti jellegű, beszámolásra kötelezett kormányintézmények;
- a politikai hatalom periodikus változtathatósága, elmozdíthatósága rendezett, általánosan elfogadott eljárások segítségével;
- valamint a törvényi szabályozásnak alárendelt, állami posztokat betöltő személyek.

A technikai alapú megközelítéssel azonban az a probléma, hogy a procedurális demokrácia rendkívül ingatag és könnyen sebezhető, ha a működés nem egészül ki bizonyos alapvető jelentőségű feltétellel. Sartori akként fogalmaz, hogy a választási rendszer megléte csupán a demokrácia mechanikai garanciája, a demokrácia legелеmbb garanciája az, hogy a polgárok szabadon jussanak információhoz (Sartori, 1987:86–87). Természetesen a választás és az információhoz való szabad hozzáférés erőteljesen összefügg egymással, hiszen a demokrácia működéséhez és működtetéséhez korrekt döntéseket kell hozni, és korrekt döntések csak megfelelő információk birtokában hozhatók (Grönlund, 2007).

Ennek okán a demokrácia elemei:

- választott tisztségviselők ellenőrzik a kormány politikai döntéseit;
- a választott tisztségviselőket sűrűn tartott, tisztességes választásokon választják meg, és ezeken a választásokon nincs helye a kényszerítésnek;
- a tisztségviselők megválasztásakor – bizonyos feltételek mellett – szinte minden felnőttnek joga van szavazni;
- szinte minden felnőttnek joga van – bizonyos feltételek mellett – kormányhivatalra jelöltetnie magát;
- a polgároknak joguk van arra, hogy – „komoly” – büntetés veszélye nélkül véleményt nyilváníthassanak minden, tágabb értelemben vett politikai ügyről, többek között bírálhatják a tisztségviselőket, a kormányt, a politikai rendszert, a társadalmi-gazdasági rendet és az uralkodó ideológiát;
- a polgároknak joguk van nemcsak kormányzati, hanem alternatív információforrásokat is igénybe venni, és ezek az alternatív információforrások a törvény védelme alatt állnak;

– a polgároknak továbbá joguk van arra, hogy különféle jogaik – például a fentebb említett jogaik – valóra váltása érdekében viszonylag független társulásokat és szervezeteket hozzanak létre, mint például független politikai pártokat és érdekcsoportokat (Dahl, 1996).

Dahl meghatározásának értelmében az információkhoz való szabad hozzáférés, valamint a megfelelő információkkal való rendelkezés azonban a demokráciának nem elégséges, „csak” az egyik szükséges, elengedhetetlen feltétele.

Továbbá felettébb fontos kérdés, hogy a megszerzett információval mit akarunk, valamint mit tudunk kezdeni.

A demokrácia univerzalitása

Autonómia

A demokrácia közvetlen viszonyban van az elfogadott határozatok tartalmával, tehát nem csupán a társadalmi, politikai megvalósulásának folyamatát, hanem ennek a folyamatnak az eredményét is magában foglalja. Következésképpen a demokratikus kormányoknak olyan politikát kell folytatniuk, amely meghatározott demokratikus alapértékek megerősítését segítik elő, pl. (polgári) szabadság, egyenlőség, jogszerűség.

Az előzőekből következően létezik a demokráciának egy, az univerzalitása szempontjából jelentős feltétele, ez pedig az autonómia, amely mind az államtól, mind az elsődleges (hagyományos) társadalomtól való autonómiát jelenti. Az autonómiának ez a megközelítése az egyéni szabadságjogokon alapszik, amelyet az állam garantál, és nem mellékesen meg is véd. Ez azt jelenti, hogy az irányítás önkényes (autokratikus) volta megszűnik. Ez a jellemző bizonyos kultúrákban igencsak földcsuszamlásszerű változásokhoz vezetne (ha egyáltalán engednék megvalósulni).

Konszenzus

A demokrácia térhódításának további gátja – maga a demokrácia egyik alapja – az irányítottak közötti egyetértés, tehát a konszenzus. Ez a jellemző azonnal két alapvető problémát vet fel.

Az első mindjárt az, hogy miből is fakad a „jó”. A „demokratikus jó” az a jó, amit az egyes egyének együtt éppen aktuálisan jónak fogadnak el. Ez a – „folyamatosan megkérdőjelezett és megversenyeztetett jó” – megközelítés némely kultúra számára szentségtörés. A „jó” ugyanis benne foglaltatik az adott szent iratban, attól eltérni nem érdemes, mert az kemény szankciókat vonhat maga után. Még mielőtt bárki azt gondolná, hogy csupán az iszlám – Koránba foglalt – szabályai megkérdőjelezhetetlenek, annak felhívom a figyelmét, hogy a középkori Európa is tűzzel-vassal ragaszkodott a Biblia parancsolataihoz (megszegve emiatt néhány parancsolatot is).

A másik alapvető probléma szoros összefüggésben áll az elsővel, ugyanis az egyének közötti konszenzushoz szükségesek az egyes egyének mint individuumok, vala-

mint azok racionalitása. A két probléma tehát alapvetően összefügg egymással, ennek okán a továbbiakban együtt is kezelem őket.

A demokrácia alapvető követelményei, az individualizmus és racionalizmus a hatalomgyakorlásnak csupán olyan formáit engedi meg, amelyek kiállják az egyén – racionalitásnak megfelelő – értékelésének próbáját, azaz állandóan kölcsönös összefüggésben vannak az individuális racionalizmussal. Ebben az esetben azonban bármely tekintély, bármely hatalom csupán megállapodás útján jöhet létre és működhet, amelyet nem egyszer és nem örökre kötnek, hanem azt állandó egyeztetés útján a demokratikus folyamat segítségével lehet biztosítani. Természetesen a teljes nemzet felett létező hatalmat is lehet legitimálni. Ezt a legitimitást rendszerint a hagyomány és a vallás biztosíthatja. Mint már utaltam rá, a legitimitáció hagyományos és vallásos formáinak demokratikusra történő cseréje földcsuszamlásszerű változásokat indukál, mint ahogyan az történt Európa esetében is.

Persze a konszenzus jelentette kihívás azonnal más megvilágításba kerül, ha az etnikumok kérdése is bekerül a vizsgálatba. A Nyugat felettébb keveset tud az etnikai különbségekből adódó súlyos gondokról. Afrikában és Ázsiában nagy számban akadnak olyan országok, amelyek jelentős számosságú és arányú etnikummal rendelkeznek. Ezeken a területeken a – nyugati értelemben vett – konszenzus aligha lehet alapja a demokráciának. Mivel a demokrácia nem egyéb, mint a többség politikája, a legnagyobb etnikai csoportot juttatja – szinte – korlátlan hatalomhoz. A többnemzetiségű társadalmak stabilitásához etnikai alapú konszenzusra van szükség. A nyugati értelemben vett, a többség és kisebbség fogalmain alapuló (nyugati) demokrácia pedig érzéketlen erre a problémára.

Univerzalizások egymással szemben, avagy a civilizációk összecsapása

Természetesen a demokrácia univerzalizálásának nem csupán az áll az útjában, hogy egyes kultúrák (társadalmak) önmagukon belül képesek-e érdemben kezelni a demokrácia szellemisége okozta társadalmi-kulturális sokkot, hanem az is, hogy bizonyos kultúrák egyszerűen elutasítják a demokráciát, mivel az a „Nyugat terméke”. Ezen utóbbira példa az iszlám.

Hallottam már olyan nézeteket, amelyek abból indultak ki, hogy az iszlám és a Nyugat szembenállása a gyarmatosításban gyökerezik. Ez a fajta megközelítés azonban felettébb leegyszerűsíti a problémát, már csupán azért is, mert nem foglalkozik a valódi történelmi háttérrel. Alapvető tévedés, hogy a két – nevezett – civilizáció szembenállása a gyarmatosítással kezdődött volna. Igaz, hódítással kezdődött, csakhogy nem az európaiak „látogattak el” iszlám területekre, hanem éppen az iszlám próbálta térdre kényszeríteni Európát (erről a spanyolok, szicíliaiak tudnának mesélni, de ehhez nekünk magunknak is – a balkáni népekkel karöltve – lenne mit hozzáfűznünk).

Sokkal inkább az húzódik meg a háttérben, hogy az iszlám világ nem tudott és ma sem tud mit kezdeni saját hatalmának csökkenésével és a nyugati világ hatalmának növekedésével (Peremiczky, 2004). Továbbá az, hogy az iszlám is univerzalista magatartást tanúsít, amelyben az ummát, a teljes – mindenféle földrajzi korlátok-

tól mentes – iszlám közösség egységét helyezi előtérbe (valamint azt az elvet, hogy a közösségnek mindig elsőbbsége van az egyénnel szemben) (Eperjesi, 2004). Ez már önmagában is nehezen vagy egyáltalán nem leküzdhető akadályt gördítene a demokrácia térhódításának útjába, azonban az iszlám – ezen jellemzőkön túl – még egy fontos momentummal rendelkezik. Az iszlám a teokrácia legitimitásának is az elve. Az iszlám az egyetlen olyan vallás, amely képes megalapozni egy vallási autoriter, teokratikus államot (például Iránban). Az ilyen jellegű államszerkezet és államirányítás mellett demokratikus formák kialakulása felettébb esélytelennek tűnik (Buruma, 2004; Ben-Meir, 2016; Menyhárt, 2017), mivel a vallási törvények mindenre kiterjednek, a tisztálkodási és étkezési szokásoktól a szexuális élet és a gazdasági tevékenységek szigorú szabályozásáig.

Az előzőek alapján kijelenthető, hogy vannak kultúrák, amelyek jelenlegi állapotukban nem „kompatibilisek” a demokráciával. Kérdéses persze, hogy az internet kompatibilis-e.

INTERNET

Az internet és a demokrácia „kompatibilitása”

Létező vélemény szerint az internet maga demokratikus (Gilder, 1992), mivel biztosítja az egyéni és a csoportos függetlenséget (Clift, 2000). Egyáltalán nem biztos azonban, hogy egy ilyen kijelentéssel le lehet érdemben zárni azt a kérdést, amely a demokrácia és az internet kapcsolatának szorosságára vonatkozik.

Az internet – az egyéni és a csoportos függetlenségen túl – lehetőséget teremt arra, hogy a polgárok nagyobb mértékben szóljanak bele például az egészségügyet, az oktatást, a civil szervezetek működését érintő kérdésekbe, avagy éppenséggel aktívabban vegyenek részt a lokális civil szervezetek életében (Horrigán et al., 2001). Továbbá az információs szupersztráda a társadalom által háttérbe szorított csoportok (pl. a nők, a szegények, a kisebbségek és a segítséggel élők) „hangjának hallatásához” könny(ebb)en hozzáférhető csatornát biztosít.

Az előzőeken túl a kutatók statisztikai adatokkal is igyekeztek az összefüggés megítélét bizonyítani. Kedzie például, a The Comparative Survey of Freedom kutatás módszerét és adatait felhasználva,¹ kimutatta, hogy az interkonnektivitás, azaz az internet, BITnet, FidoNet és az UUCP – e-mailek küldését és fogadását lehetővé tevő hálózatok – használata erőteljesen korrelál a demokráciával, sőt bizonyította, hogy az említett hálózatok használata erős hatást² gyakorol a demokráciára. Eme – 1994. évre vonatkozó adatokat felhasználó – elemzés emellett azért is figyelemre méltó, mert a vizsgálatba bevont egyéb tényezőket (mint változókat) is (pl. gazdasági fejlettség/GDP, népességszám stb.), és azt találta, hogy az összes többi tényező hatása messze elmarad az interkonnektivitásé mögött (Kedzie, 1997).

Ma, 20 évvel később az interkonnektivitás szinte kizárólag az interneten keresztül valósul meg (a BITnet már nem működik, valamint az UUCP és a FidoNet felhasználóinak a száma messze eltörpül az interneté mögött), így ennek, valamint a korábbi-

aknak tudatában határozottabban állíthatnánk, hogy az internet erőteljesen segíti a demokrácia kialakulását és működését.

Ettől eltérő következtetésre jutunk azonban, ha ismét megvizsgáljuk az interkonnektivitás³ és a demokrácia⁴ kapcsolatát. 197 független ország 2017. június 30-ára vonatkozó adatait felhasználva arra az eredményre jutunk, hogy – 5%-os szignifikanciaszint mellett – az interkonnektivitásnak, azaz az internet használatának nincs szignifikáns hatása a demokráciára. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez csupán azt jelenti, hogy egy bizonyos időpillanatban – 2017. június 30-án – egy adott ország esetében az internetpenetráció nagysága nem befolyásolja a demokráciaértéket. Az említett időpontban – mint az 1. táblázat is mutatja – találhatunk olyan országokat, ahol viszonylag nagy az internetpenetráció, és mégis alacsony a demokráciaérték. Az azonban figyelemreméltóbb ennél, hogy olyanokat is találhatunk, amelyek esetében magas a demokráciaérték, mégis kicsi a penetráció.

1. táblázat: Alacsony demokráciaértékű és magas internetpenetrációjú, valamint magas demokráciaértékű és alacsony internetpenetrációjú országok

Ország	IP*	DV**	PR***	CL***	Ország	IP*	DV**	PR***	CL***
Bahrein	98,00	12	7	6	Marshall-szk.	0,04	92	1	1
Emírátságok	90,61	20	6	6	Palau	0,35	92	1	1
Thaiföld	83,46	32	6	5	Grenada	0,05	89	1	2
Azerbajdzsán	78,20	14	7	6	Benin	12,00	82	2	2
Brunei	75,00	29	6	5	Kiribati	13,70	92	1	1

Megjegyzés: * Az internetpenetráció teljes lakossághoz viszonyított nagysága (%-ban); ** A demokráciaérték abszolút nagysága; *** A Politikai Jogok Indexe (PR), valamint a Polgári Szabadságjogok Indexe (CL).

Forrás: Internet World Stats, 2017; Freedom in the World, 2017

Amennyiben egyéb tényezőket – pl. az egy főre jutó GDP-t (GDP/capita), az ország területének nagyságát stb. – bevonunk a vizsgálatba, akkor azt tapasztaljuk, hogy az egy főre jutó GDP-nek – Kedzie elemzésének eredményével szemben – van hatása a demokráciára.⁵

A részletesebb szemügyrevétel során azt találjuk, hogy – mint azt a 2. táblázat is mutatja – a magas egy főre jutó GDP-vel rendelkező országoknak magas a demokráciaértékük is, miközben a legalacsonyabb GDP/fő mutatójú államok demokráciaértéke is viszonylag alacsony.

A közel-keleti olajkitermelő iszlám államok a GDP/fő mutató magyarázóerejét gyengítik, mivel ezen országok esetében magas az említett mutató értéke (15 000–59 000 US\$), miközben felettébb alacsony a demokráciaérték (10–37).

A további elemzések arra világítanak rá, hogy egy adott ország demokráciaértékére – közepesen erős – hatással van annak többségi vallása, valamint adott régióhoz, térséghez tartozása.⁶ A tüzetesebb vizsgálatok során azt tapasztalhatjuk, hogy – mint azt

a 3. táblázat is mutatja – a keresztény államok átlagosan magasabb, az iszlám országok pedig alacsonyabb demokráciaértékkel rendelkeznek. (Természetesen az egyes többségi vallásokon belüli demokráciaértékek erőteljesen heterogén képet mutathatnak.)

2. táblázat: Az 5 legalacsonyabb és legmagasabb GDP/fő mutatójú ország

Ország	GDP/fő*	DV	PR	CL	Ország	GDP/fő*	DV	PR	CL
Burundi	286	19	7	6	Liechtenstein	141 165	91	2	1
Malawi	301	63	3	3	Luxemburg	102 831	98	1	1
Niger	363	49	4	4	Svájc	78 812	96	1	1
Mozambik	382	53	4	4	Norvégia	70 812	100	1	1
K-afrikai K.	382	10	7	7	Írország	61 606	96	1	1

Megjegyzés: * USA-dollárban számítva.

Forrás: World Bank, 2017; Freedom in the World, 2017

Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a többségi vallás esetében óvatosan kell kezelni az eredményeket, mivel az egyszerű csoportosítás nem tartalmazza az adott vallás tényleges gyakorlásának mértékét és intenzitását.

Továbbá érdekességgként megemlíthető, hogy olyan térségekben, ahol keverednek a többségi vallások, ott az egyes demokráciaértékek is heterogén képet mutatnak, azonban az adott országok – mint azt a 4. táblázat, valamint közvetve a 3. táblázat is mutatja – inkább a régiójukba tartozó egyéb államokhoz hasonlíthatnak, mint az egyéb régiókba tartozó, de azonos többségi vallásúakhoz.⁷

Mind Kedzie, mind pedig az általam elvégzett elemzések módszerével alapvető problémák vannak, ugyanis amíg a bemutatott eredmények egy adott időpillanatra vonatkoznak, addig a demokrácia kialakulása folyamatok eredménye, továbbá a demokrácia működése és működtetése maga is folyamat. Ennek okán vizsgáltam, hogy az internethasználat terjedése, a penetráció növekedése miként hat a demokráciaérték változására. Ennek okán úgy döntöttem, hogy – a 2007. június 30. és 2017. június 30. közötti – tízéves időintervallum penetrációnövekedéseinek ugyanezen időszak demokráciaérték-változásaira kifejtett hatását vizsgálom. A vizsgálat elvégzése arra az eredményre vezetett, hogy – 5%-os szignifikanciaszint mellett – nincs hatása az internethasználat terjedésének a demokráciára.⁸

Amennyiben azonban – a korábbiak ellenére – mégis kijelentjük, hogy az internethasználat meghatározza a demokrácia „milyenségét”, akkor azonnal adja magát a kérdés, hogy ez vajon mely folyamatokon keresztül, hogyan megy végbe. A kiindulópont a lakossági internethasználat, azaz az információs sztráda igénybevétele kialakítja és fenntartja a polgárság demokratikus irányultságát (egyrészt óhajtják a demokrácia intézményrendszerének meglétét, és annak működésében, működtetésében aktívan részt is kívánnak venni). Amennyiben ez megvalósul, akkor a polgárok nyomást gyakorolnak a vezetőkire, hogy azok hozzák létre a demokrácia intézmény-

3. táblázat: A 10 legdemokratikusabb, valamint legkevésbé demokratikus keresztény és iszlám ország

Ország*	Régió	DV	PR	CL	Ország**	Régió	DV	PR	CL
ÁTLAG***		71,01	2,69	2,60	ÁTLAG****		33,24	5,22	5,06
Norvégia	Európa	100	1	1	Tunézia	Afrika	76	2	2
Svédország	EU	100	1	1	Szenegál	Afrika	74	2	2
Finnország	EU	100	1	1	Indonézia	Ázsia	65	2	3
Hollandia	EU	99	1	1	Burkina Faso	Afrika	65	3	3
Kanada	É-Amerika	99	1	1	Sierra Leone	Afrika	64	3	3
Luxemburg	EU	98	1	1	Tanzánia	Afrika	64	3	3
Ausztrália	Ausz. és Óc.	98	1	1	Comore-szk.	Afrika	60	4	3
Új-Zéland	Ausz. és Óc.	98	1	1	Elefántcsontp.	Afrika	58	4	3
Uruguay	D-Amerika	98	1	1	Szingapúr	Ázsia	54	4	4
Izland	Európa	97	1	1	Nigéria	Afrika	53	5	3
Venezuela	D-Amerika	20	7	5	Líbia	Afrika	13	7	6
Oroszország	Európa	20	7	6	Bahrein	Közel-Kelet	12	7	6
Belarusz	Európa	20	7	6	Tádzsikisztán	Ázsia	11	7	6
Kongói DK	Afrika	19	7	6	Szaúd-Arábia	Közel-Kelet	10	7	7
Burundi	Afrika	19	7	6	Szudán	Afrika	6	7	7
Szvázföld	Afrika	18	7	5	Szomália	Afrika	5	7	7
Kuba	Karib-térség	15	7	6	Dél-Szudán	Afrika	4	7	7
Etiópia	Afrika	12	7	6	Türkmenisztán	Ázsia	3	7	7
E. Guinea	Afrika	8	7	7	Üzbegisztán	Ázsia	3	7	7
Eritrea	Afrika	3	7	7	Szíria	Közel-Kelet	1	7	7

Megjegyzés: * keresztény államok; ** iszlám államok; *** N=124; **** N=51

Forrás: Internet World Stats, 2017; Freedom in the World, 2017

4. táblázat: Az afrikai régióba tartozó 8 leginkább demokratikus állam többségi vallása

Ország	Vallás	DV	PR	CL	Ország	Vallás	DV	PR	CL
Cape Verde	keresztény	90	1	1	Sao Tomé	keresztény	81	2	2
Mauritius	hindu	89	1	2	D-afrikai K.	keresztény	78	2	2
Ghána	keresztény	83	1	2	Tunézia	iszlám	78	1	3
Benin	természeti	82	2	2	Szenegál	iszlám	78	2	2

Forrás: Internet World Stats, 2017; Freedom in the World, 2017

rendszerét (azokon a területeken, ahol odáig az intézményrendszer nem létezett), valamint érdemben működtessék is azt. Tehát presszionálják a vezetőket, hogy azok teremtsék meg a lakosság számára a jogokkal való élés feltételeit (ami után a polgárok pedig élni is fognak a jogaikkal). Ez a folyamat azonban azonnal néhány felettébb izgalmas kérdést vet fel.

A demokratizálás „anyagi” korlátai

Hiába vannak meg a demokrácia működését biztosító intézmények, a választók aktív részvétele nélkül nem beszélhetünk demokráciáról. Legalábbis működőképesről nem.

Ezt az internet és a demokrácia összefüggésében lefordíthatjuk úgy is, hogy amennyiben az internet maga képes lenne is demokratizálni, de a polgárok nem élnek az internet adta lehetőségekkel (sőt nem is használják az internetet), akkor az internet nem demokratizál (vagy legalábbis nem járul hozzá a demokrácia kialakulásához, illetve működéséhez).

Ennek tükrében kijelenthető, hogy az információs sztráda demokratizáló ereje korlátozott, mivel az internetelérés maga is az. A korlátosság mögött több ok is meghúzódik. Az egyik alapvető ok az internethasználatra alkalmas eszközök (pl. PC-k, notebookok, okostelefonok stb.) elterjedtsége. Léteznek olyan társadalmi csoportok (néhány társadalom esetén túlsúlyban is akár), amelyek képtelenek megfizetni ezeket az eszközöket. Továbbá az internethez való hozzáférés szintén kérdéses, miközben gondot okozhat az említett eszközök, illetve az internet használatát biztosító ismeretek hiánya (Salgado, 2014:29; Wijesiriwardena, 2017).

A demokratizálás pszichikai korlátai

Az internet demokratizáló erejét nem csupán az „anyagi” korlátok szűkítik be, hanem az információs sztráda egyes egyénekre gyakorolt pszichikai hatásai is. Nem szabad elfelejteni, hogy az online életünkbe az offline-ból lépünk be, így visszük oda magunkkal emberi mivoltunkból adódó jellemzőinket, kulturális hátterünket, meglévő, aktuális értékrendünket. Ezeknek megfelelően bizonyos társasághoz, csoporthoz tartozni vágyásunkat is. Amennyiben bizonyos csoportba szeretnénk tartozni, akkor a csoport szociális nyomásának hatására olyan véleményeket is támogatni fogunk, amelyek számunkra akár alapvetően irracionálisak lehetnek (Asch, 1955). A konformitásnak vannak különböző fajtái: a behódolás, alkalmazkodás;⁹ az identifikáció¹⁰ (azonosulás); valamint az internalizáció¹¹ (Hofmeister-Tóth, 2003:98). A csoportnormákhoz való igazodás, az azonosulás az internetes fórumokon is megfigyelhető. Ezeket a fórumokat az aktuális normák, valamint a normák betartása, meg nem szegése tartja működésben. Egy adott fórumon belül a normasértő magatartások „elszaporodása”, „elharapódzása” a fórum összeomlásához, atomjaira hullásához és megszűnéséhez vezet el.

Amennyiben egy adott internetes csoport tagjai kívánunk lenni, úgy a csoportba belépve azonosulunk a fennálló normákkal, először elfogadjuk, majd pedig magunkévá tesszük azokat (Wallace, 2002:107). A csoportnormákhoz való igazodás, azok-

kal való azonosulás azonban a csoportpolarizációt erősíti, így éppen a demokrácia ellen hat.

A csoport polarizálódásának hátterében az húzódik meg, hogy egyrészt az emberek a kisebb ellenállás felé fordulnak, így a nézetükkel (nagyon) ellentétes véleménnyel bíró fórumokat, csoportokat kerülik (Sunstein, 2001; Boxell et al., 2017). Az internet nem csupán a „megszólaló”, hanem a „hallgató” szabadságát is biztosítja. Szemtől szemben, tehát fizikai értelemben vett kontaktus esetén az ellentétes véleménnyel rendelkezők kevésbé kerülhetik el a vitát, mint az internetes forma esetében. Ezen utóbbinál egy klikkel elintézhethetjük a kényelmetlennek ígérkező, esetleg kényelmetlenné váló beszélgetést. A 2004-es amerikai elnökválasztás után jelentős számú demokrata tette fel a kérdést, hogyan lehetséges, hogy egy olyan jelöltet választott meg Amerika, akire egyetlen barátjuk sem szavazott, továbbá akit az általuk olvasott lapok is csak kritikával illettek (Leonard, 2004). A demokrata érzületűek szinte kizárólag hasonszőrű demokratákkal érintkeztek, valamint csupán liberális internetes magazinokat olvastak. Akárhova is fordultak, mindenhol csak saját nézeteik megerősítésével találkoztak. Nem működött jól az internetes nyilvánosság, mivel kevés volt az olyan fórum, ahol a különböző vélemények és nézetek érdemi vitában ütközhetek volna (Pogonyi, 2006).

Másrészt azon személyek, akik a csoport tagjai kívánnak maradni, azonban bármilyen ellenvéleménnyel rendelkeznek, avagy olyan információk birtokában vannak, amelyek a fennálló „közös” vélemény igazságát cáfolnák, a csoport többi tagjával nem osztják meg azokat (Wallace, 2002:109). Ezeknek okán az érdemi viták, valamint a mérsékelt hangok eltűnnek (Shirky, 1995), és a szélsőséges „hangok” egyre gyakoribbak lesznek.

Azon társadalmakban, ahol nagyobb tere van az individualizmusnak, és az egyén könnyebben helyezkedhet szembe a csoportnormákkal, ott a polarizáció csökken (Spears et al., 1990), tehát azokban a kultúrákban, amelyek a kollektívizmus fensőbb-ségét hirdetik (például az iszlám, valamint a kínai univerzizmus esetében), az internet a polarizáció növekedéséhez vezethet el.

Ugyanakkor a párbeszéd nem csupán az egyes táborok között csökkenhet, hanem redukálódhat az egyes oldalakon belül is. Ennek oka a (politikai) trollok és azok kommunikációs térhódítása. A (politikai) troll olyan személy, aki az online beszélgetések (pl. bloghozzászólások) azon résztvevője, akinek a valódi célja a beszélgetés, az érdemi vita és a közösség bomlasztása és/vagy konfliktus kiprovokálása.

A politikai trolloknak alapvetően három csoportját lehet megkülönböztetni: kommentuszár, aki nem igazi troll, csupán az egyéni frusztrációját, illetve az agresszióját vezeti le a hozzászólásokban; a bérkommentelő, aki szintén nem igazi troll, őt ugyanis a politika vezérli (és fizetést kap a tevékenységéért); valamint az igazi troll (Nagy, 2017).

Ugyanakkor a nyugati demokráciák számára intő jel lehet, hogy a kommunikációt túlterhelő és közösségeket szétbomlasztó trollkodás térhódítása éppen a politikai korrektség következménye, ugyanis annak ellenpontjaként, azzal vitába szállva „szökkent szárba” (Stein, 2016; Benko, 2017).

Amennyiben a trollkodás romboló hatását a trollkodás közvetlen adataival jellemezzük, akkor kijelenthető, hogy a nyugati demokráciák súlyos problémával állnak

szemben, ugyanis egy 2017-es, Egyesült Államokat tekintve reprezentatív kutatás eredményei szerint a nyilvános online kommunikáció (pl. kommentelés) résztvevőinek 6%-a vallotta magát trollnak. Továbbá az összes résztvevő 41%-a vált zaklatás áldozatává, akiknek 32%-a a zaklatás hatására be is fejezte az adott csatornán a kommunikációt. A kutatás szerint 14% azok aránya, akiket kifejezetten politikai nézeteik miatt zaklattak, miközben a politikai oldalak egyike sem vádolhatja a másikat a kialakult helyzetért, ugyanis a politikai nézeteik miatt zaklatott személyek aránya megegyezik minden egyes politikai oldal szimpatizánsai között (Duggan, 2017).

Ugyanakkor a pszichikai korlátok esetében (is) indokolt a feltételes mód, mivel egyes kutatások arra az eredményre vezettek, hogy az internet nem feltétlenül vezet el az ellentétes véleménnyel rendelkezők párbeszédének megszűnéséhez, valamint a nézetek radikalizálódásához.

A demokrácia szempontjából azonban aggasztó jelenség lehet – a polarizáción és a trollkodáson túl – az is, ha a választók egyre kevésbé vagy egyáltalán nem kívánnak élni demokratikus jogaikkal. Az „internetoptimisták” szerint erre is megoldást kínál a net, mivel elősegíti a megfelelő információkkal való ellátottságot, valamint a – politikai értelemben – releváns aktivitások, tevékenységek megvalósítását. A nethasználat szempontjából legaktívabb korcsoport – a legfeljebb 25 évesek csoportja – esetében azonban a hagyományos politikai szerepvállalás (pl. választáson való részvétel, közreműködés a politikai szervezetek munkájában stb.) folyamatos csökkenést mutat. Példaként említhető, hogy 1999 és 2013 között – 27 európai államot érintő kutatás eredményei szerint – 70%-ról 56%-ra csökkent a parlamenti választásokon részt vevő, legfeljebb 25 éves, választásra jogosult személyek aránya (Fieldhouse–Tranmer–Russell, 2007; Flash Eurobarometer 375, 2013). Ez az arány 2016-ra tovább csökkent (Sloam, 2016). Továbbá eme csoport választásokkal és választási lehetőségekkel kapcsolatos politikai ismeretei nem haladták meg az egyéb csoportokét, így kijelenthető, hogy az internet használata nem eredményez nagyobb politikai tudást (Dimitrova et al., 2011; Richey–Zhu, 2015). Ugyanakkor megállapítható, hogy a hagyományos politikai szerepvállalás ilyen mértékű csökkenése mögött nem az internet terjedése, hanem a politikusokkal, politikai szervezetekkel szembeni elégedetlenség és elutasítás húzódik meg (Kézdi, 2016).

A részvételi demokráciák számára nagy kihívást jelent, hogy amíg az említett korcsoport a hagyományos politikai szerepvállalást tekintve egyre inaktívabb, addig nagyon is erőteljes – és folyamatosan erősödő – politikai aktivitást mutat. Csupán eme aktivitás a hagyományostól eltérő tevékenységek megvalósítását jelenti (pl. politikai tartalmak: hírek, képek, videók stb. online közzététele, megosztása, politikai témákhoz történő online hozzászólás, azok megvitatása stb.). Továbbá ezen politikai tevékenységek terepét főként a social media site-ok és a politikai témájú blogok jelentik (Calenda–Meijer, 2009; Cohen–Kahne, 2012; OSCE, 2015; Ember, 2017). Továbbá az arab tavasz és néhány nyugat-európai esemény arra világít rá, hogy ez az új típusú politikai aktivitás nem csupán virtuális, hanem kifejezetten fizikai is lehet (az arab tavasz esetében ez az addig fennálló struktúrák szétzúzásához is hozzájárult).

A részvételi demokráciák számára nagy kihívást jelent ez az új típusú politikai szerepvállalás, ugyanis a fiatalok aktívak ugyan, de elutasítják a jelenlegi politikai szerep-

lőket. Ezért kifejezetten fontos kérdés, hogy kik lesznek azok, akik képesek lesznek érdemben megszólítani őket.

A szabadság árnyoldalai, avagy szélsőségek a neten

Az internet jelentette szabadságot olyan szervezetek és szerveződések is ki tudják használni, amelyek éppen antidemokratikus elveket vallanak. Az Egyesült Államokban például 1998-ban kétezer fasiszta ideológiájú weboldal működött (Lassányi, 1999), ezek száma folyamatosan emelkedik. Németország 2001-ben letiltotta a neonáci tartalmú oldalak elérését, azonban – élve az internet adta lehetőségekkel – ezeket az oldalakat átköltöztették az Egyesült Államokban található szerverekre, így a német szabályozás alól kikerültek (Gyurkity, 2004). Ezek a – szélsőjobb – szervezetek az interneten keresztül toborozzák tagjaikat, valamint szervezik „életüket”. A lehetőség erre hazánkban is adott, mivel a social media site-ok felettébb könnyen használhatók csoportos cselekmények megszervezésére, ugyanis a rendészeti szervek tiszteletben kívánják tartani a tagok magánszféráját, így nem ellenőrzik az üzeneteket.

Természetesen a demokráciára nem csupán a szélsőjobb (és szélsőbal) ideológiák internetes terjedése jelent veszélyt, hanem a terrorizmus is. A globális hozzáférés a terrorizmus nemzetközivé szélesedését hozta magával. 1997-ben még csupán 12 terrorista weboldalt tartottak nyilván, 2005-ben már 5000 és 10 000 közé tették ezen oldalak számát (Coll-Glasser, 2005), miközben 2016-ban már hetente (!) kapcsoltak le a hatóságok 1000, ISIS-hez köthető weboldalt és közösségi médiabeli felhasználói fiókot (Robson, 2016).

További probléma, hogy az internet nemcsak globális kommunikációs csatornát biztosít, valamint nem csupán a fizikai kontaktust teszi nélkülözhetővé a terroristák és terrorista csoportok között, de a kereskedelmi forgalomban beszerezhető anyagokból és eszközökből összeállítható robbanószerkezetek elkészítésére vonatkozó kézikönyveivel lényegében kiiktathatóvá teszi a hagyományos illegális fegyver- és robbanószer-kereskedelmet is (Tálas, 2005; Kohlmann, 2006; Bentley et al., 2017).

Ugyanakkor az internet nem csupán kommunikációs megoldást biztosít a terroristák számára, hanem konkrétan magát az eszközt is. Eme utóbbi esetben beszélhetünk kiberterrorizmusról. A fejlett államok gazdasági, szociális, egészségügyi és demokratikus intézményi rendszerének működéséhez ma már elengedhetetlen az online platformok használata. Könnyen belátható, hogy eme platformok működésének ellehetetlenítése milyen csapást jelentene az adott demokráciáknak. (Ma már közhelyszámba megy, hogy nagyobb kárt tud okozni egy online támadás, mint egy fizikailag elkövetett terrorcselekmény.) Ugyanakkor napjainkban (még) képesek a biztonsági rendszerek megelőzni, illetve minimális szinten tartani a sikeres kiberterrorista támadásokat (Oriti, 2017; Palmer, 2017).

Eddig azon „szerencsés” helyzettel foglalkoztam, hogy ha a lakosság óhajtja a demokráciát, akkor demokrácia is lesz. Mint a korábbiakból kitűnt, az információs sztráda használata még nem garantálja azt, hogy a felhasználó akarja is a demokráciát (a demokrácia intézményrendszerét és/vagy a működésében, működtetésében való

aktív részvételt). Felmerül azonban a kérdés, hogy mi a helyzet akkor, ha a demokrácia vezetői ellenállásba ütközik.

„INTERNETALAPÚ” DEMOKRÁCIA AZ ISZLÁM ORSZÁGOKBAN?

Az iszlám országok internethasználata

Egyes kutatók arra hívják fel a figyelmet, hogy jelenleg az iszlám országokban terjed legnagyobb mértékben a lakossági internethasználat. Az összes – mintában szereplő – felhasználó és lakos figyelembevételével azt mondhatjuk, hogy 2000. december 31. és 2017. június 30. között átlagosan 58,7-szeresére nőtt az információs sztráda nyújtotta lehetőségekkel élők aránya, aminek következtében – ahogyan azt a 5. táblázat is mutatja – alig vagy egyáltalán nem maradnak el a penetráció esetében a világ élmezőnyétől.

5. táblázat: A 10 legnagyobb internetpenetrációval rendelkező iszlám és egyéb többségi vallású állam

Ország*	IP**	Ország****	IP**
Bahrein	98,00	Izland	100,00
Katar	94,29	Norvégia	99,65
Emirátusok	90,61	Liechtenstein	98,08
Szingapúr	81,24	Andorra	97,93
Jordánia	79,98	Luxemburg	97,49
Comore-szigetek	79,40	Dánia	96,90
Malajzia	78,79	Monaco	95,21
Kuvait	78,40	Hollandia	94,78
Azerbajdzsán	78,20	UK	94,74
Kazahsztán	76,80	Japán	93,98

Megjegyzés: * Iszlám országok; ** internetpenetráció mértéke 2017. június 30-án (%-ban); *** internetpenetráció növekedése 2000. december 31. és 2017. június 30. között (%-ban); **** nem iszlám országok
Forrás: Internet World Stats, 2017

Természetesen ez a szédületes növekedés nem hagyta érintetlenül az addig fennálló politikai struktúrákat (sem). A 21. század első évtizede robbanásszerű változásokat hozott az internethasználat területén a MENA (Közel-Kelet és Észak-Afrika) régióban, és ezek a változások jelentősen hozzájárultak a régió lángra lobbanásában, ami az „arab tavasz” néven vonult be a történelembe. Amíg az évtized legelején a nethasználók főként értelmiségiek (üzletemberek, felsőfokú oktatási intézmények tanárai és hallgatói) voltak, akik leggyakrabban a munkahelyükön, a felsőoktatási intézményekben, valamint a netkávézókban neteztek (Teitelbaum, 2002), addig az évtized végére

– a robbanásszerű felhasználószám-növekedés okán – minden társadalmi csoportban megjelent a nethasználat, ami a közösségi terekről áttevődött a felhasználók otthonába (Sajbl, 2012). Ez önmagában hatalmas változást mutat, azonban a politikai struktúrák szétzúzásához sokkal inkább a felhasználás módjának változása vezetett el. Ugyanis amíg az évtized második harmadáig a személyes (vagy személyesnek hitt) nethasználat során leginkább chateltek a felhasználók (többnyire ellentétes neműekkel, ennek megfelelően sokkal inkább a szexualitás volt a téma, mintsem a vallás vagy a politika) (Wheeler, 2006), addig az évtized végére – akárcsak a nyugati demokráciákban – a social media site-okon (és abban is főként a Facebookon) megvalósított aktivitások váltak jellemzővé (DSG, 2011). Eme aktivitások között pedig számottevő szerepet játszottak a politikai hírek megosztása és megvitatása (az addig fennálló politikai rendszerek ellenőrzési tevékenységének köszönhetően más csatornákon ez nem is nagyon valósulhatott volna meg) (Ghannam, 2011:12–13).

A hírek „terjesztésének” hatására a nethasználók határozott, és ami ennél is fontosabb, saját véleménnyel viseltettek a szűkebb (és a tágabb) környezetüket érintő kérdésekben. Végeredményben pedig kijelenthető, hogy az internethasználók körében is kialakult a szabadság és a (szabad) választás iránti vágy.

Amennyiben ezt elfogadjuk, akkor megvalósult az, ami az internet demokratizáló folyamatának első lépése, azaz az információs sztráda megteremt a felhasználókban a demokrácia intézményrendszere, valamint a demokrácia működésében és működtetésében való aktív részvétel iránti vágyat.

Ezzel azonban felmerül két további kérdés: egyrészt, hogy a fentiekből ténylegesen következik-e, hogy a társadalom akarja a demokráciát, és működésében, működtetésében aktívan részt is kíván venni, másrészt az igenlő válasz esetén a „közös társadalmi” óhaj és akarat elegendő lesz a demokrácia kialakulásához és sikeres működéséhez. Hiszen nem sokat ér az egyes személyek óhaja, ha a környezet maga antidemokratikus. Avagy úgy is megfogalmazható, hogy nem sokat ér a demokrácia iránti vágy és az ellenőrizetlen online kommunikáció, ha az offline élet minden egyéb pillanatában ellenőrzik az egyént.

„Internetalapú” iszlám demokrácia (vezetői) korlátai

Az arab tavasz rávilágított, hogy az iszlám országok lakossága szabad(abb) világban kíván élni, azonban ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy ez a szabad(abb) élet a demokráciát jelenti. Arról nem is beszélve, hogy az iszlám országok jelenlegi vezetői bebizonyították, hogy jóval kevésbé támogatják a működőképes demokráciát, mint ahogyan azt a (nyugati) világgal próbálták/próbálják elhitetni.

A MENA-országokat jellemző demokráciamutatók stagnáló értékeinek – és romló megítélésének – hátterében éppen az internethasználat terjedése húzódik meg, ugyanis az információs sztráda növekvő lakossági igénybevétele okán az iszlám országok vezetői egyre kiterjedtebben kívánják ellenőrizni a netet és a neten megvalósított kommunikációt. Úgy is lehet fogalmazni, hogy a jelenlegi vezetők tanultak az arab tavaszhoz vezető – online – folyamatokból. Ennek okán kijelenthető, hogy a szabadság

íránti vágy nem vezetett el a szabadsághoz, ugyanis már egy, a regnáló rezsimnek nem tetsző tweet miatt is börtönbe lehet kerülni (Farid, 2015; Moussa, 2016).

Kijelenthető tehát, hogy az iszlám országok vezetői olyan magatartást tanúsítanak, amelyek a saját hatalmuk megszilárdítását és fenntartását célozzák, így a demokrácia kialakulása (vagy legalábbis térhódítása) ellen hatnak. Az „internetalapú” iszlám demokrácia korlátainak figyelembevétele után kimondhatjuk, hogy rövid (ebb) időtávon belül az információs sztrádának marginális a demokratizáló ereje.

ÖSSZEGZÉS

Kijelenthető, hogy az internet sem demokráciabarát, sem pedig demokráciaellenes. Az információs sztráda ugyanis csupán egy eszköz, egy lehetőség. Nagy lehetőség ugyan, de akkor is csak lehetőség. Nem több. Lehetőség a „megszólalás” egy újabb, akár nagyobb elérést biztosító módjára, de azt egyáltalán nem garantálja, hogy ezt az újabb módot, újabb csatornát használni is fogják. Egymásról érdemben tudomást nem vevő csoportokra, vagy éppenséggel egy atomjaira bomlott társadalomból a nethasználat terjedésével sem lesz egykettőre „internetalapú” demokrácia.

Emellett az internet lehetőség az antidemokratikus tevékenységek megtervezésére, megszervezésére és végrehajtására. Emellett lehetőség az érdemi viták kerülésére. Olyan polgári társadalomban azonban, amelyben léteznek „közös” ügyek, és ezeket az ügyeket nyilvánosan vitatják meg, továbbá az állampolgárok részt is kívánnak venni a közügyekben, valamint a demokrácia intézményrendszerének működésében, működtetésében, a nethasználat terjedésével sem szűnik meg a demokrácia. Továbbá a jelenlegi „érinthetetlen igazságok” szabad és széles körű vitathatóságához és vitájához sem vezet el a lakossági internethasználat terjedése. Legalábbis rövid időtávon.

Hosszabb időtávon azonban egészen más lehet a helyzet. Az internethasználat „fellazíthatja” az uralkodó gondolkodásmódot, és elvezethet a jelenleg még fennálló, „érinthetetlen” igazságok széles körű és szabad kritikájához. Európának is megvoltak a saját, „érinthetetlen” igazságai, amelyeket azóta már szabadon, széleskörűen lehet kritizálni, sőt helyettük más dolgokat elfogadni igaznak. Természetesen ez a folyamat Európában sem egyik napról a másikra ment végbe.

Tehát, amíg napjaink „érinthetetlen” igazságait szabadon lehet kritizálni, addig sok víz lefolyik még a Dunán, akarom mondani, az Eufráteszen.

JEGYZETEK

¹ A demokráciaérték maximálisan 100 pont, amelyből 40 pont a politikai jogok, 60 pedig a polgári szabadságjogok részértékeinek az összege. A politikai jogokat 9 szempont (pl. szabad és fair választás, decentralizált politikai hatalom, mindenféle autoritástól mentes polgárság stb.), a polgári szabadságjogokat pedig 13 szempont (pl. szabad és független média, gyülekezési szabadság, nyitott közbeszéd, szabad magánvélemény stb.) alapján értékelik. A demokráciaérték nagysága egyenes arányban áll a demokrácia pozitív megítélésével. A politikai jogok és a polgári szabadságjogok értékének abszolút nagyságából képeznek hétfokú skálán mért indexeket (Polgári Szabadságjogok Indexét, valamint a Politikai Jogok Indexét, ahol 1: teljesen szabad, teljesen demokratikus; 7: egyáltalán nem szabad, egyáltalán nem demokratikus) (Ryan, 1993).

- ² Demokráciaérték (DÉ) függő, valamint interkonnektivitás (IK), GDP, lakosságszám (LSZ) független változók esetén 5%-os szign. szinten ($X^2=0,536$) a modell: $DÉ = 36,1 + 5,57IK - 3,48LSZ$ ($N=237$) (GDP nem szign.).
- ³ Kedzie-től eltérően az egyes országokra vonatkozó interkonnektivitást – mivel azt csupán az internet használatán keresztül mérem – nem az országok egymáshoz viszonyított penetrációs rangszámával, hanem az adott ország penetrációs arányszámának nagyságával jellemzem.
- ⁴ A vizsgálatba bevont Freedom in the World 2017 és World Audit Democracy Profile 2007 a már említett – The Comparative Survey of Freedom – kutatásával azonos módszerrel számítja a demokráciaértéket (DV), valamint a Politikai Jogok Indexét (PR) és a Polgári Szabadságjogok Indexét (CL).
- ⁵ $R^2=0,175$ (közepesen erős magyarázó erő), a regressziós modell: $DÉ = 52,06 + 0,001GDP/capita$ ($N=194$) (a többi változó hatása – 5%-os szignifikanciaszint mellett – nem szignifikáns).
- ⁶ A többségi vallást egy adott ország területén élők vallási megoszlása határozza meg (lehet keresztény, iszlám, buddhista, hindu, esetleg természeti). A jellemző térség, régió az, amelyikbe tartozik az adott ország (lehet Afrika, Észak-Amerika, Karib-térség, Mexikó és Közép-Amerika, Dél-Amerika, Ausztrália és Óceánia, Közel-Kelet, Ázsia a Közel-Kelet nélkül, Európai Unió, valamint Európa az Európai Unió nélkül). $\eta^2=0,307$ a vallás ($N=193$), $\eta^2=0,459$ a jellemző térség, régió ($N=197$) esetében. Az adott állam többségi vallása és jellemző térséghez tartozása nagyon szoros kapcsolatot mutat ($X^2=164$, szignifikancia: 0,000).
- ⁷ Emiatt – is – erősebb az adott régió hatása, mint a többségi vallásé.
- ⁸ A demokráciaérték változásának abszolút nagyságán túl a változás irányára sincs – 5%-os szignifikanciaszint mellett – hatással az internethasználat terjedése.
- ⁹ A kívánt magatartásminta a külső kényszer hatására jön létre, és csupán a külső kényszer meglétéig áll fenn.
- ¹⁰ Az adott egyén értékrendje nem egyezik a fennálló (külső) értékrenddel, de azt belső indíttatás hatására folyamatosan magáévá teszi.
- ¹¹ Az adott egyén értékrendje teljesen megegyezik a fennálló (külső) értékrenddel.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acemoglu, Daron (2014): *Does Democracy Boost Economic Growth?* World Economic Forum, May 20, www.weforum.org/agenda/2014/05/democracy-boost-economic-growth/.
- Asch, Solomon E. (1955): Opinions and Social Pressure. *Scientific American*, Vol. 193, No. 5, 31–35, <https://doi.org/10.1038/scientificamerican1155-31>.
- Benko, Ralph (2017): Trigger Warning, How the Trolls Occupied Politics and What to Do About It. *Forbes*, June 30, www.forbes.com/sites/ralphbenko/2017/06/30/trigger-warning-how-the-trolls-occupied-politics-and-what-to-do-about-it/#53b6ac29bdfa.
- Ben-Meir, Alon (2016): Is Islam Compatible With Democracy? *Huffington Post*, January 24.
- Bentley, Paul – Keough, Glen – Greenhill, Sam (2017): Jihadi Terror Manuals on How to Use a Car As a 'Tool of War' for Mass Murder Can Be Found in Just Two Minutes on Google and Twitter. *Daily Mail*, March 23.
- Boxell, Levi – Gentzkow, Matthew – Shapiro, Jesse M. (2017): Is the Internet Causing Political Polarization? *NBER Working Paper*, No. 23258, <https://doi.org/10.3386/w23258>.
- Buruma, Ian (2004): An Islamic Democracy for Iraq? *The New York Times*, December 6, www.nytimes.com/2004/12/05/magazine/an-islamic-democracy-for-iraq.html.
- Calenda, Davide – Meijer, Albert (2009): Young People, the Internet and Political Participation. *Information, Communication and Society*, Vol. 12, No 6, <https://doi.org/10.1080/13691180802158508>.
- Chen, Jie – Dickson, Bruce J. (2010): *Allies of the State. China's Private Entrepreneurs and Democratic Change*. Harvard University Press, Massachusetts.
- Clift, Steven (2000): An Internet of Democracy. *Communications of the ACM*, Vol. 43, No. 11, <https://doi.org/10.1145/353360.353376>.
- Cohen, Cathy – Kahne, Joseph (2012): Social Media Powers Youth Participation in Politics. *ScienceDaily*, June 26.

- Coll, Steve – Glasser, Susan B. (2005): Terrorists Turn to the Web as Base of Operation. *Washington Post*, August 7, www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2005/08/05/AR2005080501138.html.
- Dahl, Robert A. (1996): *A pluralista demokrácia dilemmái*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Dimitrova, Daniela V. – Shehata, Adam – Strömbäck, Jesper (2011): The Effects of Digital Media on Political Knowledge and Participation in Election Campaigns. *Communication Research*, Vol. 41, No. 1, <https://doi.org/10.1177/0093650211426004>.
- DSG (2011): Facebook Usage: Factors and Analysis. *Arab Social Media Report*, Vol. 1, No. 1, www.arabsocialmediareport.com/UserManagement/PDF/ASMR%20Report%201.pdf.
- Duggan, Maeve (2017): *Online Harassment 2017*. Pew Research Center, 11 July, www.pewinternet.org/2017/07/11/online-harassment-2017/.
- Ember Zoltán (2017): Egyre menőbb a demokrácia a fiatalok körében. *24.hu*, március 3., <http://24.hu/fn/gazdasag/2017/03/03/egyre-menobb-a-demokracia-a-fiatalok-koreben/>.
- Eperjesi Ildikó (2004): Az iszlám és a Nyugat. *Hetek*, február 6.
- Farid, Farid Y. (2015): There are Now 160 Million Internet Users in the Arab World but the Wrong Tweet Could Still Land You in Jail. *Quartz*, May 11, <https://qz.com/402902/there-are-now-160-million-internet-users-in-the-arab-world-but-the-wrong-tweet-could-still-land-you-in-jail-in-many-countries/>.
- Fieldhouse, Edward – Tranmer, Mark – Russell, Andrew (2007): Something About Young People or Something About Elections? Electoral Participation of Young People in Europe: Evidence From a Multilevel Analysis of the European Social Survey. *European Journal of Political Research*, Vol. 46, No. 6, <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2007.00713.x>.
- Flash Eurobarometer 375 (2013): *European Youth: Participation in Democratic Life*. TNS Political & Social, http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/flash/fl_375_en.pdf.
- Ghannam, Jeffrey (2011): *Social Media in the Arab World: Leading up to the Uprisings of 2011*. Center for International Media Assistance, Washington, D.C.
- Gilder, George (1992): *Life After Television*. W. W. Norton, New York.
- Grönlund, Kimmo (2007): Knowing and Not Knowing. The Internet and Political Information. *Scandinavian Political Studies*, Vol. 30, No. 3, 397–418, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.2007.00186.x>.
- Gyurkity Péter (2004): Németország: újabb nem a náci weboldalakra. *Sg.hu*, december 27., www.sg.hu/cikkek/34970/nemetorszag_ujabb_nem_a_naci_weboldalakra.
- Hofmeister-Tóth Ágnes (2003): *Fogyasztói magatartás*. Aula Kiadó, Budapest.
- Horrigan, John – Lee, Rainie – Fox, Susannah (2001): *Online Communities: Networks That Nurture Long-Distance Relationships and Local Ties*. Pew Internet & American Life Project.
- Jacques, Martin (2004): Democracy Isn't Working. *The Guardian*, June 22, www.theguardian.com/politics/2004/jun/22/usa.world.
- Kedzie, Christopher R. (1997): *Communication and Democracy: Coincident Revolutions and the Emergent Dictators*. RAND RGS Dissertation.
- Kézdi Beáta (2016): Miért undorodnak a magyar fiatalok a politikától? – tények és kérdések. *Kötőszó*, április 4., https://kotoszo.blog.hu/2016/04/04/miert_undorodnak_a_magyar_fiatalok_a_politikatol_erdekes_valaszok_es_tenyek.
- Kohlmann, Evan F. (2006): The Real Online Terrorist Threat. *Foreign Affairs*, September/October, www.foreignaffairs.com/articles/2006-09-01/real-online-terrorist-threat.
- Lassányi Tamás (1999): *A véleménynyilvánítás szabadsága az Interneten*. mek.oszk.hu/01400/01407/01407.htm.
- Leonard, Andrew (2004): Trapped in the Echo Chamber. *Salon*, November 3, www.salon.com/2004/11/03/echo_chamber_2/.
- Lipset, Seymour Martin – Seong, Kyoung-Ryung – Torres, John Charles (1993): A Comparative Analysis of the Social Requisites of Democracy. *International Social Science Journal*, Vol. 45, No. 2.
- Menyhárt Zsolt (2017): Az európai normatív hatalom exportjának kísérlete és kudarcának tényezői az arab tavasz tükrében. *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 5. évf., 9. sz., 1–13.
- Moussa, Mohamed Ben (2016): Evolution Not Revolution: A Longitudinal Study of the Role of the Internet in Morocco's "Third Way". *Journal of Middle East Media*, Vol. 12, Spring.

- Nagy Niki (2017): Igenis etessük a trollokat! *24.hu*, október 8., <http://24.hu/tudomany/2017/10/08/igenis-etessuk-a-trollokat/>.
- Olson, Mancur (1993): Dictatorship, Democracy, and Development. *American Political Science Review*, Vol. 87, No. 3, 567–576, <https://doi.org/10.2307/2938736>.
- Oriti, Thomas (2017): Cyberterrorists Targeting Healthcare Systems, Critical Infrastructure. *The World Today*, October 23, www.abc.net.au/news/2017-10-23/forget-explosives-terrorists-are-coming-after-cyber-systems/9076786.
- OSCE (2015): Youth Political Participation Must Prevail. *Organization for Security and Co-operation in Europe*, July 24, www.osce.org/serbia/174441.
- Palmer, Angela-Gabrielle (2017): How Vulnerable Are We? The Threat of Cyber-Terrorism. *The Governance Post*, April 7, www.hertie-school.org/the-governance-post/2017/04/vulnerable-threat-cyber-terrorism/.
- Peremiczky Szilvia (2004): Iszlám – A háború és a remény. *Hetek*, 8. évf., 7. sz.
- Pogonyi Szabolcs (2006): Digitális demokrácia vagy kiberbalkán? *Világosság*, 47. évf., 1. sz., 5–12.
- Richey, Sean – Zhu, Junyan (2015): Internet Access Does Not Improve Political Interest, Efficacy, and Knowledge for Late Adopters. *Political Communication*, Vol. 32, No. 3, 396–413, <https://doi.org/10.1080/10584609.2014.944324>.
- Robson, Steve (2016): Anti-Terror Police Shutting Down 1,000 ISIS Websites and Social Media Accounts Every Week. *Mirror*, March 5, www.mirror.co.uk/news/uk-news/anti-terror-police-shutting-down-7503775.
- Rowen, Henry S. (1995): The Tide Underneath the „Third Wave”. *Journal of Democracy*, Vol. 6, No. 1, 52–64, <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0018>.
- Ryan, Joseph E. (1993): The Comparative Survey of Freedom, 1992-1993. Survey Methodology. In: McCollm, R. Bruce (ed.): *Freedom in the World. The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties, 1992-1993*. Freedom House, New York.
- Sajbl, Clarissa (2012): The Arabic Web: Numbers and Facts. *State of Digital*, May 14, www.stateofdigital.com/the-arabic-web/.
- Salgado, Susana (2014): *The Internet and Democracy Building in Lusophone African Countries*. Routledge, New York, USA.
- Sartori, Giovanni (1987): *The Theory of Democracy Revisited*. Chatham House, Chatham.
- Shirky, Clay (1995): *Voices From the Net*. Ziff Davis Press, Emeryville.
- Sloam, James (2016): Diversity and Voice: The Political Participation of Young People in the European Union. *The British Journal of Politics and International Relations*, Vol. 18, No. 3, <https://doi.org/10.1177/1369148116647176>.
- Spears, Russell – Lea, Martin – Stephen, Lee (1990): De-Individuation and Group Polarization in Computer-Mediated Communication. *British Journal of Social Psychology*, Vol. 29, No. 2, <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1990.tb00893.x>.
- Stein, Joel (2016): How Trolls Are Ruining the Internet. *Time*, 18 Aug, <http://time.com/4457110/internet-trolls/>.
- Sunstein, Cass (2001): The daily we. Is the Internet Really a Blessing for Democracy? *Boston Review*, 1 June, <http://bostonreview.net/cass-sunstein-internet-democracy-daily-we>.
- Sylvester-Bradley, Oliver (2016): Build Democracy and It Spreads Like a Virus. *Open Democracy*, December 3, www.opendemocracy.net/open2017/oliver-sylvester-bradley/build-democracy-and-it-spreads-like-virus-qa-on-platform-co-ops-with-nathan.
- Tálas, Péter (2005): A terrorizmus elleni küzdelem néhány dilemmájáról. *Hadtudomány*, 1. évf., 4. sz.
- Teitelbaum, Joshua (2002): Dueling for Da'wa: State vs. Society on the Saudi Internet. *Middle East Journal*, Vol. 56, No. 2, 222–239.
- Touraine, Alain (1992): Mit jelent ma a demokrácia? *Magyar Tudomány*, 37. évf., 9. sz., 1078–1087.
- Wallace, Patricia (2002): *Az internet pszichológiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Wheeler, Deborah L. (2006): Empowering Publics: Information Technology and Democratization in the Arab World – Lesson From Internet Cafes and Beyond. *Oxford Internet Institute Research Report*, No. 11, <https://doi.org/10.2139/ssrn.1308527>.

- Wijesiriwardena, Subha (2017): Is the Internet Really Democratic? How the 'Wired World' Excludes Women and Other Marginalised Persons. *World Wide Web Foundation*, April 19.
- Wucherpennig, Julian – Deutsch, Franziska (2009): Modernization and Democracy: Theories and Evidence Revisited. *Living Reviews in Democracy*, September, www.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/cis-dam/CIS_DAM_2015/WorkingPapers/Living_Reviews_Democracy/Wucherpennig%20Deutsch.pdf.
- Zakaria, Fareed (1997): The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, November, www.foreignaffairs.com/articles/1997-11-01/rise-illiberal-democracy.

Kevevári István

A világi és a spirituális hatalom kapcsolata a reformáció korában¹

Relationship between Secular and Spiritual Power During the Period of Protestant Reformation

Összefoglalás

Jelen tanulmány a reformáció két legfontosabb gondolkodójának (Luther Márton és Kálvin János) államról és politikáról szóló gondolatait elemzi. A tárgyalás fő fókusza az állami (világi) és egyházi (szellemi) hatalom elválasztásán van. Eszmetörténeti kontextusban helyezve azt próbálom bizonyítani, hogy már a középkorban is megvoltak a két hatalom elválasztásának csírái, de az állami hatalom szekularizációjának előképe a 16. századi politikai gondolkodásban jelent meg.

Kulcsszavak: szekularizáció, reformáció, állam és egyház elválasztása, Luther, Kálvin

Summary

In this paper the political theories of the Age of Reformation are analysed through the ideas of its two main figures (Martin Luther and John Calvin). The emphasis is on the division between the state (secular) and church (spiritual) power. In a historical context I present my proposition that the intellectual roots of the secularization of state power started sometime in the Middle Ages, but it appeared in a definite form in the 16th century.

Keywords: secularization, Reformation, separation of state and church, Luther, Calvin

DR. KEVEVÁRI ISTVÁN, adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, ÁKK
Európai Állam- és Jogtörténeti Intézet (Kevevari.Istvan@uni-nke.hu).

„Minden lélek engedelmeskedjék a felettes hatalmaknak, mert nincsen hatalom mástól, mint Istentől, ami hatalom pedig van, az Istentől rendeltetett.”

Róm 13,1

BEVEZETÉS

A reformáció az európai kultúrtörténetben mindenképpen cezúrának tekinthető. Jelen tanulmányom azt vizsgálja, hogy a modern állam fogalmi kereteinek kialakulása tekintetében milyen jelentősége van ennek a korszaknak. A Luther Márton névvel fémjelzett szellemi áramlat (amelynek azonban sokkal mélyebb és régebbi gyökerei voltak) elsősorban a korszak hitéletét kívánta megújítani, nem voltak markáns politikai törekvései, habár az egyén lelkiségének megújításából logikusan következtek olyan politikai jellegű elképzelések, amelyek – mint látni fogjuk – nem voltak újító jellegűek, de hatástörténetüket tekintve rögzítették az állam szerepére vonatkozó középkori viták végső válaszát.

Tanulmányomban Luther Márton és Kálvin János nézeteit szeretném bemutatni, egyúttal kitekintenek gondolataik szellemi előzményeire. A tézisem az, hogy a világi és szellemi (illetve spirituális) hatalom viszonyára vonatkozó gondolataikra a középkori viták kikristályosodásaiként lehet tekinteni. A reformáció álláspontja nem is igazán a világi és a spirituális hatalom megkülönböztetése tekintetében novum, hanem abban, ahogy ez a megkülönböztetés megjelent abban a szellemi környezetben, amelyben a keresztény univerzalizmusra már nem lehetett számítani sem az egyén, sem a politikai közösség életében. A reformáció előtti keresztény világban az egyén létének célja transzcendentális volt: a boldogság vagy a közjó elválaszthatatlan volt az egyén üdvözülésétől. Azonban a 16. századra az addigi vallásos élet egyfajta válságát lehetett tapasztalni, amelynek reflexhatásaként az ágostoni kegyelemtan újraéledését tapasztalhatjuk (MacCulloch, 2011:102–151; Chadwick, 2003:88), amelynek messzemenő következménye volt a világi politika szerepére vonatkozóan is. Azonban Birkás Antal felhívja a figyelmet arra, hogy a *schola Augustiniana moderna* nem volt olyan egységes, mint ahogy azt például MacCulloch és Chadwick mutatni kívánják (Birkás, 2011:24, 31).

A korszak egyik legfontosabb teológiai kérdése az üdvözülés mikéntje volt, még inkább az, hogy a hívők e világi tettei miként tudják transzcendentális céljukat beteljesíteni, illetve elősegíteni. A korszak purgatóriumkultusza azt vallotta, hogy az egyén képes tenni a túlvilági üdvözüléséért. Azonban ez a hit olyan vadhajtasokat produkált, amelyekre komoly iparágak épültek (így például a Luther kapcsán előkerülő búcsúcédulák árusítása). Luther és kortársai Szent Ágoston szigorú kegyelemtanáig nyúltak vissza, amikor a korszak jellegzetes teológiai elveit megfogalmazták. Ezeket az elveket öt *solában* lehet összefoglalni: *sola gratia* (az ember csak Isten kegyelméből üdvözülhet), *sola fide* (csak a hit által lehet üdvözülni), *solus Christus* (egyedül Krisztus a közvetítő Isten és ember között), *sola scriptura* (a hit forrása egyedül a Szentírás), *sola Deo gratia* (egyedül Istené a dicsőség). Az Isten kegyelméből, hit általi üdvözülés alapvető

változást hozott, hiszen a korábbi középkori királyi ethosznak szerves része volt, hogy a világi uralkodó a klérussal szövetségben (változó alá-fölé rendeltségi viszonyban) tesz azért, hogy előmozdítsa az egyház tagjainak (a laikus hívek és a papság együtt mint „Krisztus teste”) üdvösségét. A továbbiakban először is a középkori politikai gondolkodás főbb áramlatait szeretném összefoglalni a világi és szellemi hatalom szempontjából.

Világi hatalom és szellemi hatalom a középkorban

A középkori politikai gondolkodás központi problémája mindig is a fejedelmi vagy világi hatalom helyének és szerepének megtelelése volt a teremtésben. A jelentőségét tekintve két fő gondolati irányt különböztethetünk meg:

1. A „két kard” metaforájával megjelölhető elméletek I. Gelasius pápa I. Anastasius keletrómai császárnak írott 494-es levelére vezethetők vissza, amelyben a püspöki és a királyi hatalom egyidejű létezését hangsúlyozzák: „két dolog van, ami ezt a világot kormányozza: a püspökök megszentelt tekintélye (auctoritas sacra pontificum) és a királyi hatalom (regalis potestas)” (Canning, 2002:61). Itt a világi és a szellemi/egyházi hatalom egyfajta egységét lehet megfigyelni, a két hatalom ugyanazon teremtett rendből egészében találja meg a saját helyét. Magát a két kard metaforáját Nagy Károly frank császár nevelője és tanácsadója, Alkuin használta először, majd Gottschalk elevenítette fel analógiaként a regnum és a sacerdotium kapcsolatának megjelölésére (Canning, 2002:80, 145).

2. Szent Ágoston eszkatológiai keretbe foglalja a földi és a mennyei világ dualitását. A *De civitate Dei* (Isten városa) című művében a földi politikai világ létét a bűnbeeséstől vezeti le, amely a patrisztika korának egyik általános nézete volt. A bűnbeeséssel az ember eredeti természete elhomályosodott, előtte az emberek szabadok és egyenlőek voltak, ember és ember között nem volt hatalmi viszony, azt csak a bűnbeesés hozta el (Canning, 2002:68). A világban két város van: Isten városa (civita Dei) és a földi város (civitas terrena): „Két szeretet építette a két várost: a földit az istentagadó önszeretet, a mennyeit az öntagadó istenszeretet.” A két város eszkatológiailag hatalmas távolságra van egymástól, ám a földi létezésben a két civitas (város, vagy tovább értelmezve: közösség) menthetetlenül összekeveredett, és eme két város – ahogy Joseph Canning fogalmaz – „csak az utolsó ítéletkor fog szétválni” (Canning, 2002:69). A földi városnak semmi köze az ember túlvilági céljaihoz. Míg Isten városa az emberek olyan közössége, amelyet a szeretet törvénye hat át, addig a világi város az a hely, ahol a hívő keresztényeknek fizikailag szükségszerűen egzisztálniuk kell, de ha az igazságosság nem hatja át a létezés e földi szféráját, akkor valójában nem beszélhetünk másról, csak egy kiterjedt rablóbandáról.

A két elméleti irány közül a középkor jelentős részében az első irány dominált, a földi bűnös világban működő hatalom és az igazi, keresztény, lelki világ radikális szembenállása sokáig inkább az olyan eretnekmozgalmakban volt jelen, mint például a katarok. A reformáció egyik eszmetörténeti fő jelentősége éppen az volt, hogy a világi hatalom és az egyház kapcsolatát nem csupán politikai-hatalmi problémaként

kezelte, hanem az egyén lelkiségének egy fontos kérdését is felvetette: szabad-e tennie és képes-e tenni a világi hatalom az egyén lelki üdvéért? Hogy kicsit előreszaladjak, tanulmányom központi alakjai (Luther és Kálvin) azt vallják, hogy habár mind két ország vagy kormányzat az isteni rend egészében helyezkedik el, végeredményben a világi hatalomnak nincsenek eszközei az egyén megváltásához, mert az üdvözüléshez a kulcs Isten rendelkezésében van.

A terjedelmi korlátokra tekintettel a világi és a szellemi hatalom viszonyára vonatkozó középkori elméletek fő vonalait és állomásait a következőképpen foglalnám össze:

Elsőnek Gelasius pápa korábban idézett levelét emelném ki, amely alapvetően meghatározta a politikai gondolkodás kereteit a középkorban. Ha általános képet szeretnénk adni, akkor a középkorban a legfontosabb kérdések, amelyek uralták a politikai diskurzust: A királyi és püspöki hatalom kettősből kinek van elsőbbsége, és melyik honnan ered? Kitől ered a királyi hatalom? Istentől közvetlenül, vagy a papi rend közvetítésével? A király egyházi személynek számít-e?

A világi és a szellemi hatalom funkcionális szétválása, de célját tekintve egysége jellemzi a kort. A kora középkorban a király szerepe az egyházon belül legalábbis kérdéses volt. A teokratikus monarchiában a királynak fontos szerep jutott az alattvalói szellemi vezetésében. Fontos kiemelni, hogy amikor egyházzal beszélünk, akkor itt nem a szűken vett klérust kell érteni, hanem a klérust és a laikus híveket együtt. Tehát, amikor a királynak az egyház feletti hatalmáról beszélünk, akkor az Nyugat-Európában a keresztény politikai közösség feletti politikai hatalom gyakorlását jelenti. A német-római császár helyzete még speciálisabb, hiszen Nagy Károly után eme cím alatt a régi római császárok hatalmának jogfolytonosságát is értették. Nagy Szent Gergely pápa a 7. században még önmagát mint a római császár alattvalóját látta, és elismerte, hogy a császárnak mint a világi hatalom fejének van beleszólása a vallási ügyekbe (Canning, 2002:64).

Sevillai Szent Izidor a 7. században a királyi és az egyházi hatalom funkcionális elkülönülését vallotta, azonban nézetei szerint, céljaikat tekintve, egységben álltak: a király kényszerrel próbálja az egyház tagjait és alattvalóit az üdvösségre vezetni, ha arra a klérus tanítói hivataluknál fogva nem képesek. A szűken vett egyháznak a feladata „megfogalmazni és tanítani a keresztény társadalmi normákat” (Canning, 2002:48).

A királyi hatalom eredetére az érett középkorig időben három egymást követő koncepciót lehet megkülönböztetni. Az első a páli nézet, mely szerint minden hatalmat Isten szentesít („Minden lélek engedelmeskedjék a felettes hatalmaknak, mert nincsen hatalom mástól, mint Istentől, ami hatalom pedig van, az Istentől rendeltetett” Róm 13,1). A második szerint az uralkodó közvetlenül Istentől kapja a hatalmát (ez a nézet a kora középkori barbár királyságokban volt jellemző), a domináns nézet pedig az volt, hogy a király „isten kegyelméből (rex de gratia) vagy Isten segítségével” uralkodik (Canning, 2002:36). Az Alkuin által megfogalmazott két kard metaforájában is lényegében az a kérdés, hogy a világi hatalmat jelképező kard miként kerül a fejedelem kezébe. Az egyik megközelítés szerint eleve a királyé a világi hatalmat jelképező kard, más vélekedés összefüggésbe hozható a koronázási rituálé felkenési aktusával.

A 10. századra egyre inkább uralkodóvá vált az a nézet a klérus részéről, hogy a királyi cím kiadása szentség, amely felett az egyház tagjai diszponálnak. Ennek jelentőségét nem lehet lebecsülni, mert azt jelentette a világi urak számára, hogy a hatalmukat csak közvetve kapják, egyfajta kegyként, amelyet a szellemi hatalom birtokosai közvetítenek és adnak át, de bármikor visszavehetik (ez lesz a 11. századi investitúraharcok egyik legfontosabb vitapontja).

A pápa és a császár, illetve a világi urak viszonyának vizsgálata során két fogalmat fontos kiemelni, amely a két hatalom viszonyának más-más modelljét jelképezi: a hierokratikus és a dualista modellt. A hierokratikus modell szerint a pápa – mint Szent Péter utódja – az egész egyház feje, minden hatalom pápai jóváhagyással keletkezik, és a pápának joga van felmenteni az alattvalókat a hűbéri esküjük alól a nem keresztényi módon uralkodó világi fejedelmekkel szemben; a pápa közvetíti a hatalmat Istentől a fejedelemnek. Ezzel szemben a dualista megközelítés szerint a pápai hatalom alapvetően spirituális jellegű, és a pápának semmilyen előjoga sincs a világi ügyekbe való beleszólásba (Canning, 2002:139).

VII. Gergely fellépése fordulópontot jelentett az egyház történetében. Az 1075-ben kiadott *Dictatus Papae* lényegében a pápai hatalom kizárólagosságát rögzítette nem csupán a klérus, hanem a világi fejedelmekkel (így elsősorban a német-római császárral) szemben is. Az investitúraharcok során mind a császári, mind a pápai törekvések mellett is bőséges vitákat keletkezett, amelyben egyik vagy másik fél próbálta a császári hatalom függetlenségét megvédeni a pápai hatalomtól, vagy a pápai hatalom felsőbbrendűségét rögzíteni a világi urakkal szemben. A vitából most csak Aacheni Gottschalk 1076-os írását emelném ki, amely az alkuini két kard elméletet felelevenítve a császár mellé állt, és azt vallotta, hogy a világi és spirituális hatalom különáll. VII. Gergely pápa fő bűne szerint éppen az volt, hogy a két hatalom lényegi különbségét figyelmen kívül hagyva, magához kívánta ragadni a világi hatalom kardját, és egyesíteni akarta azt a lelki hatalommal.

A két hatalom konfliktusa igazán sosem jutott nyugvópontra, és folyamatos vitákat generált a reformáció koráig. Az 1122. szeptember 23-i wormsai konkordátum egyedül a püspöki hatalom kettős természetét rögzítette: egyfelől rendelkeznek világi hatalommal (amelyet regáliaként, királyi haszonvételként kapnak, így itt a világi uralkodók alá rendelték főszabály szerint), míg spirituális hatalmukat tekintve függetlenek a világi fejedelmektől (Pierard, 1994:86).

A REFORMÁCIÓ KÖZVETLEN ELŐZMÉNYEI ÉS OKAI

A 16. század elejére az egyház és a pápai hatalom spirituális válságát tapasztalhatjuk meg: a „reneszánsz pápák” egyre inkább világi uralkodóként jelentek meg (ennek egyik tipikus példjaként II. Leó pápát szokták megjelölni), ezzel egy időben a szellemi-spirituális ügyek háttérbe húzódtak. Erre a válságra kívántak választ adni a reformáció képviselői is, akik elsősorban teológusok és nem politikai gondolkodók voltak, így az államra és a politikai gondolkodás fejlődésére a hatásuk indirekt volt.

A reformáció közvetlen okaiként hagyományosan a korszak egyházi életének romlottságát, a búcsúcédulák árusítását és a világi és egyházi hatalom képviselőinek vetél-

kedését lehet megjelölni. A reformáció mint mozgalom elsődlegesen azt a célt tűzte ki maga elé, hogy korának egyházi életét megújítsa oly módon, hogy a katolikus egyházat visszavezessék az ősegyház eredeti elveihez mind szervezetiileg, mind spirituálisan. Tehát nem arról van szó, hogy a reformáció fővonalbeli képviselői valami radikálisan mást és újat akartak volna: hitük szerint mindenki a megelőző másfél évezred dogmáit és egyházi hagyományait kívánta leépíteni, hogy a kereszténység igazi eszméjének megfelelően élhessenek meg a hitet.

Mindez minden bizonnyal összefüggésbe hozható azzal az antik történelemszemlélettel, amely szerint az egymást követő nemzedékek mindig rosszabbak (mind erkölcsiüket, mind képességeiket tekintve), és távolabb kerülnek a múltbéli aranykortól. Lényegében a középkorban is minden uralkodói törvényhozás és „reform” azt a célt szolgálta szavakban, hogy a nép és a nemesség ősi jogaikba legyenek visszahelyezve. A reformáció korában Luther és követői pontosan ugyanígy tekintettek magukra: csak az ősi, „apostoli” egyház életéhez és szellemiségéhez kívántak visszatérni.

A reformáció azonban a kezdet kezdetétől összekapcsolódott és kölcsönhatásban volt egy új világrenddel, amelyek a Kolumbusz Kristóf által megkezdett felfedezésekből következtek, tudniillik az európai kontinens térbeli befolyása megsokszorozódott, a felfedezések következtében kialakulóban volt egy új (globális) gazdasági rend. Szellemi értelemben pedig nem lehet eléggé hangsúlyozni azt az új kulturális rendet, amelyet a könyvnyomtatás hozott el. A reformáció viharos és gyors terjedése elképzelhetetlen az akkor Európa-szerte gomba módra elszaporodó nyomdák nélkül (MacCulloch, 2011:102–151; Chadwick, 2003:9–28). A téma kiváló hazai kutatója, Birkás Antal szerint habár a földrajzi felfedezések és a korszak általános szellemi pezsgése hozzájárulhatott a reformáció sikeréhez, de ő maga nem ért egyet azzal a Max Weber által felállított tézissel, hogy a kapitalizmus közvetlenül a protestantizmusnak köszönheti a létét (Birkás, 2011:31–32).

Nagyon fontos kiemelni, hogy az a szellemi megújulás, amelyet a humanizmus és a reformáció hozott el, folyamatosan a közelgő apokalipszistól való félelem árnyékában zajlott. Az 1500-as év fordulójával felerősödtek a világvégére vonatkozó várakozások, azonban volt egy ennél sokkal megfoghatóbb egzisztenciális fenyegetés Európával szemben: az oszmán-török hódítások. A korszak köznépe és a szellem emberei (miközben Európa uralkodói látszólag nemtörődöm módon az egymással való vetélkedéssel voltak elfoglalva) egyre szorongatóbbnak érezték a közelgő pogányság fenyegetését. A reformátorok közül nem is kevesen vélték úgy, hogy elérkeztek az utolsó idők, és a reformáció legradikálisabb képviselői szerint most kell a hitet új alapokra helyezni, mielőtt minden lélek végső mérlegre tétetik.

A reformáció gondolkörében nagyon fontos a Szent Ágoston-i kegyelemtan kiemelése. Ennek jelentőségét nem lehet alábecsülni a világi hatalom és az egyéni megváltás kérdését tekintve. Szent Ágoston Szent Pál nyomán azt vallja, hogy a kegyelem Isten ingyenes adománya, amelyre az embernek szinte nincs is befolyása: „Tehát urunk, Jézus Krisztus által kell megértenünk Isten kegyelmét, egyedül a kegyelem szabadítja meg az embert a bűntől, e nélkül nem tesz semmi jót sem gondolatban, sem akarat, sem szeretet, sem cselekvés révén, és nem csak azért, mert a kegyelem útmu-

tatása szerint tudják, mit kell tenniük, hanem azért is, hogy segítségével szeretettel tegyék azt, amiről tudják, hogy meg kell tenniük” (Szent Ágoston, 2015:72). A fenti állásponttal Szent Ágoston nincs egyedül a keresztény hagyományban, sőt évszázadok múlva még Aquinói Szent Tamás is jelezte, hogy a kor vallási életének külsőségeihez képest vissza kellene térni a mélyen megélt spirituális hithez (MacCulloch, 2011:185).

LUTHER MÁRTON ÉS A „KÉT BIRODALOM” TAN

Luther Márton (Martin Luther, 1483–1546) politikai gondolkodásra vonatkozó művei inkább alkalmi jellegű tanácsadó művek voltak, amelyekből azonban egy határozott tan körvonalazódik. Luther a világi és szellemi kormányzatra vonatkozó politikai teológiájának bemutatásához két írását, az 1523-as *A világi felsőségről* című, János szász hercegnek ajánlott esszéjét és az 1526-os, Kram Aszkanius lovagnak címzett *A katonai hivatásról* szóló munkát használnám fel.

Luther egész politikai gondolkodását meghatározta az az alapgondolat, miszerint az ember a bűnbeeséssel elveszítette az eredeti természetét, ennél fogva a kegyelem és a megváltás elérésére önjelétől már nem képes. Szent Ágoston hatását jelzi a bűnbeesés központi jellege és a „két birodalom” tan is, amelyet *A világi felsőségről* című művében így foglal össze: „Ádám gyermekeit és az összes embereket két részre kell osztanunk; egyik részét Istenországába, másik részét a világ birodalmába. Kik Istenországába tartoznak, ezek azok, kik Krisztusban igazán hisznek, s ezek Krisztus alattvalói, mert Krisztus az úr s király Istennek országában, miként azt a II-ik zsoltár (6) és az egész írás mondja; s ő azért jött, hogy Istenországát kezdje s e világban létesítse – Annál fogva mondja Pilátus előtt is: »Az én országom nem e világból való, hanem, aki az igazságból van, hallja az én beszédemet.« S az evangéliumban mindig felvonultatja az Istenországát, és így szól: »Térjetelek meg, mert eljött a mennyekországa«, s épűgy: »Keressétek előbb a mennyekországot s annak igazságát«. És nevezi az evangéliomot Istenországa evangéliomának, mivelhogy Istenországát tanítja, kormányozza és fenntartja” (Luther, 1906:369).

Tehát Luther szerint az emberiség két birodalomhoz tartozik: a világi birodalomhoz és „Istenországhoz”. A fenti szöveghely alapján megállapítható, hogy Luther szerint a világi felsőség, vagyis a politikai hatalom „a világ kezdetétől” létezik (Luther, 1906:366), mégpedig „Istenországa” mellett. Azonban a két ország Luthernél nem áll olyan duális ellentét-párban, mint Szent Ágostonnál, sőt valójában mind a kettő Isten rendeléséből való, de teljesen más a szerepe a keresztyének életében. Luther szerint az Isten országában a törvényt, amelyen elsősorban az evangéliumi törvényeket kell érteni, az emberek önkéntesen megtartják, sőt a szeretet törvényéből következően sokkal többet is adnak, mint amit a világi törvények előírnak. Ezzel szemben a „világ birodalmában”, tehát a fejedelmi hatalom fennhatósága alatt érvényesített törvények rendeltetése, hogy külsőleg kényszerítsék az embereket a rossz cselekedetektől való tartózkodásra. Ennek oka Luther szerint a következő: „Mivel pedig a természettől fogva egy ember sem keresztyén vagy kegyes, hanem mindnyájan bűnösök és gonoszak, azért az Isten a törvény által tiltja őket attól, hogy a magok gonoszságát tetszés szerint cselekedeteikkel külsőleg nyilvánítsák” (Luther, 1906:370).

Az emberi természet olyannyira romlott Luther szerint, hogy a világi kényszerítő erő nélkül képtelen lenne a rossz cselekedetektől való tartózkodásra, így a világi felsőség létezése szükségszerű. Ezért a földi világi hatalom megléte nem valami defektus, nem a „sátán birodalma”, ahogy azt például a katar eretnekmozgalmak vallották, hanem Isten döntése: „A világi jog és hatalom isten akaratából és rendeléséből van a világon” (Luther, 1906:366). Az „Istenországa” elsősorban szellemi jellegű, a keresztyének közötti viszonyokra vonatkozik, de a bűnbeesés miatt már nem lehet tisztán evangéliumi alapon kormányozni, mert a világi kényszer nélkül az emberek nagy többsége rossz útra térne (Luther, 1906:371–372).

Luther szerint habár mind a két kormányzat, tehát a világi és az isteni ugyanolyan fontos, és egymásra épül, a kettőt azonban el kell egymástól választani. A világi felsőség a fejedelmeket illeti meg, az isteni vagy szellemi kormányzat pedig a klérushoz tartozik (Luther, 1906:372–373). Ez a két hatalom végeredményben azonban ugyanakkor az érdemnek a két oldala, mert mind a két hatalom Istentől ered, a világi hatalom egy „felülről származtatott szuverenitás” (Birkás, 2011:42).

Isten országa nem politikai jellegű entitásként jelenik meg: „Mik tehát a papok és a püspökök? Felelet: Az ő kormányzásuk nem felsőség vagy hatalom, hanem szolgálat és hivatás, mert ők nem állnak magasabban, s nem jobbak más keresztyéneknél. Ez okból sem törvényt, sem tilalmat nem szabhatnak másoknak az ő akaratuk s engedélyük nélkül. Az ő kormányzásuk semmi más, mint Isten igéjének terjesztése, hogy a keresztyéneket vezessék, az eretnekeket meggyőzzék. Mert, mint mondtuk, a keresztyéneket semmi mással sem lehet vezetni, mint csupán Isten igéjével. Mert a keresztyéneket hit által kell kormányozni s nem külső cselekedetekkel” (Luther, 1906:398).

Nagyon fontos, hogy Luthernél a világi hatalom és erőszak gyakorlása mindig „hivatalhoz” kapcsolódik, tehát a megtorlás és a kényszerítés itt egyrészt professzionális, másrészt valamiféle formális felhatalmazáson alapul (Luther, 1910:9–10). „Summa summarum: a dolognak a veleje ez: a kard hivatala magában véve helyes, isteni és szükséges intézmény, amely nem megvettetést, hanem félelmet, tiszteletet és engedelmességet kíván, mert különben a bosszúnak megállója lesz, mint azt Pál apostol mondja (Róm 13). Mert kétféle felsőbbiséget rendelt az Isten az emberek között, az egyiket lelkinek rendelte igéjével és kard nélkül, hogy ez által az emberek jámborokká és igazakká legyenek, és ezzel az igazságossággal elnyerjék az örök életet” (Luther, 1910:12).

A világi hatalom, a kard hatalma arra szolgál, hogy azokat, akik nem kívánnak jámborrrá lenni, arra kényszerítse őket, hogy legalább külsőleg így tegyenek (Luther, 1910:9–13). A világi hatalomnak nincs befolyása az emberek megigazulására, nem is feladata, de a rend és a békesség érdekében muszáj erőszakot alkalmazni, és érvényesíteni a jogrendet. Luther nyilvánvalóan igazi és kényszer nélküli hitet vár el, mert az Isten ígéje nem lehet jelen abban, aki csak a világi hatalom fenyegetése miatt hisz. „Hogyha emberi törvényt hoznak a lelkekre, hogy ilyen, vagy amolyan módon higgyenek, mint ahogy azt egy vagy más ember előadja, ott bizonyosan hiányzik az Isten ígéje. Ha Isten ígéje hiányzik belőle, kétséges, hogy vajjon akarja-e azt az Isten, mert amit nem ő parancsol, arra nézve nem lehetünk bizonyosak, hogy tetszik neki, sőt

bizonyosak vagyunk, hogy Istennek nem tetszik. Mert ő a mi hitünket csupán s tisztán az ő isteni igéjére akarja alapítani” (Luther, 1906:386–387).

Kálvin János a polgári kormányzatról

Huldrych Zwingli (1484–1531) halála után a francia származású Kálvin János (Jean Calvin, 1509–1564) lett a svájci protestantizmus vezéralakja. Kálvin nem volt teológus (jogásznak tanult), ennek ellenére, amikor 1536-ban Genfben került, egyértelműen a hitélet megújítójaként lépett fel; mindezek mellett talán jogászai végzettsége okán is az államra és a politikára vonatkozó gondolatait sokkal finomabban és a hatalom intézményi aspektusaira érzékenyen elemezte. Míg Luther egyértelműen a lelkiesség, a világi és spirituális hatalom „illetékességének” elválasztását, addig Kálvin a két uralom közös gyökerét és szükségszerű együttműködését hangsúlyozta (Birkás, 2011:98).

Kálvin gondolkodásának egyik kulcsfogalma Isten abszolút szuverenitása, amely az egész teremtett világra vonatkozik: nem csupán az ember belső világára, hanem a külső (polgári) világra is. Az isteni szuverenitás azt jelöli, hogy Isten akarata mindig érvényesül, ahogy Frivaldszky János fogalmaz, „a teremtőnek a teremtés Királyának tulajdonjoga van minden teremtménye felett, így az ember felett is, ami a kálvini terminusokban azt jelenti, hogy a Király akarata határozza meg az alattvaló akaratát, az ember privilégiuma pedig az engedelmesség” (Frivaldszky, 2013:154). A bűnbeeséssel az emberek kikerültek a tisztán isteni kormányzás alól, a lázadó ember így kettős kormányzás alá kerül. Isten abszolút akarata uralja a teremtést, amely „szuverénként” uralkodik; akarata nem csupán abszolút, hanem rendezett is, a dolgok nem pusztán attól helyesek és jók, mert az isteni akarat pecsétje van rajtuk, hanem ebben egyfajta elrendezettség (ordo) van. Ez az isteni szuverenitásból származó állam, következésképp a polgári kormányzat szuverenitása (Kuyper, 2001:83). Ezen a ponton fontos felhívni a figyelmet a jogtudomány és a protestáns teológia közötti kapcsolatra. Kálvin jogászai végzettségének hatása látványosan megmutatkozik az isteni szuverenitás leírásában. Amint arra Frivaldszky János is rámutat, Kálvin nagyon színes és precíz jogi szakkifejezésekkel írja le: Istennek kizárólagos hatalma van az alattvalói felett (Frivaldszky, 2013:156).

A kálvini teológia központi fogalma Kuyper szerint „a Szentháromság Istenének a teljes világegyetem fölött való szuverenitása”, s e mindent átfogó szuverén isteni akarat alatt három „felsőség” formájában nyilvánul meg az emberi világban: „1. szuverenitás az államban, 2. szuverenitás a társadalomban, 3. szuverenitás az egyházban” (Kuyper, 2001:79). Ezek a származtatott szuverenitások szervesen illeszkednek a kálvini etikához, ugyanakkor érvényük csak relatív, mivel csak a „saját területükön” élveznek önállóságot.

Kálvin politikai teológiájának alapállítása: az állam léte Isten adománya, az állam rendeltetése az, hogy a bűnben élő embert a jóra vezesse. Ha nem történt volna meg a bűnbeesés, akkor a mai napig Isten szuverenitása alatt állna az ember, és az ő alattvalója lenne. „Ezt Pál is világosan tanítja (Róm 12,8), mikor az előljáróságokat Isten ajándékai közé számítja, amelyek bár a kegyelem különbözőségéhez képest különbözőképpen vannak kiosztva, Krisztus szolgálai által az egyház építésére kell fordítaniuk.

Mert ámbár azon helyen tulajdonképpen a tekintélyes férfiak tanácsgyűléséről beszél, amelyeket az ősi egyházban állítottak fel, hogy a közfegyelem gyakorlásának élén álljanak, amely hivatala a korinthusiakhoz írott levelében (1Kor 12,28) kormányzásnak nevez, mégis mivel látjuk, hogy a polgári kormányzat célja is ide irányul, kétségtelen, hogy az igazságos előjárónak minden nemét ajánlja nekünk. De még sokkal világosabban tanítja a dolgot ott, ahol azt alaposan megvitatja” (Kálvin, 1994:750–751).

Az állam isteni eredete azonban nem fájul el a teokrácia nyílt kimondásába, éppen ellenkezőleg, mivel a földi polgári kormányzat ugyanúgy a bűnös világ része, és ugyanúgy bűnös emberek működtetik, szükségszerű, hogy meglegyenek a maga veszélyei. Ahogy Kuyper fogalmaz: az állam egyszerre áldás és örök veszélyforrás, egy mankó, amely segít, de képes tovább nyomorítani. Mindannyian Isten abszolút szuverenitásának alattvalói vagyunk, így „e sok-sok államnak voltaképpen nem szabadna léteznie, csakis egyetlen világbirodalomnak kellene, hogy létjogosultsága legyen” (Kuyper, 2001:81). A bűnös voltunk miatt azonban szükségszerű, hogy így szétszabdalva, világi kormányzatok hatalma alatt álljunk, mert enélkül a földi lét maga lenne a pokol (Kuyper, 2001:81). Kálvin és követői azonban Lutherhez képest sokkal árnyaltabban tekintenek a világi hatalom túlkapásaira, tisztában vannak azzal, hogy ebben a bűnös földi világban a hatalom birtokosai könnyedén válhatnak zsarnokokká (Kuyper, 2001:82).

Az emberek világában, mint írtuk, háromféle istentől származtatott szuverenitás van: az első az állam (polgári kormányzat) szuverenitása. Kálvin szerint a polgári kormányzat egyrészt teljesen természetesen jött létre, másfelől nagyon más, mint az isteni lelki kormányzat. A lelki kormányzat az örökkévalóságra, az ember üdvösségére irányul, a polgári kormányzat a múlandó testi világot irányítja. Luthernél a kettős ország ténylegesen megosztja az embereket. Az emberek egyik része a világi birodalomba tartozik, ezeket kényszeríteni kell a helyes cselekedetekre, míg a másik rész igaz keresztyénként belsőleg követi az evangéliumi törvényeket, és csupán alávetik magukat a világi felsőségnek. Ezzel szemben Kálvin szerint magában az egyénben található meg ez a kettős kormányzat, s az eltérő szóhasználat is jelzi, hogy a két szféra között sokkal dinamikusabb kölcsönhatás van, mint Luthernél.

Luthernél a világi hatalom kényszere a „gonoszok ellen” szükségszerű, hacsak nem keresztyének, akiknek ilyen hatalom közbelépésére nincs szükségük ahhoz, hogy az evangéliumi törvényeket betartsák, és azok szerint éljenek a közösségben. Kálvinnál másképpen áll a helyzet. A kiindulópont itt is az ember bűnös természete, azonban az ember eredendő méltóságából vagy istenképmásításából és igazságosságából megőrzött annyit, hogy „Isten kegyelmének (gratia communis) közbelépésre révén a lényegi istenkép megmaradt, ezáltal az ember most is rendelkezik, ha nem is eredeti, de a polgári élet számára elégséges igazságossággal (iustitia civilis) és méltósággal” (Fridvaldsky, 2013:154).

Kálvinnál a polgári kormányzat nem csupán azt a célt szolgálja, hogy megtorolja a rossz cselekedeteket, vagy fenntartsa a rendet. Pál apostol „azt tanítja, hogy a hatalmasság is Isten rendelése, és nincs semmiféle hatalom, hanem csak amit Isten rendelt (Róm 13,1). Maguk a fejedelmek pedig Isten szolgái a jól cselekvőknek dicséretére, a gonoszoknak, mint bosszúállók, rettegésükre” (Kálvin, 1994:751).

Az isteniből lefelé háramló szuverenitás második formája a társadalomban nyilvánuló szuverenitás. Itt a társadalmi létezés állami szuverenitáson kívüli szféráiról van szó, amelyek túl vannak az állami szuverenitáson: a családról, a munkáról, a tudományról, a művészetről és minden olyan, az emberek közösségi életét érintő szféráról, melyek önállóságát nem az állam, hanem az isteni szuverenitás szavatolja (Kuyper, 2001:91). A társadalom e kis köreinek önálló, államhatalomtól való függetlenségének elismerésével gyakorlatilag a kálvini szociális gondolat megelőlegezi a civil szféra függetlenségét és néminemű szembenállását az állammal szemben (Kuyper, 2001:91–92). A kálvini predesztináció elvének volt egy olyan határozottan világi-szociális vonzata, amelyre Max Weber klasszikus munkája, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* is felhívja a figyelmet. Ez a „hívás” és a polgári életben elvégzett felelősségteljes munka olyan túlvilági jutalmakkal jár, amelyek a korábbi katolikus gondolkodásmódtól teljesen idegenek voltak (Weber, 1995:83). Ezeket a szférákat, mint az egyetemeket, céheket, egyesületeket és a család is, a polgári kormányzatnak tiszteletben kell tartania, mert ezek olyan „működési területek”, amelyek relatív autonómiával rendelkeznek (Kónya, 1979:343). „Az államhatalom képtelen érvényesíteni a maga törvényeit mind a négy területen, és ezért tiszteletben kell tartania az élet legbenső, természetes törvényszerűségeit. Isten ezeken a területeken is éppoly teljesen és korlátlan módon uralkodik az ő választott mesterei által, mint ahogy az állam területén is hatalmat gyakorol választott előjáróin keresztül” (Kuyper, 2001:97). A kálvini tanban azonban ez nem jelenti azt, hogy az államnak itt ne lenne semmilyen keresnivalója. Ellenkezőleg, az állam felelősséggel tartozik a relatíve autonóm társadalmi területek létezéséért, zavartalan működéséért. Egyrészt e szférák közötti ütközések és konfliktusok esetén be kell avatkoznia a határok betartása érdekében, védelmeznie kell az egyéneket és a gyengéket a többség hatalmával szemben, továbbá e szférák működésének a teljes társadalmi béke és rend szolgálatában kell állnia, mert végső soron az isteni világrendben ezek a társadalmi területek is az ember örök üdvösségét szolgálják. Az állam, a polgári kormányzat e beavatkozása azonban szigorúan jogi keretek között kell hogy végbemenjen (Kuyper, 2001:98).

A TOLERANCIÁTÓL A GONDOLATSZABADSÁGIG

A fentiekből határozottan körvonalazódik az, hogy a reformáció korának két legnagyobb hatású gondolkodója számára a világi kormányzat és a lelki-spirituális kormányzat egyértelműen elkülönül egymástól, és nem ugyanazt a célt szolgálja, nem is képes ugyanazt a célt szolgálni. A világi kormányzat a földi világ rendjét védi, amelyet a bűnbeesés indokol. A bűn üldözése és megtorlása az, amelyért léteznie kell itt a földi világban az államnak, és nem azért, hogy az egyén megváltásáért tegyen. Ezt jól jelzi az, hogy Luther szerint ha a világi hatalmasságok mégis beavatkoznak a hit dolgaiba, akkor nem lehet ellenük fellázadni, hanem egyszerűen odébb kell menni, ahol a keresztyének meg tudják élni a hitüket. Ebből következik, hogy az egyénnek nem lehet elvárása a világi hatalom felé az ő túlvilági céljai elérése okán, és a világi hatalom sem avatkozhat bele a klérus ügyeibe. Sőt, a klérus nem működhet politikai entitásként.

Ennek a gondolatnak a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, és álláspontom szerint pontosan itt van a lényeges különbség, ha középkor és a kora újkor állam-egyház diskurzusát meg akarjuk különböztetni: a középkorban a regnum és a sacerdotium viszonya mindig hatalmi kérdés volt. A középkori politikai gondolkodás szinte végig ama kérdés körül forgott, hogy a két hatalom közül melyiknek van elsőbbsége, és melyik hatalom melyikből származik.

Luther és Kálvin abból a szempontból nem törte meg a középkori keresztény paradigmát, hogy a földi és a spirituális világ ugyanannak a teremtet rendnek a részeként léteznek, azonban ez a két birodalom vagy két kormányzás mégis elválik egymástól, egyiknek a másik felett nincsen hatalma, mert nem ugyanazon a létszférán belül működnek. A világi hatalom a földi világban kívánja az isteni rendnek megfelelő békét és rendet fenntartani; a klérus pedig habár a földi világban működik, transzcendens célokért küzd.

A témakör spirituális és egyházi oldalát elengedve most már csak a világi hatalom szemszögéből vizsgálom a kérdést. A világi hatalomnak nincsenek eszközei az üdvözüléshez, mert a megváltás az eleve elrendelés tana miatt Isten kezében van (vagy volt, ha már a teremtés kezdetén eldőlt, hogy a léleknek mi a sorsa). Másrészt a lelki élet nem hozzáférhető a világi hatalom számára, amelyet a protestáns Hollandiában alkotó Benedictus de Spinoza a következőképpen fogalmazott meg nagy hatású művében már a 16. században: „[L]ehetetlen, hogy a lélek teljesen másvalakinek a joga alatt álljon. Mert természeti jogát, vagyis azt a képességét, hogy szabadon okoskodjék és bármiről ítélkezzék, senki sem ruházhatja át másra, s erre nem is kényszeríthető. [...] Bármennyire is áll tehát, hogy a legfőbb hatalomnak joga mindenre kiterjed, s hogy a jog és jámborság értelmezőinek tartják őket, azt mégsem érhetik el sohasem, hogy az emberek ne a saját gondolkodásmódjuk szerint alkossanak maguknak véleményt a dolgokról, s ehhez képest ne ilyen vagy olyan indulat támadjon bennük” (Spinoza, 1984:291–292).

A fenti, Spinoza által írott sorok később John Locke *Levél a vallási türelemről* című művében (Locke, 1982) találunk visszhangot, és készítik elő azt a transzformációt, amely során a vallási türelem és tolerancia, amelynek szükségességét a reformáció teremtette meg, később a gondolatszabadságként nyerjen új megfogalmazást, sokkal általánosabb értelemben.

A reformáció korának gondolkodói még egy különös és átmeneti korszak gyermekei, habár a „hit akarása” minden protestáns gondolkodónál és prédikátornál erős, de paradox módon a reformáció volt az európai kultúrtörténetben az a katalizátor, amely a kultúra különböző szféráinak autonómiáját lehetővé tette. A politikai szféra önállóságát már Machiavelli megfogalmazta indirekt módon (Machiavellinek *A fejedelem* című műve explicit módon nem mondja ki a politika és az erkölcs arisztotelészi egységének felmondását, azonban majd minden megnyilvánulása ezt jelzi: vö. Machiavelli, 1978:51–57., ill. Antalffy, 1986), de a reformáció képes volt arra, hogy a hit mellett a lét többi szférájának autonómiáját megerősítse. A világi és spirituális hatalom céljainak differenciálása lehetővé tette, hogy az emberi lét értelmének különböző rétegeit egymásra párhuzamosan képesek legyünk leírni. Különösen Kálvin János munkássága

a példa arra, hogy az emberiben lévő belső kormányzás (kegyelem) és a külső kormányzás (a polgári lét jótéteményei) milyen egységet képes teremteni. Mannheim Károly szerint a modern kultúrafogalom csak onnantól létezhetett, amikor a kultúra kikerült a vallási szféra irányítása alól (Mannheim, 1995:26), és ennek a munkának az eszmei alapjait a reformáció korában tették le.

Ha jelen gondolatoknak lehet bármilyen univerzálisabb aktualitást kölcsönözni, akkor felvetődhet a kérdés: ha az emberi lélek és annak boldogsága olyannyira hozzáférhetetlen, és a boldogság olyan sokféle lehet, vajon a „jó államnak és a jó kormányzásnak” milyen lehetőségei lehetnek arra, hogy a polgárait boldogabbá tegye? Fel lehet-e egyáltalán még vetni ezt a kérdést?

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány a 2017. november 22–23-án szervezett, az *Államelmélet alapkérdései II.* elnevezésű konferencián elhangzott előadás tanulmányra bővített változata. A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosító számú, *A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés* elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett *Ludovika Kiemelt Kutatóműhely* keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Antalfy György (1986): *Machiavelli és az állam tudománya*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Birkás Antal (2011): *Reformáció, államhatalom, politika. Luther és Kálvin jogfilozófiai és politikai filozófiai nézetei*. Luther Kiadó, Budapest.
- Canning, Joseph (2002): *A középkori politikai gondolkodás története 300–1450*. Osiris, Budapest.
- Chadwick, Owen (2003): *A reformáció*. Osiris, Budapest.
- Diarmaid MacCulloch (2011): *A reformáció története*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Frivaldszky János (szerk.) (2013): *A jogi gondolkodás mérföldkövei*. Szent István Társulat, Budapest.
- Kálvin János (1994): *A keresztyén vallás rendszere II.* Kálvin Kiadó, Budapest.
- Kónya István (1979): *Kálvinizmus és társadalomelmélet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kuyper, Abraham (2001): *Kálvinizmus és modernitás. Hat előadás*. Koinónia, Kolozsvár.
- Locke, John (1982): *Levél a vallási türelemről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Luther Márton (1906): A világi felsőségről. In: *D. Luther Márton egyházszervező iratai 3.* Szerk. Dr. Masznyik Endre, Luther Társaság, Budapest.
- Luther Márton (1910): A katonai hivatásról. In: *D. Luther Márton egyházszervező iratai 5.* Szerk. Dr. Masznyik Endre, Luther Társaság, Budapest.
- Machiavelli, Niccolò (1978): A fejedelem. In: *Machiavelli Művei I.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Mannheim Károly (1995): *A gondolkodás struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Pierrard, Pierre (1994): *A katolikus egyház története*. Agapé, Szeged.
- Spinoza, Benedictus de (1984): *Teológiai-politikai tanulmány*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szent Ágoston (2015): De correptione et gratia. In: *Írások a kegyelemről és az eleve elrendelésről*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Weber, Max (1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Cserépfalvi, Budapest.

Laczkovits-Takács Tímea

Győr humánszolgáltatási modelljének egészségügyi pillére 1990-től napjainkig

The Health Pillar of Human Services in the City of Győr from 1990 to Date

Összefoglalás

Győr város humánszolgáltatási modelljének egyik fontos pillére az egészségügyi feladatok ellátása. A tanulmány Győr Megyei Jogú Város példáján vizsgálja a helyi egészségügyi ellátórendszer 1990 utáni változásait, helyi működési sajátosságait, szervezeti kereteit, az egészségügyi ellátások szervezésének módját. A szerző kutatásának középpontjában a helyi önkormányzat áll, az önkormányzat szerepvállalását vizsgálja az egészségügyi alapellátás területén, azonosítva a helyi jó gyakorlatokat, melyek Győrben hozzájárultak a mai magas színvonalú feladatellátáshoz.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: H75, I15, I18, I19

Kulcsszavak: humánszolgáltatási modell, egészségügyi ellátás, egészségügyi alapellátás, helyi közszolgáltatások szervezése

Summary

Health services constitute an important pillar in the human services provided in the city of Győr. In this paper I analyse the changes, characteristics and institutional framework of the local healthcare system and the practice of health services in Győr since 1990. My research focuses on the local government and its involvement in local

LACZKOVITS-TAKÁCS TÍMEA, PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola (takacs.timea@sze.hu).

healthcare, and I identify the good local practices that contribute to the current high-quality of services.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: H75, I15, I18, I19

Keywords: human services, healthcare, fundamental services, organization of local public services

BEVEZETÉS

Győr Megyei Jogú Város általam felvázolt humánszolgáltatási modelljének négy meghatározó eleme van. Az egyik elem a szociálpolitika, az önkormányzat által ellátott kötelező és önként vállalt feladatok összessége a helyi szociális ellátórendszer keretén belül. A szociálpolitikai pillérhez szorosan kapcsolódva, a modell másik területe a lakásügy, mely többek között kiterjed az önkormányzati tulajdonban lévő lakások hasznosítására, illetve lakáscélú támogatások biztosítására. A harmadik meghatározó elem az egészségügyi alapellátás körébe tartozó önkormányzati feladatok biztosítása, mellyel a tanulmány részletesen foglalkozik. A helyi egészségügyi ellátórendszerhez kapcsolódva azonosíthatjuk be a negyedik pillért, az Egészséges Városok Program keretében nyújtott szolgáltatásokat, kezdeményezéseket, melyet a győri önkormányzat önként vállalt feladatként lát el.

EGÉSZSÉGÜGYI KÖZSZOLGÁLTATÁSOK MAGYARORSZÁGON

Az egészségügyi közszolgáltatásokat a humán közszolgáltatások keretein belül tudjuk elhelyezni, melyek a közszolgáltatások többi típusához hasonlóan közhatalmilag (az állam és az önkormányzat által) meghatározottak, ugyanis olyan feladatok ellátásáról van itt szó, melyek közösségi szervezést igényelnek, és társadalmi közös szükségletek kielégítését szolgálják (Horváth, 2002). Az egészségügyi viszonyok, egészségügyi ágazat „közhatalmi meghatározottsága”, az állami befolyásolás jelenléte hosszú múltra vezethető vissza, ugyanis már a 17–18. századtól kezdve az állam saját feladatának tekinti a közegészségügyi viszonyok kézben tartását, majd a 20. században az állam a legnagyobb egészségügyi szolgáltatóvá válik (Nagy, 2004). Sajátosságként említhető, hogy az állami befolyásolás mértéke és intenzitása más ágazatokhoz képest erősebb lehet, amit az egészségügyi tevékenység jellege indokolhat, továbbá az egyenlő hozzáférhetőség követelménye is.

Az ágazatot 1990 után nagy horderejű változások formálták. A korábbi szocialista gazdaságban kizárólag állami szolgáltatás formájában megvalósuló egészségügyi ellátás (Forgács, 2001), mely egy integrált rendszerben, állami monopóliumként működött, gyakorlatilag megszűnt, felváltotta az egészségbiztosítási rendszer, és egyúttal kiszélesedett azoknak a köre, akik szolgáltatóként részt vehetnek az egészségügyi ellátásban. A finanszírozás alapját az új rendszerben a társadalombiztosítás jelentet-

te. Azonban miként a győri egészségügyi feladatellátásban jellemző, egyes feladatok ellátása során inkább kettős finanszírozásról beszélhetünk. Mindez azt jelenti, hogy a finanszírozói szerepkörben egyrészt az államháztartás központi alrendszerének részeként megjelenik a társadalombiztosítás (illetve annak pénzügyi alapjai), másrészt a helyi önkormányzat is az önkormányzati alrendszer részeként (Lentner, 2018). Meg kell továbbá jegyezni, hogy a magyar államháztartáson belül az egészségügyi feladatok legfőbb finanszírozója az egészségügyi járulékból gazdálkodó egészségbiztosítási alap, az önkormányzatoknak emellett kisebb, de ugyanakkor jelentős egészségügyi finanszírozó szerepe van (Novoszáth, 2014).

A humánszolgáltatások egészségügyi ágazatát sem kerülte el a piacositás, mely 1992-ben először a háziorvosi szolgálatot érintette. A humánszolgáltatások esetében lezajlott magánosításokkal kapcsolatban azonban fontos megjegyezni, hogy itt nincs szó a közszektor szerepének megkérdőjelezéséről, hanem sokkal inkább egy átalakulásról, melyben a társadalmi igényekre való érzékenyebb reagálást a pluralizáció és a verseny biztosításával kívánták elérni (Horváth, 2005). Előtérbe került a piaci viszonyokból ismert követelmények (teljesítmény és hatékonyság mérése, fogyasztói orientáció, a választás lehetővé tétele) érvényesülése, melyeknek gyakorlati megvalósulása a háziorvos és házi gyermekorvos szabad megválasztásának bevezetésében, a fogorvosválasztás teljes szabadságában, valamint a vállalkozó orvosok részére történő, szektorális hovatartozástól függetlenül elismert jogosultságban lelhető fel (Horváth, 2002). Az ágazatban a magánosítás egyik fajtája, a privatizáció zajlott, mely nem a klasszikus, teljes privatizációt jelentette, hanem funkcionális privatizációt, vagyis a szolgáltatást a vállalkozó orvosok nyújtották, de a rendelők önkormányzati tulajdonban maradtak, és az alapfelszerelést, a minimális feltételeket is az önkormányzatok biztosították (Fónai, 2014). Finanszírozás tekintetében a háziorvosi szolgálatban az utalványrendszert bevezették, mely a szabad orvosválasztást, illetve a megfelelő méretű körzetek kialakítását kívánta biztosítani. Az alapellátásra jogosultak tehát társadalombiztosítási azonosító jelük megadásával jelezték, hogy az adott szolgáltatást az adott orvostól kívánják igénybe venni (Hoffman–Linder, 2016). A háziorvosi fejkvóta rendszere a bejelentkezett biztosítottak számával, életkorával, az ellátandó területtel, az orvos szakképesítésével és kiegészítő tevékenységével volt összefüggésben. A lezajlott változások vizsgálata révén egyértelműen megállapítható, hogy a rendszerváltást követően az egészségügyi közszolgáltatások szervezésére nagy hatást gyakorolt az új közmenedzsment paradigmája. A 2010 utáni államfilozófia változása következtében az 1990 után az államigazgatási és az önkormányzati feladatok megosztásán alapuló rendszert – ahol az államigazgatás a szabályozásért és a finanszírozásért volt felelős, az önkormányzatok pedig a szolgáltatásokhoz való hozzáférés biztosításáért és gyakorlatilag a rendszer fenntartásáért – egy centralizált, államigazgatás-centrikus rendszer váltotta fel. Az átalakult modellben a megyei önkormányzatok feladatainak átadásával csak a települési önkormányzatok és alapvetően csak az alapellátás területén rendelkeznek feladatokkal.

Magyarország helyi önkormányzatairól szóló 2011. évi CLXXXIX. törvény települési szinten az önkormányzat kötelezően ellátandó feladatainak körébe sorolja az egészségügyi alapellátás biztosítását, mint helyben biztosítható közfeladatot. A ko-

rábbi, 1990-ben megalkotott szabályozás (Ötv.) az egészségügyi ellátásról való gondoskodásban jelölte meg a települési önkormányzatok feladatát a helyi közszolgáltatások tekintetében. Az ágazati jogszabály, az egészségügyi alapellátásról szóló 2015. évi CXXIII. törvény pedig pontosan behatárolja, hogy a települési önkormányzat az egészségügyi alapellátás keretében a következő feladatok ellátásáról gondoskodik:

- a háziiorvosi, házi gyermekorvosi ellátásról,
- a fogorvosi alapellátásról,
- az alapellátáshoz kapcsolódó háziiorvosi, házi gyermekorvosi és fogorvosi ügyeleti ellátásról,
- a védőnői ellátásról és
- az iskola-egészségügyi ellátásról.

GYŐR EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÓRENDSZERE

Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata ma a jogszabály által meghatározott kötelező feladatok mindegyikét ellátja, továbbá a fogorvosi alapellátáshoz kapcsolódó, önként vállalt feladatként két szakellátás (fogászatiröntgen-ellátás, illetve fogszabályozás) szervezésében játszik meghatározó szerepet. A mai győri egészségügyi modell fejlődésének, sajátosságainak teljes körű megismeréséhez érdemes visszatekinteni egészen az 1990-es évek elejéig. Az elemzés kiindulási pontjának az 1991-es évet választottam, amikor is a helyi egészségügyi ellátórendszert az alábbiak jellemezték.

A város gazdasági erősödésének hatása a humánszolgáltatásokra

A győri humánszolgáltatások magas színvonalon való ellátásának kulcseleme a város erős gazdasági bázisa. Győr az elmúlt időszakban számos tudományos kutatás témája volt. A Győri Járműipari Körzet című kutatás keretében elméleti és gyakorlati úton is feltérképezték, hogy egy dinamikusan fejlődő szektor, Győr esetében a járműipar milyen hatással van a városra. A kutatás többek között kiemelten foglalkozott a város jövőjét alakító kezdeményezésekkel, valamint a Győri Járműipari Körzet vállalkozásainak, illetve a helyi gazdaság együttműködési rendszereinek vizsgálatával (Fekete, 2014). Területi tőkével kapcsolatos kutatásokban is felbukkant Győr az elmúlt években, mely kutatások szintén alátámasztották azt a megállapítást, hogy a helyi gazdaság együttműködési rendszerei nagyban hozzájárulnak a város gazdaságának fejlődéséhez (Czakó-Dőry, 2016). Szintén a területi tőke elméletére építve mutatja be Rechnitzer a város fejlődésének szakaszait, valamint a gazdasági, a kulturális és a társadalmi tőke helyi sajátosságait (Rechnitzer, 2016). Az együttműködés, melynek feltételrendszerét a város koordinálja, kiemelt eleme a Győri Modellnek (Rechnitzer et al., 2016). Ezen Győri Modell meghatározó szereplője az innovatív miliő kialakítására törekvő városvezetés, az aktív szerepet betöltő vállalkozások, valamint a kapcsolódó tudásbázis és oktatási, kutatás-fejlesztési intézményrendszer. A gazdaságfejlesztési tevékenységet folytató szervezetek gazdasági fejlődéshez való hozzájárulását további vizsgálatok is megerősítették (Reisinger et al., 2017). A Győri Együttműködési Modell legújabb vizsgálata

kiemelte, hogy a modell szereplőinek szoros együttműködése növeli nemcsak a város, hanem a régió versenyképességét, és hozzájárul az infrastruktúra fejlődéséhez (Fekete, 2018a). A Győrben zajló folyamatok további vizsgálatai a gazdasági kormányzás felé való elmozdulást emelték ki, annak helyi eszközeinek, legfontosabb jellemzőinek elemzése során (Fekete, 2018b). A városkérdés és a módosult állami szerepfelfogás kutatása Győr példáján szintén izgalmas témaköre volt az elmúlt időszak tudományos vizsgálódásainak (Somlyódyiné, 2014).

A humánszolgáltatásokhoz szorosan kapcsolódó témák győri vonatkozása is a tudományos érdeklődés középpontjában állt az elmúlt években. Feltérképezték az alapvető emberi szükségletek érvényesülését, megjelenését, kielégítettségét, valamint beazonosították az alapvető értékpreferenciákat a győri lakosság vonatkozásában, melyek a győri humánszolgáltatást nyújtó szociális és egészségügyi intézmények számára is irányt tudnak mutatni arra vonatkozóan, hogy ezen intézmények milyen válaszokat adjanak a szükségletek alakulására (Nárai, 2014a). Az alapvető szükségletek mellett további kutatás érintette a győriek magasabb rendű aktivitási szükségleteit is (Nárai, 2014b). A helyi egészségügyi ellátórendszerrel összefüggésben Győr lakosságának egészségi állapota és az ezzel kapcsolatos attitűdök térségi sajátosságainak elemzése is a tudományos vizsgálódások tárgyát képezték (Kovácsné, 2014). A helyi együttműködések mélyreható feldolgozására nemcsak a gazdasági szektor kapcsán került sor, hanem a szociális szolgáltatásokban folyó tevékenység egyik építőköveként is izgalmas vizsgálódások középpontjába került e terület (Budai, 2014). A városi együttműködések mellett a kutatások a győri várostérség szociális együttműködéseivel (Budai–Puli, 2014), illetve a szociális intézményrendszer szereplőinek hálózati struktúrájával, belső – egymás közti – kifelé irányuló együttműködési kapcsolataival (Csizmadia, 2014) is kiemelten foglalkoztak.

Helyzetkép az 1990-es évek elején

1991-ben a győri egészségügyi alapellátás – melyet a két lábon álló egészségügyi ellátás legfontosabb alappilléreként kezeltek – az egészségügyi ellátórendszernek az a része, mely az állampolgároknak az egészséggel kapcsolatos problémáikra lakóhelyükön, illetve otthonukban nyújt orvosi ellátást, az egészségmegőrzés, a megelőzés, az ápolás, a gyógykezelés és az orvosi rehabilitáció tekintetében.¹ A városban az egészségügyi alapellátás elemeit a háziorvosi (családorvosi) szolgálat, a gyermekorvosi szolgálat és a fogorvosi szolgálat jelentette, mely feladatok megszervezése szervezetileg a Petz Aladár Megyei Kórházhoz tartozott.

A *felnőtt körzeti orvosi szolgálat* 52 szervezett körzeti állást foglalt magában, 12 telephelyen működő körzeti rendelőhöz rendelve. További jellemző volt, hogy egy rendelőben váltott műszakban 2 orvos dolgozott, és csupán 9 körzeti orvosnak volt külön rendelője. Az egy körzetre jutó átlagos lélekszám 2187 fő volt.

A *gyermekkörzeti szolgálat* tekintetében a városban 27 szervezett állás volt, a rendelés 15 telephelyen folyt. A gyermekkörzetben dolgozó szakorvosok munkáját az asszisztensek mellett a védőnők segítették, akik a védőnői szolgálat keretében a 0–14 éves

gyermekek gondozását és a prevenciós feladatokat látták el. Egy gyermekkörzethez tartozó 0–14 éves korú gyermekek száma 700 és 1500 fő között mozgott. Míg a gyermekkörzeti orvosok további feladatként ellátták az óvodák, a bölcsődék és az általános iskolák iskolaorvosi teendőit is, addig a középiskolákban főállású iskolaorvosok dolgoztak. Az óvodákban és iskolákban folyó iskolaorvosi teendők mellett a védőnők is jelen voltak prevenciós feladatokat ellátva.

A *fogorvosi szolgálat* szervezése már Győr város közigazgatási határain túlra is ki-fejtette hatását, ugyanis a város és városkörnyék egy részének fogászati alapellátását együttesen, integrált rendszerben szervezték. 51 fogorvosi állásból 12 fogorvos a városkörnyéket látta el, továbbá sajátosság, hogy 2 fő a textilüzemi rendelőben, míg 4 fő a vagongyári rendelőben dolgozott.

SZERVEZETI ÉS MŰKÖDÉSI VÁLTOZÁSOK

A helyi egészségügyi ellátások szervezésének módjában, a finanszírozásban és a feladatellátás felelősségében lezajló kardinális változások egy merőben új helyi modell kialakítását irányozták elő. Az 1992-es év változást hozott az egészségügyi alapellátási feladatokban, hiszen a dezintegráció² keretében az egészségügyi alapellátást leválasztották a Petz Aladár Megyei Kórházról, vagyis a kórház keretén belül, a Győr-Moson-Sopron Megyei Önkormányzat által ellátott feladatokat megállapodás alapján átadták Győr Megyei Jogú Város Önkormányzatának. Így e feladatok biztosítása kizárólagosan a települési önkormányzat feladatává vált. Az önkormányzat az új kötelező feladata ellátása érdekében 1992. július elsejével megalapította a Győr Megyei Jogú Város Egészségügyi Alapellátása elnevezésű intézményt (Szent Imre u. 41. szám alatti telephellyel), mely a felnőtt háziorvosi, gyermek háziorvosi és védőnői, iskola-egészségügyi, fogászati, gyermekfogászati és központi ügyeleti szakfeladatokat látta el.³ Az intézmény önálló gazdálkodási és bér gazdálkodási jogkörrel rendelkező költségvetési intézmény volt, mely annyiban különbözött az önkormányzat többi intézményétől, hogy míg a dolgozói bérek és a működési költségek biztosítása a Társadalombiztosítási Főigazgatóság, addig a beruházási, felújítási költségek és az 50 ezer forint feletti műszerek biztosítása az önkormányzat feladata volt.⁴ Az intézmény működésére tehát a kettős finanszírozás volt jellemző.

A megváltozott jogi környezet, a társadalmi szükségletek és az intézmény gazdálkodási nehézségeinek következtében 2001. március 31-én megszűnt az Egészségügyi Alapellátás mint önállóan gazdálkodó költségvetési szerv, és részben önállóan gazdálkodó és részjogkörrel rendelkező költségvetési szervként működött tovább. Pénzügyi gazdálkodási tevékenységét együttműködési megállapodás alapján a város Egyesített Szociális Intézménye látta el a továbbiakban.⁵ A két intézmény együttműködésének a legfontosabb célja az volt, hogy a hatékony, szakszerű és észszerűen takarékos intézményi gazdálkodás szervezeti feltételeit megteremtse.

A szervezeti keretek további változására 2004. december 31. után került sor, amikor is az Egészségügyi Alapellátás intézménye megszűnt, és az integráció keretében jogutódintézményként az Egyesített Egészségügyi és Szociális Intézmény (a továbbiakban

EESZI) látta el a városi egészségügyi alapellátás feladatait.⁶ A szervezeti keretek 2005 óta nem változtak, így az egészségügyi alapellátás feladatainak ellátására a szociális feladatok biztosítása mellett jelenleg is az EESZI keretében kerül sor.

Felnőtt háziorvosi, házi gyermekorvosi ellátás

Az 1992. évi dezintegráció egyúttal egybeesett az egészségügyi rendszerváltás első lépésőjének bevezetésével, mely azt jelentette, hogy július elsejétől a felnőtt háziorvosok és a házi gyermekorvosok munkájukat kétféle minőségben láthatták el, alkalmazottként vagy vállalkozóként, a többi önkormányzati alapellátási feladat során erre (egyelőre) nem volt lehetőség. Az alkalmazottak esetében a munkáltató a megalapított új intézmény (Egészségügyi Alapellátás) lett, míg a vállalkozások esetében a vállalkozó háziorvos szerződést kötött a társadalombiztosítással és az önkormányzattal is.⁷ Az utóbbi esetben az önkormányzat felelőssége a lakosság egészségügyi alapellátása terén fennmaradt, csupán a szakmai és erkölcsi felelősség szállt a vállalkozó orvosokra. A vállalkozó orvos továbbá területi, helyettesítési kötelezettséget és ügyeletben való részvételt vállalt, „ellentételezéseként” pedig az önkormányzat bérleti díj nélkül bocsátotta rendelkezésére a rendelőt a meghatározott alapfelszereléssel. A közös költségek elosztására, a működési és üzemeltetési feltételek biztosítására a vállalkozó az Egészségügyi Alapellátás intézményével kötött szerződést. Az önkormányzat többlétféle támogatásként vállalta továbbá, hogy a villamos energia díját valamennyi háziorvosi praxis után fizeti. Az 1992-es évben megkötött megállapodásban azt is rögzítették, hogy az önkormányzat vállalja, a működés során gazdaságilag kevésbé sikeres vállalkozót a rendelő és leltárának visszavételével közalkalmazotti viszonyba (vissza)fogadja. A vállalkozóvá válást Győrben a kezdetektől segítette mind az Egészségügyi Alapellátási Intézmény vezetése, mind pedig az önkormányzat vezetése. A győri önkormányzat 1991-ben, a dezintegráció előtt 6 millió forinttal támogatta az alapellátás gép- és műszerfejlesztését, majd 1992-ben további 13 millió forintot biztosított a feladatok ellátásához.⁸ Az önkormányzat és a vállalkozó háziorvos között megkötött szerződésekben kiemelték, hogy a rendelő használatára vonatkozó megállapodás határozatlan időtartamú, azonban az önkormányzat többlétféle támogatására, vagyis a közműdíjak kiegyenlítésére vonatkozó pont 1993-tól kezdve évente tárgyév december 31-ig volt érvényes, vagyis a jelentős pénzügyi vonzat miatt időbeli hatállyal rendelkezett, és a megkötött szerződések felülvizsgálata évente a közgyűlés elé kerül. Az önkormányzat tehát a következő közműdíjak átvállalásával segítette a praxisok működését az ellátási szint fenntartása érdekében: fűtés, világítás, víz, csatorna és szemétszállítás költségei. 1995. július 1. előtt a törvényben meghatározott költségek biztosításán túl még a praxisok telefonköltségeit is átvállalta a győri önkormányzat.⁹ A vállalkozó háziorvosok támogatásában 2016-ban történt változás, amikor az állam a praxisfinanszírozásokon túl a területi ellátási kötelezettségű háziorvosi szolgáltatásokat, visszamenőlegesen január 1-jétől, az addigi havi 130 000 forint összegű rezsitámogatás helyett havonta 260 000 forint összegű rezsitámogatással is segíti.¹⁰ A 2016-os évtől kezdve az önkormányzat a fenti pozitív irányú változásokra tekintettel már csak a laborjárat költségét és a praxis folyó költségei közül a riasztórendszer felügyeleti díját vállalja át.

A győri önkormányzat által nyújtott további segítség, hogy 2016. január elsejétől helyi iparűzési adó alóli mentességben részesíti a 20 millió forintot el nem érő iparűzési adóalappal rendelkező házi orvosokat.¹¹ Az alábbi két támogatási forma mellett jelentős rendelőfelújítási programot is megvalósított a győri önkormányzat az „egy orvos, egy rendelő” elv mentén. 2004-ig elvégzett felújítások, beruházások, korszerűsítések keretében 4 új rendelőt¹² adtak át, a rendelők számának növelése érdekében három, korábban más funkciót betöltő épületet alakítottak át,¹³ teljes felújításra három telephelyen került sor,¹⁴ továbbá korszerűsítették három rendelő épületét.¹⁵ 2004 novemberében a Babits Mihály úti rendelő kivételével mindenhol teljesíteni tudták a fejlesztések révén az „egy rendelő, egy orvos” elvet.¹⁶ A felújítási program indításakor fontos törekvés volt, hogy az átalakítás után valamennyi győri polgár egyenlő eséllyel juthasson be a rendelőkhöz, ennek érdekében négy helyszínen liftet is beépítettek. A rendelők épületének felújítása azonban itt nem állt meg, a következő években is nagy lendülettel folytatódott, 2008 és 2018 között például 26 orvosi rendelő újult meg.

A megváltozott jogszabályi környezetben a győri közgyűlés még 2002-ben lehetővé tette, hogy az egészségügyi szolgáltatást nyújtó, az önkormányzattal megbízási szerződést kötött házi orvosok számára térítéssel, praxisonként 5000 forintért tulajdonba adja a működést szolgáló eszközöket, berendezéseket, melyeket korábban a szerződésben foglaltak szerint az önkormányzat térítés nélkül adott használatba a vállalkozó orvosoknak.¹⁷ Az önkormányzat által biztosított, rendkívül kedvező lehetőséggel valamennyi orvos élt, aki megfelelt a feltételeknek. E tulajdonosváltásnak és az önkormányzat rendelőfelújítással kapcsolatos filozófiájának köszönhetően jelentős mértékben megnövekedett a házi orvosok rendelőjükkel kapcsolatos „gazdaszelleme”, és számos rendelőt az orvosok jelentős anyagi hozzájárulásával alakítottak át. Mindez hozzájárult ahhoz is, hogy a rendelők magas színvonalon kialakítottak és felszereltek lettek.

A felnőtt házi orvosi és házi gyermekorvosi szolgálatok működésének területi határait az önkormányzat, a jogszabályi változásoknak eleget téve, önkormányzati rendelet formájában szabályozta és szabályozza jelenleg is, meghatározva a Győr város területén területi ellátási kötelezettséggel működő házi orvosi felnőtt, házi gyermekorvosi és alapellátást végző fogorvosi szolgálatok számát, továbbá mindhárom szolgálat esetében a körzetek pontos lehatárolását.¹⁸ A jelenleg is hatályban lévő, de többször módosított rendelet az eredeti, 2002. évihez képest már a védőnői körzetek meghatározását is tartalmazta.¹⁹ A rendeletet az eddigi gyakorlat alapján minden évben módosították, többnyire a magasabb jogszabályok változása, az új lakóutcák létesülése és a védőnői körzetekben, valamint az iskolákban folyamatosan változó létszám miatt. Győr város területén jelenleg 53 felnőtt házi orvosi és 26 házi gyermekorvosi szolgálat látja el területi ellátási kötelezettséggel az egészségügyi alapellátási feladatokat.

Fogorvosi alapellátás

A fogorvosokat érintő változások Győr városában rendre többéves késéssel zajlottak le a házi orvosi változásokhoz képest. 1992-ben a fogorvosi alapellátás is átkerült az

önkormányzat által ellátandó feladatok közé, azonban a funkcionális privatizáció a fogorvosokat csak 6 évvel később érintette, ugyanis ekkor vált lehetővé a fogorvosi praxisok megvásárlása. Addig a fogorvosi praxisokban dolgozók közalkalmazottként látták el a feladatukat. Míg a háziiorvosi szolgálatnál bevezették a teljesítménybérezés első lépcsőjét, a „kártyapénzt”, addig a fogorvosok és fogászati asszisztensek alacsony bére feszültséget okozott az 1990-es években.²⁰

Egy 1995-ös közgyűlési határozat szerint az önkormányzat az adott évben úgy döntött, hogy a fogorvosi szolgálatát az alábbiak szerint kívánja működtetni: 16 felnőtt praxis fenntartása (melyeket funkcionális privatizációra alkalmasnak ítélt meg), illetve 16 praxisban közalkalmazottak dolgoznának továbbra is (12 gyermek-ifjúsági, 3 fogszabályozó és 1 ügyeleti praxis).²¹ Szakmailag ezekben az években indokoltnak tartották a fogászati szolgálat ilyen formában történő biztosítását, ugyanis így a kiemelten kezelendő korosztály ellátása egy kézben maradt, és áttekinthető, ellenőrizhető volt. A tanuló ifjúság fogorvosi ellátása továbbra is elsődleges szempont maradt, így 6 fő-foglalkozású gyermek-, iskolai és ifjúsági fogászati ellátási praxis látta el a több mint 32 ezer tanulót, továbbá 27 vegyes praxis a felnőtt lakosság mellett iskolafogászati feladatokat is ellátott.²² A vegyes praxisok esetében területi ellátási kötelezettséget vezettek be 1997. március 1-jétől, nevesítve minden praxis esetében az ellátandó lakosságot. Két vegyes praxis a városkörnyék ellátásáért volt felelős, ami 14 kisebb település ellátását jelentette.

A következő nagy változás a fogászati alapellátás tekintetében 1998 júliusában volt, amikor a közgyűlés egyetértett a fogászati ellátás privatizációjával, valamint az önkormányzat és a fogorvosi alapellátást nyújtó vállalkozás között kötendő vállalkozási szerződés tervezetével.²³ A megbízott vállalkozó fogorvos vegyes fogorvosi praxis formájában vállalta egyrészt a szerződés mellékletében felsorolt utcák lakosságának, másrészt az oktatási, nevelési intézmények tanulóinak fogorvosi alapellátását, szűrését. További feladata a mindenkor beosztás szerinti fogorvosi ügyeleti szolgálat teljesítése az egészségügyi alapellátás kellő szintjének biztosítása érdekében. A megbízó önkormányzat pedig vállalta, hogy a fogorvosi rendelőt működésre alkalmas állapotban, térítésmentesen a megbízott rendelkezésére bocsátja, és gondoskodik a karbantartásáról. Továbbá rendelkezésére bocsátja a fogászati kezelőegységet, valamint a tevékenység folyamatos ellátásához szükséges műszereket, felszerelési és berendezési tárgyakat. A vállalkozási szerződés arra is kitért, hogy a megbízó önkormányzat a költségvetésében állagmegóvásra, felújításra és fejlesztésre tervezett előirányzatot szektorsemlegesen biztosítja a közalkalmazott és funkcionálisan privatizált fogorvosok részére. Míg a praxis folyó kiadásai közül a fűtés, világítás, víz, csatorna és szemétszállítás költségeit az önkormányzat évente vállalta, addig az épület, annak felszerelése és működtetése körül felmerülő, közös helyiségekre eső költségeket (takarítás, hótakarítás, telefonjavítás) részarányosan kiszámlázták a vállalkozó fogorvosnak. Az önkormányzat azt is vállalta, hogy amennyiben a megbízott által vezetett praxis működési forrásai oly mértékben csökkennek, hogy a praxis fenntartása aggályossá válik, és ez a megbízott vállalkozó fogorvos önhibáján kívül következik be, úgy a tevékenységet, megbízottat és dolgozóit közalkalmazotti állományba visszaveszi. Az ellátott feladat finanszírozása

a Megyei Egészségbiztosítási Pénztárral kötött külön szerződés szerint történt. 14 városkörnyéki község lakosságának fogorvosi ellátását is Győr város alapellátása végezte, ennek továbbműködtetéséhez az illetékes önkormányzatokkal való társulási szerződés előkészítése vált fontos feladattá.

Győr város fogászati alapellátását 1998-ban, a nagy horderejű változások kapcsán áttekintették, ekkor közel 8 ezer gyermek ellátását kifejezetten iskolafogászati ellátásra kialakított négy fogászati praxis látta el,²⁴ a többi, több mint 26 ezer gyermek ellátását pedig vegyes körzetek biztosították. Azonban az iskolafogászati szolgálatok működtetéséhez fogorvost csak nagyon rövid időre tudtak alkalmazni, vagy egyáltalán nem is volt jelentkező, így a gyermekek évi egyszeri szűrését gyakorlatilag a vegyes körzetben dolgozó fogorvosok végezték el. A fenti indokok miatt az oktatási-nevelési intézményeket területileg felosztották a 32 vegyes praxis között.²⁵ A vegyes praxisok mellett még 1 fogszabályozási praxis is működött.²⁶

A 2000-es év fontos változása volt, hogy megváltozott Győr város ellátási területe, hiszen 9 település²⁷ már nem a várossal végeztette el ezentúl a fogorvosi alapellátását, amely feladatot a város közel 10 évig ellátott.²⁸ A lecsökkent lakosság, illetve a jelentkező igények miatt szükség volt a praxisok területi felosztásának áttekintésére, melynek eredményeképpen a 32 fogorvosi alapellátási praxis helyett 29 területi ellátási kötelezettséggel rendelkező fogorvosi praxis működtetése volt indokolt a városban [409/2000. (XII. 21.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat]. A fogorvosi alapellátási szolgálatok körzetei kialakítására (a háziiorvosi szolgálattal együtt) 2002-ben került sor a 29 alapellátást végző fogorvosi szolgálat tekintetében is.

A háziiorvosokhoz hasonlóan, 2002-től a fogorvosok számára is megnyílt a lehetőség, hogy praxisonként 5 ezer forintért tulajdonba vegyék a működést szolgáló eszközöket, berendezéseket a fogászati kezelőegység és a hozzá tartozó eszközök és műszerek kivételével. 2003-ban azonban a közgyűlés egyetértett azzal, hogy használati értéken az utóbbi tárgyi eszközök is megvásárolhatók legyenek.²⁹ A háziiorvosi rendelőkhöz hasonlóan a fogorvosi praxisok külön rendelőben történő megvalósítása is elkezdődött, bár 2004-ben itt még több rendelőben felváltva történt a rendelés, de elmondható, hogy mára az „egy orvos, egy rendelő” elv a fogorvosi alapellátásban is megvalósult. Jelenleg 26 fogorvos nyújtja Győr város lakosságának a fogorvosi alapellátási feladatot.

A fogászati alapellátás keretén belül Győrben fontos helyet kap a prevenció. A száj- és fogápolás kultúrája már kisgyermekkortól különös fontossággal bír. A városban 1988 óta működik fogászati prevenció, melyet egy fő közalkalmazott lát el az EESZI szervezeti keretén belül. A fogászati prevenció asszisztens munkája szorosan kapcsolódik a védőnői szolgálathoz, és óvodás-, valamint iskoláskorú gyermekek ellátására terjed ki.

Védőnői ellátás

A védőnő személyes és közösségi ellátást nyújt az egészségi állapot megőrzése, a betegségek megelőzése, korai felismerése, valamint az egészségfejlesztés céljából a vá-

randós anyák, a 19. életévet be nem töltött személyek, valamint a családtervezés időszakában lévő személyek számára. A védőnő továbbá a 25–65 éves női lakosság részére jogszabályban meghatározottak szerint népegészségügyi szűréseket is végez. Kiemelt feladata a gyermekek gondozása az újszülöttkortól a tanulói jogviszony megkezdéséig, illetve az oktatási intézménybe nem járó, otthon ápolt tanköteles korú gyermekek gondozása.

Az 1990-es években lezajlott változások keretében a védőnői szolgálat is, mely Győrben az egyik legtradicionálisabb szolgáltatnak számított, a győri önkormányzathoz került. 1995-ben Győr városában 66 védőnő végezte munkáját, 56 fő körzeti védőnőként, 2 fő kórházi védőnőként, valamint 8 fő ifjúsági védőnőként, munkájukat Győr város önkormányzata kiemelten támogatta.³⁰ A körzeti védőnők 15 telephelyen dolgoztak (de további 9 telephely kialakítását vélték szükségesnek) a hozzájuk tartozó körzetekben és a körzetekben működő óvodákban és általános iskolákban, az ifjúsági védőnők pedig a város 15 középiskolájában főállásban. 2005. január elsejétől megváltozott a területi védőnői ellátásról szóló rendelet, mely alapján szükség volt a védőnői ellátási rendszer felülvizsgálatára. A jogszabály meghatározta a védőnői körzetben ellátható várandós anyák és gyermekek maximális létszámát, valamint a védőnői körzetben ellátott feladatok maximális pontértékét. Ennek megfelelően Győrben 39 védőnői körzet alakult a területi védőnői feladatok ellátására, illetve 21 iskolai védőnői helyet alakítottak ki. Ezzel szemben 2018-ban 40 védőnő dolgozik a városban területi ellátási kötelezettséggel, 20 védőnő pedig az iskolákban.

A finanszírozás tekintetében a védőnők a mai napig közalkalmazotti formában végzik munkájukat, bár az elmúlt időszakban az ifjúsági védőnők kezdeményezésére készített az önkormányzat számításokat a vállalkozói formában történő feladatellátás lehetőségét vizsgálva.

Iskola-egészségügyi ellátás

Az iskola-egészségügyi ellátás a többi alapellátási feladathoz hasonlóan 1992-ben került a győri önkormányzathoz. A szolgálat általános feladata a tanulók megelőző-gyógyító ellátása, ezen belül a megelőzés, folyamatos gondozás és a tanulók egészségi állapotának szűrése, követése. Az iskola-egészségügyi ellátás két területre bontható: míg az egyik „ága” az óvodás és általános iskolás korosztály körében végezte tevékenységét, melyet gyermekorvosok láttak el a főállásuk mellett, addig a másik „ága”, az ifjúság-egészségügyi szolgálat a középiskolákban működött, melyet 6 főfoglalkozású orvos, 5 nyugdíjas és 2 házi gyermekorvos mellékállásban látott el.³¹ A teljesség kedvéért szeretném megjegyezni, hogy az iskola-egészségügyi feladatok ellátásában az iskolaorvosok mellett fontos feladatot láttak el a fogorvosok (iskola fogászat) és a védőnők is. A győri oktatási, nevelési intézményekben ellátott iskola-egészségügyi ellátás teljes körű volt, bár az intézményeknél foglalkoztatott orvosok és védőnők munkaidejét és az ellátandó létszámot tekintve voltak egyenetlenségek és hiányosságok, mindezek orvoslására az önkormányzat 1999-ben egy hároméves fejlesztési programot dolgozott ki a személyi és tárgyi feltételek teljes körű biztosítása érdeké-

ben, továbbá előírányozta az iskola-fogászat hatékonyabb megoldásainak kidolgozását, hangsúlyozta az iskola-egészségügyi feladatok koordinálásának szükségességét, és indokoltan tartotta az iskola-egészségügyben dolgozók fokozottabb anyagi megbecsülését.³² A fejlesztési terv az első évre előírányozta, hogy minden intézményben legyenek adottak az ellátás feltételei, a második évre az iskolai orvosi rendelők tárgyi eszközeinek beszerzését jelölte meg, továbbá rendelkezett arról, hogy az önkormányzat nyújtson támogatást az iskola-egészségügyi feladatok ellátására, mely támogatás összege a mindenkorin normatív finanszírozás összegével egyezzen meg.³³ Az iskolák fenntartásában történt változások ellenére továbbra is az önkormányzat látja el az iskola-egészségügyi ellátást, a középfokú oktatási intézmények tekintetében 2 fő közalkalmazottal, míg az általános iskolák tekintetében a házi gyermekorvosok közreműködésével. Az iskola-egészségügyi szolgálatban részt vevők (védőnők, házi gyermekorvosok, közalkalmazotti státuszban dolgozó iskolaorvosok) feladatainak finanszírozása nagyon különböző, mely a jelenlegi győri modellben egységes szolgálatként jól működtethető, azonban egy esetleges privatizáció esetén további önkormányzati források bevonására lenne szükség.

Alapellátáshoz kapcsolódó ügyelet

Az önkormányzati feladatellátás fontos eleme az alapellátáshoz kapcsolódó ügyelet biztosítása, mely a következő három szolgálat ellátásához kapcsolódik: felnőtt háziorvosi, házi gyermekorvosi és fogorvosi ellátás.

Már az 1992-ben létrejött egészségügyi alapellátás intézményének a feladatai között megtaláljuk a *központi ügyelet* megszervezését mint szakfeladatot, melynek feltételeit akkoriban „mostohának” ítélték meg.³⁴ 1991 óta az önkormányzat folyamatos tárgyalásokat folytatott a mentőszolgálattal az ügyelet megszervezésével kapcsolatban, azonban megoldás az elkövetkező években sem született, ugyanis a mentőszolgálat csak a felnőtt lakosság ügyeleti ellátását kívánta felvállalni, a gyermek- és fogászati ügyeletet nem, ezt azonban a győri önkormányzat nem fogadta el. Ráadásul a volt járás ügyeleti ellátása is ezen összevont központi ügyelet része volt. 1995-ben úgy ítélte meg a győri önkormányzat, hogy az orvosi ügyelet áttelepítésével, a Liezen-Mayer utcai rendelőintézetbe, szakmailag is javítani tudná a város lakóinak ellátását [320/1995. (XII. 21.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat]. A Győr környéki vidéki ügyeletet 2002-ben különválasztották a győri központi ügyelettől, és ekkortól ellátási szerződés keretében működik.³⁵ A vidéki ügyelet és háziorvosi, fogorvosi szolgálat tapasztalatai alapján, az ellátási szerződéssel működtetett feladatok minőségi javulást mutattak, ugyanis a megbízottak nagyobb figyelmet fordítottak a feltételek javítására és a lakosság elégedettségére, így a továbbiakban 2014. július 1-jétől a háziorvosi központi ügyeleti szolgálatot a Győri Háziorvosok Ügyelete Betegellátó Egészségügyi Közhasznú Társasággal kötött ellátási szerződés alapján működtette az önkormányzat.³⁶

Fogorvosi ügyelet szervezését kötelezően jogszabály nem írta elő, ennek ellenére az önkormányzat 1 ügyeleti praxis fenntartását javasolta 1995-ben, mely 1 fő közalkalmazott alkalmazásával biztosítható volt. Azonban államilag csak egyetlen ügyeleti

praxis finanszírozására volt lehetőség a városban, így a város lakosságának munkaidőn kívüli fogorvosi ellátása nem volt megnyugtató módon biztosítva, és megoldásként egy vegyes praxist működtetett az önkormányzat délutáni rendelési időben az ügyelet helyén.³⁷ Ennek megfelelően 1997. november 1-jétől 19 óra és reggel 7 óra között működtette az önkormányzat a fogászati ügyeleti ellátást.³⁸ A fogorvosok kezdeményezésére 2000-ben átgondolták az ügyelet kérdését, ugyanis betegforgalmi adatok alapján úgy ítélték meg, hogy a folyamatos fogorvosi ügyelet szakmailag nem indokolt, ezért az önkormányzat úgy döntött, hogy a továbbiakban hétköznapokon napi 4 órás (20 és 24 óra között), hétvégén és ünnepnapokon napi 6 órás (8 és 11 és 20 és 23 óra között) ügyeleti szolgáltatást tart fenn.³⁹ A fogászati ügyelet ellátását a mai napig a fogászati alapellátásban részt vevő fogorvosok végzik kötelező jelleggel, a finanszírozást az önkormányzat biztosítja (Ráczné, 2005). 2009-ben a közgyűlés az ügyeleti időt pihenőnapokon és ünnepnapokon változatlanul hagyta, azonban a hétköznapi ügyeletet a napi 4 óra helyett 2 órára csökkentette, mindezt a gyakorlati tapasztalatok indokolták.⁴⁰

Szakellátások

Győr város önkormányzata a kötelező egészségügyi alapellátások szervezésén túl önként vállalta két szakellátási feladat működtetését. 1997-ben az önkormányzat két fogszabályozó szakfeladatra, illetve öt fogászati röntgentevékenységre rendelkezett szerződéssel. A következő évben úgy döntött a város közgyűlése, hogy lehetővé teszi a *fogszabályozási szakellátás* funkcionális privatizációját (a fogászati alapellátással párhuzamosan).⁴¹ A fogszabályozási szakellátást nyújtó vállalkozás vállalta a vállalkozási szerződés mellékletében rögzített terület lakosságának fogszabályozási szakellátását, szűrését. A fogorvosi praxisokhoz hasonlóan, ezen szakellátás tekintetében is vállalta az önkormányzat a rendelőhelyiség és a tevékenységhez szükséges tárgyi feltételek biztosítását, karbantartását és felújítását, továbbá a praxis folyó költségeinek finanszírozását. A praxisok rezsiköltségét a mai napig támogatja az önkormányzat a riasztórendszer felügyeleti díjával, közös költségével egyetemben.

A *fogászatiröntgen-szakellátás* tekintetében úgy döntött az önkormányzat, hogy 2001. április 1-jétől a korábbi öt praxis helyett csupán 3 működjön⁴² tovább heti 90 órában, ugyanis az öt fogászati röntgen kapacitáskihasználása három év átlagában 21%-os volt.⁴³ A privatizáció lehetőségét 2001-ben teremtette meg az önkormányzat,⁴⁴ amikor feladatellátási szerződést kötött, melyben az önkormányzat vállalta, hogy a fogröntgenrendelőket működésre alkalmas állapotban a megbízott rendelkezésére bocsátja, melynek karbantartásáról a megbízott gondoskodik, továbbá a rendelő használatáért bérleti díjat köteles fizetni.⁴⁵ A fogászati röntgen helyiségei, valamint a hozzá tartozó közös helyiségek és annak felszerelése és működtetése során felmerülő költségeket – közüzemi díjak, takarítás, hóeltakarítás, telefonjavítás – az önkormányzat részarányosan kiszámlázza, a tárgyi eszközöket, gépeket, műszereket, berendezési tárgyakat térítés ellenében átadja.

ÖSSZEGZÉS

Az egészségügyi alapellátás megszervezése természetesen nem térhet el a jogszabályok által meghatározott feltételektől, de az intézményes keretek, az ellátások közötti kapcsolat és együttműködés kialakításában, az önkormányzat szerepvállalásának mértékében különbségek vannak az egyes települések között. Győr város egészségügyi alapellátásának helyi rendszere jó példa minderre. Az esettanulmány vizsgálódásai jól mutatják, hogy a helyi egészségügyi feladatok megszervezésére az önkormányzat lehetőségei (elsősorban pénzügyi) és infrastruktúrája komoly hatást gyakorolt a vizsgált időszakban, illetve gyakorol napjainkban is. A város dinamikusan fejlődő gazdasága egyértelműen jó alapot biztosít a vizsgált önkormányzati feladatok ellátásának feltételeihez. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a győri önkormányzat a funkcionális privatizáció ellenére jó gazdája maradt az érintett feladatoknak is, sőt további lehetőségek, támogatások kialakításával hozzájárult ahhoz is, hogy valóban kedvező környezetet teremtsen a vállalkozó orvosok számára, akik így sokkal inkább magukénak is érzik a praxisok magas színvonalon való működtetését és a hozzájuk tartozó lakosság ellátását. Bár a szervezeti keretek változása tetten érhető volt az egészségügy helyi szegmensében is, ma egy olyan integrált intézmény fogja össze a helyi egészségügyi közszolgáltatások szervezését, mely több mint egy évtizedes múltra tekint vissza, és meghatározó szereplője a győri humánszolgáltatási modellnek és az ahhoz kapcsolódó együttműködéseknek.

A tanulmány rámutatott arra, hogy az 1990-től napjainkig tartó időszakban Győr város önkormányzatának szerepvállalása kétségkívül elsődleges volt a helyi egészségügyi ellátórendszer kialakításában és a megváltozott társadalmi, gazdasági körülményekhez való alkalmazkodásban. A széles körű szerepvállalás egyik gyakorlati megnyilvánulása, hogy az egészségügyi pillérhez kapcsolódva (miként a többi pillér esetében is) kötelező, jogszabály által előírt feladatain túl további, önként vállalt feladatok szervezésében is meghatározó szerepet vállalt. Helyi sajátosságként értékelhető tehát a város önként vállalt feladatellátása a fogszabályozás és fogrontgenellátás megszervezésével. Példaértékű az önkormányzat szerepvállalása a funkcionálisan privatizált ellátások esetében a praxisok folyó kiadásainak támogatásával, továbbá a laborjárat működtetésével kapcsolatban. Az ügyeleti ellátás megszervezésében jó gyakorlatként értékelhető az ellátási szerződéssel működtetett modell. A fogászati ellátás területén az 1988 óta működő fogászati prevenció országos szinten elismert, a győri önkormányzat által kiemelten kezelt feladat. Az önkormányzati szerepvállalásnak meghatározó eleme volt a vizsgált időszakban az orvosi rendelők szisztematikus felújítása is.

Kutatásaim későbbi fázisában szeretném a győri humánszolgáltatási modellt tágabb kontextusban is elhelyezni az összehasonlíthatóság érdekében, más hazai és külföldi városok vizsgálata tükrében. A további jó gyakorlatok, a kapcsolódási pontok, az eltérő szolgáltatásszervezési megoldások hozzájárulhatnak a győri modell továbbfejlődéséhez is.

J E G Y Z E T E K

- ¹ Győr MJV Kgy. előterjesztés (1991) – Győr város egészségügyi alapellátása, Egészségügyi és Szociális Bizottság előterjesztése, 1991. XII. 5-ei közgyűlésre (a Kgy. szavazás nélkül tudomásul vette).
- ² Az egészségügyben lezajló folyamatot a győri közgyűlés elé kerülő anyagokban dezintegrációként fogalmazták meg.
- ³ 41/1992. (IV. 30.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat – Győr Megyei Jogú Város Egészségügyi Alapellátása tárgyában intézmény alapítására és ápolási vezetői állás betöltésére.
- ⁴ Győr MJV Kgy. előterjesztés (1993) – Beszámoló az Egészségügyi Alapellátás 1992. éves munkájáról – A polgármester előterjesztése – 1993. I. 14-ei közgyűlésre.
- ⁵ 408/2000. (XII. 21.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat – Javaslat az Egészségügyi Alapellátás működtetésére.
- ⁶ 475/2004. (XI. 25.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat – Javaslat az Egészségügyi Alapellátás gazdaságosabb és hatékonyabb működtetésére.
- ⁷ 116/1993. (VII. 1.) GYŐR MJV Kgy. határozat – Az egészségügyi alapellátás új társadalombiztosítási finanszírozása, azok következményei. Javaslat a felmerülő problémák feloldására.
- ⁸ Uo.
- ⁹ 105/1995. (V. 25.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat – Dr. Bakó Ferenc alpolgármester előterjesztése – A Győr Megyei Jogú Város, valamint a vállalkozó háziorvos között kötött megállapodás 6. pontjának kiegészítésére.
- ¹⁰ 195/2016. (XI. 25.) GYŐR MJV Kgy. határozat – Javaslat Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata és az egészségügyi szolgáltatást nyújtó vállalkozások között kötött szerződések felülvizsgálatára.
- ¹¹ 211/2015. (XI. 13.) GYŐR MJV Kgy. határozat – Javaslat a helyi adórendeletek felülvizsgálatára.
- ¹² Mécs L. utca, Kinizsi utca, Radnóti utca, Zúgó utca.
- ¹³ Sport utca, Jereváni utca, Szent László utca.
- ¹⁴ Kör tér, Kölcsény utca, Horgas utca, József Attila utca, Liezen-Mayer utca.
- ¹⁵ Sugár út, Kultúrház út, Köztelek út.
- ¹⁶ 475/2004. (XI. 25.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat – Javaslat az egészségügyi alapellátás gazdaságosabb és hatékonyabb működtetésére.
- ¹⁷ 178/2002. (VI. 6.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat – Javaslat Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, valamint a vállalkozó háziorvos és fogorvos között kötött megbízási szerződés módosítására.
- ¹⁸ 16/2002. (VII. 5.) GYMJVÖ. rendelet – Győr város területén háziorvosi, fogorvosi alapellátási körzeteinek kialakításáról.
- ¹⁹ 22/2005. (V. 10.) GYMJVÖ. rendelet – Győr város területén egészségügyi alapellátási szolgálatok körzeteinek kialakításáról.
- ²⁰ Győr MJV Kgy. előterjesztés (1993) – Beszámoló az Egészségügyi Alapellátás 1992. éves munkájáról – A polgármester előterjesztése – 1993. I. 14-ei közgyűlésre.
- ²¹ 320/1995. (XII. 21.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat – Javaslat az Egészségügyi Alapellátás működésének biztosítására.
- ²² 81/1997. (III. 20.) Kgy. sz. határozat – Tájékoztató Győr város fogorvosi ellátásának helyzetéről.
- ²³ 231/1998. (VII. 2.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat – Győr város fogorvosi ellátása és a privatizáció lehetősége.
- ²⁴ Arany János Általános Iskola, Ortutay Gyula Általános Iskola, Kölcsény utcai rendelő, Radnóti utcai rendelő.
- ²⁵ 400/1999. (X. 7.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat – Fogorvosi szolgálatok területi felosztásának áttekintése.
- ²⁶ 460/1999. (XI. 18.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat – A Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, valamint a vállalkozó háziorvos és vállalkozó fogorvos között kötött megállapodás felülvizsgálatára.
- ²⁷ Felpéc, Sokorópátka, Kajárpéc, Győrszemere, Rábapatonna, Ikrény, Tényő, Abda, Börcs.
- ²⁸ 408/2000. (XII. 21.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat – Javaslat az Egészségügyi Alapellátás működtetésére.
- ²⁹ 137/2003. (V. 15.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat – Javaslat háziorvosi és fogászati eszközök értékesítésére.
- ³⁰ 320/1995. (XII. 21.) GYŐR MJV Kgy. sz. határozat – Javaslat az Egészségügyi Alapellátás működésének biztosítására.
- ³¹ Uo.

- ³² 221/1999. (VI. 17.) Győr MJV Kgy. sz. határozat – Az iskola-egészségügyi ellátás helyzete a Győr nevelési, oktatási intézményeiben.
- ³³ 466/1999. (XI. 18.) Győr MJV Kgy. sz. határozat – 3 éves fejlesztési terv az iskola-egészségügyi ellátás személyi és tárgyi feltételeinek teljes körű biztosítására.
- ³⁴ Győr MJV Kgy. előterjesztés (1993) – Beszámoló az Egészségügyi Alapellátás 1992. éves munkájáról – A polgármester előterjesztése – 1993. I. 14-ei közgyűlésre.
- ³⁵ 425/2003. (XI. 20.) Győr MJV Kgy. sz. határozat – Javaslat a háziorvosi ügyeleti szolgálat egészségügyi ellátási szerződés alapján történő működtetésére.
- ³⁶ 75/2004. (III. 25.) Győr MJV Kgy. sz. határozat – Javaslat a háziorvosi ügyeleti szolgálat egészségügyi ellátási szerződés alapján történő működtetésére.
- ³⁷ 81/1997. (III. 20.) Kgy. sz. határozat – Tájékoztató Győr város fogorvosi ellátásának helyzetéről.
- ³⁸ 231/1998. (VII. 2.) Győr MJV Kgy. sz. határozat – Győr város fogorvosi ellátása és a privatizáció lehetősége.
- ³⁹ 27/2000. (II. 10.) Győr MJV Kgy. sz. határozat – Javaslat a fogorvosi ügyelet átszervezésére.
- ⁴⁰ 438/2008. (XII. 18.) Győr MJV Kgy. sz. határozat – Javaslat a fogorvosi ügyeleti szolgálat átszervezésére.
- ⁴¹ 231/1998. (VII. 2.) Győr MJV Kgy. sz. határozat – Győr város fogorvosi ellátása és a privatizáció lehetősége.
- ⁴² Tihanyi Árpád úton, Árpád úton, Mécs László úton.
- ⁴³ 409/2000. (XII. 21.) Győr MJV Kgy. sz. határozat – Fogorvosi alapellátás áttekintése.
- ⁴⁴ 446/2001. (XII. 20.) Győr MJV Kgy. sz. határozat – Javaslat az Egészségügyi Alapellátás gazdaságosabb és hatékonyabb működtetésére.
- ⁴⁵ 147/2002. (V. 16.) Győr MJV Kgy. sz. határozat – Javaslat a fogászati röntgen szakellátás feladatellátási szerződés alapján történő működtetésére.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Budai István (2014): Az együttműködés mint a szociális szolgáltatásokban folyó tevékenység egyik építőköve. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 230–244.
- Budai István – Puli Edit (2014): Az együttműködés vizsgálata a szociális szolgáltatásokban. Az altéma-kutatás eredményeinek összegzése. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 272–290.
- Czakó Katalin – Döry Tibor (2016): A területi tőke koncepciója és a városi vállalkozáskutatás. *Tér és Társadalom*, 30. évf., 1. sz., 18–36., <https://doi.org/10.17649/tet.1.1.2699>.
- Csizmadia Zoltán (2014): A szociális intézményrendszer szereplőinek hálózati struktúrája. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 245–271.
- Fekete Dávid (2014): Győr aktuális jövőképe a város stratégiai dokumentumainak tükrében. In: Dusek Tamás (szerk.): *A városi rendszer működése. Közfoglalkozás, oktatás és Győr jövőképe*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 180–187.
- Fekete, Dávid (2018a): Latest Results of the Győr Cooperation Model. *Civic Review*, Vol. 14, Special Issue, 195–209, <https://doi.org/10.24307/psz.2018.0413>.
- Fekete, Dávid (2018b): Economic Development and Economic Governance Through the Example of the City of Győr. *Deturope*, Vol. 10, No. 1, 97–115.
- Fónai Mihály (2014): Az egészségügyi ellátás szervezése. In: Horváth M. Tamás – Bartha Ildikó (szerk.): *Gyűrűk és sugarak. Mit nyújt egy magyar város?* Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 75–89.
- Forgács Iván (2001): A magyar egészségügy dilemmája. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Egészségügy Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 61–87.
- Hoffman István – Linder Viktória (2016): Az állam kiterjedése: az egészségügyben. In: Horváth M. Tamás – Bartha Ildikó (szerk.): *Közfoglalkozás megszervezése és politikái. Merre tartanak?* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 401–487.

- Horváth M. Tamás (2002): *Helyi közszolgáltatások szervezése*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Horváth M. Tamás (2005): *Közmenedzsment*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Kovácsné Tóth Ágnes (2014): A lakosság egészségi állapotának és egészségtudatosságának néhány jellemzője. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 201–216.
- Lentner Csaba (2018): *Kormányzati és közigazgatási feladatok közgazdasági és közpénzügyi megalapozása*. Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Budapest.
- Nagy Marianna (2004): Egészségügyi igazgatás. In: Ficzer Lajos – Forgács Imre (szerk.): *Magyar közigazgatási jog. Különös rész európai uniós kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest, 263–279.
- Nárai Márta (2014a): Humán szükségletek alakulása Győrben I. Alapszükségletek. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 154–181.
- Nárai Márta (2014b): Humán szükségletek alakulása Győrben II. Magasabb rendű aktivitási szükségletek. In: Csizmadia Zoltán – Tóth Péter (szerk.): *A helyi társadalom és intézményrendszer Győrben*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 182–200.
- Novoszáth Péter (2014): *A társadalombiztosítás pénzügyei*. Nemzeti Közszerológiai és Tankönyv Kiadó Zrt., Budapest.
- Ráczné Németh Teodóra (szerk.) (2005): *25 év története. Visszaemlékezések, gondolatok, kezdeményezések, új módok az idős, fogyatékos- és egészségügyi ellátásban*. Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata Egyesített Egészségügyi és Szociális Intézménye, Győr.
- Rechnitzer János (2016): *A területi tőke a városfejlődésben*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Rechnitzer János – Kecskés Petra – Reisinger Adrienn (2016): A Győri Modell – Az Egyetem, az ipar és a város együttműködési dimenziói. In: Lengyel Imre – Nagy Benedek (szerk.): *Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraparaszodása*. JATE Press Kiadó, Szeged, 225–239.
- Reisinger Adrienn – Kecskés Petra – Czákó Katalin (2017): Services of Economic Development Organisations in Győr. *Deturope*, Vol. 9, No. 3, 85–100.
- Somlyódy Péter (2014): A városkérdés a módosult állami szerepfelfogás keretei között. In: Hardi Tamás – Somlyódy Péter (szerk.): *Városfejlődési trendek és állami szerepek*. Universitas-Győr Nonprofit Kft., Győr, 103–111.

Csiszárik-Kocsir Ágnes–Garaí-Fodor Mónika

Miért fontos a pénzügyi ismeretek oktatása a Z generáció véleménye alapján?

Why is Financial Education Important? Results Based on the Opinion of Generation Z

Összefoglalás

A pénzügyi kultúra és a pénzügyi műveltség fogalma napjaink népszerű kutatási témája. Számos elemzés foglalkozik azzal, hol áll és javult-e a válság után közel tíz évvel a különböző országok lakosságának pénzügyi kultúrája. Napjainkban már nincs olyan ország, mely ne tett volna lépéseket a pénzügyi ismeretek fejlesztése, bővítése terén, azonban ezek a lépések zömmel késve indultak el. A pénzügyi kultúra mérésével sok szervezet foglalkozik nemzeti és nemzetközi szinten. A vizsgálatok eredményei már számos esetben felhívták a figyelmet a hiányosságokra, a fejlesztés szükségességére, melynek elsődleges szereplői az oktatási intézmények alap-, közép- és felső szinten egyaránt. De vajon a diákok tudják-e a pénzügyi kultúra fejlesztésének célját, ismerik-e annak fontosságát? A tanulmány célja, hogy feltárja a felsőoktatásba belépő Z generációs hallgatók véleményét a pénzügyi kultúra, a pénzügyi ismeretek fejlesztéséről, a fő motivációkat és célokat annak érdekében, hogy a jövő nemzedéke már célirányosabban felkészülhessen a jövő kihívásaira és elvárásaira.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I22, G41, G01

Kulcsszavak: pénzügyi kultúra, pénzügyi műveltség, Z generáció, pénzügyi tudatosság

DR. HABIL. CSISZÁRIK-KOCSIR ÁGNES, egyetemi docens, Óbudai Egyetem, Keleti Károly Gazdasági Kar (kocsir.agnes@kgk.uni-obuda.hu), DR. GARAI-FODOR MÓNICA egyetemi docens, Óbudai Egyetem, Keleti Károly Gazdasági Kar (fodor.monika@kgk.uni-obuda.hu)

Summary

Nowadays, financial culture and financial knowledge are popular research fields. There are numerous analyses of the current state of the financial knowledge roughly ten years after the crisis. Today there are hardly any countries that have not taken steps to improve financial knowledge, but these steps were mostly late. Financial culture has been measured by a large number of organizations at national and international levels. The results highlight the problems, the need for improvement and the roles of schools at primary, secondary and higher levels. But the main question is if students are aware of the purpose of improving financial culture and whether they recognize its importance. The purpose of the study is to explore the views of students of Generation Z, just entering higher education, on the improvement of financial culture, financial literacy and its main reasons and goals, so that future generations can better prepare for future challenges and expectations.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I22, G41, G01

Keywords: financial culture, financial education, Generation Z, financial awareness

BEVEZETÉS

A pénzügyi tudás fejlesztésének szükségességessége már a válság kitörése előtt is ismeretes volt, de kiemelt hangsúlyt csak a krízis látványos következményei után kapott. A globalizálódó, pénzügyek által vezérelt világban már-már alapképességnek számít a pénzügyi műveltség, lassan úgy tekintünk rá, mint alapkompétencia. Azonban ezt a kompetenciát kialakítani, fejleszteni és javítani kell. E feladatban kiemelt szerepe van az oktatási rendszernek, ahogy erre már meg is történtek a törekvések hazánkban is. A pénzügyi ismeretek oktatásának fontosságáról azonban megoszlanak a vélemények. Vannak, akik üdvözlík és támogatják azt, vannak, akik a hibákat és a hiányosságokat keresik inkább. Azt azonban le kell szögezni, hogy a pénzügyi kultúra fejlesztésének fontossága vitathatatlan. Jelen tanulmányban arra keressük a választ, hogy hogyan vélekednek a kérdésről azok a fiatalok, akik a felsőoktatási tanulmányaik kezdetén vannak, aszerint csoportosítva a véleményeket, hogy a válaszadók hol laknak, mennyire önállóak a létfenntartás tekintetében.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A pénzügyi kultúra, pénzügyi műveltség, pénzügyi tudatosság napjainkban egyre többször és nagyobb hangsúllyal szereplő fogalmak. Az emberiség kultúrája számos tényezöböl áll össze: benne rejlenek a hagyományok, a múlt, de a különféle gazdasági és fogyasztói elemek is. A pénzügyi kultúra és tudás fejlesztése és javítása kulcskérdés a jövő szempontjából. Az egyének, akik magukénak tudják a pénzügyi kultúra elemeit, azaz pénzügyileg műveltek, vállalkozóként, menedzserként javítani képesek a

gazdasági kultúrát, fogyasztóként pedig képesek lesznek tudatosabb, megfontoltabb döntéseket hozni a jövőben.

A pénzügyi kultúra fejlesztése nem új keletű dolog. Már az ezredforduló előtt is akadtak kezdeményezések arra nézve, hogyan lehet a pénzügyi ismeretanyagot széles körben terjeszteni, átadni. Ezek a törekvések akkor még csupán a pénzügyi információ átadására szorítkoztak, és főként a fejlett pénzügyi rendszerekkel, bankrendszerekkel rendelkező angolszász országok foglalkoztak ezzel (Béres–Huzdik, 2012). Az eltelt évek során az akkor bemutatott pénzügyi termékek olyan mértékben transzformálódtak, hogy az akkori tudással már nem lehet megérteni azokat. Ezért kiemelten fontos a stabil pénzügyi alaptudás, amely fejleszthető, javítható, és egy használható, modern kornak megfelelő információtömeg építhető rá.

A gazdasági válság után közel tíz évvel egyre fontosabbá, mintegy az életünk részévé vált a pénzügy, a pénz és a hozzá kapcsolódó ismeretanyag birtoklása. A 2008-as válság előtti banki és hitelezési gyakorlat éppen ezt cáfolta meg, azt sugallta, hogy a kereslet klasszikus definíciójával ellentétben elég csak a hajlandóság a fogyasztásra, hiszen a képességet majd hozzáteszi a bank. Ez a gyakorlat éppen azt használta ki, hogy az emberek pénzügyileg tájékozatlanok voltak, nem voltak birtokában a megfelelő döntések meghozatalához szükséges pénzügyi tudásnak. A pénzügyi kultúra és műveltség margójára kíváncsiak azok az etikai és erkölcsi kérdések, vagy inkább az etikai és erkölcsi elvek teljes mértékű megtagadása, melyek miatt lehetővé vált az egyébként szegényes pénzügyi kultúrával bíró aktorok kihasználása (Csiszárík-Kocsir, 2016).

A válság és az azt követő események felhívták a figyelmet azokra a hiányosságokra, amelyek a pénzügyi ismeretekhez kapcsolódnak (Klapper–Lusardi–Panos, 2012). A válságot megelőző általános jólét, a korlátlan likviditás miatt bizonyos korosztályok úgy szocializálódtak, hogy nem tanultak meg bánni a pénzzel, nem tanulták meg beosztani, hiszen mindenhol az az üzenet érkezett, hogy a hiányzó likviditás hitelekkel, akár többel is pótolható. Johnson és Sherraden már a válság előtt felhívta a figyelmet arra, hogy célszerű lenne a fiatalabb nemzedéket is bevonni a pénzügyi folyamatok előkészületébe az oktatott tárgyak pénzügyi irányba való bővítésével, vagy akár a családi pénzügyi döntések meghozatalába való bevonással (Johnson–Sherraden, 2007). A felelőtlenül felvett hitelek, az előrehozott, meggondolatlan fogyasztás akár közvetve, akár közvetlenül, de kapcsolatba hozható a pénzügyi műveltség, a pénzügyi kultúra hiányával.

A pénzügyi kultúra vizsgálata napjainkban egyre divatosabb fogalom, számos szakcikk, kutatás, szakdolgozat és diplomamunka foglalkozik a témával, azonban konkrét lépések kevésbé történtek a fejlesztés irányába. Minden nagyobb bank a CSR-tevékenysége részeként említi a pénzügyi kultúra fejlesztését, de érezhető eredmények még nem igazán láthatóak (Lentner–Szegedi–Tatay, 2015).

A pénzügyi kultúra fogalmára egységes definíció a mai napig nem született. Ha szűkebb értelemben nézzük, valójában pénzügyi írás- és olvasáskészséget és -képességet jelent, amelyhez speciális, szakmai ismeretekre van szükség. Az általánosságban elfogadott meghatározás szerint „a pénzügyi ismeretek és készségek olyan szintje, amelynek segítségével az egyének képesek a tudatos és körültekintő döntéseikhez

szükséges alapvető pénzügyi információkat azonosítani, majd azok megszerzése után azokat értelmezni, és ez alapján döntést hozni, felmérve döntésük lehetséges jövőbeni pénzügyi, illetve egyéb következményeit” (MNB, 2008).

Atkinson és Messy definíciója alapján a pénzügyi kultúra olyan ismeretek, készségek, képességek, attitűdök és viselkedésminták együttese, melyek elengedhetetlenek a helyes pénzügyi döntésekhez mind egyéni, mind társadalmi szinten (Atkinson–Messy, 2012). Pénzügyi műveltség birtokában emelhető és javítható a jólét, mely nemcsak mikro-, hanem makroszinten is érezteti a hatását. Luksander és szerzőtársai véleménye alapján a pénzügyi kultúra nem más, mint a pénzügyi információk feldolgozásának, valamint a helyes pénzügyi döntések meghozatalának képessége (Luksander et al., 2014). Suganya, Sakthivelrani és Durai szerint a pénzügyi kultúra lényege, hogy olyan ismeretanyag együttese, mely által az egyén képes az élethosszig tartó pénzügyi jólétének maximalizálására (Suganya–Sakthivelrani–Durai, 2013). Végző soron elmondható, hogy a pénzügyi kultúra minden esetben valamilyen képesség- és készségkombinációt jelent, mellyel az egyéni és a társadalmi jólét növelése érhető el. Ez elképzelhetetlen a konkrét szakmai ismeretanyag hiányában, így leszögezhető, hogy a pénzügyi oktatás szerepe kihagyhatatlan és megkerülhetetlen a témában.

A modern pénzügyi folyamatokat ismerő és megértő, a változásokhoz alkalmazkodni képes tudás a mai, globalizált világban nélkülözhetetlen. Ezért is fogalmazza meg Grifoni és Messy a fogalom lényegét mint napjainkban nélkülözhetetlen készséget (Grifoni–Messy, 2012). A pénzügyi kultúrát részekre lehet bontani, mivel vannak fejleszthető és kevésbé fejleszthető szintjei. A fejleszthető szintek közé tartoznak a pénzügyi kultúra azon elemei, amelyeket oktatással, képzéssel könnyen és viszonylag rövid idő alatt lehet módosítani; ilyenek a pénzügyi ismeretek, a pénzügyi készségek és képességek. A pénzügyi kultúra nehezen fejleszthető részei a hagyományokban, szokásokban, különböző látott és tanult normákban, nézetekben és értékekben ragadhatók meg (Balázsne Lendvai, 2013). Ez utóbbi, a szülőktől, családtól, barátoktól tanult irány a legnehezebben alakítható, hiszen a szocializációnak köszönhetően ez a részünké válik, a jellemünkbe épül be, így végig is kíséri az életünket (Koh–Lee, 2010). E folyamatot nevezzük gazdasági szocializációnak, ahol a fiatal felnövő nemzedék a nevelőtől megtanulja a pénz használatának elveit, elsajátítja azokat az attitűdöket, melyek a későbbiekben nagy vonalakban meghatározzák a pénzügyi világban való sikeres avagy sikertelen szereplését. E folyamatban kiemelt szerepe van a családnak, amely megtanítja a számára meghatározó pénzkezelési és használati elveket (Zsótér–Nagy, 2012). Tehát a pénzügyi tudatosságot már az iskoláskorban kell elkezdni alakítani, hogy valamelyest korrigálhatók legyenek az esetleges negatív szokások.

A pénzügyi kultúra megítélése egy gazdaságra és társadalomra nézve nem könnyű feladat, ugyanakkor az is elmondható, hogy a globális pénzügyi világban egy gazdaság és társadalom egyéneinek műveltségére utal e terület mérése (Bárczi–Zéman, 2015). Egyes kutatások a pénzügyi kultúrát a pénzügyi tudással kapcsolják össze, míg mások pénzügyi attitűdöt, pénzügyi jártasságot, pénzügyi ismeretek birtoklását értik alatta. Abban sincs egységes álláspont, hogy ki a felelős e terület fejlesztéséért. Egyes vélemények szerint a pénzügyi műveltséget már az alapfokú oktatás során kell kezdeni fejleszt-

teni, más vélemények azt mondják, hogy ez csak a középiskola feladata. A pénzügyi kultúra, avagy a pénzügyi tudatosság magában foglalja a pénzügyi ismeretek megfelelő és alkalmazható szintjét, azaz a tárgyi ismeretanyagot, kiegészítve konkrét számolási és számtani kérdésekkel.

Az OECD évek óta végez átfogó elemzéseket a tagországi pénzügyi kultúrájáról, melyben az országok állampolgárainak pénzügyi tudását, magatartását és attitűdjét méri fel (OECD, 2016). Az országok pénzügyi kultúráját maximálisan 21 ponttal díjazta a legutóbbi felmérésben, melyből 7 pontot a pénzügyi tudásra, 9 pontot a pénzügyi magatartásra, a maradék 5 pontot az attitűdre adja. A vizsgált OECD-tagországok kapcsán látható, hogy a legjobb értéket Franciaország kapta 14,9 ponttal. A legrosszabb helyen Lengyelország végzett 11,6 ponttal, mely jócskán alatta marad az átlagnak, 13,7 pontnak. Magyarország sajnálatos módon az átlag alatti pontszámot kapott (12,4 pont), ami nem tűnik ki a régiós átlagból (Csehország 12,6 pontot ért el).

Az OECD vizsgálatai alapján is látható, hogy Magyarország pénzügyi kultúrája jócskán fejlesztésre szorul. Mind a pénzügyi tudásunk, mind a magatartásunk, de az attitűdünk is alulmarad a maximális értéktől. Ha a régiót vizsgáljuk, megállapítható, hogy a visegrádi négyek a pénzügyi tudás kérdésében is együtt mozognak. A gyenge pénzügyi kapacitás betudható a rendszerváltás következményének is. Hiába telt el majdnem három évtized a rendszerváltás óta, Európa keleti felén még mindig csak tanuljuk a pénzzel való bánásmódot. E tanulási folyamatban kiemelt szerepet kell hogy kapjon az oktatás, ahol a diákokat megismertetik a kapitalista gazdaság alapelemével, a pénzzel, vagyis azzal, hogyan kell azt kezelni, forgatni, hasznosítani. A tanulmány célja, hogy bemutassa a pénzügyi tudásunkat a befektetések, megtakarítások kapcsán, rávilágítva a fontosabb hiányosságokra, tévhitekre, így végső soron a válaszadók finansziális tudására.

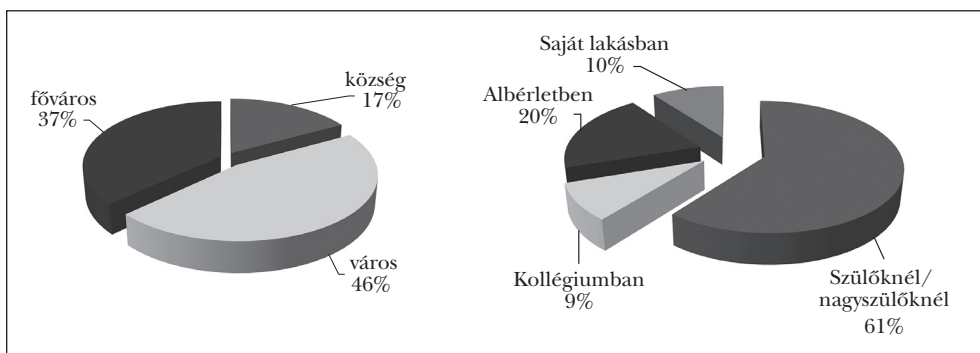
MÓDSZERTANI HÁTTÉR

A tanulmány alapjául egy 2017 őszén lebonyolított kérdőíves kutatás szolgált.¹ A kutatás előtesztelt, standardizált kérdőív segítségével történt, mely a statisztikai értékelés céljából nem tartalmazott nyitott kérdéseket. A kérdőív véglegesítését négy korábbi forduló is megelőzte: egy 2015-ben kivitelezett primer kvantitatív kutatás, valamint egy 2015-ben és 2016-ban végzett kvalitatív felmérés, illetve egy 2016 tavaszán kivitelezett kérdőíves kutatás, melynek eredményeként egy 3736 fős mintából tudtunk következtetéseket levonni. A korábbi kutatások eredményei alapján alakult ki a kérdőív jelenlegi formája, mely számos témát vizsgált a pénz értékétől kezdve a pénzügyi és befektetési ismeretek helyes használatán keresztül az etikai kérdésekig, kifejezetten a felsőoktatásba belépő hallgatókra szabva abból a célból, hogy felmérhető legyen a pénzügyi tudásuk. A kérdőívet több felsőoktatási intézmény hallgatói töltötték ki, akik 2017 őszén kezdték meg tanulmányaikat alapszakon vagy a felsőoktatási szakképzés keretében. A kérdőívet összesen 942 válaszadó töltötte ki, de abból csak 768 volt értékelhető.

A kérdőív összesen 16 kérdésből épült fel, melyből 9 kérdés a válaszadók szegmenztálását szolgálta. A kérdőív kérdései a pénz értékétől kezdve a pénzügyi tudatosságon

át az alaptudás felméréséig számos területet fedtek le. A kérdőív lekérdezése online történt, biztosítva a válaszadók anonimitását. A válaszadók szegmentálásához többek között a kort, a nemet, a lakhellyel kapcsolatos információkat, a jövedelmet, valamint a szülők iskolai végzettségét kérdeztük meg azon túl, hogy a válaszadó tanult-e már pénzügyet. A kérdések között többszörös választásos kérdések és értékelőskálák is szerepeltek. A kérdőívet az Eszterházy Károly Egyetem, a Pannon Egyetem, a Szent István Egyetem, valamint az Óbudai Egyetem hallgatói töltötték ki, szaktól függetlenül. A kitöltés egyetlen feltétele az volt, hogy a kitöltő hallgató a kitöltéskor kezdje meg a felsőfokú tanulmányait, így a mesterképzésre járó hallgatók nem kerültek a mintába. A minta nem minősül reprezentatívnak, de lehetőséget ad egy későbbi reprezentatív kutatás megalapozására. A kapott eredményeket elsősorban a kitöltő hallgató lakhelye alapján értékeltük, figyelembe véve azt is, hogy önálló lakásban vagy a szüleinél él a hallgató. A válaszadók összetételét az 1. ábra tartalmazza.

1. ábra: A minta összetétele a lakhely és a lakhatási feltételek alapján

Forrás: Saját kutatás, 2017, N = 768

EREDMÉNYEK

A pénzügyi oktatás fontosságát, ahogy a fenti szakirodalmi áttekintés is mutatja, már sokan vizsgálták és jelezték közvetetten vagy közvetlenül. A jelen tanulmányban azon fiatalok véleményét láthatjuk, akik most kezdik a felsőfokú tanulmányaikat, és még szinte befolyásmentesen képesek a pénzügyi oktatás gyakorlati hasznának megítélésére. A kérdőívben tíz szempontot soroltunk fel a gyakorlati haszon szempontjából a társadalmi céloktól kezdve az egyéni hasznokig.

Ahogy az 1. táblázatból is látszik, a válaszadó hallgatók számára a legfontosabb az, hogy a lehetőségeiket gyarapítani tudják a pénzügyi ismeretek tanulásával. A pénzügyi oktatás másik fontos haszna a vélemények alapján az, hogy nő a pénzügyi tudatosságuk, képesek lesznek biztosabb, körültekintőbb döntést hozni bármilyen pénzügyi befektetéssel, termékkel kapcsolatban. Fontosnak tartják, hogy ha tisztában vannak a pénzügyi világ történéseivel, a pénzügyi termékek részleteivel, akkor elkerülhetővé válnak a felelőtlen, meg nem alapozott pénzügyi döntések.

1. táblázat: A pénzügyi ismeretek tanulásának gyakorlati haszna a válaszadók véleménye alapján

	Arány
Mert pénzügyi tudás birtokában jobban ki tudom használni a pénzügyi lehetőségeimet.	85,94%
Mert tudatosabb pénzügyi döntést tudok hozni az ismeretek birtokában.	83,59%
Mert elkerülhetem ezáltal a felelőtlen pénzügyi döntéseket (eladósodás, veszteség stb.).	73,96%
Mert így kevésbé tudnak a bankok, pénzügyi intézmények megvezetni.	70,83%
Mert segíteni tudok a családomnak is a pénzügyi döntéseik meghozatalánál.	64,06%
Mert ezáltal pénzügyi téren magabiztosabb vagyok.	60,68%
Mert így gyarapítani tudom a vagyonomat.	50,52%
Mert jobban meg tudom érteni a pénzügyi termékeket, konstrukciókat.	41,67%
Mert hatékonyabban tudok választani a pénzügyi termékek között.	39,58%
Mert magasabb hozamot tudok elérni a megtakarításaim révén.	38,28%

Forrás: Saját kutatás, 2017, N = 768

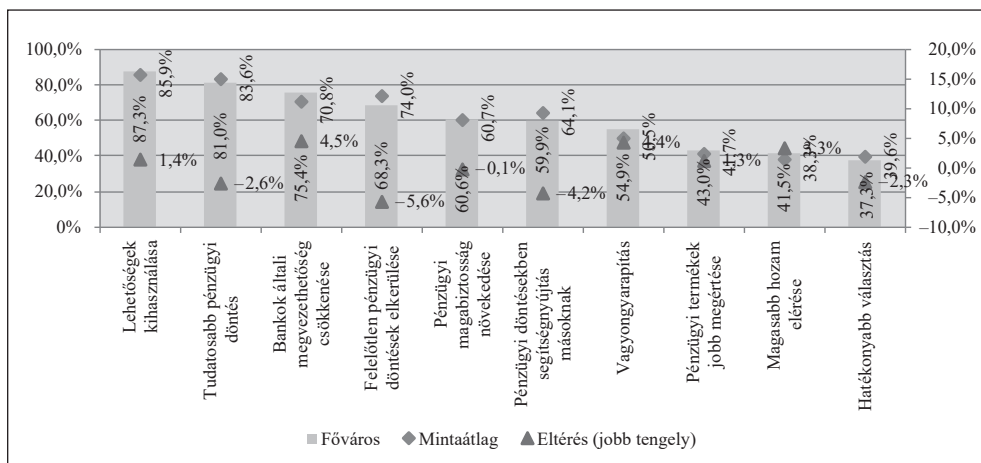
Ugyanakkor érdekesség, hogy a pénzügyi sikeresség kapcsán kevesen tartják lényegesnek (40% alatti arány) a pénzügyi oktatást, azaz hogy a pénzügyi tudás birtokában hatékonyabban fognak tudni választani a pénzügyi termékek között, és azt sem gondolják, hogy a tudás segíti őket a nagyobb hozam elérésében. A felsorolt jellemzők társadalmi dimenziója viszonylag erősen jelentkezik a válaszadók véleménye alapján, 64%-uk szerint azért is fontos a pénzügyi háttértudás, mert ezáltal tudnak segíteni a családtagoknak, az ismerősöknek, vagyis azoknak, akik tanácsalank a pénzügyi döntéseik terén.

A továbbiakban a fenti állításokat a válaszadók lakhelye, valamint a lakhatási feltételei alapján mutatjuk be. A válaszadó hallgatók szempontjából fontos, hol élnek, hiszen ez nagyban befolyásolja a mindennapi életvitelüket, lehetőségeiket. A fővárosban vagy városban élő hallgatók sokkal több lehetőséggel bírnak, munkát vállalhatnak, a pénzügyi intézmények szélesebb köréből válogathatnak, a pénzügyi lehetőségek színesebb tárháza nyílik meg számukra. Egy községben élő hallgató viszont szintén csak a városokban érheti el ezeket a lehetőségeket, így számára a feltételek korlátozottnak mondhatók, mely kihat a mindennapi életvitelére, sőt mi több, befolyásolja az elérhető alap- és középfokú oktatás szintjét is. A községekben élők szerényebb lehetőségei tehát formálhatják a véleményüket a pénzügyi műveltség terén is.

A lakhely szerint szegmentált mintából elsőként a fővárosban lakó hallgatók véleményét szeretnénk bemutatni. A mintában szereplő 768 hallgatóból 284 lakik a fővárosban, ez a minta 37 százalékát teszi ki. Elmondható, hogy a fővárosban lakó hallgatók szempontjából is azért fontos a pénzügyi ismeretek oktatása, mert így jobban kihasználhatják a számukra adódó lehetőségeket, tudatosabbak lehetnek a pénzügyi döntések meghozatalában, valamint a bankok általi megvezethetőség is csökken. A fővárosban lakó hallgatók véleményének részletes elemzéséből látszik az is, hogy a pénzügyi döntésekben való segítségnyújtás rangsorban ugyan előrébb sorolódik, azonban

4,2 százalékponttal eltér a válaszok százalékos értéke a teljes átlaghoz képest. Ezen hallgatók a legutolsó helyre a pénzügyi termékek jobb megértését, magasabb hozam elérését, valamint a termékek közötti hatékonyabb választást sorolták, amelyek közül egyik sincs a mintaátlag tekintetében az utolsó helyen. Az is megfigyelhető, hogy a fővárosban lakó hallgatók esetében inkább az önérdek kerül előtérbe az előnyök rangsorolása szempontjából, a közvetett hasznok pedig háttérbe sorolódnak (2. ábra).

2. ábra: A pénzügyi ismeretek gyakorlati haszna a fővárosban lakó válaszadók véleménye alapján

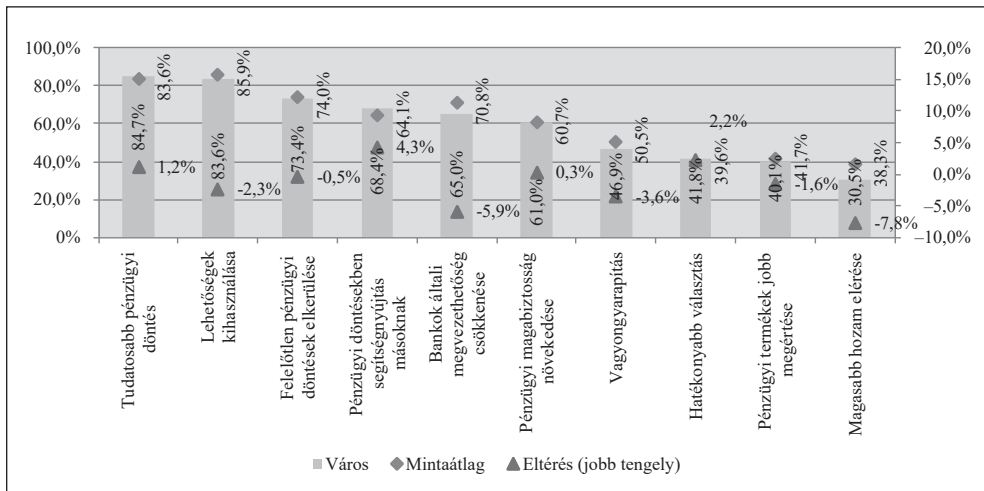

Forrás: Saját kutatás, 2017, N = 768

A mintában szereplő hallgatók közül 354-en élnek városban, ami a teljes minta közel felét teszi ki (46%). A városok számos lehetőséget nyújtanak a hallgatók számára, mégis kisebb a kínálat, kevesebb a munkahely, pénzügyi szolgáltató, mint a főváros esetében. A városokban élő hallgatók tekintetében a sorrend megfordul: számukra első helyen inkább a tudatos pénzügyi döntés lehetősége szerepel, ami 1,1 százalékponttal magasabb értéket kapott, mint a mintaátlag alapján számított érték. Ezt követi a lehetőségek kihasználása mint előny, amely a pénzügyi ismeretek tanulásával válik lehetővé. Itt némileg kisebb az érték, 2,3 százalékponttal alacsonyabb, mint a teljes minta tekintetében. Érdekes, hogy a városban élő hallgatók jelentős része úgy látja, a pénzügyek tanulásával a felelőtlen pénzügyi döntések elkerülhetővé válnak. Előkelő helyre kerül a pénzügyi döntésekben való segítségnyújtás mások irányába, ami a szociális dimenziót, a mások iránti érzékenységet mutatja, az önös érdekek pedig háttérbe szorulnak (3. ábra).

A mintában szereplő, községekben élő hallgatók száma 130, ez a szegmens a legalacsonyabb, 17%-ot teszi ki a teljes minta tekintetében. Jól látható a válaszok alapján, hogy itt is első helyen szerepel a lehetőségek kihasználása, valamint a felelőtlen döntések elkerülése. Úgy gondolják, a pénzügyi ismeretek birtoklásával tudatosabb pénzügyi döntés hozható, és csökken a bankok általi megvezethetőség. Az is elmondható, hogy az első öt tényező a véleményük alapján inkább a tudásra, valamint a másoknak

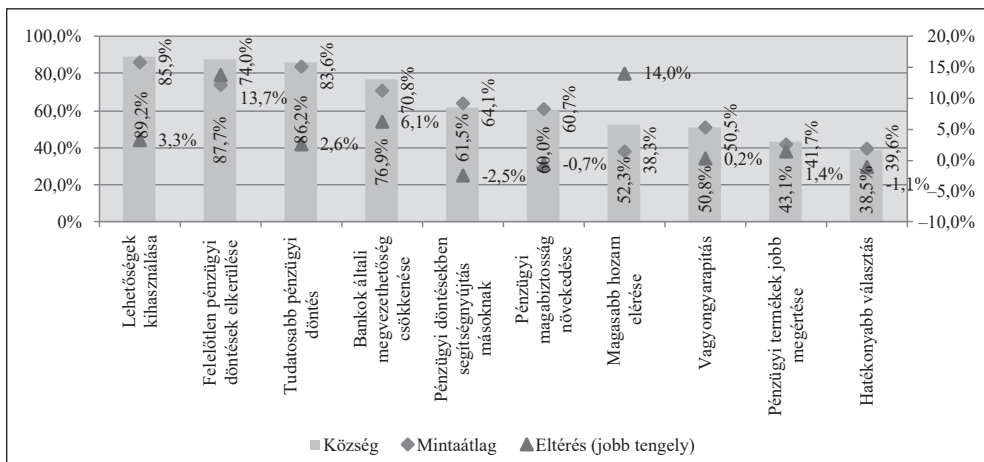
3. ábra: A pénzügyi ismeretek gyakorlati haszna városban lakó válaszadók véleménye alapján

Forrás: Saját kutatás, 2017, N = 768

való segítségnyújtásra épül. Érdekes, hogy a községekben élő hallgatók esetében a vagyon gyarapítása, a magasabb hozam elérése, a pénzügyi termékek jobb megértése, valamint a termékek közötti hatékonyabb választás háttérbe szorul. Ennek valószínű oka, hogy a községben élő hallgatók számára szerényebb lehetőségek adóttak, mint az első két szegmens esetén, kisebb a mozgásterük a saját vagyon felhalmozása tekintetében, és ez valószínűleg a családjuk esetében is hasonló. Ezért a válaszadók inkább a saját tudásuk gyarapítására fektetnének energiát, amellyel később előnyt tudnak kovácsolni önmaguk számára (4. ábra).

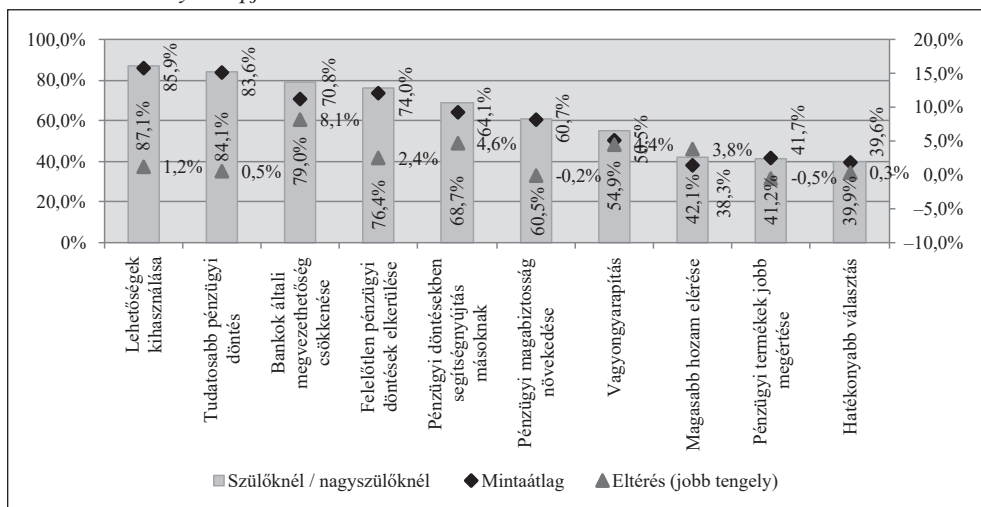
4. ábra: A pénzügyi ismeretek gyakorlati haszna községben lakó válaszadók véleménye alapján

Forrás: Saját kutatás, 2017, N = 768

A továbbiakban a válaszadó hallgatók lakhatási körülményei alapján vizsgáljuk az eredményeket. Elsőként nézzük azon hallgatókat, akik a szüleiknél vagy nagyszüleiknél élnek (466 fő, a minta 61%-a). A hallgatók számára ez bizonyos fokú kényelmet, biztonságot jelent, mivel nagy valószínűséggel a szüleik, nagyszüleik tartják el őket, nem terhelve a hallgatóra a rezi kifizetését, biztosítják számukra az étkezést; mindez jelentős költségmegtakarítást jelent az önfenntartó hallgatókkal szemben (nem véletlenül nevezik a hétköznapi nyelvben ezt a fajta életmódot „mamahotelnek”). Esetükben az előnyök rangsorolásánál szintén előtérbe kerül a lehetőségek kihasználása, a tudatos pénzügyi döntés meghozatala, valamint a bankok általi megvezethetőség csökkentése. Ezen tényezők mind-mind a mintaátlag feletti értékeket mutatnak. Fontosnak tartják a pénzügyi ismeretek birtoklását azért is, mert ezáltal el tudják kerülni a felelőtlen döntéseket, melyek súlyos következményekkel járhatnak. A magasabb hozamok, a vagyongyarapítás, a termékek jobb megértése hátrébb sorolódik a véleményük alapján.

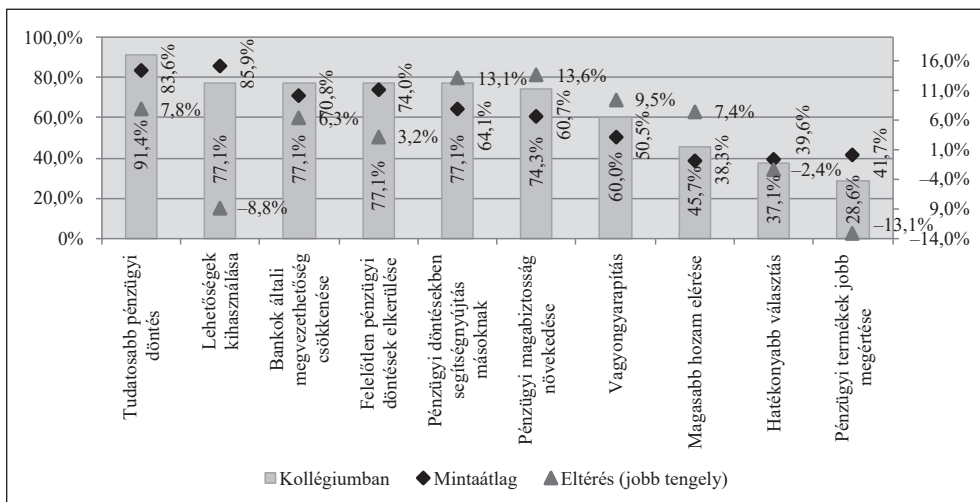
5. ábra: A pénzügyi ismeretek gyakorlati haszna a szülőknél, nagyszülőknél lakó válaszadók véleménye alapján

Forrás: Saját kutatás, 2017, N = 768

A kérdőívet kitöltő hallgatók esetében kollégiumban mindösszesen 70 hallgató lakik, ami még 10%-ot sem tesz ki a kérdőívet kitöltő hallgatók tekintetében. Esetükben elmondható, hogy számukra a tudatosabb pénzügyi döntés a legfontosabb, ami a mintaátlag tekintetében 7,8 százalékponttal magasabb értéket képvisel. A lehetőségek kihasználását hátrébb sorolják, amit a 8,8%-os eltérés is mutat a teljes minta adatához képest. Fontosnak tartják a bankok általi megvezethetőség csökkenését is, valamint a felelőtlen pénzügyi döntések elkerülését is a pénzügyi ismeretek oktatásában látják (6. ábra). Markánsan nagyobb a különbség a hozamok elérése, a jobb választás és a termékek jobb megértése tekintetében.

6. ábra: A pénzügyi ismeretek gyakorlati haszna a kollégiumban lakó válaszadók véleménye alapján

Forrás: Saját kutatás, 2017, N = 768

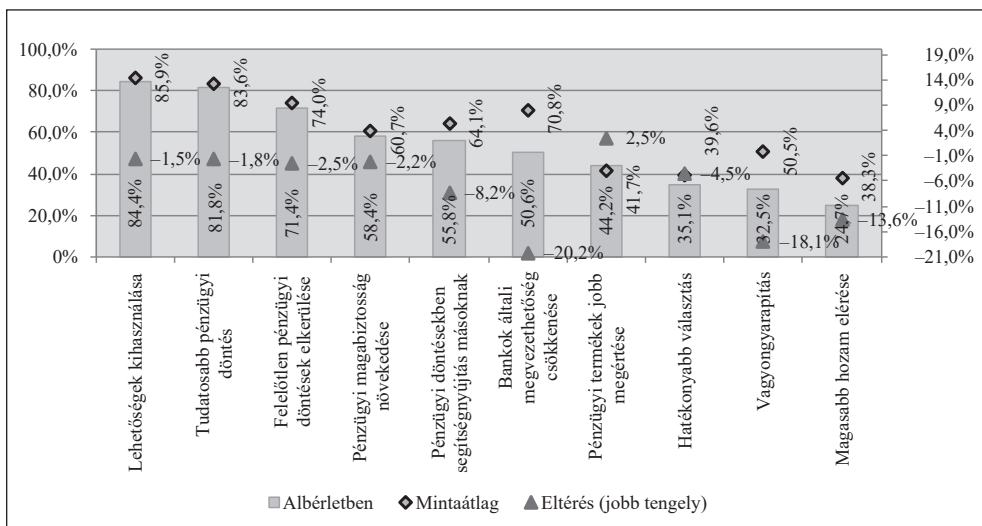
A mintában szereplő hallgatók közül 154-en albérletben élnek. A mai ingatlanárak mellett az albérlet nem olcsó multság, még akkor sem, ha többen bérlik az adott lakást. A lakás bérleti díjának fedezete, illetve annak kitermelése komoly költséget ró a hallgatóra vagy a hallgatót segítő szülőkre, nagyszülőkre, ezért az albérletben élő hallgatók is inkább a lehetőségek kihasználását, a tudatos pénzügyi döntést, a felelőtlen pénzügyi döntések elkerülését teszik az első helyekre. A lista végén szereplő tényezők nagyjából azonosak a kollégiumban élő hallgatók véleményével, mivel ugyanazon feltevések mellett, önfenntartással kell tanulmányaikat elvégezni.

Kisszámú hallgató jelezte a kérdőív kitöltése során, hogy saját lakásban lakik (78 fő, 10%-ot kiteve a teljes mintából). A saját lakásban élő hallgatók teljes mértékben önellátásra szorulnak, ami persze nem zárja ki a szülői, nagyszülői segítséget sem. Ezen hallgatók is a lehetőségek kihasználását és a tudatos pénzügyi döntést sorolták első helyre, valamint a felelőtlen pénzügyi döntések elkerülését és a bankok általi megvezethetőség csökkenését is a pénzügyi ismeretek oktatásában látják. Az ő szempontjukból lényeges, hogy nem tartják releváns célnak a pénzügyi döntésekben való segítségnyújtást, inkább a saját boldogulásukat, érdekeiket helyezik előtérbe (8. ábra).

KÖVETKEZTETÉSEK

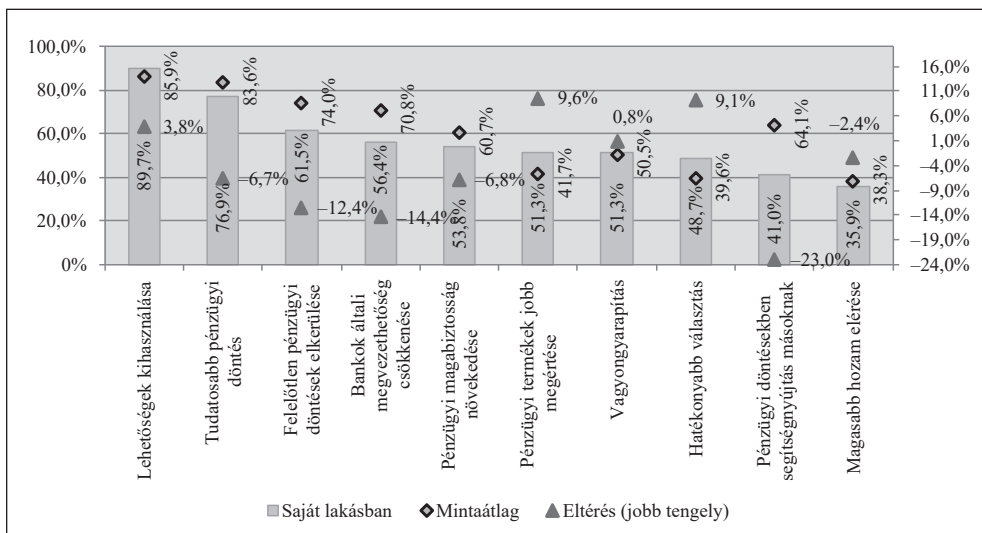
A fenti elemzés alapján elmondható, hogy összességében a mintában szereplő hallgatók a saját boldogulásuk kulcsát látják a pénzügyi ismeretek tanulásában. Nagy arányban látnak jó lehetőséget arra, hogy megkapják azt a szükséges tudást, amely később segítséget nyújt számukra a lehetőségek felmérésében és jobb hasznosításában, a pénzügyi tudatosság, jártasság megszerzésével. A pénzügyi ismeretek oktatása révén

7. ábra: A pénzügyi ismeretek gyakorlati haszna az albérletben lakó válaszadók véleménye alapján

Forrás: Saját kutatás, 2017, N = 768

8. ábra: A pénzügyi ismeretek gyakorlati haszna a saját lakásban lakó válaszadók véleménye alapján

Forrás: Saját kutatás, 2017, N = 768

nem pénzügyi analfabétaként, hanem tudatos fogyasztóként lesznek képesek a banki termékek vásárlóivá válni, és nem szorulnak rá arra a korlátozott információra, amit a banki ügyintézők közvetítenek, természetesen a banktermék előnyös tulajdonságait kiemelve. Tudás birtokában nem lesznek kiszolgáltatottak a bankokkal szem-

ben, és a vagyonukat is jobban gyarapíthatják. Problémának tűnik, hogy a pénzügyi ismeretek közvetítését nem tartják fontosnak a megkérdézett hallgatók, pedig általa lehetőség nyílna a pénzügyi kultúra szélesebb körben való terjesztésére is.

Az eredmények alapján látható, hogy a pénzügyi kultúra terjesztését, fogalmát fontosnak tartják a hallgatók. A közeljövő legnagyobb kihívása, hogy megtaláljuk a módot, amelynek révén a tudásukat még inkább megszilárdítani, gyakorlatiasítani tudnánk, hogy minél rövidebb időn belül érezhetővé váljon a pénzügyi tudatosság növekedése a gazdaságban, itthon és külföldön egyaránt.

JEGYZET

- ¹ Ezúton szeretnénk köszönetet mondani azon hallgatóknak, akik segítséget nyújtottak a kérdőív kitöltésében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Atkinson, Adele – Messy, Flore-Anne (2012): Measuring Financial Literacy. *OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions*, No. 15, OECD Publishing, Paris, <http://dx.doi.org/10.1787/5k9csfs90fr4-en>.
- Balászné Lendvai Marianna (2013): *A bankmarketing szerepe a pénzügyi kultúra fejlesztésében*. PhD-értekezés, Nyugat-magyarországi Egyetem, Sopron, <http://doktori.nyme.hu/406/1/disszertacio.pdf>.
- Bárczi Judit – Zéman Zoltán (2015): A pénzügyi kultúra és annak anomáliái. *Polgári Szemle*, 11. évf., 1–3. sz., 101–108.
- Béres Dániel – Huzdik Katalin (2012): A pénzügyi kultúra megjelenése makrogazdasági szinten. *Pénzügyi Szemle*, 57. évf., 3. sz., 322–336.
- Csiszárík-Kocsir Ágnes (2016): Etikus pénzügyek, avagy a pénzügyek etikája. Vélemények egy kutatás eredményei alapján. *Polgári Szemle*, 12. évf., 4–6. sz., 32–44.
- Grifoni, Andrea – Messy, Flore-Anne (2012): Current Status of National Strategies for Financial Education. OECD INFE Comparative Analysis and Relevant Practices. *OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions*, No. 16.
- Johnson, Elizabeth – Sherraden, Margaret, S. (2007): From Financial Literacy to Financial Capability Among Youth. *The Journal of Sociology and Social Welfare*, Vol. 34, No. 3, 119–145.
- Klapper, Leora F. – Lusardi, Annamaria – Panos, Georgios A. (2012): Financial Literacy and the Financial Crisis. *NBER Working Paper*, No. 17930, The World Bank, Washington.
- Koh, Noi Keng – Lee, Chwee Beng (2010): “Because My Parents Say So”- Children’s Monetary Decision Making. *Procedia, Social and Behavioral Sciences*, Vol. 9, 48–52, <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.12.114>.
- Lentner Csaba – Szegedi Krisztina – Tatay Tibor (2015): Társadalmi felelősségvállalás a bankszektorban. *Pénzügyi Szemle*, 60. évf., 1. sz., 96–104.
- Luksander Alexandra – Béres Dániel – Huzdik Katalin – Németh Erzsébet (2014): A felsőoktatásban tanuló fiatalok pénzügyi kultúráját befolyásoló tényezők vizsgálata. *Pénzügyi Szemle*, 59. évf., 2. sz., 237–258.
- MNB (2008): *Együttműködési megállapodás a pénzügyi kultúra fejlesztés területén*. www.mnb.hu/letoltes/0415mnbpszfamegallpodas-penzugyi-kultura-fejleszte.pdf (Letöltés: 2012. április 12.)
- OECD (2016): *OECD/INFE International Survey of Adult Financial Literacy Competencies*. OECD.
- Osana, Helena P. – Tucker, Bradley J. – Bennett, Toby (2003): Exploring Adolescent Decision Making About Equity: Ill-Structured Problem Solving in Social Studies. *Contemporary Educational Psychology*, Vol. 28, No. 3, 357–383.
- Suganya, S. – Sakthivelrani, S. – Durai, K. (2013): Development and Validation of Financial Literacy Scale. *International Journal of Research in Commerce and Management*, Vol. 4, No. 1, 99–104.
- Zsótér Boglárka – Nagy Péter (2012): Mindennapi érzelmeink és pénzügyeink. *Pénzügyi Szemle*, 57. évf., 3. sz., 310–321.

Diana Kucherenko

The Human Factor As a Basis of Evolutionary Development

Summary

This paper is an analysis of the modern trends in the development of human capital and its influence on the evolution of society. There is a growing competition in the labour market today, and this paper considers factors influencing changes in the positions of different countries.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: J24, J21, D8, J6

Keywords: international labour market, internal labour market, international education, academic mobility, knowledge economy, human capital

The early 21st century is characterized by fundamental changes in scientific and technological progress, which drastically change the priorities in the development of society in all spheres. Technological innovations lead to a revolutionary breakthrough in the efficiency and productivity of labour, triggering fast development in the society, new requirements for training and specialist competence, and posing fundamentally new social challenges.

This fast change is above all qualitative. The industries that determine development are fundamentally different from those of even the late 20th century. Electronics, programming, computer modelling, neuroinformatics, laser technology, nuclear and other energy, electron-ion-plasma technologies, new materials, nanotechnologies, biotechnology, living systems, modern transport, building technologies, energy, ecology are relevant.

DIANA KUCHERENKO, PhD in Economics, Associate Professor, Ukrainian State Employment Service Training Institute.

At the current stage of social development, the common means of labour (or conditions necessary for the implementation of the labour process) act as civilization networks, in other words, as social and economic infrastructure connecting people to processes, opportunities and spaces. Traditional civilization networks include roads, transport, heating, water supply, sewage, housing, buildings, fiber optic networks, logistics networks, machinery, industry, etc. The new civilization networks are the Internet, information and communication technologies, modern education and systems of knowledge transfer and innovative environments.

The relationship between productive forces and civilization networks is expressed by the following formula: up to a certain level of complexity, the development of productive forces is provided by ordinary civilization networks, and above that, the productive forces characterizing new technologies can develop only on the basis of subtle civilization networks. There is a limit: thin civilization networks are impossible at a low level of development of conventional networks.

The means of labour are increasingly moving away from material objects, through which the processing of objects of labour is carried out. The modern trends in the development of means of labour are related to their movement towards internal, individual competences, knowledge, motivations and values. Thus today humans have the ability to be the carrying medium of modern productive forces, and thus it is impossible to alienate the means of production from their carrier. This dependence is a specific feature of the current level of development in these forces. The next feature of the current level of development of productive forces is that while land, buildings and equipment, as a means of labour, can exist separately from the worker, knowledge, competence, experience, communication, skill, motivation, value, as means of labour, do not exist on their own.

The specificity of modern productive forces includes two elements:

- The means of production of new technologies and innovations (knowledge, skills, competences, motivation, values) can not be separated from their carrier.
- The modern means of production are created by means of thin civilization networks (systems of knowledge, competences, values, modern education, innovative environments).

This specificity sets the trend in national economic development, namely: subtle civilization networks are the necessary condition for the technological modernization of the economy. It defines the requirement that the national innovation system should correspond to modern, subtle civilization networks, promote their development and contain particular forms of social relations in which it is possible to use the means of production inseparable from a person.

The principle of the new society was evidenced at the Intel Developer Forum (2016), where the heads of two technical giants, the Director General of General Electric, Jeff Immelt and the CEO of Intel, Brian Krzanich spoke of their plans to make cities smarter. Smart cities will collect and process an increasing amount of data. For this purpose, a growing Internet network of things and mobile devices will be used. By 2020, everybody will use up to 1.5 gigabytes of data per day. Hospitals equipped with

basic smart technologies will use 3,000 GB per day. A smart plant will consume up to 1 million gigabytes.¹

It is clear that the creation of modern technology has reached a level of complexity that requires considerably higher quality labour (to perform specific operations with a certain intensity). Creative thinking skills, self-organizing, a wide range of knowledge, motivation to learn and continuously improve, and the ability to find talented solutions in a teamwork are required from those working in the field of innovation. These abilities cannot be managed using the instructions and production technologies. Moreover, these abilities become the main means of production in the field of high technology today.

In the 2016 annual Global Innovation Index, the Ukraine ranks 56th of 128 countries. For the sixth time in a row, Switzerland is No. 1 in the rating, followed by Sweden, the United Kingdom, the United States and Finland. In Europe, the Ukraine ranked 34th of 39 countries, ahead of Macedonia (58), Serbia (65), Belarus (79), Bosnia and Herzegovina (87) and Albania (92) (Kucherenko–Martyniuk, 2011).

Unfortunately, insufficient action is taken to develop a national innovation system in the Ukraine, although efforts are made. Strong indicators in the Global Index of innovations for the Ukraine include “Training costs” (18), “Reaching Higher Education” (10) “The ease of obtaining credit” (18) “The number of patent applications” received by the national patent office (19), and the “Total cost of computer software” (20). It should be noted that our country ranks first in the world by the “Number of applications for utility models”. The Ukraine is ranked fourth by the indicator “Employed women with a scientific degree”.²

Strong indicators are effective stimulating factors and, despite the existing barriers, contribute to the development of an innovative environment.

What is the innovation environment? Firstly, it is a community of persons who implement complex projects, ideas, find original solutions, and work with the same people in creative groups. These people are the carriers of another type of thinking, namely entrepreneurial, research, and innovative. According to Tim Cook, CEO of Apple, the company does not buy startups to increase profits, but in search of talented people. When they find outstanding intellectual property, they buy it: actually, the company acquired 80 startups in the past 28 years and uses their potential to implement new technologies, improve services, and attract strong team members into their team.

Secondly, the integrated space is territorial, educational, communication, design, ideological and related to research. In such a space, horizontal bonds prevail, creating an opportunity for the high mobility of its participants, as the latter enables the flow of new ideas and the intensity of information exchange, and it is a particularly important condition of creating a supportive atmosphere for entrepreneurship. In addition, a community member’s productivity exceeds that of a regular hired worker several tens of times due to the integrated space and lifestyle.

When there is such a space with such a community of people, various economic agents begin to be attracted to it, and the institutes necessary for effective productive forces begin to appear. Thus, people united by the common values and motives of

developing a single cultural space create an innovative environment, i.e. social relations that meet the requirements of the modern development of productive forces (in other words, this is the national innovation system).

Recent research on the development of innovation in individual countries and all over the world suggests that this process is nonlinear, spontaneous, and multifactorial. The main feature is that its implementation requires the involvement of modern scientific achievements and educated workers. This feature determines the main trends in training, advanced training and retraining.

The issue of modern education is complex and multifaceted. Higher education occupies a special place in ensuring development in the post-industrial economy. After all, it is an employee required to have a certain high level of knowledge, expertise and skills that can only be achieved through an effective educational system, creates innovation.

New economic conditions require educational establishments (education) and leading companies (businesses) to find as much as possible the “intersection”, to establish effective cooperation, implement joint projects in production training. Higher educational institutions should be guided by the introduction of standards and methodologies for so-called business education, when the main educational load is built on the acquisition of knowledge and skills that can be used to solve specific production (business, technological, etc.) problems.

The modern world is fully automated. Taking into account the time requirements in 2016, the Ministry of Economy of the Ukraine increased the public order for programmers and IT specialists. In addition, the number of vacancies for engineering, namely, technical specialties increased.³ This trend testifies to the attempts of national classical education to meet the challenges of time.

In a post-industrial economy, a new phenomenon – a powerful system of corporate education – is spreading. As large companies usually act as agents of the global innovation system, they must promptly respond to the challenges of the competitive environment, in particular regarding the training and re-training of employees. After all, the management of such companies cannot wait until “traditional education” understands the challenge and is rebuilt in accordance with the requirements of the time (this may take years, taking into account the time of study at the university). Under modern conditions, the leading companies are compelled to take care of the development of corporate systems for production training in response to requests of a specific company or even its divisions.

Undoubtedly, certain companies, especially large and well-known ones, invest in the creation of corporate education, but this is clearly only one of the methods of improving employees’ professional skills, as such programmes cannot completely replace the system of fundamental education. The concepts of norms, rules and standards established by companies are formed in the system of professional education. In the post-industrial economy, interdependence between business and education leads to an understanding of effective vocational education (even outside the corporate sector) as an important element in improving corporate values.

The modern concept of development only distinguishes innovations connected to the upgrading of education, including internal content, functions and the transformation into something new. Moreover, in cases of development, we are talking about growing, deployed in time and managed qualitative transformation in the content of education and educational activities (values, goals, systems, process, and result). The cumulative nature of development is the accumulation of purposeful changes in numerical and non-numerical values of the relevant features, and it promotes the introduction of innovation in education and the regular formation of a new organizational level in the educational process, including quality improvement for the education and communication culture of teachers and students, the development of library and information services for students, the application of new pedagogical principles and high technology training etc.

Thus, in order to boost the creation of an innovative environment, the processes of development and improvement of these components in the framework of organizational, infrastructure, investment-related and legal support, technological commercialization, scientific and regulatory support, understanding the role of the human factor and improving the human resources management system at the macro level are relevant today in the Ukraine. At the micro level, staff management must take into account the requirements of time, and makes to review and completely change that the old paradigms of the relationship between employers, managers of different levels and employees now.

The most important features in the modern process of improving staff management is the creation of trust at the enterprise, which leads to the expansion of the executive powers of the employee on the spot, the promotion of dissent, decentralization and differentiation, allows change in the forms of control, namely, narrowing and substitution. The joint approval of business decisions contributes to a comprehensive vision of problems and to a holistic approach to the human potential in conjunction with strategic enterprise settings. The atmosphere of mutual trust creates a corporate culture of the innovative type, which is an integral part of the modern process of staff management.

A decisive factor in the socio-economic development of society is also the modern stage of scientific and technological progress, which accelerates not only its movement, but also fundamentally changes the world space, worldview of mankind, traditional productive forces and productive attitudes, deeply influences the human factor, organization of work, etc.

An important component of the contemporary economy is computer and information technology. The efficient use of information allows the maximization of efficiency in production, where the main factors are automation and communication. Today, electronics, programming, computer simulation, neuroinformatics, laser technology, nuclear and power engineering, electron-ion-plasma technologies, new materials, nanotechnologies, biotechnology, living systems, modern transport, building technologies, energy, ecology, etc. are necessary for innovation and investment development (Gray, 2016).

According to the forecast of the World Economic Forum in Davos (2016), the Fourth Industrial Revolution will affect the labour market. A radical change will take place in professions in the next 5 years, and the skills that have been demanded by the market for decades are obsolete. According to the estimates, about 35% of the current skills will have changed by 2020. More than 47% of the jobs will be automated. In the next 5 years jobs unknown today will become regular.⁴

The 2016 Davos World Economic Forum identified the main requirements that would affect employment, professional skills and staff recruitments in various sectors and regions.⁵ The capability to find integrated multi-level solutions to problems, requiring a wide outlook, professional knowledge and atypical thinking, is in the first place. Critical thinking, which allows a person to question the existing rules and change the circumstances was ranked second. Creativity in the broadest sense, which allows a non-standard approach to anything, and, most importantly, to see things that do not yet exist is another significant factor. The team approach in the organization of work requires the ability to manage people, because small creative and production teams will be created for solving operational tasks requiring both communicative and emotional intelligence. There is a need for the ability to form original thoughts, make decisions and bear responsibility. In today's fast-changing world, it is important to switch between different problems instantly and to consider several tasks simultaneously, and this ability is called cognitive flexibility.

According to experts, the current stage of technological revolution, information, information technology and the beginning of the information and electronic revolution has begun in the historically specific terms.

The reason for this revolution is that modern industrial technologies are fundamentally changed by computer-information technologies, biotechnology, artificial intelligence, 3D printers, living systems, etc. All these are united and there are completely new spearhead technologies, but society is not always ready to receive them and the attitude is not always adequate. This is a complex, contradictory, currently still insufficiently defined way of social development. We must understand that the process of the human society's transition to the new stage of civilization development has begun.

Modern spearhead technologies are the evidence of fundamental changes in the development of productive forces, because they are based on radically different principles of the functioning of production. These principles, including those related to the fact that new technologies simulate the actions of the human brain in a particular way (computer technology, robotics, neuroinformatics) along with the phenomena and actions of nature (biotechnology, living systems), and this fundamentally changes the understanding of the man's role in the world.

Spearhead technologies permit to change the attitude completely towards such indicators as labour productivity, labour-intensive production. As workers are almost insignificant in enterprises using such technologies, productivity is increasing tenfold. Accordingly, the labour intensity of products is decreasing fast, while the indicator of knowledge-intensity increases in the products, which requires the employees a certain amount of modern professional knowledge and constant self-improvement

in addition to professional skill and an attitude of respect to the modern expensive equipment. In addition, these technologies significantly reduce the production cycle, because they work in the 24/7 mode at the maximum speed, reducing production cost and significantly improving quality.

Spearhead technologies based on biotechnological, electro-ion-plasma and other processes are now machineless. They enable quick adaptation to the requirements and to continuous changes, which is an important characteristic, as it allows the quick recognition of the needs of both production and people. Since reconfiguration is incorporated in the programme of modern production, it can be carried out promptly, depending on requirements, almost instantaneously, saving significant time and allowing the company to lead the market, releasing small lots of competitive products.

Importantly, spearhead technologies are implemented in a resource-efficient way (based on the use of synthetic and composite materials); are environment friendly (closed production cycles with the recycling of industrial waste, wastewater treatment); are reliably controlled in order to achieve the desired quality of products based on the application of electronic achievements; and require a minimum amount of live labour, due to the complex automation using robotic complexes, rotor lines, flexible production systems, modern transport, energy, where the employees' functions are only to control and adjust the operation of automatic systems. The main workplace is a controller with programming skills and a detailed understanding of the complete algorithm for the entire process.

High technology dramatically changes the production process, and most importantly, the place of a human in it, because the principle affects and changes productive attitudes. Certain features characterize these technologies. If they are based on processes, then such technologies are almost machineless. From the perspective of the latest technology, a real human release of the process of direct production is under way, and an essentially "deserted" technology is formed. An enterprise with such technologies should be considered as a self-organizing system, which quickly responds to external changes, makes the necessary calculations, requests the needed or the system adjusts itself, does not require human labour, retraining of specialists, therefore, the re-adjustment takes place in the shortest terms, which gives a great saving for resources and time. Of course, a person who is released from the production process and is only required to have external control makes is the main impetus.

Such new technologies change the worldview, the whole philosophy of interconnections between the components of traditional production. This new paradigm changes the world as a whole, including the interconnection between the components in the production process: the objects and tools of labour, and live labour. Conscious or not, a person has a fundamental influence on the very essence of social and productive relations: the removal of live labour leads to the disappearance of a high number of traditional professions, the abandonment of professional knowledge, the release of workers, the shrinkage of the labour market, the increase of social instability etc.

Advancing development in the technological components in the modern production is driven by a desire to produce fundamentally new products of the highest

quality at a minimum cost, to have time to implement these products while they are competitive and to make extra-high profits. This production process leads to the alienation of knowledge and information from their creators and carriers. The removal of live labour in the manufacturing sector is characterized by the loss of jobs, the loss of professional experience of the specialists, the growth of negativism to modern “humanless” technologies, the exacerbation of social tensions etc.

The external environment fundamentally changes the technological basis of the production process, and affects the internal structures of the social and production system. The robotisation of production regards the worker as an unpredictable and conflicting element of production that requires wage growth, increased social welfare costs, health insurance, training, retraining, advanced training etc. By the complete automation of production, live labour is eliminated and the process is completely intellectualized. The main content of labour today is its mental component, based on the corresponding amount of modern professional theoretical and computational knowledge.

One of the most important scientific and technological factor of innovation-oriented companies is the development of science and education. In addition to applied research and development, this also applies to fundamental research, and especially if undertaken by the state, which affects the competitiveness and productivity of a country. The conceptual system is a transformation of knowledge, knowledge, as basic information, which includes an innovative system received from the environment. This knowledge in the system is transformed into new knowledge.

Conclusions: Today, knowledge learnt in the education system is the basis for building an innovative economy. Economic factors characterize the efficiency and macroeconomic stability of a country, the functionality of all economic institutions. The EU's statistical reports show that the scientific and technical activities of private companies focus mainly on the creation of end products. The share of private capital – financing R&D is 55% in the EU, and 67% in the US. The state's innovation policy is aimed at cooperation between the public sector, an active supplier of scientific and technical innovations, and the private sector, the user of innovative products created in the country.

The peculiarities of the formation of an innovative society in developed countries are accompanied by the emergence of economic and technological structures and elements, influenced by the trends of the new economy. The strategic direction of the transformation of the national economy is the development of an innovation-oriented society, an increase in the innovative activity of business entities.

The development of innovation-oriented society is a prerequisite for achieving sustainable economic growth and high-quality life. The strategic development of an innovative society should include: the development and introduction of new competitive ICTs in all spheres of public life; provision of computer and information literacy; development of national innovation infrastructure; State support of new “electronic” and other sectors.

NOTES

- ¹ <http://rusbase.com/story/intel-and-ge-about-smart-city/>.
- ² <http://ain.ua/2016/08/16/664313>.
- ³ <http://ain.ua/2016/08/16/664406>.
- ⁴ <http://ain.ua/2016/08/16/664313>.
- ⁵ <http://ain.ua/2016/08/16/664406>.

REFERENCES

- Gray, Alex (2016): *The 10 Skills You Need to Thrive in the Fourth Industrial Revolution*. World Economic Forum, 19 January, www.weforum.org/agenda/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution/.
- Issue of the Cabinet of Ministers of Ukraine of June 17, 2009 No. 680 “On Approval of the Concept of the National System of Innovation Development”. <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/>.
- Issue of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 04.06.2015 No. 575 “On Approval of the Plan of Measures for the Implementation of the Concept of Reforming the State Policy in the Field of Innovation for 2015-2019”. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/575-2015-r/>.
- Kucherenko, Diana – Martyniuk, Olena (2011): *Strategies of Educational Systems in the Countries of the World*. IPK DSZU, Kiev.
- Kucherenko, Diana G. – Martyniuk, Olena V. (2015): Actual trends of life-long education in Ukraine and EU. *Modern Science – Moderni věda*, No. 6, 43-49.
- Schwab, Klaus (2017): *The Fourth Industrial Revolution*. Crown Business, New York.

Ildikó Laki

The Rights of People Living with Disabilities in the 21st Century

Summary

In this study a thorough review is given of the current social status and legal environment of people living with disabilities in the 21st century. In Europe there exists a great diversity of interpretations and actual practices in the rights of people living with disabilities. Legal regulations on the conditions of people living with disabilities add further content to the definition of the term “disability”. In the legal treatment of the topic there is an inherent contradiction: while, as a result of social developments, the individual’s uniqueness and usefulness for the community are measured and evaluated, his/her right and access to a complete and satisfactory life is not guaranteed; instead, society aims to manage and influence those segments of life which impact society as a whole. The entire topic of disabilities is overshadowed by a dichotomy of the individual as a self-serving entity and as a useful contributor to society. The study first discusses the international protocols and conventions that had a direct impact on the lives of people with disabilities in the 20th century; and then elaborates on the good practices that constitute precedents. The conditions prevailing in disability affairs in Hungary are described in theoretical and practical perspectives, and the extent to which human rights are guaranteed for and achieved by this segment of society is demonstrated.

Keywords: human rights of people living with disabilities, legal regulations, society

ILDIKÓ LAKI, PhD, Associate Professor, King Sigismund University (b.laki.ildiko@gmail.com).

“Disabilities can be deciphered only within a given historical context. In times preceding our modern era societies relegated people living with some forms of disabilities to total exclusion, meanwhile the so-called ‘village idiots’ well-known from stories and fairy tales, who according to contemporary standards would be treated as less than complete members of any society, were accepted and valued members of their communities.” (Maschke, 2010:67)

TERMINOLOGY – A PERSON LIVING WITH DISABILITIES? DISABILITY AS A CONCEPT?

Act XXVI of 1998 on the Rights and Safeguarding of Equal Opportunities of Disabled Persons, as amended by Act LXII of 2013, defines a person living with a disability as an individual who lives, in the long-term or permanently, with some form of sensory, communicative, physical, mental, and psychosocial dysfunction, or any number of them cumulatively, which adversely affect(s) their ability to effectively engage in social interactions on an equal footing with others due to environmental, social and other factors and hindrances¹ (Magyar Közlöny, 2013).

With focus on measurability, Section 11 of the 2011 Census in Hungary defines disability as an individual’s persistent condition or quality of the total absence or partial possession of physical, mental, sensory, motor, and communication functions or capacities, which hinders their ability to participate in social interaction and to lead a life considered to be standard (KSH, 2014).

In her study entitled *Bevezető általános gyógypedagógiai ismeretek* [Introduction to Special Needs Education] Gordosné provides a detailed analysis of the term by surveying various fields. The definition of disability entails, on the one hand, various aspects and the interrelationships between them. A number of psychological and social characteristics and the ability to make sound decisions are necessarily affected by physical and nervous injuries, i.e. they are direct consequences of impairment. The various attributes of disabilities frequently overlap. For example, certain types of vision impairment result in total blindness, thus aggravating a physical disability by psychological damage and the inability to carry out ordinary daily activities. Physical disabilities are termed as primary, while psychological ones as secondary, and absence of capacities to lead a normal daily life as the tertiary form (Gordosné, 2004).

Árpád Spaller and Katalin Spaller (2006) give a detailed analysis of the terms “disability” and “people living with disabilities”, and describe the institutional framework supporting the disabled. They tackle disabilities from the perspective of special needs education. The terminology originates from medical science and indicates chronic biological impairments, alterations in basic body functions, and any attendant changes in the individual’s personality. Disability is a negative change from the generally accepted norm, an organic dysfunction, which may be of the central nervous system, one of the sensory organs, speech impediment or motor skills disorder that persists throughout the entire lifespan of the affected person and is irreversible. The term

“disability” may be one-sided and derogatory, since it labels an individual by focusing on existing impairments (Spaller–Spaller, 2006).

The WHO’s interpretation provides a more complex terminology and content. Adding a completely new element to the academic framework of the topic, in 1980, the WHO set up a classification referred to as the *International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps* (ICIDH). This new multidimensional approach was a significant landmark in the renewal of special needs education in Hungary (Gordosné, 2004), and made a major contribution to sociology, political science and medicine. According to this classification, disability is produced by a number of interrelated processes following some form of illness or disorder, consequently leading to some form of impairment that could be further aggravated to result in an actual disability, which can be coupled with the development of a handicap. In 2001, the World Health Assembly adopted the latest revised version of the WHO’s *International Classification of Functioning, Disability and Health* (ICF). The ICF does not assess individuals or their predicaments, i.e. their health issues or the adverse outcomes of accidents; rather it utilizes a so-called reverse classification system by surveying the effects and severity of illnesses relative to the functional potencies of the affected person (Gordosné, 2004).

INTRODUCTION TO THE RIGHTS OF PEOPLE LIVING WITH DISABILITIES

People living with disabilities have the same rights as any other people, even though this only became evident and apparent in the past 20-25 years. They have various obstacles in their everyday life, and they may significantly affect their rights, since people with disabilities are unable to represent their interests and make use of support from society in many areas.

The most important 21st century accomplishment is the efforts made at achieving equal opportunities for all. This is further reinforced by the solidarity and integration approach of members of society. Social values are divided into two models: standards established by the society, and statutes, laws and regulations, which often ignore the genuine needs of society. However, that is exactly why the cause of people with disabilities could gain the opportunity to have a special role in the social consensus and to raise public awareness of the fact that people belonging to disadvantaged groups must be given public support as opposed to those who do not need such assistance. Thus, legislation should primarily aim for the integrity of society, and adopt laws and submit draft acts in this spirit.

Every legislation should overcome the current legal treatment of the condition of people living with disabilities the primary problem needs. In western European civilization (Huntington, 1998), in the individualistic value-system and in the concept of equality, which replaced the former system of feudal privileges, and in the ideal of complete equality, as stated in the *Declaration of Independence* and in the *Declaration of the Rights of Man and of the Citizen*, individuals are considered strictly on qualitative

terms, the human being is viewed in an *essentialist* model. On the other hand, the profit-oriented logic of capitalism favours a different criterion: the individual should serve as a productive member of society, actively contribute to, or at least not hinder the smooth functioning of, the profit-driven social, economic and political system; this is the utilitarian or *functionalist* view of man. The area of disabilities may be one of the major flashpoints between ideologically motivated and profit-oriented philosophies; the disabled are entitled to the same rights as the non-disabled members of society, however, their integration into the mainstream society due to their presumed “uselessness” requires the outlay of substantial social and material resources. The principle of equality demands that any society should attempt at remedying the outstanding disadvantages, but this does not necessarily mean that it attempts to transform disabled people into socially valuable members for its own benefit. As we do not have any semblance of an eternal human essence applicable to all members of a society, the opportunity of self-realization, through personal aspirations may go far beyond what is considered as socially conducive in a particular society. Compensation for the disadvantages suffered must come with the provision of opportunities to live a full life, which necessarily requires integration, in other words, in any age in any given society “useful” functions must be found for the disabled, though by doing so, the essentialist model may be compromised (Laki-Tóth, 2013).

CHARACTERISTICS OF HUMAN RIGHTS

“Every person is entitled to certain fundamental rights, simply by the fact of being human. These are called ‘human rights’ rather than a privilege (which can be taken away at someone’s whim). They are ‘rights’ because they are things you are allowed to be, to do or to have. These rights are there for your protection against people who might want to harm or hurt you. They are also there to help us get along with each other and live in peace”.²

Human rights are based on human needs. Every person has an equal right not only to life, but also to a dignified life. Human rights have certain essential characteristics which distinguish them from other basic rights.

Characteristics of human rights

Universal: Human rights apply to every human being on this planet, irrespective of their race, gender, social group, disability condition or any other distinguishing factor.

Inherent: Every human being is naturally entitled to human rights, without any distinction.

Inalienable: Human rights cannot be repealed or denied from any individual human being.³

Human rights are indivisible (i.e. cannot be selectively applied), universal (encompass all rights man is endowed with) and are complementary (mutually affect one another).

Universal Declaration of Human Rights

The *Universal Declaration of Human Rights* was adopted by the United Nations in 1948. Since its adoption, a number of other covenants have been drafted that it serves the basis of. In its 30 articles, it lists the inherent human rights (basic cultural, economic, political and social rights) that apply to all human beings irrespective of race, colour, sex, religion or political opinion. Although not legally binding, and thus cannot be enforced, it is still a powerful instrument in applying diplomatic and moral pressure on governments and it is frequently cited.

United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities

The issue of disabilities must be treated in a wider context; proper understanding requires familiarization with the affected individual's physical, social and cultural environment. However, these markers by themselves may not be sufficient, since if a given country or region does not possess the proper legal and economic background to offer support and encouragement, then living with disabilities is undoubtedly a disadvantage. The Hungarians laws, regulations and ordinances clearly prove that in this country the right framework is given for the disabled segment of society to actively utilize the opportunities provided by the social, political and economic facets of the involved actors.

“Of the pertinent international regulations, primarily the *UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities* (CRPD) must be mentioned, which the member states of the European Community signed in 2007. Hungary ratified the above Convention second in the world with the adoption of Act XCII of 2007 on the *Convention on the Rights of Persons with Disabilities* and the *Optional Protocol to the Convention*. This legal document coherently and comprehensively lists the basic rights of people living with disabilities, thereby guaranteeing equal opportunities to them” (Szále, 2010:108). The European Union became a signatory to the CRPD in December 2010. “By this act the EU recognized that people living with disabilities face challenges in the attainment of their rights and emphasized that the European Union and its members states must continuously remain vigilant to enforce the relevant EU regulations” (Bénde, 2013).

Besides the elaboration of the legislative acts, which had already been passed when scrutinizing the decision-making process related to disability affairs, it is indispensable to involve, or provide opportunities for the involvement of, the affected groups so that they become partners instead of being mere observers in the legal process that is of prime relevance in their lives.

In 2006, the UN General Assembly adopted the *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*, the first human rights instrument with an explicit focus on disabilities.

“People living with disabilities are not the recipients of charity but holders of rights; these are to be guaranteed not primarily through public welfare and support schemes but with the realization of self-determination, living and leading independent lives as well as equal access to services.”⁴

A BRIEF SUMMARY OF THE RIGHTS OF DISABLED PERSONS

The *Convention on the Rights of Persons with Disabilities* (CRPD) specifies the duties of governments to protect and promote the rights of people living with disabilities. This study follows principles enshrined in the Convention, as no matter where groups of people with disabilities live, they have the same rights everywhere.

The clear aim of the Convention is to enable people with disabilities to live their life in a way similar to that of the members of the majority society. The elimination of discrimination is essential in ensuring that, which means that legal regulations created by governments make equal opportunities achievable and eliminate discrimination against persons living with disabilities. This creates a sort of obligation for society, economy, governmental and non-governmental organisations, i.e. in the 21st century, distinction is not made between people living with disabilities and the other members of society.

This is also underlined in a provision of the Convention, which ensures equality before the law by recognising that “persons with disabilities should enjoy the same legal rights as everyone else”.⁵

People living with disabilities are enabled to determine their lives. However, this raises numerous questions and creates problems, as the persons concerned are not in all cases able to fully determine their own lives and make responsible decisions in relation with their acts.

Legal issues also raise questions relating to independent life. The Convention also aims to implement the principle and action, which precludes people living with disabilities from being forced to live in a particular arrangement. The people concerned should have the possibility to have a home of their own, a job, and access to information, transport, education, culture and different services in order to have equal opportunities. Although these rights are fundamental, we can still see very serious deficiencies in these areas even in the 21st century.

As people living with disabilities rely on care, they are dependent and vulnerable. Nevertheless, they have the right to live under conditions that ensure human dignity, and to be protected from acts of exploitation, violence, torture and degrading treatment. Currently, people at a disadvantage are frequent victims of different acts of society, it therefore appears that resolving this situation is far from negligible from a policy perspective.

The right to political participation, i.e. ensuring participation in political life, is one of the most important rights for persons at a disadvantage. “States have the obligation to respect, protect, and fulfil the rights of people with disabilities to participate in political and public life and decision-making more generally where their interests are affected” (SINOSZ, 2007).

DISABILITY ISSUES IN HUNGARY

“When analysing the relationship between disability and law, one of the fundamental questions is what the class of persons with disabilities can be regarded as from the

point of view of society: a minority that can be described with precise characteristics or a group of people that can only be distinguished by their special needs from the large majority” (Kálmán–Könczei, 2002).

Hungarian legislation and social science research papers have started to address the situation and the involvement of people living with disabilities in society in the 1990s. Equal opportunities, equal treatment, social inclusion, segregation and the community mindset gradually drew attention to the tasks, which were previously marginally addressed by legislators, experts and the society itself.

Act XXVI of 1998 on the Rights and Ensuring the Equal Opportunities of People with Disabilities (Act on the Rights of Persons with Disabilities) was adopted as the first act on the rights of persons with disabilities in Hungary. “The primary objective of the Act is to guarantee the rights of persons with disabilities, and thus to promote their equal opportunities, independent living and active involvement in social life. [...] Moreover, the Act on the Rights of Persons with Disabilities provides for specific rights of people with disabilities, such as – to give but a few examples – the rights to rehabilitation, to aid, to assistance services, to early development and to integrated or protected access to the labour market.”⁶

Another relevant act is Act CXXV of 2003 on Equal Treatment and Promotion of Equal Opportunities. The principle of equal treatment prohibits discrimination against any social group, whether on grounds of membership in a national or ethnic minority, disability, state of health, family status, motherhood (pregnancy) or fatherhood, sexual orientation, sexual identity and age. This act was the first milestone in the integration of social groups, the elimination of discrimination and raising legal awareness in Hungary.

People living with disabilities have obligations as well as rights, and both are essential in the healthy functioning of society.

SUMMARY

The change of perception in recent decades is based on the so-called normalization principle, which can be considered as an individual-level professional paradigm that aims to ensure normal living conditions for people with disabilities and to overshadow the institutional system. In order to put the principle in practice, we need to create a social environment which enables the persons concerned to have an optimum individual life path that improves their development and the quality of life, and leads to an open society.

In the 21st century, disability still poses serious problems for the persons concerned, among others, limited participation and the absence of opportunities for integration in the society. Sensitive areas include issues related to the private sector, participation in education and in the labour market, the system of social support to people with disabilities and the setting up of safety nets. Depending on the definition of disability, a very high ratio of Europe’s population (between 10 and 15 per cent) are classed or declare themselves as disabled. This assigns further inevitable tasks to

governments in the field of both disability policy and the social security and pension scheme. In the aggregate, this means that the improvement of living, housing and working conditions for people with disabilities will be critical in the next few years. This requires integration and solidarity, and the abolition of discrimination and exclusion. However, for this to happen, the persons concerned, the members of the majority society and the political, economic and government stakeholders must act in concert.⁷

NOTES

- ¹ 2013. évi LXII. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény módosításáról [Act LXII of 2013 amending Act XXVI of 1998 on the Rights and Safeguarding of Equal Opportunities of Disabled Persons]. *Magyar Közlöny*, 80. sz., 2013. május 24., www.complex.hu/kzldat/t1300062.htm/t1300062.html.
- ² <http://youthforhumanrights.org/what-are-human-rights.html>.
- ³ <http://hrlibrary.umn.edu/edumat/hreduseries/HR-YES/contents.html>.
- ⁴ <http://emberijogok.kormany.hu/fogyatekkal-clok>.
- ⁵ <http://fra.europa.eu/en/publication/2011/key-rights-persons-disabilities-introduction>.
- ⁶ <http://emberijogok.kormany.hu/persons-with-disabilities>.
- ⁷ www.egyenlobanasmod.hu/tamop/data/MTA_1hullam.pdf.

REFERENCES

- Bédek, Julianna (2014): *Országjelentés Magyarországról a fogyatékossgal élő gyermekekkel foglalkozó tagállami szakpolitikákról szóló tanulmányhoz* [Country report on Hungary for a research paper on community policies in relation to children living with disabilities]. Európai Parlament, [www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/474424/IPOL-LIBE_ET\(2013\)474424_HU.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/474424/IPOL-LIBE_ET(2013)474424_HU.pdf).
- Egészségügyi Világszervezet (2004): *A funkcióképesség, fogyatékossgal és egészség nemzetközi osztályozása* [International classification of functioning, disability and health]. EszCsM-OEP–Medicina, Budapest.
- Gordosné Szabó, Anna (2004): *Bevezető általános gyógypedagógiai ismeretek* [Introduction to special needs education]. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Huntington, Samuel P. (1998): *A civilizációk küzdelme és az új világrend kialakulása* [The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order]. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kálmán, Zsófia – Könczei, György (2002): *A Taigetostól az esélyegyenlőségig* [From Taiget to equal opportunities]. Osiris Kiadó, Budapest, www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_a_taigetosztol/adatok.html.
- KSH (2014): *Népszámlálás 2011. 11. Fogyatékossgal élők* [Census 2011, Volume 11 on people living with disabilities]. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_11_2011.pdf.
- KSH (2015): *Népszámlálás 2011. 17. A fogyatékossgal élők helyzete és szociális ellátása* [Census 2011, Volume 17, The condition of and social care for people living with disabilities]. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_17_2011.pdf.
- Laki, Ildikó – Tóth, László (2013): Életkeretek meghatározása a jogszabályok által [Defining living situations in light of legal regulation]. In: Laki, Ildikó (ed.): *A nemzetközi és hazai fogyatékospolitika a 21. században* [Disability policies in Hungary and abroad in the 21st century]. MTA TK Szociológiai Intézet – L'Harmattan, Budapest, 128–161.
- Maschke, Michael (2010): *Fogyatékossgalpolitika az Európai Unióban* [Disability policy in the European Union]. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest.

- Spaller, Árpád – Spaller, Katalin (2006): *Gyógypedagógiai ismeretek tára* [Compendium of special needs education]. Timp Kiadó, Budapest.
- Szále László (szerk.) (2010): *A befogadó társadalomért. Esélyegyenlőségi politika Magyarországon 2002–2010* [For an open society. Policies on equal opportunities 2002-2010]. Szociális és Munkaügyi Minisztérium, Budapest.
- SINOSZ (2007): *Emberi jogok. IGEN!* [Human rights. YES!] (2007): SINOSZ, Budapest, https://sinosz.hu/wp/wp-content/uploads/2015/05/EmberiJogok_IGEN_hungarian.pdf.

Gróf Bethlen István

„A bethleni konszolidáció” gazdasági teljesítménye

Sikerek és máig ható tanulságok

Economic Achievements of the „Bethlen-Era”

Successes and Lessons for Our Time

Összefoglalás

Az úgynevezett trianoni „békeszerződés”-ben kül- és belföldi szakértők egybehangzó véleménye szerint Magyarországot a gazdasági racionalitás jegyében halálra ítélték. Ilyen körülmények között alakította meg 1921-ben Gróf Bethlen István a kormányát. A kilátástalannak tartott helyzetben már 1923/24-re sikerült helyreállítani az államháztartás egyensúlyát, ezt követően a magyar gazdaság gyors fejlődésnek indult. A brit történész, C. A. Macartney így értékeli az elért eredményeket: „Gróf Bethlen eredményes volt egy nagyfokú szociális és politikai harmónia megteremtésében.” Majd így folytatja: „A legnagyobb előrelépés a kiváló társadalombiztosítási rendszer létrehozása volt 1927–28-ban... és a „Konszolidáció” végére a bérek jelentősen nőttek, és a munkanélküliség alacsony szintre süllyedt... Az átlag életszínvonal elérte a közép-európai szintet.” A mai Magyarország fejlődésében néhány párhuzam lelhető fel az 1920-as évek „konszolidációs” időszakához. A 2007/2008-as pénzügyi válság csúcán az volt az általános várakozás az Európai Unióban, hogy a magyar gazdasági és szociális rendszer nagyon hamarosan, még Görögország előtt össze fog omlani. Ebben a helyzetben az újonnan választott kormány egy olyan, dr. Matolcsy György gazdasági miniszter és munkatársai által kidolgozott gazdasági rendet vezetett be, amely alapvetően ellenkezik a neoliberais rendszerrel. Az Orbán Viktor vezette Fidesz földcsuszamlásszerű

PROF. DR. GRÓF BETHLEN ISTVÁN, az Akademie für Staatswissenschaften és a Ludwig Erhard Közgazdasági Társaság tagja, a Károli Gáspár Egyetemen t.k. nemzetközi gazdaságtant és a szociális piacgazdaság tantárgyat oktatja.

győzelme véget vetett az IMF Magyarország feletti befolyásának, hasonlóan ahhoz, amikor 1926-ban az ún. Bethlen-korszakban hazánk visszanyerte gazdasági és pénzügyi függetlenségét.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B25, N14

Kulcsszavak: Bethlen-kormány, bethleni konszolidáció, trianoni békeszerződés, 2010 utáni gazdaságpolitika

Summary

As a result of the devastating so called “Peace Treaty” of Trianon after World War I. Hungary’s economy was totally destroyed. From this background was built the government of Count Steven Bethlen in 1921. It succeeded in balancing the budget in 1923/24 and the economic recovery made fast progress. According to the British historian C. A. MacCartney: “Within five years... Hungary had turned herself back into... a state of mixed agricultural-industrial economy... 1928-29 found Hungary with a prosperous possessing class, both urban and rural... Count Bethlen had also succeeded in establishing... a large degree of social and political harmony...” He continues: “The most important advance was the introduction in 1927-28 of an excellent social insurance system... (and) at the end of the Reconstruction period... real wages rose substantially and unemployment fell to a low figure... The average standard of living... was up to the general Central European level.” The development in modern Hungary shows some parallels to the Reconstruction period of the 1920ths. At the peak of the financial crisis in 2007/2008, the general expectation in the EU has been that Hungary’s economic and social system will collapse very soon – even before Greece. In this situation, the newly elected Hungarian government has introduced an economic order, opposing fundamentally the neo-liberal system, developed by György Matolcsy Minister for Economics and Finances and his team. The landslide victory of Fidesz Party, led by Victor Orbán, has ended the IMF control on the country, similar to the reconquer of Hungary’s sovereignty in economic and financial affairs in 1926 in the so-called “Bethlen-era”.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B25, N14

Keywords: Bethlen government, reconstruction, Peace Treaty of Trianon, economic policy after 2010

BEVEZETÉS

Az ez év áprilisi hatalmas, a parlamenti helyek kétharmadát elnyerő választási győzelme után dr. Orbán Viktor immáron a harmadik egymást követő parlamenti ciklusban alakíthatott kormányt. Így természetesen újra előkerültek a nyilvánosságban az összehasonlítások azokkal a korábbi korszakokkal, amelyekben hosszabb időn keresztül egy

kormányfő irányította az ország sorsát. A külföldi példák is azt bizonyítják, hogy egy mégoly jól átgondolt politikai koncepció csak akkor ültethető át eredményesen a politikai gyakorlatba, ha annak irányítója huzamosabb ideig maradhat döntési pozícióban. Ez történt Németországban, amikor Konrad Adenauer 1949-től 1963-ig nemcsak a romokból építette föl az ország nyugati felét, hanem a „gazdasági csodával”, mely a szociális piacgazdaság kiváló elméletének és gyakorlatának, a német nép hatalmas munkabírájának, mindenekelőtt azonban annak a hitnek volt köszönhető, hogy elmentében a győztes szövetséges hatalmakkal, ez az államférfi meg tudta győzni nemzetét a totális vereség után az újbóli talpra állás megvalósíthatóságáról. A Negyedik Köztársaság teljes politikai, erkölcsi, gazdasági és közjogi csődjéből General Charles de Gaulle vezette ki szeretett Franciaországát, és vezette új, hatalmas sikerekre 1957 és 1969 között. „Maggie” Thatcher 1979 után a Munkáspárttól örökölt és nagyrészt a szakszervezetek által okozott gazdasági káoszt tudta sikeresen felszámolni Nagy-Britanniában, és Prime Ministerként több mint tíz év alatt újraformálta hazáját – nemcsak gazdasági téren.

Magyar vonatkozásban természetesen Tisza Kálmán neve merült fel – aki 15 éven át, megszakítás nélkül irányította a Magyar Királyság ügyeit 1875-től –, főleg azonban Gróf Bethlen Istváné. Egyrészt azért, mert ő is több mint tíz évig tartó miniszterelnöki munkálkodásával olyannyira rányomta bélyegét arra az időszakra, hogy a történészek évtizedek óta „Bethlen-korszaknak” nevezik. Másrészt, ahogy 2010-ben Orbán Viktornak az előző nyolc év felelőtlen politizálása okozta gazdasági csődből¹ kellett kivezethetnie a nemzetet, úgy Gróf Bethlen Istvánnak Trianon hordozhatatlannak tűnő terhével a vállán kellett a csonka ország talpra állításának, bel- és külföldi szakértők egybehangzó véleménye szerint, teljesen kilátástalan feladatát vállalnia.

A TRIANONI „BÉKESZERZŐDÉS”

98 év telt el az ún. trianoni „békeszerződés” aláírása óta. Ez az elnevezés a cinizmus legvisszataszítóbb megnyilvánulása, mivel ellenkezik a nyugati féltekén általánosan elfogadott jogi meghatározásával. E földrajzi közeg minden civilizált, művelt országának jogrendszere a több mint kétezer éves római jogon alapszik. Igaz ez még az angolszász – valóban sok vonatkozásban lényeges különbséget felmutató – jogi berendezkedésre is. Az általánosan elfogadott, a Corpus Iuris Civilisre (a római törvénykönyv) visszavezethető definíció, meghatározás a szerződést mint „két (vagy több) fél egybehangzó jognyilatkozatát” értelmezi.² A Párizs környéki „békeszerződések” esetében erről szó sem volt! A győztes hatalmak egyszerűen közölték a magyar békedelegációval a döntéseket, tárgyalásra a valós tények figyelembevételével nem került sor.

Hiába összegezte Gróf Apponyi Albert, a magyar fődelegátus hosszú, ékes irodalmi szintű francia beszédében, melyet idős kora ellenére az asztalt körülülő Clemenceau francia és Orlando olasz miniszterelnökök, valamint Lloyd George angol Prime Minister előtt állva kellett előadjon, majd azt éppoly tökéletes angolsággal, illetőleg olaszul megismételve, számos adattal és cáfolhatatlan ténnyel alátámasztva a magyar álláspontot, rámutatva a már kész „békeszerződés” megalapozatlanságára, és a valóságot

figyelmen kívül hagyván, annak igazságtalanságára. Ez a páratlan szónoki teljesítmény éppúgy süket fülekre talált, mint az a hatalmas adatgyűjtemény, melyet az egyes területek legkiválóbb szakemberei közreműködésével készített el és nyújtott be a győztes hatalmaknak a magyar delegáció, Gróf Bethlen István és Gróf Teleki Pál fődelegátusok vezetésével. Utóbbi, kit külföldön is kora legkiválóbb földrajztudósaként és geopolitikusaként tiszteltek, elkészítette híres „vörös térképét”, melyen utolérhetetlen precizitással jelölte be a Magyar Királyság nemzetiségi összetételét települési szintre lebontva és a domináns uralkodó színmagyar területeket vörös színnel jelölve – innen a népszerűvé vált elnevezés. Ha csak ezt a térképet tanulmányozták volna a döntéshozók, már meg kellett volna győződniük arról, mennyire hamisak voltak Magyarország szomszédainak azon állításai, melyekre a „békeszerződés” végleges szövege felépült. A győztesek nem-hogy nem törekedtek az igazságos rendezésre, de valójában még csak igazi béke megteremtésére sem. Mint ahogyan a világhírű közgazdász, Lord John Maynard Keynes, aki az angol békedelegáció tagja volt, és felismerve az egész konferenciát átható képmutatást, tiltakozásul lemondott megbízatásáról, megfogalmazta: „Párizs környékén mi nem a békét készítettük elő, hanem a következő háborút.”³ Tehát úgy politikailag, mint jogilag csak a békediktátum kifejezés illik arra, a szerződés évezredek átívelő, általánosan elfogadott fogalmát megcsúfoló döntésre, melyet Trianonban a teljesen kiszolgáltatott Magyar Királyságra ráerőszakoltak (Raffay, 1990).

Arra a Magyarországra, melynek mártír miniszterelnöke, Gróf Tisza István volt az egyetlen államférfi Európában, aki a fenyegető háború lehetséges, mindent elpusztító következményeire rámutatva és ezért ellene küzdött, de Bécsben a koronatanácsban véleményével kisebbségben maradt.⁴ Ez évben emlékezünk meggyilkoltatásának századik évfordulójára és arra, mekkora történelmi felelősség terheli Gróf Károlyi Mihályt és körét, akik gyűlölettől fűtött, semmiféle határokat nem ismerő, Gróf Tisza István elleni, végül meggyilkoltatásához vezető uszításukkal, féktelen hatalomvágytól átítatott dilettáns politizálásukkal az országot végveszélybe taszították.⁵ Ezt a helyzetet a szomszédos, alakulófélben lévő, a Magyar Királyság területére áhítozó mesterséges országhétközmények kíméletlenül kihasználták – a győztes antanthatalmak támogatását élvezvén, mely a trianoni békediktátumban manifesztálódott.

EGY HALÁLRA ÍTÉLT ORSZÁG

Hazánk közvéleménye majd száz év távlatából is tudatában van annak a ténynek, hogy Trianonban elszakították az ezeréves Magyar Királyság területének több mint kétharmadát és színmagyar lakosságának egyharmadát. Ugyanakkor a történelemben példátlan országcsontkítás pusztító gazdasági következményei kevésbé közismertek, jóllehet ezek olyannyira súlyosak voltak, hogy a csonka országot a kül- és belföldi szakemberek egybehangzóan gazdaságilag életképtelennek tartották. A Magyar Királyság történelemben példa nélküli gazdasági kifosztása azonban nem „csak” közvetlenül a 20-as években járt katasztrofális következményekkel. Még ma is – 98 évvel később – a magyar gazdaság meghatározó adottsága az a tény, hogy országunk minden jelentős természeti kincsétől – kivéve hőforrásaink egy részét –, alapvető nyersanyagtól, gazdag

ásványi lelőhelyeitől megfosztva, csak óriási erőfeszítések árán csökkenthető hátrányból indulva kell hogy helytálljon a hatalmas nemzetközi gazdasági versenyben.

Melyek e szinte felfogalhatatlan veszteségek számokba foglalható főbb adatai?

Dramai helyzet alakult ki a nyersanyagforrások tekintetében. Körmöcbánya, Selmecbánya, Besztercebánya, Nagybánya, Resicabánya és az ottani kohóközpont elcsatolásával az állítólagos „béketeremtők” a magyar arany-, ezüst-, mangán-, horgany-, rézbányászatot semmisítették meg, mely nyersanyagok jelentősége akkor és ma az ipar számára egyaránt döntő jelentőséggel bír. Az arany és ezüst tekintetében ez azt jelenti, hogy elveszett a teljes évi 3 019 308 mázsányi kibányászott mennyiség (Országos Közművelődési Tanács, 1927). A többi bányatermék esetében is katasztrofálisak voltak a veszteségeink. Ezek kerekítve mázsában, éves szinten a következők: 82 millió barnaszénből 36 millió, 11 millió feketeszénből 8 millió, 12,5 millió vasércből 2 millió, 105 ezer rézércből nulla, 3 millió aranyból és ezüstből nulla (lásd fent), 2,5 millió sóból nulla maradt meg (Országos Közművelődési Tanács, 1927). Elvették a nyitrai, erdélyi és muraközi kőolajkutakat és földgázmezőket, melyek jelentősége különös súllyal esett latba az egyre nagyobb energiafogyasztás következtében, mely a modern gazdaság egyik legfontosabb jellemzője. Ehhez jött még, hogy az évi 1,7 millió lóerő energiát termelő vízi erőműveink több mint 90%-a került az „utódállamok” birtokába. Hévízforrásaink és ásványvizeink esetében ez az arány 70%, míg a magaslati gyógyhelyek és fürdők tekintetében 90%.⁶

A mezőgazdaságban elszenvedett veszteségeink sem bírtak kisebb jelentőséggel. Elvesztettük dús hegyi legelőinket, amelyek az extenzív állattartás alapját képezték. Itt emlékeztetünk az elmúlt 10-15 év óriási élelmiszerbotrányaira a „fejlett Nyugaton”, melyek az intenzív állattartás káros következményei. Milyen lehetőségek nyílhatnak meg Magyarország számára, mely „Európa éléskamrája volt”, ha extenzív állattartást tudnánk folytatni. Elrabolták a legjobb minőségű földeket Bácskában, Bánátban, Baranyában, Csallóközben; ennek eredményeképpen a 20-as évek elején a magyar mezőgazdaság termelése a háború előttinek a felét sem érte el. A kenyérgabona, a takarmány- és kapásnövények termőterületeinek átlagban több mint 60%-a veszett el.⁷ A magyar termőföld katasztrális holdban számolt döntő része az új, mesterségesen kialakított szomszéd államokhoz került: 25 millió szántóföldből 15 millió, 5,5 millió rétből 4 millió, 6,8 millió legelőből 5 millió, 600 ezer szőlőből 225 ezer, 15 millió erdőből 13,4 millió.⁸ Erdeink ilyen arányú elvesztése különösen fájdalmas, nemcsak a számok, de a minőség tekintetében is: a fenyőerdők a teljes faállomány közel egyharmadát, a bükkök 50%-át, a tölgyesek 20%-át tették ki (Lökkös, 2000). Magyarország Európa legnagyobb faexportőrei közül egyszerre a legnagyobb importőrévé vált, mely tényt annak fényében kell vizsgálni, hogy az építőipar, egyáltalán az ipar számára milyen fontos a fa. Az állatállomány veszteségei: 7,3 millió szarvasmarhából 2,1 millió, 2,4 millió lóból 900 ezer, 7,5 millió sertésből 3,3 millió, 8,5 millió juhból 2,4 millió maradt (Országos Közművelődési Tanács, 1927).

Magyarországon 1920 előtt 4688 gyár működött, ebből 2075 lett a szomszédos országok zsákmánya. Az ipari ágazatok közül a fa- és papíripar szenvedte el a legnagyobb veszteségeket: a fafeldolgozás aranykorában számolt 186 milliójából 145 millió, a

papírgyártás 50 milliójából 30 millió termelési „érték” esett ki.⁹ A vas- és fém-, a textil- és ruházati ipar, az élelmiszeripar és vegyipar-gyártás ugyan a gyáripar e részének főleg Budapest-központúsága következtében „csak” a felére csökkent, de mivel az alap- és nyersanyagok döntő többsége a csonka ország határain kívülre került, így ezen iparágak importszükséglete a többszörösére növekedett, ami további terheket rótt az amúgy is pénzügyi válsággal küszködő államra. A nyersanyagforrások tekintetében beállt drámai helyzet következtében az érctermelés egytizedére, a vaskohászat nem egészen egyharmadára csökkent. Ráadásul a megmaradt fővárosi és az egyéb, 1919 nyarán önkényesen elfoglalt területeken található üzemeket a román hadsereg olyan rendszerességgel fosztotta ki, szerelte le és szállította el, mint negyedszázaddal később a „felszabadító” szovjet hadsereg. Súlyos kár érte a fejlett magyar gazda- és fogyasztási, valamint hitelszövetkezeteket: 5630-ból mindössze 1800 maradt meg a ránk erőszakolt új határokon belül. A Magyar Királyság fejlett közlekedési hálózatát is példátlan módon csonkították meg a „béketeremtők”, hosszú távú következményekkel. 22 millió kilométernyi vasúthálózatából mindössze 8 millió maradt (Országos Közművelődési Tanács, 1927). A Budapestről az országhatárokig sugaras rendszerben megépített főútvonalak mindegyikét elvágta a trianoni határ. Így több mint száz évvel később kerülhet csak sor kínai segítséggel a Budapest–Belgrád-vasútvonal kiépítésére. Az állami és törvényhatósági közutak 49 420 kilométeréből 31 887-et vehettek birtokukba a győztes hatalmak által így megajándékozott új államalakulatok (Lökkös, 2000).

A trianoni békediktátum teljes gazdasági bénultáshoz és a háború örökségével együtt hatalmas inflációhoz, valamint tömeges munkanélküliséghez, továbbá a teljes népesség életszínvonalának drámai csökkenéséhez vezetett. Korunk embere számára elképzelhetetlen módon veszítették el a társadalom különböző rétegei jövedelmük óriási hányadát; a legtöbbit a középosztály, mely a korábbi négyötödéről kellett hogy lemondjon. 1919–1920 tele különösen kemény volt, az emberek az egész országban fagyoskodtak tüzelő, meleg étel, meleg ruha hiányában. A kilátástalannak tűnő helyzetet tovább súlyosbította az a jóval több mint 350 ezer menekült az elszakított ország-részekből, kiket hazájuk elhagyására kényszerítettek az új hatalmak.

A TÁRSADALMI MEGBÉKÉLÉS POLITIKÁJA

Az uralkodó, Adam Smithig visszavezethető liberális közgazdasági szemlélet képviselői nem szokták a gazdasági helyzetet a társadalom lelkiállapotával – melynek létezését az individuumra, azaz az egyénre összpontosító szemléletmódjuk alapján egyszerűen tagadják¹⁰ – egybevetve vizsgálni, jóllehet ez az összefüggés jelentős mértékben meghatározza egy adott nemzetgazdaság teljesítményét. Az első világháború előtt a nemzetromboló erők tudatosan törekedtek az általános érvényű erkölcsi értékek megkérdőjelezésére (Raffay, 2013). A háború ezen túlmenően jelentősen eldurvította a nemzet morális állapotát, azonban a teljes erkölcsi összeomlást a libertinista Károlyi Mihály és a kommunista Kun Béla vezette puccsok idézték elő (Raffay, 1990). 1921 áprilisában egy, a gazdaság alapjait képező erőforrásoktól megfosztott, a működőképességhez elengedhetetlenül fontos morális társadalmi béke- és keretkörülmények

megbízhatósága hiányában szenvedő, valamint a kisantant államok a még megmaradt országrészeket is tudatosan megfojtani akaró vasgyűrűjébe szorított országban kezdte el heroikus munkáját a Bethlen-kormány. A teljesen szétzilált, kaotikus állapotban lévő gazdaság talpra állításának legelső és legsürgetőbb előfeltételét a társadalmi kiegyezés létrehozatalában látta az új miniszterelnök.

Gróf Bethlen István belpolitikáját egy mondatba foglalva úgy lehet jellemezni, hogy az akkori idők korlátain belül minden erejével a társadalmi megbékélésen munkálkodott, és e téren máig követésre méltó eredményeket ért el. Kemény kézzel azonnal fölszámolta a vörösterroret megbosszulni akaró különítményesek garázdálkodását, és határozottan lépett fel az antiszemitizmus ellen. A kommün vezetésében és a különböző terrorbandákban nagy számban jelentek meg zsidó származású, valójában teljesen talajtalan és hazátlan, a háromezer éves zsidó hagyományokat és sorsközösséget, az izraelita hitet is elutasító, a magyar hagyományokra és a keresztény értékekre gyűlölettel tekintő elemek. Szamuelyék példátlan, a magyar történelemben addig ismeretlen, az egész országot átfogó terrorja jogos felháborodást váltott ki. Ugyanakkor ez a főleg a középosztályt és a parasztságot átfogó, a mélységes elkeseredettségből és kiszolgáltatottságból fakadó, antiszemitizmusba torkolló közhangulat nem vette figyelembe azt a tényt, hogy a véres önkényuralom a „forradalmak” országvesztő politikájával egyet nem értő zsidóságot is sújtotta. Bethlen úgy tekintett a nemzethű zsidóságra, mint annak szerves részére (Tőkéczy, 2013). Álláspontjához hű maradván, 1938-ban az ún. „zsidótörvények” ellen szavazott a Magyar Országgyűlés Felsőházában – egyedülként. Ezt a témát bizonyos csoportok ma is heves viták kiváltására használják fel.¹¹

A csonka ország határain belül maradt kis létszámú nemzetiségek nemzettesthez való tartozásának megszilárdításáért példamutató intézkedéseket hozott. A hazai németiség vezetőjével, Bleyer Jakabbal, a 20. század egyik méltatlanul feledésbe merült személyiségeivel kiváló kapcsolatot ápolt, ezzel is biztosítván a nemzetiségi békét. Bleyer Jakab magát így jellemezte: „ich bin ein hundertprozentiger Ungar und ein hundertprozentiger Deutscher”, azaz „százszázalékos magyar és százszázalékos német vagyok”, utóbbi a német kultúrkörhöz való tartozását jelentette.¹² Gróf Bethlen István, úgy is mint erdélyi, ahol a zsidóság különböző rétegeivel és az országba történt bevándorlásuk időpontjától függetlenül az együttélés zavartalan volt, és Bárány Eötvös József követőjeként, a nemzetiségekkel szembeni tolerancia híve volt, azzal a megköttetéssel, hogy ez ne veszélyeztesse a Magyar Királyság integritását, miként a szomszédos országok irredenta mozgalmak tették. Az 1920-as évek bethleni nemzetiségi politikája, a kor uralkodó nézetét figyelembe véve, éppúgy európai szinten is példamutató volt, mint a jelenlegi magyar kormányé. Sajnos a Nemzetek Szövetsége (helytelen magyar fordítással Népszövetség) éppoly érzéketlen volt e kérdésben, mint a mai brüsszeli Bizottság. Az Európai Unió, melynek minden egyes tagállama nemzetiségekre épül, nem érzi magát illetékesnek ezen alapvető probléma átfogó és minden őslakos nemzetiség számára elfogadható, az igazi hagyományos európai értékekre épülő törvényi szabályozás megalkotására (Wittmann–Graf Bethlen, 1980).

A Bethlen–Nagyatádi-kézfogás megpecsételte a nemzetfenntartó parasztság gazdasági, politikai vezető erőként való elismerését, a Bethlen–Peyer-paktum pedig vissza-

emelte a Károlyi Mihály- és Kun Béla-féle puccsok által magát súlyosan kompromittáló szociáldemokráciát és az általa irányított szakszervezeteket a magyar politikai életbe, így a munkásságnak megint megfelelő politikai képviseletet biztosítva. Kézenfekvő a párhuzam az Orbán-kormány szakszervezeteket pártoló és a munkásság érdekeit törvényi keretbe foglaló intézkedéseivel. Általában úgy tűnik, az Orbán-kormány intézkedései nagyon tudatosan arra irányulnak, hogy biztosítsák a társadalmi háttérét annak a gazdasági és pénzügyi fejlődésnek, amely az országot húsz év (mínusz az 1998–2002-es időszakot) tespedéséből végre ki tudta mozdítani.

„MEGSZORÍTÁSOK” ÉS KÜLFÖLDI KÖLCSÖNÖK

Visszatérve a bethleni időkhöz, az immár így működőképpé tett társadalom megfelelő alapot és háttérrel képezhetett azokhoz a radikális gazdasági és pénzügyi intézkedésekhez, melyek a csonka ország talpra állításához elengedhetetlenek voltak. A kormány először is az adók emelésére és új adónemek bevezetésére kényszerült. Az ilyen kényszerintézkedést manapság megszorításnak nevezik, és természetesen népszerűtlenek. Az a döntés azonban példaértékű volt, amelyet 1921 májusában a parlament elfogadott és törvényerőre emelt, melynek értelmében minden nagy ingó és ingatlan vagyona vagyondézsmát vetettek ki. Ennek mértéke a különböző vagyontípusok ötéves jövedelmének 5, uszkve 20%-át tette ki. Ez a kemény intézkedés az Antall-kormányának is útmutatóul szolgálhatott volna, sajnos ez 1990-ben elmaradt, a szerző nyomatékos figyelmeztetése és a megnyert választás előtt ennek végrehajtására adott ígéret ellenére. Jóllehet, az úgynevezett „rendszerátalakítás” előtt és nyomán „kiprivatizált” hatalmas jövedelmek óvatosan fogalmazva is megkérdőjelezhető eredetűek voltak. Az adók megemlése 1921-ben és 1922-ben nem bizonyult elegendőnek a költségvetés egyensúlyának helyreállításához, így az állami szektorban foglalkoztatottak létszámát jelentős elbocsátások keretében, először több mint tizenegyezerrel, majd a második és harmadik lépcsőben további tízezerrel kellett csökkenteni, akárcsak az Orbán-kormány 2010 után, szerencsére sokkal kisebb arányban. Amilyen fájdalmas volt ez az intézkedés, annyira elengedhetetlen a háború előtti nagyságához mérten egyharmadára zsugorított ország államapparátusának újjászervezéséhez. És láss csodát, ez a karcsúsítás oda vezetett, hogy a magyar közigazgatás a két háború között európai csúcshoz és példamutatónak vált – remélhetőleg ugyanilyen eredményt mutathat majd fel az Orbán-kormány hasonló törekvése is. Azonban még ez a drasztikus, azaz felette erős beavatkozás sem volt elegendő a pénzügyi stabilizációhoz, megszüldéséhez, ezért Bethlennek minden követ meg kellett mozgatnia annak érdekében, hogy az országra kirótt, teljesíthetetlen jóvátételek vagy eltöröltessenek, vagy legalábbis egy húszéves moratóriumot kapjon az ország (Beregi, 1930:29).

Sajnos az az Antall József, aki számtalan alkalommal vallotta gróf Bethlen Istvánt példaképének, ebben a vonatkozásban sem követte elődjét. Pedig 1990-ben jóval kedvezőbb körülmények között lehetett volna az IMF teljesíthetetlen diktátumával szembeszállni.¹³ Az akkori nemzetközi hangulat Magyarország pártján állt, két történelmi esemény hatására. Az 1956-os szabadságharcra 1990-ben minden vezető

európai és amerikai politikus – pártállásuktól függetlenül – élénken emlékezett, mint fiatal koruk meghatározó élményére, amikor a rádiók híradásait figyelve napi szinten követték a magyar nemzet hősiessé szabadságharcát. Az 1989-es Páneurópai Piknik¹⁴ által – mely nem Horn Gyulának volt köszönhető, mint ahogyan azt a kommunisták a külföldet sikeresen megtévesztve terjesztették¹⁵ – megnyitott magyar–osztrák határ és az azon keresztül a szabadságba menekülő, úgynevezett „DDR”-állampolgárokról készült fényképek és jelentések tovább növelték a magyarok iránti rokonszenvet. Kohl kancellár a legteljesebb támogatásáról biztosította Magyarországot, és barátjává fogadta Antall Józsefet, aki sajnos nem tudott megfelelő határozottsággal élni ezzel a történelmi csillagórával. Továbbra is alávetettük magunkat az IMF követeléseinek, melyekről már addig is kiderült, hogy nem alkalmasak gazdasági válságok leküzdésére; ellenkezőleg, azokat csak tovább mélyítik (Count of Bethlen, 2018b). Így a magyar gazdaság esélyt sem kapott a talpra állásra 1990-ben, az úgynevezett „rendszerátalakítás” során. Orbán Viktor miniszterelnök a 2010-et követő években, még sokkal nehezebb gazdasági körülmények között, a most már az ellenséges külföldi hatalmakkal is szembeszállva, melyek mindenáron a neoliberális dogmára épülő diktátumot akarták rákényszeríteni az országra, megmutatta, hogy igenis csak az IMF-követelések visszautasításával lehet a magyar gazdaságot és a pénzügyi rendszert a válságból kivезetni.¹⁶ Köszönet jár Orbán Viktor miniszterelnöknek, Matolcsy György gazdasági és Varga Mihály pénzügyminiszter azért a bátor kiállásért, mely nem kis kockázattal járva, megmentette Magyarországot attól, hogy az újabb és újabb „válságkezelő csomagok” ördögi körébe kerüljön, mint Görögország, de részben Spanyolország és Portugália is, többek között 50% körüli munkanélküliséggel a fiatalok körében. Az általuk kidolgozott új, most már független, csak a magyar érdekeket szem előtt tartó gazdaság- és pénzügypolitika alap gondolatában hasonlítható az 1924 utáni bethleni koncepcióhoz.

NEMZETKÖZI SIKEREK

Gróf Bethlen István szakított a liberalizmus gazdasági, a reformkor legnagyobbjai, Báró Wesselényi Miklós, Gróf Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc és Báró Eötvös József által vallott tanaival, kiket a szabadelvű Tiszák is követtek. A trianoni Magyarország kilátástalannak tűnő helyzetében felismerte az állami szerepvállalás döntő jelentőségét a gazdaság újjáélesztésében. 1921-ben hihetetlen nagy nyomás nehezedett Magyarországra, úgy a kisanant, mint a nagyantant részéről. Itt egy újabb párhuzamot lehet vonni hazánk jelenlegi helyzetével. Láthattuk, hogy mennyire el-lenségesen viselkedtek velünk szemben az IMF és az Európai Unió illetékes és nem illetékes komisszárai 2010 után, amikor az új kormány nem volt hajlandó, mint a megelőző nyolc évben a szocialisták és a liberálisok, az ő diktátumuk előtt szolgálai módon meghajolni. Mindenáron rá akarták erőszakolni Magyarországra a válságot csak tovább mélyítő, a neoliberális dogmára épülő „intézkedéscsomagjaikat”, és nem voltak hajlandók elfogadni az Orbán-kormány „unortodox”¹⁷ intézkedéseit, annak ellenére, hogy olyan sikereket ért el, mint nagyon kevés más európai uniós tagállam.

Visszatérve a 20-as évekre, csak amikor a nagyantant országai látták, hogy Gróf Bethlen miniszterelnök valóban mindent elkövet az ország működőképessé tételére, és egyre inkább sikeres ebben – jöllehet korábban teljes volt az egyetértés a külföldi és belföldi szakértők között, hogy Magyarország gazdaságilag életképtelen –, akkor kezdték a kormányt komolyan venni. Még a legellenségesebb Franciaország követe is azt jelentette Párizsba, hogy ezt az új kormányt érdemes támogatni. Az angol külügyminisztérium illetékese, William Lampson, akit Magyarországra küldtek a helyzet tanulmányozására, így nyilatkozott: „Gróf Bethlen komoly, okos és tapasztalt államférfi, aki... kész mindent megtenni annak érdekében, hogy átsegítse országát a jelenlegi megpróbáltatásokon. Az adott helyzetben bármilyen nagyobb jóvátételi összeg kirovása fokozná a pénzügyi káoszt Közép-Európában.”¹⁸ Ezek után Anglia támogatta a húszéves moratórium megadását Magyarországnak.

A jelenlegi helyzet szempontjából újabb érdekes fordulatra találunk történelmi vizsgáldásunk során. A feltétlenül szükséges kölcsönök megszerzését külföldi körök 1922 után ahhoz a feltételhez akarták kötni, hogy az ezer holdon felüli nagybirtokokra kirótt vagyonváltáság következtében rendelkezésre álló ötszázezer holdat a nemzetközi kölcsönök fedezetére vagy még inkább külföldieknek történő eladásra használják fel. Ezt Gróf Bethlen István azonnal elvetette, egyrészt mert ezeket a földeket a földreform következő szakaszában akarta fölhasználni, másrészt mindenáron meg akarta gátolni a külföldiek földszerzését Magyarországon, okulva a történelmi példákából: lásd a törökök kiverését követő, majd a Rákóczi- és az 1848–49-es szabadságharc utáni, Bécs által levezényelt, a magyar földek kisajátítására irányuló korabeli „privatizációt”. A párhuzam a hatályos földtörvény alapelképzelésével kézenfekvő, és adja Isten, hogy Orbán Viktor miniszterelnök, az előd példáját követve, a külföld nyomásának ellent tudjon állni! A veszély még nem múlt el, főleg osztrák üzleti körök és az Európai Bizottság Magyarországra akarja kényszeríteni, hogy olyan kis- és nagykapukat nyissunk meg, melyek lehetővé teszik úgy idegen birtokosok, mint valójában gazdálkodni nem akaró, csak spekuláló, a földdel üzletelni kívánó külföldi körök magyarországi földhöz jutását. Ebben számíthatnak a luxemburgi Európai Unió Bírósága aktív segítségére, mely már eddig is több, úgy a nemzeti, mint az európai uniós joggal szembemenő, kizárólag politikailag motivált döntésével a legdurvább módon avatkozott a magyar jogalkotásba. Utolsó hatalmas, felbecsülhetetlen értékű nemzeti kincsünkre nagyon kell vigyázni. Ezért indokolt lenne a gazdálkodni akaró magyar jelentkezőket is tulajdon helyett hosszú távú – akár 99 éves – bérlet keretében földhöz juttatni, mivel történelmi alkotmányunk értelmében a magyar föld az egyetemes nemzet tulajdona, a Szent Korona birtokában.¹⁹

1923-ra sikerült elérni, hogy a Népszövetség (valójában Nemzetek Szövetsége) egy 250 millió aranykorona értékű kölcsönt bocsásson Magyarország rendelkezésére, valamint brit segítséggel azt is, hogy Franciaország és a kisantant ellenkezésével szemben, az egész összeget a magyar gazdaság szanálására lehessen fordítani, nem pedig annak nagy részét az úgynevezett „háborús jóvátételekre”. Kézenfekvő a hasonlatosság az 1970-es évektől a 2010-ig tartó időszakhoz; mi történt az IMF-kölcsönökkel Magyarországon? Ezeket az összegeket még csak nem is törlesztésre, hanem mindössze

kamatok fizetésére fordították. Itt kell azt is megjegyezni, hogy az 1970-es évek óta folytatólagosan felvett kölcsönöket, tisztességes kondíciókat, feltételeket alapul véve, Magyarország valójában már többszörösen visszafizette (Bogár et al., 2009). Így nem lehet egy államot a pénzügyi válságból kivezetni, lásd többek között Görögország elrettentő példáját (Count of Bethlen, 2018b).

PÉLDAMUTATÓ INTÉZKEDÉSEK

A Bethlen-kormány adópolitikája szintén tanulságos. A sok történész által megrögzött konzervatívnak kikiáltott bethleni vezetés egy olyan adórendszert alkotott, amelyben az össznépeség négyötödét kitevő munkások, kisiparosok, kiskereskedők és a száz holdnál kisebb parasztgazdasággal bírók az adóterhek összesen 45, majd 40%-át viselték. A másfél milliós középosztályra, a nyolcmilliós Magyarországon, az adóterhek további körülbelül 40%-a, a felső ötvenezerre, tehát a népesség 0,7%-ára, nagybirtokosokra és nagypolgárookra pedig több mint 20%-a jutott.²⁰ Ezek az arányok azt a nemzetközi vonatkozásban gyakran használt, helyesnek tartott mintát mutatják, amely felé törekcszenek a mai „fejlett nyugat-európai országok” – kevés sikerrel.

A sorsdöntő 1923/24-es években a már korábban megkezdett Bethlen–Nagyatádi-földosztást tovább folytatták. 1 millió 200 ezer holdat osztottak föl 300 ezer kisbirtokos és föld nélküli napszámos között. A földosztás társadalmi hatását Romsics Ignác 1991-ben megjelent, standard irodalomnak számító, ugyanakkor kritikus hangvételű könyvében a következőkben foglalja össze: „Azzal, hogy családtagjaikkal együtt több mint kétmillió embert (az össznépeség egynegyedét!) juttatták földhöz, jelentősen növelte a magántulajdonosok számát és a magántulajdon tiszteletét” (Romsics, 1991:160). Ez napjainkra vetítve mutatja, hogy mekkora értéket jelent a Nemzeti Földalap 1,5 millió hektárja. Történelmi méretű földosztást lehet Magyarországon a következő években végrehajtani, de nem úgy, hogy az állam a magyar földet eladja, erre nincsen történelmi felhatalmazása, hanem hosszú távú bérlet formájában juttatja azt az ezzel valóban gazdálkodni akaró és tudó magyar embereknek.²¹

Az 1921-es gazdaságilag megoldhatatlannak tűnő helyzetből a Bethlen-kormány 1924-re sikerült óriási erőfeszítések árán kilábalni – melyek hatalmas terhet róttak a csonka ország társadalmának minden rétegére –, és az államháztartást egyensúlyba hozni. Ettől kezdve a magyar államháztartás minden évben szufficittal, többlettel zárt, mégpedig átlagosan körülbelül 200 millió pengővel, és ez öt év alatt felgyülemlett majdnem 1000 millió pengőre, amely összeg szintén hozzájárult a magyar gazdaság még kilencven év távlatából is csodálatra méltó fellendítéséhez. Ez mai európai szinten szinte elképzelhetetlennek tűnik!

A következő fontos lépés ismét tanulsággal szolgál mai szemszögből tekintve is: a Magyar Nemzeti Bank létrehozatala. Itt minden szónak jelentősége van. Ez valóban magyar, nemzeti és bank volt. Ellentétben a 2013-ig terjedő, Simor András nevével fémjelzett hatéves elnökségi periódussal, de tulajdonképpen az egész addig az ún. „rendszerváltozás” után elmúlt 23 évvel, amikor a Magyar Nemzeti Bank azt a feladatot, amire alapították, nem töltötte be;²² elsősorban külföldi befektetők és nagy

résben nemzetközi spekulánsok érdekeit szolgálta. A mesterségesen, aránytalanul magasan tartott alapkamat és további meggondolatlan intézkedések Magyarországot a nemzetközi spekulánsok paradicsomává tette, súlyos károkat okozva a gazdaságnak. Tették ezt a World Bank, az IMF, valamint már európai uniós csatlakozásunkat megelőzően, az Európai Központi Bank utasításaira hivatkozva. Objektív tények és számok igazolják e súlyos szavakat.²³ Így különösen fontos az a fordulat, hogy a Nemzeti Bank azóta regnáló elnöke beiktatása utáni első lépéseivel egyrészt azonnal visszatért az alapításától nemzetközi téren is tiszteletet parancsoló, korábbi hagyományokhoz, másrészt a modern kor és főleg a magyar gazdaság követelményeinek megfelelően azt pénzügypolitikai oldalról is támogatja. Dr. Matolcsy György volt gazdasági miniszter, jelenleg a Nemzeti Bank elnöke alaposan tanulmányozta a Bethlen-kormány tevékenységét, éppúgy, mint Orbán Viktor miniszterelnök, és abból levonták a használható tanulságokat.

A „szanálás”, az akkori kor szóhasználatát követve, 1926-ra befejeződött, és ezzel megszűnt a népszövetségi (valójában Nemzetek Szövetsége) felügyelete, mely a felvett külföldi kölcsön folyósításának egyik feltétele volt. Tehát Magyarország, Trianon gazdaságilag is katasztrofális következményei ellenére, mindössze öt év után visszanyerte gazdaság-pénzügypolitikai téren is önállóságát – hasonló kemény harcok árán, mint az Orbán-kormány 2010-et követően az IMF-kölcsön idő előtti visszafizetésével, valamint e pénzügyi szervezet „kitesszékelésével”, megszabadítva hazánkat annak az ország helyzetét csak egyre súlyosbító parancsaitól. Az akkori eredmények saját idejünkben tiszteletet parancsolóak voltak, és ma is példaértékűek. Az ipar már 1925-ben túlszárnyalta a háború előtti teljesítményt éppúgy, mint a mezőgazdaság. Az az agrárszektor, amely a Trianon előtti összehasonlíthatatlanul jobb keretkörülmenyekkel rendelkező magyar mezőgazdaság számaival konkurált, versenyzett. Ebből is kitűnik, hogy milyen óriási volt ez az eredmény. A háború és az országcsönkítő „békeszerződés” okozta inflációt is sikerült már letörni 1924-re. Ez különösen jelentős volt társadalmi szempontból, mivel az infláció mindig és mindenütt a szegényebbeket sújta a legjobban: hadirokkantakat, özvegyeket, árvákat és mindenkit, aki állami támogatásra szorul, valamint a bérből és fizetésből élők óriási táborát.

Nagy vitákat váltott ki a már korábban említett, évenkénti átlagban körülbelül 200 millió pengőt kitevő szufficit, költségvetési többlet felhasználása. Rengeteget támadták a Bethlen-kormányt azért, hogy állítólag pazarló. Az ellenzék és a média egy része pazarlásként ostromozta például az átfogó, nem tömegekre, hanem minőségre épülő idegenforgalmi koncepciót, mely egyedülálló volt az akkori Európában, és az ennek keretében megépített Lillafüredi Palotaszállót. A kis nyomtávú vasutak országos hálózatának kiépítését, a termálfürdők fejlesztését, a középületek tatarozását, rendbehozatalát, a települési közterek szépítését is pazarlásnak minősítették. Nagyságrendileg ezek a „pazarló kiadások” a kumulált, összegzett költségvetési többlet mindössze 10%-át tették ki, míg annak több mint 40%-át infrastrukturális beruházásokra, az úthálózat bővítésére, a vasúti közlekedés és távbeszélő rendszer korszerűsítésére, illetőleg kiépítésére, valamint ármentesítési munkálatokra fordították.²⁴ Ma már nagyra értékeljük, hogy ezeknek a beruházásoknak még kilencven év után is haszonélvezői lehetünk – a

mába ugorva milyen jó, hogy a kormány nagyvonalú, az egész országot átfogó infrastrukturális beruházásokkal, szembeszállva a bel- és külföldi neoliberais dogmatikus tiltakozásával, igenis állami beavatkozással lendítette fel 2010 után az addig stagnáló, majd mély válságba zuhant magyar gazdaságot.

BEFEKTETÉSEK A GAZDASÁGBA ÉS A „KIMŰVELT EMBERFÖKBÉ”

A Bethlen-kormány mindezen intézkedéseivel látványosan letért a liberálisok akkor már százötven éve hittételként hirdetett tanától, miszerint az állam semmilyen formában ne avatkozzon a gazdasági folyamatokba, mert azzal a „piaci törvények”, az egymással konkuráló, versengő egoizmusok, a „láthatatlan kéz” segítségével létrejövő csodálatos harmóniát töri meg.²⁵ Az állami vállalatokat nemhogy nem „privatizálták”, hanem azoknak, mai szóval élve, stratégiai jelentőséget tulajdonítottak – és ez nem történt az adófizetők kárára. A kormányzati politika nagy súlyt fektetett az ipar támogatására, új iparágak kifejlesztésére. Az akkori állami irányítású, illetve tulajdonú nagyvállalatok, például a Diósgyőri Vasgyár éppúgy világhírűek és nyereségesek voltak, akárcsak a MÁV. Ez mai szemmel szinte elképzelhetetlennek tűnik, amikor egész Európában az államvasutak az adófizetők nagymérvű támogatására szorulnak. Ezek a tények sokak számára felfoghatatlanok, főleg azért, mert a múltbéli példák mutatják, mennyire nem igaz az a neoliberais dogma, miszerint az állam csak rossz gazda lehet.²⁶ Az 1920-as évek közepétől a költségvetés 22%-át fordították a mezőgazdaság, a bányászat és az ipar támogatására.²⁷ Ehhez jött még a bethleni gazdaságpolitika másik tartópillérét jelentő munkaerőképzés és -oktatás, mely minden eredményes gazdaság alapja. Az 1920-as években ez a felismerés még egyáltalán nem számított magától értetődőnek – az ún. „fejlett Nyugaton” sem. E ponton válik láthatóvá az a szoros összefüggés, amely a nemzetpolitikai szempontból, mai szóhasználattal, stratégiai, súlyponti területként kezelt kultúr-, oktatás- és tudománypolitikát és a magyar gazdaság megújulását szolgáló oktatási koncepciót jellemezte. Az oktatás és tudomány fejlesztésének közvetett és közvetlen gazdasági hatását mint egy új felfedezést ünnepli a szakirodalom, jöllehet ezt Gróf Bethlen István kormánya már kilencven évvel ezelőtt nemcsak tudta, de azt a gyakorlatban is eredményesen alkalmazta.

1924-et követően a költségvetés 14,4%-át költötték közoktatásra. Itt elég Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter korunkig ható, példamutató politikájára utalni: a falusi iskolák hatalmas méretű bővítésére (többek között 3500 tanyasi iskola), gimnáziumok, egyetemek, tudományos kutatóközpontok és a külföldi intézetek létrehozatalára.²⁸ Függetlenül az abszolút számoktól, ez az arány, mely az 1920-as években Európában is példa nélküli volt – és mindmáig sehol sem érik el –, egyben jól tükrözi a magyar oktatáspolitikai meghatározó szerepét a nemzeti megújulás folyamatában. „Természetesen” az ellenzék ezeket az intézkedéseket is állandó támadások tárgyává tette. A parlamentben többször kellett a miniszterelnöknek védelmébe vennie miniszterét, kinek nagy távlatú elképzeléseit teljes mértékben osztotta és támogatta. „A kultuszminiszter által kimondott szó annak a politikának alapgondolatait fejezi ki, amelyet magam is képviselek” – írta 1928-ban (Gróf Klebelsberg, 1928:3, Előszó).

Az iskolaépítési programot is mint „pazarlást” ostromozták. A miniszterelnök erre így válaszolt: „teljes erővel” dolgozni kell azért, hogy „ne legyen az országban falu vagy tanyakör, melynek ne volna meg a maga iskolája” (Bethlen István gróf, 1933:168). Nem kellett nagy bölcsesség annak felismeréséhez, hogy a trianoni Magyarországon milyen nemzetpolitikai jelentőséggel bírt a külföldi magyar intézetek hálózatának kiépítése. De még ezek is kivívták az ellenzék dühödt támadásait. Ezzel szemben Gróf Bethlen István leszögezte: „Én azt hiszem, hogy ez a nemzet, ha... függetlenségét fenn akarja tartani... gondoskodjék arról, hogy... legyenek... akik a magyar ügyet annál a nemzetnél... képviselni tudják, amely nemzet körében ők... egyetemi tanulmányait végezték. Könnyű ezek felett pálcát törni az olcsó népszerűség jelszavával, de... akinek felelősséget kell vállalni a jövő fejlődés irányáért, az ezeket a kérdéseket ilyen könnyelműen nem kezeli.”²⁹ A kommunisták e kérdést nem „könnyelműen”, hanem felelőtlenül kezelték. A magyar intézet Bécs legszebb, a volt Magyar Királyi Testőrség palotájában székel, ezt adták el mélyen a valós piaci ár alatt, devizahiányra hivatkozva (még a történelmileg értékes képeket is otthagyták a falakon), és helyette a város egyik legkevésbé mutatós részén, egy jellegtelen épületbe költöztették. A Magyar Intézet, a felkínált programoktól függetlenül is, központi fekvésénél fogva közkedvelt találkozóhely volt. Az új helyszínre ez legkevésbé sem vonatkozik.

Gróf Klebelsberg Kunó távlatos kultúrpolitikája még az 1960–70-es évekre is kihatott; ezt a világhírű magyar oktatási rendszert verték szét a kommunista rendszer utolsó éveiben a közoktatásra fordított összegek jelentős csökkentésével, és 1994 és 1998, majd 2002 és 2010 között ideológiai okokból. Ezek az irányzatok az Egyesült Államok és az Európai Unió nyomásának, valamint a liberális oktatásügyi miniszterek fokozott megfelelni akarásának „köszönhetően” szabadultak hazánkra. Az oktatási rendszerek színvonalát európai mértékben példátlan módon lecsökkentő, azokat gyökeresen megváltoztató, amerikai szintre lesüllyesztő „bolognai folyamat” a liberális ideológia teljes győzelmét jelentette ezen a minden nemzet számára a szó szoros értelmében sorsdöntő területen.³⁰ Az orvos- és jogászképzést sikerült kivonni ebből a negatív folyamatból, ellentétben a még szocialista időkben is világhírű Műegyetemmel, amely egyre jobban eltávolodott az alapításakor lefektetett elvektől, és olyan tanulmányi irányok beiktatására is kényszerült, melyeknek csak nagyon kevés vagy éppen semmi köze sincs a mérnök-képzéshez – annak kárára. A kormány igyekszik a szükséges korrekciókat végrehajtani, de természetesen az ellenérdekelte bel- és külföldi körök óriási ellenállást fejtenek ki.

Ebben az összefüggésben azért jó lenne a 20-as évek üzenetét megszívlelni. Mégoly kiváló közoktatási miniszterek, államtitkárok sem érhetnek el tartós eredményeket, ha kétévente cserélik őket. Nem véletlenül lehetett Gróf Klebelsberg Kunó olyan eredményes, mivel félévnyi belügyminiszersége után több mint kilenc évig volt közoktatási miniszter, így tudta, hogy mit vet, és még az aratásban is részt vehetett. Egy átfogó koncepciót, elképzelést lehetetlen kétévenként új miniszterekkel vagy államtitkárokkal megvalósítani! A Bethlen-kormány által közoktatásra, tudományra fordított költségvetési hányad az utolsó kommunista kormányzat, Glatz Ferenc miniszersége idején a 14,4%-ról, mond és írd, 4%-ra csökkent. Ekkor kezdődött el a magyar közoktatás lejtmenete, melynek első lépcsőjét az egyre szűkösebb anyagi eszközrendszer képezte,

majd pedig ezt a negatív folyamatot tetézte be a korábban említett liberális oktatási miniszterek, a rossz amerikai példát követő és a „bolognai folyamatot” Magyarországra erőszakoló tevékenysége.

AZ EREDMÉNYEK KÜLFÖLDI ÉRTÉKELÉSE

A sikeres gazdasági és pénzügyi intézkedések eredménye az volt, hogy a fogyasztás is megnőhetett, és végre érezhetően emelkedett az életszínvonal, méghozzá minden réteg számára. Erre a korábbi marxista történelemírás és a jelenlegi baloldal egy részének kritikája úgy hangzik, hogy a 20-as évek gazdasági fellendüléséből az alsóbb néposztályok nem részesültek. Ez nem igaz! A szociális gondoskodás területén is óriási előrelépések történtek, akárcsak az egészségügyben. Úgy az előbbire, mint az utóbbira részletesen ki kellene térni jelentőségük miatt, de ez témájában és terjedelmében túlfeszítené e tanulmány kereteit. Ezért csak egy példa: a Stefánia királyi hercegnő védnökségével 1915-ben elindított, és Heim Pál által 1916-ban már egyedi képzési programmal rendelkező Védőnői Szolgálat a háborús körülmények között, az 1917-es belügyminiszteri rendelet ellenére, nem kaphatta meg a szükséges anyagi támogatást. A Bethlen-kormány átfogó népegészségügyi intézkedései keretében az egész országra kiterjedő hálózattal és nagyvonalú finanszírozással rendelkező, igen eredményes szervezetté alakította. Ez az Európában, ilyen formában egyedülálló intézmény, az újkori magyar történelem minden viszontagságával dacolva, nemcsak folyamatosan működik, de az Orbán-kormány egyik súlyponti területén, a családtámogatásban kiemelt szerephez jut. A következő idézet szolgáljon összegzésül. Egy igencsak kritikus brit történész, aki alaposan bedolgozta magát az anyagba, ezt írja: „The most important advance was the introduction in 1927-28 of an excellent social insurance system both for workers and for salaried employees; but, besides this, the average working day and week were shortened substantially... at the end of the Reconstruction period... real wages rose substantially and unemployment fell to a low figure. The average standard of living of a worker in factory industry was up to the general Central European level...” (Macartney, 1956:69). Azaz a magyar munkásság helyzete, e történész megállapítása szerint, teljes mértékben megfelelt a közép-európai szintnek.

Ezek az eredmények még jelentősebbek annak figyelembevételével, hogy 2010-ig az egymást váltó kormányzatok még a 70-es évek átlagkeresetét sem tudták elérni. Teljesen „modernnek” tűnik Gróf Bethlen István azon elképzelése, mellyel „tervbe vette az állami munkaközvetítő és állami béregyeztető hivatal létesítését, hogy a bér-differenciákat a pártatlan állami közegek közreműködése mellett lehessen megoldani” (Beregi 1930:39). Ennek jelenlegi formája a háromoldalú bértárgyalások intézménye, mely valójában a szakszervezetek tárgyalási pozícióját javítja a sokkal erősebb munkaadói oldallal szemben, ugyanakkor az így létrejövő megegyezések biztosítják a kiszámíthatóságot és így a hosszabb távú tervezés lehetőségét, amely döntő előfeltétele a gazdaság egyenletes fejlődésének. Még ennél is tovább ment Gróf Bethlen az általa 1921 nyarán a miniszterelnökségen összehívott ankéton felvetett javaslatával „munkaközösségek” alapítására.³¹ Ez egy olyan szerv létrehozását jelentette, amely lehető-

vé tette volna a munkavállalók részvételét az adott vállalat irányításában. A gyárosok többsége ezt elutasította: „nincs szükség gyári parlamentre”, mondták. Ötven évvel később Németországban sikerre vitték ezt az elgondolást „Mitbestimmung” címszó alatt: a munkaadók elkeseredett ellenállásával szemben győzött a kormány és a szakszervezetek összefogása. Az azóta eltelt négy évtized tapasztalatai arról tanúskodnak, hogy ez a szervezeti forma nagyban hozzájárult a béke megőrzéséhez a munka világában. A magyarországi munkaadók rövidlátóknak bizonyultak az 1920-as években. És ma? A kormány mindenesetre látható sikerrel törekszik az erőviszonyok kiegyenlítésére ezen a téren is. Szintén máig érvényes Gróf Bethlen István célja: „lehetőleg nem segélyt, hanem munkát szerezni a rossz sorban lévőknek”.³² Ez ugyancsak egybevág az Orbán-kormány „segély helyett munkát” programjával, a munkaalapú társadalom vezérelve alapján. A történelemben visszalapozva megtalálható a két hithű református államférfi gondolkodásának közös gyökere; ez nem más, mint a kálvini munkaethosz (Count of Bethlen, 2018:362, 364–365).

A már idézett angol történész a Bethlen-korszak gazdaság- és társadalompolitikáját értékelve a következőket állapítja meg: „Within five years... Hungary had turned herself back into a... state of mixed agricultural-industrial economy... 1928-29 found Hungary with a prosperous possessing class, both urban and rural, the former category including not only the big financiers and industrialists but also many of the shopkeepers and artisans: the latter not only the big landlords but also the medium and smaller men down... to the smallholders... The well-being of these classes was shared by the State employees of the higher and medium grades. Count Bethlen had also succeeded in establishing... a large degree of social and political harmony...” (Macartney, 1956:64). Azaz mindössze öt év alatt – az államháztartás egyensúlyának helyreállításától számítva – sikerült a Trianonban megcsonkított Magyarországon egy nagyfokú társadalmi és politikai harmóniát, egyetértést teremteni. Mindennek alapját természetesen a gazdasági fellendülés képezte. Albert Thomas, volt francia miniszter, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal igazgatója, szocialista létére a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott Gróf Bethlen István szociálpolitikájáról. Többek között ezt mondta: „La question sociale est la plus importante pour le future développement de l’Europe. Le Comte Bethlen est le représentant très engagé de cette question en Hongrie.” (Európa jövőbeli fejlődésében a legfontosabb a szociális kérdés. Gróf Bethlen ennek a kérdésnek nagyon elkötelezett képviselője Magyarországon. – *G. B. I. fordítása*.)³³

A Bethlen-kormány eredményeit nyugat-európai körökben nagyra értékelték. Kiemelték a belső rend gyors és határozott megszilárdítását és külpolitikai sikereit, azt, hogy Nagy-Britannia és Olaszország megnyerésével ki tudott törni a kisantant nyomásából, és elérte a jelentős népszövetségi hitel (Nemzetek Szövetsége) folyósítását, 1926-tól pedig vissza tudta szerezni – mindössze öt év után – az ország függetlenségét gazdasági téren is, és elismerték kiemelkedő gazdasági és pénzügyi teljesítményét. Volt olyan szerző, aki felismerte, mindez úgy történt, hogy „maradt a baj gyökere, a trianoni diktátum” (Die Wurzel des Übels bleibt das Diktat von Trianon). „Ungarn hat fast übermenschliches an Energie geleistet. Nach einem Zustand gefährlicher Krisis lebt und atmet es wieder. Der Führerwille Graf Bethlens hat neue Lebensenergien

geschaffen” (Schmidt-Pauli, 1931:283). (Magyarország szinte emberfeletti energiát fejtett ki. Egy veszélyes válság után ismét él és lélegzik. Gróf Bethlen vezetői akarata új életerőt teremtett. – *G. B. I. fordítása.*)

TÉNYEK ÉS TANULSÁGOK

Az eddigiekben a kései utód, felmutatva a bethleni gazdaság- és pénzügypolitika alapvető elképzeléseit, eszközeit és eredményeit, törekedett az esetleges, ma is felhasználható tanulságok kidomborítására. A következőkben a múlt eseményeit bemutatva, ismételten keresi a kapcsolatot a jelen gazdaságpolitikai történéseivel. Egy előzetes megjegyzés: a történelmet mindig csak az adott kor kontextusában lehet értelmezni, sohasem szabad mai ismereteink alapján értékelni, úgymond „hátrafele írni”. Világviszonylatban és Magyarországon is sok történelmi tanácskozáson és kiadványban követik el ezt a hibát; az állítólagosan „felvilágosult” korból ítélnek meg – sőt el! – egy korábbit. A kiváló történész, Golo Mann, a Nobel-díjas író, Thomas Mann fia, a 20. század második felében is már a történészkörökben oly elterjedt, a históriát saját egyéni szemszögükből és koruk „mainstream” felfogása alapján megsemmisítő kritikával tárgyaló képviselőit „Die Scharfrichter der Geschichte”, azaz a történelem hóhérainak nevezte.³⁴ A múltat csak saját korából lehet megérteni! Lehet tanulságokat levonni a ma számára, de csak „mutatis mutandis”, azaz a változtatandók megváltoztatásával. Az új magyar alkotmányos, parlamentáris demokrácia a ma kihívásaira adott válaszaiban, hazánk jövőjének építésében tudatosan támaszkodik történelmünk legjobb hagyományaira. Ezek közé tartozik a nemzet talpra állítása a világháború és az ún. „forradalmak” – valójában szűk csoportok által a hatalom megkaparintásáért elkövetett puccsok – okozta teljes erkölcsi összeomlásból és Trianon égbekiáltó igazságtalanságának nemzettetést és országot csonkító, a gazdaságot teljesen megbénító következményeiből. Ezen emberfeletti munkát tudta Gróf Bethlen István kiváló munkatársaival, követőivel és az éledező nemzet egyre nagyobb részt vállalásával sikerre vinni.

Gondolatébresztő lehet a Bethlen-korszak vívmányait röviden összefoglalni abból a szempontból, hogy mennyire szolgálhatnak esetleg a mai kornak is tanulságul. Gróf Bethlen István kormánya hathatósan támogatta a vas- és fém-, valamint az építőipart. Trianon, a szinte minden ásványkincs, az ipar számára alapvető nyersanyagbázis elvesztése után létfontosságú volt új iparágak kifejlesztése, amelyekben – mai kifejezéssel élve – a „hozzáadott érték” dominál. Ezért kiemelten, „stratégiai ágazatként” kezelték a finommechanikát, az elektro-, a híradástechnikát, az élelmiszer-, a gyógyszer- és textilipart. Ezek azok az iparágak, amelyeket 1987-től az úgynevezett „spontán privatizáció” jegyében szétverték az IMF, az Egyesült Államok és az Európai Unió nyomására, érdekelt külföldi körök piachoz juttatásának elősegítésére, egyben a megbukott kommunista vezető réteg e folyamatban szerzett „jövedelmének” köszönhetően (így indult be 1987-től a „large scale corruption”), gazdasági egyeduralmának lehetővé tételére az ún. rendszerváltás után is. Elrettentő példa a kommunista időben is világszinten versenyképes, magyar élelmiszer-feldolgozó ipar, azon belül a cukorgyártás elkótyavetyélése főleg az osztrák konkurenciának, mely még a gyártótelepeket is lerombolta,

hogy azok esetleges újraindítása egy későbbi időpontban se legyen lehetséges; vagy az amerikai elektromos izzók piacán 3%-os részesedéssel rendelkező Tungstram mélyen áron aluli eladása a General Electricnek (GE); vagy a kiváló, exportképes Lehel Hűtőgyár Lindének juttatása. A privatizáció felmérhetetlen pusztításának épített mentója, „emlékműve” az a külföldi kézben lévő bevásárlóközpont és irodaház-komplexum, amely a „magánosítás” eredményeként a földdel egyenlővé tett világhírű, a Bethlen-korszakban kifejlesztett és a szocializmus idejében is világhírű Magyar Optikai Művek helyén éktelenkedik. A tudománypolitikában nagy súlyt fektettek az egyetemek oktatási feladatának ellátása mellett azok kutatóközponttá alakításában. Itt elég példaként elsősorban a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem és a kor legfontosabb nemzetközi cégeinek együttműködését említeni.³⁵

A 2010-es gazdaság- és pénzügypolitikai fordulat egyre több hasonlóságot mutat az 1920-as évekhez. A Bethlen-kormány erősen szorgalmazta az olaj-, földgáz- és villamosipar – elég Bánhidára utalni – és a csonka ország megmaradt bányáinak, illetőleg újaknak a fejlesztését. Az Orbán-kormány gazdaságpolitikájának is egyik központi témája az energiaellátás, valamint a néhány megmaradt állami érdekelttség újjászervezése, a stratégiai fontosságú cégek visszavásárlása. Az 1920-as évek tudatos idegenforgalmi fejlesztései, a termálvizek kihasználása, Lillafüred felépítése, Budapest „fürdővárosát” történt kiépítése szintén visszaköszönnek a jelenlegi kormánypolitikában. 1921 és 1930 között 290 ezer (!) lakóház épült fel, ennek keretében 1924-től 1929-ig, öt év alatt, hatvanezer lakás Budapestben.³⁶ Egy ilyen számról 1990 és 2010 között álmodni sem lehetett! A lakásépítés újraindítása ma is fontos feladat. A népegészségügy területén Magyarország komoly gondokkal küszködött 1921 előtt, de az azt követő évek példamutató intézkedéseinek köszönhetően hamarosan sikerült a nyugat-európai országok szintjét megközelíteni, sok esetben meg is előzni. Például a védőnői rendszer létrehozásával és következetes kiépítésével olyan intézményt létesített a kormány, mely Európában ma is egyedülálló, mint ahogyan már említettük.

A vidékfejlesztésben is nagy volt az előrelépés a tárgyalt időben, nem kis mértékben a jól működő szövetkezeti bankrendszernek és az európai hírű Magyar Földhitelintézetnek köszönhetően. A kommunizmus szétverte ezeket az intézményeket, és a csak torzóban megmaradt takarékszövetkezetek egész más célokat szolgáltak. 1990 óta a mai napig nem sikerült egy államilag támogatott, az egész országot átfogó, a legkisebb településeket is elérő hálózattal rendelkező vidékfejlesztési bankot létrehozni, mely nemcsak a magyar mezőgazdaságot, hanem a vidéki kis- és középvállalkozásokat úgy az iparban, mint a kereskedelemben hosszú lejáratú és nagyon alacsony kamatozású – azaz visszafizethető – kölcsönökkel tudná ellátni (Gróf Bethlen István, 2014). Nagyon jó, hogy a Magyar Nemzeti Bank az ipar és a mezőgazdaság egy részét 2–2,5%-os kamatozású hitelekkel látja el, ezek azonban közepes futamidejűek, és a főleg külföldi irányítású bankokon keresztül kerülnek kihelyezésre. Jó irányba mutat a kommunista időből öröklött takarékszövetkezeti torzó gyökeres átszervezése. Ebből az új szervezeti rendszerből lehetne, a Nemzeti Bank által nyújtott alacsony kamatozású hitelek ide történő átirányításával, a Vidék Bankját végre létrehozni. Gróf Bethlen István mély meggyőződéssel pártolta a szövetkezeti mozgalmat is: „kormányzati politi-

kájának érdeme elsősorban az O.K.H (Országos Központi Hitelszövetkezet) és a Hangya (Szövetkezetek) hatalmas fellendülése” (Beregi, 1930:34). A Gróf Károlyi Sándor által Magyarországon elindított szövetkezeti mozgalom, mely Wilhelm Raiffeisenre, az ausztriai és németországi, róla elnevezett hálózat megalapítójára is nagy hatással volt, szép sikereket ért el az első világháború előtt. Trianon e téren is hatalmas pusztítást végzett, súlyos kár érte a gazda- és fogyasztási, valamint a hitelszövetkezeteket. 2292 hitelszövetkezetből 1805 elveszett, 2242 Hangya Szövetkezetből 951 maradt.³⁷

Az erdélyi állapotok e téren is különösen drámaiak voltak. A román „földreform”, mely csak politikai célokat szolgált, a magyar birtokosoktól elvett földeket kizárólag románoknak juttatván, megroppantotta a gazdatársadalmat, egyben megrendítette az erdélyi magyar élet legfontosabb gazdasági alapját. Ebben a helyzetben hozott a hatalmas lendülettel újraindított szövetkezeti mozgalom igen jelentős sikereket az 1920-as, valamint 30-as években, és még fokozottabban Észak-Erdély visszatérte után.³⁸ A Tanácsköztársaság betiltotta és szétrombolta a szövetkezeti mozgalmat. Ezután az újrakezdés, Trianon következtében, igen nehéz volt. A kormányzati szerepvállalás teremtetten meg az alapját annak a csodálatos virágzásnak, melyet a kommunisták pusztítottak el, betiltva az igazi szövetkezeteket, a TSZCS-kkel pedig máig hatóan elhiteltelenítve a szövetkezés gondolatát a társadalom széles rétegeiben – sajnos főleg vidéken. 1990-et követően sikerült hatalmas erőfeszítésekkel a gazdaság e fontos területén előrelépést elérni, sőt az utóbbi években új, sikeres formákat kifejleszteni (lásd a diák- vagy a nyugdíjas-szövetkezeteket). Azonban ahhoz, hogy a szövetkezeti mozgalom viszszerzhessen gazdasági és társadalmi meghatározó szerepét, főleg a vidékfejlesztésben és a belföldi piacok megerősítésében, erőteljes állami támogatásra van szükség (mint pl. Ausztriában, főleg 1955, a szovjet csapatok kelet-ausztriai kivonása után). A Bethlen-korszak példája mai körülmények között is érvényes.

Gróf Bethlen István magyar miniszterelnök több mint tízéves kormányzásának csúcspontját 1928-ban érte el. Kilencven évvel később megállapítható, hogy a mártír miniszterelnököket példaképének tekintő Orbán Viktor vezetésével Magyarország jó úton halad úgy a hagyományokat tekintve és azokat figyelembe véve, mint egy valóban modern, nem a 250 éves megcsontosodott, ortodox liberalizmust vagy a 2007–2008-as pénzügyi válság során látványosan csődöt mondó neoliberalizmust követő gazdaság-pénzügypolitika kialakításával.

JEGYZETEK

¹ A valósággal szembenézni nem képes – vagy akaró – kommentátorok eufemisztikus, szépítő kifejezéssel „csödközeli helyzetnek” nevezik azt az állapotot, melyet tárgyilagos közgazdasági megközelítéssel csak csödként lehet értékelni. Az állam legalapvetőbb rövid távú bel- és külföldi fizetési kötelezettségeinek sem tudott volna eleget tenni, az igen rossz feltételekkel felvett IMF-kölcsön nélkül. 2008-ban már egyértelművé vált, hogy a következő 2010-es választás súlyos vereséggel zárul majd a kormányzó szocialista-liberális koalíció számára, ezért a visszafizetés ütemezése úgy történt, hogy az az új – minden bizonnyal Fidesz-KDNP – kormány első éveire essen, és így annak újraválasztási esélyeit 2014-ben semmissé tegye.

² Corpus Iuris Civilis, legjobb átfogó ismertetése: Mommsen, 1968–1970.

³ Keynes, 1920:47, a szerző fordítása németből.

- ⁴ Vö. Szász, 1920; Ludwig, 1945; Erenyi, 1935; Horánszky, 1994; Raffay, 2010a.
- ⁵ Gróf Károlyi Mihály és körének felelősségéről lásd Raffay, 2010b, továbbá Raffay, 2013, annak bemutatásával, hogyan gerjesztették a gyűlöletnek azt a merényletekig vezető légkörét Gróf Tisza István ellen, mely a világháború alatt őrvongó hisztérikus formákat öltött. Másként: Pölöskei, 1985, a „visszafelé írt” történelem példája, igyekezvén Gróf Károlyi Mihályt és körét a történelmi felelősség alól felmenteni anélkül, hogy ezt adatokkal tudná alátámasztani.
- ⁶ Lásd Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Statisztikai Évkönyvei 1921/22, Budapest.
- ⁷ Uo.
- ⁸ Lásd Lőkkös, 2000 és a szerző számításai.
- ⁹ Lásd Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Statisztikai Évkönyvei 1921/22, Budapest.
- ¹⁰ Adam Smith, a skót morálfilozófia kimagasló képviselője, szerinte az egoizmus a gazdasági fejlődés hajtóereje, lásd Smith, 1776. Hívei szerint a modern nemzetgazdaságtan megalapozója.
- ¹¹ A kommunista vezetők és a terrorgépezet tagjai közül sokan zsidóságukat úgy a 3000 éves sorsközösség, mint az izraelita vallás és hagyományok tekintetében megtagadó egyének voltak. De akár 1919-ben, az újabb kommunista terror áldozatai között is nagy számban voltak a holokauszt borzalmaitól a magyar nemzethez hű zsidók.
- ¹² Vö. Tafferner, 2001.
- ¹³ Mint deszignált, kijelölt pénzügyminiszter, a szerző 1990-ben Antall Józsefnél elérte, hogy az MDF választási győzelme esetén az IMF-fel a kölcsönök feltételei – befolyásos külföldi kapcsolatai igénybevételével – újratárgyalásra kerüljenek. Azonban az ígéret betartásától A. J., tartva a negatív nyugati reakcióktól, visszariadt, így G. B. I. nem vállalta a megbízatást.
- ¹⁴ E történelmi esemény gondolatát először Filep Mária és Szabó Lukács vetették fel Habsburg Ottó debreceni látogatása alkalmával, és a megvalósításban magyar oldalról több soproni fiatal, külföldről pedig a Páneurópa Unió német és osztrák szervezetei vettek részt. Hivatalos részről egyedül Pozsgay Imre állt a kezdeményezés mellé. Horn Gyula ekkor még a Politikai Bizottságot óvta attól, „...hogyan Honecker elvtársat hátra támadják”.
- ¹⁵ Lásd Horn, 2013. A könyv összeállítója, a magyar származású svájci újságíró Andreas (András) Oplatka már Magyarországon élvén, elmulasztotta Horn állításainak valóságtartalmát ellenőrizni.
- ¹⁶ Vö. Lentner, 2015a; 2017a; 2017b.
- ¹⁷ A szerző ezt a szociális piacgazdaságra épülő koncepciót „Új Szolidáris Gazdasági Rendnek” nevezi magyar és idegen nyelvű publikációiban. Vö. Bethlen, 2010 és Graf Bethlen, 2012.
- ¹⁸ PRO FO 371/8854, CI212/54/21. Lampson, 1923. január 11.
- ¹⁹ Magyarország Alaptörvénye leszögezi: „Tiszteletben tartjuk történelmi alkotmányunk vívmányait és a Szent Koronát, amely megtestesíti Magyarország alkotmányos állami folytonosságát és a nemzet egységét. Nem ismerjük el történelmi alkotmányunk idegen megszállások miatt bekövetkezett felfüggesztését.”
- ²⁰ Vö. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1927/28 évkönyvek, Budapest.
- ²¹ E kérdésben jogilag is döntő és mérvadó a Nemzeti Földalap fogalma, lásd Bogár et al., 2009.
- ²² Lásd Lentner Csaba cikkeit és előadásait, aki részt vett mind a 2010-es kormányprogramot, mind a Magyar Nemzeti Bank megreformálását – azaz az eredeti Gróf Bethlen István kormányának a bank alapításakor kitűzött céljaihoz való visszatérést a több mint 40 évig tartó kommunista, majd az azt követő 23 év neoliberális, főleg idegen érdekeket szolgáló útvesztése után – előkészítő szellemi műhely munkájában. Lásd Lentner, 2015a; 2017a; 2017b.
- ²³ Vö. Lentner, 2005; 2013a, VII. fejezet; 2013b, I., II. fejezet; 2015b, I. fejezet, valamint Kolozsi-Lentner, 2006. Lentner Csaba mellett többek között Barcza György, Bánfi Tamás, Dedák István, de még a liberális oldalon később vezető szerepet vállaló Róna Péter is cikkeikben bírálta a Magyar Nemzeti Bank, óvatos kifejezéssel élve „elhibázott” politikáját a 2008-as válságot követően.
- ²⁴ Vö. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1927/28/29 évkönyvei és a szerző számításai.
- ²⁵ Lásd Smith, 1776.
- ²⁶ Ezt sajkózták a neoliberálisok az 1987-ben kezdődő és 1990 után felgyorsított privatizáció indoklásaként – a magyar gazdaság és a nemzeti vagyon legnagyobb kárára.
- ²⁷ Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1927/28/29 évkönyvei és a szerző számításai.

- ²⁸ Részletesebben lásd Romsics, 1991:199–201.
- ²⁹ OL K. 513. A 33-as Bizottság jegyzőkönyvei II., 1931. augusztus 17., 148. o.
- ³⁰ A szerző az 1980-as évek végén meglepődve tapasztalta az Egyesült Államokban egyetemen is tanítván az alapok hiányát a hallgatóknál. Kollégái nevetve világosították fel: „Stephen, maga nem tudja, hogy a mi oktatási rendszerünk 50 éve csődben van?”
- ³¹ OL K. 230. Miniszterelnökségi jegyzőkönyvek, 1921. július 12., 301. o.
- ³² *Bethlen István gróf*, 1933:167 és Nemzetgyűlési Napló, XI. kötet, 1921. július 8., 424. o.
- ³³ Bulletin d'Information, 1929:193.
- ³⁴ Vö. Mann, 1958; 1964.
- ³⁵ Pl. a Selmeczi Pöschl Imre vezette világhírű Elektrotechnikai Tanszék (a „százlábú”) a legjelentősebb cégek: Standard, Siemens, Bosch stb. partnereként olyan alkalmazott kutatási eredményeket ért el, melyeket e cégek „anyaországában” nem tudtak felmutatni. A Pöschl-Tihanyi Európában szabadalmazott felfedezést a televíziózás technikai kifejlesztéséhez „PAL systéme” néven a franciák „lekoppintották” a második világháború után.
- ³⁶ Vö. Magyar Statisztikai Évkönyv, 1931/32, 38. o.
- ³⁷ Lásd Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1921-es évkönyve.
- ³⁸ E hatalmas sikereket az európai hírfü Erdélyi Szövetkezetek Szövetsége, dr. Gróf Bethlen László, Vita Sándor és mások vezetésével érte el.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beregi Béla (1930): *Gróf Bethlen István és a magyar közgazdaság*. Budapest.
- Bethlen István gróf* (1933) *beszédei és írásai*. Genius Könyvkiadó Rt., Budapest.
- Bethlen, Stefan von (2010): Soveraineté Nationale et Européenne. *Europa – Revue de géopolitique européenne*, No. 2010, Paris.
- Bogár László – Drábik János – Varga István (2009): *Válság és valóság*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest.
- Bulletin d'Information* (1929). Organisation du Travail International, Genève.
- Count of Bethlen, Stephen (2018a): The Role of Calvinism in the Development of Modern Economy. *Civic Review*, Vol. 14, Special Issue.
- Count of Bethlen, Stephen (2018b): Hungary's Experiences in the Transition Period and her Development in Comparison with Greece. In: Wagner, Peter (ed.): *Consolidating Democracy and Market*. Budapest.
- Erenyi, Gustav (1935): *Graf Stefan Tisza*. E. P. Tal & Co. Verlag, Wien–Leipzig.
- Graf Bethlen, Stephan (2012): Der Liberale Mythos vom Freien Markt. *Panuropa Deutschland*, Jg. 35, Nr. 4.
- Gróf Bethlen István (2014): A bethleni gazdaság- és pénzügypolitika – tények és tanulságok. In: Cseresnyés Péter – Gróf Bethlen István (szerk.): *Gazdasági fejlődés és határon átnyúló kapcsolatok – célkeresztben a nagykanizsai régió*. Pharma Press Kiadó Kft.
- Gróf Klebelsberg Kuno (1928): *Neonacionalizmus*. Budapest.
- Horánszky Lajos (1994): *Tisza István és kora*. Tellér Kiadó, Budapest.
- Horn Gyula (2013): *Cölöpök*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Keynes, John Maynard (1920): *Die wirtschaftlichen Folgen des Friedensvertrages*. Duncker & Humblot, München–Leipzig.
- Kolozsi Pál – Lentner Csaba (2006): A magyar jegybanki szabályozás és monetáris politika az európai integrációs folyamat tükrében. In: Lentner Csaba (szerk.): *Pénzpiacok szabályozása Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lentner Csaba (2005): *Rendszerváltás és pénzügypolitika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lentner Csaba (2013a): *Közpénzügyek és államháztartás*. Nemzeti Közszerzői és Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lentner Csaba (szerk.) (2013b): *Bankmenedzsment. Bankszabályozás, pénzügyi fogyasztóvédelem*. Nemzeti Közszerzői és Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lentner, Csaba (2015a): Unorthodox Hungarian Public Finances in Academic Background and International Comparison. *Bulletin of the Kyiv National University of Technology and Design*, Vol. 79, No. 5, 168–180.

- Lentner Csaba (szerk.) (2015b): *Adózási pénzügytan és államháztartási gazdálkodás*. NKE Szolgáltató Kft., Budapest.
- Lentner, Csaba (2017a): The New Hungarian Public Finance System – in a Historical, Institutional and Scientific Context. *Public Finance Quarterly*, Vol. 61, No. 4.
- Lentner, Csaba (2017b): Scientific Taxonomy of Hungarian Public Finances After 2010. *Civic Review*, Vol. 13, Special Issue, <https://doi.org/10.24307/psz.2017.0303>.
- Lőkkös János (2000): *Trianon számokban*. Püski Kiadó, Budapest.
- Ludwig, Emil (1945): *Gesammelte Werke*. Carl Posen, Zürich.
- Macartney, Carlile A. (1956): *October Fifteenth*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Mann, Golo (1958): *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. S. Fischer, Frankfurt am Main.
- Mann, Golo (1964): *Geschichte und Geschichten*. Büchergilde Gutenberg, Frankfurt am Main.
- Mommsen, Theodor (Hrsg.) (1968–1970): *Corpus Iuris Civilis III*. Zürich.
- Országos Közművelődési Tanács (1927): *A trianoni béke*. Országos Közművelődési Tanács, Budapest.
- Pölöskei Ferenc (1985): *Tisza István*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Raffay Ernő (1990): *Trianon titkai*. Tornado Dannenija, Budapest.
- Raffay Ernő (2010a): Tisza és a háború kirobbanása. *Trianoni Szemle*, 2. évf., 1. sz., 38–45.
- Raffay Ernő (2010b): Gróf Tisza István meggyilkolása. *Trianoni Szemle*, 2. évf., 1. sz., 8–16.
- Raffay Ernő (2013): *Politizáló szabadkőművesség*. Kárpátia Stúdió, Budapest.
- Romsics Ignác (1991): *Bethlen István*. Magyarságkutató Intézet, Budapest.
- Schmidt-Pauli, Edgar von (1931): *Graf Stefan Bethlen*. Hobbing, Berlin.
- Smith, Adam (1776): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London.
- Szász Károly (1920): *Tisza István*. Budapest.
- Tafferner, Anton (2001): Die Katholischen Donauschwaben in Ungarn. In: Hambuch, Wendelin (Hrsg.): *Unser Gemeinsames Erbe – 1100 Jahre deutsch-ungarische christliche Beziehungen*. Budapest.
- Tőkéczy László (2013): Bethlen István és a nagypolgárság. *Rubicon*, 24. évf., 12. sz., 78–81.
- A trianoni béke* (1927). Országos Közművelődési Tanács, Budapest.
- Wittmann, Fritz – Graf Bethlen, Stefan (Hrsg.) (1980): *Volksgruppenrecht – ein Beitrag zur Friedenssicherung*. Olzog, München.

Somogyi Ferenc

Komparatív előnyök, ökológiai ártalmak, társadalmi károk a világállam és a nemzetállamok világának fényében

**Comparative Advantages, Ecological Dangers,
Social Harms in the Light
of the World State and Nation States**

Összefoglalás

A nemzetközi gazdaságtan uralkodó szemlélete jól bemutatható Paul Krugman és Maurice Obstfeld komparatív előnyök modelljén. A modell érték- és célrendszere, a világpiaci árányváltozások, a technológiai haladás hatása, a volumengazdaságosság, a munkamegosztás társadalmi következményei és a negatív externáliák veszélyei kerülnek előtérbe. A szerzőpáros csak azokkal a megfontolásokkal számol, amelyek a volumengazdaságosság révén akár növekvő hozadékot is eredményezhetnek a termelők számára, s innen egyenes út vezet az „egy cég termeljen bizonyos jószágokat a világ összes fizetőképes fogyasztójának” világállami elképzeléshez. Kritikánk során igyekszünk rámutatni a modell korlátaira, esetenként korlátoltságaira. A krugmani–obstfeldi modell világállam apologetikájával szemben arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a filozófiai antropológiailag, ontológiailag, axiológiailag, etikailag és ökológiailag megalapozott világgazdaság csak a nemzetgazdaságok és a régiók harmonikus, visszafogott működése mellett felelhet meg a 21. századi kihívásoknak.

DR. SOMOGYI FERENC, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Nemzetközi és Elméleti Gazdaságtan Tanszék (somogyif@sze.hu).

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D2, F12, N10, O3, P5

Kulcsszavak: Krugman–Obstfeld-modell, utilitarizmus, technológiai változás, volumengazdaságosság, negatív externáliák, világállam, nemzetállamok világa

Summary

The leading perception of international economy can be fully described through the works of P. Krugman and M. Obstfeld's model of comparative advantages. The paper tackles the values and aims of the model, the world market price changes, the effects of the technological advancement, the economies of scale, the social consequences of the division of labour, and the risks of negative externalities. The authors only consider conditions suitable for achieving increasing yield for producers on account of the economies of scale, and this directly leads to the concept that "a single company should produce one type of a product for all the solvent consumers of the world". In our criticism, we endeavour to point out the limitations and misconceptions in the model. In contrast to the apologetics of the Krugman-Obstfeld world-state model, we point out that a philosophically anthropologically, ontologically, axiologically, ethically and ecologically functional and grounded world economy can only meet the 21st-century challenges if well-regulated nation-states operate harmonically.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D2, F12, N10, O3, P5

Keywords: Krugman-Obstfeld model, utilitarianism, technological change, economies of scale, negative externalities, world state, nation states

„Azokkal szimpatizálok, akik minimalizálnák, s nem azokkal, akik maximalizálnák a nemzetek közötti gazdasági összefonódásokat. Eszmék, tudás, művészet, vendégszeretet, utazás – ezek azok a dolgok, amelyeknek természetük szerint nemzetközieseknek kell lenniük. (De a javakat hazai keretek között kell előállítani, amikor az úgy természetes és észszerű.) Azonban – ha az észszerűen és praktikusán lehetséges – az árukereskedelem ne lépje át az országhatárokat, és mindenekelőtt a pénzügyek is legyenek nemzetiék.”¹

John Maynard Keynes

BEVEZETÉS

Az uralkodó szemléletű közgazdaságtan a nemzetközi gazdasági folyamatok megkérdőjelezhetetlen motorjának a komparatív előnyök kihasználásának ösztönző erejét tartja. A felsőfokú képzés tananyagai, a kézikönyvek s az ezekre épülő külgazdaságtani, világgazdaságtani szakirodalom egységességéről könnyedén meggyőződhetünk, ha a legfontosabb hazai és nemzetközi műveket nyomon követjük. A második világháború után a posztkeynesiánusok fogalmaztak csak meg odafigyelésre érdemes, tényekkel alátámasztott ellenvetéseket.² A neoliberális egyeduralom térhódításától a mai napig ezek az ellenvetések elveszítették – a valóság egyre nyilvánvalóbb tényei ellenére –

pozíciójukat. Megemlíthetjük még az ún. alternatív, illetve ökológiai ökonómiai művek fenntartásait is, de ebben az esetben már az „alternatív” és az „ökológiai” jelző elegendő ok, hogy az uralkodó közgazdaságtan „tudomást se vegyen” a komparatív előnyök kritikájáról. Ilyen elmélettörténeti háttér mellett teszünk arra kísérletet, hogy rávilágítsunk (a pozitivista beállítottságú közelítés itt úgy fogalmazna, hogy „bizonyítsuk”): a komparatív előnyök dogmája tarthatatlan jelenlegi abszolutizált szerepében; a gazdasági, a társadalmi és az ökológiai fenntartásaink ezt támasztják alá.

1870-ben a világ bruttó hazai termékének 4,6%-a volt export, illetve import, napjainkban (2018) ez a szám kb. valamivel 20% felett van. Amellett szeretnénk érvelni, hogy a nyugati civilizáció ökológiai és humánökológiai önmegsemmisítő folyamataihoz (pl. klímaváltozás, biodiverzitás-vesztés, az embert „felparcellázó” munkamegosztás, irracionális migráció) jelentős részben a nemzetközi kereskedelem járul hozzá, a nemzetközi kereskedelem elemének tekintve az infokommunikációs szolgáltatásokat is. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a leglátványosabb gyakorlati, felszíni jelenségről van szó. A nyugati civilizáció összeomlása vagy „Nagy Reccs”-ekbe torkollása akár ezen a ponton is felszínre törhet. A litoszféra, a hidroszféra, az atmoszféra, a bioszféra végzetes károsítása jelentős részben a világkereskedelmet bonyolító közlekedési hálózathoz kötődik. A repülőgépek, a hajók, a vonatok, a kamionok okozta ártalmakra ugyan utalunk, de nem ezekre az evidenciális szintű tényekre koncentrálnak. Inkább arra összpontosítunk, hogy az uralkodó nemzetközi gazdaságtan alapmodelljeiben kimutassuk azt a hiányt, durvábban fogalmazva, vakságot, még durvábban fogalmazva, tudatos tendenciózus torzítást, amelyet a komparatív előnyök dogmájával lepleznek az uralkodó közgazdaságtant vezető paradigmaszerepben tartó érdekkörök, libertinus globalokrata tudósok, politikusok, médiamogulok, az óriás transz- és multinacionális cégek csúcsmenedzserei. Kritikánk nem fog minden részletre kiterjedni, de nincs is erre szükség. A gyakorlati döntések elvárt elégséges szintjét jóval túllépjük, ha a nemzetközi kereskedelem apologetikus modelljeinek legfontosabb prekonceptióit előtérbe állítjuk, s megadjuk kritikájukat. Foglalkozunk a modellek érték- és célrendszerével; a világ gazdaság szerkezeti átrendeződésének hatásával; a technológiai változás szerepével; a volumengazdaságosság előtérbe kerülésével; a munkamegosztás társadalmi következményeivel; s végül a negatív externáliák létfeltételeket veszélyeztető kritikus felhalmozódásával.³

AZ URALKODÓ KÖZGAZDASÁGTAN ABSZOLUTIZÁLT ÉRTÉK- ÉS CÉLRENDSZERE

Paul R. Krugman⁴ és Maurice Obstfeld 872 oldalas egyetemi tankönyvükben azzal az igénnyel léptek fel, hogy egyesítik a nemzetközi kereskedelem három legismertebb modelljét; kiküszöbölik a hiányosságaikat, s megtartják az erőnyeiket (Krugman–Obstfeld, 2003).⁵ David Ricardo eltérő relatív termelékenységen alapuló komparatív előny tanában, Paul Samuelson és Ronald Jones specifikus tényezők modelljében, Eli Heckscher és Bertil Ohlin tényezőarányok elméletében közös és a Krugman–Obstfeld-alapmodellben is megkérdőjelezhetetlen a világtermelés és -fogyasztás növelésének értéke

és célja.⁶ Az alapmodell feltételei konvencionálisan: két országra, két termékre, két erőforrásra redukált a világ gazdaság, a tökéletes világpiac relatív termékárai adottak, adott továbbá a kiemelt nemzet gazdaság nemzetikibocsátás-értéke, itt az ún. isoértékvonal⁷ elnevezést kapta. A gazdaság a folytonos termelési lehetőség határa⁸ és az isoértékvonal érintőjében teremt maximális kibocsátást. Ez a kibocsátási érték (termelés) megegyezik a fogyasztással. Ex ante világkereskedelem állapotában vagyunk. Szimbólumokkal: $V = P_C \cdot Q_C + P_F \cdot Q_F = P_C \cdot D_C + P_F \cdot D_F$, ahol: V = isoértékvonal, P_C = a ruházati cikkek ára, P_F = az élelmiszerek ára, Q_C = a ruhatermelés mennyisége, Q_F = az élelmiszer-termelés mennyisége, D_C = a ruházati cikkek keresletének a mennyisége, D_F = az élelmiszerek keresletének mennyisége. A $P_C \cdot Q_C + P_F \cdot Q_F$ tehát a termelés, a $P_C \cdot D_C + P_F \cdot D_F$ a fogyasztás. S most induljon meg a külkereskedelem! A szuverén fogyasztó ízlésétől függ,⁹ hogy az isoértékvonal (V) mely pontja a valóság, s ez természetesen nem csak az érintési pont lehet. A külkereskedelem tehát biztosítja, hogy a termelési lehetőség határán túl is fogyaszthasson a fogyasztó. Választását az isoértékvonalat érintő közömbösségi görbe határozza meg.¹⁰ Természetesen ezzel a közelítéssel „magunkra húzzuk” az ezer sebből vérző szubjektív határhaszon-elméletet, a tarthatatlan, utilitarizmuson alapuló értékvilágot¹¹ és a primitív közgazdaságtani emberkonceptiót, a „homo oeconomicus”-t.¹² Lásd az 1. ábra D_1 pontját, amely kívül van a termelési lehetőség határán. V_1 isoértékvonalon a hazai termelést (Q_1) a Q_{C1} ruházati cikk mennyisége és Q_{F1} élelmiszer-termelés határozza meg. V_1 mellett a fogyasztás: $D_1 (D_{C1}, D_{F1})$. Ez úgy lehetséges, hogy $Q_{C1} - D_{C1}$ ruhamennyiséget exportálnak, és $D_{F1} - Q_{F1}$ élelmiszer-mennyiséget importálnak. Mivel a Q_1 és a D_1 az isoértékvonalon helyezkedik el, így nem kell számolni a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának felborulásával; az exportból fedezett az import.

Máris levonhatjuk az első fontos következtetést: a külkereskedelem révén a külkereskedelem előtti állapothoz képest adott relatív árak mellett $(P_C/P_F)_1$ ugyanolyan értékben kevesebb ruhát ($Q_{C1} - D_{C1}$) és több élelmiszert fogyasztanak ($Q_{F1} - D_{F1}$). A külkereskedelem előtt hazai viszonyok közepette Q_{C1} ruhát és Q_{F1} élelmiszert fogyasztottak. A fogyasztási szerkezetben bekövetkezett változás (értékváltozás nincs) arról árulkodik, hogy az új naturális kombináció (D_{C1}, D_{F1}) a termelési lehetőség határán kívül van. Termelők felőli változás nem történt, ugyanannyi ruhát és élelmiszert termelnek, mint a világkereskedelem előtt. A fogyasztói preferenciarendszer változása (kevesebb ruha, több élelmiszer) igényéhez a termelő, illetve a kereskedő tehát úgy tud alkalmazkodni, ha exportál (ruha), illetve megjelenik az import (élelmiszer). A termelési lehetőség határán kívül lévő lehetetlen kombinációk a külkereskedelemmel lehetővé váltak. A fogyasztási szerkezetben bekövetkezett változás, az ún. helyettesítési hatás (több élelmiszer, kevesebb ruha) jól példázza a régióhoz nem kötődő fogyasztó szabad választását. A pénzérték változatlansága mellett, pusztán a nemzeti határokon átnyúló szabadkereskedelem biztosította, hogy a fogyasztó a hazai lehetőségein túl válassza meg fogyasztói kosarának összetételét. Q_1 pontban a hazai termelés maximalizálásának célja, a D_1 pontban a fogyasztók maximális választási szabadsága megvalósult. E célok, tágabban értelmezve értékek kritikáját a következő fejezetekben adjuk meg.

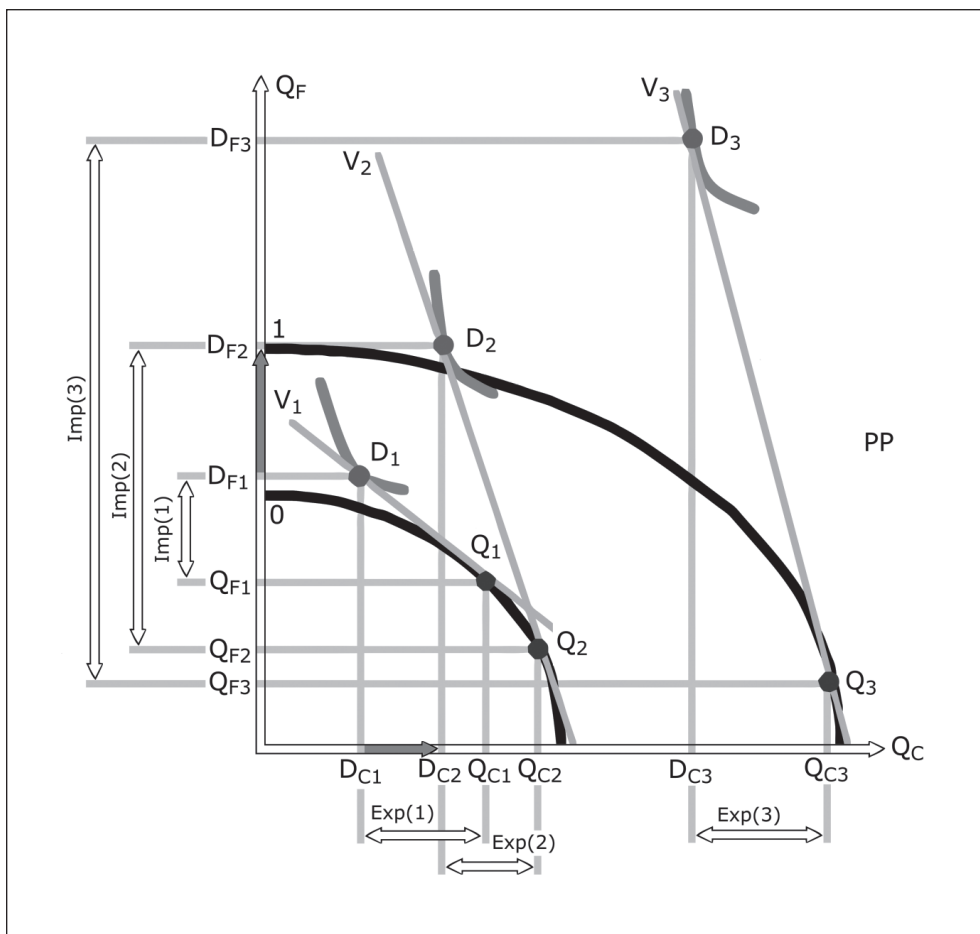
A VILÁGPIAC VÁLTOZÁSAINAK HATÁSA:
VILÁGPIACI ÁRARÁNY VÁLTOZÁSA

A továbbiakban számoljunk a világpiac – bármilyen forrásból fakadó – változásaival. Ezeknek az átrendeződéseknek a megjelenési formája, hogy megváltoznak a világpiaci árarányok. Növekedjen a ruházati cikkek relatív világpiaci ára: $(P_C/P_F)^1 < (P_C/P_F)^2$. Ekkor az isoértékvonal meredeksége nő (V_2). A cserearány-változás mögött az érintett termelők versenyképesség-sorrendjének az átrendeződése áll. A komparatív előny érvényesítésének motívuma realizálásra törekszik, az érintett szereplők alkalmazkodnak a változásokhoz. Az új termelési kombináció: Q_{C2} , Q_{F2} , a fogyasztási kombináció: D_{C2} , D_{F2} . A ruha-termelés nő ($Q_{C2} - Q_{C1}$), az élelmiszer-termelés csökken ($Q_{F1} - Q_{F2}$). A ruha-export: $Q_{C2} - D_{C2}$, az összes élelmiszer-import: $D_{F2} - Q_{F2}$. A fogyasztás a termelési lehetőség határától még távolabb került: $D_1 \rightarrow D_2$. A D_1 fogyasztási kombinációhoz képest (D_{C1} , D_{F1}) az új (D_2) kombináció (D_{C2} , D_{F2}) mindkét termék esetén nagyobb. A hazai ruházaticikk-fogyasztás ΔD_C -vel ($D_{C2} - D_{C1}$), az élelmiszer-fogyasztás ΔD_F -fel ($D_{F2} - D_{F1}$) nőtt. A külkereskedelem újabb diadalt ülhét, ezúttal nem az ízlésváltozás okozta szerkezeti változás révén került a fogyasztás a termelési lehetőség határán kívülre, hanem – nem megfelelően a továbbra is fennálló fogyasztói szabad választás lehetőségéről – a kompetitivitás, illetve a komparatív előny vezetett új árarány mellett nagyobb ruha- és élelmiszer-fogyasztáshoz. Itt homályban maradnak a transzferköltségek és a negatív externáliák. Pedig a növekvő ruha-export ($Q_{C2} - D_{C2}$) és az óriási élelmiszer-import ($D_{F2} - Q_{F2}$) talán okot kellene hogy adjon a többlettranszferköltségek elemzésére és a növekvő negatív externáliák megjelenésére.

Levonhatjuk a második következtetésünket: változatlan termelési lehetőség határgörbéje mellett a világpiaci relatív árarányváltozások (hazai nézőpontból a cserearány nőtt) jelentős élelmiszer- és ruházaticikk-fogyasztást implikálnak. Ha a fogyasztás nő, akkor az uralkodó közgazdaságtan igazolva látja a gazdaság szerkezetében bekövetkezett változást, pontosabban a világpiaci változások komparatív előnyök érvényesítése révén kiaknázott lehetőségét. Az anyagi gazdagság adott erőforrások mellett a már korábban elért maximumon áll, a fogyasztás viszont az előző állapothoz képest növekedett, mindkét jóságg vonatkozásában.

Ezen a ponton nem mehetünk el a közgazdaságtan elmélettörténetének azon amnéziája mellett, amelynek hiányában látványosan és folyamatosan igazolható lehetett volna, hogy a 19. században útjára induló liberális kapitalizmus¹³ civilizációs zsákutca, amelynek utolsó etapja – megfelelően a kétszáz éves szellemi áramlatok ciklusidejének – a 21. század első évtizedeiben éri el mély-, illetve fordulópontját. A 19. század első harmadában berobbanó exponenciális termelés- és népességnövekedés képtelenségével a kor legjelesebb szerzői tökéletesen tisztában voltak. John S. Mill figyelmeztetése így szólt: „A tőke és a népesség változatlan állapota nem jelenti az emberi fejlődés változatlan állapotát. A szellemi kultúra minden fajtájának, valamint az erkölcsi és a társadalmi haladásnak itt legalább akkora tere lenne, mint bármikor is volt. Ugyanannyi lehetőség nyílna az élet művészetének fejlesztésére, és sokkal több valószínűsége lenne annak, hogy az valóban fejlődjék is” (Mill, 1900:264). Malthus is a „társadalom

1. ábra: A termelés és a fogyasztás alakulása a külkereskedelem bővülésével

Forrás: P. Krugman – M. Obstfeld alapján továbbfejlesztett saját szerkesztés

javítása” céljából hívta fel a figyelmet, hogy „minden élőnek az az állandó hajlandósága, hogy a rendelkezésre álló táplálékmennyiségen túl szaporodjék”.¹⁴ A klasszikus közgazdászok figyelmeztetését úgy foglalhatjuk össze, hogy pontosan látták a végesnek (Föld) feszülő expanzív népesség- és termelésnövekedés képtelenségét – és ezzel a képtelenséggel él együtt az emberiség idestova kétszáz éve. Sőt, tovább-mehetünk, a liberális kapitalizmus egy egész gazdaságsszerveződést és mögé állított apologetikus társadalom- és szellemtudományi apparátust épített ki e folyamatok mögé, amikor alapértékké és alapcéljá tette a termelés és a fogyasztás maximalizálását. Jeremy Bentham utilitarizmusa közel kétszáz éve hódít, illetve valamivel több, mint száz éve (a szubjektív határhaszon-elmélet uralkodóvá válásával) a nyugati közgazdaságtani tananyagok „princípiuma”.¹⁵

A TECHNOLÓGIAI VÁLTOZÁS SZEREPE

Vonjuk be modellünkbe a technológiai változás jelenségét!¹⁶ Amikor az *I. ábra* termelésilehetőség-határán mozgunk ($Q_1 \rightarrow Q_2$), akkor a termelésszerkezeti módosulás mögött a technológiai változás is áll, aggregált hatékonyságváltozás viszont nem. Ha a termelési lehetőség határának meredeksége vagy/és helyzete megváltozik, akkor a technológiai változás hatékonyságcsökkenést vagy -növekedést vált ki. A technológiai változás hatását ekkor a gazdaságon belül értékeljük csupán, tehát nem számolunk a természeti és társadalmi következményekkel.

Ha az egyes jóságok termelésének hatékonyságnövekedése különböző mértékű, akkor „kibillentő” hatású növekedésről van szó. Induljunk ki abból, hogy a ruhatermelés hatékonysága jobban nőtt, mint az élelmiszer-termelés hatékonysága. Ekkor az *I. ábrán* a termelési lehetőség bázisgörbéje (0) a termelésilehetőség-görbe új állapotába (1) kerül; az abszcisszát metsző termelési lehetőség határa jobban jobbra nyúlik kifelé, mint az ordinátát metsző termelési lehetőség szakasza. Minden ilyen kitolódás a termelés színvonalát emeli, s természetesen még nagyobb fogyasztást is jelez. Egyébként a termelési lehetőség határa az erőforrások bővülésének hatására szintén jobbra „kifelé” tolódik.

Harmadik következtetésünk: a technológiai változás vagy erőforrás-növekedés (eddig ezt is adottnak vettük) úgyszintén a természetes fogyasztás növekedéséhez vezet. (Ezúttal, a zsúfoltság elkerülése érdekében nem tüntetjük fel az isoértékvonal további jobbra forgását, s nem jelezzük az új közömbösségi görbe új érintési pontját, amely ismételten nagyobb fogyasztást tesz lehetővé mindkét termékből.) Itt hívjuk fel a figyelmet arra a vakságra, arra a legelemibb kommunikációs hiányra, amely a közgazdász-társadalom, pontosabban a technokrácia és a nyugati világ legjelesebb civilizációkritikusai között jött létre. A civilizációkritikusok világnézeti alapállásuktól függetlenül egy platformra kerültek, mint ahogy a technokrácia és a technokrácia által orientált fogyasztói tömegek is. A civilizációkritikusok az ókortól napjainkig nem győzik hangsúlyozni a – mai fogalmainkat használva – technológiai változás parttalan felszabadításának veszélyeit. Hozzájuk csatlakoznak számos esetben – többnyire alkotókorszakuk végén – azok a zseniális természettudósok (pl. Neumann János, Albert Einstein stb., a sor hosszan folytatható), akik a technológiai change kontrollálatlan burjánzásának az emberi létezés szempontjából végzetes következményeire hívják fel a figyelmet. A nyugati kultúra talán első „közgazdasági” művében Hésziodosz Zeusz szájába adja Prométheusz kritikáját: „Iapetosz fia, minden másnál hát ravaszabb vagy, / annak örülsz, hogy megcsaltál s elloptad a lángot, / mely bajt hoz tereád s a jövőben az emberi nemre. / Tűz kellett? Adok én majd nékik olyan veszedelmet, / hogy szereztik s körülujjongják a saját veszedelmük”¹⁷ (Hésziodosz, 1974:42.). Erre a haláltáncra hívja fel a figyelmet a 20. század egyik legnagyobb gondolkodója, Martin Heidegger is. A nemkívánatos következményekkel járó nagytechnika („csinálmányok”) olyan pályákon mozognak, amelyek „a világ elsötétüléséhez és a föld pusztulásához” vezetnek. Az első pálya a csinálmányok matematikai kiaknázásának végtelen lehetőségében gyökerezik. A második pálya az ember fizikai alkalmazkodóképességét semmibe vevő

sebesség támogatását jelenti (pl. informatikai eszközök, közlekedés, biotechnika). A harmadik pálya úgyszintén felfüggeszti az ember elemi antropológiai adottságait, amikor grandiózus csinálmányokat hoz létre (pl. atomerőművek, gátrendszerek, kemikáliák). S végül, a negyedik pálya a számban és a kiszámíthatóságban gyökerező tömegszerűséget juttatja uralomra. E pályák előrehaladása a modern tudomány és a technika természet, társadalom és az emberi psziché feletti uralmát ígéri, s ezzel együtt „ma még elképzelhetetlen állapotokig [fokozza] a föld kizsákmányolását és kihasználását, valamint az ember tenyésztését és idomítását”.¹⁸

A „számításon”, tehát nem minőségen, az emberléptéket meghaladó „sebességen”, „grandiozitáson”, „tömegszerűségen” alapuló nagytechnikai rendszerek az újkori kontrollálatlan tudomány bázisán a bioszféra, benne az ember elemi reprodukciós köreinek felszámolását idézik elő.

A rákos sejtek módjára burjánzó nagytechnika és az ezt keretező bürokratikus nagyszervezetek (technológiai változás) innovációkban öltének testet, amelyek, akár a rákos daganatok az élő rendszereken, a „céltalan expanzió”¹⁹ erejével bírnak, rendkívül eltorzítva a természeti és a humánvilágot, benne az emberi pszichét, ad absurdum pusztulásra ítélve. A gondolat arra figyelmeztet, hogy az innováció, a nagytechnika, a technológiai változás aligha tartható az uralkodó globalokrata libertinus technofetizmus²⁰ „mindent szabad” szellemi keretei között.

A VOLUMENGAZDASÁGOSSÁG ELŐTÉRBE KERÜLÉSE

Emeljük ki a technológiai változás egyik különösen exponált elemét, a volumengazdaságosságot!²¹ A multi- és transznacionális vállalatok térnyerése különösen időszerűvé teszi, hogy kritikai modellünkben a szakosodást, mint a technológiai változás egy eszközét kiemeljük. Megkülönböztetett figyelmet érdemel azért is, mert egy érdekes jelenségnek ad teret, talán a liberálsztálinizmus szókapcsolat írja le leghitelesebben a letűnt múlt eme reinkarnációját. A szakosodás okai között szokás megemlíteni az országok, régiók közötti termelékenységkülönbsőséget, az egyenetlen termelésítelyező-ellátottságot, a technológiai színvonal eltérését és a méretgazdaságosságot.²² A technika mindenhatóságát feltételező közgazdászok még azzal is próbálkoznak, hogy a növekvő hozadékra²³ építsék növekedési elméleteiket. A tökéletes piacot előtérbe állító neoklasszikus szintézis egyébként a csökkenő hozadékon alapul. A neok Keynesiánusoknak nevezett – de az elemzés vonatkozásában inkább liberálsztálinista – Krugman és Obstfeld a tökéletlen, pontosabban monopolpiacra építenek, a növekvő hozadékot feltételezik, s határozottan kiállnak a lehetőségek világgazdasági térnyerése mellett. A növekvő hozadék legfontosabb forrásának a volumengazdaságosság növekedését nevezik meg. Valójában minden innovációt (szervezeti, vezetési, műszaki, pénzügyi stb.) a volumengazdaságosságnak rendelnek alá.

De miről is van szó? A monopolisztikus verseny méretgazdaságossági előnyt leíró modelljében két feltétellel élünk:²⁴ 1. Számos cég van, de minden cég képes megkülönböztetni magát, pl. a személyautó-piac. 2. Egy cég terméke iránti kereslet függ: a) más hasonló termékek számától, b) az iparág többi cégének átlagárától. Legyen adott

a keresletegyenlet: $Q = S \cdot [1/n - b \cdot (P - P_A)]$. Ahol: Q = a cég értékesítése, S = az iparág összes eladása, n = az iparág cégeinek a száma, b = állandó; árrugalmasság, P = a cég termékára, P_A = a versenytársak átlagára. A cég így annál többet értékesít, minél kevesebb cég van az iparágban, s minél alacsonyabb árat állapít meg; tehát ha n alacsony, és $P < P_A$. Az iparág minden cége szimmetrikus; a keresleti és a költségfüggvény ugyanaz minden cég számára. A cégek számát (n) az átlagköltség és az árgörbe határozza meg. A cégek száma az átlagköltséggel egyenes, az árgörbével fordítottan arányos. Minél nagyobb n , annál kevesebbet adnak el, az átlagköltség nő, minél nagyobb n , az ár annál kisebb. A nemzetközi kereskedelem lehetőségének megnyílásával a piac mérete nő, a választék bővül. Ne feledkezzünk meg arról, hogy minden vállalat termékei megkülönböztetettek, valójában tehát monopolszituációról van szó. A növekvő számú termelők (növekvő termékválasztékot is jelent) a méretgazdaságosság révén egyre alacsonyabb áron értékesítenek. A gazdaságos üzemméret – ad absurdum – akkor jön létre a világgazdaságban, ha egy országban termelnek, s mindegyikben értékesítenek. A sztálinisták álma és a transznacionális cégek gyakorlata – a krugmani–obstfeldi modell szerint – egymásra talált.

A méretgazdaságosság a technológiai változás egy formája. Ha ilyen módon billen ki a termelési lehetőség határa ($0 \rightarrow 1$), s a kvázimonopólium által alakított árarány $(P_C/P_F)^3$ végtelenen növeli az isoértékvonal (V_3) meredekségét, akkor „belföld” közel kizárólagosan ruházati cikkek termelésére áll át, míg az élelmiszert közel teljes egészében importálják. A V_3 isoértékvonalhoz rendelhetünk közömbösségi görbét, amelynek a D_3 érintési pontja, ha lehet, még magasabb ruha- és élelmiszer-fogyasztást tesz lehetővé (1. ábra).

További tanulság: a méretgazdaságosság érvényesítésével, mint a technológiai változás egy sajátos jelenségével számolva ismét az utilitarista szempont nyomul előtérbe, s egyfajta gazdasági totalitarianizmus (sztálini álom) is megvalósul. Különösen valóságghúvó tehetjük modellünket, ha a két terméket nem két ágazatból, hanem ágazaton belül (intraindusztriális) választjuk. A krugmani–obstfeldi álomra egy fiktív példát is adunk: képzeljük el, hogy a közel 700 ezer lakosú kanadai Winnipeg körül annyi kenyérgyárat építenének fel, hogy az egész világnak itt sütnék a pékárukat. Nem ismerünk olyan technikai gondot, amelyet a jelenlegi kollektív tudásunk mellett ne lehetne legyőzni. Winnipeg a gabonatermesztés központja, s a világ más tájairól is oda lehet szállítani a gabonát. A pékáruízlés kialakítását rá lehet bízni a pszichológusokra, a marketingesekre és a médiára. A monopolcég innovációra fordított kiadásai az esetleges kistermelők aligha vehetnék fel a versenyt. A pékáru terítése pusztán logisztikai kérdés; így a vegyszerekkel tartósított, az utolsó szállítási láncban előlegegített citromos-köménymagos (miért ne) kifli bármelyik fizetőképes reggeliző földlakó asztalára kerülhet. Ez volt Sztálin álma, s egy Nobel-díjas tudós, társával karöltve, a 21. század elején szolgáltatja hozzá az apologetikát!

A méretgazdaságosságon alapuló kereskedelem fontosságát Krugman és Obstfeld a következőkben foglalja össze. 1. A nagyobb piac miatt, a komparatív előnyön túl minden szereplő többletjövedelemhez, többletfogyasztáshoz jut. 2. Belföld csökkentheti a termelt termékek számát, s növelheti a belföldi választékot. 3. Az alacsonyabb

fajlagos költségek révén nő a termelékenység. A méretgazdaságosság révén kialakuló világgazdasági termelési struktúra mögött véletlenek, az egyes cégek történelmi tradíciója áll. Ha a külkereskedelmi partnerek erőforrásaránya közel van, akkor az ágazatközi kereskedelem másodlagossá, a méretgazdaságosság viszont dominánssá válik.

A volumengazdaságosságon alapuló kereskedelem már egyáltalán nem elméleti konstrukció. Ez a libertinus-sztálini gazdaságszerveződés a mindennapi valóság része, a vele járó „teszkó-paradoxon” jól mutatja a lényegét; a lokalitások, a régiók áruválasztéka relatíve bőséges, ugyanekkor ez a bőség a globális termékválaszték végzetes leépülését jelenti. Szemléletesebben: a szocializmus áruválasztékára még visszaemlékező évjáratok ámulva vehetik számba a szupermarketek termékkínálatát. Az „egy termelő minden országot lásson el” modell ugyanekkor világszinten látványos leépüléshez, választékszűküléshez vezet. A „teszkó-paradoxon” nem egy globalokrata libertinus lázálom, a tömegmédiában, a nézőként tömegeket vonzó sportágakban, az egyetemi oktatásban stb. hétköznapi gyakorlat. Pl. a Magyar Akkreditációs Bizottság revizorainak megfogalmazott elvárása szerint Magyarországon a felsőfokú képzésben egységesen Paul A. Samuelson és William D. Nordhaus *Közgazdaságtanát* kell oktatni! A fő érv: mert az egész világon ebből tanulnak közgazdaságtant a fiatalok, s a majdani közgazdász világpolgárok egy közgazdasági nyelvet tudjanak beszélni. Ez a szemlélet az emberi létezés ontológiai alapjait kérdőjelezi meg, a szellemi, kulturális diverzitást, azt a teremtő erőt, amely oly színessé, gazdaggá tette a nemzeti és a helyi kultúrákat.

KRUGMAN–OBSTFELD LIBERTINUS-SZTÁLINIZMUSÁNAK KÖVETKEZMÉNYEI

Krugman–Obstfeld általános kereskedelemelméleti modelljének kritikája kapcsán felhívtuk a figyelmet az uralkodó szemléletű közgazdaságtan és gazdasági gyakorlat végzetes fogyatékoságaira; bírálat tárgyává tettük az uralkodó (utilitarista) érték- és célválasztás abszolutizálását, az „ízlésváltozás” eredményezte „fogyassz többet s többfélét” dogmát, a technológiai változás egyoldalú értelmezését, a volumengazdaságosságra alapozott globalokrata-libertinus álmot, az „egy cég termeljen bizonyos terméket minden fizetőképes földlakónak”.

A nemzetközi kereskedelem David Ricardo korában a világ össztermelésének kb. 1%-át tette ki, az alapvető nyersanyagok s némi exkluzív jószág áramlott az országok között. A 19. század elején útjára induló exponenciális termelési és népességnövekedés nem hagyta érintetlenül a nemzetközi kereskedelmi forgalom és a világtermelés arányát, a század végére ez a szám kb. 4-5%. Az exponenciális világtermelés- és népességnövekedés képtelenségére felfigyeltek a legkiválóbb klasszikus közgazdászok (John S. Mill, Thomas R. Malthus), s a nemzetközi forgalomba kerülő tömegtermékek (pl. gabona) hatékony áramlása is előtérbe került (Robert Torrens, David Ricardo). Malthus és Mill pontosan látta: „véges térben nincs végtelen növekedés, sem a népesség, sem az anyagi gazdagodás terén”. Kritikájukban nem a létfeltételeket veszélyeztető ökológiai gondok kerültek előtérbe. A reneszánsz, a felvilágosodás „legyőzzük a természetet” szellemi alapállása nem tette lehetővé az ökológiai gondok felismerését,

ezeket – odafigyelésre érdemesen – a 20. század második felében nevezték meg a szakemberek,²⁵ inkább az erőforrások végeessége és az aggasztó társadalmi következmények szerepeltek. A klasszikusokat a népességnövekedés indukálta élelmezési gondok foglalkoztatták. Vajon rendelkezésre állnak-e a tömegek élelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges erőforrások (pl. szántók, tengerek)? A gazdasági növekedés mögött álló munkamegosztás parttalan tagolódásában Adam Smith és Karl Marx tökéletesen látták a társadalmi veszélyeket. Elsőként Marxot idézzük: „...általános szabályként megállapítható, hogy minél kevésbé irányítja a tekintély a munkamegosztást a társadalmon belül, annál jobban kifejlődik a munkamegosztás az üzemben belül, és annál inkább alá van vetve egyetlen ember tekintélyének. Eszerint a munkamegosztás szempontjából a tekintély az üzemben és a tekintély a társadalomban fordított arányban állnak egymással” (Marx, 1973:337). Ez utóbbi mondat fényében válik érthetővé a modern ember skizofréniája. A munkahelyén speciális tevékenység révén – s ezen a gyáripar, az automatika, a számítógép sem segít – az ember olyan beszűkült lesz, olyannyira műveletlen és szellemtelen, amennyire az „még emberi lény”-nél lehetséges. Ez a szellemileg korlátozott lény ráadásul közvetlenül a gép, végső soron egy zsarnok (főnök) szolgálja. A gyárkapun, a hivatalból kilépve viszont belecsöppen a liberálisok/libertinusok teremtette „szuverenitásba és szabadságba”, abba a köré vont virtuális világba, amely gigászi méretűvé növelte a manipulációt. Itt egyetlen kérdés vetődik fel: mi lesz abból, ha a lelketlenség szuverenítésra, szabadságra jut, a butaság pedig gondolkodni kezd? Smith ezzel is számolt: „A munkamegosztás fejlődésével a munkájukból élők legnagyobb részének, azaz a nép nagy tömegének foglalkozása gyakran csak néhány, egy vagy két igen egyszerű műveletre korlátozódik. A legtöbb ember képességeit azonban rendes foglalkozása alakítja. Annak az embernek, akinek egész életét néhány egyszerű művelet végzése tölti be, amely műveletek eredménye is talán mindig vagy csaknem mindig ugyanaz, nincs alkalma, hogy képességeit kifejtse, és hogy találékonyságát olyan nehézségek eltávolítására használható eszközök kieszelésében gyakorolja, amely nehézségek munkájában sohasem következnek be. Természetes tehát, hogy elveszti az ilyen szokások gyakorlatát, és általában olyan tudatlan és ostoba lesz, amilyen emberi lény csak lehet” (Smith, 2011:328–329). Az elmúlt több mint kétszáz év technikai-szervezeti változásai a munkamegosztásban, ha lehet, még nagyobb torzulást idéztek elő. Miközben az uralkodó ideológia nem győzi hangsúlyozni az individualizmus fontosságát, a gazdaságban ez brutális egoizmusként van jelen, a tagolt munkamegosztás tökéletesen elszakítja a dolgozó embert a végső produkció létrehozásának élményétől, ráadásul el kell fogadnia az abszolút manipulatív módon szorgalmazott „egy csapat vagyunk”, „team”-et alkotunk szociálpszichológiai „kezelést”. Az így kialakult kényszerű munkatevékenységek állandósult képmutatásra, tehát meg hasonlításra kényszerítik a munkavállalók tömegeit. De nem ez a legnagyobb csapás! Az új globalokrata libertinus ideológia szerint a mesterséges intelligencia képességével felruházott robotok, informatikai adathordozók kiválthatják munkájából a modern kor alanyát, a gyarlónak, setesutának bizonyuló hús-vér embert, egyszóval megfosztják szakmai identitásától is.²⁶

A külkereskedelem révén bővülő fogyasztás modelljei meglehetősen mostohán kezelik az ún. transzferköltségeket (a vámokat, az engedélyek többletkiadásait, a de-

vizaelszámolás terheit stb.), de ezekről valóban elmondható: a lényegét nem érintik, legfeljebb néhány százalékkal szűkül a komparatív előny. Általánosan elfogadott, hogy a szállítási költségeket is ebben a szellemben kezelik, s ez a szemlélet viszont végzetes eltévelyedés forrása. Nem is elsősorban azért, mert a szállítási költség jelentős, hanem azért, mert nem számolnak a szállítások súlyos következményeivel, a negatív externáliákkal. Erről még az említett, a világ egyik első számúnak tartott, 872 oldalas egyetemi kézikönyvében sincs szó.²⁷ Elvégre a közlekedés nyomában lepusztuló litoszférában, atmoszférában, hidroszférában nem vagy csak nagyon nehezen ragadhatók meg az okozott károk. A negatív externáliák közé sorolhatjuk továbbá a balesetek, a zajártalom többletkiadásait. A közutakon folyó embercsempészet, prostitúció, kábítószer-kereskedelem döntő része a komparatív előnyt „hordozó” közlekedési eszközökhöz kötődik, a kamionokhoz, a vasúti vagonokhoz, a teherhajókhoz, a repülőgépekhez. Ezek rendvédelmi „kezelése” is levonandó a realizált komparatív előnyből; amit tehát nyert a termelő, a kereskedő és a fogyasztó az egyik oldalon, azt, sőt esetenként annak végzetesen többszörösét elveszítik ugyanők, amikor adóznak, amikor a klímaváltozás, a helyi közlekedés, a migráció stb. okozta kihívásokkal nap mint nap küzdenek. Az eddigi bőséges negatív externáliák adatolását feleslegesnek érezzük, evidenciának tekintjük, ráadásul a komparatív előnyök dogmájának, illetve gyakorlatának a legsúlyosabb következményeit még mindig nem említettük! Gondoljunk a pár óra alatt a Földön szétteríthető baktérium- és vírusfertőzések okozta ártalmakra, de még inkább a helyi közösségek, régiók szétzilálásának gondjaira (lásd a mottót, Keynes ezúttal is zseniális gondolatait!). Ez utóbbiak már nem illeszthetők a legtágabban vett költség-haszon kalkulusba, itt a létfeltételeket ostromolja a primitív homo oeconomicuson alapuló közgazdasági emberkép, az erősen fogyatékos utilitarizmus, a pszeudo-piacgazdaság, illetve az ezer sebből vérző komparatív előnyök dogmája. Ezúttal csak az utóbbit kívántuk nyilvánvalóvá tenni.

ÖSSZEFOGLALÁS, TÁRSADALMI IMPLIKÁCIÓK

A dolgozatban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az uralkodó nemzetközi gazdaságtan egyik legismertebb kézikönyvében Krugman és Obstfeld milyen kimondott és ki nem mondott előfeltevéseken keresztül jut el a közgazdaságtan szakállás dogmájának megerősítéséhez. A szintetikus igényű modell végső célja Krugman és Obstfeld világgazdasági víziójába torkollt. Itt az ideje – üzenik a szerzők –, hogy a korunk legfontosabb komparatív előnyök forrását jelentő mechanizmusa, a volumengazdaságosság új világgazdaság-szerveződési formának adjon teret. Nevezetesen: „az egy cég termeljen a világ minden fizetőképes földlakójának egy bizonyos terméket” kora jött el. Ez a mikroökonómiai konklúzió könnyen átfordítható makroökonómiába, illetve nemzetközi gazdaságba: itt az ideje, hogy újabb lépéseket tegyen az emberiség a világ-állam létrehozatala irányába.²⁸

Kritikánk arra irányult, hogy ezt a szellemi (gazdasági és gazdaságelméleti) és morális eltévelyedést a saját fogalmi keretei között leplezzük le. A Krugman–Obstfeld-modell szinte minden előfeltételéről, minden elemzés tárgyává tett, modellbe

vont jelenségről – megítélésünk szerint – szinte játszi könnyedséggel kimutattuk, hogy egyoldalú, téves, esetenként elemi filozófiai antropológiai, ontológiai, axiológiai, etikai normákat sért. E konklúzió megfogalmazásában a legkiválóbb klasszikus közgazdászokat és a modern kor legkiválóbb civilizációkritikusait (világnézeti alapállásuktól függetlenül) követhettük.

Az utilitarizmus (fogyassz többet és többfélét) Bentham után a nyugati társadalom gazdaságsszerveződésének alapelvevé vált; dicsőségesebb korok (a görögöktől egészen a 19. század elejéig) pontosan ismerték az utilitarizmust, látták magyarázó erejét, de látták korlátait is, így nem vált egyetlen komoly szellemi áramlat attribútumává sem. A közgazdaságtanban a szubjektív határhaszon-elmélet viszont sikerre vitte s a mai napig mérgezi általa a világ szellemi életét és gyakorlatát.

A világgazdaság erőviszonyai mögött az outputok/inputok árárányainak átrendeződése áll, és vice versa. A fékevesztett népesség- és gazdasági növekedés az utilitarizmussal megfertőzött világgazdaság nemzetgazdaságaiban, régióiban bőségesen ki-termeljük az outputok/inputok árárányváltozásait, s ez kellően motiválja a gazdasági szereplőket, hogy törekedjenek az új és legújabb komparatív előny kínálta lehetőségek kihasználására. Az elmúlt kétszáz évben abnormálissá duzzadt világnépesség és gazdasági potenciál a rendkívül problémás technológiai változással „olajat önt a tűzre”, s tovább táplálja a globális veszélyforrásokat, a Föld ökoszisztémájának tönkretételét, a társadalmi együttélési viszonyok szétláálását és az emberi psziché összezavarodását. Itt a legelemibb logikai szabályok is sutba kerülnek. Az uralkodó technokrácia arctalan képviselői, a gyakorlati szakemberek nem győzik hangsúlyozni a technológiai változás szükségszerűségét. Noha Hésziodosztól Heideggerig a legkiválóbb gondolkodók – világnézeti alapállásuktól függetlenül – épp az ellenkezőjére figyelmeztetnek. Nincs itt szó semmiféle szükségszerűségről, de kollektív butaságról s e butaság leple alatt egy szűk csoport hatalmának érvényesítéséről annál inkább. Søren Kierkegaard időben, a kapitalizmus hajnalán felhívta a figyelmet a technika mindenhatóságát vallók érvelésének elemi logikai hibájára: „Minden, ami keletkezik, éppen keletkezése révén bizonyítja, hogy nem szükségszerű; mivel a szükségszerű az egyetlen, ami nem keletkezik, mert a szükségszerű van” (Kierkegaard, 1997:99–100).

A néhány évtizedes, legfeljebb alig több, mint százéves emberléptéket vesztett (mert túl gyors, mert túl nagy, mert pusztítóan tömegszerű) nagytechnika (atomenergia, biotechnika, kemikáliák, informatika stb.) ad absurdum szükségszerűségéről beszélni olyan fokú kommunikációs torzulás, amely a „Nagy Reccs”-ek egyik okává válhat. A nagytechnika aggasztó ökológiai, társadalmi és individuális következményeiről már szoltunk.

Krugman és Obstfeld az új növekedésemeléttől kölcsönözve a gondolatot, a volumengazdaságosságtól növekvő hozadékú gazdaságot és ennek megfelelő világgazdasági rendet vár, és ebből következőleg a technika megszállottjaival karöltve, az újabb és újabb ipari forradalomtól (napjainkban az informatika innovációiban a negyedik ipari forradalmat látják) a kánaán beköszöntét ígérjük. A gazdaságtörténeti tények viszont arról árulkodnak, hogy minden eddigi „ipari forradalom” világszinten soha nem látott vagyoni különbségeket szült, az abszolút és a relatív nyomorgók, éhezők lélekszáma,

illetve aránya pedig egyre nagyobb lett.²⁹ A méretgazdaságosság mint a technológiai változásnak egy uralkodóvá váló megjelenési formája olyan fokú kulturális diverzitás-vesztést indított útjára, amely az emberi létezés ontológiai alapjait kísérli megrendíteni. Csíraszerű jelenvalóságát „teszko-paradoxonnak” neveztük, s libertinus-sztálini jelenségnek tartjuk. A képtelennek tűnő fogalompárosítás hűen tükrözi Krugman és Obstfeld általános kereskedelmi modelljének természetét; a tökéletes világgazdasági piac kezdeti előfeltevéseitől a modell kifejtése során bontakozik ki – a szerzőpárost követve – az „egy cég termeljen egy terméket a világon” elképzelés. Itt már csak a helyettesíthető termékek monopóliumai között értelmezhető a verseny, s mivel itt a szereplők száma erősen korlátozott, rövid idő alatt lejátszódhatnak a fúziók, a valódi szupermonopóliummá válások. A monopóliumok közötti harcnak ezzel még nem lenne vége. A harc az oligarchák között azért folya, hogy milyen jószágokból álljon össze az identitásától megfosztott, „biomasszának” tekintett tömegember fogyasztói kosara. E harc konszolidálását lenne hivatott a világállam biztosítani.

Az uralkodó közgazdaságtan apológiáinak törekvései mögött a világállam gazdasági és technikai szükségszerűségének felettébb ingoványos, legfeljebb szűk csoporttereket (oligarchák) szolgáló indokai állnak. Ezt a minden elemében problémás, globalokrata libertinus gazdasági szemléletet ezúttal saját fogalmi bázisán lepleztük le. Az autarkia fontosságát előtérbe helyezők (pl. Keynes, Daly) a Krugman–Obstfeld-féle globális törekvésekkel szemben pontosan az ellenkező irányt jelölik meg: a világ dezintegrációja, a regionalitás előtérbe helyezése hordozhat csak emberi világot, minden filozófiai antropológiai, ontológiai, gnoszeológiai, axiológiai és etikai megfontolás ezt igazolja, ezt követeli a hatékony szabályozás, a szabályozók és a szabályozottak emberléptékű távolsága is. A görögök ebben a vonatkozásban is megkérdőjelezhetetlen támpontokat hagytak örököül. Arisztotelész politikai (társadalmi) és gazdasági szempontból vizsgálta, mekkora lehet az optimális népességű polisz: „...a legfontosabb az, hogy annyi lakos legyen, amennyi a politikai közösségnek megfelelően rendelkezik a boldog élethez szükséges autarkeiával, bár lehetséges, hogy vannak ennél sűrűbb lakosságú, nagyobb városállamok is, de ez, mint mondtuk, nem mehet a végtelenségig. Hogy pedig mi a fokozásnak a határa, azt tapasztalatból könnyen megítélhetjük. A városállami tevékenység ugyanis részint a vezetők, részint az alattvalók dolga – és pedig a vezető feladata a rendelkezés és a bírói döntés; ahhoz azonban, hogy valaki igazságosan döntsön, és hivatalát méltón betöltse, feltétlenül szükséges, hogy a polgárok elismerjék egymás képességeit, hiszen ha ez nem áll fenn, ott szükségképpen rosszul mennek a hivatali és bírói ügyek. Egyik téren sem igazságos a vaktában való döntés, ami pedig a túlnépesedésnél nyilvánvalóan bekövetkezhethetné” (Arisztotelész, 1984:284). Az idézett szöveg az optimális lélekszámú polisz kritériumául az autarkia (autarkeia) társadalmi szempontját helyezte előtérbe. A társadalmi viszonyok akkor lehetnek hitelesek, akkor érvényesülhet a közösség kohéziója, és akkor biztosítható az igazságosság, ha a polgárok vertikális és horizontális kapcsolataiban érvényesül az ember és ember közötti közvetlenség. Az autarkia gazdasági aspektusa arra a területre utal, amely biztosítja a polisz gazdasági jólétét („...ha a föld mindent megte-rem; ...ha mindenünk megvan, és semmiben sem látunk szükségét”); kiterjedésre és

nagyságra pedig akkora legyen, hogy a rajta élők kényelemben élhessenek, szabadon és mértékletesen” (Arisztotelész, 1984:284). Az optimális népességű településeknek Arisztotelész szerint egyetlen kritériuma van, az autarkia, amely két nézőpontnak kell hogy megfeleljen: társadalmi szempontból biztosítsa a közvetlenséget, gazdasági szempontból pedig az önellátást. A közvetlenség intenzitása a települések lélekszámának növelésekor csökken, az önellátás viszont a terület, illetve a lélekszám növekedésével nő. A két „függvény” optimuma nyilván a metszéspontban van, ez a humánétológusok szerint kb. 1200–30 000 főt jelent (Csányi, 1999, 8. fejezet). Ezt az optimumot a világ népességszámának növekedése és az új kommunikációs technika lényegében nem érinti. (A metropoliszok még emberinek nevezhető működését is az 1200–30 000 fős közösségi fürtök létezése tartja csak fenn.³⁰)

A globalokrata libertinus hatalomgazdaság logikája szerint mindaddig érdemes szakosodni, amíg az érintett eladók és a vevők – egy előző állapothoz képest – szűk piaci értékelés szerint jól járnak. A világkereskedelem történetében mindig ez a megfontolás motiválta a termelőt és a megrendelőt, illetve a közvetítő kereskedőt is. Az alapanyagok, az alkatrészek, a félkész termékek termelési láncok szerinti bolyongása úgy fejeződik be, hogy valamelyik transznacionális vállalat védjeggyel jegyzett késztermékként megtalálja a világ számos pontján a végső fogyasztót. A világkereskedelemben három korszakot határolhatunk el.

– Az ókori kezdeti időktől a tömegtermelés koráig (gabona, bor, só, fa, kalikó, kötél stb.) és az exkluzív javak (fűszer, selyem, arany, ezüst stb.) kereskedelmére koncessziókat adott a mindenkori hatalom. Pl. a Krím félszigetről Attikába érkező búza speciális intézményi keretek között (empórosz) kerülhetett a fogyasztóhoz (Polányi, 1984, 6. fejezet). A felfedezések korától a velencei, a genovai, az antwerpeni, az amszterdami, majd angol hajók olyan szövetségek, társaságok keretei között működtek, amelyek mögött az uralkodók, később nagy hatalmú városi tanácsok, végül kormányok álltak. A 17–18. században a világkereskedelem centruma Velence, Genova ellenőrzése alól átkerült Flandriába, kivált Amszterdam játszotta a főszerepet. „1666-ban az amszterdami tőzsde tőkéjének háromnegyed része a Keleti-tengeren lebonyolódó kereskedelmet szolgált, és csak negyed része állt az indiai kereskedelem részére. Ugyanebben az időben a Keleti-tengerre kifutó száz hajóval szemben Kelet-India felé csak egy vitorlázik el” (Homonnay, 1946:59). A hajók teljesítményéről – Fernand Braudel becslése alapján – annyi mondható el, hogy Európa a 17. század elején kb. 600-700 ezer tonnát képviselő hajótérrel rendelkezik, a 18. század végére ez a szám megötszöröződik (kb. 3372 ezer tonna), évi három fordulót feltételezve ez kb. 10 millió tonna forgalmat jelentett, s ez egy mai nagy tengeri kikötő forgalmának felel meg.³¹ Korábban már jeleztük, hogy a kapitalizmus hajnalán a világtermelés alig több, mint egy százaléka került csak nemzetközi forgalomba.

– Az ipari forradalmat (gőzgépek) követően továbbra is a tengeri kereskedelem játssza a főszerepet, a klasszikus tömegáru (gabona) mellett megjelenik az új energiahordozó, a szén, a vasutak épülésével a vasáru. A forgalmat továbbra is csak az óriáscégek bonyolítják. A 19. század végére a világtermelés 4-5%-a kerül nemzetközi forgalomba.

– A harmadik ipari forradalom (az elektromosság, a robbanómotorok, a kemikáliák, a biotechnika, az informatika kora) teremti meg a 20. században, hogy a nélkülözhetetlen alapanyagokon és energiahordozókon túl a gépek, a járművek és a fogyasztási cikkek is útra keljenek a komparatív előnyök realizálásának reményében. (A gazdaságtörténeti hűség megköveteli azt a megjegyzést, hogy ez az expanzió valójában a 20. század második felében bontakozott ki, a 20. század első felének két világháborúját jelentős részben a létfontosságú energiahordozók és ásványi anyagok feletti hatalom újraelosztásának igénye motiválta.)

Napjainkban a világtermelés valamivel több mint 20%-a kerül nemzetközi forgalomba. Formálisan továbbra is a nemzeti kormányok szabályozzák a nemzetek közötti áru-, tőke- és munkaerő-forgalmat. Valójában viszont a nemzetek által létrehozott s a 20. század második felében kvázi önállósodott nemzetek feletti szervezetek (WTO, Világbank-csoport pénzügyi intézményei, Európai Unió stb.) játékszabályai érvényesülnek, s ezeket a játékszabályokat a nemzetközi áru- és tőkeforgalom döntő részét adó multi- és transznacionális cégek igényeihez igazítják (a multi- és transznacionális társaságok között a megkülönböztetett szerepet a világot behálózó pénzügyi intézmények játsszák). Tevékenységük nyomában jár az egységes jogszabályi és intézményi rendszer kialakításának igénye, az infokommunikáció glóbuszt behálózó rendszerének kiépítése, a közlekedés határtalan kiterjesztése, s vele a természet reprodukciós köreit szétziláló negatív externáliák szétterítése, a szükségletek világszintű uniformizálása (tesztkó-paradoxon), a munkamegosztás embert felparcellázó, értelmes – produkcióhoz kötött – munkatevékenységtől való megszabadítása, a munkaerő globális léptékű mobilizációra kényszerítése révén az ember gyökértelenítése stb. Ezek lennének – közelítésünkben – a globalizáció hátrányai. S ezzel szemben – a Krugman–Obstfeld-modellt követve – valójában egyetlen „pozitív” érv hangzik el. A komparatív előnyök érvényesülése révén az emberiség fogyasztási szintje emelkedik, s ez az emelkedés egyben a szuverén világpolgárok szabad választását is garantálja. Ha ez utóbbiakban lenne némi igazság – természetűen igyekeztünk bizonyítani, hogy nincs –, akkor is maga alá temetnék a globalizmus ellen felsorolt érveink. A globalizációban, végső soron a világállam létrehozatalában érdekelt libertinus oligarchák süketté váltak az ellenérvekre, és vakká a határtalan mikroszakosodás és makrointegrálódás hátrányaira, esetenként életellenességeire. Több évszázados helyi közösségeket, több millió éves ökoszisztémákat tesznek tönkre azok a multi- és transznacionális cégek, amelyek Afrika, Ázsia, Latin-Amerika, Kelet-Európa erőforrásaira s főként olcsó munkaerejére építve szorgalmazták a szakosodást. A globalizmusban érdekelt anyagi támogatását élvezik azok a hangadó kulturális rétegek, amelyek az így kialakult világállapotot mint multikulturalitást, mint posztmodern, mint a libertinus társadalomszervezési rendet apologetizálják. Azok az ellenvetések, amelyek a globalizmust alapelveiben kérdőjelezzik meg – bármennyire legyenek beláthatóak –, újból és újból megfogalmazásra és érvényesítésre várnak.

A globalokrata libertinus hatalomgazdaságban természetesen már nem is a gazdaságon van a hangsúly, ellenkezőleg, a gazdaság csupán a hatalom eszköze. A hatalom „thümosza” (önérvényesítése) pedig a médiákban, minden idők egyik legproblematisabb emberi nagytechnikájában, különösen hatékonyan érvényesíthető.

Gondosabb közgazdasági elemzések időben felhívták a figyelmet az ún. modern kor (1789-től, a nagy francia forradalomtól számítva a modern kort) veszélyeire. Az elmúlt valamivel több, mint kétszáz év zsákutcájában a legkiválóbb civilizációkritikusok figyelmeztetései is önmagukért beszélnek. A viszonylag rendezett szerves sokszínűség – az emberiség több ezer éves kultúráira gondolunk – kitermelték azokat a védekezési módokat, amelyek azonnal működésbe léptek, ha egy-egy régiót, nemzetet, birodalmat támadás ért. A világállamot célzó globalizmus a rendezett szerves sokszínűség helyére a rendezett egyneműséget ígéri, így fennáll annak a veszélye, hogy az emberiség a még emberinek nevezhető kulturális küszöb szintje alá süllyed.

A reményről is szóltunk: a nemzetállamok világállamba szerveződésének törekvésével szemben – a filozófiai antropológiai, az ontológiai, az axiológiai, az etikai, az ökológiai és humánökológiai evidenciák alapján – a szuverén, közös érdekű nemzetállamok ezek régiói kell hogy előtérbe kerüljenek. Jó példa a Visegrádi Együttműködés ilyen irányú törekvése. A lokalitások, az értelmes életterek és tartalmas életvilágok irányába indulva reménykedhetünk csak a gaia-ökoszisztéma egészségének visszaállításában, a társadalmi együttélési viszonyok sokszínűségének megőrzésében és az emberi psziché egészségének redvivusában.

JEGYZETEK

¹ Idézi Daly–Cobb, 1989:209.

² Lásd Balogh, 1994; a 9. fejezet tárgyalja keynesisza alapon a nemzetközi gazdaság és a világ gazdaság fonákságait.

³ Közletésünk ugyan a nemzetközi kereskedelemre összpontosít, de a nemzetgazdaságok keretein belül is a komparatív előnyök mozgatójáz az áruforgalmat, s itt is fennállnak kritikai általánosításaink.

⁴ Nemzetközi gazdaságtani kérdések elemzéséért Nobel-díjat kapott (2008) közgazdász.

⁵ Lásd részletesen *A külkereskedelem alapmodellje* című alfejezetet.

⁶ A komparatív előnyök alapmodelljeire építő, ezeket finomító elképzelések száma meglehetősen magas, itt csak felhívjuk a figyelmet néhány neofaktor-elméletre: Raymond Vernon termékéletciklus-elméletére, Staffan B. Linder keresleti tényezőket hangsúlyozó elképzeléseire, Michael E. Porter ún. gyémánt-modelljére (ez utóbbi a kompetitív előnyök praktikus osztályozását adja, de ezek egyben a komparatív előnyöket is jelentik).

⁷ Az isoértékvonal az azonos nemzetikibocsátás-értéket képviselő jószágkiosarak halmazát jelenti; matematikai eszközökkel élve: egy kétjóságos térben lineáris függvényként ragadjuk meg (lásd az *1. ábrát*).

⁸ A termelési lehetőség határa a rendelkezésre álló erőforrások optimális kombinációja melletti outputok kombinációjának halmaza.

⁹ A „szuverén fogyasztó” az uralkodó neoklasszikus szintézist képviselő közgazdászok modelljeiben egy rendíthetetlen szereotíp prekonceptió. Tarthatatlansága nyilvánvaló, elég, ha felhívjuk a figyelmet Philip Kotler „néhány” általános kommunikációs és promóciós eszközökből álló katalógusára: 16 reklámttechnikával (nyomtatott és audiovizuális reklám, csomagolás melléklete, postázás, mozgókép stb.), 13 értékesítési ösztönzéssel (verseny, játék, áruminta-bemutató, szórakoztatás stb.), 6 propagandamódszerrel (sajótájékoztató, szemináriumok, PR stb.), 6 személyre szabott értékesítési eljárással (bemutató, telemarketing, ügynöki áruminták stb.) ostromlott a „szuverén” fogyasztó. Kotler, 1988:46.

¹⁰ A szubjektív határhaszon-elméletben a közömbösségi görbe az azonos összhasznú jószágkombinációkat tartalmazza.

¹¹ A szubjektív határhaszon-elmélet az utilitarizmuson alapszik. Az emberiség kultúrtörténetében nem ismerünk olyan korszakot (görögök, Római Birodalom, skolasztika, reneszánsz), ahol az utilitarizmust

- általános társadalom- és gazdaságrendező elvként fogadták volna el, de még a liberális korszak jelesei is tarthatatlannak látják az utilitarizmus abszolutizálását (lásd erről Rawls, 1997). Ezzel szemben az uralkodó közgazdaságtan megkérdőjelezhetetlenül ragaszkodik ehhez az alapálláshoz. Az áttörés a 19. század elején született, Jeremy Bentham nevéhez szokás kötni. A szubjektív határhaszon-elmélet bírálatát lásd részletesen Somogyi, 2015, 1. fejezet.
- ¹² A „homo oeconomicus” közgazdaságtani primitív emberkép a 19. század elején a zsurnalizmus világában született, rendületlenül tartja magát korunk új neoklasszikus szintézisében is. Bírálatát lásd Petőné Csuka–Majoros–Somogyi, 2008.
- ¹³ Az új gazdaságsszerveződési mód (a kapitalizmus) csak a 19. század közepén kapott nevet. A protokapitalizmus gyökérvilága természetesen a korai reneszánszban is kimutatható.
- ¹⁴ Thomas R. Malthus híres munkájának első változata 1798-ban jelent meg, itt az 1803-ban kiadott bővített, javított kiadásból idéztünk. Idézi Semlyén, 1982:61–62.
- ¹⁵ Bentham, Jeremy (1970): *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation [1789]*. Ed. J. H. Burns and H. L. A. Hart, The Athlone Press, London. Magyarul: Bentham, 1977. A görögök, a skolasztika, de korunk legnagyobb gondolkodói (John Rawls, Martin Heidegger stb.) számolnak az utilitarizmussal, de elutasítják annak lehetőségét, hogy az utilitarizmus fundamentális társadalom- és gazdaságrendező alapelv legyen. A neoklasszikusok, illetve az új neoklasszikus szintézis, tehát az uralkodó közgazdaságtan – ezzel szemben – rendületlenül az utilitarizmuson alapul!
- ¹⁶ Technológiai változáson mindazon szervezési, vezetési, műszaki, pénzügyi, marketing, logisztikai stb. újítást (innovációt) értve, amelynek során egy gazdasági rendszer – itt nemzetgazdaság – hatékonysági szintje emelkedik. Jeleztük, hogy vannak olyan átrendeződések, amelyek nem járnak hatékonyság-szint-emelkedéssel. E fejezet végén pedig arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a technológiai változás gazdasági hatásán túlmutató következményei végzetesen pusztítók is lehetnek, kivált ökológiai, társadalmi és az emberi psziché vonatkozásában.
- ¹⁷ Az idézet a *Munkák és napok* című műből származik.
- ¹⁸ Martin Heidegger technikakritikáját hitelesen interpretálja Friedrich-Wilhelm von Herrmann a *Technika, politika és művészet a Beiträge zur Philosophie*-ban című előadásában. Idézi Fehér, 1991:39–58. Lásd továbbá Heidegger, Martin (1953): *Kérdések a technika nyomán*. Idézi Tillman, 2004. Ugyanezt a hangot képviselik a legjelesebb liberálm marxisták is, Habermas, 1954 vagy Marcuse, 1990.
- ¹⁹ J. Habermas idézetéből kiemelve. Az eredeti szöveg így hangzik: „A technikai fejlődést a perfekció dinamikája hajtja előre. E fejlődés a céltalan expanzió jellegével bír, amely egyúttal eltávolít a dolgokkal való kapcsolatgazdag, szemléletesen ellenőrizhető bánásmódtól – azaz eltorzízza a világot” (Felkai, 1993:16).
- ²⁰ A globalokrata libertinus technofetizizmus kifejezésben a „globalokrata” arra utal, hogy döntő részben egy „csinált” mechanizmusról van szó, a libertariánus oligarchiák csinálmányáról; a libertinus kifejezés az egyébként is problémás liberalizmus elfajzására utal; a technofetizizmus mögött pedig az individualitást, a személyességet, a közvetlenséget, az autentikus közösségséget (ezek közelítésünkben nem egymást kizáró fogalmak, ellenkezőleg, mértékek között értelmezve kölcsönösen feltételezik egymást) negáló törekvések állnak.
- ²¹ A kiemelést az indokolja, hogy a volumengazdaságosság gazdasági hatékonyságszintet emelő hatásán túl (ez vált a gazdasági növekedés legfőbb elemévé) az ökológiai és társadalmi következmények számbavétele különös figyelmet követel. A volumengazdaságosság növekedése egyébként akkor következik be, ha a termelés volumenének növelése során a fix költségek állandók, vagy kevésbé növekednek a változó költségek mellett.
- ²² A méret- és a volumengazdaságosság szinonim fogalmak.
- ²³ A növekvő hozadék azt jelenti, hogy azonos befektetés-növekmény egyre nagyobb hozadékkal jár. Meyer Dietmar az ún. új növekedési elmélet ismertetésekor hívta fel e törekvésre a figyelmet (Meyer, 1995). A hagyományos, illetve az uralkodó közgazdaságtan a csökkenő hozadékokra épít, tehát azonos befektetés-növekmény jellemzően egyre kisebb hozadékot eredményez.
- ²⁴ Krugman–Obstfeld vulgáris modelljét követjük, ezáltal is szeretnénk láttatni, hogy milyen ingtag lábon állnak azok az érvek, amelyek az ún. világállam-koncepciót vannak hivatva direkt vagy implicit módon megalapozni. Lásd Krugman–Obstfeld, 2003, 6. fejezet.

- ²⁵ Az elsőséget sokan Rachel L. Carson könyvének tulajdonítják. Lásd Carson, 2007.
- ²⁶ Aleksandr Dugin orosz gondolkodó különösen nagy meggyőző erővel írja le a libertinus ideológia fasizmust, bolsevizmust felülmúló eme elfajzását. Lásd: A. Dugin köszönti könyvének magyar kiadását. www.youtube.com/watch?v=35pnicW63rk&t=39s. Továbbá Dugin, 2017, 11. fejezet.
- ²⁷ Krugman–Obstfeld elemzett munkája egy ízben említ egy „visszataszító” példát, ti. az USA azért „akadékoskodott” a mexikói tőkehalimpor kapcsán, mert a mexikóiak delfineket veszélyeztető módon halásztak a tőkehalakra. (A félreértések elkerülése végett: Krugman és Obstfeld az USA eljárását ítéli felháborítósnak!) Lásd Krugman–Obstfeld, 2003:267.
- ²⁸ Krugman–Obstfeld modelljének bemutatásakor az előfeltételek, a levezetések vonatkozásában rabszolgai módon követtük a szerzőpárost, a következtetések végiggondolásában viszont olyan heurisztikai utat választunk, amely segíti nyilvánvalóvá tenni a modell igazi üzenetét, s ennek fényében könnyebb lesz megérteni elsősorban Krugman nagy hatású publicisztikai tevékenységét. Lásd erről a világ széles nyilvánosságának íródott infantilis című, tendenciózus üzenetű könyvét (Krugman, 2012).
- ²⁹ Meyer Dietmar felhívta a figyelmet, hogy a növekvő hozadékon alapuló gazdaságmélet felszámolná a csökkenő hozadékokra épülő, U alakú költségfüggvényekre alapozó, szubjektív határhaszon-elméletet. A világállam víziójában gondolkodó embernek persze ez bagatell áldozat lenne (Meyer, 1995).
- ³⁰ Csete György építész személyes közlése 1995-ben.
- ³¹ Braudel, 1985:360–361, tartalmi idézet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arisztotelész (1984): *Politika*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Balogh Tamás (1994): *Mit ér a hagyományos közgazdaságtan?* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Barócsi Zoltán – Somogyi Ferenc (2010): Mit hordoznak a régiók? In Beszteri Béla – Majoros Pál – Zimlér Tamás (szerk.): *Magyarország határ menti térségeinek és városainak fejlődése a rendszerváltás és európai uniós tagságunk következtében*. MTA VEAB, Veszprém.
- Bentham, Jeremy (1977): Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe. In: Márkus György (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bogár László (2003): *Magyarország és a globalizáció*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Braudel, Fernand (1985): *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Brzezinski, Zbigniew (1999): *A nagy sakktábla. Amerika világhatalma és geostratégiai feladatai*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Carson, Rachel (2007): *Néma tavasz*. Katalizátor Könyvkiadó, Páty.
- Chrudinák Alajos (2014): Ukrajna. Amerikai–orosz konfliktus. *Magyar Fórum*, május 8.
- Csányi Vilmos (1999): *Az emberi természet*. Vince Kiadó, Budapest.
- Daly, Herman E. – Cobb, John C. (1989): *For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*. Beacon Press, Boston.
- Dugin, Alexander (2017): *A negyedik politikai eszme*. Kvintesszencia Kiadó, Debrecen.
- The Economist (2011): Quantifying History. Two Thousand Years in One Chart. *The Economist*, June 28, www.economist.com/graphic-detail/2011/06/28/two-thousand-years-in-one-chart.
- Fehér M. István (szerk.) (1991): *Utak és tévutak. Előadások Heideggerről*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- Felkai Gábor (1993): *Jürgen Habermas*. Áron Kiadó, Budapest.
- Habermas, Jürgen (1954): Die Dialektik der Rationalisierung. *Merkur*, Jg. 8, Heft 78, 701–724.
- Harford, Tim (2008): Krugman Wins Nobel Prize for Economics. *Financial Times*, October 13, www.ft.com/content/c9cc37ee-991b-11d0-9d48-000077b07658.
- Hésziodosz (1974): *Istenek születése. Munkák és napok*. Magyar Helikon, Budapest.
- Homonnay Farkas (1946): *Banktörténet. A fizetésközlés fejlődése Babylontól napjainkig*. Officina Kiadó, Budapest.
- József Attila (1980): Munkások. In: *József Attila minden verse és versfordítása*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

- Kierkegaard, Søren (1997): *Filozófiai morzsák*. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Kotler, Philip (1998): *Marketingmenedzsment*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Krugman, Paul R. – Obstfeld, Maurice (2003): *Nemzetközi gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika*. Panem Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Krugman, Paul R. (2012): *Elég legyen a válságból! Most!* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Marcuse, Herbert (1990): *A egydimenziós ember*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Marx, Karl (1973): *A tőke I.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Meyer Dietmar (1995): Az új növekedésmélt. *Közgazdasági Szemle*, 42. évf., 4. sz., 387–398.
- Mill, John S. (1900): *Principles of Political Economy II*. The Colonial Press, London, New York.
- Petőné Csuka Ildikó – Majoros András – Somogyi Ferenc (2008): A „homo oeconomicus” fogóságában. *Polgári Szemle*, 4. évf., 2. sz.
- Polányi Károly (1984): *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Portfolio.hu (2014): Elképesztő számok a világ adóságáról. *Portfolio.hu*, március 10., www.portfolio.hu/gazdasag/elkepeszto_szamok_a_vilag_adossagarol.196333.html.
- Rawls, John (1997): *A igazságosság elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Semlyén István (szerk.) (1982): *Népesedésrobbanás – egyke*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Smith, Adam (2011): *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól II*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Somogyi Ferenc (2015): *Tigrislovaglás, avagy a globalitás áfuma ellen való orvosság*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Tillman József Attila (szerk.) (2004): *A későújkor józansága II*. Göncöl Kiadó, Budapest.

Giday András–Árva László

A méretfüggő vállalati adózás

A kkv-k megvédése a globalizáció negatív hatásaitól

Size-Related Corporate Taxation

How to Protect SMEs From the Adverse Effects of Globalization?

Összefoglalás

Cikkünkben mindenekelőtt át kívánjuk tekinteni, hogy a 20. század végén kialakult, sajátos globalizációnak milyen a jellemző működési modellje, és hogy ez a működési modell miként hatott az olyan elmaradott perifériaországok gazdaságára és társadalmára, mint amilyen Magyarország is volt a kilencvenes évek elején. Az alapkérdésünk: mi az oka a hazai középvállalatok viszonylagos versenyképtelenségének a nagy nemzetközi vállalkozásokkal szemben, és miként lehetne ezt a versenyhátrányt piacconform módszerekkel csökkenteni. Az elemzés során egyrészt áttekintjük a globalizációra vonatkozó igen gazdag hazai és nemzetközi szakirodalmat, valamint számításokat végzünk a javasolt megoldás(ok) pénzügyi (költségvetési) hatásaira vonatkozóan. Az általunk is javasolt, vállalati méret nagysághoz kapcsolódó társasági adó, illetve a szintén vállalati méret nagysághoz kapcsolódó társadalombiztosítási elvonások nem jelentenek piactorzítást, hanem inkább a normális piaci verseny helyreállításának lehetnek az eszközei. Reményeink szerint a javaslatok egy működőképes makrogazdasági megoldást szolgáltathatnak nemcsak Magyarországon, hanem egyéb, hasonló helyzetben lévő országoknak is.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: L26, H2, F6, J3

Kulcsszavak: kis- és közepes vállalkozások, transznacionális vállalatok, globalizáció, vállalati adózás, versenyképesség

DR. GIDAY ANDRÁS, a közgazdaság-tudományok kandidátusa (andras.giday@gmail.com), DR. HABIL. ÁRVA LÁSZLÓ, a közgazdaság-tudományok kandidátusa, az École Supérieure des Sciences Commerciales d'Angers (ESSCA) Budapesti Tagozat professzora (laszlo.d.arva@gmail.com).

Summary

This article primarily gives an overview of the typical operational model of the peculiar globalization that evolved at the end of the 20th century and its impact on the economies and societies in the backward periphery, including Hungary, in the early 1990s. The basic questions are: what is the reason for the relative non-competitiveness of Hungarian medium-sized companies in comparison to large international companies, and how can this competitive disadvantage be reduced with market-conformant methods? An overview is given of the extensive Hungarian and international literature on globalization, and calculations are made on the financial (fiscal) impacts of the recommended solution(s). The size-related corporate tax and size-related social insurance dues proposed by us do not distort the market, and can rather serve to restore regular market competition. We hope that these recommendations may serve a viable macroeconomic solution for Hungary as well as other countries in a similar situation.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: L26, H2, F6, J3

Keywords: small and medium-sized companies, transnational corporations, globalization, corporate taxation, competitiveness

A GLOBALIZÁCIÓ SZAKASZAI

A globalizáció már több száz, mások szerint azonban akár ezer éve is zajló folyamat, van, aki már a Római Birodalmat is egyfajta globalizációnak tekinti, de a történészek és közgazdászok általában egyetértenek abban, hogy a globalizáció alapvetően a nagy földrajzi felfedezések óta létezik (lásd például Benichi, 2007; Katona et al., 2013; Berger, 2003).

Az IMF, a Nemzetközi Valutaalap szerint a globalizációnak a következő főbb aspektusai különböztethetők meg:

- a kereskedelmi tranzakciók nemzetközivé válása;
- a nemzetközi beruházások és a nemzetközi tőkeáramlás;
- nemzetközi migráció;
- a tudás és az ismeretek nemzetközivé válása (IMF, 2000).

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a technológiai, jogi és kulturális globalizációt rendszerint a gazdasági globalizáció előzi meg, és azok mintegy a globalizáció egyéb aspektusainak előfeltételeiként szolgálnak.

A gazdasági globalizációt viszonylag jól lehet mérni, például a kereskedelem és a nemzetközi tőkemozgások összes termeléshez való viszonyával, illetve a nemzetközi mobilitás számaival is. A globalizáció számait elemezve szembetűnő, hogy voltak korszakok, amelyek során a globalizáció csak lassabban változott, míg más időszakokban a globalizáció felgyorsulásának lehettünk a tanúi.

Angus Maddison (2007) által összegyűjtött, hosszú távú gazdasági idősorok alapján viszonylag jó képet kapunk arról, hogy a globalizáció mely időszakokban volt gyors

sabb, és mikor lassult le inkább. A globalizáció eltérő üteme egyébként számos közgazdász vagy szociológus munkáiban felbukkant (pl. Berger, Benichi vagy Maddison). Maddison számai alapján azt látjuk, hogy a globalizáció első hullámára az 1500–1600-as években került sor. Ezt a hullámot egy jelentős globalizációs lassulás követte, majd a „hosszú 19. század”, vagyis a francia forradalomtól az első világháborúig tartó időszak során ismét a globalizáció ütemének gyorsulása következett, míg az 1914-től egészen az 1970-es évekig tartó időszak a globalizáció újabb apályát hozta, amit aztán az 1970-es évektől napjainkig tartó, sokak szerint új jelenségeket is hozó, újabb globalizációs dagály váltott fel. Suzanne Berger kiemelte a 19. századi globalizáció és napjaink globalizációs folyamatainak hasonlóságait, felhívva a figyelmet arra, hogy ahogy a 19. századi globalizáció is egy hosszabb globalizációs apálnak, valamint a nemzetállamok egymásnak feszülő versengésének adta át a helyet 1914-ben, véleménye szerint egy hasonló forgatókönyv nincs kizárva napjainkban sem.

A még máig is ható globalizációs folyamatok tulajdonképpen alapvetően a második világháborút követően, az ötvenes évek második felétől, illetve a hatvanas évektől kezdtek előbb lassabban, majd egyre gyorsabb ütemben megjelenni és kibontakozni a világgazdaságban. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy ez a globalizációs folyamat, amelynek a lényege, hogy a nemzetközi kereskedelem, illetve a nemzetközi tőkeáramlás a nemzeti gazdaságok növekedési ütemeinél gyorsabban növekszik, nem volt előzmények nélküli, és érdekes módon, a globalizáció korábban már legalább egyszer látványosan összeomlott.

Suzanne Berger amerikai szociológus és közgazdász, a Massachusetts Institute of Technology, az MIT kutatója, még 2003-ban, tehát jóval a 2008-as gazdasági válság előtt írt egy nagyon érdekes elemzést, *Notre première mondialisation* (A mi első globalizációnk) címmel. Ebben a könyvben a szerző nem kevesebbet állított, mint hogy az első sikeres globalizációra már a 19. század során sor került, amikor Napóleon bukását, illetve a napóleoni korszakot lezáró bécsi kongresszust, azaz 1815-öt követően a nemzetközi kereskedelem és a nemzetközi tőkevitel hihetetlen ütemű fejlődésnek indult, és ez a globalizációs folyamat el is tartott egészen az első világháborúig. Egyébként más francia közgazdászok (mint például Benichi, 2007) arra is felhívták a figyelmet, hogy már a 19. századi globalizációs hullám előtt is volt példa hasonló globalizációra, nevezetesen a nagy földrajzi felfedezéseket követően, a 15–16. század során, amikor az Európából kiinduló gyarmatosítás folyamata elkezdődött.

Ráadásul a 19. századi globalizáció olyan sikeresnek tűnt, hogy 1909-ben, tehát nem sokkal az első világháborút megelőzően egy angol újságíró, Norman Angell, az angol *The Economist* munkatársa azt írta egy cikkében, amelyet később könyvvé fejlesztve is megismételt, hogy „Európában a 20. században már nem lehetséges háború a nemzetgazdaságok szoros összefonódása miatt”. Szerinte „mindenki jóval többet veszítene egy háborús konfliktusban, mint amennyit azzal nyerni lehetne” (Angell, 1911). Sajnos, az első és a második világháború során elfelejtettek szólni erről a hadviselőknél, és aztán ennek nyomán milliók pusztultak el, romba döntve Európát és Ázsia nagy részét.

Norman Angellt azóta is gyakran felemlégetik ezen téves jóslata kapcsán, itt azonban számunkra érdekesebb, hogy még egy korábban sikeresnek és visszafordíthatat-

lannak látszó globalizációs folyamat is bizony képes volt viszonylag gyorsan, egyik pillanatról a másikra akár hosszabb-rövidebb időre is leállni, sőt, akár teljesen meg is fordulni, helyt adva az egymással vetélkedő nemzetgazdaságok küzdelmének. Az első világháború után ugyanis éppen ez történt, a világkereskedelem, illetve a nemzetközi tőkekitétel erősen lelassult, illetve a háborúk alatt teljesen el is lehetetlenedett, és csak az ötvenes évek végére lendült fel ismételten.

A GLOBALIZÁCIÓ LEGÚJABB DAGÁLYÁNAK ELŐZMÉNYE,
AZ IMPORTHELYETTESÍTŐ IPAROSÍTÁS (ISI) A 20. SZÁZAD KÖZEPÉN

A hetvenes évek globalizációs dagálya alapvetően a 20. század közepén, Celso Furtado (1956; 1964) és Raul Prebisch (1950) munkái nyomán előtérbe került *importhelyettesítő iparosítással* (Import Substituting Industrialisation – ISI) függött össze. Mindketten a Chilében működő CEPAL, vagyis az ENSZ Latin-Amerika és Karib-tengeri Bizottságánál dolgoztak közgazdászként. Furtado a brazil gazdaságról írt munkáiban, Prebisch az argentin gazdaságról készített elemzéseivel alapozta meg az importhelyettesítő iparosítást. A kiinduló gondolat az volt, hogy az első világháború előtti időkben a latin-amerikai országok (akárcsak a világ más elmaradott, nem iparosodott területei is) főként nyersanyagokat, Latin-Amerika esetében elsősorban mezőgazdasági termékeket exportáltak Észak-Amerikába és Nyugat-Európába, és a befolyt valutából ipari termékeket vásároltak ugyanott. Az első és a második világháború, illetve a két világháború közötti nagy gazdasági válság azonban meggátolta ezeket a kereskedelmi kapcsolatokat. Egyrészt a háborúk idején a német tengeralattjárók blokádjá, másrészt a nagy gazdasági válság során az elszegényedett, alacsony vásárlóerővel rendelkező európai és észak-amerikai fejlett országok nem voltak képesek megvenni a latin-amerikai nyerstermékeket, és az ott igényelt iparcikkeket Dél-Amerikába leszállítani.

A latin-amerikai közgazdászok egy része az úgynevezett strukturalista irányzathoz tartozott, akik nagyrészt a CEPAL-ban dolgoztak, és akik erősen hittek az állami segítséggel és központi tervezéssel megvalósított importhelyettesítő iparosításban. Az elméleti érvelést az ötvenes évek elejétől gyakorlati lépések is követték. Ekkortól kezdve sorra kezdték a latin-amerikai országok, valamint más függetlenné vált gyarmatok, mint például India, Indonézia, Észak-Vietnám, illetve több afrikai ország is, kormányzati eszközökkel támogatni a hazai feldolgozóipar létrehozását. Természetesen az ipar kialakítása nem volt egyszerű, és főként nem olcsó dolog, ezért már – az erőszakos állami központosítás mellett – a kezdetektől fogva külföldi hitelekől (is) finanszírozták az importhelyettesítő iparosítást, de az ötvenes-hatvanas évek válságmentes, stabil, inflációmentes gazdasági környezetében ez egyáltalán nem okozott problémát.

Az importhelyettesítő iparosítás elméleti alapjai Friedrich List, illetve John M. Keynes írásaihoz nyúlnak vissza, és a „strukturalista” közgazdászok azt állították, hogy a történelem során minden sikeres ipari ország esetében volt egy erős államilag támogatott és védővámokkal védett, saját erős iparosítási szakasz. Talán nem tévedünk nagyot, ha úgy véljük, hogy ez az importhelyettesítő iparosítás erősen sértette az Egyesült Államok gazdasági érdekeit, hiszen azzal a veszéllyel járt, hogy a korábban

az észak-amerikai ipar korlátlan felvevőpiacát jelentő Latin-Amerika saját termékekkel látja el magát.

Az importhelyettesítő iparosítás kudarcát az alapozta meg, hogy a hetvenes évek elejére egy sajátos, akkoriban stagflációnak nevezett helyzet alakult ki a világgazdaságban, amelyet a gazdasági stagnálás és az infláció együttes fennállása jellemzett. A stagfláció teljesen ellentmondott a hagyományos főáramlatú gazdasági elméleteknek, amelyekben az infláció a gazdaság túlfűtöttségét jelezte, és az infláció leküzdéséhez a kamatok emelése, illetve a költségvetési kiadások visszafogása volt az ajánlott recept. Természetesen ezek a lépések minden ilyen esetben erősen lefékeztek a gazdasági növekedést is. A hetvenes évtized stagflációja esetében azonban nyilvánvalóan egészen más okokban gyökerezett. A fő ok az 1973-as jom kippuri háborút követő arab olijembargó, illetve az irak–iráni háborút követő kőolajtermelés-visszaesés volt, amelyek együttesen azt eredményezték, hogy a kőolajárak az egekbe szöktek. A nyersolajárak hosszú távú áralakulását bemutató adatok szerint, az ötvenes és hatvanas évek során a nyersolaj reálára inkább csökkent, de 1971 és 1987 között több ízben is korábban elképzelhetetlen áremelkedésekre került sor a nyersolaj piacán. Nyilván a vietnámi háború szintén hozzájárult az energiaárak emelkedéséhez és a stagfláció kialakulásához. Itt természetesen kínálati oldalról induló inflációról volt szó, amelyet nemigen lehetett hagyományos, kereslet-visszafogó intézkedésekkel kezelni.

A stagflációra az Egyesült Államok központi bankja, a FED azonban restriktív hitelpolitikával válaszolt, amelynek eredményeként a kamatok hirtelen emelkedni kezdtek, de az áremelkedés ettől még nem lassult jelentősebben, hiszen a szűkös és egyre drágább nyersolaj miatt szinte az összes fontos termék ára emelkedett. Ennek nyomán a hosszú távú kamatalakulási adatok szerint mind dollárban, mind fontban a hetvenes évek során igen jelentős kamatemelkedésekre került sor. Fontban ez a kamatemelkedési szakasz már a hatvanas évek során elindult, dollárban azonban csak később került sor jelentősebb kamatemelkedésekre. Bár ezek a kamatemelések nemigen járultak hozzá ahhoz, hogy a stagfláció gyorsan eltűnjön a világpiacról, ahhoz elegendőek voltak, hogy az importhelyettesítő iparosítást folytató fejlődő országok gazdasági fejlődését megállítsa. Az emelkedő kamatok miatt ugyanis az iparosításhoz szükséges hitelek felvétele egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, és a meglevő hitelek törlesztőrészei is – az emelkedő hitelkamatok miatt – igen gyorsan növekedni kezdtek. Ennek nyomán több fejlődő ország¹ hitelválságba került, amikor a korábban felvett hitelek visszafizetése is nehézségekbe ütközött.

A GLOBALIZÁCIÓ HARMADIK, LEGÚJABB HULLÁMA
A 20. SZÁZAD VÉGÉN: A WASHINGTONI KONSZENZUS ÉS
A TRANSZNACIONÁLIS VÁLLALATOK ÜZLETI MODELLJE

A hitelválságra az a megoldás kínálkozott, hogy egyrészt a hitelek egy részét elengedjék (erre később korlátozott mértékben sor is került), illetve kidolgozták a John Williamson, a washingtoni Institute for International Economics munkatársának nevéhez köthető, úgynevezett washingtoni konszenzust (Williamson, 1989) a fejlődő országok további finanszírozási igényeinek megoldására. Ennek a lényege az volt, hogy a kor-

mányok adják fel a korábbi importhelyettesítő iparpolitikájukat, és a továbbiakban inkább külföldi közvetlen beruházások révén oldják meg a gondjaikat. Ez a javaslat élesen szemben állt a fejlődő országok korábbi, külföldi működőtőke-beruházásokat (Foreign Direct Investment) élesen elutasító álláspontjával.²

Ez volt az az időpont, amikor a washingtoni konszenzus ajánlásait elfogadva a fejlődő országok, illetve a volt szocialista országok – többé-kevésbé – lelkesen feladták korábbi elzárkózási stratégiájukat, és megnyitották gazdaságukat a külföldi beruházások előtt (a latin-amerikai gazdasági növekedésre vonatkozóan lásd pl. Solimano–Soto, 2005 elemzését).

Míg korábban a nemzetközi közvetlen beruházások és az ezek nyomán kialakuló transznacionális vállalatok (tnv-k) egyáltalán nem voltak jellemzőek a világban, a hetvenes évek végétől kezdve ezek a beruházások, illetve a tnv-k egyre jelentősebbekké váltak. Ez volt a globalizáció új hulláma, amely alapvetően különbözött a korábbiaktól. A hetvenes évek globalizációjára az volt jellemző, hogy megjelentek a tnv-k, a nagy nemzetközi vállalatok, amelyek működési modellje az volt, hogy a termelést kiszervezték az alacsony bérű országokba, míg a termékeket a gazdag, magasabb bérű, fejlett országokban igyekeztek értékesíteni (lásd erre vonatkozóan pl. Katona et al., 2013). Végző soron ez a modell megvalósította a „vásárolj olcsón, és adj el drágán” alapelveit, és ezen árkülönbségek következtében ezek a nemzetközi nagyvállalatok minden különösebb erőfeszítés nélkül hihetetlenül magas extraprofitra tudtak szert tenni, amit tovább erősített az elmaradott országok azon politikája, amelynek során különleges adókedvezményekkel és speciális támogatásokkal igyekeztek előmozdítani a multik betelepődését. Az egyes telephelyek közti áru- és szolgáltatásmozgás, illetve az árak mesterséges torzítása révén a multik jelentős adózási előnyöket is szereztek (ezt hívják transzferárazásnak), aminek következtében e vállalatok extraprofitja még tovább növekedett (lásd pl. UNCTAD, 1994–2017).

Sok kutató elemezte már kritikusan napjaink transznacionális vállalatokon alapuló globalizációját, és hogy a Nobel-díjas Stiglitz és Krugman mellett másokra is utaljunk, meg kell említeni Dani Rodrik, Piketty, Venables írásait, illetve a magyar kutatók közül Csath Magdolna, Pásztor Szabolcs, Katona Klára, Árva László és mások munkáit, akik az elmúlt húsz év során folyamatosan elemezték a globalizációs trendeket, és felhívták a figyelmet a globalizáció visszasságaira.

A BÉRKÜLÖNBSÉGEK FENNMARADÁSA A 20. SZÁZAD VÉGÉTŐL

A 20. század végétől kezdve a globalizáció új, nemzetközi vállalatokon felépülő modelljében egy olyan üzleti rendszer alakult ki, amelyben a fejlett országokban magasak voltak a bérek, és itt vették meg (drágán) a világ többi részében megtermelt javak és szolgáltatások nagy részét, míg a szegényebb, elmaradott országokban a munkabérek alacsonyak maradtak, és így olcsón meg lehetett ott termelni a gazdag országokban értékesítendő javakat és szolgáltatásokat. Ebben a rendszerben a gyakran csak egyszerűen „multiknak” nevezett transznacionális vállalatoknak igen előnyös volt, hogy az elmaradt országokban levő termelőüzemeikben olcsón vásároltak, és a centrumországokban a gazdag vevőknek drágán tudták eladni a termékeiket.

Ugyanakkor az elmaradott országokban működő, hazai kis- és középvállalatok egyre súlyosabb gondokkal küzdöttek a globalizált gazdaságban. Miközben a multiknak rendszerint nem okozott komolyabb gondot a munkások megfizetése és a sok esetben a béreket terhelő igen magas közterhek, elsősorban társadalombiztosítási járulékok kigazdálkodása sem, addig a hazai piacra termelő kis- és középvállalatok nem voltak képesek az olcsón megtermelt javakat és szolgáltatásokat drágán eladni, mert rendszerint ezek a kisebb vállalkozások csak a helyi, hazai piacra termeltek, ahol a magasabb árakat nem lehetett érvényesíteni.³ Az ezen országokban működő kis- és közepes vállalkozások ennek nyomán egyre inkább rákényszerültek az adócsalásra, és egyre kiszolgáltatottabbak lettek a politikai elitnek, amelytől folyamatosan gazdasági támogatást és egyéb kegyeket vártak túlélésük érdekében, és amelyeket rendszerint busásan vissza is fizettek ennek az elitnek.

Különösen komoly gondokat jelentett ez azon országokban, amelyekben a munkabérek jóval alacsonyabbak voltak, mint a fejlett, gazdag országokban. Különösen akkor vált súlyossá ez a probléma, ha az elmaradt alacsony bérű országból viszonylag könnyen lehetett kivándorolni a magasabb bérű centrumországokba, mint például az Európai Unió keleti térségeiből a térség nyugati felébe. Ebben a helyzetben számos ország szinte kiürült a munkaerő elvándorlása miatt. Magyarország összesen tízmillió lakosából egyes adatok szerint mintegy félmillióan hagyták el az országot 2004 és 2017 között, hogy Nyugat-Európában dolgozzanak, de Bulgária, Románia, Horvátország vagy a balti államok is hasonló, arányaikban azonban sokszor súlyosabb embervesztést szenvedtek el. Természetesen az önmagában még nem igazán tragikus, hogy a lakosság száma alacsonyabb lesz, mint korábban volt, de maga az átmenet erősen megviselte ezen országokat. Különösen az okoz problémát, hogy elsősorban az innovatív, magasán képzett fiatalok mennek el, és az idős, sok esetben eltartásra szoruló lakosok maradnak otthon, akiknek a nyugdíjfinanszírozását, valamint egészségügyi rendszerrel való ellátását az államnak nem könnyű megoldani. Ezen országokon még az sem segít, ha központilag előírják a minimálbérek emelését, mert míg a centrumban és a periférián egyaránt jelen lévő, olcsó munkaerőt használó és a termékeket drágán eladó multik rendszerint könnyedén képesek kitermelni a magasabb béreket, a helyi, kevésbé gazdag, alacsonyabb vásárlóerejű piacra termelő kis- és középvállalkozások általában nem képesek a béremelést áraikban a vevőkre áthárítani.⁴

A 20. század végén kialakult globalizációs rendszer befagyasztotta a bérkülönbségeket a szegény és gazdag térségek közt, valamint hozzájárult a vagyonkoncentráció korábban nem látott növekedéséhez (a vagyonkülönbség növekedéséről lásd Piketty, 2015; Rodrik, 1997; The World Bank, 2017 anyagait).

A BÉRFELZÁRKÓZÁS KÉRDÉSEI AZ ELMARADOTT ORSZÁGOKBAN

Egyértelmű, hogy a perifériaországok bérei automatikusan nem képesek felzárkózni a centrumországok béreihez, nyilvánvalóan nem azért, mert eltérő hatékonyságú termelés folyik a centrumban és a perifériában. Ha így lenne, nem lehetne megindokolni, hogy a kelet-európai dolgozók mitől táltosodnak meg hirtelen, és miért nő

meg a termelékenységük, amint kikerülnek Nyugat-Európába. A valóságban inkább arról van szó, hogy a nagy nemzetközi vállalatok szándékosan az alacsony hozzáadott értékű, olcsó, alacsony bérű, képzetlen munkaerőt igénylő tevékenységeket telepítik át a kelet-európai perifériaországokba, és ezért mesterségesen alacsonyan tartják ott a béreket, amihez még a magas adóék, vagyis a béreket terhelő elvonások (személyi jövedelemadó, társadalombiztosítási befizetések) is hozzájárulnak, csökkentve a nettó bérszínvonalat a szegényebb országokban.⁵

Ebben a helyzetben nem lehet valóban hatékony megoldás a kötelező minimálbér felemelése a perifériaországokban, ugyanis – szemben a transznacionális vállalatokkal – a helyi piacra termelő hazai kis- és középvállalatok a magasabb béreket nem tudják kitermelni. Az igazi megoldást csak az jelenthetné, ha a gazdag centrumországok és a szegény perifériaországok közti munkabérkülönbségek csökkentése érdekében a szegényebb országokban, mint amilyen Magyarország is, a vállalatokat terhelő elvonások és adók (mint amilyen például a társadalombiztosítási elvonások, valamint a társasági jövedelemadó) egy részét a vállalati mérethez kötnék.⁶ Ebben a helyzetben a kis méretű vállalkozásoknak alacsonyabb társadalombiztosítási elvonásokat, illetve alacsonyabb társasági adókat kellene fizetniük. Ezzel a rendszerrel jelentős mértékben ki lehetne küszöbölni a nemzetközi nagyvállalatok jövedelmi szivattyújának azon hatásait, amelyek gátolják a helyi kis- és középvállalkozások helytállását. Ők ugyanis a bérversenyben ma képtelenek lépést tartani a nagy multikkal, és emiatt folyamatosan elvesztik a legképzettebb dolgozóikat.

A VÁLLALATI MÉRET SZERINT DIFFERENCIÁLT ELVONÁSI RENDSZER JELLEMZŐI

Vállalati demográfia Magyarországon a rendszerváltást követően

2016 és 2018 között a nominális átlagkereset emelkedése a versenyszektorban 23% körül várható (MNB, 2018:24). A belföldi árak ehhez képest (szerencsére) meglehetősen stabilak.⁷ Ez azonban azt is jelenti, hogy az árak emelésével csak kisebb részben lehet kompenzálni a megemelkedő költségeket.

Mindez elsősorban a kisebb cégek számára hátrányos, mert ők zömében a belső piac felé orientálódtak. Ezért a szociális hozzájárulási adó (a továbbiakban szocho) 2019. évi 2%-os csökkentésén túl, a kisebb cégeknél további adókönyítés lenne indokolt. Már csak azért is, mert ezek a cégek bizonyos fokig két tűz közé kerültek. Az egyik oldalon állnak a multinacionális cégek, amelyeknek a magas nyereséghezamuk miatt a jelenlegi 25–40%-kal meghaladó bérek kifizetése után is bőségesen maradna profitjuk. A másik oldalon állnak katás cégek, amelyek száma lassan eléri a 250 ezret. A katás cégeknél alacsony az adószint, sőt, ha növelik a bevételeiket, azután semmi pótlólagos adót nem fizetnek. Noha nem hisszük azt, hogy egy 20-30 fős kereskedelmi vagy ipari vállalkozást egyszemélyes katás cégek helyettesíteni tudnának, az már könnyen elképzelhető, hogy egy cég a 25 fős dolgozói létszámának a kétharmadát papíron „kiszervezi”.⁸ Ekkor az áraiban bőven alá tud kínálni a korábbi versenytársai-

nak, azoknak, akiknél a dolgozók továbbra is normál módon, alkalmazottként vannak bejelentve.

A kisebb méretű cégek kedvezményes elbírálása azért is fontos, mert társadalmi okok miatt is szükséges lenne megerősíteni a közepes nagyságú cégek tábort. Ennek az a fő útja, hogy a kisebb cégek egy része számára valós lehetőséget teremtsünk ahhoz, hogy közepes méretű céggé növekedjenek. Ez a vidékfejlesztés érdekében is kardinális jelentőségű lehet, ugyanis a vidéki térségekben a stabil közép vállalkozások biztosítják (biztosíthatnák) a térség gazdasági és társadalmi stabilitását.

Ha szemügyre vesszünk egy kistérséget vagy járást, úgy mindenhol találni legalább 10-15 kisvállalkozást. Jó részük képes volt arra is, hogy túlélje a válság időszakát. Ezek a cégek általában helyi erőforrásokra támaszkodnak, és nem kínai vagy indiai alapanyagot, alkatrészeket munkálnak meg. Ha megemelkednek a költségeik, a helybeli tulajdonosok akkor sem menekülnek el gyorsan (szemben a külföldi tulajdonosokkal, akik ilyen esetekben rövid időn belül szedik a sátorfájukat, és odébbállnak).

Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy az elmúlt négy esztendőben hazánkban a nagyobb cégek súlya emelkedett.⁹ Ez azt látszik igazolni, hogy béremelkedés ide vagy oda, a külföldi cégek kellő nyereség mellett megtalálják a számításukat Magyarországon.

Elvileg a „vállalatok demográfiája” az a kérdéskör, ahol adatokat, elemzéseket lehet megtudni arról, hány éve működnek a vállalkozások egyes csoportjai. A nemzetközileg egységes felfogásban publikált adatok azonban csak a felszínt jelzik. Azt megtudhatjuk, hogy az 1–5 évvel azelőtt alapított, adott méretkategóriájú cég létezik-e még pár év múlva. Azt viszont nem, hogy a közepes vagy kisebb vállalkozásoknak mekkora hányada érte meg a tíz-, tizenöt vagy épp a húszéves kort. De azt sem, hogy átlagosan hány évesek az adott csoport vállalatai.

A publikált adatokat az alábbiakban a kis- és közepes vállalatok esetében elemezzük. Megállapítható az 1. táblázat alapján, hogy a cégek cserélődése Magyarországon nem túl intenzív. A 2011–2015-ös időszakban a 10–19 fős cégekből évente átlag 482 darab (2,7%) új cég lépett be a piacra, de belőlük meg is szűnt 581. A 20–49 fős cégek közül a belépő évi 147-tel (1,7%) szemben megszűnt évi 199. A közepes nagyságú cégek esetében a 61 belépő céggel (1,3%) szemben évente megszűnt 69 cég.¹⁰ Fontos azonban hozzátenni azt, hogy az egyes csoportokban a megszűnő cégeknek mintegy fele épp azok közül kerül ki, amelyeket 1–5 éve indítottak el.

1. táblázat: Vállalati demográfiai adatok Magyarországon, 2010 és 2014 között

Vállalati méret (fő)	10–19	20–49	50–249
2009. évi állomány (db)	18 067	8613	4640
Valódi új vállalkozások száma (éves átlag, db)	482	147	61
Valódi megszűnt vállalkozások száma (éves átlag, db)	581	199	69
Valódi új vállalkozások száma (éves átlag, %)	2,7%	1,7%	1,3%
Valódi megszűnt vállalkozások száma (éves átlag, %)	3,2%	2,3%	1,5%

Forrás: Saját számítás a KSH adataiból¹¹

A táblázat alapján arra lehet következtetni, hogy nálunk a 10–20 fős vagy akár az 50–150 fős cégek zöme legalább 7–9 éve működik. Feltehető, hogy közülük akár 40–50%-ot kitesz azoknak a cégeknek az aránya, amelyek már 12–15 éve léteznek.¹² A kis és közepes méretű cégek lassú vállalatcserélődése mellett jelentős értéket képvisel egy kistérségben az, ha egy kisebb vagy egy közepes méretű cég 7–8 vagy akár 15 éve is stabilan gazdálkodik. Ugyanis, ha valami miatt mondjuk az ötödük, hatoduk hirtelen kiesne a sorból, akkor újabb 6–8 évbe is beletelhet, amíg hasonló nagyságú cégek lépnek majd a helyükre.

Vállalati demográfia Lengyelországban

Lengyelországban a megelőző 4–5 évben belépő cégek száma, túlélési jellemzői mellett arról is ad közre adatokat a statisztikai hivatal, hogy ezek hány embernek adnak munkát, mekkora az árbevételük, a nyereségük, a beruházásuk.

2. táblázat: A 2012 és 2016 között alapított vállalatok aránya az adott méretkategóriában Lengyelországban, 2016-ban

2016. év	Vállalatméret			
	mikro	kis	közép	nagy
Foglalkoztatottak aránya	29%	16%	8%	5%
Nyereség aránya	28%	13%	9%	2%
Árbevétel aránya	30%	13%	6%	5%

Forrás: *Activity of Non-financial Enterprises in 2016*, 508. o.¹³

A fenti táblázat szerint Lengyelországban a kis méretű cégek foglalkoztatottainak 84%-a (az árbevétel 87%-ával) olyan vállalkozásoknál dolgozott 2016-ban, melyek már legalább öt éve működtek.¹⁴ A közepes nagyságú cégek foglalkoztatottjainak pedig a 92%-a (az összárbevétel 94%-ával) a már legalább öt éve létező cégeknél volt. Csak a mikrocégeknel mutatkozott jelentősebb ütemű cserélődés. De még ott is az összproduktumnak (és a foglalkoztatottaknak) csak a 30%-a származott az öt évnél fiatalabb vállalkozásoktól.

Amennyiben időszakonként hasonló adatokat Magyarországra vonatkozólag is publikálnának, akkor a mainál objektívebben lehetne elemezni a vállalati szerkezetet, ami hozzájárulhatna a kvv-politika jobb megalapozásához.

A 2016–2018. ÉVI KERESETI ÉS ADÓVÁLTOZÁSOK BECSÜLHETŐ HATÁSAI

A 3. táblázat mutatja, hogy a kereseti, illetve adóváltozások nettó hatása a kisvállalatok bázisidőszaki eredményének több mint a harmadát felemésztette hazánkban 2016 és 2018 között. Ezzel szemben a nagyvállalatok esetében csak az eredmény 13%-át vitték el a változások. A középvállalatok a két csoport között állnak, a változások itt az eredmény ötödét emésztették fel.

3. táblázat: A keresetemelkedés és adócsökkentések egyenlege Magyarországon 2016 és 2018 között¹⁵

A hatás a bázisidőszaki eredmény %-ában	
Vállalati méret	
Nagyvállalat	–13%
Közepes vállalat	–19%
Kisvállalat	–35%

Forrás: Saját becslés, a számú táshoz felhasznált adatforrás: <https://nfsz.munka.hu/bertarifa/adattar2017/index.html>

JAVASLATOK AZ ELVONÁSOK MÉRETNAGYSÁG SZERINTI MÉRSÉKLÉSÉRE

Célszerű lenne a vállalkozások első ötvenmillió forintnyi bérkiadása után alacsonyabb szochót kivetni. Szerintünk 7%-kal csökkentett mértékű elvonás javasolható a mindenkor szochaelvonáshoz képest. Tehát a 2019-ben 17,5%-ra csökkenő szochó mellett 10,5%-ot kellene fizetni az első 50 millió Ft után.

Elgondolásunk szerint ezt a kedvezményt minden cég megkapná az alkalmazottak részére fizetett bérek után. A kisebb és a nagyobb cégek között az eltérés abban lenne, hogy egy 10–12 fős cég teljes évi bérkifizetése kedvezményes lenne, míg egy kétszáz fős cég esetében csak a januári bérkifizetés lenne kedvezményes. Ahogy elné a cég bérkifizetése az 50 millió szintet, úgy az a fölötti részre már a normál elvonási kulcsot kellene alkalmazni.

Becslésünk szerint a fenti rendszer éves szinten a versenyszektorban 210 milliárd Ft állami bevételekiesést eredményezne (az idei bérszínvonallal számolva).¹⁶ A várható hatás 10%-a jelentkezne olyan kisvállalkozásoknál, amelyeknél a bérköltségnek jelentős hányada 50 millió felett, további 10%-a pedig a közepes vagy nagyobb cégek bérei után járna.

KÖVETKEZTETÉSEK, AZ EREDMÉNYEINK ÉRTELMEZÉSE

Véleményünk szerint az előzőekben a szakirodalom alapján bizonyítottuk, hogy a 20. század végi „harmadik globalizációs hullám” lényege az, hogy a különböző országokban telephelyekkel rendelkező nagy nemzetközi vállalkozások eredményesen használják ki az egyes országok eredendő ár- és bérkülönbségeit, és ennek nyomán, a termelés optimális térbeli szervezése révén, képesek jelentős extraprofitot realizálni, amely lehetőség azonban a főként a helyi piacokra értékesítő középvállalkozások számára már nem áll nyitva. Ez a nagyvállalatok térbeli elhelyezkedéséből származó versenyelőny jelentős mértékben gátolja a perifériaországok felemelkedését, ugyanis a helyi vállalkozások a helyi munkaerő számára nem képesek magasabb béreket fizetni, és ezért ezek a helyi középvállalkozások vagy tönkremennek, vagy integrálódnak a nagy nemzetközi vállalati rendszerbe. A helyi középvállalkozások helyi dolgozói pedig,

amint erre lehetőség nyílik, elvándorolnak olyan centrumországokba, ahol magasabb béreket képesek elérni.

Az általunk javasolt „méretfüggő vállalati adózási és társadalombiztosítási rendszer” alkalmazása révén

- a helyi közép vállalkozások versenyhátránya csökkenthető lenne;
- a perifériaországok gazdasági fejlődését alapvetően veszélyeztető munkaerő-elvándorlás pedig legalábbis lelassíthatóvá válna.

Ráadásul mindezt oly módon lehetne kezelni javaslatunk által, hogy közben nem borulna fel a költségvetés egyensúlya sem.

JEGYZETEK

- ¹ Egyébként fontos fejlemény volt, hogy az emelkedő kamatok hasonló mértékben sújtották az iparosítást külföldi hitelekkel finanszírozó kelet-európai országokat, így Magyarországot is, ami aztán jelentős mértékben hozzájárult ezen országokban a szocialista rendszer összeomlásához és a kapitalista átmenethez.
- ² Az angol szakirodalomban FDI-nak, azaz Foreign Direct Investmentnek nevezett jelenség azokat a fajta külföldi beruházásokat jelzi, amelyeknek jellemzője, hogy a külföldi tulajdonosoknak meghatározó szerepe van a leányvállalatok üzemeltetésében. A kilencvenes évek elején az ilyen beruházásokat a magyar szakirodalomban „külföldi működőtőke-beruházásoknak” nevezték, majd később a „külföldi közvetlen beruházások” kifejezést kezdték használni. Mindkét esetben arról van szó, hogy a külföldi tulajdonosok meghatározó szerepet játszanak a külföldön működő leányvállalatuk működtetésében, és az általuk ki-nevezett vállalatvezetés révén eldönthetik, mit termeljenek, mennyi és milyen munkaerőt vegyenek fel, mennyit fizessenek azoknak, illetve hogy kinek, milyen áron értékesítsék a termékeket és szolgáltatásokat.
- ³ A kkv-k exporttevékenységére vonatkozóan lásd pl. Deli-Gray Zsuzsa és Bernschütz Mária tanulmányát (Deli-Bernschütz, 2006).
- ⁴ A társadalombiztosítási rendszer részleges reformjáról több cikk is készült az elmúlt évek során, ezek közt ki kell emelni Árva-Giday-Mádi, 2017 azon, a *Valóságban* megjelent tanulmányát, amely a skandináv országok mintájára az egészségbiztosítást a költségvetésből javasolta volna fedezni, ezáltal lehetővé téve a reálbérek jelentősebb emelését.
- ⁵ Az adóék, vagyis a tax wedge fogalmát és az egyes országokban, napjainkban e téren tapasztalható eltéréseket az OECD folyamatosan elemzi, és az OECD egyik honlapján (<https://data.oecd.org/tax/tax-wedge.htm>) igen jól szemléltetik is.
- ⁶ A társasági adó (tao), valamint a béreket terhelő elvonások (tb-járadékok) mellett nyilván lehetne gondolkodni a fogyasztási adók (mint pl. az áfa) mértékének vállalati nagysághoz kapcsolásán is, de mivel ez a megoldás jóval bonyolultabb lenne, ezért jelen javaslatunkban erre nem térünk ki, bár elvben magát az ötletet nyitva kell hagyni.
- ⁷ Ebben szerepe van annak, hogy az adózás már nem sarkall bér-ár spirálra. Az inflatorikus hatás legyengült a kirívóan magas marginális adórés csökkentésével, a többkulcsos szja-ról való letéréssel (lásd Giday, 2017:144).
- ⁸ Bár ez a megoldás az adótörvényekbe ütközik, ennek ellenére bőven lehet olyan példákat találni, ahol a munkabéreket nem alkalmazotti jogviszony keretében fizetik, hanem katasztrófa-árválalkozókként állnak kapcsolatban a dolgozóikkal.
- ⁹ 2013 és 2016 közt az alkalmazottak száma a nagyvállalatoknál 20%-kal nőtt, a kisvállalkozásoknál 12%-kal, a közép vállalkozásoknál ezzel szemben csak 4%-kal, <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp> adatai szerint.
- ¹⁰ Az adatok a válság romboló hatását is tükrözik; a vállalati demográfia adatai alapján egyenlegében csökkent a vállalkozások száma. Az elmúlt 4-5 évben a működő vállalkozások száma már érezhetően növekvő (2013 és 2016 közt a kisvállalkozások száma 12%-kal nőtt, a közép vállalkozások száma pedig 5%-kal a <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp> adatai szerint).

- ¹¹ www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/valldemog/valldemog15.pdf.
- ¹² Ezek becsléséhez semmiféle publikált adatot nem találtunk Magyarországra vonatkozólag.
- ¹³ <https://stat.gov.pl/en/topics/economic-activities-finances/activity-of-enterprises-activity-of-companies/activity-of-non-financial-enterprises-in-2016,1,10.html>.
- ¹⁴ Azaz 2012 előtt alapították ezeket.
- ¹⁵ Az elemzett változások: a szociális hozzájárulási adó 5%-os, majd 2,5%-os csökkentése (2017, illetve 2018), a társaságiadó-kulcs levitele 9%-ra 2017-től (a korábbi 10, illetve 19%-ról).
- ¹⁶ Saját számítás, melyhez az adatok forrása <https://nfsz.munka.hu/bertarifa/adattar2017/index.html>, illetve www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/valldemog/valldemog15.pdf.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Angell, Norman (1911): *The Great Illusion. A Study of the Relation of Military Power in Nations to their Economic and Social Advantage*. G. P. Putnam's Sons, New York – London.
- Árva László – Giday András – Mádi László (2017): Az egészségügy fiskalizációja: kérdőjelek és válaszok. *Valóság*, 60. évf., 6. sz., 28–43.
- Bénichi, Régis (2007): *Histoire de la mondialisation*. Vuibert, Paris.
- Berger, Suzanne (2003): *Notre première mondialisation: Leçons d'un échec oublié*. Seuil, Paris.
- Credit Suisse (2017): *Global Wealth Databook 2017*. Credit Suisse, November. <http://publications.credit-suisse.com/tasks/render/file/index.cfm?fileid=432759CA-0A73-57F6-04C67EF7EE506040>.
- Deli Zsuzsa – Bernschütz Mária (2006): *A magyar vállalatok exporttevékenysége*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Furtado, Celso (1956): *Uma economia dependente*. Men. da Educação e Cultura, Rio de Janeiro.
- Furtado, Celso (1964): *Development and Underdevelopment*. University of California Press, Berkeley.
- Giday András (2017): Melyik adónk legyen egykulcsú? *Pénzügyi Szemle*, 62. évf., 2. sz., 131–151.
- IMF (2000): *Globalization: Threat or Opportunity?* International Monetary Fund, 12 April.
- Katona, Klára – Árva, László – Schlett, András (2013): *Stages of Globalisation. Alternative Ways from Eastern Europe and the Far East*. Kalligram, Pozsony.
- Krugman, Paul – Venables, Anthony J. (1995): Globalization and the Inequality of Nations. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 110, No. 4, 857–880. <https://doi.org/10.2307/2946642>.
- Maddison, Angus (1991): *Dynamic Forces in Capitalist Development*. Oxford University Press, New York.
- Maddison, Angus (1995): *Monitoring the World Economy, 1820-1992*. OECD Development Centre, Paris.
- Maddison, Angus (2007): *Contours of the World Economy, 1-2030 AD*. Oxford University Press, Oxford.
- MNB (2018): *Infláció jelentés*. Magyar Nemzeti Bank, 2018. június.
- Pásztor, Szabolcs (2012): Development Possibilities of the Hungarian-Ukrainian Borderland in the Mirror of Globalisation. *Annals of the University of Oradea, Economic Science*, Vol. 21, No. 2, 385–389.
- Pásztor, Szabolcs (2015): Measuring the Border Effect in Hungary: the Case of the Eastern Borders. In: Erdey, László – Kapás, Judit (szerk.): *Institutions, Globalizations and Trade*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 111–130.
- Piketty, Thomas (2015): *A tőke a 21. században*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Prebisch, Raúl (1950): *The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems*. United Nations, New York.
- Rodrik, Dani (1997): *Has Globalization Gone Too Far?* Peterson Institute for International Economics, Washington D.C.
- Solimano, Andrés – Soto, Raimundo (2005): *Economic Growth in Latin America in the Late 20th Century. Evidence and Interpretation*. Economic Development Division, Santiago.
- UNCTAD (1994–2017): World Investment Reports különböző évi számai.
- Williamson, John (1989): What Washington Means by Policy Reform? In: Williamson, John (ed.): *Latin American Adjustment. How Much Has Happened?* Peterson Institute for International Economics, Washington D.C.
- The World Bank (2017): Poverty & Equity Data Portal. The World Bank, <http://povertydata.worldbank.org/poverty/home/>.

Kecskés András

A kkv-k előtt álló kihívások Magyarországon és a Nyugat- Dunántúl régióban

Challenges to SMEs in Hungary, Especially in the West-Transdanubian Region

Összefoglalás

Az Európai Unióban és Magyarországon is a kis- és középvállalkozásokat jelentős kihívás elé állítja a dinamikusan változó gazdasági, jogi és technikai változásokra gyors reakciót igénylő piaci környezet. Ezen megoldandó feladatok közül a forráshiány, illetve a külső forráshoz jutás nehézségeit már évek óta mind az Európai Unió, mind Magyarország nemzetgazdasági szinten a gazdaságpolitika számos elemével próbálja enyhíteni. A Nyugat-Dunántúl régió földrajzi helyzete és különösen az osztrák határ közelsége azonban számos egyedi kihívás elé állítja a régióban működő vállalkozásokat, ugyanakkor ezzel együtt jelentős előnyöket is nyújt a helyi vállalkozóknak. Megállapítható, hogy Nyugat-Magyarország gazdasági régiója a kis- és középvállalatok esetében is részben az uniós, részben a hazai lehetőségekre alapozva jól használja ki kedvező piaci helyzetét és a piaci lehetőségeket. Részben ez magyarázza azt a tényt is, hogy a régió kis- és középvállalkozásai által tapasztalt kihívások csak részben azonosak a többi hat magyarországi régióban működő kis- és középvállalkozásokéval.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: R10, R11, O18

Kulcsszavak: kkv-fejlesztés, gazdaságfejlesztés, nyugat-magyarországi gazdasági térség, vállalkozásfejlesztés, gazdasági hatékonyság

DR. HABIL. KECSKÉS ANDRÁS PhD, tanszékvezető egyetemi docens,
Pécsi Tudományegyetem ÁJK Gazdasági és Kereskedelmi Jogi Tanszék
(kecskes.andras@ajk.pte.hu).

Summary

The rapidly changing market conditions require quick reactions from SMEs in Hungary and in the European Union. Overcoming the difficulties that arise from the shortage of capital and the provision of access to external capital has been in the focus of economic policies in the EU and in Hungary. The geographical location of the West-Transdanubian Region – namely, the proximity of the Austrian border – poses special challenges to the enterprises operating in the region, but also provides significant benefits. As a conclusion, the economic region of Western Hungary appropriately utilises its advantages arising from the opportunities, and this explains it faces less challenges than similar SMEs operating in other Hungarian regions.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: R10, R11, O18

Keywords: SME development, economy development, Western Hungary economic region, business development, economic efficiency

BEVEZETÉS

A kis- és középvállalkozások (kkv) jelentős szerepet töltenek be az egyes nemzetgazdaságok működésében. Ez különösen igaz Magyarországra és az Európai Unióra. Az Európai Unióban az európai vállalatok 99%-a kkv-vállalkozásként működik, és a foglalkoztatottak kétharmadát a kis- és középvállalkozások alkalmazzák. Magyarország esetében 520 525 vállalkozás van, melyek 99,8%-a a mikro-, kis- és középvállalati kategóriákba esik. Ezen magyar vállalkozások által foglalkoztatott 1 745 916 fő a magyarországi foglalkoztatottak 69,7%-át tette ki 2016-ban az Európai Unió statisztikája szerint (EC, 2016).

A kkv-k üzleti hatékonysága azonban világszerte elmarad a nagyvállalatokétól. Ez a tendencia nemcsak az Európai Unióban és így Magyarországon, de az Egyesült Államokban is tapasztalható. Ezért a cél a nagyvállalatok és a kkv-k hatékonysága közötti rés csökkentése, a kkv-k hatékonyságának növelésével. Amíg ugyanis az Egyesült Államokban a kkv-k adják a nemzetgazdaságok nem pénzügyi ágazatban előállított hozzáadott értékének 53,3%-át, addig az Európai Unióban ez az érték 57,4%, Magyarországon pedig mindkét összehasonlításban szereplő értéknél alacsonyabb, mindössze 52% (EC, 2016). Ezzel állnak szemben a 90%-ot meghaladó darabszámú kkv-értékek mindhárom mérési egység vonatkozásában, és a kétharmadot meghaladó foglalkoztatotti létszám. Ehhez hasonló kétharmados hozzáadottérték-részesedés lenne szükséges azonos hatékonyságot feltételezve a kkv- és a nagyvállalati szektor átlagértékeit tekintve.

Magyarországon a Magyar Nemzeti Bank Növekedési Hitelprogramjai (NHP) három év alatt jelentős eredményt értek el a kkv-k finanszírozásának beindításával a kkv-k helyzetbe hozásában. E téren az Európai Unió két jelentős finanszírozási programja

(a hétéves költségvetések részeként célzott támogatások a kkv-k számára, illetve a tőkepiaci unió szintén a kkv-kra fókuszálva) még csak részlegesen fejtette ki hatását, és a gazdasági növekedés egyértelmű jelei csak 2017 második felében kezdenek mutatkozni az EU összessége tekintetében.

A TANULMÁNY CÉLJA

A jelen tanulmány célja, hogy a kis- és középvállalatok regionális szerepét vizsgálja a Nyugat-Dunántúl gazdasági régióban. Az elemzés során a kkv-szektor mint a hazai gazdaság meghatározó szereplőinek elemzését követően a kkv-szektor előtt álló kihívásokat és az eddig elért eredményeket tekintjük át. A vizsgálat kiterjed az egyes régiókban a kkv-szektor eltérő gazdasági szerepére és az eltérések okaira. A Nyugat-Dunántúl régiót elemezve fontos, hogy pontos képet tárjunk az olvasó elé a kkv-szektor legfontosabb jellemzőit és kihívásait tekintve. Ha és amennyiben rendelkezésre állnak olyan pozitív példák, amelyek pedig a többi régió számára is átvehetők, akkor azokat mint legjobb gyakorlatokat ajánlja a szerző a többi régió képviselőinek figyelmébe.

A KIS- ÉS KÖZÉPVÁLLALKOZÁSOK ELHATÁROLÁSA

A kkv-k meghatározása és szerepük az Európai Unió gazdaságában

A kis- és középvállalkozások gazdaságban betöltött szerepének fontosságát az elméleti közgazdászok már az 1980-as évek elején felismerték. A kis- és középvállalkozások pontos definíciója két szempontból is kiemelten fontos. Az egyik szempont alapján az időbeli és regionális összehasonlíthatóság miatt fontos a pontos mérés biztosítása. Az Európai Unióban a közös statisztika alapja a 2003/36/EK bizottsági ajánlás által meghatározott kis- és középvállalati definíció, mely 2005. január elsejétől egységes formában és szerkezetben pontos elhatárolást tartalmaz a kkv-k értelmezéséhez. A statisztikai összehasonlíthatóság mellett a kis- és középvállalkozások számára a kkv-definíciónak való megfelelés az Európai Unióban a támogatások elérhetősége miatt is különösen fontos lehet.

A 2003/36/EK bizottsági ajánlás (EC, 2016) szerint a kkv-minősítés négy fázison keresztül határozható meg pontosan (EB, 2016). Az első fázisban annak eldöntése szükséges, hogy a szervezet valóban vállalkozásnak minősül.

A második fázisban a társaságnak három minősített kritériumnak kell megfelelnie, amelyek azonban jól elkülöníthető számszerű értékek mellett határozzák meg a kkv-k követelményeit. E három tényező a társaság által foglalkoztatottak létszáma, az éves forgalom, azaz az árbevétel nagysága, végül pedig az éves mérlegfőösszeg. A három kritérium alapján meghatározott besorolást az *1. táblázat* tartalmazza. A harmadik fázis meghatározza a három kritérium jelentését, míg a negyedik lépés a kritériumok számítási módját.

1. táblázat: Kkv-k besorolása az üzleti mutatószámok alapján

	Mikrovállalat	Kisvállalat	Középvállalat	Feltörekvő közép-vállalat
Létszám	10 főig	10–50 fő	250 fő	250 fő
Árbevétel	2 millió EUR-ig	2–10 millió EUR	10–50 millió EUR	33–50 millió EUR-ig
Mérlegfőösszeg	2 millió EUR-ig	2–10 millió EUR	10–43 millió EUR	43 millió EUR-ig

Forrás: EB, 2016; Deloitte, 2016

2. táblázat: A vállalkozások teljesítménymutatói a kkv-kategóriák szerint a 2013 és 2015 közötti időszakban (%)

Megnevezés	0–1 fős	2–9 fős	Kisvállalko- zások	Középvál- lalkozások	Nem kkv-körbe tartozó szervezetek	Összesen
	mikro- vállalkozások					
2013						
Közép-Magyarország	49,3	42,4	49,5	54,4	56,8	53,6
Közép-Dunántúl	8,8	9,7	8,9	8,0	11,2	10,1
Nyugat-Dunántúl	9,3	10,3	9,3	8,6	10,5	9,9
Dél-Dunántúl	7,1	7,3	6,0	5,3	5,1	5,6
Észak-Magyarország	6,3	7,6	5,7	6,2	5,7	6,0
Észak-Alföld	10,0	11,7	9,7	8,7	6,0	7,7
Dél-Alföld	9,1	11,1	10,9	8,7	4,8	7,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
2014						
Közép-Magyarország	48,9	42,2	48,9	50,6	56,4	52,7
Közép-Dunántúl	8,9	9,8	9,5	8,9	11,0	10,2
Nyugat-Dunántúl	9,3	10,5	9,5	9,4	11,4	10,7
Dél-Dunántúl	7,1	7,2	5,8	5,5	4,8	5,4
Észak-Magyarország	6,6	7,6	5,6	6,8	5,5	6,0
Észak-Alföld	10,0	11,6	9,8	9,8	6,0	7,9
Dél-Alföld	9,1	11,2	10,9	9,0	4,9	7,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
2015						
Közép-Magyarország	49,2	43,1	49,7	51,4	55,5	52,6
Közép-Dunántúl	8,9	9,7	9,2	9,2	11,4	10,5
Nyugat-Dunántúl	9,3	10,3	9,4	8,8	11,6	10,6
Dél-Dunántúl	7,2	7,0	5,7	5,3	4,4	5,1
Észak-Magyarország	6,4	7,4	5,8	6,4	6,2	6,3
Észak-Alföld	9,7	11,3	9,5	10,0	5,9	7,7
Dél-Alföld	9,2	11,2	10,6	8,9	5,0	7,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qta008.html

A kis- és középvállalkozások jelentőségét az Európai Unió korán felismerte, a 2000-ben elfogadott Európai Kisvállalati Charta már utal arra, hogy a gazdaság gerincét a kisvállalatok képezik. A lisszaboni szerződésben kitűzött cél azt az elvárást tűzte ki célul, hogy 2020-ra az Európai Unió váljon a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává (Szikora, 2018a; 2018b).

Az fkv-k meghatározása

A Deloitte Magyarország által használt feltörekvő középvállalat kategóriája (fkv) azért érdekes lehatárolás a kis- és középvállalkozások csoportján belül, mert ez a szegmens a kkv-k „felső tízezer”, amelyek potenciálisan nagyvállalati kategóriába kerülhetnek a közeljövőben, ha a további életciklusuk során is jelentős növekedést tudnak elérni. Az fkv-kategória azokat a középvállalatokat foglalja magában, melyek a TOP500 vállalatokat követik nagyságrendi sorrendben, és további feltétel, hogy éves árbevételek meghaladják az egymilliárd forint értéket. Ez utóbbi határérték a harminchárom millió euró értéknek felel meg, és így az ötvenmillió euró limiten belül a középvállalatok felső egyharmadát öleli fel. Ez a csoport a Deloitte becslése szerint hétezer–hétezer-háromszáz fős halmazt alkot Magyarországon. A továbbiakban a kkv-k helyzetelemzése mellett a feltörekvő középvállalatok előtt álló kihívásokat és lehetőségeket külön is érdemes áttekinteni, mind a növekedés lehetőségei, mind a várható akadályokra való felkészülés és proaktív alkalmazkodás szükségessége miatt (Deloitte, 2016).

KKV-K ÉS FKV-K ELŐTT ÁLLÓ KIHÍVÁSOK MAGYARORSZÁGON

A kkv-k helyzete Magyarországon

Ahogy a fentiekben is láttuk, a kis- és középvállalkozások állítják elő hazánkban a nem pénzügyi szektorokban létrehozott hozzáadott érték több mint felét, a foglalkoztatásban pedig részarányuk megközelíti a hetven százalékot. A kkv-k szerepe különösen meghatározó az ingatlanügyletek, a szakmai tevékenységek és az építőipar területén, ahol az összes munkahely több mint 90%-át adják. A munkatermelékenység tekintetében azonban a hazai kkv-k az uniós átlag alatt, attól mintegy közel öt százalékkal eltérve alulteljesítenek (3. táblázat).

A kkv-k ágazati szerkezete alapvetően a szolgáltató szektor túlsúlyát tükrözi, hiszen négyötödük a szolgáltató ágazatban működik. Ezt azért fontos megjegyezni, mert Magyarországon a szolgáltató szektor 2015-ben 57,7 százalékkal járult hozzá a bruttó hazai termékhez (Hágen–Holló, 2017).

Magyarország összesített SBA-profilja az uniós átlag alatti, lassan javul. Átlag alatt teljesít a kkv-szektor a vállalkozói szellem, az újrakezdés, a készségek és innováció, a környezet és a nemzetköziesedés területein. A fenti kérdésköröket érdemes európai uniós vonatkozásban és nemzetgazdasági specialitások szintjén is vizsgálni. Az egységes európai uniós piac tekintetében a finanszírozási forrásokhoz való hozzájárulás és a hatékony

közigazgatás esetében Magyarország az Európai Unió átlagszintjén, míg az állami támogatás és a közbeszerzés területén az átlagnál is jobban teljesít (Hágen–Holló, 2017).

Magyarországon a mikrovállalkozások aránya a kkv-szektoron belül magasabb, mint az Európai Unió tagállamai átlagában mért érték, ugyanakkor kisebb a kis- és közepes méretű vállalkozások súlya a kkv-szektoron belül. Hazánkban a mikrovállalkozások alkalmazzák az összes foglalkoztatott 34,6 százalékát, az Európai Unióban ez az érték 30% alatt van. A hazai és európai kkv-k jellemzőinek összehasonlítását a 3. táblázat foglalja magában.

3. táblázat: A hazai és európai kkv-k főbb jellemzői

	Vállalkozások száma			Foglalkoztatottak száma			Hozzáadott érték		
	Magyarország		EU-28	Magyarország		EU-28	Magyarország		EU-28
	Mennyiség	Arány (%)	Arány (%)	Mennyiség	Arány (%)	Arány (%)	Mrd EUR	Arány (%)	Arány (%)
Mikrovállalkozások	478 021	94,2	92,7	847 980	34,6	29,2	9	18,4	21,1
Kisvállalkozások	24 617	4,9	6,1	461 790	18,8	20,4	8	16,3	18,2
Középvállalkozások	4 039	0,8	1,0	400 148	16,3	17,3	9	18,4	18,5
Kkv-k	506 677	99,9	99,8	1 709 918	69,7	66,9	26	53,1	57,8
Nagyvállalkozások	867	0,2	0,2	741 405	30,2	33,1	23	46,9	42,2
Összesen	507 544	100,0	100,0	2 451 323	100,0	100,0	49	100,0	100,0

Forrás: 2015. évi SBA-tájékoztató (Hágen–Holló, 2017)

A kkv-k kihívásai Magyarországon – az Európai Unióra jellemző kihívások a magyar kkv-k esetében

Holicza Péter, a hazai kkv-kat az európai uniós versenytársaikkal összehasonlító tanulmányában ismerteti többek között a magyar kkv-kat érő kihívásokat. A fő problémák a szerző szerint a következők:

- az oktatás nem készít fel a vállalkozásindításra;
- a finanszírozás hiányos;
- a siker elmaradása esetén a veszteségek komolyak;
- az adminisztrációs eljárások bonyolultak (Holicza, 2016).

Ahogy látható, a problémák egy része átfedésben van az európai uniós problémákkal. Ezek az átfedések a finanszírozás és az adminisztráció kérdésköreiben foghatók meg leginkább. Amiben azonban jelentős különbség mutatkozik, az az oktatás felkészítése a vállalkozási tevékenységre, illetve a siker esetén a veszteségek nagysága. Az európai uniós tagországok esetében a merev munkaerőpiac merült fel meghatározó megoldásra váró területként, valamint a menedzsment és műszaki tudás hiányosságai a legnagyobb kihívás az európai uniós vállalkozók számára.

A munkaerőpiac kihívásai Magyarországon

A munkaerőpiacon a Munka törvénykönyvének változásai éppen egy jóval rugalmasabb munkaerőpiac létrejöttét eredményezték Magyarországon (Novoszáth, 2017a). Ezért hazánkban a munkaerőpiac egy másik vetülete okoz fejfájást a munkáltatóknak, mégpedig a megfelelő munkaerő megtalálása és megtartása. A merev munkaerőpiac kormányzati szintű döntési helyzetté elsősorban Olaszországban és Franciaországban vált, mindkét tagállam rendkívül merev munkaerőpiaca ugyanis a foglalkoztatottság növelése ellen hat, és a fiatalok munkanélküliség magas szintje (különösen Olaszországban) ezért nehezen csökkenthető.

A külföldi nagyvállalatok magyarországi tevékenységük során felismerték a megfelelően képzett munkaerő fontosságának súlyát, és jelentős beruházásokkal támogatják a munkavállalók képzését, nemcsak a szűken értelmezett munkavégzéshez szükséges kompetenciák esetében. A Mercedes magyarországi leányvállalata nyolcezer négyzetméteres képzési központot épít a szakképzés, így az állam által is támogatott duális képzésben részt vevők kompetenciáinak fejlesztésére. A projekteken való részvétel a modern 21. századi munkavégzés része, de erre egyelőre a magyar közoktatás kevésbé készíti fel a leendő munkavállalókat. A Coca-Cola magyarországi egysége pedig éppen a munkahelykereséshez szükséges kompetenciák (önismeret, állásinterjú-helyzetek és visszajelzések feldolgozása) fejlesztésében vállal aktív szerepet. Ezzel a munkakultúra új szegmensei is szélesebb körben elfogadottá és megismerhetővé válnak Magyarországon. A magyar kormány 45 milliárd eurós programmal fejleszti a konvergenciaregióban lévő iskolák digitális felszereltségét a tabletek és laptopok beszerzésével (Portfolio.hu, 2017; Fekete, 2017a).

A digitalizációs felkészültség kihívásai Magyarországon

Mielőtt a két átfedésben lévő tényezőt mélyebben vizsgálnánk, fontos egy újabb kutatási szempontot is figyelembe venni. Ez pedig a digitalizációs felkészültség szintje. A 2016-os SBA-jelentés alapján a Pénzcentrum internetes szakportál (Forrás, 2017), a 2015-os SBA-jelentés alapján a Deloitte Magyarország is (ez utóbbit a későbbiekben részletesebben is elemzem) ugyanarra a következtetésre jutott, miszerint alacsony a társaságok online jelenléte. Ez a beszerzéstől kezdve az ügyfélakvizícióon keresztül a gyors döntésekig nehezíti a magyar vállalkozások versenyképességét. Ugyanis mind a vállalkozások, mind a fogyasztók az online piacon tájékozódnak a lehetőségeikről, különösen árérzékeny vásárlók esetében.

Az fkv-k előtt álló kihívások Magyarországon

A Deloitte Magyarország a kkv-szektor előtt álló kihívások egy mélyebb szeletét vizsgálta, ezért 350 hazai vállalat tulajdonosa, cégvezetője és pénzügyi vezetője bevonásával 2016-ban először elkészítette a Versenyképességi Indikátor jelentését, melyben a már a kkv-szektor alszegmenseként említett és a fentiekben a Deloitte Magyar-

ország által definiált feltörekvő középvállalatokat (fkv) kérdezett meg a piacon a versenyképességüket befolyásoló tényezőkről (változásmenedzsment, kockázatkezelési módszerek, utódlás, emberierőforrás-menedzsment és ügyfélszerzés) (Deloitte, 2016).

Az fkv-k esetében az alábbi fő problémákat azonosították a szakértők a kutatás eredményeképpen.

A digitalizáció kihívásai az fkv-k számára Magyarországon

A szakértők igénybevétele hiányának pótlása abban az esetben, amikor az indokolt lenne, csak az esetek ötvenhárom százalékában történt meg. Ez éppen a digitalizáció esetében szembeötlő, hiszen nem várható el, hogy weblapfejlesztő legyen a családban vagy a munkatársak néhány főre terjedő, szűk körében. Ezt a problémát erősíti, hogy az ügyfelek jelentős része árérzékeny, így az online jelenlét éppen e típusú vásárlók számára fontos a piaci jelenlét, azaz a választhatóság vagy más néven a márkaismeret biztosításához (Forrás, 2017). A problémakör mélységét mutatja, hogy az fkv-k ötvenhat százaléka nem rendelkezik saját weblappal sem. Érdekes kiemelni, hogy a nemcsak az fkv-szektorra lefedő, 10 fő foglalkoztatott feletti létszámmal dolgozó kkv-knál harminckettő százalék a weblappal nem rendelkezők aránya Magyarországon, amíg ez az arány csak húsz százalék az európai uniós átlagban (Forrás, 2017).

A generációváltás kihívásai a magyar fkv-k számára

A kutatás további, Magyarországra is egyre inkább jellemző problémát is feltárt: a családi vállalkozások esetében az utódlás a generációváltás miatt jelentős problémát okoz (Novoszáth, 2017b). Ugyanis a 350 fős minta nyolcvanöt százaléka családi vállalkozás, ahol közel minden harmadik esetben már felmerült az utódlás kérdése, és további húsz százalék esetében várhatóan öt éven belül számolni kell a probléma napirendre kerülésével (Forrás, 2017). Ezen adatok alapján az fkv-k közel fele érintett az utódlás kérdésében (Tatay et al., 2017). Ennek oka, hogy a rendszerváltást követően kialakult vállalkozói kör most érte el a nyugdíjkorhatárt, illetve húsz-harminc év vállalkozói lét után napirendre kerül a visszavonulás, legalábbis elméleti szinten.¹

Azonban a hátrányból könnyen előnyt is lehet kovácsolni – a fiatalok bevonásával. A kis- és középvállalatok, mint minden napjainkban működő vállalkozás számára már alapvető szükségletet jelentő honlap elkészítésével, karbantartásával és a keresőmotorok optimalizálásával a fiatalok könnyen megbirkózhatnak (Tatay et al., 2017).

Ezzel a generációváltás speciálisan magyar kérdésköre is részben orvosolható. Ugyanis azzal, hogy a családtag fiatal technológiai tudására építve jön létre a vállalkozás honlapja, és generál a társaságoknak többletbevételt, ezzel egy időben eredményez ügyfélkörbővülést is.

Erre egy kiváló ágazati példa is működik Magyarországon, mégpedig a borászatok generációváltása. A fiatalok gyermekkorukban jellemzően még egészen más életpályában gondolkodnak, ezt követően azonban számtalan esetben, a nemzetközi tapasztala-

tok megszerzése után, visszatérnek a borászatba, és a megszerzett elméleti és gyakorlati tudást kipróbálva megszeretik a családi pincészet és borászat körüli teendőket, majd lassan átveszik a családi vállalkozás egyes, majd ezt követően akár a teljes menedzseri teendőit. A szülők részéről a nyitottság és a kísérletezés támogatása azért könnyebb, mert a piac is igényli ezeket a kompetenciákat, így ezek a kompetenciák a szülők munkavégzésének is a részét képezik.

A forráshiány mint kihívás az fkv-k esetében Magyarországon

Egy másik, a kutatás által beazonosított problémaforrás a szinte már évszázadokon átívelő forráshiány, mely éppen az innováció és a szakértői piacon elérhető szolgáltatások megvásárlásánál jelenthet versenyhátrányt. Ez azonban csak részben függ össze a menedzseri és műszaki tudáshiánnyal, ami az uniós átlagban jellemző, hiszen ez a munkaerőpiac mellett a képzési rendszer problémája is lehet, azonban a családi vállalkozások egy jelentős részénél, a tapasztalatok alapján, ez a tulajdonos-cégvezető személyében rendelkezésre áll Magyarországon. Így erre nem szükséges pluszforrást áldozni, azonban fejleszteni mindenképpen lehet és szükséges is, a néhány év alatt akár jelentős változásokat megelőző piaci szegmensek esetében különösen.

A kkv-k előtt álló kihívások a Nyugat-Dunántúl régióban

A Nyugat-Dunántúl régió az ország északnyugati részében helyezkedik el, a hét magyarországi statisztikai régió egyike. Három megye tartozik hozzá: Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala. A régió központja Győr, Győr-Moson-Sopron megye székhelye.

A régió Magyarországon a hét gazdasági egység közötti sorrendben a második és harmadik helyet foglalja el a kkv-szegmens gazdasági mutatói esetében. A Közép-Magyarország régió a budapesti „vízfej” miatt jelentős előnyt élvez a többi régióhoz képest. Azonban az Észak-Dunántúl két régiója, Nyugat- és Közép-Dunántúl fej-fej melletti küzdelemben foglalja el a dobogós helyezéseket. A 4. táblázat alapján jól látható, hogy trendszerűen csökken a Nyugat-Dunántúl régió előnye a közép-dunántúlihoz képest. Míg az egy főre jutó hozzáadott érték tekintetében a nyugati megyék megőrizték második helyüket 2015-ben is, addig a beruházások terén 2013-ról 2015-re a Közép-Dunántúl leelőzte a Nyugat-Dunántúl régiót. Ennek oka éppen a középvállalkozások magasabb beruházási rátája volt, amit a kisebb, 25 fő alatti mikro- és kisvállalkozások magasabb nyugat-dunántúli egy főre jutó mutatói már nem tudnak kompenzálni.²

A forráshiányra adott válasz a Nyugat-Dunántúl régióban

A Nyugat-Dunántúl régió nagy előnye, hogy a kkv-k 26%-a külföldi tulajdonú, ami elmarad a 64,7%-os részesedésétől, de az egy számjegyű harmadik helyezett Közép-Dunántúl régió többszörösét teszi ki (KSH, 2016). Ez a külföldi jelenlét több szempontból fontos: egyrészt a külföldi tulajdonos az alacsony tőkeellátottságból eredő forráshiányt akár tőkeemeléssel, akár tulajdonosi hitelekkel jelentős mértékben tudja enyhíteni.

Másrészt a vevőkör bővítésével a vállalkozás új és nagyobb piacokat tud elérni, a külföldi partner anyországi kapcsolataira támaszkodva.

A munkaerőpiac speciális kihívásai a Nyugat-Dunántúl régióban

Ugyanakkor a Nyugat-Dunántúl régió jelentős versenyhátránnyal rendelkezik a többi régióhoz képest: az osztrák munkaerőpiac közelsége a napi bejárást is lehetővé teszi, ezzel óriási szívóhatást fejt ki a képzetlen vagy a munkahelyéhez kevésbé kötődő munkavállalókra.

Az autógyártás kiemelt szerepe a Nyugat-Dunántúl régióban

Egy fontos tényezőről külön is érdemes szót ejteni a Nyugat-Dunántúl régió esetében: az autóparnak a régió gazdaságára kifejtett hatásáról (Fekete, 2014b). Győrben az Audi, Szentgotthárdon az Opel gépjárművek gyártása kiemelkedő hatással van a kis- és középvállalkozások életére is (Fekete, 2014a). A beszállítók jelentős része ugyanis az adott városon belül vagy a közeli településeken, de jellemzően mindenképpen a vonzáskörzetben helyezkedik el. A győri székhelyű Audi Hungária Motor Kft. csak Győrben a saját tizenegyezer alkalmazottja mellett további tizenkilencezret alkalmaz közvetve a beszállítókon keresztül, szintén csak a megyeszékhelyen (Fekete, 2017b).

ÖSSZEFOGLALÓ

Jelen tanulmány a kis- és középvállalatok előtt álló kihívásokat vizsgálta Magyarország és a Nyugat-Dunántúl gazdasági régió viszonylatában. Ahhoz, hogy megfelelően pontos képünk legyen a kkv-k előtt álló kihívásokról és lehetőségekről, szélesebben, a nemzetközi trendekbe ágyazva szükséges a kkv-k helyzetét elemezni. Megállapításra került, hogy az állandóan változó piaci környezet számos kihívás elé állítja a kis- és középvállalkozásokat az Európai Unióban és Magyarországon egyaránt. Ezen megoldandó feladatok közül a forráshiány, illetve a külső forráshoz jutás nehézségeit már évek óta mind az Európai Unió, mind Magyarország igyekszik enyhíteni.

A Növekedési Hitelprogram bár rövidebb ideje működik, de látványosabb eredményt ért el, mint az Európai Unió mikro-, kis- és középvállalatokat célzó programjai. A kockázattőke-programok terén, mindkét gazdasági egység esetében, váratnak magukra az átütő sikerek. Az elmaradás mögött valószínűsíthető a kockázatvállalástól tartó és a közvetlen tőkepiaci finanszírozást a banki finanszírozással szemben kevésbé preferáló attitűd széles körű elterjedtsége. Ugyanis az Egyesült Államokban a tőkepiaci forrásbevonás jóval nagyobb teret nyert a gazdaságban a kereskedelmi banki hitelezéssel szemben, így a vállalatfinanszírozásban is gyorsan elfogadottá vált a tőkeszerzés eme formája.

A Nyugat-Dunántúl régió földrajzi helyzete és különösen az osztrák határ közelsége munkaerőpiaci szempontból is egyedi kihívás elé állítja a régióban működő vállalkozásokat, ugyanakkor a forráshelyzet tekintetében előnyöket is nyújt a helyi vállalkozóknak. A munkaerőpiac kihívásaira éppen a közeli külföldi tőke jelenléte lehet

4. táblázat: A kkv-k kiemelt adatai régiós bontásban (2013–2015)

Év	Régió	Kis- és közép- vállalkozások száma	Egy kis- és közép- vállalkozásra jutó			
			árbevétel (ezer Ft)	bruttó hoz- záadott érték (ezer Ft)	beruházás (ezer Ft)	foglalkoz- tatottak száma (fő)
2013	Közép-Magyarország	255 296	66 669	13 137	1647	3,00
	Közép-Dunántúl	59 072	47 243	10 029	1935	2,94
	Nyugat-Dunántúl	59 096	48 351	10 607	2078	3,00
	Dél-Dunántúl	49 172	41 469	8 491	1954	2,83
	Észak-Magyarország	50 047	40 016	8 629	1721	2,81
	Észak-Alföld	68 759	52 255	9 673	2175	3,04
	Dél-Alföld	68 024	54 594	9 909	2327	3,15
	Ország összesen	609 466	55 814	11 094	1883	2,99
2014	Közép-Magyarország	265 964	67 698	13 205	1934	2,97
	Közép-Dunántúl	60 726	49 882	11 206	2496	2,94
	Nyugat-Dunántúl	61 053	51 143	11 603	2423	2,99
	Dél-Dunántúl	50 567	42 829	8 976	2355	2,80
	Észak-Magyarország	51 265	42 614	9 392	1982	2,80
	Észak-Alföld	72 134	53 371	10 447	2360	3,00
	Dél-Alföld	70 206	55 764	10 597	2605	3,10
	Ország összesen	631 915	57 400	11 606	2196	2,96
2015*	Közép-Magyarország	282 796	67 300	13 533	2114	2,93
	Közép-Dunántúl	65 590	47 181	11 108	2314	2,84
	Nyugat-Dunántúl	65 652	48 882	11 305	2088	2,87
	Dél-Dunántúl	53 964	43 278	8 901	2026	2,74
	Észak-Magyarország	53 742	42 318	9 386	1808	2,73
	Észak-Alföld	77 206	51 032	10 359	2126	2,95
	Dél-Alföld	75 466	53 319	10 571	2076	3,01
	Ország összesen	674 416	56 211	11 684	2097	2,89

Megjegyzés: * Előzetes adatok

Forrás: KSH, 2016

kiegyensúlyozó hatással, hiszen a tőkeerős vállalkozások nemcsak a saját, de akár a beszállítói piac munkaerőképzését is fejleszthetik a rendkívül népszerű gyakornoki programokon keresztül (pl. Audi), de a különböző munkahelyi kompetenciák fejlesztésével is (Mercedes-Benz, Coca-Cola).

A fentiek alapján megállapítható, hogy Nyugat-Magyarország gazdasági régiója részben az uniós, részben a hazai lehetőségekre alapozva kihasználja kedvező piaci helyzetét és a piaci szereplők adta lehetőségeket. Részben ez magyarázza azt a tényt is, hogy a régió kis- és közép-
vállalkozásai által tapasztalt kihívások csak részben azonosak a többi hat magyarországi régióban működő kis- és közép-
vállalkozásokéval.

JEGYZETEK

- ¹ A magyar munkavállalói kör kedvezőtlen demográfiai szerkezetét kívánja a kormány otthonteremtési támogatási rendszere megváltoztatni (Tatay et al., 2017).
- ² Lásd www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qta004.html.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Deloitte (2016): *Versenyképességi Indikátor – Jelentés. Feltörekvő középvállalatok 2017-2018.* www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/hu/Documents/about-deloitte/hu-dgc-survey-2016.pdf (Letöltés: 2018. május 11.).
- EB (2008): Az Európai Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának: „Gondolkozz előbb kicsiben!” Európai kisvállalkozói intézkedéscsomag: „Small Business Act”. Európai Bizottság Brüsszel, COM(2008) 394, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A52008DC0394>.
- EB (2016): *Felhasználói útmutató a kkv-k fogalommeghatározásához.* Európai Bizottság, Luxembourg, 9–21., <https://doi.org/10.2873/14937>.
- EC (2016): *Annual Report on European SMEs 2015/2016. SME Recovery continues.* SME Performance Review, European Commission, November, https://ec.europa.eu/jrc/sites/jrcsh/files/annual_report_-_eu_smes_2015-16.pdf.
- EGSZB (2009): A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának: Kis- és középvállalkozások – megoldás a további növekedésre és a jobb munkahegyteremtésre. A modern kkv-politika felidős felülvizsgálata. COM(2007) 592 végleges, Európai Gazdasági és Szociális Bizottság, Brüsszel, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX:52008AE1657>.
- Fekete Dávid (2014a): Gazdaságfejlesztés az ingolstadti járműipari központban. *Tér és Társadalom*, 28. évf., 2. sz., 176–187.
- Fekete Dávid (2014b): Ingolstadt as Automotive Center. *The Journal of American Business Review*, Vol. 2, No. 2, 187–193.
- Fekete Dávid (2017a): A Modern Városok Program elemzési lehetőségei. *Polgári Szemle*, 13. évf., 1–3. sz., 94–105., <https://doi.org/10.24307/psz.2017.0909>.
- Fekete Dávid (2017b): Felsőoktatási és Ipari Együttműködési Központ Győrben. *Polgári Szemle*, 13. évf., 1–3. sz., 106–115., <https://doi.org/10.24307/psz.2017.0910>.
- Forrás Dávid (2017): Csúnya buko jöhet: 1,7 millió magyar jövőjével játszanak ezek a cégek. *Pénzcentrum*, szeptember 20., www.penzcentrum.hu/vallalkozas/csunya-buko-johet-1-7-millio-magyar-jovojevel-jatszanak-ezek-a-cegek.1059589.html.
- Hágen István Zsombor – Holló Ervin (2017): A hazai kkv-k helyzete a versenyképesség, innováció és controlling tükrében. *Controller Info*, 5. évf., 1. sz.
- Holicza Péter (2016): A magyar kkv-szektor helyzete nemzeti és nemzetközi szinten. In Csiszárík-Kocsir Ágnes (szerk.): *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században VI. Tanulmánykötet*, Óbudai Egyetem, Budapest, 147–162.
- KSH (2016): *A kis- és középvállalkozások jellemzői – adat-előállítás új módszertannal.* Központi Statisztikai Hivatal, 2016. november, www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kkv15.pdf (Letöltés: 2018. május 11.).
- Novoszáth Péter (2017a): Karcúsított kormányzás és rezsicsökkentés. *Polgári Szemle*, 13. évf., 1–3. sz., 13–26., <https://doi.org/10.24307/psz.2017.0903>.
- Novoszáth Péter (2017b): Az új közgazdasági és pénzügyi szemlélet térnyerése a közszolgáltat területén. *Taylor*, 9. évf., 2. sz., 48–55.
- Portfolio.hu (2017): Óriási magyar sikertörténet – csak még meg kell keresni a számokban. *Portfolio.hu*, szeptember 21., www.portfolio.hu/gazdasag/oriasi-magyar-sikertortenet-csak-meg-meg-kell-keresni-a-szamokban.262787.html.
- Szikora, Veronika (2018a): Company Legislation and Reforms in Europe. *Curentul Juridic*, Vol. 21, No. 1, 155–171.
- Szikora Veronika (2018b): Társasági jogi szabályozási modellek Európában. *Gazdaság és Jog*, 26. évf., 5. sz., 9–16.
- Tatay Tibor – Neumanné Virág Ildikó – Lentner Csaba – Sági Judit (2017): Az otthonteremtési támogatási rendszer értékelése egy kérdőíves vizsgálat tükrében. *Polgári Szemle*, 13. évf., 1–3. sz., 27–40., <https://doi.org/10.24307/psz.2017.0904>.

Printz-Markó Erzsébet–Albert Tóth Attila

Az egészségturizmus fogalomrendszerének modellezése kiválasztott nyugat-dunántúli fürdőtelepülések mintáján keresztül

**Simulation of Health Tourism Concepts via a
Sample of Spa Towns in Western Transdanubia**

Összefoglalás

A tanulmány az egészségturizmus spektrumát vizsgálja, kiemelten kezeli a termál- és gyógyvízhez kötődő részét. A témához kapcsolódó nemzetközi és hazai szakirodalmi áttekintés eredményeként létrejövő elméleti modellt teszteltük kiválasztott nyugat-dunántúli fürdőtelepüléseken. A mintatelepülések vizsgálatakor az elérhető legfontosabb objektív adatokat értékeltük, megfigyeléseket végeztünk, szakmai mélyinterjúkat folytattunk a fürdőkben és szálláshelyeken. Korábbi nemzetközi és hazai elemzéseket áttanulmányozva feltételeztük, hogy a fürdőtelepüléseken a fürdőkomplexumok, a

PRINTZ-MARKÓ ERZSÉBET, tanársegéd, Széchenyi István Egyetem, doktorjelölt, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola (printz-marko.erzsebet@sze.hu), ALBERT TÓTH ATTILA, tanársegéd, Széchenyi István Egyetem, doktorjelölt, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola (albert.toth.attila@sze.hu)

gyógy-, wellness-szállodák és más szálláshelyek működése, fejlesztése egymásra kedvező szinergiahatást gyakorolnak. A kutatás igazolta feltevéseinket: a fürdőtelepülések szálláshelyei és fürdőkomplexumai hatással vannak egymásra, valamint a település fejlődési útjára.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: L83, O18

Kulcsszavak: egészségturizmus rendszermodell, fürdőtelepülés, fürdőkomplexum, szálláshely

Summary

The study examines health tourism with special emphasis on spas. We tested the theory resulting from an overview of the international and Hungarian literature on selected spa towns in Western Transdanubia. The most important objective data available were evaluated and observations and deep interviews were made at the spas and accommodations. Having studied international and Hungarian analyses, we presumed that the operation and development of spa complexes, medicinal and wellness hotels and other accommodations at spa towns have beneficial synergies. The research proved our assumptions: the accommodations and spa complexes at spa towns affect each other as well as town development.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: L83, O18

Keywords: health tourism system model, spa town, spa complex, accommodation

KUTATÁSI SAROKPONTOK

A gyorsan változó, kifinomult fogyasztói igényekhez való alkalmazkodás része az elméleti rendszerek aktualizálása. A magyarországi egészségturizmus keresletét és kínálatát a hazai adottságokon túlmenően nagymértékben alakítják a nemzetközi trendek is. Ennek értelmében egyre inkább megfigyelhető az a holisztikus megközelítés, amely a test–lélek–szellem egységének beágyazódását jelenti a szolgáltatási és terminológiai modellekbe.

Az egészségturizmus összetett fogalom, mivel az egészségügy és a turizmus szolgáltatásait ötvözi (Bywater, 1990; Porter et al., 2006; Kincses et al., 2009; Molnár, 2011) valamint a test–lélek–szellem egyensúlyára törekszik (Dunn, 1959; Rátz, 2004; Albel–Tokaji, 2006; Ruzinkó, 2006; Aquaprofit, 2007; Smith–Puczkó, 2010; Sziva, 2010; Molnár, 2011; Resiak–Urbanowicz és Printz-Markó, 2011; Michalkó, 2012; Kenney, 2015; Printz-Markó et al., 2017). Ennek kapcsán fogalmazódott meg az igény az egyes elméleti modellek szintetizálására az igénybe vett egészségügyi és turisztikai szolgáltatások arányában, illetve a test–lélek–szellem egységének hangsúlyozásában az egészségturizmus alkotóelemeire vonatkozóan. Rendszermodellünk tesztelésére vonatkozóan három olyan nyugat-dunántúli települést választottunk, amelyek fürdőlétesítménnyel

rendelkeznek. A vizsgálat a fürdők által kínált szolgáltatások egyfajta számbavételét jelenti. Amennyiben az egészségturizmus alszektorainak kínálati elemei döntő hányadban megjelennek a vizsgált létesítményekben, akkor feltételezhető, hogy a modell beépíthető a hazai egészségturizmus rendszerébe.

A vizsgálatba bevont fürdőtelepülések, -létesítmények kiválasztásának kritériumai

A kutatásba bevont helyszínek kiválasztását ötszűrős szempontrendszer mentén határoztuk meg. Első tényezőként szerepelt, hogy az Országos egészségturizmus-fejlesztési stratégia (OES) szerinti három fő kategóriából (1. nemzetközi jelentőségű fürdőhelyek, történelmi, műemléki fürdők, gyógyhelyek; 2. országos és regionális jelentőségű turisztikai szolgáltatók; 3. helyi jelentőségű fürdők) egy-egy fürdőtípus képviseltetve legyen a mintában (Aquaprofit, 2007). Második befolyásoló elemnek számított, hogy az adott fürdőlétesítmény közvetlen összeköttetésben álljon egy szálláslehetőséggel. Ezt követte, hogy a fürdő egész éves nyitvatartással rendelkezzen. Negyedik kritériumként szerepelt, hogy kínálati skálája lefedje az egyes korosztályok igényeit, azaz többgenerációs fürdőként funkcionáljon az adott létesítmény. Ennél a szempontnál figyelembe vettük a Budai–Székács- és az Árpási-féle egészségturisztikai célcsoportokat: aktív fiatalok, szórakozást kereső fiatalok, egészségtudatos fiatalok, fiatal párok kisgyermekkel, családos középkorúak, egészségmegőrző középkorúak, egészségtudatos idősök, műtét utáni rehabilitációra szoruló, gyógyulni vágyó idősök, nagyszülők unokákkal (Budai–Székács, 2004; Árpási, 2012). Ötödik szempontként lényegesnek tartottuk, hogy az adott fürdőlétesítményt könnyen elérhessük személyes helyszínbejárás és tapasztalatgyűjtés céljából. Mivel állandó lakhelyünk, Mosonmagyaróvár és Győr, illetve a nyugat-dunántúli régió kiemelkedő kínálattal, gazdasági mutatókkal rendelkezik, ezért irányított mintavételi helyszíneink a soron következők lettek: Lipóti Termál- és Élményfürdő;¹ bükfürdői Gyógy- és Élménycentrum,² valamint kehidakustányi Kehida Termál-, Gyógy- és Élményfürdő.³ A három fürdőhely főbb jellemzőit, ismertetőjegyeit a melléklet tartalmazza.

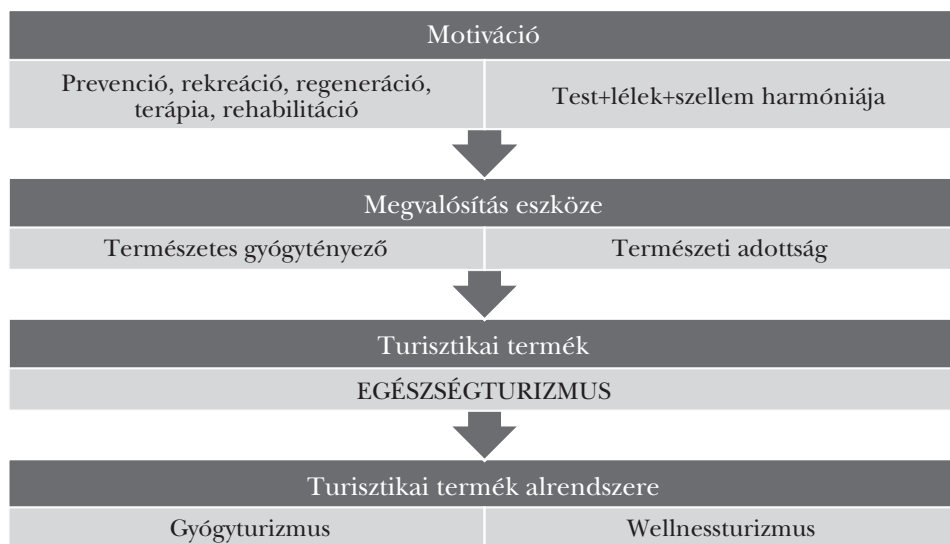
AZ EGÉSZSÉGTURIZMUS MEGHATÁROZÁSA

A Turisztikai Szervezetek Nemzetközi Uniója⁴ 1973-as definíciója szerint az egészségturizmus „...az ország természeti erőforrásait, de különösen a gyógyvizeket és az éghajlati adottságokat hasznosító egészségügyi létesítmények kiaknázása” (Smith–Puczkó 2010:19). Az Európai Fürdőszövetség⁵ szerint az egészségturizmus olyan üdülőterületekre történő pihentető utazást jelent, amely során egészségfejlesztő ajánlatokat és módszereket lehet igénybe venni például egy gyógyfürdőben vagy gyógyhelyen (Kirschner, 2005).

Az egészségturizmus magyar sajátosságokkal átitatott meghatározására 2005-ben, a II. Nemzeti Fejlesztési Terv (II. NFT) előkészítése során került sor. A definíció alapján az egészségturizmus a turizmusnak azon formáját jelenti, ahol a „turista utazásának fő motivációja az egészségi állapotának javítása és/vagy megőrzése, tehát a gyógyulás és/vagy a megelőzés, és ennek megfelelően a célterületen tartózkodása alatt igénybe is vesz egész-

ségturisztikai szolgáltatás(oka)t” (Aquaprofit, 2007:9). Ennek értelmében az egészségturizmus alappillérei a gyógyturizmus és wellnessturizmus (Rátz, 2004; Albel–Tokaji, 2006; Ruzinkó, 2006; Michalkó, 2012). Smith–Puczkó (2010) megközelítésében az egészségturizmus részei az alábbiak: szabadidő- és rekreációs turizmus, spaturizmus, thalassoturizmus, spirituális turizmus, holisztikus turizmus, jóga- és meditációs turizmus, munkához kapcsolódó wellness- és a gyógyturizmus két fő formája: sebészeti és terápiás gyógyturizmus. Az egészségturizmushoz kapcsolódó elméletek összegzését tartalmazza az 1. ábra.

1. ábra: Az egészségturizmus értelmezése

Forrás: Saját szerkesztés Resiak–Urbanowicz–Printz-Markó, 2011 alapján

Az 1. ábra „input-output” nézőpontból rendszerezi az egészségturizmust, mely szerint a motiváció és a megvalósításhoz szükséges természet alkotta erőforrások eredménye. Ez az értelmezés nem tartalmazza a diszkrecionális jövedelmet, a szabadidőt és az ember alkotta erőforrásokat. Az ember alkotta mesterséges erőforrások is a megvalósítás fontos eszközei, idetartoznak a termál- és gyógyfürdők, egyéb fürdőtípusok, illetve egészségügyi intézmények (Czeplédi, 1999), wellnesscentrumok, gyógyszállodák, wellness-szállodák (Voleszák, 2000), és minden további olyan egyéb létesítmény, amely az egészségturizmus vendégkörének igényeit kiszolgálja. A wellness-szállodák kialakulásának hátterében Michalkó szerint az áll, hogy a turizmus kiválóan felismer- te, „a test, a lélek és a szellem optimumának elérését időben és térben koncentráltan kell a vendég számára biztosítani” (Michalkó, 2012:180). A kifinomult fogyasztói igények kiszolgálásához elengedhetetlen a szakképzett emberi erőforrás. A turisták növekvő tudatosságát és a szolgáltatók egyre nagyobb képzettségi igényét hangsúlyozza az Albel-féle spapiramis-rendszer (Albel–Tokaji, 2006). Formádi (2008) a gazdálkodási, turisztikai és egészségügyi ismeretek, készségek meglétét hangsúlyozza. Matolcsy

(Szántó, 2009) úgy gondolja, hogy az oktatás révén tudja hazánk felvenni a versenyt az elsődleges konkurensainkkal (például Ausztriával, Svájjal).

AZ EGÉSZSÉGTURIZMUS NÉHÁNY RENDSZERMODELLJE

Az egészségturizmus fő kutatási problémája Bywater megközelítésében az, „hogyan ez a szektor az egészségügyhöz vagy a turizmushoz tartozik, illetőleg, hogy a kettő összekapcsolható-e, és ha igen, milyen mértékben” (Bywater, 1990:52). Ezen kérdéskör megvilágítását segíti Porter és diákjai (2006), a budapesti Egészségügyi Stratégiai és Kutatóintézet (ESKI) (2009), valamint Molnár (2011) fogalomértelmezése, illetve az ezekre épülő saját rendszermodellünk.

Porter és diákjai (2006) az ázsiai térség egészségügyi- és turizmuskeresletét és -kínálatát vizsgálták a Thaiföld Egészségügyi Turizmus klaszterelemzésén keresztül. Rendszermodelljük elsősorban a gyógy-/orvosi turizmushoz kapcsolódó kínálati elemeket tartalmazza. A skála egyik végpontja az egészségügyi, orvosi tevékenység kiszervezését jelenti, itt megnyilvánul az egészségügyhöz tartozó szolgáltatások dominanciája. Érezhető az egyes eljárások szintjéhez kapcsolódó komplexitás és rizikó mértékének erősödése, ezt támasztja alá, hogy a tartózkodás helyszínéül a szállodák mellett megjelennek a kórházak is. A skála másik végpontján a turizmushoz kapcsolódó szolgáltatások vannak túlsúlyban: az utazási csomagok turizmus-szolgáltatásai között, kiegészítő elemként, egészségmegőrző ajánlatokat is kialakítottak.

Az ESKI munkatársai (Kincses et al., 2009) az egészségügyi és a turizmus-szolgáltatások igénybevételének mértéke alapján elsőként jelenítik meg a hazai egészségturizmus rendszerezésében az egészségügyi turizmust mint alszektort. Molnár (2011) megközelítésében az egészségturizmus két alkotóeleme a wellness-turizmus és a gyógyturizmus, amelyet harmadik pillérként kiegészít az e kettő metszeteként létrejövő, 2008-tól dinamikusan fejlődő, németországi gyökerekkel rendelkező medical wellness irányzat (Aquaprofit, 2007; Smith–Puczkó, 2010).

AZ EGÉSZSÉGTURIZMUS RENDSZERMODELLÜNKBEN ÉS ANNAK TESZTELÉSE

A fenti rendszerek szintetizálásaként az egészségturizmust meghatározó két fő szolgáltatást az igénybevételi arányukkal és a holisztikus szemlélet szerint a test–lélek–szellem harmóniáját figyelembe vevő turizmustípusokkal modelleztük a 2. ábrán. Egyben azt is illusztráltuk, hogy az egészségturizmus altermékei közül melyek vehetők igénybe, illetve jelenthetnek lehetőséget a jövőben a vizsgált fürdők területén. Amennyiben a mintavételi helyszínek kínálatára illeszkedik az elméleti modellünkhöz, akkor az alátámasztja annak alkalmazhatóságát. A rendszerezett egészségturizmus-spektrum gyakorlati tesztelésének céljából bejártuk a kutatásba bevont helyszíneket, és feltérképeztük szolgáltatási palettájukat. Az ábra méretarányosan érzékelteti az egészségügyi és turisztikai szolgáltatások igénybevételét, valamint a test–lélek–szellem dimenzióját az egészségturizmus típusainál.

Rendszermodellünk új tudományos hozzáadott értékét az adja, hogy az egészségügyi és turisztikai szolgáltatások igénybevételi aránya mellett (Bywater, 1990; Porter et al., 2006; ESKI, 2009; Molnár, 2011) egyértelmű és átlátható módon egyaránt súlyozza a test–lélek–szellem dimenzióját. Nemcsak a wellnessturizmusban, hanem a gyógyturizmusban is értelmezhető ez az egység, hiszen adott terápia sikeréhez a gyógyulásba vetett hit is hozzájárul.

Az egyes dimenziók értelmezéséhez tartozik, hogy a test dimenziójához kapcsolódnak a fizikai cselekedeteink, a lélek dimenziójához az érzelmeink, a szellem dimenziójához pedig gondolkodásmódunk, hitrendszerünk. Ez utóbbi meghatározza az érzelmeinket, amelyek hatással vannak cselekedeteinkre. Betegségeink lelki gyökeihez kapcsolódnak, ezért gyógyításukhoz, illetve egészségünk megőrzéséhez fontos ennek az egymásra épülő hármasságnak (test, lélek és szellem) a figyelembevétele. Gondolkodásmódunk, hitrendszerünk befolyásolja érdeklődési körünket, amely pozitív, illetve negatív érzéseket, információkat közvetít a testünk felé, esetünkben egy adott gyógykezeléshez vagy egészségmegőrző technikához kapcsolódóan. Ezek az érzéseink, megtapasztalásaink irányítják cselekedeteinket, itt az attitűdünket az adott egészségturisztikai szolgáltatás igénybevételéhez.

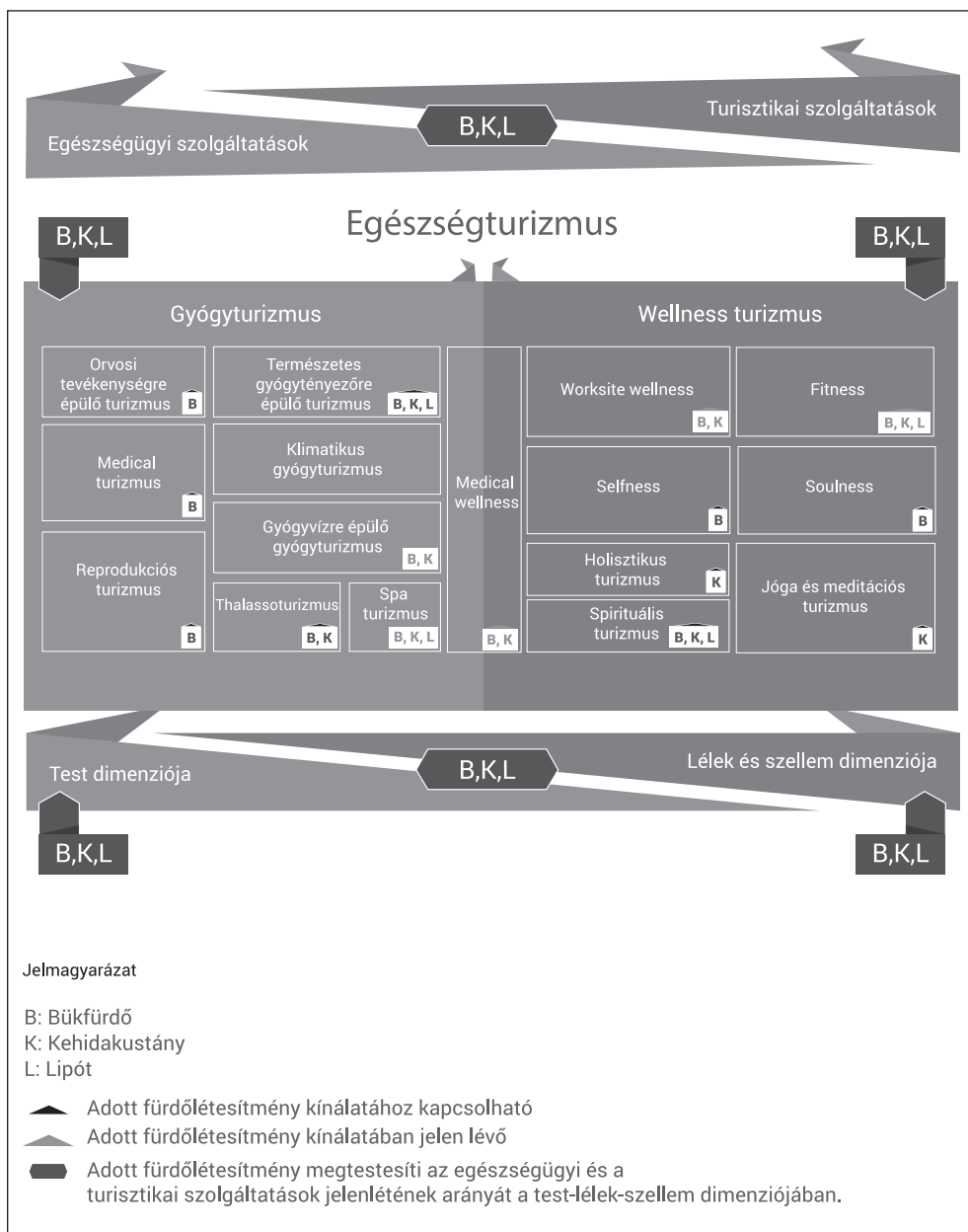
Az egészségturizmus meghatározásait elemezve megállapítható, hogy a két alszektor, a gyógy- és a wellnessturizmus (Rátz, 2004; Albel–Tokaji, 2006; Ruszinkó, 2006; Michalkó, 2012) kínálata jelen van a mintavételi helyszíneken.

A gyógyturizmus spektrumát vizsgálva látható, hogy mindegyik fürdő minősített gyógyvízzel rendelkezik.⁶ Bükfürdőn társadalombiztosítási támogatással is igénybe vehetők a gyógykezelések, talán ezért is a három helyszín közül itt a legjelentősebb a gyógyvízre épülő gyógyturizmus. Kehidakustány esetében nem, azonban orvosi felügyelet mellett kínálnak gyógykezeléseket (például súlyfürdőkezelés).

A reprodukciós és a thalassoturizmus érintőlegesen kapcsolódhatnak a vizsgált fürdőkhöz. A bükfürdői gyógyvíz összetételének köszönhetően kiválóan alkalmas krónikus nőgyógyászati és urológiai gyulladások kezelésére. Ennek értelmében támogathatja a reprodukciós turizmust, illetve annak előkészítési fázisát. A kutatási helyszínnek esetében a thalassoturizmus elemzése erőltetettnek tűnhet, azonban ha figyelembe vesszük, hogy olyan kezelési eljárásokat is magában foglal, amelyekben tengervizet, tengeri algákat és a tenger sóját használják fel (Smith–Puczkó, 2010), akkor metészponton lehet felfedezni. A bükfürdői thermo spa kezelések során thermo spa algapakolás, illetve thermo spa tengeri sós pakolás vehető igénybe, a kehidakustányi iszappakolás a holt-tengeri fekete iszappal valósul meg. A Nemzetközi Fürdőszövetség⁷ értelmezésében és a Spafinder megközelítésében (Rátz, 2004) a fürdők a spák egyik típusát jelentik. Ebben a megközelítésben mindhárom mintavételi helyszín kapcsolódik a spaturizmushoz.

A gyógy- és wellnessturizmus metszéspontját jelenti a medical wellness (Aquaprofit, 2007; Smith–Puczkó, 2010). Ez Bükfürdő kínálatában fontos súlypont, hiszen külön medical wellness és medical fitness részleg működik a fürdő területén. Kehidakustány esetében az orvosi vizsgálathoz kötött eljárások, a fiatalító-szépségápolási kozmetikai programok részeként értelmezhető a medical wellness.

2. ábra: Egészségturizmus rendszermodellünk és annak tesztelése

Forrás: Saját kutatás alapján saját szerkesztés

Aktív mozgáshoz kapcsolódó programok révén mindhárom fürdő kínálatában megjelenik a fitness. Bükfürdő esetében külön ki kell emelni, hogy a medical wellness, medical fitness részleg kiépítéséig külön Fitpoint üzemelt, amely egyéni állapot-

felmérésekre és programajánlásokra adott lehetőséget. Ennek értelmében a selfness is mint kapcsolódási pont határozható meg. A vizsgált fürdők mindegyike rendelkezik élménymedencével és a wellnesshez kapcsolódó kínálattal.

Bükkfürdő és Kehidakustány SZÉP-kártya-elfogadóhely. Ebből következően hozzájárul a hazai lakosság, a munkavállalók egészségmegőrzéséhez. Tehát értelmezhető a kínálati palettán a worksite wellness.

A spirituális turizmus része a spaközpontok felkeresése (Magyar, 2008). Amennyiben a fürdőkre mint „nedves kolostorokra” tekintünk (Márai, 1943), akkor a mintavételi helyszínek mindegyike kapcsolódhat ezen turizmusfajtához. Itt fontos megemlíteni egy olyan nyugat-dunántúli fürdőt, amely nem szerepel a mintában, azonban már jelenleg is szoros kapcsolódási pontot képez a fürdőzés és a spiritualitás között. A lenti fürdő különlegességét az adja, hogy a fürdő területén található a Szent György Energiapark. Egyedi módon itt nem két, hanem három jótékony földsugárzású energiavonallal találkozunk össze. Tehát Lenti egyértelműen kapcsolódik a spirituális turizmushoz is. Az energiahelyek a testi-lelki fittség elérését segíthetik. A kehidakustányi fürdőlétesítmény esetében lehetőség a holisztikus-, jóga és meditációs turizmus. A desztináció kínálatának, valamint egy szélesebb látókörnek köszönhetően kooperáció létesíthető a Zalaszántói Béke Sztúpával. Elképzelésünk szerint a Peace Run (Békefutás) vagy egyéb, elsősorban fizikai igénybevétellel járó programjaik záró, revitalizációs programeleme lehet a termálvízben történő fürdőzés.

Mivel a mintaterületek többgenerációs fürdők, és egyszerre többféle fürdőkategóriát is magukban foglalnak (gyógyfürdő, élményfürdő, wellnessfürdő, strandfürdő), ezért kínálatukban az egészségturizmushoz kapcsolódó alszektorok szolgáltatási elemei is fellelhetők, illetve a keresleteknek megfelelően fejleszthetők. Tehát a kutatási helyszínek számos ponton kapcsolódnak a megfogalmazott egészségturizmus spektrumhoz.

A VIZSGÁLT FÜRDŐTELEPÜLÉSEK SZÁLLÁSHELYEINEK ÉRTÉKELÉSE

A kutatásba vont három település szálláshelyeinek vizsgálata szoros összefüggésben van a fürdőlétesítményekkel, hiszen ezek a szálláshelyek, a turisztikai szuprastruktúra fontos elemeként, lehetővé teszik a vendégek hosszabb idejű tartózkodását, ezáltal a magasabb bevételtermelő képességet az adott településen. A viszonylag kisebb, alacsony állandó lakónépességű településeken a helyi lakosság és a regionális vonzáskörzetben élők, mint korlátozott potenciális vendégkör, hosszabb távon, fenntartható módon nem feltétlenül lenne elegendő a fürdők nyereséges működéséhez. A szálláshelyek biztosítják a lehetőséget, hogy a nagyobb távolságból érkező turisták a település fő vonzerejének számító fürdőben ne csak egy fürdőbelépőt, hanem komplex gyógyászati, egészségmegőrző, wellness szolgáltatáscsomagot vegyenek igénybe, akár a fürdőkomplexumban, akár a gyógy- vagy wellness-szállodákban vagy más kategóriájú szálláshelyeken. Az olyan fürdőkomplexumoknál, ahol a fürdő és a szálloda egymás mellett található, és közvetlen átjárási lehetőség van közöttük, ott a gyógyászati szolgáltatások egy részét sok esetben a fürdőben biztosítják a vendégeknek, és a szálloda épületében ki sem építik a gyógyászati, wellness-szolgáltatások teljes vertikumát. Ez kölcsönös

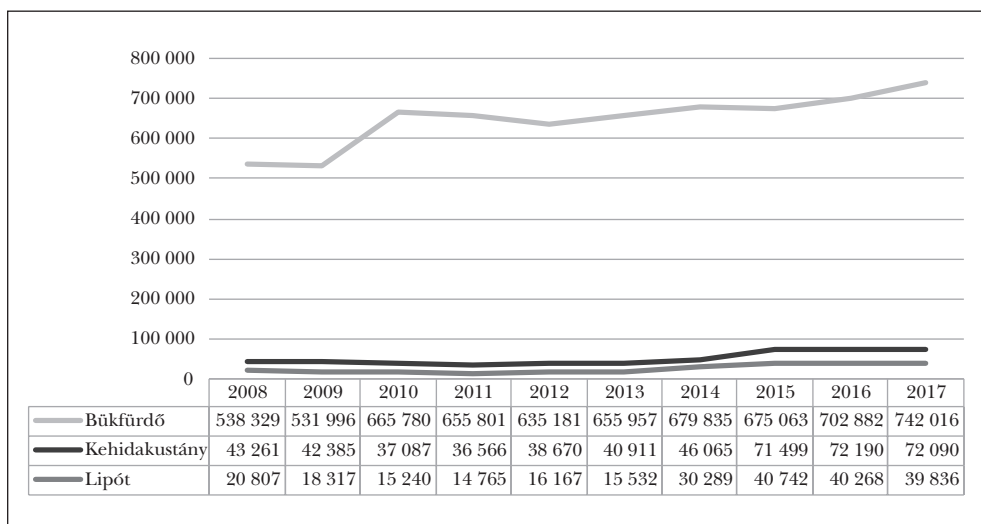
előnyöket nyújthat a fürdőnek és a szálláshelynek, de elsősorban a vendégek számára előnyös, mert még a legkiválóbban felszerelt és kiépített gyógyszállodák sem mindig tudják azt a sokféle szolgáltatási lehetőséget biztosítani, ami egy fürdőkomplexumban rendelkezésre áll (Albert Tóth, 2011). A szálláshelyek munkahelyeket teremtenek a település lakóinak, a fürdők vendégeinek a számát is növelhetik a saját vendégeik által, és a helyi adók vonatkozásában is bevételt jelenthetnek a települések számára.

A vizsgált három település szálláshelyi kapacitásait és struktúráját elemezve megállapítható, hogy Bük kiemelkedik a mezőnyből, ahol 18 szálláshelyen 1344 kiadható szoba található, míg Kehidakustányban 6 szálláshelyen 180 szoba, Lipóton 5 szálláshelyen 100 szoba várja a vendégeket. A büki szálláshelyek kínálata is a legváltozatosabb, 9 szállodából három minősített négycsillagos szálloda, két minősített gyógyszálloda (Danubius, Piroska) található a településen (ÁNTSZ, 2017a).

A gyógyszállodáknak már évszázados hagyományai vannak Magyarországon, különösen a fürdőtelepüléseken, de manapság ezeknek a szállodáknak is alkalmazkodni kell a kereslethez, a vendégek folyamatosan változó igényeihez. A gyógyszállodákra hagyományosan jellemző balneoterápiás kezelések mellett már a prevenciósszerű wellness-szolgáltatások nyújtása is fontossá vált. A wellness-szállodák egyre divatosabbak mindenhol a világon, így nálunk is, amelyek elsősorban a megelőzésre és az életműnyre helyezik a hangsúlyt (Albert Tóth, 2016). Lényeges különbség a gyógy- és a wellness-szállodák között, hogy a wellness-szállodákban általában nincsen orvosi felügyelet melletti kezelés, ez csak a minősített ötszillagos wellness-szállodákban kötelező kritérium, de ilyen minősítésű szálloda nem található a három vizsgált településen. Mindegyik településen működik panzió, üdülőház, és egyéb szálláshely kategóriába sorolható szálláshely, kempingek Bükön és Lipóton üzemelnek szezonális jelleggel. Érdemes kiemelni, hogy Bükön még országos szinten is jelentős mennyiségű a kiadható férőhelykapacitás, amely 5366 férőhelyet jelent, ennek kicsit több, mint tíz százaléka található Lipóton és Kehidakustányban, ahol 629, illetve 541 férőhely áll rendelkezésre. Az éves szobakapacitás kihasználtsága szintén Bükön a legmagasabb, 68%-os volt 2017-ben, míg ugyanez a mutató nem érte el az ötven százalékot Kehidakustányban (49%) és Lipóton (46%) (KSH, 2017).

A kapacitási adatokból következően a vendégek és a vendégéjszakák száma is Bükön a legmagasabb, de az arányok is érdekesen alakultak az utóbbi tíz évben. A 3. ábrán a 2008 és 2017 közötti vendégéjszakaszámok láthatók, amelyből kitűnik, hogy Bükön a kapacitásarányoktól jelentősen eltérően, mintegy hússzorosa a vendégéjszakák száma a Lipótihoz képest, szinte minden évben. A fejlődés viszont mindegyik településen szembetűnő. A 2008-as évhez képest, Bükön 38%-kal, Kehidakustányban 67%-kal, Lipóton 92%-kal sikerült növelni a vendégéjszakák számát 2017-ig. A külföldi és a belföldi vendégéjszakák aránya is eltérést mutat a három településen. A 2017-es évben Bükön 61/39%, Kehidakustányban 27/73%, Lipóton 38/62% volt a külföldi és a belföldi vendégéjszakák aránya (KSH, 2017). A büki külföldi vendégéjszakák számának magasabb aránya a nagyon jó minőségű szállodáknak, a szállodavállalatok nemzetközi értékesítési és marketingmunkájának, a külföldi piacokon évtizedek alatt sikeresen bevezetett turisztikai desztinációnak és a jól működő helyi TDM-szervezetnek is köszönhető.

3. ábra: Vendégéjszakák számának alakulása a vizsgált településeken, 2008 és 2017 között

Forrás: Saját szerkesztés KSH-adatok alapján

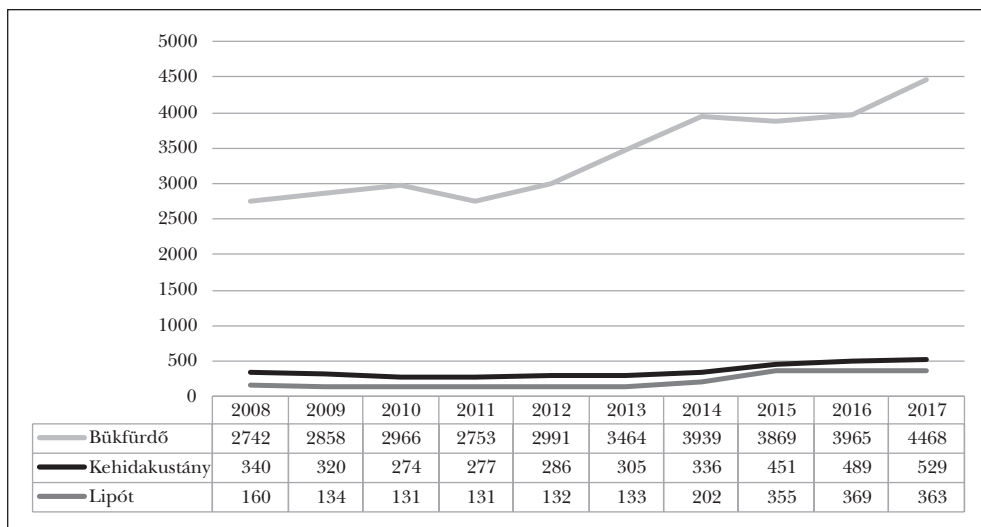
A szállásdíjbevételek (4. ábra) tekintetében az arányok hasonlóak az előzőekhez képest, de részleteiben vizsgálva, a büki fölény már olyan mértékű, amit majd később az 5. ábra támaszt alá. A szállásdíjbevétel növekedés 62%-os volt Bükön, 56%-os Kehidakustányban és 126%-os Lipóton 2008 és 2017 között.

Érdekes képet mutat a Széchenyi Pihenőkártya használatának mértéke a szálláshelyeken. A SZÉP-kártyával fizetett szállásdíjak aránya a belföldi forgalom 30%-a volt Bükön, 56%-a Kehidakustányban és mindössze 12%-a Lipóton 2017-ben (KSH, 2018). A vendégek tartózkodása után befizetett idegenforgalmi adó mértéke 269 millió Ft volt Bükön, 21,7 millió Ft Kehidakustányban és 13,7 millió Ft Lipóton 2016-ban. Ezek alapján Bük a 10. helyezést érte el a magyarországi települések között a beszedett idegenforgalmi adó mértékét illetően, míg Kehidakustány a 80., Lipót a 105. lett az országos listán (Magyar Államkincstár, 2018).⁸

A szállodaiiparban használatos mutatószámok (5. ábra) alapján már közvetlenül összehasonlíthatóak az egyes települések mutatói, kiküszöbölve az eltérő kapacitásokból adódó arányokat. Jól látható, hogy az egy vendégre, az egy vendégéjszakára jutó szállásdíjak már nem Bükön a legmagasabbak, ugyanígy a REVPAR-mutató⁹ és a kiadott szobák átlagára is Lipóton a legkedvezőbb.

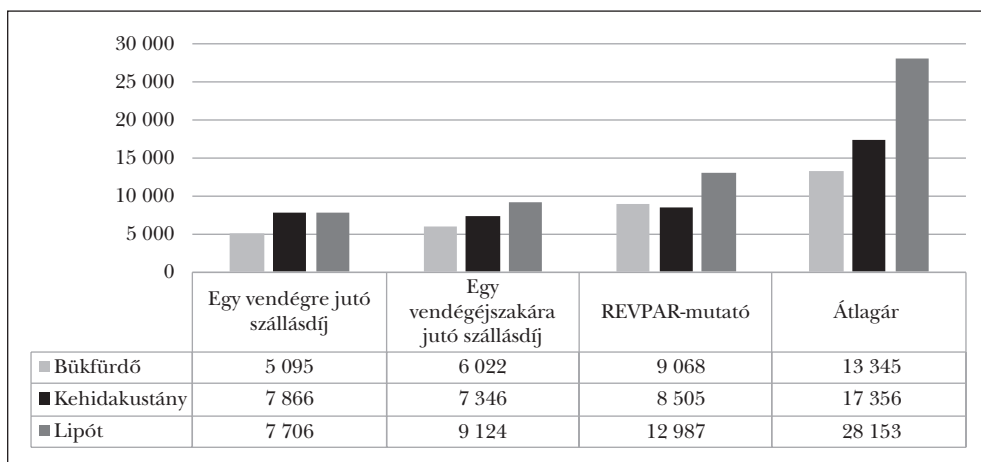
Ezek a mutatószámok utalnak arra, hogy a vizsgált településeken a legkisebb kapacitásokkal rendelkező és a legkevesebb vendégéjszakát realizáló Lipóton, a bevételi oldal tekintetében hatékonyabban üzemelnek a szálláshelyek. Magasabb átlagárakat tudnak elérni a kiadott szobáknál, amelyet ugyan az alacsonyabb foglaltsági mutató leront, de egy kivétellel még így is megelőzi a másik két település mutatószámait.

4. ábra: Szállásdíjbevételek alakulása a vizsgált településeken, 2008 és 2017 között (M Ft)

Forrás: Saját szerkesztés KSH-adatok alapján

5. ábra: Bevétellel kapcsolatos hatékonysági mutatószámok a vizsgált települések kereskedelmi szálláshelyein 2017-ben (Ft)

Forrás: Saját szerkesztés KSH-adatok alapján

AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEGZÉSE

A tanulmány eredményei hasznosíthatók az egészségturizmus elméleti rendszerezéséhez, valamint gyakorlati összefüggések továbbgondolásához hozzájárulva, az egészségturizmus hatékonyabb pozicionálásához. A megközelítésünkben rendszerezett egészségturizmus-spektrum emberközpontú, intellektuális, spirituális, mentális és fizikális

szempontból egyaránt újszerűen rendszerezi az egészségturizmus fogalmait. Egyfajta visszacsatolást jelent a Dunn-féle wellnessfilozófiához (1959) a trendek (Kenney, 2015) figyelembevétele mellett.

Az egészségturizmus szektoraiban való elmélyülés, illetve a fürdővendégek fogyasztói magatartásának elemzése segítséget jelenthet a wellness-szállodák fürdőlátogató vendégei részére nyújtott szolgáltatások kialakításában is (Happ, 2008). Hiszen fontos árbevétel-növelő hatással rendelkezhet a fürdő területén vagy vele közvetlen összeköttetésben álló, akár csak kisebb kapacitású wellness-szálloda is (Mundruczó–Szennyessy, 2005). Mindez jól tükrözi az egészségturizmus üzletágához kapcsolódó szálláshelyfejlesztések és a további vonzerő- és szolgáltatásfejlesztések szinergiahatását (Mundruczó et al., 2010).

A fürdőtelepülések versenyképességi vizsgálatánál (Bakucz et al., 2016) megállapítják, hogy a minőségi szálláshelyek, szállodai beruházások hiánya lemaradáshoz vezethet, hátrányosan érintheti a településeket. A fürdőtelepülések szálláshelyei jelentős mértékben hozzájárulnak az adott település turizmusához, a fürdőkomplexumok sikeres működéséhez, a terület fejlődéséhez.

Bük kiemelkedik a három vizsgált település közül a vendégéjszakák számának és a bevételek mértékének tekintetében, de a relatív mutatószámok, a hatékonyságot mérő mutatók már Kehidakustány és Lipót eredményességét, sikerét is igazolják. Mindegyik településen szükség van további összehangolt turisztikai fejlesztésekre a fenntartható fejlődés, a szezonális csökkentésével a kiegyensúlyozott négy évszakos turizmus érdekében.

MELLÉKLET:

A KUTATÁSBA VONT FÜRDŐHELYEK FŐBB JELLEMZŐI, ISMERTETŐJEGYEI

Fürdőhely	Bükfürdő: Bükfürdő Gyógy- és Élménycentrum	Kehidakustány: Kehida Termál Gyógy- és Élménfürdő	Lipót: Lipóti Termál- és Élmény- fürdő & Camping****
Megye	Vas	Zala	Győr-Moson-Sopron
Gyógyhely	1979	2016	nem
OES kategória	nemzetközi	országos és regionális	helyi
A víz jellemzői	alkáli-hidrogénes, magas fluorid-, jodid- és vastartal- mú víz	kénes, kalcium-magnézi- um-hidrogén-karbonátos minősített víz	alacsony keménységű ná- trium-hidrogén-karbonátos fluoridos víz
Összes oldott anyag	15 000 mg/l	748 mg/l	1394 mg/l
Kútfúrás éve	1957 (1960)	1977	1968
A kút talpmé- lysége	1282 m	192 m	2200 m
A kút vízhozama	9000 l/perc (1100 l/perc)	720 l/perc	1300 l/perc
Hévízkútból fel- törő víz hőfoka	58 °C	49 °C	65 °C

Fürdőhely	Bükfürdő: Bükfürdő Gyógy- és Élménycentrum	Kehidakustány: Kehida Termál Gyógy- és Élményfürdő	Lipót: Lipóti Termál- és Élmény- fürdő & Camping****
Gyógyvízzé minősítés éve	1965	2002	2004
Gyógyvízjavallatok	valamennyi mozgásszervi betegség, emésztőrendszeri panaszok, keringési zavarok	magas vérnyomás, reumatikus és mozgásszervi panaszok, idegrendszeri kórképek, bőrbetegségek kezelése, Bechterew-kór	kopásos ízületi és gerincbetegségek, ízületi gyulladás kezelésére, valamint balesetek mozgásszervi szövődményeinél
Medencék	34 db medence	13 db medence	5 db medence
Csúszdák	6 db óriáscsúszda, 1 db gyermekcsúszda	3 db óriáscsúszda, 1 db gyermekcsúszda	6 db óriáscsúszda
További vizes szolgáltatások	vizes játszópark és vízi játékok, úszásoktatás	ivókúra (Csend szoba, gyógyfürdő), aromaolajos kádfürdő, babáúszás	vizes játszópark és vízi játékok
Szolgáltatások	szaunavilág, szaunaszeánszok, masszázs, reumatológiai szakrendelés, vendéglátás, fürdőshop, manikűr, pedikűr, játszószoza	szaunaoázis, szaunaszeánszok, Csetete Kuckó, vendéglátás, rendezvény-szervezés/konferencia – hotel, szolárium, fodrászat, pedikűr, manikűr, kozmetikai szalon	finn szauna (belépőjegy árában), masszázs, vendéglátás, fürdőshop
Sportolási lehetőségek	úszás, strandröplabda	úszás, szabadtéri sakk és lengőteke	úszás, strandröplabda, strandfoci, futball, tollas, pingpong
Programok	ingyenes animációs programok, Minimax Családi Nap, Halmay Úszóverseny, Strandok Éjszakája, Magyar Fürdőkultúra Napja	aquafitness, gyermek-animáció a Csetete Kuckóban	főszezonban minden szombaton és vasárnap műsorok és előadások a színpadon
Szállás a fürdővel összekötve	igen, 1 db kemping: 166 beállóhely, 10 db hatszemélyes Aqua Camp mobil ház, 1 db ötszemélyes jurtasátor (a kemping vendégei ingyenesen igénybe vehetik a fürdőt), valamint 2 db szálloda (Hunguest Hotel Répce***, Hunguest Hotel Répce Gold****)	igen, 1 db szálloda: Kehida Termál Hotel****(42 db szoba, konferenciaterem)	igen, 1 db kemping: 120 beállóhely, 15 db hatszemélyes mobil ház, 6 db kétszemélyes faház, 14 db négyszemélyes hálókocsi (a kemping vendégei ingyenesen igénybe vehetik a fürdőt)
SZÉP-kártya-elfogadóhely	igen	igen	nem

Fürdőhely	Bükfürdő: Bükfürdő Gyógy- és Élménycentrum	Kehidakustány: Kehida Termál Gyógy- és Élményfürdő	Lipót: Lipóti Termál- és Élmény- fürdő & Camping****
Egyéb	Magyarország második legnagyobb gyógyfürdője, Bük Thermal Natural Life termékcsalád, Szín5-ös kampány	Gyermekektérápia (sérült központi idegrendszer kezelése: kehidai gyógyvíz + Pető-módszer konduktív pedagógia + családbarát környezet), csúszda hang- és fényeffektekkel	OnBike akció: –50% a kerékpárral érkezőknek 2012 óta
Fürdők Nemzeti Tanúsító Védjegy minősítés	van	nincs	nincs
Fürdővendégek szavazása (2015–) ¹⁰	Az Év Fürdője 2017 (7. hely) Az Év Fürdője 2016 (10. hely) Az Év Fürdője 2015 (12. hely)	Az Év Fürdője 2017 (13. hely) Az Év Fürdője 2016 (12. hely)	Az Év Feltörekvő Fürdője 2015 (13. hely)

Forrás: Saját szerkesztés Aquaprofit, 2007, www.bukfurdo.hu/, Csapó, 2016, ÁNTSZ, 2017b; Géher et al., 2016, <http://kehidatermal.hu/>, Kiss–Nagy, 2003, <http://lipotfurdo.hu/>, [/www.termalfurdo.hu](http://www.termalfurdo.hu), <http://azevfurdoje.hu/2017-top15>, www.furdoszovetseg.hu/vedjegy/, Szántó, 2018 alapján

JEGYZETEK

- ¹ Lipóti Termál- és Élményfürdő & Camping hivatalos honlapja: <http://lipotfurdo.hu/>.
- ² Bükfürdő Gyógy- és Élménycentrum hivatalos honlapja: www.bukfurdo.hu/.
- ³ Kehida Termál Gyógy- és Élményfürdő hivatalos honlapja: <http://kehidatermal.hu/>.
- ⁴ Turisztikai Szervezetek Nemzetközi Uniója: International Union of Official Travel Organizations (IUOTO).
- ⁵ Európai Fürdőszövetség: European Spa Association (ESPA).
- ⁶ Fürdők Nemzeti Tanúsító Védjegy használatára vonatkozó jogosultsággal rendelkező fürdők. Magyar Fürdőszövetség, www.furdoszovetseg.hu/vedjegy/.
- ⁷ Nemzetközi Fürdőszövetség: International Spa Association (ISPA).
- ⁸ A szálláshelyeken a vendégek tartózkodása után fizetett idegenforgalmi adót tartalmazó országos listán a főváros nem egy településként szerepel, hanem a budapesti kerületek külön-külön találhatók. Magyar Államkincstár, 2016-os adatok: Tartózkodás után fizetett idegenforgalmi adó önkormányzatoként, 2016-os éves beszámoló. (Igényelt adatok a Magyar Államkincstártól.)
- ⁹ REVPAR-mutató (Revenue per Available Room): egy kiadható szobára jutó szobaárbevétel. A szobaárbevétel és a kiadható szobák számának (kapacitásának) hányadosa, illetve kiszámítható a szobafoglaltság %-os mutatójának és az átlagárnak a szorzatával. Egy mutatóban jeleníti meg a foglaltság és az átlagár együttes hatását. Az egyik legfontosabb szállodai (szálláshelyi) mutatószám, amely utal az adott szálláshely hatékonyságára, bevételtermelő képességére.
- ¹⁰ Eldölt, melyik Az Év Fürdője 2015-ben. Hátérinformációk, érdekességek, www.termalfurdo.hu/sajto-kozlemeny/eldolt-melyik-az-ev-furdoje-2015-ben-hatterinformaciok-erdekesssegek-11; Az Év Fürdője 2016 szavazás végeredménye, <https://azevfurdoje.hu/top15>; Az Év Fürdője 2017 szavazás végeredménye, <https://azevfurdoje.hu/2017-top15>.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Albel Andor – Tokaji Ferenc (2006): *ALFÖLD SPA Gyógyítás és wellness a Dél-Alföld termálfürdőiben*. Schneider Nyomda Kft., Gyula.
- Albert Tóth Attila (2011): *A magyar szállodaipar egészségturisztikai vonatkozásai*. VI. KHEOPS Tudományos Konferencia tanulmánykötet, Mór, 379–388.
- Albert Tóth, Attila (2016): The importance of Spa and Wellness Hotels in Leisure Destinations in Hungary. *International Leisure Review*, Vol. 5, No. 2, 3–29.
- ÁNTSZ (2017a): *Országos törzskönyvi nyilvántartás a magyarországi gyógyszállókról*. Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat, február 7., www.antsz.hu/felso_menu/ugyintezes/hatosagi_nyilvantartas/termeszetes_gyogytenyezok_nyt/gyogyszallok.html?query=gy%C3%B3gysz%C3%A1ll%C3%B3.
- ÁNTSZ (2017b): *Országos Gyógyhelyi és Gyógyfürdőügyi Főigazgatóság törzskönyvi nyilvántartás, OTH által elismert gyógyvizek jegyzéke*. Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat, <http://efirib.antsz.hu:7778/ogyfi/gyogviz.jsp>.
- Aquaprofit (2007): *Országos egészségturizmus fejlesztési stratégia*. Aquaprofit Műszaki, Tanácsadási és Befektetési Rt., Budapest.
- Árpási Zoltán (2012): *Wellness turisztikai szolgáltatások fejlesztésének lehetőségei a Dél-alföldi régióban*. PhD-értekezés, Szent István Egyetem, Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Gödöllő.
- Bakucz Márta – Tegzes Andrea (szerk.) (2016): *Fürdőtelepülések versenyképességi vizsgálata néhány magyar és közép-európai régióban*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Böjte Csaba (2013): *A Fehér Szív Útja*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Budai Zoltán – Székács Orsolya (2004): A magyar egészségturisztikai kínálat alakítása a különböző célcsoportok igényei szerint. In: Aubert Antal – Csapó János (szerk.): *Egészturizmus*. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 137–144.
- Bywater, M. (1990): Spas and Health Resorts in the EC. *EIU Travel and Tourism Analyst*, No. 6, 52–67.
- Czeglédi József (1999): *A turizmus főbb termékei és szolgáltatásai*. Külkereskedelmi Főiskola, Budapest.
- Csapó Tamás (főszerk.) (2016): *Bük Város monográfiája*. Bük Város Önkormányzata, Bük.
- Dunn, Halbert L. (1959): High-Level Wellness for Man and Society. *American Journal of Public Health*, Vol. 49, No. 6, 786–792.
- Formádi Katalin (2008): Egészturisztikai szakmák vizsgálata. *Turizmus Bulletin*, 11. évf., 4. sz., 34–45.
- Géher Pál – Bender Tamás – Ákoshegyi György (2016): *Magyarország gyógyfürdői és gyógyvizes termálfürdői*. Magyar Balneológiai Egyesület, Budapest.
- Happ Éva (2008): Wellnesshotel vagy konferenciaszálloda? In: *Értékkörzés és értéktérítés*. XI. Apáczai Napok 2007, Konferenciakötet, Győr, 500–509.
- Kincses Gyula – Borbás Ilona – Mihalicza Péter – Udvardy Enikő – Varga Eszter (2009): *Az orvosi szolgáltatásokra alapuló egészségturizmus tendenciái*. Egészségügyi Stratégiai Kutatóintézet (ESKI), Budapest.
- Kirschner, Christoph (2005): *Glossar Europäischer Heilbäderverband*. European Spas Association, Bad Homburg.
- Kiss Veronika – Nagy Zoltán (szerk.) (2003): *Magyar Fürdőalmanach*. Magyar Fürdőszövetség, Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest.
- Kenney, Patrick (2015): Wellness Tourism Taking the Vacation World by Storm. *WRVO*, 16 August, <http://wrvo.org/post/wellness-tourism-taking-vacation-world-storm#stream/0>.
- KSH (2017): Turizmus, vendéglátás / Tájékoztatósi adatbázis / Szálláshely szolgáltatás adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/themeSelector.jsp?page=2&szst=OGA>.
- Magyar Réka (2008): Spirituális turizmus I. A hit a legdrágább termék. *Turizmus Trend*, 1–2. sz., 12–14.
- Márai Sándor (1943): *Füves könyv*. Révai Kiadó, Budapest (112: A fürdőzésről).
- Michalkó Gábor (2012): *Turizmológia. Elméleti Alapok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Molnár Csilla (2011): *Az egészségturisztikai fejlesztések hatásai, különös tekintettel Kelet-Magyarországra*. PhD-értekezés, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr.
- Mundruczó Györgyné – Szenyeyess Judit (2005): A Széchenyi Terv egészségturisztikai beruházásainak gazdasági hatásai. *Turizmus Bulletin*, 9. évf., 3. sz., 30–41.

- Mundruczó Györgyné – Pulay Gyula – Tököli László (2010): *A turisztikai fejlesztések állami támogatása térségi és nemzetgazdasági szintű hatékonyságának vizsgálata*. Állami Számvevőszék Kutató Intézete, Budapest.
- Porter, Michael E. – Harryono, Monica – Huang, Yu-Feng Tom – Miyazawa, Koichi – Sethaput, Vijak (2006): *Thailand Medical Tourism Cluster*. Harvard Business School. Microeconomics of Competitiveness, 5 May, www.isc.hbs.edu/resources/courses/moc-course-at-harvard/Documents/pdf/student-projects/Thailand_Medical_Tourism_2006.pdf.
- Printz-Markó Erzsébet (2016): *Az egészségturizmus magyarországi rendszere a klaszterszerveződés összefüggésein keresztül*. PhD-értekezés-tervezet, Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr.
- Printz-Markó, Erzsébet – Darabos, Ferenc – Ivancsóné Horváth, Zsuzsa (2017): Dimensions of Wellness Tourism in Hungary. *Knowledge Horizons – Economics*, Vol. 9, No. 1, 24–35.
- Rázt Tamara (2004): Zennis és Lomi Lomi, avagy Új trendek az egészségturizmusban. In: Aubert Antal – Csapó János (szerk.): *Egészségturizmus*. Főiskolai jegyzet, PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs, 46–65.
- Resiak-Urbanowicz, Marta – Printz-Markó, Erzsébet (2011): Vergleichsstudie der Gemeinsamkeiten und Unterschiede im Gesundheitstourismus von Polen und Ungarn. In: *Kincs, ami van – Fókuszban az egészségturizmus*. Konferenciakötet, Nyugat-magyarországi Egyetem, Győr, 104–120.
- Ruszinkó Ádám (2006): *Egészségturizmus I*. Oktatási segédanyag a Heller Farkas Főiskola Egészségturizmus Szakirány hallgatói részére.
- Smith, Melanie – Puczkó László (2010): *Egészségturizmus: gyógyászat, wellness, holisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sziva Ivett (2010): Öntsünk tiszta vizet... Az egészségturizmus fogalmi lehatárolása és trendjeinek válogatott bibliográfiája. *Turizmus Bulletin*, 14. évf., 4. sz., 73–76.
- Szántó Zoltán (2018): Magyar Fürdőszövetség – Az új elnök tervei. *Turizmus.com*, május 14., <https://turizmus.com/szabalyozas-oroszagmarketing/magyar-furdoszovetseg-az-uj-elnok-tervei-1157617>.
- Szántó Zoltán (szerk.) (2009): *Szezonnyitó egészségturisztikai konferencia. Merre tovább?*. Turizmus Trend, No. 7–8., 34–36.
- Voleszák Zoltán (2000): A turizmus és a vendéglátás alapjai I. *Vendéglátás-idegenforgalom szakmacsoport számára*, 11. évfolyam, Szociális Foglalkoztató, Sopron.

Sisa Krisztina A.–Kovács Róbert

A tervezési keretrendszer innovatív megközelítése a magyarországi államháztartási szektorban¹

An Innovative Approach to Planning Framework in Hungarian Public Finances

Összefoglalás

Az önkormányzatok és különböző gazdálkodási formában működő szervezeteik jelentős pénzforrásokat felhasználó és vagyont működtető szektort alkotnak, mely erős hatást gyakorol az egész gazdaság versenyképességére. Nemzetgazdasági érdek egy olyan tervezési rendszer kialakítása, mely jól szolgálja gazdálkodásuk minőségének, a közfeladat-ellátás átláthatóságának és a feladatellátást finanszírozó közpénzek és képződő források mértékének minél pontosabb meghatározását. A tanulmányunkban javasolt tervezési keretrendszer proaktív stratégiai tervezésen alapszik, melyben egy komplex és konzisztens rendszert alkotnak az egyes tervezési szintek. Innovatív megközelítésben a tervezési rendszert a teljesítménymenedzsmenttel összehangoltan kell kiépíteni, melyben a programkölségvetés szemlélete, technikája jelentheti az összekötő szerepet.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: H72, H83

Kulcsszavak: stratégia, költségvetés-tervezés, teljesítménymenedzsment, programkölségvetés

DR. SISA KRISZTINA A., főiskolai docens, Budapesti Gazdasági Egyetem PSZK Számvitel Intézet (sisa.krisztina@uni-bge.hu), DR. KOVÁCS RÓBERT, vezető kutató, NKE ÁKK Önkormányzati Kutatóintézet (kovacsrobert@uni-nke.hu).

Summary

Local governments and their organisations operating in different legal forms constitute a sector which uses and manages substantial financial resources. This sector has a major impact on the competitiveness of the entire economy. It is in the interest of the economy at large to develop a planning system that serves the purposes of determining, to the extent possible, the quality of the management and transparency of public service, and the volume of public and generated funds financing these services. The planning framework proposed in our study is based on proactive strategic planning, with the specific levels of planning comprising a complex and consistent system. In an innovative approach, the planning system shall be developed in accordance with performance management, with the programme budgeting approach serving as a bridge.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: H72, H83

Keywords: strategy, budget planning, performance management, programme budgeting

A TERVEZÉS ÉRTELMEZÉSE A MAI JOGSZABÁLYI KÖRNYEZETBEN

A tervezés általános célkitűzése az Áhtv.² értelmében annak biztosítása, hogy a tervezett bevételek közgazdaságilag megalapozottan, a tervezett kiadások kizárólag a közfeladatok megfelelő ellátásához szükséges mértékben és indokoltan kerüljenek jóváhagyásra. A jogszabály azt is egyértelműen rögzíti, hogy csak olyan új közfeladat írható elő vagy vállalható, amelynek ellátásához megfelelő pénzügyi fedezet áll rendelkezésre. Ha a tervezés során a pénzügyi fedezet már nem biztosítható, intézkedni kell a közfeladat megszüntetéséről. Az Áhtv. szerint megfogalmazott tervezési célkitűzésből levezethető a tervezés fogalma is, amely a közszektorban elsődlegesen az éves költségvetés elkészítésére szűkül. A helyi önkormányzatokat szabályozó Mőtv.³ értelmében az önkormányzatoknál folyó gazdálkodás alapját az éves költségvetés teremti meg. Az önkormányzati feladatellátás forrásait és kiadásait a helyi önkormányzat egységes költségvetési rendelete elkülönítetten tartalmazza.

A hosszabb távú szemlélet is megjelenik a szabályozásban, hiszen a tervezést, a gazdálkodást és a beszámolást középtávú tervezés és ezen alapuló éves költségvetés alapján kell folytatni. A középtávú tervezés a fejezetek szerinti bontású központi költségvetés költségvetési bevételeinek és kiadásainak, a költségvetés egyenlegének és az államadósságnak a tervezésére irányul a költségvetés évét követő három év tekintetében. A középtávú tervezésnek a kormány által évente legalább két alkalommal, a tárgyévre és az azt követő négy évre vonatkozóan elkészített makrogazdasági és költségvetési előrejelzésén kell alapulnia a stabilitási törvény⁴ értelmében. A helyi önkormányzatoknál a képviselő-testület hosszú távú fejlesztési elképzeléseit gazdasági programban, fejlesztési tervben rögzíti, melynek elkészítéséért a helyi önkormányzat felelős.

A tervezésben kulcsszerepet betöltő költségvetés az Áhtv. értelmezésében egy olyan dokumentum, amely a költségvetési évben teljesülő költségvetési bevételek (bevételi előirányzatok) és költségvetési kiadások (kiadási előirányzatok) előirányzott összegét tartalmazza. A jogszabály is tervként értelmezi a költségvetést, amely a kiadások és bevételek következő évre előirányzott, vagyis megtervezett összegeit tartalmazza. A hivatkozott tervezési fogalomrendszerben a tervezés egyszerre testesíti meg magát a tervdokumentumot és a tervalkotás folyamatát. A tervezést és a terv fogalmát ugyanakkor koncentráltan, a költségvetés terminológiával összefüggésben értelmezik jogszabályi szinten.

A költségvetésből gazdálkodók tervezési tevékenysége a költségvetés kialakítására irányul, amelynek során a hivatali dolgozók által előkészített, az alkufolyamatban minden szereplő által megvitatott és átalakult tervet (azaz költségvetést) a döntési jogkörrel felhatalmazott politikai testület elfogad (László, 1994:363). Meglátásunk szerint nem szerencsés a költségvetés-tervezés és a tervezés közé egyenlőségjelet tenni, mert a költségvetés konkrétan az évente készülő – jellemzően éves – pénzügyi tervet takarja, ugyanakkor a tervezés ennél összetettebb, és több terület különféle időtávot felölelő és a menedzsment különféle elvárásait kielégítő részterveinek konzisztens rendszere. A tervezés menedzsmentfelfogásához hasonlóan javasolt elkülöníteni a hosszú távú tervezést az éves (költségvetés) tervkészítés folyamatától, figyelembe véve azt az evidenciát, hogy a tervezés folyamatába természetesen mindkét tervezési terület beleértendő.

Az éves költségvetés tervezésdominanciája ugyanakkor érthető, hiszen a költségvetés a helyi önkormányzat gazdálkodásának alapját biztosító olyan konkrét pénzalap, ami meghatározott célok finanszírozását szolgálja. Ilyen értelemben a költségvetés egy pénzügyi tervnek tekinthető, ami jellegéből adódóan jövőorientált, bizonytalanságokat és kockázatokat is tartalmaz.

Közpolitikai megközelítésben a költségvetés olyan jogi dokumentum, amelyet legitim politikai testület hagy jóvá, és amely közpolitikai célok kifejezője és érvényre juttatója (Györffi–Vigvári, 2009), egyúttal a kormány programja, közpolitikai szempontból az összes állami feladat rendszerezése, pénzügyi vonatkozásban a kiadási igények és bevételi lehetőségek összehangolásának eszköze (Magyary, 1923:224, idézi Sivák–Vigvári, 2012:261).

Értelmezésünkben a *tervezésre komplex rendszerként*⁵ érdemes tekinteni, ami tartalmazza a tervek végrehajtását és a végrehajtás monitoringját is, és nem szűkül le a költségvetés-tervezés folyamatára – a hagyományos és megszokott értelmezéssel ellentétben –, hanem magában foglalja a stratégiai, taktikai és egyéb rövid távú tervezési feladatokat is.

A TERVEZÉS JELENTŐSÉGE A KÖZSZÉKTORBAN

Egy akkurátus és kellően megalapozott tervezéssel a jövő válik a cselekvések, döntések mozgatórugójává. A tervezés tehát egy jövőorientált tevékenység, amely orientáció jelentősége vitathatatlan a közszektorban. A tervezés közszektorbeli kiemelt jelentősége a következő okokra vezethető vissza:

– A költségvetési szervek az állampolgárok különféle jogcímenek megvalósuló befizetéseiből látják el a közfeladatokat, illetve elégitik ki a társadalmi közös szükségleteket. Az adófizető állampolgárok – joggal – szeretnék tudni, hogy a befizetéseikért cserébe milyen ellenszolgáltatás jár (társadalmi kontroll). Erre pedig akkor tud minél pontosabban válaszolni az „állam”, ha pontos költségvetés (terv) készül az ellátandó közfeladatokról (kiadási szükségletekről) és azok pénzügyi fedezeteiről (finanszírozási forrásairól). Az államnak elszámoltathatónak kell lennie. Ennek alapfeltételét képezi a közszolgáltatások (output és outcome) mérhetősége és a költségvetés-készítés gyakorlati megvalósítása a tervezés során, a megfelelő tervezési módszer alkalmazásán keresztül.

– A tervezés jövőorientált jellegének szükségessége, szemben a piaci szektorral, a közösségi jellegéből is adódik. A piaci szektorban a működés irányát a tulajdonos vagy annak képviselője határozza meg, hiszen a tulajdonos viseli a kockázatokat. Ezzel szemben a közszektorban ilyen kockázatviselő nincs, hacsak nem maga a teljes képviselt közösség. A politikai vagy a köztisztviselői felelősség korlátozott, nem terjedhet ki a teljes vagyonesztésre, mint a magántulajdonos esetében. Éppen ezért kell a célokat és az eszközök használatát előre, kiszámítható és számon kérhető módon tervezni.

– Az állam és különböző apparátusai lassan reagálnak a gazdasági környezet, a piaci keresleti-kínálati viszonyok impulzusaira, ezért a közfeladat-ellátást és finanszírozási rendszert minél pontosabban, előrelátóan, a bizonytalanságok, kockázatok szintjének minimalizálásával kell végiggondolni, azaz megtervezni.

A tervezés szükségességét alátámasztó további indoklások „szektorsemleges”-ek, mint például a tervezéssel a jövő motiválja a vezetői döntéseket, a működésben rejlő bizonytalanságok, kockázatok csökkenthetők egy pontos, jól átgondolt és formalizált tervezéssel, a tervezés kijelöli egy szervezet számára a fejlődési pályát, amelyen végighaladva eredményesebben (célorientáltan), sikerebben tud működni.

A modern piacgazdaságban működő közszektor tervezésének jellemző vonásai Faragó alapján az alábbi jellemzőkkel rendelkeznek:

– „többszintű és sokszereplős (a rendszer nem csak a gazdaság alapellentéteiből áll);

– kétirányú (egyszerre top-down és bottom-up);

– elfogadja az állami (kívülről, felülről) beavatkozás szükségességét (a nemzet társadalmi érdekeit érvényesíti);

– értékpluralista;

– törekszik megfelelni a társadalmi tudás szintjének (tudományos és racionális), ugyanakkor korlátozza a rendelkezésre álló információ tömege és jellege;

– duális: részben segíti (generálja), részben korlátozza a magánszférát;

– politikailag meghatározott” (Faragó, 1997).

A tervezés teremt kapcsolatot az önkormányzat és környezete között. A tervezés segítségével kell felkészülni a környezet várható változásaira, kihívásaira. A környezeti elemek közül kiemelt szerepet játszik a jogszabályi környezet mint „magyarázó változó”, mert ez befolyásolja, magyarázza közvetlenül a tervezési rendszer mint „függő változó” működésének alapvető feltételrendszerét.

A STRATÉGIAI SZEMLÉLET MEGJELENÉSE A JELENLEGI TERVEZÉSI RENDSZERBEN

A jelenlegi jogszabályi környezetben *hosszú távú tervezési feladatok a rendezési eszközök, a településfejlesztési koncepció és a rendezési tervek, valamint a választási ciklusokhoz igazodó gazdasági program.* Egyes ágazati törvények meghatározhatnak hosszú távú programot, tervkészítési kötelezettséget is, ilyen például egy környezetvédelmi program, vidékfejlesztési, turisztikai koncepció stb. A Mötv. előírása alapján az önkormányzatoknak meg kell határozni gazdasági programjukat. A választást követően a megalakult önkormányzati vezetés az előző kormányzati ciklus eredményei, tapasztalatai és saját választási célkitűzései, jövőre irányuló elképzelései alapján hosszú távú fejlesztési elképzeléseit gazdasági programban, fejlesztési tervben rögzíti. A gazdasági program által felölelt időhorizont a Mötv. értelmében a képviselő-testület megbízatásának időtartamára (ez jelenleg Magyarországon öt év) szól, de ennél hosszabb időszakot is átfoghat. Ilyen értelemben a gazdasági program alkalmas lehet betölteni egy átfogó hosszú távú terv szerepét, amennyiben megjelennek benne a stratégiai fontosságú működési területek fő célkitűzései, eszközei, elérésük módja és a stratégiairterv-elemek. Azonban sem az Mötv., sem az Áhtv. a gazdasági program szerkezetére, tartalmára, formájára, érvényességére vonatkozóan nem tartalmaz kötelező erejű előírást, ebből következően az önkormányzat maga határozza meg hosszú távú célkitűzéseit és a megvalósítás feltételeit, eszköztrendszerét. A gazdasági programok tartalmára vonatkozóan nincs részletes jogszabályi előírás, ehelyett egy átfogó megállapítást fogalmaz meg a jogszabály.

Ezt követően a gazdasági programnak mint hosszú távú, átfogó tervnek a funkciója az évente készülő költségvetési koncepció és éves költségvetés megalapozása.

A hosszú távú tervezés másik katalizátora az EU támogatáspolitikája, amely megköveteli a pályázó intézmény hosszú távú tervkészítését a jellemzően beruházási-fejlesztési projektek finanszírozási forrásainak megszerzéséért cserében. Az EU-s források megszerzése érdekében készülő tervek az EU-s támogatási lehetőség kiaknázására, illetve az egyedi projektek megvalósítására irányulnak, azonban az egyes fejlesztések nem egymással összehangoltan valósulnak meg. Bár az önkormányzatok rendelkeznek különböző stratégiai dokumentumokkal, azok minden fejlesztésre kiható jellege nem jellemző. A stratégiai dokumentumok sok esetben inkább projektszemléletűek, mint koncepcionális, stratégiai szinten megfogalmazott fejlesztési irányok (Döbrönte, 2008).

Meglátásunk szerint a gazdasági program alkalmas keretül szolgálhat az átfogó stratégiai tervezésre. A gazdasági program akkor töltheti be egy átfogó stratégiai terv funkcióját, ha *az abban kijelölt célok, feladatok, programok beépülnek az éves költségvetésekbe,* és az önkormányzat a programban kijelölt „pályán” tud haladni a célérés felé.

EGY JAVASOLT TERVEZÉSI KERETRENDSZER FELÉPÍTÉSE

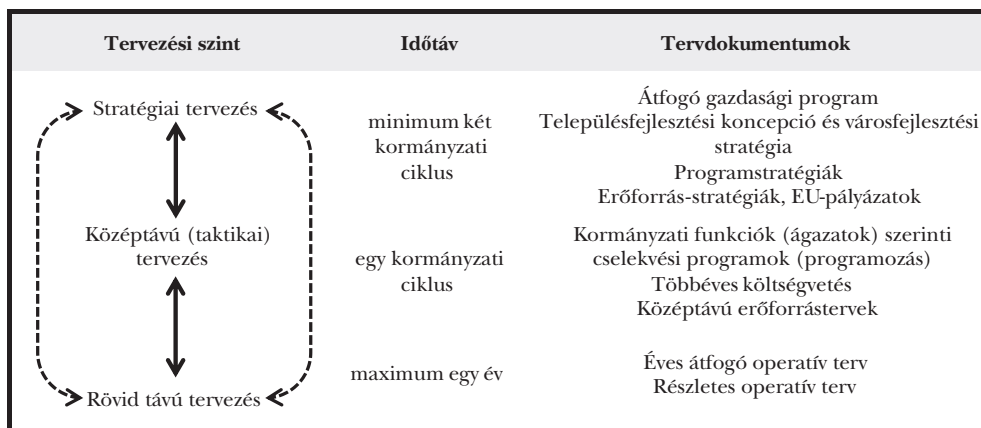
A tanulmányunkban javasolt tervezési rendszer keretjellegű, komplex és flexibilis. A keretjelleggel arra utalunk, hogy a tervezési rendszer, tevékenység megvalósítására rendelkezésre álló és ismert tervezési alapelvek, szabályok és módszerek teremtik

meg a konkrét intézménynél kialakítandó tervezési rendszer „határait”, adják meg annak keretét. Ez a keret egy ajánlás, amelyből kiindulva kell/lehet kialakítani a konkrét intézmény egyedi, testreszabott tervezési rendszerét. Egy „jó” tervezési rendszer ugyanakkor komplex, vagyis egy jól átgondolt, számszakilag is megalapozott és kockázatelemzéssel alátámasztott stratégiai tervezéssel kezdődik, és abból kiindulva tartalmazza a tervezés taktikai (középtávú) és operatív (éves költségvetés) terveit is. A flexibilitási feltétel alatt a változásokra történő azonnali beavatkozás képességét értjük, ami a gyakorlatban a stratégiai tervek (konceptciók) újragondolását, új „irányok” kijelölését, a stratégia szükség szerinti módosítását jelenti, ami az éves költségvetés szintjén az előirányzatok módosításában, szükségszerű és indokolt átcsoportosításában realizálódik.

Az önkormányzati modern tervezés értelmezése annyiban közelít a tervezés üzleti felfogásához, hogy a tervezési folyamat részeként említi a környezet és a szervezet belső adottságainak, képességeinek elemzését, továbbá felhívja a figyelmet a tervezésben részt vevők közötti kooperációs folyamatra is, melynek végeredményeként az elkészült terv a különféle érdekeltek (stakeholder) eltérő igényeit egyaránt tükröző dokumentum szerepét kell hogy betöltse.

A modern önkormányzati tervezés teljesítmény- és eredménycentrikus. A teljesítmény- és eredményközpontú tervezési rendszer főbb elemei: a stratégiai tervezés, taktikai tervezés, rövid távú (operatív) tervezés (éves átfogó és részletes operatív terv) és a teljesítménymenedzsment. A tervezésnél a programköltségvetés módszerét javasoljuk keretül (1. ábra).

1. ábra: Önkormányzati tervezési szintek és tervdokumentumok javasolt rendszere

Forrás: Sisa, 2014:208

A tervezési rendszer hajtómotorja csak egy proaktív, konkrét és a főbb stratégiai területekre koncentrálnó stratégiai terv lehet, amely nem kényszerből készül. A jelenlegi hosszú távú tervkészítés leginkább a jogszabályoknak megfelelés érdekében és az aktuális támogatási lehetőségek által vezérelve zajlik, és nem a helyi közösség igényei (szükségei) alapján és érdekében készül. A kényszerűség abban is meglátszik, hogy az

elkészült hosszú távú tervek végrehajtását nem követik nyomon, és nem kérik számon a végrehajtásért felelős vezetőktől. Egy ilyen felfogásban elkészített hosszú távú terv nem a várható környezeti változásokra felkészülő, a lehetőségeket kereső aktív terv, hanem a változásokhoz passzívan alkalmazkodó, a jelenben érvényes adottságokra és körülményekre építő terv. A hosszú távú tervezéssel az *erősségek feltárásán és kihasználásán keresztül a helyi lehetőségek keresésére és kiaknázására kell törekedni*. A gazdasági program alkalmas betölteni az átfogó stratégiai tervdokumentum szerepét. A közszektorra javasolt stratégiai tervezés, illetve stratégiai menedzsment kialakításának leginkább nemzetközi tapasztalatai és ajánlásai állnak rendelkezésre (pl. Poister, 2010; Johnsen, 2015; Wauders, 2017), amelyek kiváló kiindulási és tanulási alapot képesek teremteni a hazai megvalósítási folyamatban.

Véleményünk szerint az önkormányzatok tervezési tevékenysége – hasonlóan az üzleti szektorhoz – nem korlátozódhat kizárólag a tervek elkészítésének folyamatára, hiszen a tervezés sikerességének egyik fokmérője a tervek eredményes megvalósítása, a cselekvést, mindennapi feladatellátást és vezetői döntéshozatalt támogató ereje, ezért foglalkozni kell a tervek végrehajtásának elemzésével, az erre épülő beszámolási folyamatokon keresztül, a tervezés és a tervekben kitűzött célok megvalósításának hatékonyságát és eredményességét mérő mutatószámrendszer kidolgozásával együtt.⁶

Az elemzések a tervteljesítésekre vonatkoznak, ezért az elemzés és beszámolás tevékenysége nem szakadhat el önálló tevékenységként a tervezéstől, ennek értelmében a tervezési folyamat részeként értelmezzük az elemzés-beszámolás folyamatait is.⁷

EGY INNOVATÍV MEGKÖZELÍTÉS: A TELJESÍTMÉNYSZÁMÍTÁS ÉS A PROGRAMKÖLTSÉGVETÉS

Az önkormányzati tervezés-gazdálkodás megújítását tűztük ki célul a szakszerűség, az átláthatóság, a hatékonyság és korszerű pénzügyi menedzsment és szervezeti technikák mentén. A javasolt rendszer középpontjába az úgynevezett programköltségvetést és a teljesítményszámítást egy meghatározott formáját helyeztük. Az előbbi a tágabb keretet jelenti, az utóbbi konkrét technikák egy csoportjának összefoglaló neve. Összességében források, erőforrások és erőfeszítések koncentrációját, a célok teljesülésének és eredményességének kontrollját, mérését teszik lehetővé. A javasolt megoldás keretében az önkormányzat a stratégiai programokhoz hasonlóan építi fel a működését, ennek információs bázisát az eredménysszámla elvi számviteli rendszeréből, illetve az azt kiegészítő saját rendszeréből kapja, és ezen, illetve kiegészítő információkra alapozva folyamatosan figyelemmel kíséri a program vagy terv megvalósítását, az eredményeket és az eredményességet. Demokratikus feltételek mellett a helyi politika érdeke az eredmények láthatóvá tétele, hiszen ezzel tudja leghatékonyabban szemléltetni a politikai ciklus során elért eredményeit.

A teljesítményszámítás közvetlen célja az irányítás hatékonyságának növelése. Ki kell ugyanakkor emelni, hogy a hatékonyság nem az olcsóságot, a hatékony megoldás nem a legolcsóbb megoldást jelenti. Az a leghatékonyabb megoldás, amelynek esetében a költségek, a ráfordított források és az elért eredmények, a szakmai teljesít-

mény optimális egyensúlyban állnak. A rossz, nem működő, de kevés forrást igénylő szolgáltatás nem hatékonyabb a célokat teljesítő, de drágább szolgáltatásnál. A teljesítménymenedzsment a kiválasztott eszköz működése hatékonyságának mérését jelenti, vagyis azt, hogy mennyiben ténylegesen az eredeti cél megvalósulását segíti, milyen mértékben, ütemben halad megvalósulása, illetve milyenek a fajlagos (egy lakosra, ellátottra, intézményre stb.) jutó költségek. Ezek az eszközök lehetővé teszik a menet közbeni beavatkozást, szélsőséges esetben az alkalmazott eszközök felülvizsgálatát.

Léteznek már a mai önkormányzati szabályozási és pénzügyi rendszerben olyan eszközök, amelyek hatékonyságot igyekeznek erősíteni. Hatásosságuk ugyanakkor el-lentmondásos. Az általunk javasolt megoldások belső, nem külső célokat követnek, hatásos alkalmazás esetén a megtakarítások, eredmények az önkormányzatoknál jelentkeznek.⁸ Végső soron tapasztalati ténynek tekinthető, hogy *a kívülről erőltetett hatékonysági erőfeszítések ritkán eredményesek*, gyakran nem szándékolt, ellentétes hatású cselekvésekhez vezetnek. Ennek okai részben a helyi viszonyok összetettségében, kívülről való átláthatatlanságában van, részben pedig a bonyolult helyi érdekekben, érdekeltiségekben találhatók. Az önkormányzatok központi finanszírozásának célzottá és költségarányossá tétele tehát az eredeti célokkal ellentétes módon a költségek növekedéséhez, burkolt költségek megjelenéséhez vezethet. Nehezen elképzelhető olyan költségszámítás, bár vannak, voltak rá kísérletek, amely minden település minden intézménye esetében reális értéket képes becslni. Nem beszélve arról a problémáról, hogy a hazai feltételek mellett az így eredményül kapott költségszint várhatóan lényegesen magasabb, mint amit a központi költségvetés fedezni tudna.⁹ Ugyanakkor a központi finanszírozás tervezése esetében érdemes azt a szempontot is figyelembe venni, hogy az átlagos költségektől való eltérést nemcsak az elaprózott szolgáltatórendszer eredményezhet, hanem speciális, például településmorfológiai problémák vagy minőségi szolgáltatások, például kiscsoportos zenei képzés. Éppen ezért általában azok a finanszírozási technikák működnek jobban, amelyek minél egyszerűbben (keves paraméter figyelembevételével) próbálják a forrásokat biztosítani, de bezárják a kiskapukat, „kemény költségvetési korlátot” képeznek. A sajátosságokat pedig meghatározott prioritások mentén, egyedi eszközökkel, de normatív alapon kezelik (Kovács, 2007; Kovács–Sükösd, 2014; Gázsó–Kovács, 2014).

A mai önkormányzati szabályozási és gyakorlati közegben ezek a külső és belső ösztönzők párhuzamosan működnek. Az arány a szabadon felhasználható és a helyi források költségvetési aránya szerint módosul, hiszen a hatékonyságot a megtakarítások helyi felhasználásának lehetőségével lehet a legjobban ösztönözni. Ez nagyobb szabadságot biztosít a helyi prioritásoknak a központiakkal szemben. A programköltségvetés több tekintetben rokonságot mutat a hazai gyakorlatban feladatfinanszírozásként meghonosított megoldásokkal. A különbség tehát az, hogy az előbbi esetében a kormányzat vagy az önkormányzat önmagára alkalmazza, vagyis saját feladatainak működtetését és finanszírozását rendezi olyan keretek közé, ahol az intézmények és a meglévő költöttségek, „infrastruktúrák” helyett a problémák megoldása, a „feladat” kerül előtérbe. Alapesetben az ellátási alternatívák keresésével az önkormányzat adott minőség mellett a legolcsóbb megoldást keresheti meg. A mai szabályozási keret

ugyanakkor egyre jobban diszpreferálja az alternatív ellátási formákat, előnyben részesíti a minél közvetlenebb közösségi, önkormányzati ellátási formákat. Eredendően a 3–6 éves kisgyerekek ellátását az önkormányzat megoldhatná a saját óvodával, de akár a szomszédos településsel vagy magán-, egyházi, esetleg alapítványi intézményekkel kötött szerződéssel. Valójában a hazai konkrét feltételek mellett *a feladatfinanszírozás a kormányzat eszköze az önkormányzat kiadásainak keretek közé szorítására*. Azt gondoljuk, hogy több tekintetben rossz úton jár, amikor bürokratikus eszközökkel igyekszik keretek közé szorítani az önkormányzati transfereket. Ez ugyanakkor e tekintetben másodlagos; a külső vagy belső hatékonysági kényszer a kérdés.

A hatékony, a célracionális működés elérésének egyik érdekesebb, belülről vezérelt eszköze lehet *az önkormányzati menedzsment programelvíű átszervezése* a teljes vertikumában, mind a működésének, a fejlesztéseinek a tekintetében. Egy önkormányzat ma, a hazai viszonyok között, nagyszámú programot működtet párhuzamosan. Ezeket minden külső kényszer nélkül, de maguk alkotják meg (gazdasági program, szakprogramok, fejlesztési programok). Az Mőt. előírása, tehát törvényi kötelezettség alapján alkotják meg az önkormányzatok a választásokat követően az úgynevezett ciklus- vagy gazdasági programjukat. Mint egyfajta külső kényszerként megjelenő feladat, ahogy más hazai intézmények esetében is, gyakran formálisan, kiüresedetten működik ez az intézmény is. Kevés az az önkormányzat, amely azt a lehetőséget látja benne, hogy megtervezze saját négy-öt éves működését, és a választott és kötelező feladataikat összehangolja, megtervezze. A gazdasági program készítésének kötelezettsége az önkormányzati törvény szintjén szabályozott, és a képviselő-testületek feladataként határozzák meg. A gazdasági program akkor tölti be tervezési-menedzsmenteszköz funkcióját, ha az önkormányzat valós tartalommal tölti meg, és programozási keretet ad neki (célokhoz eszközök, források stb. hozzárendelése), amely ténylegesen megvalósítható, reális céljait harmonizálja, pénzügyi-közigazgatási tervezési eszközökkel, tényleges költségek, források megjelölésével, erőforrások, határidők hozzárendelésével egy követhető itinert alakít ki.

Jelenleg az önkormányzatok törvényes kötelezettségei, pályázati ösztönzői között több program elkészítése szerepel. Ilyen programok például az integrált településfejlesztési terv (ITS), társadalmi integrációs terv stb. Kiemelt helyet foglal e jövőképek között az integrált településfejlesztési terv, amely nevében is hordozza átfogó jellegét, és valóban egyre több részstratégia épül bele. Az ITS-ek azért képesek több párhuzamos részprogram integrálására, mert gyökerüket és végső céljukat tekintve is hasonlóan, az uniós források elnyeréséhez kapcsolódnak. Láthattuk, hogy a gazdasági program gyökere és célja némileg eltér: hazai törvényekből fakad, és a politikai ciklus teendőinek áttekintése, összehangolása a célja, legyen az fejlesztés vagy működtetés. További különbség a két tervezési dokumentum között, hogy a belső ügyként kezelt gazdasági program esetében előfordul, hogy a polgármesteri hivatal dolgozói állítják össze, mint egyfajta feladatlistát, míg az ITS-sel professzionális módon, külső szükségleteknek kívánnak megfelelni, amelytől jelentős (fejlesztési) forrást várnak, így többnyire külső szakértő, tanácsadó készíti. Az ITS-ek ráadásul igazodnak a hazai és uniós fejlesztési célrendszerbe. Míg tehát a gazdasági program, elvi szinten, a belső

szükségeket szolgálja, az utóbbi a külső megfelelést, a hétéves uniós fejlesztési ciklus potenciálisan felmerülő összes fejlesztési, pályázati lehetőségének előzetes beszámítását. Az ITS-t annak ellenére, hogy komoly ráhatással van rá a helyi vezetés, megvitatja és elfogadja a képviselő-testület, és sokszor megalapozottabb és szélesebb helyi társadalmi igény-felmérés van mögötte, csak korlátozottan tükrözi a belső szükségleteket. A két dokumentumban megfogalmazott célok jelentősen eltérhetnek. Egyelőre hivataltos fórumokon nem foglalkoznak a gazdasági program és az ITS-ek integrációjával, hiszen a hazai viszonyok között a fejlesztések és a működtetés mintha két teljesen külön világ lenne. A Magyar Urbanisztikai Társaság és a Helyi Observatórium a TÖOSZ-szal is együttműködve tettek korábban kísérletet a két dokumentum integrációjára, de ezek a kezdeményezések elhaltak: az a menedzsmentmódszer, amely e tanulmány tárgyát is képezi, ráadásul a fenti középtávú terveket és a rövid távú, éves költségvetési tervezést is össze kívánja hangolni, egyetlen, közös tervezési keretrendszerbe integrálva mindegyiket.

A legnagyobb önkormányzatok sem mindig ismerik fel az erőforrásokkal való racionális gazdálkodás, a közép- és hosszú távú tervezés, a jövő tervezésének a jelentőségét, pedig az esetükben jelentős hatékonyságnövekedés érhető el, amely ezekben a városokban viszonylag gyorsan érezhető eredményeket hozhat. A tényeken, előrejelzéseken alapuló, szakszerű tervezéssel szembeni ellenállás okai minden bizonnyal mélyen, a feltételek folyamatos változásában, kiszámíthatatlanságában, a kiszolgáltatottságában és a rendszerváltás előtti tervezés kiüresedett, értelmetlen, ráerőszakolt voltából következik. Nehéz egy átlagos helyi vezetőt arról meggyőzni, hogy a tervezésen alapuló cselekvés, a politikai program ilyenformán történő megvalósítása tényleges politikai hozadékkal járhat, mert a megalapozott terv segít felkészülni a különböző várható jövő-forgatókönyvekre, koncentrálja a szabad kapacitásait az általa elérni kívánt célokra, illetve adott esetben fel is szabadít kapacitásokat ezekre a célokra. Személyes beszélgetések alapján úgy tűnik, nem egyszerűen a feltételrendszer hiánya (mozgástér, konkrét intézkedések hatása) okozza, hogy kevés helyi vezető képes kilépni az egyik napról a másikra élés csapdájából, sokkal inkább egy évek óta növekvő apátia és párhuzamosan a kiválasztódás, a tetterre készebb emberek elfordulása. Ahhoz, hogy egy helyi vezető proaktívan lépjen fel, elkezdje keresni a lehetőségeket a helyi viszonyok jobbá tételére, valamiféle optimizmus kell, a siker legalább minimális reménye. Stabilitás helyett egy-másfél évtizede a helyi viszonyokat a fokozatosan nehezülő pénzügyi terhek, áthárított központi költségvetési konszolidáció, zsugorodás és bizonytalan jövő jellemzik. Egyre kevesebben látják, hogy mire lehet építkezni. Ezzel párhuzamosan fokozatosan szűkültek a szabadon felhasználható helyi források, egyre inkább a központi célokra célzottan szabott pénzügyi eszközöket biztosított a mindenkori kormány. A fejlesztési célokat sem a helyi viszonyokra optimalizáltan pályáztatják, hanem uniós vagy kormányzati célok, esetleg szakmai divatok, lobbitevékenység nyomán. A helyi vezető, ha pályázik, és a helyi érdekeknek megfelelően jár el, akkor szabálytalanságot követ el; ha követi a szabályokat, akkor az esetlegesen felesleges létesítmény működésébe rokkannhat bele az önkormányzat; ha nem lép, akkor viszont nem fejlődik a település. A csábító, látszólag ingyenes pályázati forrá-

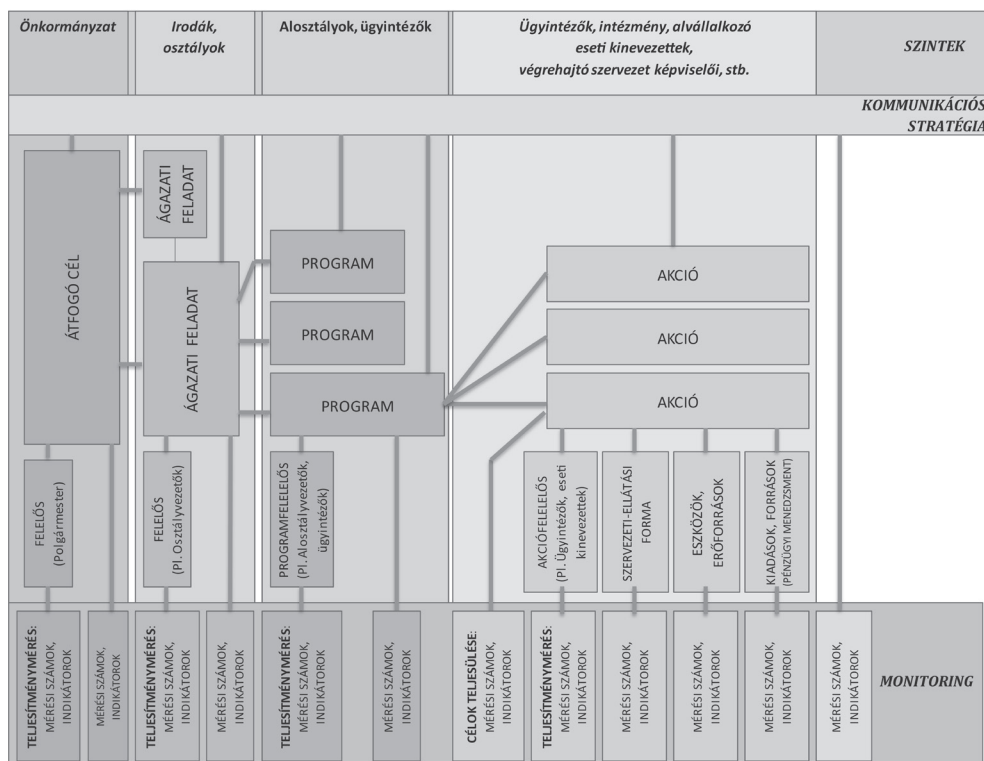
soknak nehéz ellenállni. Szűkülő mozgástér mellett is többféle lehetőség áll rendelkezésre a legtöbb települési vezető számára.

A kulcs ugyanakkor a felelős stratégiai gondolkodás, amely számszerűsíti a különböző megoldások pénzügyi és más következményeit, világosan megmutatja, hogy adott feltételek mellett melyek a reális alternatívák. Fontos annak tudatosítása, hogy a látszat ellenére a költségek végső viselője a helyi önkormányzat és a helyi lakosság, vállalkozások. Az önkormányzati rendszer olyan irányba mozog, hogy úgy tűnhet, a felelősségek (helyi döntési és teherviselési) az önkormányzaton kívülre kerülnek. Ha a helyi szereplők nem érzik a felesleges, oda nem illő létesítmények, célok következményeit, hanem azt fáradságos előszobázás izzadságos gyümölcseként élik meg, akkor nem fognak pénzügyi-gazdálkodási értelemben racionálisan viselkedni. Ha a sikerességüket nem elsődlegesen helyben, hanem központi listákon mérik, akkor annak próbálnak megfelelni.

„Nem feltétlenül az az önkormányzat a legsikeresebb, amelynek a működése valódi, megalapozott programot követ. A »siker« leggyakrabban a jó kiinduló feltételektől, ki-magasló (vezetői) képességektől vagy végtelen energiával rendelkező vezetőktől, lelkes közreműködőktől függ. A programon alapuló működés, a pénzügyi értelemben megtervezett költségvetés olcsóbb, minőségibb munkát eredményez. A lakosság, civilek, vállalkozók bevonása a stratégiai döntéshozatalba megalapozottabb, tartós eredményeket hozhat, ciklusokon átívelő fejlesztéseket tesz lehetővé” (Kovács, 2016:348). A hosszú, közép- és rövid távú tervezés összehangolt rendszerébe ágyazott stratégiai tervezés, párosítva a teljesítményelvű pénzügyi és általános önkormányzati menedzsmenttel, látványos, gyors sikereket ígérő megoldásokkal szemben programozott módon, magas minőségben, a tervezett határidőre biztosítja az eredményt. Egy erős jövőkép kialakítása, követhető célok meghatározása és számszerűsítése (költségek, erőforrások, határidők), az önkormányzat tényleges helyzetének felmérése, források felszabadítása alternatív megoldások felkutatásával, a célokhoz rendelt kiadások és források költségeinek felmérése, a lehetőségek összevetése új perspektívákat nyithat. Amennyiben a tervezés során a lehető legszélesebb konszenzus, valódi együttgondolkodás nyomán kialakuló programot, folyamatos monitoring és visszacsatolás mellett valósít meg az önkormányzat, nagy biztonsággal mondható meg, hogy céljai elérésében eredményes, megítélésében sikeres lesz. „A programköltségvetés a stratégiai tervezéshez hasonló módon a célok meghatározásán és e célokhoz eszközök hozzárendelésén alapszik. A programszerű működés több tekintetben forradalmasítja a hagyományos közszektorbeli tervezést” (Kovács, 2016:353). A költségvetés, Phil Rosenberg szavaival, már nem egyszerűen egy számveteli törvény szerinti megfelelés, hanem egy politikai dokumentum (Rosenberg, 1999; Hegedüs et al., 1999). Ehhez tegyük hozzá, hogy egyúttal egy rövid távú terv is, amely része egy középtávú tervnek, programnak stb. A programköltségvetés fogalomrendszerébe ágyazva a gazdasági program, megfelelő kidolgozottság mellett, tekinthető a ciklus politikai-gazdasági tervének, amelynek konkretizálása éves szinten a költségvetési terv. A gazdasági program a politikai szándékok mellett már reális célokat kell hogy tartalmazzon, de az éves költségvetés is ezeket a szándékokat kell hogy tovább konkretizálja, hiszen ugyanaz a vezetés terjeszti elő, ugyanazon irányítás mellett, ugyanannak az infrastruktúrának, kapacitásoknak, erőforrásoknak a felhasználásával fog megvalósulni.

A ciklusok között ugyanakkor a ciklusokon átívelő akciók, beruházások mellett is tiszta helyzetet kell teremteni. Az új gazdasági programnak a tiszta helyzethez a legalapvetőbb építőelemekből, azok szükségességének indoklásából kell felépülnie.

2. ábra: A programköltségvetés javasolt modellje

Forrás: Kovács, 2015

A programköltségvetés, abban a sajátos felfogásban, a fentiekben vázolt módon, ahogy a jelen tanulmányban bemutattuk, egyetlen, közös stratégiai tervezési keretbe foglalja a költségvetési tervezést, amelyben helye van a gazdasági programnak mint középtávú tervnek és az éves költségvetésnek mint rövid távú tervnek. A tervezésnek és a költségvetésnek ez az értelmezése megfordítja a „ki van kiért” kérdését, kilép a legszűkebb értelemben vett számviteli keretek közül.¹⁰ Előtérbe kerül a politikai érdek, szándék, és a hagyományos költségvetés-készítési eljárás alárendelődik e politikai szándéknak. Nem a szakmaiság, nem a törvényi kötelezettség rendelődik alá a politikai szándéknak, hanem azok a tartalmi elemek, célok válnak nyíltan politikavezéreltté, amelyek amúgy is azok. A politikai szándék a választott képviselő akarata, a választási program konkretizálása, reális céljainak kiemelése. Amennyiben a két tervezési forma nem egyeztethető össze, úgy a fenti módon kialakított költségvetési terv mellett szükséges egy, a számviteli törvénynek megfelelő második költségvetés is. Ennek alap-

ja azonban a „politikai-stratégiai dokumentum” kell hogy legyen. A hazai feltételek mellett, a legalább részben eredményszemléletű vagy elhatárolásalapú számvitelnek a közszférában történt 2014-es bevezetésével ez már nem jelent ekkora gondot, a két szemlélet összehangolható. Ennek eszköze (Donat–Milos, 2008) a COFOG (Eurostat, 2007) kódrendszerének helyi szintekkel való kiegészítése. Az összehangolt kódrendszer a forrása nem csupán az új szemléletű költségvetési tervezésnek, de a teljes teljesítményelvű menedzsment információs rendszerének is,¹¹ beleértve ez utóbbiba a program megvalósításának folyamatos nyomon követését stb.

A fenti tervezési rendszer bevezetése, nemzetközi tapasztalatok nyomán, szükségesé teszi a programmenedzsment rendszerének egyértelművé tételét. Ennek érdekében félreérthetetlen fogalmi rendszert kell alkalmazni, amelyet összhangba kell hozni a szervezeten belüli felelősségekkel. Ilyen rendszert mutat be a 2. ábra: 1. Átfogó cél: a vízió; 2. Ágazati feladatok: specifikus ágazati célok; 3. Programok: az ágazati programok lebontását jelentő komplex intézkedéscsomagok; 4. Akciók: konkrét egyedi intézkedések. E fogalmak tehát a programhierarchia belső rendjét tükrözik, és egyúttal megfeleltethetők egy-egy szervezeti felelősségi körnek. Ezen a ponton válik a programköltségvetés pénzügyi technikából menedzsmenteszközzé.

KONKLÚZIÓ

Az önkormányzatok mai helyzetében különösen fontos, hogy erőforrásaikat, képességeiket koncentrálni vigyék sikerre a helyi közösségeket, bemutassák a szektor életképességét. Ehhez a szektornak ki kell emelkedni abból a depresszióból, kilátástalanságból, ahová sok önkormányzat süllyedt, és új eszközökre is szükségük lehet. Ilyen fontos eszköz lehet a tervezési rendszer átalakítása, modernizálása. A modernizálás jegyében különösen fontosnak tartjuk a stratégiaorientált tervezést, melyben kiemelt szerepet kap a teljesítménymenedzsment és a programköltségvetés.

A stratégiai tervezésen alapuló modern tervező-elemző módszerek önkormányzati alkalmazására szükség van önkormányzati mérettől függetlenül, a konkrét módszerek kiválasztása és bevezetése során azonban szükség van a szegmentálásra. A szegmentálás a méret és a feladatellátás pénzügyi és vagyoni feltételeinek eltérései miatt fontos.

A programköltségvetés és a teljesítménymenedzsment sem az önkormányzati, sem az általában állami szférában, így a központi költségvetés vonatkozásában sem vált egyelőre meghatározóvá. Ennek látszólag törvényi okai vannak. A szabályozás például a közfeladatok ellátása vonatkozásában igyekszik minél szűkebb mozgásteret hagyni, mintegy atyáskodva az ellátók felett. Az érv nyilván a magyar állampolgárok egységes közszolgáltatásokhoz való joga. Ez ugyanakkor ellátásszervezési és pénzügyi vonatkozásban az ellátásért adott esetben felelős önkormányzat számára csökkenti az alternatív megoldások keresésének lehetőségét. A törvényi kereteket részben tehát az uniós jogharmonizáció is módosítja, de elsődlegesen a politikai akarattól függ. Sem a központi, sem az önkormányzati alrendszer vonatkozásában nem született meg olyan felismerés, hogy az intézményi ellátás szabadsága mellett a szervezeti, illetve mélyebb módszertani szabadság irányába el lehetne menni, mintegy nagykorúsítva a felelős vezetőket.

A közszektorban folyó innovációk, beleértve a tervezési rendszer megújítására vonatkozókat is, nagyfokú körültekintést és természetükből fakadóan jelentős alsóbb szintű előkészítést és munkát kívánnak, mielőtt sikeresen és teljes mértékben be lehetne őket vezetni. Vajon a technikai feltételek vagy a vezetők vonakodása rejti-e a nagyobb kihívást? Úgy gondoljuk, hogy a helyi vezetők stratégiai szemlélete, előrelátása, a saját és a helyi érdek felismerése, a település sikerre vitelének szándéka jelentheti a lehetőséget a továbbfejlesztés kihívásainak legyőzésében.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-16-2016-00001 „A jó kormányzást megalapozó közszolgáltat-fejlesztés” című projekt „Jövőorientált önkormányzatok modelljei” altéma keretében készült.
- ² 2011. évi CXCV. törvény az államháztartásról.
- ³ 2011. évi XLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól.
- ⁴ 2011. évi CXCV. törvény Magyarország gazdasági stabilitásáról.
- ⁵ Másrészt a tervezési tevékenység analitikus vizsgálata a tevékenység komplex jellegéből fakadóan nem függetleníthető a többi vezetési alrendszerrel sem. A vezetési alrendszerekkel való kapcsolattal most nem foglalkozunk.
- ⁶ Erről részletesen lásd OECD, 2017 tanulmányt, amelyet a magyar kormány rendelt meg a magyar közigazgatási reform értékeléséről. Látható, hogy az eredményesség mérésének és a számszerű eredmények bemutatásának kultúrája egyelőre hiányzik Magyarországon; illetve Lentner, 2015.
- ⁷ A tervezés folyamatjellege mellett a tervezés rendszerszerű megközelítése is szükséges.
- ⁸ Ezek a technikák vagy megoldások a közszektor bármely szintjén alkalmazhatóak. A központi rendszerekben ugyanúgy, mint a dekoncentrált vagy decentralizált önkormányzati entitásokban. Egyszerű megoldásokról van szó, amelyek külön-külön is növelik a közszektor működésének pénzügyi hatékonyságát. Összehangolt rendszerbe szervezve ugyanakkor hatásosságuk fokozott lehet. Erre teszünk kísérletet a jelen tanulmányban, ahogy néhány korábbiiban is (pl. Kovács, 2015; 2016).
- ⁹ Az önkormányzatok állami finanszírozása a kísérletek és vágyak ellenére sem fedezheti a feladatellátás teljes költségét, ahogy ez nem is történik meg (vö. Vigvári, 2010; Kovács, 2012), ilyen módon a kormányzat által átvett feladatok esetében a kormányzatnak is el kellett vennie az önkormányzatok megosztott bevételeiből (pl. szja, gépjárműadó) annak érdekében, hogy maga oldalán enyhítse a feladatellátás állami finanszírozásának veszteségét.
- ¹⁰ A számviteli törvényi keretből való kilépésre mint szimbolikus aktusra gondoljunk, hiszen a törvényi megfelelés nem kerülhető meg.
- ¹¹ A közszektor számvitelével foglalkozó szakértők, például Kassó Zsuzsa hosszú éveken keresztül küzdöttek az eredményszemléletű számvitel közszektorban való alkalmazásáért, de sikerük a mai napig csak részleges (Vigvári, 2011; Szappanos 2014). A *Pénzügyi Szemle* áttekintő oldalt is működtet a kérdéstről (lásd www.penzugyiszemle.hu/tanulmanyok-eloadasok/atteres-az-eredmenyszemleletu-szamvitelre-attekintes).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Donath, Liliana – Milos, Marius (2008): Public Sector Efficiency According to COFOG Classification in the European Union. *MPRA Papers*, No. 12927, West University of Timisoara, Timisoara.
- Döbrönte Katalin (2008): Beruházási szemlélet és fejlesztési szemlélet ütköztetése az önkormányzatok gyakorlatában. In: *Önkormányzatok gazdálkodása – helyi fejlesztés*. Tanulmánykötet, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 135–142.
- Eurostat (2007): *Manual on sources and methods for the compilation of COFOG Statistics. Classification of the Functions of Government (COFOG)*. Eurostat Methodologies and Working Papers, Eurostat, Luxembourg.

- Faragó László (1997): Tervezélméleti alapvetések. *Tér és Társadalom*, 11. évf., 3. sz., 1–15., <https://doi.org/10.17649/TET.11.3.425>.
- Gazsó István – Kovács Róbert (2014): *A pénzügyimodell-vizsgálatok bemutatása*. Kutatási jelentés, Helyi Obszervatórium.
- Györffi Dezső – Vigvári András (szerk.) (2009): *A közpénzügyek nagy kézikönyve*. Complex Kiadó, Budapest.
- Hegedüs, József – Krajsócsky, Erzsébet – Rosenberg, Philip (1999): *Program budgeting. Training Manual, Modernizing Financial Management for Hungarian Local Governments I*. The Urban Institute – USAID.
- Johnsen, Age (2015): Strategic Management Thinking and Practice in the Public Sector. *Financial Accountability and Management*, Vol. 31, No. 3, <https://doi.org/10.1111/faam.12056>.
- Kovács Róbert (2007): *Az önkormányzatok költségvetési támogatásának reformja – modellkísérletek*. Kutatási jelentés, Helyi Obszervatórium.
- Kovács Róbert (2012): *Az önkormányzatok adóssághelyzete*. Helyi Obszervatórium, <http://lrmi-cloud.hu/portal/index.php/hu/publikaciok/71-kovacs-robert-az-onkormanyzatok-eladosodasarol-letoltheto-anyag>.
- Kovács Róbert (2015): A programköltségvetés. In: Benedek István – Kovács Róbert (szerk.): *A teljesítményelvű önkormányzati menedzsment*. TÖOSZ – Helyi Obszervatórium, <http://lrmi-cloud.hu/portal/index.php/hu/projektek/68-2013-14-mafis-teljesitmenyelvu-onkormanyzati-penzugyi-menedzsment>.
- Kovács Róbert (2016): A programköltségvetés és a teljesítményelvű, hatékony önkormányzati pénzügyi menedzsmentet támogató eszközök. In: Erdős Katalin – Komlósi Éva (szerk.): *Tanítványaimban élek tovább. Emlékkötet Buday-Sántha Attila tiszteletére*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs, 343–360., http://dportal.ktk.pte.hu/sites/default/files/hir_mellekletek/2017/04/e-book_tanitvanyaimban_elek_tovabb.pdf.
- Kovács Róbert – Sükösd Anikó (2014): Az állami támogatáspolitikai változása és hatása az önkormányzatok finanszírozási helyzetére. In: *Önkormányzati pénzügyek vizsgálatát megalapozó háttér tanulmányok*. Helyi Obszervatórium, 47–62., <http://lrmi-cloud.hu/portal/index.php/hu/publikaciok/74-kovacs-robert-sukosd-aniko-onkormanyzati-penzugyi-vizsgalatot-megalapozo-hattertanulmanyok-onkormanyzatok>.
- László Csaba (1994): *Tépett vitorlák. Az államháztartásról közigazgatási és jogi szempontból*. Aula Kiadó, Budapest.
- Lentner, Csaba (2015): Uncertainty Factors in National Economy Planning – International Effects and Hungary's Outlook Up to 2050. *Central European Political Science Review*, Vol. 16. No. 62, 9–26.
- Magyar Zoltán (1923): *A magyar állam költségvetési joga*. Studium Kiadó, Budapest.
- OECD (2017) *Hungary: Public Administration and Public Service Development Strategy, 2014-2020*. OECD, 13 December.
- Poister, Theodore H. (2010): The Future of Strategic Planning in the Public Sector: Linking Strategic Management and Performance. *Public Administrative Review*, Vol. 70, No. 1, <https://doi.org/10.1111/j.1540-6210.2010.02284.x>.
- Rosenberg, Phil (1999): *Program Budgeting, Modernizing Financial Management*. The Urban Institute – Metropolitan Research Institute, Washington–Budapest.
- Sisa Krisztina A. (2014): *Települési önkormányzatok tervezési módszereinek továbbfejlesztése. Elmozdulás a stratégiaorientált menedzsmentszemlélet irányába*. Doktori disszertáció, Kaposvári Egyetem, Kaposvár.
- Sivák József – Vigvári András (2012): *Rendhagyó bevezetés közpénzügyek tanulmányozásába*. Complex Kiadó, Budapest.
- Szappanos Júlia (2014): Áttérés az eredményszemléletű számvitelre – áttekintés. *Pénzügyi Szemle Online*, www.penzugyszemle.hu/tanulmanyok-eloadasok/atteres-az-eredmenyszemleletu-szamvitelre-attekintes.
- Vigvári András (2010): Is the Conflict Container Full? Problems of Fiscal Sustainability at the Local Government Level in Hungary. *Acta Oeconomica*, Vol. 60, No. 1, 49–77, <https://doi.org/10.1556/aoecon.60.2010.1.4>.
- Vigvári András (2011): *Bevezetés a közszektor kontrollingba*. Szegedi Egyetem, <http://rs1.sze.hu/~bedecs-j/P/E9nz%FCgytan%20II./gyakorlatok%20anyagai/7.%20het/kozkontrol2.pdf>.
- Wauders, Benedict (2017): *Strategic Management in the Public Sector: a Tool for Improving Performance of On-going Operations or Redefining Performance to Meet New Challenges?* Report to the European Commission's Public Administration and Governance Network.

Béres Dániel

A központi értéktárak szerepe az európai versenyképesség növelésében és az értékpapír-tranzakciók kiegyenlítési kockázatának csökkentésében

The Role of EU CSDs in Improving EU Competitiveness and Mitigating Settlement Risk

Összefoglalás

A központi értéktáraknak kitüntetett szerepe van a tőke szabad áramlásának biztosítása szempontjából, ezért az intézménytípus európai versenyképességre gyakorolt hatásának vizsgálata indokolt. A tanulmány célja annak közgazdasági szempontokat előtérbe helyező vizsgálata, milyen hatásmechanizmuson keresztül érhető el az európai versenyképesség növekedése, eközben milyen kockázatok merülnek fel a központi értéktáraknál, és azokat milyen módon lehetséges kezelni. Az európai versenyképesség növelése elsősorban a központi értéktárak közötti hatékony számlakapcsolatok (ügynevezett linkek) kialakításán keresztül érhető el, amely közép- és hosszú távon hozzájárul a határon átnyúló értékpapír-tranzakciók (költség-) hatékony lebonyolításához, vagyis a tőke áramlása előtt álló pénzügyi akadály lebontásához. A befektetői bizalom fenntartása érdekében a központi értéktáraknak hatékony kockázatkezelési eszköz-

DR. BÉRES DÁNIEL, PhD, főiskolai docens, Budapest Metropolitan Egyetem
(beres.daniel.ino@gmail.com).

tárral kell rendelkeznie, amely biztosítja az értékpapír-tranzakciókban részt vevő felek számára, hogy a kezdeményezett tranzakció teljesül, vagyis az értékpapír-tranzakciók kiegyenlítése (teljesítése) minimalizált rendszerkockázat mellett valósulhat meg.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B17, F36, F41, F55, G15, G21

Kulcsszavak: központi értéktár, versenyképesség, kiegyenlítési kockázat

Summary

As central securities depositories (CSDs) have a significant role in the free movement of capital, the effects of CSDs on EU competitiveness should be assessed. The main objective of this study is to introduce a framework for CSDs to contribute to increasing competitiveness and to introduce risk mitigating measures. The key element in improving competitiveness is the establishment of links between EU CSDs, which will reduce the costs of (cross-border) securities transactions over the medium or long term. In order to establish and maintain the trust of the investors, CSDs need to operate an effective and sound settlement system, including appropriate risk mitigation measures.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B17, F36, F41, F55, G15, G21

Keywords: central securities depository, competitiveness, settlement risk

BEVEZETÉS

Lentner (2006), illetve Szalai és Kolozsi (2016) szerint egy gazdasági térség versenyképességét számos tényező befolyásolja. Az amerikai és az európai vállalati versenyképességet összehasonlító, illetve elemző munkák szinte kivétel nélkül megemlítik, hogy az amerikai tőkepiaci vállalatfinanszírozási modell nagyobb üzleti lehetőséget teremt az amerikai vállalatok számára, mint az európai, főként banki finanszírozáson alapuló modell. Ezen túlmenően a tőkepiaci finanszírozás a pénzügyi-gazdasági válságok gyorsabb lefolyását is lehetővé teszi. Az európai versenyképesség akadályozó tényezőit kutatva jutottak arra a felismerésre is, hogy a tőke szabad mozgása és egyben a befektetési lehetőségek bővítése kiemelkedő jelentőséggel bír. A határon átnyúló befektetések esetében azonban nemcsak annak kockázata, hanem magas tranzakciós költsége miatt sem volt vonzó korábban Európában, amely részben az erősen fragmentált értékpapír-kereskedés utáni infrastruktúrára vezethető vissza.

Az Európai Unió szabályozói törekvéseinek eredményeként 2015. június 22-én elindult az úgynevezett *TARGET2-Securities* (röviden: T2S) platform, amely az európai értékpapír-kereskedés utáni infrastruktúra szabályainak harmonizációjával, illetve folyamatainak egységesítésével teret enged a határon átnyúló értékpapír-tranzakciók (költség)hatékony lebonyolításának, amelyhez 2017 februárjában a magyar központi értéktár is csatlakozott.

Az értékpapír-tranzakciók során jelentkező partnerkockázatot mindenképpen meg kell említeni, amikor az európai központi értéktárak versenyképesség-növelésében, illetve a tőke szabad áramlásában játszott szerepüket elemezzük. Egy-egy (határon átnyúló) értékpapír-tranzakció során ugyanis valamilyen módon biztosítani kell, hogy a tranzakció az előre meghatározott módon, illetve időben teljesülni is fog. Ezt a partner-, illetve hitelkockázatot a központi értéktárak szemszögéből elemezve kiegyenlítési kockázatnak nevezzük.

Jelen tanulmány elsődleges célja annak a bemutatása, hogy az értékpapír-kereskedés utáni infrastruktúra milyen hatásmechanizmuson keresztül lehet képes az európai versenyképesség növelésére. Ezenkívül bemutatjuk a befektetői bizalom kialakításához és fenntartásához elengedhetetlenül szükséges kiegyenlítési kockázat megjelenési formáit, illetve azok kezelési módszereit is.

A magyar nyelven megjelent, értékpapír-kereskedés utáni pénzügyi infrastruktúrára vonatkozó, tudományos igényű munkák köre igen szűkös, így jelen tanulmány másik fő célkitűzése, hogy betöltse ezt a hiányt. Ebből eredően a tanulmány a releváns nemzetközi szakirodalomra épül. A tanulmány első felében az értékpapír-kereskedés utáni pénzügyi infrastruktúra jelentőségét ismertetjük, amelyet a központi értéktár és az értékpapír-tranzakciók fogalmi kereteinek meghatározása követ. A cikk ezután tér ki a központi értéktárak európai versenyképesség-növelésében játszott szerepére, amelynek keretein belül bemutatjuk az európai központi értéktárak közötti kapcsolatokat (linkek), illetve az azok kialakítását befolyásoló tényezőket. A T2S-platform kiegyenlítésben betöltött szerepének ismertetése után a tanulmány kitér az értékpapír-tranzakciók kiegyenlítési folyamatának bemutatására, illetve részleteibe menően taglalja a központi értéktárak kiegyenlítési folyamata során jelentkező kockázatokat, illetve kezelési módjukat.

A KÖZPONTI ÉRTÉKTÁRAK SZEREPE AZ EURÓPAI VERSENYKÉPESSÉG NÖVELÉSÉBEN

A pénzügyi infrastruktúra fogalmi kerete

A pénzügyi infrastruktúra a Világbank definíciója alapján magában foglal minden olyan intézményt, információt, technológiát, jogszabályi környezetet és ajánlást, amely lehetővé teszi a pénzügyi közvetítést (The World Bank, 2009). Tömörebb megfogalmazásban, a pénzügyi infrastruktúra nem más, mint a pénzügyi rendszer alapja. Ha a fontosságát akarjuk érzékeltetni, akkor kijelenthetjük, hogy a pénzügyi infrastruktúra nélkül elképzelhetetlen a gazdálkodás jelenleg ismert formája.

A pénzügyi infrastruktúrát alkotó intézmények több szálon kapcsolódnak egymáshoz, egyfajta hálózatot képezve mind országon belül, mind nemzetközi viszonylatban. Ahhoz, hogy a pénzügyi infrastruktúra be tudja tölteni a szerepét a gazdaságban, azt működtetni kell. Ezt a feladatot az intézmények egy specializálódott csoportja látja el, amelyet pénzügyi alap-infrastruktúrának is nevezhetünk.

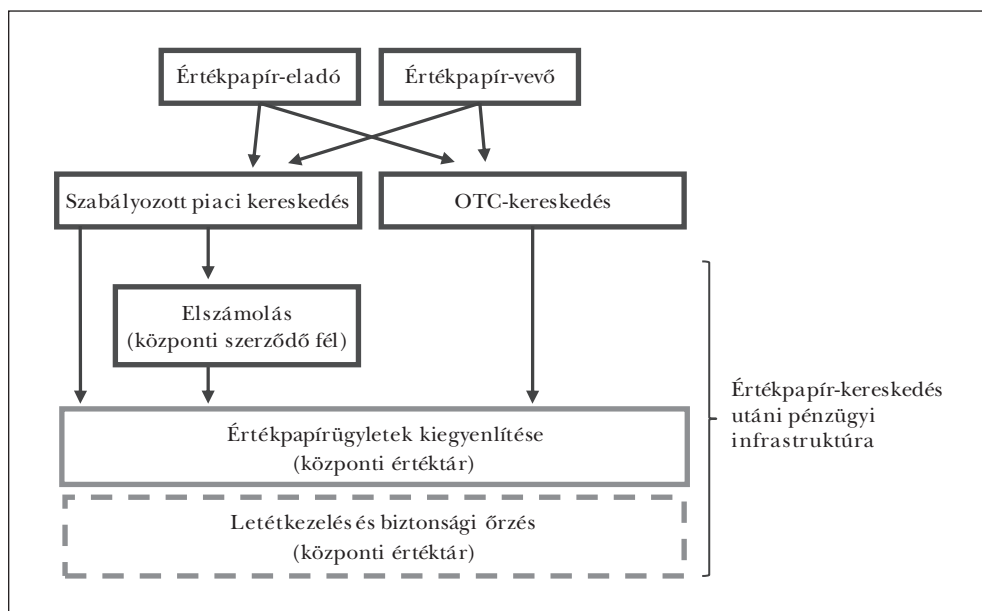
Az alap-infrastruktúrák általánosan megfogalmazható szerepe, hogy biztosítsák a pénzügyi infrastruktúrát alkotó intézmények között létrejövő tranzakciók lebonyo-

lítását. A pénzügyi alap-infrastruktúrát másképpen fizetési és értékpapír-elszámolási és -kiegyenlítési rendszernek nevezzük. Bár a piaci szereplők közötti tranzakciók lebonyolításában nincsen szerepe, alap-infrastruktúráként tekinthetünk a kereskedési adattárházakra is, amelyek a piaci szereplők közötti OTC derivatív ügyletek nyilvántartásán keresztül segítik a döntéshozókat a teljes pénzügyi rendszer stabilitását érintő kérdések megvitatása során.

A központi értéktár

A központi értéktár definícióját az Európai Unióban az úgynevezett CSD-rendelet¹ határozza meg. A CSD az angol Central Securities Depository rövidítésből ered. A rendelet alapján a központi értéktár az értékpapír-kiegyenlítési rendszert működtető jogi személy, amely központi számlavezetési szolgáltatást nyújt, és nyilvántartásba veszi az újonnan kibocsátott értékpapírokat. A kiegyenlítési² tevékenység a klasszikus értelemben vett értékpapír-kereskedés utáni tevékenység. Helyét az értékpapírügylet általános értékláncában az 1. ábra mutatja.

1. ábra: A kiegyenlítés helye az értékpapírügylet általános értékláncában

Forrás: Saját szerkesztés Kazarian, 2006 és Olasz et al., 2010 alapján

Az 1. ábra alapján értékpapírügyletet a felek köthetnek kereskedési helyszínen, szabályozott piaci körülmények között (pl. tőzsde), vagy bilaterálisan egymás között – az utóbbit tőzsdén kívüli kereskedésnek, az angol rövidítés után OTC-kereskedésnek hívjuk.

Ami a központi értéktár definíciójában szereplő értékpapírszámla-vezetési tevékenységet illeti, a központi értéktárak általában nem magánszemélyek részére vezetnek a központi értékpapírszámlákat, hanem a pénzügyi közvetítőrendszer tagjai számára (hitelintézetek, befektetési vállalkozások, brókerek stb.). Ez a gyakorlat azonban nem egységes: Európa több északi országában például magánszemélyek is nyithatnak közvetlenül számlát a központi értéktárakban (pl. Finnország), Magyarországon viszont a központi értéktárban magánszemélyek jelenleg nem nyithatnak értékpapírszámlát, csak a pénzügyi közvetítőkön keresztül kapcsolódnak a központi értéktárhoz.

A fentieket összegezve azt mondhatjuk, hogy a központi értéktár központi nyilvántartást vezet a rajta keresztül kibocsátott értékpapírokról, illetve azokról, amelyeket letétkezelési céllal beszállítottak vagy átranzferáltak hozzá. Ami az értékpapír-kereskedés utáni szerepét, vagyis a kiegyenlítési tevékenységet illeti, a központi értéktár a beadott értékpapír-instrukciónak megfelelően megterheli, illetve jóváírja a nála vezetett központi értékpapírszámlákon a kereskedett értékpapírokat, ha esedékességgkor az ügyletben részt vevő felek rendelkezésére áll a szükséges értékpapír, illetve annak ellenértéke.

A nyomdai úton előállított értékpapírok

A nyomdai úton előállított értékpapírok esetében a központi értéktárnak akkor van szerepe, ha egyben ő bocsátja ki az értékpapír-előállításához szükséges ISIN-kódot,³ vagy azt közvetlenül vagy közvetve megkapja az ISIN-kód kibocsátására jogosult intézménytől. Ebben az esetben az értékpapír regisztrációja megtörténik a központi értéktárban. Meg kell jegyezni ugyanakkor azt is, hogy a nyomdai úton előállított értékpapírokkal kapcsolatban a központi értéktárnak további információja csak abban az esetben van, ha beszállítják hozzá letétkezelésre. Egyéb esetben a központi értéktárnak nincsen információja arról, hogy az általa kibocsátott ISIN-azonosító kapcsán valójában történt-e értékpapír-keletkeztetés, vagy sem.

Annak ellenére, hogy számos előnye van az értékpapírok dematerializációjának, több esetben jobban megéri a kibocsátónak papíralapon kibocsátani az értékpapírokat, tekintve, hogy akkor nem kapcsolódik hozzá folyamatosan felmerülő költség, mint például az értékpapírszámla számlavezetési díja. Magyarországon a tanulmány írásakor aktív 8516 darab zárt körűen működő részvénytársaságból 5195 (vagyis több mint 61 százalékuk) nyomdai formában bocsátotta ki törzsrészcijét. A döntésben feltehetőleg a költségminimalizációs cél is szerepet játszott. Ezeknek a vállalatoknak a nyomdai úton előállított értékpapírjaival ugyanakkor kereskedési helyszínen nem kereskednek.

Ami az értékpapír-kereskedést illeti, az európai szabályozás szerint csak olyan értékpapírral lehet kereskedési helyszínen kereskedni, amelyik dematerializált formában létezik, vagyis a kereskedés során egyszerű könyvelési tétellel át lehet vezetni az egyik központi értékpapírszámláról a másikra. A fejlett és fejlődő gazdaságokban az értékpapírok döntő hányadát dematerializált formában bocsátják ki, így részt vehetnek az elektronikus alapon működő értékpapír-kereskedelemben, valamint az ügyletek kiegyenlítése a központi értéktáron keresztül tud megvalósulni.

Központi értéktárak szerepe a versenyképesség növelésében

Az egyes gazdasági övezetek versenyképessége több tényező együttes hatásának eredőjeként értelmezhető. Ennek egyik eleme a tőke szabad áramlása, amelyet az Európai Unió egyik alapszabadságaként is szoktak említeni.

Frydman et al. (2015) szerint az Európai Unió nemzetközi gazdasági versenyképességének megőrzése céljából elengedhetetlen, hogy a vállalati szektor finanszírozásában a banki forrásokon kívül az alternatív finanszírozási lehetőségek is, mint például az értékpapír-alapú finanszírozás, nagyobb teret kapjanak a korábbiaknál. Az értékpapír-alapú vállalatfinanszírozás és a tőke szabad mozgásának alapeszméje szorosan összefügg egymással, hiszen ilyen módon nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi befektetők is potenciális finanszírozóként jelenhetnek meg.

A 2001-ben megjelent Lámfalussy-jelentés szerint azonban a határon átnyúló értékpapír-tranzakciók költsége akkoriban körülbelül tízszer magasabb volt,⁴ mintha ugyanazt az értékpapírügyletet belföldön bonyolították volna le. Ez természetesen erőteljesen befolyásolja a befektetőket a döntéseik meghozatala során. Ezek a körülmények nyilvánvalóan nem voltak ideálisak az Európai Unió versenyképessége szempontjából, így az Európai Bizottság megrendelésére készülő riportban tárták fel a hatékony európai tőkepiac kialakulásának gátló tényezőit. A riportot a munkacsoport vezetője után Giovannini-riportnak nevezték el.

A riport szerint a legnagyobb gátat a széttagolt európai pénzügyi infrastruktúra, pontosabban a kiegyenlítés folyamatának eltérő technikai és eljárási szabályai, az eltérő adózási, illetve az egységes jogi keretrendszer hiányából fakadó bizonytalanságok jelentik. Ezek a gátló tényezők nehezítik az Európai Unión belül az országhatáron átnyúló értékpapír-tranzakciók lebonyolítását, végső soron pedig a tőke szabad áramlása elé állítanak akadályt.

Az értékpapírügyletek kiegyenlítési folyamatában a központi értéktáraknak a fentiek alapján kulcsszerepe van, ezért még 2001-ben több lehetséges megoldási javaslat született. Ezek egyike, hogy a helyi (EU-s) központi értéktárakat teljes mértékben integrálni kellene, míg egy másik elgondolás szerint elegendő, ha a központi értéktárak közötti bilaterális (kétoldalú) kapcsolatokat alakítanak ki.

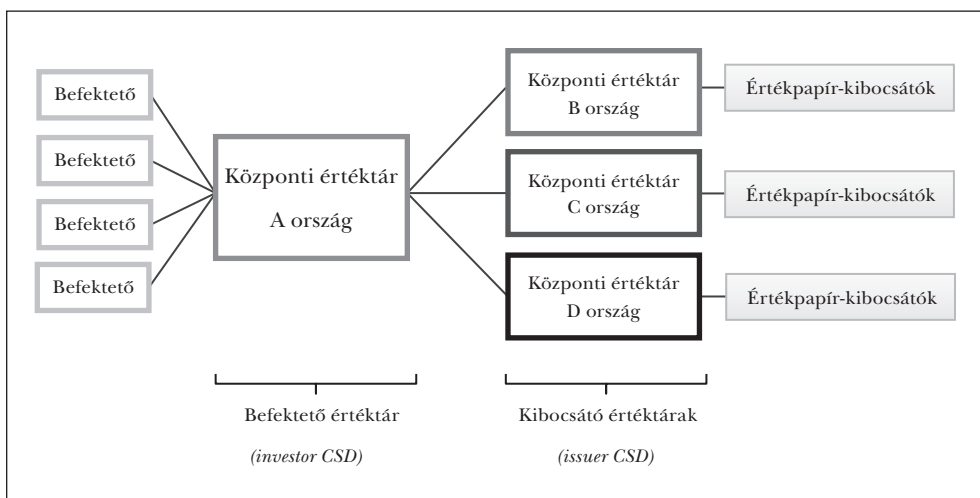
Mindezek az ötletszerűen megjelenő megállapítások végül a TARGET2-Securities (T2S) technikai kiegyenlítést elősegítő platformban öltöttek testet. Ennek lényege, hogy a helyi központi értéktárak közötti kapcsolatokat közszolgáltatás jelleggel, egységes szabványok és szabályok mentén, alacsony költségek mellett üzemelteti. A T2S tehát ebben a tekintetben nem más, mint az európai versenyképesség megteremtésének egyik alappillére, amely működteti a helyi központi értéktárak közötti kapcsolatokat.

Központi értéktári kapcsolatok (linkek)

A központi értéktárak közötti számlakapcsolatot másképpen értéktárak közötti linknek nevezzük. A linkek lényege abban áll, hogy egyik központi értéktár a másiknak (vagy kölcsönösen) letétkezelési szolgáltatást nyújt. Ennek a gyakorlati jelentősége,

hogy így egy befektetőnek elegendő egy központi értéktárral kapcsolatban lennie, amelynek a linkjein keresztül akár több további országban kibocsátott értékpapírt is tarthat anélkül, hogy közvetlenül kapcsolódnia kellene a másik ország értéktárához, vagyis megspórolja a számlafenntartási költségek egy részét (2. ábra). Azért nem a teljes összeget, mert a központi értéktárnak, amelyhez a letétkezelő vagy a befektetési vállalkozás kapcsolódik, fent kell tudnia tartani a kapcsolatot a másik értéktárral, amelynek költségét a központi értéktár továbbra is a befektetőre hárítja valamilyen módon. Viszont ennek a költségnek a mértéke még így is lényegesen alacsonyabb lehet annál, mint amit fizetnie kellene a befektetőnek akkor, ha saját maga tartana fent értékpapírszámlákat a külföldi központi értéktáraknál.

2. ábra: A központi értéktárak közötti linkek jelentőségének sematikus ábrázolása

Forrás: Saját szerkesztés

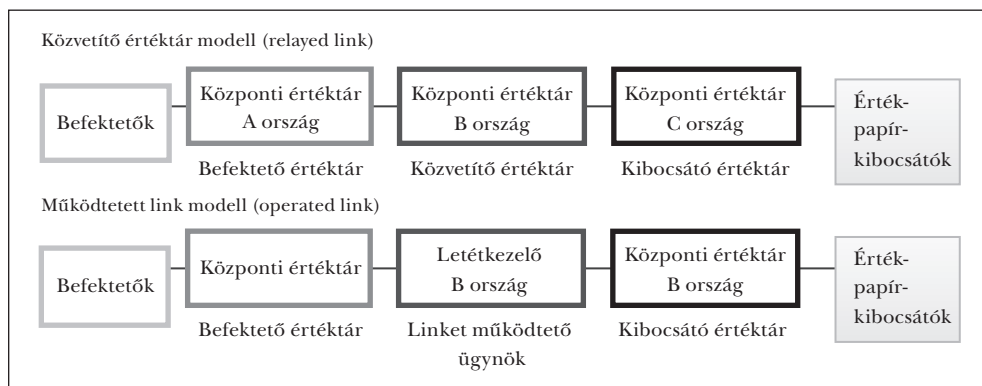
Egy értéktári link lehet egyirányú, illetve kétirányú. Egyirányú link esetében csak az egyik értéktár nyit a másiknál értékpapírszámlát, míg kétirányú link esetében ez kölcsönös. Egyirányú link esetében az a központi értéktár képes a másik értéktárban kibocsátott értékpapírok tartását nyújtani az ügyfelei (befektetők) számára, amelyek a másik központi értéktárnál számlát nyitott. A számlanyitó értéktárat másként befektető értéktárnak,⁵ míg a számlavezető értéktárat kibocsátó értéktárnak⁶ hívjuk.

Az értéktárak közötti linkek több típusa is kialakult. Közvetlen linknek nevezzük, amikor a két központi értéktár közvetlenül kapcsolódik egymáshoz, ahogy azt például a 2. ábra is mutatja. A közvetett linkek esetében egy vagy több letétkezelő bank, illetve központi értéktár kapcsolódik a láncba (3. ábra).

A központi értéktárak közötti kapcsolat szorossága, illetve testreszabottsága szerint is tipizálhatunk egy linket. Ha csak értékpapírszámla-vezetési szolgáltatást nyújt a kibocsátó értéktár, úgy sztenderd linkről (*standard link*) beszélünk. Ha a központi értéktárak közötti linkszerződésben egyik (vagy mindkét) fél kedvezményeket vagy

speciális⁷ szolgáltatást biztosít a másik központi értéktár részére, akkor egyedi linkről (*costumized link*) beszélünk. Végül, de nem utolsósorban, ha a linkelt központi értéktárak közösen nyújtanak egy-egy szolgáltatást, akkor interoperabilitásról beszélünk (*interoperability link*).

3. ábra: A közvetett központi értéktári linkek típusai

Forrás: Saját szerkesztés ECSDA, 2012 alapján

Linkek kialakítását befolyásoló tényezők

A közgazdaságtani racionalitást alapul véve, az értéktári linkek kialakulását alapesetben a kereslet-kínálat törvénye határozza meg, vagyis a központi értéktári linkek kialakításában lényeges szerep jut a befektetői szándéknak. Más oldalról megközelítve azt is mondhatjuk, hogy azzal az értéktárral érdemes a többi értéktárnak linkeket kialakítani, ahol a jelentős kereslettel bíró értékpapírokat kibocsátják.

Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy ez nem egyirányú folyamat, vagyis nemcsak a kibocsátott értékpapírok határozzák meg, hogy egy értéktárhoz a többi értéktár akar-e csatlakozni, hanem fordítva is igaz. Egy értéktár rövid és középtávon azért is érdekelt lehet egy-egy link fenntartásában, hogy a nála kibocsátott értékpapírok iránti keresletet az alacsonyan tartott tranzakciós költségek révén ösztönözze.

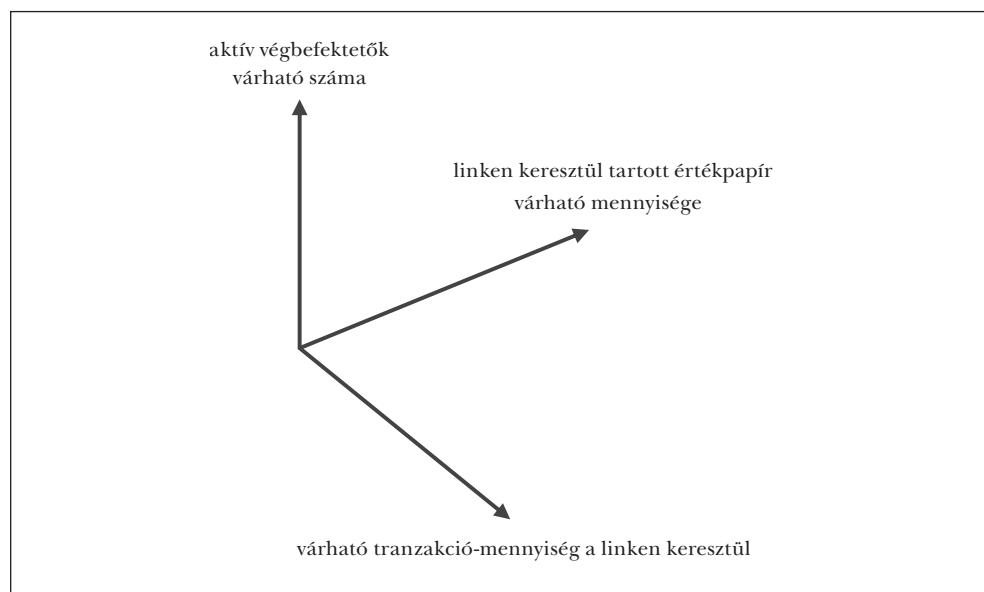
A fentieket alapul véve nézzük meg, hogy milyen szempontokat érdemes figyelembe venni a központi értéktárak közötti linkek kialakításakor a befektető értéktár, illetve a kibocsátó értéktár szemszögéből.

A befektető központi értéktárnak elméletileg egyszerű a dolga: összegyűjti a piaci igényeket, és a megvalósíthatósági (jövedelmezőségi és megtérülési) számok alapján dönt a számlanyitásról a másik értéktárban, így hozzájárulva a keresett értékpapírok költséghatékony eléréséhez és tartásához. A gyakorlatban viszont az esetek többségében a központi értéktáraknak nincs közvetlen kapcsolatuk a végbefektetőkkel, így az információhoz jutás tranzakciós költsége magas. Ebbe beleértendő egyfelől az, hogy a végbefektető és a központi értéktár közötti ügynök preferenciái eltérhetnek, illetve az is, hogy arra vonatkozóan csak becslések állnak majd rendelkezésre, hogy egy-egy

más értéktárban kibocsátott értékpapír (vagy értékpapír-portfólió) iránti kereslet milyen stabil lesz. Utóbbi azért lényeges, mert mind a számlafenntartásnak, mind pedig a tranzakcióknak költsége van. Így például egy nagy összegű, egyszeri tranzakció kedvéért valószínűleg nem éri meg fenntartani hosszabb távon az értéktárak közötti számlakapcsolatot, mivel a link fenntartásának fajlagos költsége esetlegesen magasabb is lehet, mintha ugyanezt közvetett kapcsolaton keresztül valósítaná meg a központi értéktár vagy a végbefektető.

Teljes központi értéktári informáltságot feltételezve, az alábbi háromdimenziós tér alapján érdemes meghozni a linknyitásra vonatkozó döntést (4. ábra).

4. ábra: Az értéktári linkek nyitása előtt mérlegelendő tényezők

Forrás: Saját szerkesztés

Általános szabályként, minél messzebb helyezkedik el egy potenciális link a tengelyek metszéspontjától, annál bizonyosabban éri meg a központi értéktárnak közvetlen linket nyitnia. Ha valamely tényező ezek közül alacsony lenne, úgy dönteni kell arról, hogy a központi értéktár a közvetlen linket kialakítja (vagy továbbra is fenntartja), vagy közvetett formában biztosítja a piac elérhetőségét (vagy esetleg sehogy). Mivel egy negyedik dimenzió, az idő is szerepet játszik a döntéshozatalban, rövid és középtávon még átmeneti veszteség árán is megérheti a linkek fenntartása.

A fentiek alapján ahhoz, hogy egy-egy linknyitás sikeres legyen olyan esetben is, amikor a linkelt központi értéktár világ- vagy Európa-szinten kevésbé ismert értékpapírokat bocsát ki, a befektető központi értéktárnak szorosan együtt kell tudni működni a piaci szereplőkkel, hiszen a végbefektetők felé ők tudnak hatékony módon információkat továbbítani.

Az előzőeken túl a 4. ábra alapján kiválóan lehet kategorizálni és értékelni a központi értéktárak közötti linkeket, amelyek kontrollingcélokat is szolgálhatnak a központi értéktáraknál.

A kibocsátó értéktárak szempontjából a közvetlen és közvetett linkek létrehozása alapvető érdek, hiszen ezeken keresztül egyben a nála kibocsátott értékpapírok keresletét is ösztönözni tudja, így ezek tartási és tranzaktálási költségei alacsony szinten állandósulhatnak. A kibocsátó értéktár érdekelt tehát abban, hogy díjszabályzatán keresztül ösztönözze a közvetlen és közvetett linkek kialakítását.

Figyelembe véve, hogy a központi értéktári linkek kialakítása csupán egy tényező a tényleges befektetési láncban, önmagában a központi értéktár csak kis mértékben tudja befolyásolni a határon átnyúló befektetések irányát, illetve volumenét. Erre jó példaként szolgálhat két kisebb, egymástól távol eső európai ország. Az adott ország végbefektetői leginkább a pénzügyi központokban összpontosuló értékpapírok iránt támasztanak keresletet (hiszen azokat ismerik, azokról gondolják úgy, hogy rendelkeznek velük kapcsolatban megfelelő információkkal). A másik ország vállalatairól jelentősen kevesebb információ áll rendelkezésükre,⁸ vagy az információ megszerzésének költsége magas.

Ha egy magyar befektető a korlátozott informáltság ellenére a magyar értéktárban például észt értékpapírt akar tartani, vagy azzal tranzaktálni, akkor azt jelenleg csak közvetítőn keresztül teheti meg. Ez addig nem növeli az értékpapír tartásának és tranzaktálásának költségét, amíg a magyar és az észt értéktár a közvetítőn keresztül linknél nem tud jobb feltételeket biztosítani a végbefektetőnek. A jobb feltétel vagy úgy valósulhat meg, hogy egymás számára ingyenesen vagy nagyon alacsony költségekkel biztosítanak letétkezelési lehetőséget erre a magyar és észt központi értéktárak (ami fenntarthatósági kérdéseket vet fel közép- és hosszú távon), vagy jelentősen javul a magyar és észt piaci szereplők informáltsága egymás piacairól, illetve piaci szereplőiről, ami megteremti a megfelelő befektetési légkört a két ország között, és amely végeredményben a megnövekedett forgalmon keresztül méretgazdaságosságos működést, fenntartható linkeket eredményez.

Linkek és a versenyképesség

Európai perspektívából nézve jelenleg a pénzügyi központok jelentős elszívó hatással bírnak, ami egyfelől az elért méretgazdaságosságból, másfelől pedig a befektetők számára elérhető információkból adódik. Ez az elszívó hatás egyben a koncentrációs szint megnövekedéséhez is vezet mind a kereskedési, mind a kereskedés utáni infrastruktúra tekintetében, amely végső soron további méretgazdaságosság-beli előnyt eredményez pénzügyi központokban működők számára. Másképpen úgy is fogalmazhatunk, hogy egyfajta elszívó hatás érvényesül. A kérdés ebben a tekintetben úgy merül fel, hogy ez a koncentráció fenntartható előnyöket biztosít-e az európai versenyképesség szemszögéből.

Az imént említett koncentráció, illetve elszívó hatás jelentős előnyökkel szolgál a pénzügyi központokban értékpapírt kibocsátók számára, mivel az ő értékpapírjaik tartási, illetve tranzaktálási költségei alacsony szinten tudnak stabilizálódni. Az alacsony költségek egyben keresletnövelő hatással is párosulhatnak. Logikusan következhet ebből, hogy a vállalkozásoknak is érdemes inkább a pénzügyi központokban érték-

papírt kibocsátaniuk, amely végső soron az európai piac pénzügyi központokba való koncentrálódását eredményezi. Közgazdasági szempontból az imént kifejtett folyamat során a pénzügyi központokban kibocsátó vállalatok kvázi elszívják az értékpapír-kibocsátásból nyerhető hasznokat azoktól a vállalkozásoktól, amelyek nem a pénzügyi központokban bocsátják ki értékpapírjaikat (a periféria vállalkozásaitól).

Az imént bemutatott folyamat hosszú távon érvényesül, tekintve, hogy rövid távon számos koncentráció ellen ható tényező van. Ilyen többek között az eltérő árszínvonal az egyes országok között. A perifériavállalkozások esetében, az eltérő árszínvonal miatt, a pénzügyi központban történő kibocsátás növelheti a kibocsátás tranzakciós költségét, tekintve, hogy drágábban tud kibocsátani, mint a helyi központi értéktáron keresztül. A perifériavállalat pénzügyi központban történő kibocsátását negatívan befolyásolhatja továbbá az is, hogy az eltérő pénznemben denominált értékpapír meg-növelheti mind a kibocsátó, mind pedig a befektető kockázatát, amelyhez magasabb kockázati felár is párosul, vagyis a kibocsátó tranzakciós költségét növelheti.

A fentiek alapján, összességében, ha elfogadjuk azt az alaptételt, miszerint az európai versenyképesség egyik kulcsa, hogy az értékpapír-alapú vállalati finanszírozás teret nyerjen, akkor amíg az Európai Unió tagországaiban fejlettségbeli különbségek vannak, addig az Európai Unió versenyképessége a pénzügyi központok körül javul, a periféria tekintetében viszont nem javul, hanem éppen ellenkezőleg, romlik az értékpapír-kereskedési és kereskedés utáni infrastruktúra koncentrálódásával.

Az európai versenyképesség növeléséhez ezért nem egyközpontú, csillagsémaszerű közvetlen központi értéktári kapcsolatokra van szükség, sokkal inkább a központi értéktárak közvetlen linkrendszerének megalkotására, hogy a tőke szabad áramlása ne a periféria és a pénzügyi központ közötti mozgásra szűkítve jelenjen meg. Ez önmagában természetesen még nem oldja meg a központ-periféria problémát, de megteremti annak kezelési lehetőségét.

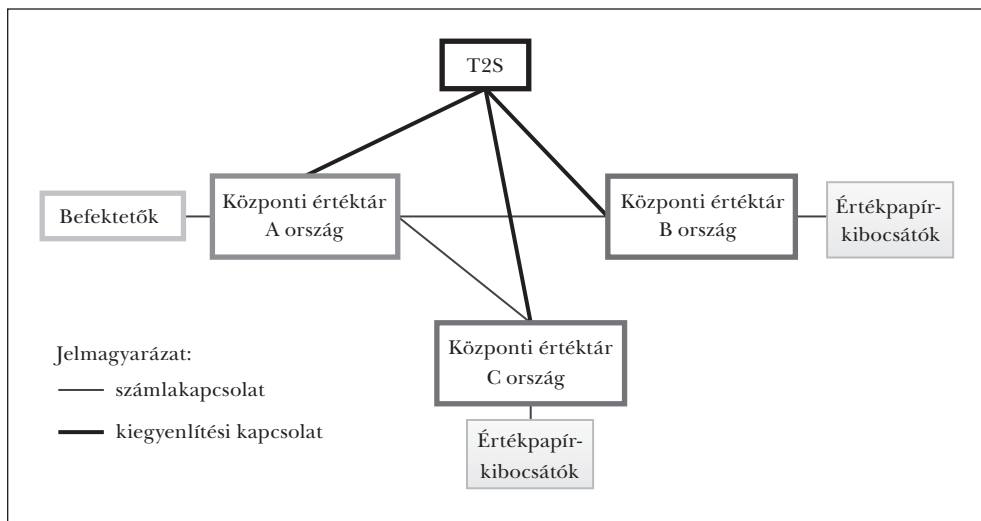
T2S és a központi értéktári linkek

A T2S egy, az értékpapír-kereskedést követő számlarendezést (kiegyenlítést) segítő nemzetközi platform. Ez egyfelől azt jelenti, hogy az egyes központi értéktáraknak a továbbiakban is rendelkezniük kell linkekkel ahhoz, hogy lehetséges legyen az értékpapírok központi értéktáron keresztüli birtoklása. Másfelől pedig azt jelenti, hogy a központi értéktáraknak egységesíteni kell folyamataikat, szabályrendszerüket, hogy az egységes T2S-platformon keresztül költséghatékonyan tudják az értékpapírmozgásokat lebonyolítani (5. ábra).

A T2S-platformon keresztül történő, határon átnyúló értékpapírügylet-kiegyenlítés az alábbi – a Giovannini-riportban szereplő – korlátok felszámolását jelenti:

- Nemzeti különbségek az információtechnológia és az interfészek terén;
- Elszámolással és kiegyenlítéssel kapcsolatos nemzeti korlátozások, melyek több rendszer használatát teszik szükségessé;
- Nemzeti szabályok közötti különbségek a társasági események, a végbefektetők és a letétkezelés terén;

5. ábra: Központi értéktárak közötti számlakapcsolatok és az értékpapírügyletek kiegyenlítésének szétválása

Forrás: Saját szerkesztés

- A végleges napközbeni kiegyenlítés hiánya;
- A nemzeti elszámolási és kiegyenlítési rendszerekhez való távoli hozzáférést gátló tényezők;
- Nemzeti különbségek a rendszerek nyitvatartása és a kiegyenlítési határidők tekintetében.

Mindezen korlátok lebontásával tehát egy olyan rendszer létrehozására törekedett az európai közösség, mely egységes informatikai megoldással, egyponthozzáféréssel és azonos folyamatok, definíciók és napi menetrend mentén nyújt nemzetközi értékpapír-kiegyenlítési szolgáltatást a platformhoz csatlakozó központi értéktárak ügyfelei számára (Balla, 2017).

Végül, de nem utolsósorban meg kell jegyezni, hogy a T2S ugyan hozzájárul a kiegyenlítési folyamat költséghatékonyabbá tételéhez és az európai versenyképesség javításához, de kiteljesedni igazán csak a fentiekben felvázolt linkrendszeren keresztül tud működési logikája alapján.

A KÖZPONTI ÉRTÉKTÁRAK ÉS A KIEGYENLÍTÉSI KOCKÁZAT

Az értékpapír-tranzakciók kiegyenlítési folyamata

Az értékpapír-kereskedés után az ügyletben részt vevő felek a kereskedésről szóló információt közvetve vagy közvetlenül eljuttatják a központi értéktár részére, ahol megtörténik az értékpapírügyletek kiegyenlítése. A kiegyenlítés alapvetően három módon mehet végbe az alábbiak szerint:

1. Fizetés nélküli, úgynevezett FoP⁹ típusú tranzakcióról beszélünk akkor, ha az értékpapírmozgáshoz pénzmozgás közvetlenül nem kapcsolódik.¹⁰ Ez nem azt jelenti, hogy nem történik meg az értékpapír vételárának kifizetése, csupán azt, hogy olyan csatornán keresztül történik, amelyről a központi értéktárnak nincsen tudomása. Ilyen lehet az, amikor két külföldi vállalatcsoport tranzaktál, és az értékpapír vételárát a saját külföldi bankjaikon keresztül intézik. Ami a központi értéktárat illeti, az FoP típusú tranzakciók során akkor tudja elvégezni az értékpapírszámlákon a terhelést, illetve a jóváírást, ha az értékpapír-átadónak esedékességgkor megvan rá a fedezete, ugyanakkor azt nem vizsgálja a központi értéktár, hogy a vevőnek megvan-e rá a pénzbeli fedezete.

2. Fizetés szállítás ellenében, azaz DVP¹¹ típusú ügyletről beszélünk akkor, ha az értékpapírmozgáshoz közvetlenül pénzmozgás is kapcsolódik. Ebben az esetben mind az értékpapíroldali, mind pedig a pénzoldali fedezetnek rendelkezésre kell állnia az eladónál, illetve a vevőnél, mivel az ügylet csak abban az esetben kerül kiegyenlítésre a központi értéktárban.

3. Szállítás szállítás ellenében, azaz DVD¹² típusú ügylet esetében a felek értékpapírt adnak át a másik félnek értékpapír ellenében. Ebben az esetben akkor kerül sor az ügylet kiegyenlítésére, ha esedékességgkor mindkét fél rendelkezésére áll a szükséges értékpapír-mennyiség.

Az imént felsorolt tranzakciótípusok közül a DVP típusú a legösszetettebb, mivel értékpapíroldali és pénzoldali fedezetet egyaránt igényel. Ennek okán érdemes ennek az ügylettípusnak az alapján nyomon követni a kiegyenlítési folyamatot.

A legfelsőbb szintű, vagyis a központi értékpapírszámlákat a központi értéktárak definíciója alapján maguk a központi értéktárak vezetik. A pénzszámlavezetés azonban nem alapfeladata egy központi értéktárnak. Vannak olyan központi értéktárak, amelyek rendelkeznek hitelintézeti engedéllyel. Ebben az esetben a pénzszámlát a központi értéktárnál is meg lehet nyitni. Vannak ugyanakkor olyan központi értéktárak, amelyek nem rendelkeznek hitelintézeti engedéllyel, ezek egy bank szolgáltatásait veszik igénybe erre a célra. Ezeket a bankokat hívjuk kiegyenlítő bankoknak.¹³

Egy DVP típusú ügylet esetében, amely nem T2S-platformon keresztül kerül kiegyenlítésre, a központi értéktár a hozzá beadott instrukciók alapján ellenőrzi, hogy az értékpapír-eladónak rendelkezésére áll-e a szükséges értékpapír a számláján. Ha igen, akkor azt blokkolja. Ezután megnézi, hogy a nála vagy a kiegyenlítő banknál vezetett pénzszámlán van-e fedezet. Ha igen, akkor végrehajtja a tranzakciót. Ha nem, akkor a beadott instrukció típusától függően sorba állítja (várja, hogy értékpapír- és pénzoldalon meglegyen az ügylet fedezete), vagy törli azt. A T2S-platformon keresztül kiegyenlítendő tételek esetében az eljárás ugyanaz, azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben a központi értéktáron keresztül kell biztosítani az értékpapíroldali, illetve pénzoldali fedezetet.

A központi értéktárak kiegyenlítési folyamata kapcsán jelentkező kockázatok és kezelésük

A pénzügyi alap-infrastruktúrára, vagyis a fizetési és értékpapír-elszámolási és -kiegyenlítési rendszerre vonatkozó kockázatokat a Nemzetközi Fizetések Bankja (BIS) és az *Értékpapír-felügyelvek Nemzetközi Szervezete* (IOSCO) gyűjtötte össze és publikálta 2012-ben,

24 alapelv formájában. Ebből 20 kapcsolódik a központi értéktárak tevékenységéhez. Ha az értékpapír-kereskedés utáni kiegyenlítési folyamatra koncentrálnunk, akkor ez a kör tovább szűkül. A következőkben a kiegyenlítési folyamathoz kapcsolódó kockázatfaktusokat, illetve azok kezelését tekintjük át.

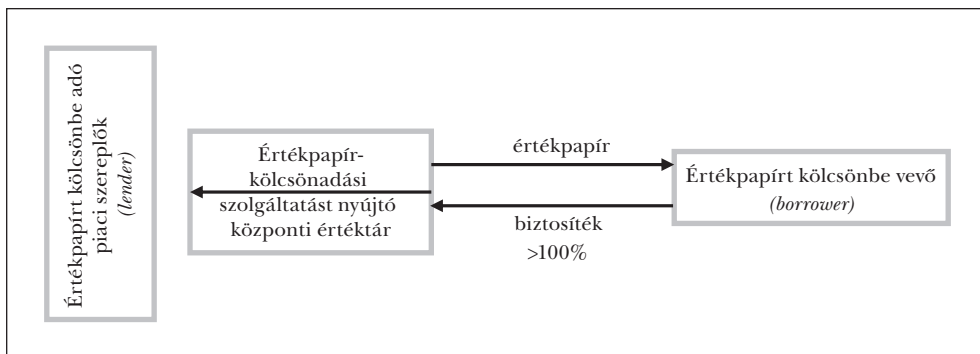
Hitelkockázat

Egy központi értéktárnak az alapfeladatához kapcsolódóan, vagyis az értékpapírok kibocsátásának regisztrálásához, illetve a központi értékpapírszámlák vezetéséhez kapcsolódóan nem jelentkezik jelentős hitelkockázata. Amennyiben azonban további szolgáltatásokat kínál, mint például az értékpapír-kölcsönzés, vagy hitelintézeti engedéllyel is rendelkezik, és kiegyenlítési hitelt is nyújt, akkor a hitelkockázata jelentőssé válhat. A hitelintézeti engedély kapcsán megjelenő hitelkockázatot a különböző hitelintézetekre vonatkozó EU-s és nemzeti jogszabályok részleteibe menően szabályozzák, amelynek betartását rendszeresen vizsgálja az adott központi értéktár felügyelete. Terjedelmi okokból csak a speciálisan központi értéktári kiegyenlítési tevékenységhez kapcsolódó kockázatokat részletezzük, a hitelintézeti működésből eredő kockázatokat nem.

Az értékpapír-kölcsönzési tevékenység a központi értéktár szempontjából egyszerre jelent hitelkockázatot, valamint az értékpapír-elszámolási és -kiegyenlítési rendszer szempontjából kockázatmérséklési eszközt. Ha egy központi értéktár értékpapír-kölcsönzési szolgáltatást nyújt, az gyakorlatilag azt jelenti, hogy a nála lévő – erre a célra használható – értékpapírokat kölcsönadja a piaci szereplőknek díj ellenében. Ha a piaci szereplő azért kéri kölcsön ezt a papírt, mert másként nem tudná teljesíteni szállítási kötelezettségét, akkor az értékpapír-kölcsönzés rendszerkockázat-csökkentési előnye érvényesül, így ugyanis nem történik nemteljesítés,¹⁴ illetve a nemteljesítés elkerülése okán nemteljesítési lánc (fertőzési hatás) sem alakul ki. Az értékpapír-kölcsönzés kapcsán a hitelkockázat ugyanakkor abban testesül meg, hogy fennáll a lehetősége annak, hogy az értékpapírt kölcsönbe vevő nem tudja visszaadni az értékpapírokat azok esedékességekor a kölcsönadónak. Ezt kiküszöbölendő, az értékpapír-kölcsönzés sohasem fedezetlen tevékenység, vagyis az értékpapírért cserébe a kölcsönbe vevő minden esetben biztosítékot ad. A biztosíték értéke az ügylet megkötésekor mindig magasabb, mint a kölcsönbe vett értékpapír értéke (6. ábra).

A biztosítékot, vagyis az ügylet fedezetét az értékpapírt kölcsönbe vevő teljesítheti pénzben (különböző devizákban), valamint értékpapírban is. Ha pénzben teljesíti biztosítékképzési kötelezettségét a kölcsönbe vevő, akkor egy további kockázati elem is megjelenik az ügylet kapcsán, ez pedig annak a kockázata, hogy a pénzt a központi értéktár addicionális jövedelem reményében befekteti, és esetlegesen nem tudja visszafizetni esedékességgkor. Ennek a kockázatát a központi értéktárak befektetési politikájában kell kezelni, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a központi értéktár csak biztonságosnak tekintett, nagy likviditást biztosító befektetéseket eszközölhet. Értékpapír-fedezet elfogadása esetén fennáll annak a lehetősége, hogy a biztosítékként elfogadott értékpapír értéke csökken, és így a biztosíték szintje esetlegesen százszázalékos

6. ábra: Az értékpapír-kölcsönzés sematikus ábrázolása

Forrás: Bassler et al., 2015

szint alá csökken. Ennek a kockázatát az értékpapírt kölcsönbe adó értéktár úgy kezeli, hogy a biztosítékként elfogadott értékpapírt az aktuális piaci árnál alacsonyabb értéken fogadja csak be (befogadási értéken). A valós és befogadási érték közötti különbséget nevezzük „haircut”-nak, amelynek a mértékét az adott értékpapír piaci árának változékonysága (volatilitása) figyelembevételével határoznak meg. Értékpapír-biztosíték esetén a befogadási értéken számított összértékének kell legalább százszázalékos fedezettséget biztosítania.

Az értékpapír-fedezet mellett nyújtott értékpapír-kölcsönzés kockázatának másik aspektusa, hogy nem minden értékpapír alkalmas arra, hogy fedezetként funkcionáljon. Általában a kis volatilitással rendelkező, nagy forgalmú értékpapírok alkalmasak erre a célra, tekintve, hogy azokat könnyen likviddé lehet tenni viszonylag stabil árfolyamon. Felmerül ugyanakkor az is – elsősorban a kisebb, koncentrált piacokon –, hogy a befogadható értékpapírok körének meghatározásával egy-egy értékpapír forgalmát a központi értéktár akár jelentősen is befolyásolja. Ebben az esetben érdemes lehet a központi értéktárnak konzultációs fórumot működtetni az adott értékpapírok kereskedési helyszíneivel, valamint az adott ország monetáris hatóságával, hogy elkerülhető legyen, a központi értéktár befogadható értékpapírokra vonatkozó döntése alapján, a potenciálisan jelentkező rendszerkockázat-növekedés. A befogadható értékpapírok körének szűkítése ugyanis azon túl, hogy csökkentheti a kikerülő értékpapír forgalmát, növeli a fedezetként elfogadható értékpapírok koncentrációját, vagyis növeli a rendszerkockázatot.

Végül, de nem utolsósorban a hitelkockázat kapcsán is felmerül az idő kérdése. Esetünkben ez egy-egy értékpapír-kölcsönzési tranzakció időtávjában mutatkozik meg. Az időben rejlő kockázat kezelését a fedezetként elfogadott eszközök napi szintű értékelésével kezelik a központi értéktárak, így ha 100 százalék alá csökkenne a fedezeti szint, akkor további biztosítékokat kérhetnek be az értékpapírt kölcsönbe vevőtől.

Ami az értékpapír-kölcsönzési tevékenység minősítését illeti, Novick et al. (2012) szerint a 2008-as pénzügyi válság tapasztalatai arra utalnak, hogy az értékpapír-fedezet mellett nyújtott értékpapír-kölcsönzési tevékenység biztonságosabb a pénzfedezet

mellett nyújtott értékpapír-kölcsönzésnél, ugyanis ezekben az esetekben nem volt szükség szabályozói intervencióra.

Az értékpapír-kiegyenlítési folyamat rendszerkockázata

Az értékpapír-kiegyenlítési folyamatban a pénz és értékpapír rendelkezésre állását alapesetben a központi értéktár ügyfeleinek, vagyis a rendszertagoknak kell biztosítaniuk. Annak ellenére, hogy a kiegyenlítési folyamatnál bemutatott ügylettípusok, vagyis a DVP (szállítás fizetés ellenében) és DVD (szállítás szállítással ellenében) ügyletek alapvetően megvédik a központi értéktárat a veszteségektől, egy-egy ilyen ügylet nemteljesítése rendszerszinten további nemteljesítéseket eredményezhet. Ezt megelőzendő, a kiegyenlítési tevékenység kapcsán részben a központi értéktár felelősségi körébe tartozik a nemteljesítésből eredő kiegyenlítési kockázat mérséklése is.

Azokban az esetekben, amikor az értékpapír fizetés ellenében kerül az új tulajdonoshoz (DVP típusú ügylet), az értékpapírt pénzért megvásárló rendszertagnak biztosítania kell azt, hogy az ügylet pénzügyi fedezete (pénzlába) rendelkezésre álljon a kiegyenlítő banknál. Ennek kapcsán érdemes néhány szót ejteni a kiegyenlítő banki tevékenységről, amely két alapmodell mentén fejlődött ki.

Az első és talán legegyszerűbb modell, ha a központi értéktár egyben hitelintézet is. Ebben az esetben a kiegyenlítő bank szerepét is a központi értéktár látja el, így ennek kapcsán a pénzügyi kiegyenlítéssel kapcsolatban csak akkor jelentkezik kiegyenlítési kockázat, ha a rendszerrésztvevőnek nem áll rendelkezésére elegendő pénz a számláján egy-egy tranzakció esedékességekor. Ebben az esetben a központi értéktár hitelintézeti tevékenysége kapcsán nyújthat úgynevezett kiegyenlítési hitelt. Ez a hitelintézeti tevékenységből eredő hitelkockázatot jelent.

A második modell, amelyben a központi értéktár nem hitelintézet, egy vagy több külső hitelintézet van megbízva a pénzeszámlák vezetésével (kiegyenlítő bankok). Ebben az esetben a kiegyenlítési kockázat nagyobb, hiszen nem a központi értéktárnál vezetik a rendszerrésztvevők a pénzeszámlákat, így nem biztos, hogy a központi értéktár azonnal hozzá tud férni az ügyfelek pénzeszközeihez. A számlavezető működési kockázata ekkor minden aspektusában megjelenik a központi értéktárnál is, így a központi értéktárnak a kiegyenlítő bank kiválasztásakor kell alaposan felmérni az addicionális kockázatokat, illetve folyamatosan nyomon kell tudnia követni azokat. Ennél a modellnél a rendszerrésztvevők addicionális pénzügyi forráshoz jutására a központi értéktárnak limitált ráhatása van, ami további kockázatként jelentkezik. Amennyiben a kiegyenlítő bank szerepét az adott ország jegybankja tölti be, úgy az előzőekkel ellentétben a kiegyenlítő bank kockázata minimálisra csökken. A rendszerkockázati szempontból kiemelt intézménytípusok, mint például a hitelintézetek, a pénzeszámlákat alapvetően a jegybankoknál vezetik. Ezáltal a rendelkezésükre álló jegybanki eszközökön keresztül hirtelen fellépő likviditási igényüket könnyebben tudják kezelni. Ez a kiegyenlítési kockázat jelentős mérséklését jelenti, mivel a pénzügyi kiegyenlítés kvázi garantáltnak tekinthető azoknál a rendszerrésztvevőknél, akiknek a kiegyenlítő bankja a jegybank. A szakirodalomban ezt hívják jegybankpénzben történő kiegyen-

lítésnek. Amikor a kiegyenlítő bank nem a jegybank (beleértve a hitelintézeti engedéllyel rendelkező központi értéktárt is), akkor kereskedelmi banki pénzben történő kiegyenlítésről beszélünk.

A fentiek alapján, ha a pénzüldali kiegyenlítés kockázatossági sorrendjét fel kellene állítani, akkor a legkockázatosabb az, ha a kiegyenlítő bank a központi értéktártól teljesen független hitelintézet. Ennél egy fokkal kockázatmentesebb, ha a kiegyenlítő bank és a központi értéktár egy vállalatcsoport tagja, de egymástól kvázi független. Nagy kockázatsökkenést jelent a kiegyenlítési kockázat szempontjából, ha a központi értéktár hitelintézeti engedéllyel rendelkezik, és ő maga vezeti a pénzszámlákat is. Végül, de nem utolsósorban, kvázi kockázatmentesnek tekinthető, ha a kiegyenlítő bank szerepét a jegybank tölti be – a BIS (2003) megfogalmazása alapján a jegybankpénz eliminálja a pénzláb hitelkockázatát.

Megjegyzendő, hogy a fenti két alapmodell kombinációja is létezik, vagyis van olyan eset is, amikor a kiegyenlítő banki tevékenységet egyszerre látják el különböző kereskedelmi bankok és a központi bank. Ekkor a központi értéktár kockázata arányosan változik a jegybanki és kereskedelmi banki kiegyenlítési volumen arányával.

A Központi Értéktárak Európai Szövetségének (ECSDA, 2016) adatai alapján az Európai Unió országában található 30 központi értéktárból öt rendelkezik hitelintézeti engedéllyel (köztük a magyar is), a többi értéktár alapvetően kiegyenlítő banki szolgáltatást vesz igénybe.

A központi szerződő fél és a kiegyenlítési kockázat

Az értékpapír-, illetve pénzüldali kiegyenlítés kockázatát az előzőekben megfogalmazottaknál túl az is mérséklő, ha az ügyletek központi szerződő fél közbeiktatásával történnek (lásd *1. ábra*). Ebben az esetben ugyanis a megkötött ügyletek pénz- és értékpapírlábjának rendelkezésre állását a központi szerződő fél a garanciavállalási tevékenységén keresztül biztosítja. A központi szerződő felekre vonatkozó szigorú EU-s¹⁵ és nemzeti előírások, valamint a pénzügyi alap-infrastruktúrára megfogalmazott nemzetközi ajánlások hivatottak azt biztosítani, hogy a központi szerződő fél mint kockázatintegráló intézmény még a rendkívüli helyzetek esetén is megőrizze működőképességét (fizetőképességét). A szigorú szabályozás okán a központi szerződő feleken keresztül lebonyolított értékpapírügyletek a kiegyenlítési kockázat szempontjából további kockázatkezelési intézkedést nem igényelnek a központi értéktár részéről.

Az FoP-ügyletek kiegyenlítésének rendszerkockázata

Azokban az esetekben, amikor két rendszerrésztevő úgy cserél értékpapírt, hogy a fizetést nem a központi értéktáron keresztül intézik, további rendszerkockázat generálódik. Ez a kockázat abból ered, hogy az értékpapír leszállítása, valamint a fizetés időben és térben elválnak egymástól, vagyis a rendszerrésztevőknél hitelkockázat (partnerkockázat) lép fel. A központi értéktár szempontjából az értékpapír-terhelés, illetve -jóváírás közvetlenül nem okoz kockázatot, ugyanakkor a rendszerrésztevők

hitelkockázati kitettségének jelentős felépülése rendszerszinten okozhat negatív hatásokat, amelyek aztán visszahathatnak a központi értéktárra. A központi értéktár a díjszabályzatán keresztül tudja ösztönözni a piaci szereplőket a DVP és DVD típusú tranzakciók felé, amely így csökkentőleg hathat a rendszerkockázatra.

Megjegyzendő, hogy az elszámolás technikája miatt a központi szerződő félen keresztül elszámolt tranzakciók is FoP típusú tranzakcióval kerülnek rendezésre a központi értéktárban. Ez természetesen nem jelent addicionális hitelkockázatot a tranzakciókban részt vevő felek számára, és így egyben a rendszerkockázati szintet sem befolyásolja. Az FoP típusú tranzakciók nagyságrendje így csak akkor mutatja a tényleges rendszerkockázatot, amennyiben a központi szerződő félen keresztül elszámolt tranzakciókat a statisztika nem tartalmazza.

A nemteljesítések büntetése

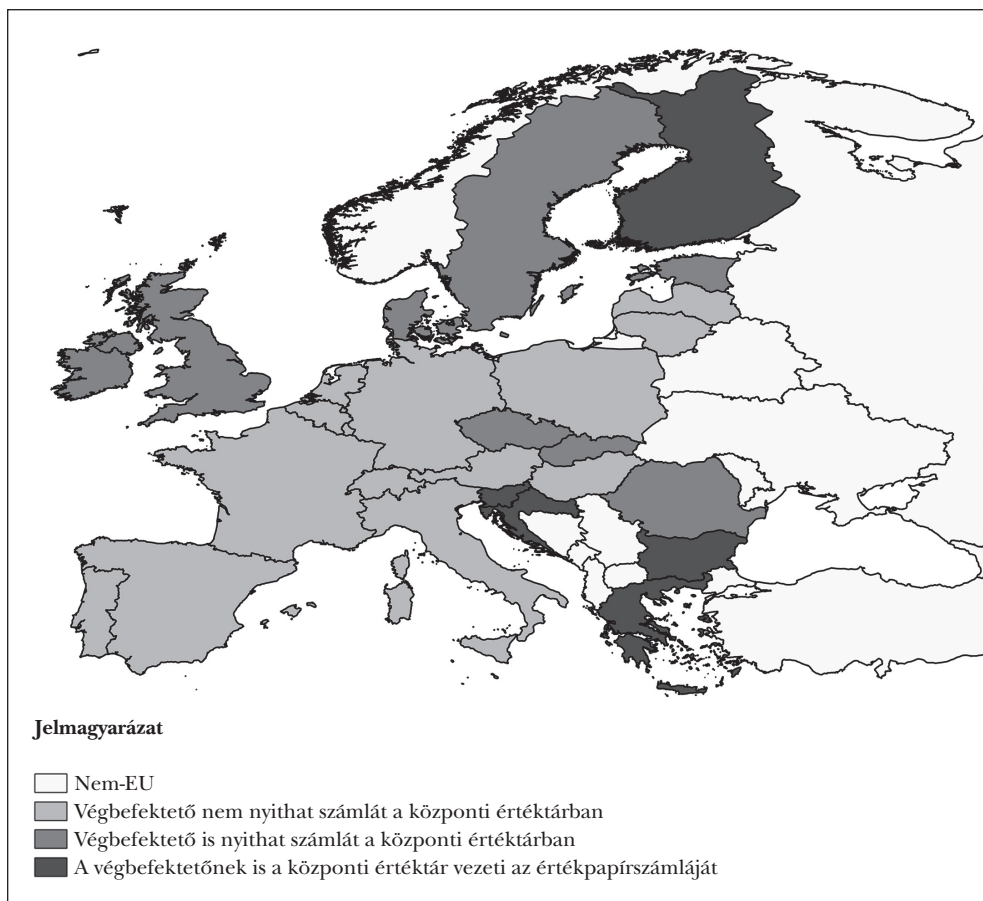
Amennyiben az értékpapír-tranzakcióban részt vevő egyik vagy másik fél nem teljesíti értékpapír-szállítási vagy ellenérték-fizetési kötelezettségét, nemteljesítés következik be. A nemteljesítések kapcsán a központi értéktárnak lehetősége van (illetve az új európai szabályozás, a CSDR és a technikai részletszabályokat tartalmazó sztenderdek bevezetésével kötelező lesz) megbüntetni azokat a rendszerrésztvevőket, amelyek a központi értéktárhoz beadott ügyleteikkel kapcsolatosan nemteljesítésbe esnek. A legtöbb értéktár jelenleg nem alkalmaz büntetési tételt a nemteljesítésekre, azokat nap végén egyszerűen törli. A rendszerrésztvevők eddig nem voltak érdekeltek a hibásan benyújtott ügyletek törlésében, ha az többletköltséggel járt, így logikusan választhatták a nap végi ingyenes törlést. A szabályozás a jövőben mindenképpen növeli fogja a nemteljesítés tranzakciós költségét, ezért a díjszabályzatot is érdemes lesz úgy kialakítani, hogy a piaci szereplők az ügyletek törlését előnyben részesítsék a nemteljesítésekkel szemben. Ami a központi szerződő félen keresztül elszámolt tranzakciókat illeti, a központi szerződő fél szinte az intézménytípus megalakulása óta bünteti az értékpapír-tranzakcióban részt vevő felek nemteljesítését, amellyel természetesen a kiegyenlítés rendszerkockázatának csökkentését célozza.

A kiegyenlítési kockázat megjelenése a rendszerrésztvevőknél, illetve az értékpapír-tulajdonosoknál

Ahogy korábban arról érintőlegesen volt szó, a központi értéktárak két modellje alakult ki az értékpapírszámla-vezetés szempontjából. Az egyik modellben a központi értéktár nem vezet számlát végbefektetők (pl. magánszemélyek) részére, a másik modellben pedig bárki nyithat értékpapírszámlát a központi értéktárban. Az ECSDA (2016) adatai alapján az Európai Unióban jelenleg 14 értéktárnál lehet végbefektetőknek is számlát nyitni (7. ábra).

Az első modellben, vagyis amikor a végbefektetők nem nyithatnak közvetlenül számlát a központi értéktárnál, a kiegyenlítési kockázat nagy része sem a végbefektetőknek jelenik meg. Ebben az esetben ugyanis a végbefektető és a központi értéktár

7. ábra: Végbefektetői számlavezetés az EU-ban

Forrás: Saját szerkesztés ECSDA, 2016 adatok alapján

közötti ügynök (pl. befektetési vállalkozás, bróker stb.) a saját érdekében (elkerülve a reputációja romlását) általában biztosítja azt, hogy a végbefektető nála vezetett számláján megjelenjen a megvásárolt értékpapír. Ezt úgy éri el, hogy a saját számláján tartott értékpapírokból csoportosít át az ügyfele részére. Ezzel gyakorlatilag eliminálja saját reputációs kockázatát (amely egyben rendszerkockázat is), valamint átvállalja a kiegyenlítési kockázatot a végbefektetőtől.

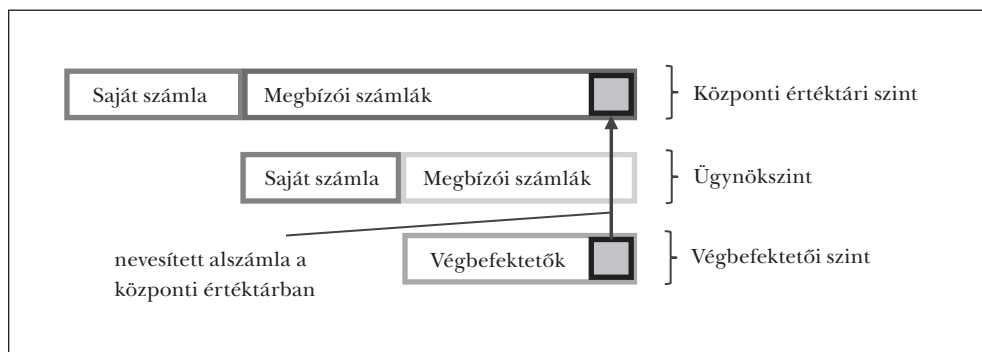
Azoknál az értéktáraknál, ahol a végbefektetők közvetlenül is nyithatnak számlát a központi értéktárakban, ott a kiegyenlítési kockázat is a végbefektetőnél jelenik meg.

Az imént felvázolt két modellben alapvetően két számlatípus jelent meg. Az egyik az úgynevezett saját számla, amelyen a végbefektetők, valamint az ügynöki szerepet betöltő vállalkozások saját értékpapírai jelennek meg. A másik az úgynevezett omnibusz számla, ami gyűjtőszámlaként funkcionál. Egy befektetési vállalkozás esetében

ez azt jelenti, hogy legalább két értékpapírszámlája van a központi értéktárnál: egy saját és egy megbízási számla. A megbízási számla jellegét tekintve omnibusz számla. A központi értéktár ebből eredően csak azt tudja, hogy melyik értékpapírból mennyinek kell a rendszerrésztvevő megbízási számláján lennie, de hogy annak ki a tulajdonosa, azt nem. Ez alapján rendszerkockázatként jelentkezik, ha a központi értéktárnál megbízási számlán tartott értékpapírok egyenlege nem egyezik meg a végbefektetők számára szolgáltatást nyújtó ügynök számlavezetési rendszerében nyilvántartott adatokkal. Ezt a kockázatot a központi értéktár napi legalább egyszeri rekonsziliációval (számlaegyenleg-egyeztetés) tudja mérsékelni, ugyanakkor ez nem zárja ki annak a kockázatát, hogy egy befektetési vállalkozás párhuzamos könyvelést vezessen. Ebben az esetben mindig a központi értéktár nyilvántartása minősül hitelesnek.

A számlatípusok speciális esete, amikor ugyan a végbefektető – például egy magánszemély – nem nyithat számlát a központi értéktárban, de megvan rá a lehetősége, hogy az ügynökén (például egy befektetési vállalkozáson) keresztül nevesített alszámlát igényeljen. Ebben az esetben a központi értéktárban a végbefektető értékpapírai az ügynök nevesített alszámláján fognak megjelenni, vagyis a végbefektető értékpapírjait a központi értéktárban is elkülönítetten tartják nyilván (8. ábra). Ebben az esetben csökken a végbefektető kiegyenlítési kockázata, valamint az ügynök számlavezetési rendszerének hiányosságaiból és hibáiból eredő kockázat is alacsony szinten marad. A központi értéktár a díjszabályzatával tudja ösztönözni a nevesített alszámlák alkalmazásának elterjedését.

8. ábra: Értékpapírszámla-típusok résztvevői szintenként

Megjegyzés: Ahol lehetőség van a végbefektetőknek is számlát vezetni a központi értéktárnál, ott értelemszerűen az ügynökszint kimarad, és a megbízási számlák egyben nevesített számlának minősülnek.

Forrás: Saját szerkesztés

A kiegyenlítési kockázat kezelése

A fentiekben ismertetett kiegyenlítési kockázatokat lehetséges, illetve már jelenleg is alkalmazott kezelési módjait az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat: A központi értéktárak kiegyenlítési kockázata és kezelése

Kiegyenlítési kockázat forrása	Kiegyenlítési kockázat kezelési módja
Hitelintézetek tevékenységére való jogosultság	A hitelintézetekre vonatkozó szigorú EU-s és nemzeti szabályozások, amelyek betartását az adott központi értéktár felügyelete rendszeresen ellenőrzi.
Értékpapír-kölcsönzésből eredő hitelkockázat	Befektetési politika – csak biztonságos és nagy likviditást biztosító befektetések Fedezetkezelés – befogadási érték meghatározása és folyamatos kitétségszámítás Befogadható értékpapírok körének meghatározása
Értékpapírügylet-kockázat	DVP és DVD típusú ügyletek ösztönzése a díjszabályzaton keresztül (az FoP típusú ügyletekkel szemben)
Pénzoldali kiegyenlítési kockázata	Jegybankpénzben történő kiegyenlítés ösztönzése Kiegyenlítő bank körülmények kiválasztása és folyamatos monitorozása
Nemteltjesítés	Nemteltjesítések büntetése Ügyletek rendezésének ösztönzése a díjszabályzaton keresztül a nemteltjesítésekkel szemben
Központi és ügynöki értékpapírszámlák egyezősége	Napi legalább egyszeri rekonsziliáció Nevesített alszámlák a központi értéktárban

Forrás: Saját szerkesztés

A kiegyenlítési kockázat megjelenése a T2S-ben

Az első dolog, ami ugyan nem tartozik a kockázatok közé, de nagyon fontos hangsúlyozni, az, hogy a T2S-ben történő kiegyenlítési folyamathoz az értéktárnak rendelkeznie kell linkekkel (értékpapírszámla-kapcsolat más központi értéktárakkal), vagyis ez egyfajta alapfeltétele a T2S-platformon való részvételnek. A tanulmány írásakor az egyes értéktárak közötti kialakított linkeket a 9. ábra szemlélteti. Fontos megjegyezni, hogy az ábra minden linket feltüntet, függetlenül attól, hogy az milyen irányú, illetve hogy közvetlen vagy közvetett linknek minősül.

Figyelembe véve, hogy a T2S egy értékpapír-tranzakciók kiegyenlítését segítő és koordináló platform, amely alapvetően az európai központi értéktáraknál kibocsátott értékpapírok kereskedelmének előmozdítására jött létre, a T2S-ben megjelenik minden kockázattípus, amely érinti a helyi központi értéktárakat is. A különbség az, hogy a T2S-sel szerződéses kapcsolatban a központi értéktárak állnak, így az értékpapíroldali fedezetet is a központi értéktáron keresztül kell rendelkezésre bocsátani. Ez azt jelenti szemléletesen ábrázolva a 8. ábra alapján, hogy a központi értéktári szint felett egy T2S szint is elhelyezkedik, ahol a központi értéktár saját, megbízói, illetve nevesített alszámlái találhatók.

Ami a kiegyenlítés módszerét illeti, a T2S-en keresztül is csak DVP, FoP és DVD értékpapírügyletek végrehajtására van mód.¹⁶ Az értékpapír-kölcsönzés tekintetében

9. ábra: Értéktárak között kialakított linkek

Forrás: Saját szerkesztés ECSDA, 2016b adatok alapján

elmondhatjuk, hogy a T2S erre nem ad lehetőséget, az továbbra is megmaradt a helyi központi értéktárak szintjén. Az értékpapír-tranzakció pénzlábnak kiegyenlítési kockázatát úgy minimalizálták, hogy a T2S-ben részt vevő központi értéktárak csak és kizárólag jegybankpénzben teljesíthetnek, vagyis a központi értéktáraknak valamely jegybankon vagy annak ügynökén keresztül kell intéznie a pénzláb rendelkezésre állását, amelyet a T2S ellenőriz a kiegyenlítési folyamat során. Fontos megjegyezni, hogy jelenleg a T2S-ben csak az euróban kiegyenlítésre kerülő értékpapír-tranzakciók szerepelnek,¹⁷ így a központi értéktáraknak olyan jegybankon keresztül kell számlát vezetniük, amelyek képesek euróban biztosítani a felmerülő likviditási igényeket (jellemzően az eurózóna jegybankjai).

ÖSSZEFOGLALÁS

A kereskedés utáni infrastruktúra, pontosabban a központi értéktárak kiemelkedő szerepet játszanak az értékpapírok kibocsátása és kereskedése kapcsán jelentkező rendszerkockázat mérséklésében, valamint az európai versenyképesség növelésében. Ezért jelen cikk a kettőt együtt, egymással párhuzamba állítva mutatta be.

A központi értéktári tevékenység, valamint az értékpapírokkal történő tranzaktálás (beleértve a kibocsátási folyamatokat is) kockázatokkal jár. A központi értéktárnál a

kiegyenlítési folyamat során jelentkező kockázatok bírnak kiemelkedő jelentőséggel, hiszen az értékpapír-elszámolási és -kiegyenlítési rendszerben betöltött szerepüknel fogva egy-egy kockázati esemény nemcsak az ügyletben részt vevő feleket érinti, hanem fennáll a lehetősége nemteljesítési láncok kialakulásának, amely végső soron rendszerkockázatot eredményez.

Az értékpapírügyletek kiegyenlítési folyamata során jelentkező kockázatok többfélék, így kezelésük is eltérő módon valósulhat, illetve valósul meg. A központi értéktárak által végzett hitelintézeti tevékenységből eredő kockázatokat a hitelintézetekre vonatkozó nemzetközi szabályok kezelik. Az értékpapírkölcsönzésből eredő kockázatokat a központi értéktárak befektetési politikáján, fedezetkezelésén, illetve a befo gadható értékpapírok körének meghatározásával tudja kezelni. Az értékpapírügyletek kockázatát DVP és DVD típusú ügyletek kötésének díjszabályzaton keresztül történő ösztönzésével tudja elérni. Az értékpapírügyletek pénzoldali kiegyenlítésének kockázatát a jegybankpénzben történő kiegyenlítés csökkenti leginkább – amennyiben erre nincs mód, a kiegyenlítő bankok körütekintő kiválasztása csökkenti a kiegyenlítési kockázatot. Az értékpapír-tranzakciók nemteljesítése kapcsán alkalmazható büntetések a nemteljesítési láncok kialakulásának kockázatát csökkentik. Végül, de nem utolsósorban, az értékpapír-állományok legalább napi egyszeri egyeztetése a letétkezelőkkel, illetve a központi értéktár szintjén vezetett nevesített alszámlák az ügyletek eszközeinek védelmét erősítik.

A fentiekben bemutatott kockázatok, valamint kezelési módjuk organikus módon fejlődött, így az alkalmazott kockázatkezelési eljárások előreláthatóan még sokáig be tudják tölteni a nekik szánt szerepet.

A versenyképesség szempontjából két fontos fejlemény említhető. Egyfelől az, hogy 2015 második felében elindult a T2S-platform, amelyen keresztül a csatlakozó európai központi értéktárak költséghatékony módon tudják lebonyolítani a határon átnyúló értékpapír-tranzakcióikat, vagyis magát a kiegyenlítési folyamatot. Ez a költséghatékonyság, illetve a központi értéktári szabályok és eljárások harmonizációja gyakorlatilag a hatékony európai értékpapírpia c megteremtésének jelentős mérföldköveként könyvelhető el.

Figyelembe kell venni ugyanakkor azt is, hogy az európai alapszabadságként emlegetett tőke szabad áramlásának továbbra is gátjaként szolgál, hogy az európai végbefektetők a saját központi értéktárukon keresztül csak közvetve (vagyis pluszköltségek árán) érik el a legtöbb esetben a másik országban kibocsátott értékpapírt. A tőke szabad áramlását ezért jobban segítené egy olyan komplex, központi értéktárak közötti linkhálózat kialakítása, amelyen keresztül biztosítható a közvetlen és költséghatékony tőkeáramlás. Ez abból a szempontból is fontos tényező, hogy a T2S-ben rejlő lehetőségeket ekkor lehet a legnagyobb hatékonysággal kihasználni. Jelenleg a linkek kialakítása üzleti szempontokat mérlegelve történik, ami a linkhálózat kialakulását lassítja. Másként megfogalmazva, az európai versenyképesség növeléséhez a közös elszámolási platform csak az első lépés, amelyet a központi értéktárak közötti linkek jelenleginél összetettebb hálózatának kell követnie.

JEGYZETEK

- ¹ Az Európai Parlament és a Tanács 909/2014/EU rendelete az Európai Unión belüli értékpapír-kiegyenlítés javításáról és a központi értéktárakról, valamint 98/26/EK és a 2014/65/EU irányelv, valamint a 236/2012/EU rendelet módosításáról.
- ² Angolul *settlement*. A gyakorlatban sok esetben tévesen keveredik a fogalom az elszámolás (*clearing*) definíciójával.
- ³ Az ISIN-kód az értékpapír-sorozatok azonosítására szolgáló egyedi azonosító, angolul: *International Securities Identification Number*.
- ⁴ Francia–német viszonylatban.
- ⁵ *Investor CSD*.
- ⁶ *Issuer CSD*.
- ⁷ Más rendszerrésztvevő számára nem biztosított.
- ⁸ Extrém esetben az információtartalom torzított módon jelentkezik.
- ⁹ Az angol elnevezés rövidítése: *Free of Payment (FoP)*.
- ¹⁰ Lehetséges, hogy más csatornán keresztül megtörtént az értékpapírügylet pénzlábjának a kiegyenlítése is (pl. magyar papírok átadása két külföldi anyavállalattal rendelkező piaci szereplő között úgy, hogy a pénzmozgás a külföldi számlákon jelenik meg).
- ¹¹ Az angol elnevezés rövidítése: *Delivery Versus Payment (DVP)*.
- ¹² Az angol elnevezés rövidítése: *Delivery Versus Delivery (DVD)*.
- ¹³ Az angol szakirodalomban a *settlement bank* kifejezést használják rá.
- ¹⁴ Nemteljesítésnek nevezzük, amikor az értékpapír-tranzakcióban érintett fél valamelyike nem teljesíti kötelezettségét, vagyis nem szállítja a szükséges értékpapírt vagy az értékpapír ellenértékét.
- ¹⁵ Például az EMIR: Az Európai Parlament és a Tanács 648/2012/EU rendelete a tőzsdén kívüli származtatott ügyletekről, a központi szerződő felekről és a kereskedési adattárakról.
- ¹⁶ A T2S-ben lehetséges a központi értéktárak pénzszámlái közötti átvezetés is.
- ¹⁷ Később a kiegyenlítési devizák köre bővíülhet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balla Gergely Patrik (2017): A TARGET2-Securities működése és a hazai értékpapírpiacon gyakorolt hatása. *MNB-tanulmányok 128.*, Magyar Nemzeti Bank, www.mnb.hu/letoltes/mnb-tanulmany-hun-128-0322.pdf.
- BIS (2003): The Role of Central Bank Money in Payment Systems. *CPSS Report*, August, www.bis.org/cpmi/publ/d55.pdf.
- BIS-IOSCO (2012): Principles for Financial Market Infrastructures. *CPSS Report*, April, www.bis.org/cpmi/publ/d101a.pdf.
- Bassler, Peter – Oliver, Ed (2015): *Securities Lending Best Practices. A Guidance Paper for Institutional Investors*. Securities Finance Trust Company, www.esecclending.com/wp-content/themes/klasik-child/pdfs/eSecLending_Securities_Lending_Best_Practices.pdf.
- ECSDA (2012): *Typology of CSD links*. European Central Securities Depositories Association, 7 November, https://ecdsa.eu/wp-content/uploads/2014/07/2012_11_07_Typology_CSD_links.pdf.
- ECSDA (2016a): *CSD Factbook*. European Central Securities Depositories Association, http://ecdsa.eu/wp-content/uploads/2015_CSD_Factbook.pdf.
- ECSDA (2016b): *Overview of CSD Links in Europe*. European Central Securities Depositories Association, 29 July, http://ecdsa.eu/wp-content/uploads/2016_07_29_CSD_Links_Overview.pdf.
- Frydman, Roman – Khan, Omar – Rapaczynski, Andrzej (2015): *Entrepreneurship in Europe and the United States: Security, Finance, and Accountability*. Columbia University, http://capitalism.columbia.edu/files/ccs/workingpage/2015/ccswp9_frydmankhanrapaczynski.pdf.

- The Giovannini Group (2001): *Cross-Border Clearing and Settlement Arrangements in the European Union*. European Commission, Brussels, November, http://ec.europa.eu/internal_market/financial-markets/docs/clearing/first_giovannini_report_en.pdf.
- Kazarian, Elias (2006): Integration of the Securities Market Infrastructure in the European Union: Policy and Regulatory Issues. *IMF Working Paper*, 06/241, <https://doi.org/10.5089/9781451865011.001>.
- Lamfalussy, Alexandre (2001): *Final Report of the Committee of Wise Men on the Regulation of European Securities Markets*. EC, Brussels, 15 February, http://ec.europa.eu/finance/securities/lamfalussy/report/index_en.htm.
- Lentner Csaba (2006): A magyar nemzetgazdaság versenyképességi tényezőinek alakulása az új konvergenciaprogram tükrében. In: „*Globális és hazai problémák tegnaptól holnapig*.” VI. Magyar Jövőkutatói Konferencia. Konferenciakötet, Arisztotelész Stúdium Bt., Budapest, 68–75., <http://vmek.niif.hu/04600/04602/04602.pdf>.
- Novick, Barbara – Medero, Joanne – Hoerner, Rich – Mendelson, Simon (2012): *Securities Lending: Balancing Risks and Rewards*. BlackRock, May, www.blackrock.com/corporate/en-us/literature/whitepaper/balancing-risks-and-rewards-may-2012.pdf.
- Olasz Henrietta – Kóczán Gergely (2010): Értékpapír-elszámolás és letétkezelés Magyarországon. *MNB-tanulmányok* 86., www.mnb.hu/letoltes/mt-86.pdf.
- Szalai Ádám – Kolozsi Pál Péter (2016): Mit kell tennünk egy versenyképesebb magyar gazdaságért? *Polgári Szemle*, 12. évf., 4–6 sz., 183–195.
- The World Bank (2009): *Financial Infrastructure. Building Access Through Transparent and Stable Financial Systems*. The World Bank, <http://siteresources.worldbank.org/FINANCIALSECTOR/Resources/2820441252596846652/FinancialInfrastructureReport.pdf>.

Szegediné Lengyel Piroska

Vállalkozások állami támogatásainak bemutatása és számviteli elszámolása

Government Grants for Businesses and Their Accounting Requirements

Összefoglalás

Az állami támogatások Nemzetközi Pénzügyi Beszámolási Standardok (IFRS) szerinti elszámolásának ismerete minden hazai vállalkozás számára alapvető fontossággal bír, hiszen a hazai szabályozás elkötelezett az IFRS szerinti beszámoltatás átvételére. A 2015. évi CLXXVIII. számú törvény szerint a tőzsdei kibocsátók, a hitelintézetek és a velük egyenértékű pénzügyi vállalkozások egyedi éves beszámolójukat az IFRS szerint kötelesek elkészíteni. A tanulmány bemutatja a hatályos IAS 20 Állami támogatások elszámolása és az állami közreműködés közzététele standard előírásait az állami támogatások számviteli kezelése, megjelenítése, aktiválása vonatkozásában. Esetpéldákon keresztül mutatja be a hazai szabályozás és a nemzetközi standard szerinti számviteli elszámolások legjelentősebb eltéréseit.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: M16, M41, P45

Kulcsszavak: állami támogatások, egyéb bevétel, halasztott bevétel, amortizáció

Summary

Adequate knowledge of the accounting requirements under the International Financial Reporting Standards (IFRS) associated with government grants is essential for all

SEGEDINÉ DR. LENGYEL PIROSKA, PhD, főiskolai tanár, Zsigmond Király Egyetem (szegedine.lengyel.piroska@uni-zsigmond.hu).

Hungarian companies, considering that the national legislation is committed to transposing the IFRS rules into the local law. Firstly, starting from 2017, the stock market issuers and secondly, from 2018 onwards, credit institutions and equivalent financial corporations must compile their annual financial statements in accordance with the International Financial Reporting Standards (IFRS). The study presents the effective requirements of IAS20 – Accounting for Government Grants and Disclosure of Government Assistance Standard – regarding the accounting, presentation and activation of government grants. The most significant differences between the Hungarian regulation (Act C of 2000 on Accounting) and the IFRS requirements are demonstrated through a case study analysis.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: M16, M41, P45

Keywords: government grants, other income, deferred income, amortization

BEVEZETÉS

Az állami támogatások pénzügyi kimutatásokban való megjelenítésére vonatkozó előírások magukban foglalják az erőforrások átadására vonatkozó könyvviteli elszámolási módokat, a gazdálkodó beszámolóját arról, hogy milyen mértékben profitált a beszámolási időszak alatt a kapott támogatásból. A szabályozás célja, hogy elősegítse a gazdálkodó pénzügyi kimutatásának összehasonlítását a korábbi üzleti éveinek, valamint a más gazdálkodók, a versenytársak pénzügyi kimutatásaival (Beke, 2014:20).

A pénzügyi kimutatásait a nemzetközi standardok (IFRS) szerint készítő gazdálkodónak az IAS 20 Állami támogatások elszámolása és az állami közreműködés közzététele standard előírásait kell alkalmaznia az állami támogatások megjelenítésére, elszámolására és közzétételére, valamint az állami közreműködés egyéb formáinak közzétételére vonatkozóan [Sztv. 6. § (1)–(2) bekezdés, 9/A. § (1)–(5) bekezdések]. Az éves beszámolóját a „nemzeti standardok” szerint készítő gazdálkodó a 2000. évi C. törvény a számvitelről (Sztv.) vonatkozó előírásait köteles alkalmazni az állami támogatások beszámolóban való megjelenítésére [Sztv. 4. § (1)–(5) bekezdések].

A kétféle szabályozórendszerben – a 2016. január 1-jén hatályba lépett új számviteli törvényi módosítások eredményeképpen – az állami támogatások elszámolásának elve hasonló, de eltérések néhány tekintetben még mindig megfigyelhetők. A hazai szabályozásban – a rendkívüli tételek megszüntetésével – az elszámolás egyszerűsödött, átláthatóbbá vált, közeledett a nemzetközi szabályozáshoz. Az új számviteli előírások egyik fontos eleme a kapott támogatások elszámolásának változása, amely jellemzően az utófinanszírozás keretében elnyert támogatások esetében alkalmazható.

A tanulmány célja, hogy bemutassa az állami támogatás egyes formáinak számviteli kezelését a nemzetközi és nemzeti szabályozás szerint, esetpeáldákon keresztül rámutatva az elszámolások sajátosságaira, aláhúzáva annak fontosságát, hogy az állami támogatások IFRS szerinti elszámolásának ismerete minden hazai vállalkozás számára

alapvető, hiszen a 2015. évi CLXXVIII. számú, a nemzetközi pénzügyi beszámolási standardok egyedi beszámolási célokra történő hazai alkalmazásának bevezetéséhez kapcsolódó, valamint az egyes pénzügyi tárgyú törvények módosításáról című törvény kihirdetésével hangsúlyosan megkezdődött a Nemzetközi Pénzügyi Beszámolási Standardok átvétele. Az elkövetkező években folyamatosan bővül azon vállalkozások köre, amelyek kötelezően, de minden bizonnyal azon vállalkozások köre is, amelyek saját elhatározás alapján az IFRS szerint készítik majd egyedi beszámolójukat.

AZ ÁLLAMI TÁMOGATÁSOK FOGALMA, FORMÁI, TÁMOGATÁSPOLITIKAI ESZKÖZÖK

Az IAS20 standard szerint az „állam(háztartás)” kifejezés a kormányra, a kormányzati szervekre és a hasonló, akár helyi, akár nemzeti vagy nemzetközi testületekre vonatkozik. A standard megfogalmazása alapján az állami támogatások erőforrások átadását jelentik a gazdálkodó részére, amelyek a gazdálkodó működési tevékenységéhez kapcsolódnak, és amelyeket meghatározott feltételek múltbeli vagy jövőbeli teljesítése ellenében nyújtanak. Gazdaságpolitikai értelemben állami támogatás minden olyan eszköz, amellyel az állam kedvezőbb pozícióba hoz egyes vállalkozásokat azokhoz képest, amelyek kizárólag a piac törvényei, a szűken vett keresleti-kínálati viszonyok szerint működnek (Lentner, 2016:67).

Az állami támogatásoknak számtalan formája van, amelyek mind az adott közreműködés jellegében, mind az általában azokhoz kapcsolódó feltételekben különböznek. A támogatás célja lehet a gazdálkodó ösztönzése olyan tevékenység végzésére, amelybe szokásos körülmények között – ha a támogatást nem kapná meg – nem fogna bele. Az *eszközökkel kapcsolatos támogatások* olyan állami támogatások, amelyeknek az elsődleges feltétele az, hogy az ilyen támogatásra jogosult gazdálkodó hosszú lejáratú eszközöket szerezzen be, hozzon létre vagy más módon szerezzen meg. A *jövedelemhez kapcsolódó támogatások* az eszközökhöz kapcsolódó támogatásoktól eltérő állami támogatások. Az *elengedhető kölcsönök* azok a kölcsönök, amelyek esetében a kölcsönadó vállalja, hogy meghatározott feltételek fennállása esetén elengedi a visszafizetést [IAS 20 (1) bekezdés].

Az állami támogatási rendszer, a támogatáspolitikai eszközök – támogatási formák, pályázati feltételek, a megítélt támogatási összegek folyósításának rendje, a folyósított összegek pénzügyi-számviteli elszámolása a támogatásközvetítőnél és a végső felhasználónál –, a szabályozó mechanizmus kiépítése és rendszeres felülvizsgálata folyamatosan újabb és újabb szakmai kihívások elé állítja a kormányzati, önkormányzati döntéshozó szerveket, de a pénzügyi-számviteli szakma egészét is. A támogatáspolitikai gyakorlati megvalósításának összetett feladatai már hazánk Európai Unióhoz való csatlakozásának idején megfogalmazódtak. Az állami támogatások tartós folyósításához szükséges költségvetési támogatások előteremtése, a vállalkozók hitelezéséhez elengedhetetlen kereskedelmi banki likvid pénzüsszegek bevonásához alapot adó, állami pénzügypolitikai eszközök kidolgozása az új évezred egyik legsürgetőbb feladata (Lentner, 2005:233).

AZ ÁLLAMI TÁMOGATÁSOK MEGJELENÍTÉSE AZ IFRS SZERINT KÉSZÍTETT PÉNZÜGYI KIMUTATÁSOKBAN

A gazdálkodó által kapott állami támogatásokat, erőforrásokat a standardban szabályozott módon kell elszámolni, illetve megjeleníteni a pénzügyi kimutatásokban. A pénzügyi kimutatásokban be kell mutatni, hogy a gazdálkodó milyen mértékben profitált a beszámolási időszak alatt az állami közreműködésből. Egy állami támogatás csak akkor jeleníthető meg, ha észszerű bizonyíték van arra, hogy a gazdálkodó teljesíteni fogja az ahhoz kapcsolódó feltételeket, és a támogatást meg fogja kapni. A támogatás kézhezvétele még nem meggyőző bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a támogatáshoz kapcsolódó feltételek teljesültek vagy teljesülni fognak. Az a mód, ahogyan a gazdálkodó egy támogatást megkap, nem befolyásolja a támogatás esetében alkalmazandó számviteli elszámolási módszert, ezért a támogatás elszámolásának módja megegyezik, akár pénzeszközben, akár az állammal szembeni kötelezettségek csökkentésén keresztül kapja azt a gazdálkodó. Az *államtól kapott elengedhető kölcsön* akkor kezelendő állami támogatásként, ha észszerű bizonyíték van arra, hogy a gazdálkodó teljesíteni fogja a kölcsön visszafizetésének elengedésére vonatkozó feltételeket [IAS 20 (1)–(10) bekezdések].

Az állami támogatások elszámolása

Az állami támogatásokat szisztematikusan kell bevételként elszámolni azon időszakok alatt, amelyek szükségesek ahhoz, hogy összemérjék azokat a kompenzálni kívánt kapcsolódó ráfordításokkal. Az állami támogatások elszámolására két alapvető megközelítés létezik:

– A *tőkemegközelítés*, amely alapján a támogatás közvetlenül a részvényesek részesedéseivel szemben kerül jóváírásra. A tőkemegközelítés elv szerint az állami támogatást egyfajta finanszírozási eszköznek kell tekinteni, és azt a mérlegben kell kezelni. Nem megfelelő az eredménykimutatásban való megjelenítése az általa finanszírozott költségtételek ellentételezéseként, mivel azt nem megszolgálják, hanem az az állam által nyújtott olyan ösztönzést jelent, amelyhez nem kapcsolódnak költségek [IAS 20 (14) bekezdés].

– A *jövedelemmegközelítés*, amelynek alapján a támogatás egy vagy több időszakon keresztül bevételként számolják el. A standard az állami támogatások elszámolására a jövedelemmegközelítést írja elő: az állami támogatások ritkán ellentételezés nélküliek, a gazdálkodó a kitűzött feltételek megvalósításával és az előírt kötelezettségek teljesítésével szolgálja meg azokat, ebből adódóan ezeket bevételként kell elszámolni, és össze kell mérni azokkal a kapcsolódó költségekkel, amelyeket kompenzálni hivatottak. Ezen túlmenően, mivel a nyereség- és egyéb adókat az eredménnyel szemben kell elszámolni, logikus, hogy az állami támogatásokat, amelyek a fiskális politika következményei, ugyancsak az eredménykimutatásban kezeljük. A jövedelemmegközelítés szempontjából lényeges, hogy az állami támogatásokat szisztematikus és észszerű módon azokra az időszakokra kell bevételként elszámolni, amelyben a kapcsolódó költségek felmerülnek [IAS 20 (15) bekezdés].

Eszközökhöz kapcsolódó támogatások bemutatása

Az eszközökhöz kapcsolódó állami támogatásokat – ideértve a valós értéken számított nem monetáris támogatásokat is – a mérlegben vagy halasztott bevételként kell bemutatni, vagy a támogatással az eszköz könyv szerinti értékét kell csökkenteni [IAS 20 (24.) bekezdés]. Az eszközökhöz kapcsolódó támogatások a pénzügyi kimutatásokban történő bemutatásának lehetséges módszerei:

- A támogatás kimutatása *elhatárolt bevételként*, amelyet szisztematikusan és észszerű alapon az eszköz hasznos élettartamára kell bevételként elszámolni („bruttó módon való elszámolás”).

- A támogatás összegével az *eszköz könyv szerinti értékének a csökkentése*, ami azzal jár, hogy a támogatást eredményként, az értékcsökkenthető eszköz élettartama alatt, az alacsonyabb értékcsökkenési leíráson keresztül jelenítik meg („nettó módon való elszámolás”).

Az eszközök beszerzése és a kapcsolódó támogatások átvétele jelentős változásokat okozhat a gazdálkodó cash flow-jában. Ez okból, illetve az eszközökbe történt bruttó beruházás bemutatása céljából, az ilyen mozgások a cashflow-kimutatásban gyakran elkülönített tételként jelennek meg, függetlenül attól, hogy az eszköznek a mérlegben való megjelenítésekor levonták-e a támogatás összegét a kapcsolódó eszközökből, vagy sem.

Nézzük meg a standard előírásainak értelmezését az eszközbeszerzéshez kapcsolódó állami támogatások elszámolása vonatkozásában egy esetpéldán keresztül. Tételezzük fel, hogy egy vállalkozás 2017. június 1-jén megvásárolt egy gyártó gépsort 120 millió Ft vételáron. A beruházás megvalósításához pályázat útján 20 millió Ft állami támogatást kapott. A támogatási összeget az állam 2017. augusztus 1-jén folyósította. A gyártó gépsor üzembe helyezésének, aktiválásának időpontja 2017. július 1. Az eszköz hasznos élettartama 5 év, az értékcsökkenést lineáris módszerrel számolják el a hasznos élettartam alatt. A támogatás összegének elszámolása történhet „nettó módon” az eszköz bekerülési értékével (1. táblázat), illetve bruttó módon (2. táblázat).

A támogatási összeg „nettó módon” történő elszámolása esetén az üzleti évre arányosan elszámolható értékcsökkenési leírás összegének megállapítása: Értékcsökkenés elszámolásának alapja az állami támogatás összegével csökkentett bekerülési érték $(120 \text{ millió Ft} - 20 \text{ millió Ft}) = 100 \text{ millió Ft}$. A hasznos élettartam alatt az évente elszámolható értékcsökkenés összege $100 \text{ millió Ft} / 5 \text{ év} = 20 \text{ millió Ft}$. A 2017. évben féléves időtartamra számolható el az értékcsökkenés, amelynek összege 10 millió Ft.

A támogatási összeg „bruttó módon” történő elszámolása esetén az üzleti évre arányosan elszámolható értékcsökkenési leírás összegének megállapítása: Értékcsökkenés elszámolásának alapja az eszköz bekerülési értéke (120 millió Ft). A hasznos élettartam alatt az évente elszámolható értékcsökkenés összege $120 \text{ millió Ft} / 5 \text{ év} = 24 \text{ millió Ft}$. A 2017. évben féléves időtartamra számolható el értékcsökkenés, amelynek összege 12 millió Ft.

A halasztott bevétel feloldása a hasznos élettartam alatt az évente elszámolt értékcsökkenési leírás arányos részének kompenzálásával történik. Az állami támogatás és az eszköz bekerülési értékének arányszáma: $20 \text{ millió Ft} / 120 \text{ millió Ft} = 0,16666667$, amely arányszámmal megszorozva az értékcsökkenési leírás összegét, megkapjuk a ha-

1. táblázat: A támogatási összeg elszámolása „nettó módon”

Időpont	Gazdasági művelet	Tartozik számla	Követel számla	Összeg (E Ft)
június 1.	Gyártó gépsor vásárlása	Befejezetlen beruházások	Pénzeszközök	120 000
július 1.	Gyártó gépsor üzembe helyezése	Termelő berendezések	Befejezetlen beruházások	120 000
július 1.	Megítélt állami támogatás megjelenítése	Követelések állami támogatásra	Termelő-berendezések	20 000
augusztus 1.	Állami támogatás folyósítása	Pénzeszközök	Követelések állami támogatásra	20 000
december 31.	Üzleti évre jutó értékcsökkenés elszámolása	Értékcsökkenési leírás	Termelő-berendezések	10 000

Forrás: Saját készítésű esetpélda az IAS20 (24) bekezdés alapján

2. táblázat: A támogatási összeg elszámolása „bruttó módon”

Időpont	Gazdasági művelet	Tartozik számla	Követel számla	Összeg (E Ft)
június 1.	Gyártó gépsor vásárlása	Befejezetlen beruházások	Pénzeszközök	120 000
július 1.	Gyártó gépsor üzembe helyezése	Termelő-berendezések	Befejezetlen beruházások	120 000
július 1.	Megítélt állami támogatás megjelenítése	Követelések állami támogatásra	Halasztott bevételek	20 000
augusztus 1.	Állami támogatás folyósítása	Pénzeszközök	Követelések állami támogatásra	20 000
december 31.	Üzleti évre jutó értékcsökkenés elszámolása	Értékcsökkenési leírás	Termelő-berendezések	12 000
december 31.	A halasztott bevétel feloldása az elszámolt ÉCS összegében	Halasztott bevételek	Értékcsökkenési leírás	2 000

Forrás: Saját készítésű esetpélda az IAS20 (24) bekezdés alapján

lasztott bevétel feloldásának összegét (12 millió Ft x 0,16666667 = 2 millió Ft). Ezzel a módszerrel számolva a halasztott bevétel az eszköz hasznos élettartama alatt feloldásra kerül az elszámolt értékcsökkenéssel szemben, így az állami támogatás összegének eredményhatása nem lesz.

Jövedelemhez kapcsolódó támogatások bemutatása

A jövedelemhez kapcsolódó támogatások kimutathatók az eredménykimutatásban *bevételeként* (vagy *elkülönítve*, vagy egy olyan általános tétel részeként, mint az „egyéb bevételek”), illetve kimutathatók „nettó módon”, összegüket levonva a kapcsolódó

ráfordításokból [IAS 20 (29.) bekezdés]. A jövedelemhez kapcsolódó támogatások bemutatására mindkét módszer elfogadhatónak minősül, ugyanakkor a pénzügyi kimutatások megfelelő megértéséhez szükség lehet a támogatás összegének közzétételére. Rendszerint helyénvaló, ha a támogatásnak bármely olyan bevétel vagy ráfordítás tételre gyakorolt hatását közzéteszik, amelynek az elkülönített közzététele előírás.

Nézzük meg a standard előírásainak értelmezését a jövedelemhez kapcsolódó állami támogatások elszámolása vonatkozásában egy esetpéldán keresztül. Tételezzük fel, hogy a vállalkozás 2015. január 2-án *kutatás-fejlesztési tevékenységre* 120 millió Ft állami támogatást kapott pályázati úton, állami határozattal. Az elnyert támogatási összeg három év alatt hívható le, egyenlő összegben, minden év március 1-jén. A támogatási szerződés szerint az összeg lehívásának feltétele minimum 20 személynek a projektben való foglalkoztatása. A vállalkozás a feltételeket teljesítette, a 2015. január 2-án kelt határozat szerint, a támogatási összegeket minden évben március 1-jén megkapta, és az időszak alatt az összegek számviteli elszámolása az 3. táblázatban foglaltak szerint megtörtént.

3. táblázat: A támogatási összegek lehívásának alakulása a három év alatt

Időpontok	Megítélt támogatás (E Ft)	Lehívott támogatás (E Ft)	Elszámolható egyéb bevétel (E Ft)	Halasztott bevétel (E Ft)
2015. január 2.	120 000	–	–	120 000
2015. március 1.		40 000	40 000	120 000 – 40 000 = 80 000
2016. március 1.		40 000	40 000	80 000 – 40 000 = 40 000
2017. március 1.		40 000	40 000	0
Összesen	120 000	120 000	120 000	–

Forrás: Saját készítésű esetpélda az IAS 20 (29) bekezdés alapján

Az állami támogatásokat a határozattal való odaítélésük napján kell a könyvekben megjeleníteni, függetlenül a tényleges folyósítás idejétől, és az alatt az időszak alatt kell egyéb bevételként elszámolni, amelyekben a kompenzálni kívánt – a kutatás-fejlesztési tevékenységgel összefüggésben felmerült – ráfordítások felmerülnek. Példánkban a teljes támogatási összeget az odaítélés napján elszámoltuk halasztott bevételként, majd elszámoltuk a ténylegesen folyósított összegeket a három év alatt egyéb bevételként a halasztott bevételek egyidejű, arányos csökkentésével, ami ellensúlyozta a három év alatt elszámolt kutatás-fejlesztési tevékenység elszámolt ráfordításait.

Állami támogatások visszafizetése

A jövedelemhez kapcsolódó támogatás visszafizetését először a támogatással kapcsolatban kimutatott elhatárolás könyv szerinti értékével szemben kell elszámolni. Ha a visszafizetés összege meghaladja az ilyen elhatárolás összegét, a fennmaradó összeget az

4. táblázat: A lehívott támogatási összegek számviteli elszámolása

Időpontok	Gazdasági művelet	Tartozik számla	Követel számla	Összeg (eFt)
2015. év				
január 2.	A támogatás megjelenítése	Követelések állami támogatásokkal szemben	Halasztott bevételek	120 000
március 1.	A támogatási összeg lehívása	Pénzeszközök	Követelések állami támogatásokkal szemben	40 000
december 31.	A halasztott bevétel feloldása	Halasztott bevételek	Egyéb bevétel	40 000
2016. év				
március 1.	A támogatási összeg lehívása	Pénzeszközök	Követelések állami támogatásokkal szemben	40 000
december 31.	A halasztott bevétel feloldása	Halasztott bevételek	Egyéb bevétel	40 000
2017. év				
március 1.	A támogatási összeg lehívása	Pénzeszközök	Követelések állami támogatásokkal szemben	40 000
december 31.	A halasztott bevétel feloldása	Halasztott bevételek	Egyéb bevétel	40 000

Forrás: Saját készítésű esetpélda az IAS 20 (29.) bekezdés alapján

eredmény terhére, ráfordításként kell elszámolni [IAS 20 (32) bekezdés]. Tételezzük fel, hogy a vállalkozás 20 millió Ft munkahelyteremtő állami támogatást kap, aminek feltétele legalább 20 munkahely létrehozása és öt éven keresztül való fenntartása. A vállalkozás az 1. és a 2. évben teljesíti a feltételeket, de a 3. évben a szerződésben kikötött feltételek már nem teljesülnek. A szerződés értelmében, a szerződéses feltételek nemteljesülése esetén, a támogatás teljes összegét vissza kell fizetni.

Az eszközhez kapcsolódó támogatás visszafizetését vagy az eszköz könyv szerinti értékének – a visszafizetés összegével történő – növelésével, vagy a halasztott bevételek egyenlegének – a visszafizetendő összeggel történő – csökkentésével kell elszámolni. Az a halmozott pótlólagos értékcsökkenési leírás, amelyet addig az időpontig – a támogatás nélkül – költségként kellett volna elszámolni, ráfordításként számolják el.

A TÁMOGATÁSOK ELSZÁMOLÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI A „NEMZETI STANDARDOK” SZERINT

A támogatások elszámolása egyéb bevételként, a bevétel elhatárolása

Az éves beszámolóját a 2000. évi C. törvény a számvitelről előírásai alapján készítő gazdálkodónak a kapott támogatás összegét egyéb bevételként kell elszámolnia az alábbiak

5. táblázat: A könyvviteli elszámolás időrendi sorrendben

	Gazdasági művelet	Tartozik számla	Követel számla	Összeg (E Ft)
1.	A támogatás megjelenítése	Követelések állami támogatásokkal szemben	Halasztott bevételek	20 000
2.	A támogatás folyósítása	Pénzeszközök	Követelések állami támogatásokkal szemben	20 000
3.	Halasztott bevétel feloldása 1. év mérlegforduló napon	Halasztott bevételek	Egyéb bevételek	4 000
4.	Halasztott bevétel feloldása 2. év mérlegforduló napon	Halasztott bevételek	Egyéb bevételek	4 000
5.	A támogatás visszafizetése két könyvelési tételben:			
5.1.	a halasztott bevétel könyv szerinti értékén	Halasztott bevételek	Pénzeszközök	12 000
5.2.	a fennmaradó összeg ráfordításként való elszámolásával	Egyéb ráfordítások	Pénzeszközök	8 000

Forrás: Saját készítésű esetpélda az IAS 20 (32.) bekezdés alapján

szerint: Az *egyéb bevételek* között kell elszámolni a költségek (a ráfordítások) ellentételezésére – visszafizetési kötelezettség nélkül – belföldi vagy külföldi gazdálkodótól, illetve természetes személytől, valamint államközi szerződés vagy egyéb szerződés alapján külföldi szervezettől kapott támogatás, juttatás összegét [Sztv. 75. § (2) bekezdés]. A támogatás összegének egyéb bevételként való elszámolásának nem feltétele a mérlegkészítés időpontjáig történő pénzügyi rendezés, ha a támogatási szerződés alapján a mérlegkészítés időpontjáig a támogatással való elszámolás megtörtént.

Egyéb bevételként kell elszámolni, de halasztott bevételként időbelileg el kell tárolni a fejlesztési célra – visszafizetési kötelezettség nélkül – kapott, pénzügyileg rendezett támogatás összegét, illetve a halasztott bevételként elszámolt, időbelileg elhatárolt összegből a kapcsolódó költségek, ráfordítások ellentételezésére megszüntetett összeget. Ennek oka, hogy a törvény előírása szerint a támogatásonként kimutatott halasztott bevételt a fejlesztés során megvalósított eszköz bekerülési értékének, illetve bekerülési értéke arányos részének költségként, illetve ráfordításként való elszámolásakor kell megszüntetni (Botka, 2017:16). Amennyiben az eszköz bekerülési értéke a használatbavételt követően megnő a használatbavételkorai bekerülési értékhez képest, akkor a halasztott bevétel megszüntetésekor a bekerülési érték növekményét figyelmen kívül kell hagyni. Amennyiben emellett az eszköz hasznos élettartama is növekszik, akkor a halasztott bevétel megszüntetésekor a hasznos élettartam növekedését is figyelmen kívül kell hagyni.

Nézzünk egy esetpéldát értéknövelő beruházás elszámolásának értelmezésére. Tételezzük fel, hogy a gazdálkodó pályázatot nyújt be egy általa 10 millió Ft bekerülési

értéken kalkulált eszközre. A pályázati kiírás szerint az eszközre 80% támogatás nyújtható. A pályázat elbírálásának eredménye, hogy a 10 millió Ft kalkulált bekerülési értékből 9 millió Ft-ot fogadnak el, tehát (a 9 millió Ft 80%-a) 7 millió 200 ezer Ft a megítélt támogatás. A gazdálkodó az eszközt év közben fejlesztette, annak értéke a kalkulált értékhez képest 3 millió Ft-tal megnövekedett, 13 millió Ft lett.

A hazai szabályozás szerint a támogatás év végi feloldásakor nem vehető figyelembe az értéknövelő beruházás, az eredeti szerződésben foglalt meghatározott mutatószám-mal kell számolni. A támogatás visszafizására csak abban az esetben kerülhet sor, ha az eszközhez kapcsolódóan történik költség- és ráfordításelszámolás.

Utófinanszírozással elnyert támogatások elszámolása

Az utófinanszírozásos pályázatoknál jellemző, hogy a költség/ráfordítás az adott üzleti évben felmerül, de a hozzá kapcsolódó támogatási bevétel nem jelenik meg az adott üzleti évben, mert a támogatás utalása a következő évben, mérlegkészítés után történik. A 2015. évi törvénymódosítás szerint, ha *a mérlegkészítés időpontjáig megtörténik a támogatással való elszámolás*, akkor a járó támogatást az aktív időbeli elhatárolásokkal szemben *az adott üzleti év egyéb bevételeként* kell számolni. A törvénymódosítás új előírása vonatkozik a pályázat keretében elszámolt támogatásokra, a más vállalkozásoktól, magánszemélyektől kapott támogatásokra, de nem vonatkozik a fejlesztési célra kapott támogatásokra. Az új szabályozás jelentős módosítás, hiszen a korábbi szabályozás szerint a költségek/ráfordítások ellentételezésére kapott támogatás kizárólag abban az esetben volt elszámolható az üzleti évben egyéb bevételként, ha a mérleg készítéséig a pénzügyi rendezés is megtörtént.

Eszközbeszerzéshez kapcsolódó állami támogatás elszámolása egy esetpélda alapján

Tételezzük fel, hogy a gazdálkodó új gyártósor üzembe helyezéséről döntött, amit részben állami támogatásból tervez megvalósítani. A tervezett beruházás értéke 160 millió Ft, amelyhez a pályázati úton elnyert vissza nem térítendő támogatás összege 60 millió Ft. A támogatás összege – a feltételek előzetes igazolása eredményeképpen – a mérleg fordulónapja előtt megérkezett a gazdálkodó bankszámlájára. A gyártósor várható hasznos élettartama 10 év.

A számviteli törvény előírásai *tételes előírást* tartalmaznak az elszámolás módjára. A beruházáshoz kapcsolódó, véglegesen kapott támogatás összege nem csökkenti az eszköz bekerülési (beszerzési) értékét (Botka, 2016:24). A támogatás összegét a passzív időbeli elhatárolások között kell kimutatni addig, amíg a kapcsolódó költségek (ráfordítások) nem merülnek fel [Sztv. 44. § (2) és 45. § (1) és (2) bekezdések].

A halasztott bevételként kimutatott megszüntetést – az ellentételezett költségnek, illetve ráfordításnak megfelelően – az egyéb bevételekkel szemben is el lehet számolni, így az eszköz értékcsökkenése mellett a támogatás bevétele is az üzemi eredmény szintjén fog megjelenni [Sztv. 77. § (4a) bekezdés].

6. táblázat: A részben támogatásból megvalósított eszközberuházás könyvviteli elszámolása

	Gazdasági esemény	Tartozik számla	Követel számla	Összeg (Ft)
1.	Az eszköz aktiválása	Gyártó gépsor	Befejezetlen beruházások	160 000 000
2.	A támogatás jóváírása a bankszámlán	Pénzeszközök	Egyéb bevételek	60 000 000
3.	A támogatási összeg elszámolása	Egyéb bevételek	Passzív időbeli elhatárolások	60 000 000
4.	Értécsökkenés elszámolása	Értécsökkenési leírás	Gyártó gépsor értécsökkenése	16 000 000
5.	Az értécsökkenési leírás ellentételezése a támogatási bevétellel	Passzív időbeli elhatárolások	Egyéb bevételek	6 000 000

Forrás: Saját készítésű esetpélda az Sztv. 47. § (3), 44. § (2), 45. § (1)–(2) bekezdések alapján

A hasznos élettartam alatt az évenként jelentkező eredményhatás az Értécsökkenési leírás és az Egyéb bevétel tételek különbségeként megállapított –1 millió Ft lesz.

A magyar szabályozáshoz képest a nemzetközi számviteli szabályozás eltérést eredményez azért, hogy az eszközökhöz kapcsolódó állami támogatással a mérlegben lehetőség van az eszköz könyv szerinti értékét is csökkenteni. Ebben az esetben a támogatás mint eredményt befolyásoló tényező – az értécsökkenthető eszköz élettartama alatt – az alacsonyabb értécsökkenési leíráson keresztül jelenik meg.

Összegezve megállapítható, hogy az IFRS rendszerében az eszközbeszerzéshez kapcsolódó állami támogatások elszámolására két lehetőség áll a gazdálkodó rendelkezésére: a halasztott bevételként történő kimutatás, illetve az eszköz könyv szerinti értékének csökkentése. Amennyiben a gazdálkodó a halasztott bevételként való kimutatás mellett dönt, az eszközérték magasabb lesz, de a mérleg forrásoldalán megjelenik egy kötelezettség jellegű passzív időbeli elhatárolás a halasztott bevétel miatt, míg a második esetben az eszközérték alacsonyabb lesz, de a forrásoldalon nem történik változás.

ÖSSZEGLÉS

Az állami támogatások IFRS szerinti elszámolásának ismerete minden hazai vállalkozás számára alapvető fontossággal bír, hiszen a hazai szabályozói környezet utóbbi két évben történt jelentős változása mérföldkövet jelent az IFRS-ek hazai alkalmazása tekintetében. Bár a Nemzetközi Pénzügyi Beszámolási Standardok alkalmazása hazánkban az Európai Unióhoz való csatlakozással már elkezdődött, a tőzsdén jegyzett vállalkozások konszolidált pénzügyi kimutatásaiak kapcsán 2005 óta alkalmazzák a szabályrendszert, ugyanakkor az igazi áttörést a 2015. évi CLXXVIII. törvény jelentette, amely megteremtette a lehetőséget az IFRS-ek egyedi beszámolókra történő alkalmazására. A törvény szerint a tőzsdei kibocsátók (a gazdálkodók, akiknek értékpapírjait az Európai Gazdasági Térség bármely állama szabályozott piacán forgalmazzák), a hi-

telintézetek és a velük egyenértékű pénzügyi vállalkozások egyedi éves beszámolójukat a nemzetközi pénzügyi beszámolási standardok (IFRS) szerint kötelesek elkészíteni. A törvény alapján a 2017. évtől az éves beszámolóját az IFRS-ek szerint állíthatja össze a vállalkozó, amelynek közvetlen vagy közvetett anyavállalata az összevont (konszolidált) éves beszámolóját az IFRS-ek szerint készíti el, továbbá a biztosító, a Magyar Nemzeti Bank felügyelete alá tartozó további intézmények, a könyvvizsgálatra kötelezett gazdasági társaság, a külföldi székhelyű vállalkozás magyarországi fióktelepe.

Az IFRS-beszámolásra való áttérés bonyolult, költséges és a szakmai felkészülés szempontjából nézve rendkívül időigényes feladat, ennek ellenére – a nemzetközi környezetben való gazdálkodás elengedhetetlen feltételeként – várhatóan a következő években jelentősen emelkedni fog az IFRS szerinti beszámolást választó gazdálkodók száma, ami újabb és újabb szakmai kihívások elé állítja majd a számviteli szakembereket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beke Jenő (2014): *Nemzetközi számvitel*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Botka Erika (2016): Beruházások, felújítások bekerülési értéke. *Önadózó*, 28. évf., 3. sz.
- Botka Erika (2017): Számviteli törvény módosításáról. *Önadózó*, 29. évf., 7–8. sz.
- Lentner Csaba (2005): *Rendszerváltás és pénzügypolitika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lentner Csaba (2016): Az állam gazdaságszervező és -szabályozó tevékenysége, annak eszközei. In: *Közigazgatási szakvizsga. Gazdasági igazgatás*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.

Kiss Livia Benita

A jövedelmi helyzet, az élettel való elégedettség és a környezeti terhelés összefüggései hazánk régióiban

**Correlations between Income Position,
Satisfaction with Life and the Environmental
Load in Various Regions in Hungary**

Összefoglalás

Az Easterlin-paradoxon szerint bár egy adott országban a gazdagabbak általában elégedettebbek az életükkel, és boldogabbnak mondják magukat a szegényebbeknél, de a gazdasági növekedés nem vagy nem szükségszerűen korrelál az emberek boldogságérzetével. Napjainkban egyre több tudományos kutatás foglalkozik az anyagi jólét és a szubjektív jóllét témakörével, összefüggéseinek vizsgálatával. E tanulmány arra tett kísérletet a KSH területi adatai alapján, hogy hazánk régióiban a lakosság jövedelmi helyzetének és az élettel való elégedettségének alakulását bemutassa, valamint azok kapcsolatát feltárja. A megvizsgált adatok ismeretében rangsort állít fel annak érdekében, hogy össze lehessen vetni az egyes régiók GDP-jének és jövedelmi helyzetének alakulását a lakosság elégedettségével.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: I31, O10, R11

Kulcsszavak: jövedelem, GDP, elégedettség, környezeti terhelés

KISS LÍVIA BENITA, doktorandusz, Pannon Egyetem, Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola (kiss.livia.benita@georgikon.hu).

Summary

According to the Easterlin Paradox, there is no correlation between the level of economic development in a society and the overall happiness of its citizens. Satisfaction with life increases with the average income but only up to a point – beyond that the gain in happiness declines. Currently, an increasing number of research projects deal with the correlation between material welfare and subjective well-being. Based on the regional data of Central Statistics Office of Hungary, this study seeks to demonstrate changes in the income and satisfaction of the population. A hierarchy is established to enable comparison between changes in regional GDP and income and the satisfaction of the population.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: I31, O10, R11

Keywords: incomes, GDP, satisfaction, environmental load

BEVEZETÉS

Napjainkban egyre több tudományos kutatás foglalkozik az anyagi jólét és a szubjektív jóllét témakörével, összefüggéseinek vizsgálatával. Többekben felmerült már a kérdés: egy ország lakosságának általános boldogsága alapvetően az anyagi jólét és a magas életszínvonal függvénye lenne? Fromann (2011) szerint a fogyasztói társadalom azon alapvetése, mely szerint egy ország gazdaságának és polgárai jólétének növekedése egyben boldogságuk, szubjektív jóllétük növekedésével is jár, 1974-ben tudományosan megdőlni látszott. Az utóbbi évtizedekben egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a gazdasági fejlődés nincs feltétlenül szinkronban a társadalmi folyamatokkal és az életminőség emelkedésével. Easterlin 1974-ben publikált kutatási eredményei ugyanis arra a meglepő jelenségre hívták fel a figyelmet, hogy annak ellenére, miszerint egy adott országban a gazdagabbak általában elégedettebbek az életükkel, boldogabbnak mondják magukat a szegényebbeknél, a gazdasági növekedés nem vagy nem szükségszerűen korrelál az emberek boldogságérzetével. Easterlin azt az álláspontot képviseli, hogy az anyagi javakban mért növekedés és a szubjektív jóllét között nincs oksági kapcsolat, hanem legfeljebb együttjárásról beszélhetünk.

Tanulmányom célja az volt, hogy egy olyan elemzést készítsek, mely az anyagi jólét, a szubjektív jóllét és a környezeti terhelés mérésére szolgáló indikátorok alakulását kíséri figyelemmel, valamint azok kapcsolatának feltárására irányul, szekunder területi adatok felhasználásával, hazánk hét tervezési-statisztikai régiójára nézve. Az elemzés időintervalluma szűk, mert a KSH csak az utóbbi néhány évre készített regionális felmérést az élettel való általános elégedettség alakulásáról.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A jólét fogalma újra előtérbe került napjaink társadalmainak értékelésekor, legyen szó egy országról, egy régióról vagy egy kistérség jólétéről (Gébert, 2012), a jelen tanulmány esetében régiókról. A jólét definiálásával, változásainak megragadásával és mérésével kapcsolatos szakirodalom nagyon sokrétű, számos dimenzióval és indikátorral írható le. A jólét fogalma alatt a következőkben a jelenleg is uralkodó fogyasztói társadalomban tapasztalható pénzügyi bőséget, anyagi javakban és kizárólag pénzért kapható szolgáltatásokban való gazdagságot értem.

A szubjektív jólét vizsgálata arról szolgáltat információkat, hogy az emberek miként élik meg mindennapjaikat, hogyan érzik magukat (KSH, 2016). A szubjektív jólét fogalmát, mutatóit élesen elkülöníthetjük az életminőség objektív mutatóitól. Az objektív mutatók egy objektív nézőpontból értékelik az egyének helyzetét, függetlenül azok értékeitől és preferenciáitól, míg a jólét szubjektív mutatói az egyéni preferenciákat, vágyakat, normákat tükrözve mérik az életminőséget (Diener et al., 2009; Hajdu, 2015). A szubjektív jólét vizsgálatakor tehát az egyén megélt életminőségére koncentrálunk, azaz az egyén mentális egészségét, érzelmi állapotát, elégedettségét mérjük kvantitatív társadalomstatisztikai módszerekkel. Nordenfelt (1993) szerint az életminőség lényegében a boldogsággal azonos. Hétköznapi értelemben az étellel való elégedettség, illetve elégedetlenség mértékeként lehet leginkább meghatározni.

A jólétet leíró sokdimenziós indikátorrendszerek fejlődésében meghatározóak a Stiglitz-bizottság (Sen és Fitoussi közreműködésével) 2009-ben publikált munkái. Az OECD (2013) által kidolgozott indikátorrendszer a legismertebb és legelterjedtebb, amelynek nyilvánvaló célja a nemzetközi összehasonlítás. Eurostat 2013-ban az SILC (Statistics on Income and Living Conditions) lakossági adatfelvételébe a szubjektív jólét mérésére szolgáló modult épített be (KSH, 2014c).

Az empirikus elemzések leggyakrabban olyan indikátort használnak a szubjektív jólétnek, ami egyetlen kérdéssel próbálja mérni a fogalmat. A három leggyakoribb kérdéstípus a boldogságra, az étellel való elégedettségre kérdez rá, valamint a Cantril-féle 9 fokú létraskála segítségével a lehető legjobb és legrosszabb élethez viszonyítva végzi az életminőség értékelését (Hajdu, 2015). A boldogságot inkább egyfajta affektív indikátornak tekintik, amit az éppen aktuális érzelmi állapotok és a szabadságérzet jelentősen meghatároz, míg a Cantril-létrával mért elégedettség inkább kognitív indikátorként írható le, erősebben kötődik a materiális, azaz anyagi jóléthez (Diener et al., 2010). Az étellel való elégedettség a boldogság és a Cantril-létra-féle életminőség vizsgálatára irányuló mutató között helyezkedik el, de inkább a Cantril-létrához hasonló jellegű. Hasonlóan gondolkodott Scitovsky (1990) is, aki különbséget tett a komfort és az öröm között. A komfortérzet, azaz elégedettség az optimális aktivitás szinthez közeli állapot, míg az öröm, vagyis a boldogság az optimális aktivitás szint felé történő elmozdulással jár együtt.

A jövedelem és az elégedettség kapcsolata

Hajdu (2015) szerint a jövedelem elégedettség-növelő hatása az egyik legtöbbet elemzett kérdés a szubjektív jólléttel foglalkozó szakirodalomban. Easterlin (1973; 1974; 1995) mutatott rá arra, hogy az egyéni keresztszempontú adatokon pozitív irányú a jövedelem és a szubjektív jóllét kapcsolata. Ugyanakkor az 1950-es évek második felében a növekvő egy főre jutó nemzeti jövedelem ellenére a gazdaságilag fejlett országokban az átlagos elégedettség szintje nem változott. Ez a megfigyelés Easterlin-paradoxon néven vált híressé (Hajdu–Hajdu, 2013). A jelenségnek az egyik leggyakrabban idézett példája az Egyesült Államok, ahol 1946 és 1991 között az egy főre jutó anyagi jólét GDP-ben mérve a többszörösére nőtt, ugyanakkor ezzel szemben az átlagos boldogság csökkent, amit egy háromfokú skálán mértek (Frey–Stutzer, 2002). Hasonló, konstans szubjektív jóllétet figyeltek meg több fejlett országban is, például Nagy-Britanniában, Franciaországban és Németországban is (Blanchflower–Oswald, 2004; Clark et al., 2008). Stevenson és Wolfers (2008) például Japán esetében meggyőzően cáfolta ezt az állítást, a jövedelem és az átlagos boldogság közötti enyhe pozitív összefüggés kimutatásával, más esetekben – például az Egyesült Államok tekintetében – a korábbiakkal megegyező eredményre jutott. A paradoxon érvényességét tovább erősítik Easterlin–Angelescu (2009), Easterlin et al. (2010), illetve Easterlin (2013) tanulmányai is, amelyek azt mutatják, hogy az egyes országokban mért jövedelem és elégedettség közötti pozitív irányú időbeli kapcsolat inkább kivételnek tekinthető. Sacks et al. (2012) széles körű adatbázist állított össze a hat fő országos felmérés ötvöztetésével. Easterlin állításaival szemben megállapították, hogy a gazdasági növekedés és a boldogság közötti pozitív kapcsolat a kombinált adatokban egyértelmű, még a hosszabb időtartamokra is. Veenhoven és Vergunst (2013) hasonló elemzést végeztek, és arra a következtetésre jutottak, hogy a gazdasági növekedés hosszú távon is pozitívan kapcsolódik a szubjektív jóléthez. Végül kijelentették, hogy az Easterlin-paradoxon egy „Easterlin-illúzió”.

Easterlin megállapításait tehát többen alátámasztották, ugyanakkor mások meg is cáfolták. A kritikusok szerint hosszabb távon is van kapcsolat a boldogság és a jövedelem között, méghozzá ugyanúgy pozitív irányú. A gazdasági helyzet és a szubjektív jóllét között igenis van ok-okozati összefüggés, méghozzá szoros korrelációval, valamint nincs olyan jövedelmi határ, amely felett gyengülne az oksági kapcsolat erőssége. Easterlin későbbi vizsgálatait, reflexióit és kutatási elemzéseit azonban újra és újra megerősítették az eredeti állítását (Frommann, 2011).

A jólét és az elégedettség közötti kapcsolat egyik magyarázata szerint az anyagi helyzet javulása olyan alapvető szükségletek kielégítését teszi lehetővé, mint a megfelelő lakóhely vagy a rendszeres étkezés (Diener et al., 2010). Ennek megfelelően a jövedelem növekedése az alapvető szükségletek kielégítése révén a szubjektív jóllét emelkedésével jár együtt, azonban ezután már csak kisebb hatása érvényesül. Ugyanakkor elképzelhető az is, hogy a materiális javak birtoklása iránti vágy tanult. Azok esetében, akik kevésbé vágynak az ilyenfajta anyagi értékekre, alacsony jövedelem mellett is eléri az elégedettség magasabb fokát. A materialisták számára ennek a szintnek az eléréséhez jelentősebb vagyon és fogyasztás szükséges. Hasonló következtetésre

jutottak azok a tanulmányok (Boyce–Wood, 2011; Budria–Ferrer-i-Carbonell, 2012) is, amelyek arra mutattak rá, hogy az egyének személyiségvonásai szignifikáns mértékben befolyásolják a jövedelem határhasznát. Tehát a jövedelem nem növeli korlátlanul a jóllétet, nem vezet minden esetben nagyobb elégedettséghez. A jövedelem és az elégedettség közötti kapcsolat megfelel a csökkenő határhaszon elméletének, hiszen konkáv formájú (Layard et al., 2008).

EREDMÉNYEK

A társadalmi haladás mutatószámai

Az egy főre jutó GDP, a jövedelem és az étellel való elégedettség vizsgálata előtt a társadalmi haladás egyes mutatószámain – a várható egészséges élettartamot, a háztartás-összetételt és a lakáshasználatot – is tanulmányoztam. Ezek a mutatók szoros kapcsolatban állnak az egyes régiók lakosságának jövedelmi helyzetével, valamint hatással vannak az étellel való elégedettségükre is. A várható átlagos élettartam mutatója közvetett módon szintetikus indikátora a lakosság egészségi állapotának, életmódjának, életkörülményeinek, az egészségügyi ellátórendszer fejlettségének és a környezet állapotának, amelyek a halandósági viszonyok legfontosabb tényezői. A Közép-Magyarország (62,9 év), a Nyugat-Dunántúl (62,2 év) és a Közép-Dunántúl (59,8 év) régiókban a legmagasabb a várható élettartam, míg a legalacsonyabb a Dél-Alföld (57,75 év), a Dél-Dunántúl (56,6 év) és az Észak-Alföld (56,15 év) régiójában 2016-ban. Minden régióban nőtt 2011-hez képest 2016-ra a mutató értéke. A legjelentősebb várható élettartam-növekedés (2,75 év) az Észak-Alföldön volt, de így 6,3 évvel marad el Közép-Magyarországtól.

A háztartás-összetétel tekintetében az egycsaládos, a többcsaládos és az egyszemélyes háztartások arányát vizsgáltam meg az egyes régiókban. Az egycsaládos háztartások (egy család alkotta háztartások) aránya Közép-Magyarországon (30,3%), az Észak-Alföldön (14,9%) és Dél-Alföldön (13%) a legmagasabb, míg a Közép-Dunántúlon (10,9%), Nyugat-Dunántúlon (10,2%) és Dél-Dunántúlon (9,2%) a legalacsonyabb 2016-ban. Az egycsaládos háztartások aránya 2011-hez képest a Közép-Magyarország és a Nyugat-Dunántúl régiók kivételével mindenhol csökkent. A mutató értéke – mivel e csoport alkotja a családot magukban foglaló háztartások túlnyomó többségét – utal a családnak a társadalomban elfoglalt helyzetére is. A többcsaládos háztartások (két vagy több családból álló háztartások, melyek közös háztartást vezetnek) aránya Közép-Magyarországon (25%), Észak-Alföldön (16%) és Észak-Magyarországon (12,6%) a legmagasabb, míg Dél-Dunántúlon (11,2%), Nyugat-Dunántúlon (11,8%) és Dél-Alföldön (10,1%) a legalacsonyabb 2016-ban. A mutató 2011-hez képest az Észak-Alföld és a Dél-Alföld kivételével minden régióban csökkent. A mutató értékének csökkenése a többgenerációs háztartások felbomlására, az egyenes ági rokonsági kapcsolatban élő családok együttélésének a visszaszorulására utal. Az egyszemélyes háztartások (egy személy alkotta háztartások) aránya Közép-Magyarországon (36,4%), Dél-Alföldön (13,7%) és Észak-Alföldön (12,4%) a legmagasabb, míg a Közép-Dunántúlon (9,3%),

Nyugat-Dunántúlon (8,9%) és Dél-Dunántúlon (8,8%) a legalacsonyabb 2016-ban. Közép-Magyarországon és Nyugat-Dunántúlon növekedett az egyszemélyes háztartások aránya 2011-hez képest. A mutató értékének növekedése a háztartásoknak, mint a társadalom legkisebb gazdasági egységeinek az elaprózódását jelzi. Tehát Közép-Magyarországon és Nyugat-Dunántúlon nőtt az egyszemélyes és az egyszemélyes háztartások aránya, míg a többcsaládos háztartásoké a két alföldi régióban.

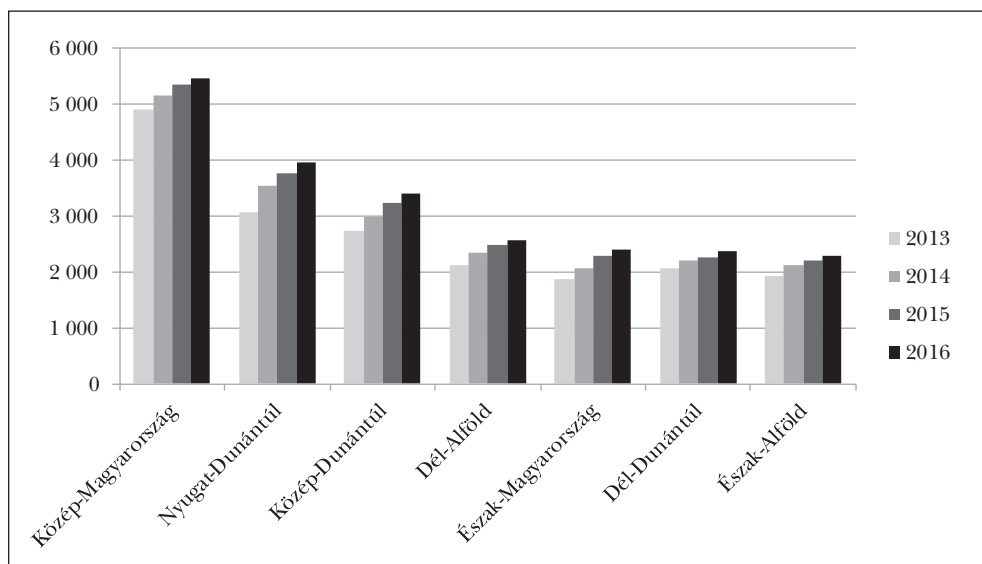
A lakáshasználattal kapcsolatban a háztartások megoszlását vizsgáltam lakáshasználati jogcímek – tulajdonos és bérelt lakás – szerint. A tulajdonlás tekintetében az Észak-Magyarország (89,2%), az Észak-Alföld (88,6%) és a Dél-Alföld (88,2%) régió szerepel a lista elején, míg a lista végén a Közép-Dunántúl (85,8%), a Közép-Magyarország (84,5%) és a Dél-Dunántúl (83,9 %) áll 2016-ban. 2011-hez képest a Közép-Magyarország régió kivételével mindenhol csökkent a mutató értéke. A bérelt lakások esetében éppen fordított a helyzet 2016-ban: 2011-hez képest a Közép-Dunántúl és a Nyugat-Dunántúl kivételével minden régióban növekedett a mutató.

Ezek a mutatók tehát szoros kapcsolatban állnak az egyes régiók lakosságának jövedelmi helyzetével, valamint hatással vannak az étellel való elégedettségükre is. A következőkben ezeket a mutatókat vizsgálom.

A jövedelmi helyzet alakulása hazánk régióiban

Az egy főre jutó GDP kiszámításának célja mind az időbeli, mind a különböző nagyságú gazdaságok közötti térbeli összehasonlítások lehetővé tétele. Az 1. ábra az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) alakulását mutatja be régióinként 2013 és 2016 között.

1. ábra: Az egy főre jutó bruttó hazai termék alakulása régióinként (ezer Ft)

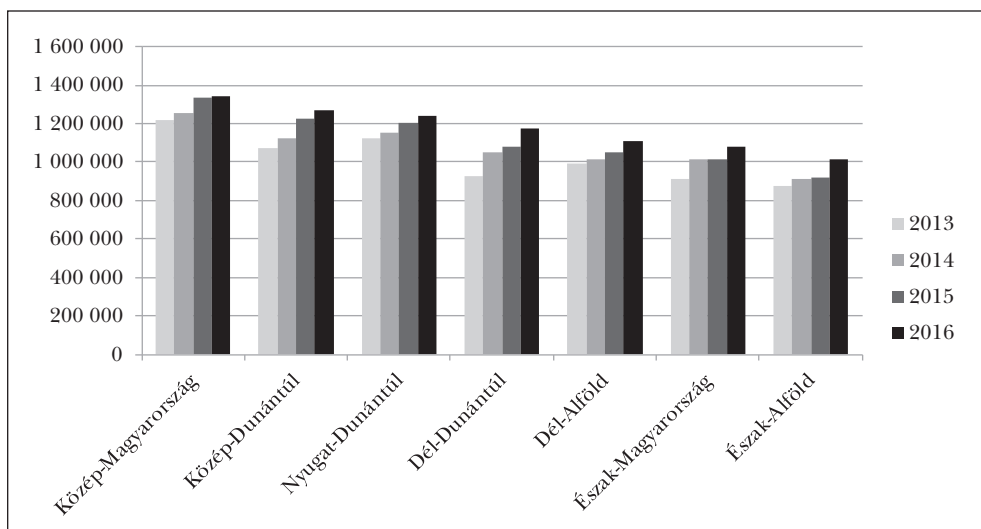
Forrás: Saját szerkesztés KSH, 2016 alapján

A regionális adatok szerint továbbra is jelentősek a régiók közötti különbségek Magyarországon, annak ellenére, hogy a vizsgált időszakban kivétel nélkül évről évre nőtt a régiók által előállított egy főre jutó bruttó hazai termék. A legnagyobb növekedés a Nyugat-Dunántúl régióban volt tapasztalható a vizsgált időszakban, míg a legkisebb a Dél-Dunántúl régióban. A fővárost is magában foglaló Közép-Magyarország egy főre jutó GDP-értéke kiemelkedően magas (5475 ezer forint) volt a többi régióhoz képest, így jelentős gazdasági előnyt birtokolt 2016-ban is. A legkevesebb egy főre jutó GDP-t az Észak-Alföld régió állította elő, 2298 ezer forinttal.

A háztartások jövedelmi helyzetét egyéb gazdaságpolitikai és a társadalompolitikai intézkedések mellett gyakorlatilag az ország gazdasági teljesítőképessége határozza meg. A háztartások jövedelmi helyzetében az egyes gazdasági folyamatok visszatükröződnek. Napjaink egyik releváns kérdése az, miként alakulnak a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségei, hiszen nyilvánvaló, hogy a gazdasági növekedésből nem egyenlő arányban részesednek az egyes, különféle társadalmi csoportok. Mindez hatással van a területi egyenlőtlenségekre is. Hozzájárul ahhoz, hogy hol alakulnak ki a prosperáló, valamint a hátrányos helyzetű régiók, térségek (KSH, 2016).

A háztartások jövedelmi helyzete az ország különböző régióiban jelentősen különbözik (2. ábra). 2016-ban a legjobb helyzetben továbbra is Közép-Magyarország volt, ahol az egy főre jutó éves átlagos nettó jövedelem 1 millió 344 ezer forint. Legkevesebb éves átlagos jövedelemmel az Észak-Alföld régióban rendelkeztek a háztartások, egy főre vetítve 1 millió 13 ezer forinttal. A régió lemaradása kismértékben növekedett 2013-hoz képest, 140 ezer forinttal. A legmarkánsabb jövedelemnövekedés a Dél-Dunántúl régióban volt tapasztalható, 248 ezer forinttal.

2. ábra: A háztartások nettó jövedelmének alakulása régióinként, 2013 és 2016 között (Ft)

Forrás: Saját szerkesztés KSH, 2016 alapján

A jövedelmi egyenlőtlenségek fontos vetületét képezik a területi egyenlőtlenségek. A következőkben azt hasonlítom össze, hogy Magyarország egyes régiói milyen mértékben részesednek hazánk teljes jövedelméből, illetve népességéből (1. táblázat). Ezeket idősorosan vizsgálva megállapítható, hogy a népességből való részesedését tekintve Közép-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl és Észak-Alföld stagnált, míg Pest megye, valamint Budapest súlya nőtt, a többi régió súlya szignifikánsan csökkent 2013-hoz képest. A legnagyobb mértékű részaránycsökkenés Észak-Magyarországon ment végbe. A régió 2013-ban az ország népességének 12,0%-át tömörítette, 2015-re már csak 11,8%-át. A jövedelmek viszonylatában a Közép-Dunántúlon és Pest megyében ment végbe a részesedések növekedése 2013 és 2015 között, míg a legnagyobb mértékű csökkenés Dél-Alföldön és Budapesten volt tapasztalható.

1. táblázat: A régiók részesedése az ország népességéből és jövedelméből (%)

Régió, Budapest, Pest megye	2013		2014		2015	
	népesség	jövedelem	népesség	jövedelem	népesség	jövedelem
Közép-Dunántúl	10,9	11,2	10,9	11,2	10,9	11,4
Nyugat-Dunántúl	10,0	11,0	10,0	10,7	10,0	11,0
Dél-Dunántúl	9,3	8,3	9,3	8,8	9,2	8,2
Észak-Magyarország	12,0	10,5	11,9	11,0	11,8	10,5
Észak-Alföld	15,0	12,6	15,0	12,6	15,0	12,6
Dél-Alföld	13,0	12,1	12,9	11,7	12,9	11,3
Budapest	17,2	22,0	17,5	22,2	17,6	20,9
Pest megye	12,5	12,2	12,5	11,7	12,6	14,1

Forrás: Saját szerkesztés KSH, 2016 alapján

A két arányszám – népességhányad és jövedelemhányad – különbségeinek abszolút értéke jelzi a területi egyenlőtlenségek tényét: a legnagyobb inkonzisztenciák Budapesten jelentkeznek, ahol 2015-ben az ország népességének 17,6, jövedelmének 20,9%-a összpontosult. Viszonylag jelentős eltérés mutatkozik Észak-Alföld esetében is, de ebben a régióban a népességhányad 15%-ával képvisel nagyobb arányt. A jövedelmekből való részesedés Pest megyében, valamint Nyugat- és Közép-Dunántúlon volt magasabb a népességarányánál, azonban az ország többi részében a népesség súlya a jelentősebb.

Az élettel való elégedettség alakulása hazánk régióiban

Az élettel való általános elégedettség a szubjektív jóllét vizsgálatának kulcsváltozója (2. táblázat). A megkérdezettek egy 0-tól 10-ig terjedő skálán értékelték, hogy összességében mennyire elégedettek az életükkel (0 = egyáltalán nem elégedett, 10 = teljesen elégedett).

2. táblázat: A régiók sorrendje az étellel való elégedettség átlagértékei szerint

Régió	Sorrend és átlagérték					
	2016		2015		2013	
Dél-Alföld	1.	6,42	3.	6,32	2.	6,32
Közép-Dunántúl	2.	6,35	1.	6,49	2.	6,32
Nyugat-Dunántúl	3.	6,21	2.	6,38	1.	6,38
Észak-Alföld	4.	6,19	4.	6,12	4.	6,13
Közép-Magyarország	5.	6,05	5.	6,02	5.	6,10
Észak-Magyarország	6.	5,77	6.	5,79	7.	5,90
Dél-Dunántúl	7.	5,67	7.	5,75	6.	6,03

Forrás: Saját szerkesztés KSH, 2016 alapján

Az étellel való elégedettség a fiatalok (16–24) körében a legmagasabb, a 55–64 éves korcsoportig az életkor előrehaladtával jelentősen csökken. Az életükkel elégedettebbek aránya az idősebb generációk esetén folyamatosan csökken. A nemek szerinti átlagban a férfiak az elégedettebbek. A legmagasabb iskolai végzettség növekedésével együtt fokozatosan emelkedik az étellel való általános elégedettség szintje. A legelégedetlenebbek a legfeljebb alapfokú képzettségűek, míg a legelégedettebbek a felsőfokú végzettségűek.

Régiók szerint vizsgálva, a Dél-Alföldön élő emberek a legelégedettebbek (6,42). Az országos átlagnál magasabb az elégedettség továbbá a Közép-Dunántúlon (6,35) és a Nyugat-Dunántúlon (6,21), valamint az Észak-Alföldön (6,19) élők esetében. Az életükkel legkevésbé Dél-Dunántúl lakosai elégedettek (5,67). A területi különbségeket a régiók eltérő társadalmi összetétele, változó településszerkezete is magyarázhatja.

A jövedelmi helyzet és az étellel való elégedettség összefüggései hazánk régióiban

A 3. táblázat a régiók rangsorát hasonlítja össze a háztartások egy főre jutó nettó jövedelme, az egy főre jutó GDP és az étellel való általános elégedettség szerint a vizsgált időszakban.

A GDP és a jövedelmek alakulása egységesebb képet mutat a vizsgált időszakban, míg az étellel való elégedettség tekintetében igencsak vegyes képet láthatunk. A GDP és a jövedelmek alakulásában Közép-Magyarország, Közép-Dunántúl és Nyugat-Dunántúl foglalta el a képzeletbeli dobogó első három fokát, amíg az utolsó helyek tekintetében Észak-Alföld, Dél-Dunántúl és Észak-Magyarország váltogatta egymást.

Az étellel való elégedettség alapján nem ilyen egyértelmű a helyzet. A legelégedettebb régiók a Dél-Alföld, Közép-Dunántúl és Nyugat-Dunántúl. Az elégedett kategóriába sorolható Észak-Alföld és Közép-Magyarország. Az elégedetlenebb régiók pedig a Dél-Dunántúl és Észak-Magyarország. A Dél-Alföld régiót külön is kiemelném, hiszen az egyetlen régió, ahol az elégedettség javult, míg a többi esetében stagnálást láthatunk, vagy éppen elégedetlenebb lett a lakosság.

3. táblázat: A régiók rangsora GDP, jövedelmi helyzet és elégedettség szerint

Régió	Nettó jövedelem/fő			GDP/fő			Élettél való elégedettség		
	2016	2015	2013	2016	2015	2013	2016	2015	2013
Közép-Magyarország	1.	1.	1.	1.	1.	1.	5.	5.	5.
Közép-Dunántúl	2.	2.	3.	3.	3.	3.	2.	1.	2.
Nyugat-Dunántúl	3.	3.	2.	2.	2.	2.	3.	2.	1.
Dél-Dunántúl	4.	4.	5.	6.	6.	5.	7.	7.	6.
Dél-Alföld	5.	5.	4.	4.	4.	4.	1.	3.	2.
Észak-Magyarország	6.	6.	6.	5.	5.	7.	6.	6.	7.
Észak-Alföld	7.	7.	7.	7.	7.	6.	4.	4.	4.

Forrás: Saját szerkesztés KSH, 2016 alapján

Ha a jövedelem és az elégedettség rangsorát összevetjük, látható, hogy a jövedelmek tekintetében első helyen álló Közép-Magyarország az elégedettségi sorban csupán az 5. helyet foglalta el. Közép-Dunántúl és Nyugat-Dunántúl a 2. és 3. jövedelmi pozíciójához ugyanezek az elégedettségi rangok tartoznak. A 4. helyen lévő Dél-Dunántúl a legelégedetlenebb volt a sorban, ugyanakkor az 5. helyen álló Dél-Alföld viszont a legelégedettebb volt. Észak-Magyarország jövedelem és elégedettség tekintetében is a 6. helyen állt. Észak-Alföld zárta a sort a jövedelmek esetében, de az elégedettségi sorban a 4. helyet birtokolta.

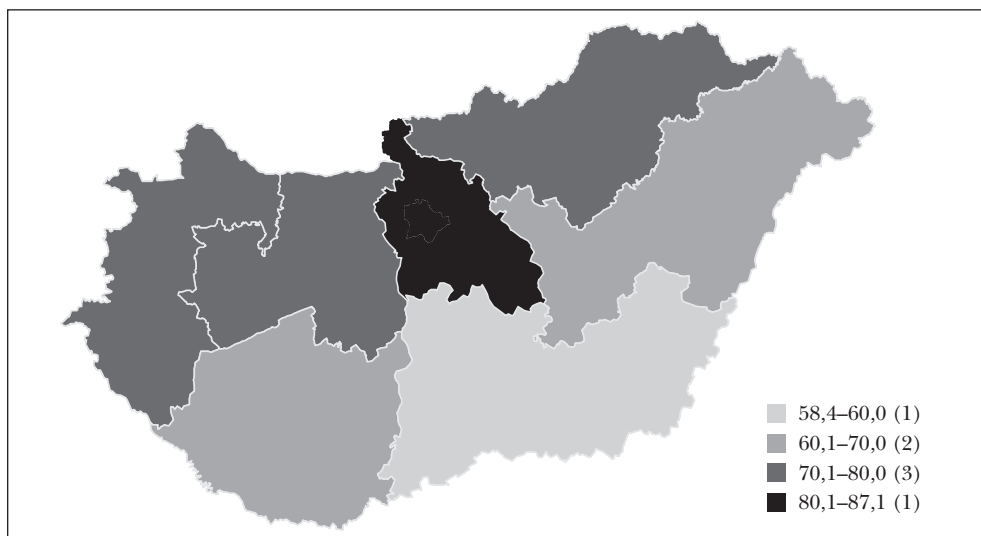
Az egy főre jutó GDP és az elégedettség viszonyából látható, hogy kicsit változott a kép az előző összevetéshez képest. Nyugat-Dunántúl egy főre jutó GDP-je a 2. helyet hozta a régió számára, ami hasonló elégedettségi eredménnyel párosult. Dél-Alföld, Észak-Magyarország szintén előrelépett a GDP sorában, míg a Dél-Dunántúl a 6. helyre csúszott vissza. Az Észak-Alföld régió az egy főre jutó GDP tekintetében is az utolsó helyre került.

Hazánk régióinak környezeti terhelése

A környezeti terhelésekhez kapcsolódóan megnéztem, hogyan alakult a szennyvíz- és hulladékgyűjtés mérésére vonatkozó mutatószámok alakulása. 2013-as állapotot tükröző térkép szerint a közüzemi szennyvízhálózatba a legtöbb lakás a Közép-Magyarország régióból (87,1%) kapcsolódott be, míg a legkevesebb a Dél-Alföld régióból (58,4%), amiből az összes biológiailag vagy III. tisztítási fokozattal tisztított szennyvíz (3. ábra).

A 4. ábra a közszolgáltatás keretében elszállított hulladékmennyiséget szemlélteti régióként, 2013 és 2016 között. A közszolgáltatás keretében a Közép-Magyarország régióból közel 4 millió tonna hulladékot szállítottak ebben az időszakban. A többi régióban a két alföldi – Észak- és Dél-Alföld – kivételével közel azonos mennyiséget (1 millió 200 ezer tonna körül) szállítottak el a közszolgáltatás keretében, az Észak-Alföld és a Dél-Alföld régióban pedig 1 millió 500 ezer tonnát.

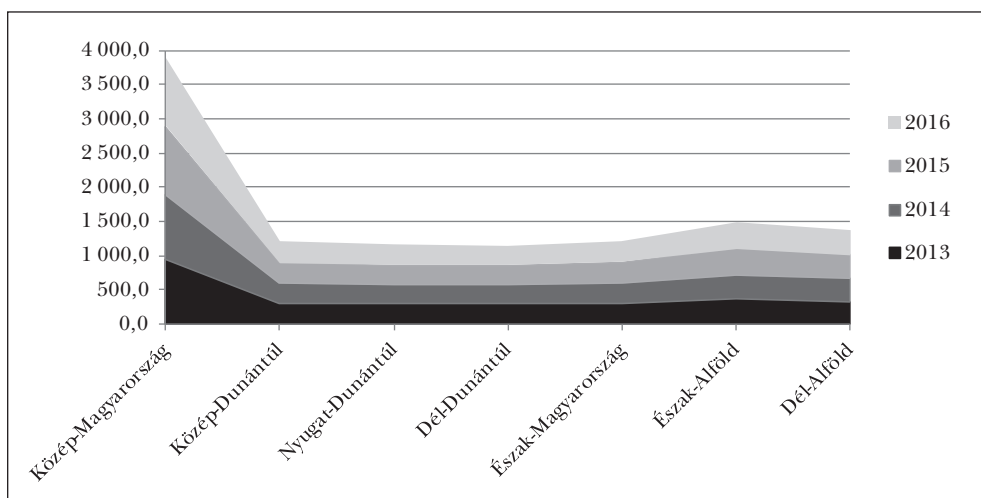
3. ábra: A közüzemi szennyvízgyűjtő hálózatba bekapcsolt lakás a lakásállomány %-ában, régióként, 2013-ban

Forrás: KSH interaktív térkép

A Dél-Dunántúl és a Dél-Alföld kiemelkedik az elkülönített gyűjtéssel elszállított hulladék tekintetében, hiszen az összes hulladék 7,9 és 7,8%-át elkülönített gyűjtéssel szállították el a vizsgált időszakban. Az Észak-Magyarország régióban azonban mindössze 2,9%-át szállították el a hulladéknak elkülönített gyűjtéssel, ami nagyon alacsonynak mondható.

4. ábra: A közszolgáltatás keretében elszállított hulladék régióként (ezer tonna)

Forrás: Saját szerkesztés KSH, 2016 alapján

ÖSSZEFOGLALÁS

A régiók jövedelmi helyzete a vizsgált időszakban kivétel nélkül folyamatos javulást mutatott. 2016-ban a Közép-Magyarország régióban jut a legtöbb éves jövedelem egy főre vetítve, míg Észak-Alföldön a legkevesebb. A legmarkánsabb jövedelemnövekedés a Dél-Dunántúl régióban volt tapasztalható a vizsgált időszakban.

A régiók az egy főre jutó GDP előállításában is szintén kivételi folyamatos javulást mutattak a vizsgált időszakban. 2016-ban a Közép-Magyarország régióban jutott egy főre a legmagasabb GDP-érték, míg Észak-Alföldön volt a legalacsonyabb. A legjelentősebb növekedés a Nyugat-Dunántúl régióban látható.

Az étellel való elégedettségről elmondható, hogy elég vegyes képet mutat. A jövedelmi helyzetben 5. helyet elfoglaló Dél-Alföld lakossága volt a legelégedettebb az étellel 2016-ban, míg a jövedelem alapján az első helyen szereplő Közép-Magyarország az étellel való elégedettség rangsorában csak az 5. helyet foglalja el. A Dél-Alföld régiót külön is kiemelném, hiszen az egyetlen régió, ahol az elégedettség javult, míg a többi esetében stagnálást láthattunk, vagy éppen elégedetlenebb lett a lakosság.

A társadalmi haladás mutatószámai közül az egészségesen várható élettartam esetében a várakozásokhoz híven Közép-Magyarországon a legmagasabb a mutató, míg Észak-Alföldön a legalacsonyabb, amit az életkörülmények magyarázhatnak. Az életkörülmények jelentősen függnak a jövedelmi helyzettől, hiszen a leggazdagabb régió lakosságának a legmagasabb a várható élettartama, ugyanakkor a legszegényebb régióban a legalacsonyabb. A háztartások lakáshasználati jogcímei – tulajdon és bérlet – szerinti megoszlása érdekes képet mutat. Azt gondolnánk, hogy a leggazdagabb régiókban a legmagasabb a tulajdon alapján történő megoszlása a háztartásoknak, ezzel ellentétben mégis a legszegényebb régiókban, Észak-Magyarországon és Észak-Alföldön. Ugyanakkor a lakásbérlet megoszlása Közép-Magyarországon a legmagasabb, míg a legalacsonyabb az Észak-Alföldön. Ezt azzal lehet magyarázni, hogy Közép-Magyarországon jóval drágábban lehet saját tulajdonú lakáshoz jutni, mint vidéken. Emellett a magasabb fizetés reményében a szegényebb régiókból érkező munkavállalók nem rendelkeznek annyi megtakarítással, hogy saját tulajdonú házhoz jussanak, így csak a lakásbérlet jöhet szóba náluk. Mindemellett meghatározó lehet az is, hogy milyen az adott régió háztartás-összetétele, vagyis az egycsaládos, a többcsaládos és az egysemitényes háztartások aránya miként alakul. Közép-Magyarországon, a leggazdagabb régióban az egyszemélyes háztartás jellemző, míg a legszegényebb Észak-Alföldön a többcsaládos háztartás. Szintén a jövedelmi helyzettel magyarázható, hogy az egyes régiók háztartásaiban mennyien élnek együtt. A szegényebb régiók esetében tehát egy háztartásban több család (generáció) él együtt, hiszen jövedelmi helyzetük nem teszi lehetővé, hogy önálló háztartást vezessenek. Összességében ezek a mutatók a jövedelmi helyzet függvényében alakulnak, és nyilvánvalóan belátható, hogy hatással vannak az étellel való elégedettségre.

A régiók idősoros adatai arról árulkodnak, hogy a folyamatos és jelentős gazdasági fejlődés egyáltalán nem társult az elégedettség, a szubjektív jóllét növekedésével, hiszen hiába növekedett folyamatosan a régiók jövedelmi helyzete, az étellel való elé-

gedettségük viszont inkább stagnált vagy csökkent. A Dél-Dunántúli régió, ahol a legjelentősebb volt a vizsgált időszakban az egy főre vetített éves jövedelem növekedése, utolsó helyen állt az étellel való elégedettség sorában. Közép-Magyarország, mint a legfejlettebb régió, csak az 5. helyen állt az elégedettség rangsorában, míg a gazdaságilag elmaradott Észak-Alföldi régió a 4. helyen. Tehát a legfejlettebb régió nem a legelégedettebb, ugyanakkor a leginkább elmaradott régió az elégedettség tekintetében a középmezőnybe tartozik.

A közüzemi szennyvízhálózatba a legtöbb lakás a Közép-Magyarország régióból kapcsolódott be, míg a legkevesebb a Dél-Alföld régióból. A közüzemi szennyvízgyűjtő hálózatba bekapcsolt lakásállomány esetében előfordul a 30%-os különbség is az egyes régiók között, ami rendkívül jelentős. Kedvező azonban, hogy az összes biológiailag vagy III. tisztítási fokozattal tisztított szennyvíz.

A közszolgáltatás keretében a Közép-Magyarország régióból szállították el a legtöbb hulladékot. A többi régióból közel azonos mennyiséget szállítottak el, kivéve a két alföldit – Észak- és Dél-Alföld –, ahonnan kicsivel többet. A Dél-Dunántúl és a Dél-Alföld kiemelkedik az elkülönített gyűjtéssel elszállított hulladék tekintetében.

Tehát a környezeti állapot elég változatos, ugyanakkor kedvezőtlen képet mutat az egyes régiók tekintetében, ami magában hordozza a felszíni és felszín alatti vizeink, valamint a talajszennyezés kockázatát. Érdekes, hogy az elmaradott Észak-Magyarország és Dél-Dunántúl csatornázottsága is meghaladja a fejlettebb dél-alföldiét. Közép-Magyarország termeli a legtöbb hulladékot, ami nem okoz meglepetést, míg legkevesebbet a Dél-Dunántúl. Ebben az esetben is érdekes, hogy az elkülönített hulladékgyűjtés tekintetében az elmaradott Dél-Dunántúl emelkedik ki, holott azt gondolnánk, hogy a fejlettségi rangsor élén álló Közép-Magyarországnak kellene ezt a posztot betöltenie.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Blanchflower, David G. – Oswald, Andrew J. (2004): Well-Being Over Time in Britain and the USA. *Journal of Public Economics*, Vol. 88, No. 7–8, 1359–1386, [https://doi.org/10.1016/s0047-2727\(02\)00168-8](https://doi.org/10.1016/s0047-2727(02)00168-8).
- Boyce, Christopher J. – Wood, Alex M. (2011): Personality and the Marginal Utility of Income: Personality Interacts With Increases in Household Income to Determine Life Satisfaction. *Journal of Economic Behavior and Organization*, Vol. 78, No. 1–2, 183–191, <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2011.01.004>.
- Budria, Santi – Ferrer-i-Carbonell, Ada (2012): Income Comparisons and Non-Cognitive Skills. *SOEPpaper*, No. 441., <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2046976>.
- Clark, Andrew E. – Frijters, Paul – Shields, Michael A. (2008): Relative Income, Happiness, and Utility: An Explanation for the Easterlin Paradox and Other Puzzles. *Journal of Economic Literature*, Vol. 46, No. 1, 95–144, <https://doi.org/10.1257/jel.46.1.95>.
- Diener, Ed – Lucas, Richard E. – Schimmack, Ulrich – Helliwell, John F. (2009): *Well-Being for Public Policy*. Oxford University Press, New York, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195334074.001.0001>.
- Diener, Ed – Kahneman, Daniel – Tov, William – Arora, Raksha (2010): Income's Association With Judgements of Life Versus Feelings. In: Ed Diener – John Helliwell – Daniel Kahneman (eds.): *International Differences in Well-Being*. Oxford University Press, New York, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199732739.003.0001>.
- Diener, Ed – Ng, Weiting – Harter, James – Arora, Raksha (2010): Wealth and Happiness Across the world: Material prosperity Predicts Life Evaluation, Whereas Psychosocial Prosperity Predicts Positive Feeling. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 99, No. 1, 52–61, <https://doi.org/10.1037/a0018066>.

- Easterlin, Richard A. (1973): Does Money Buy Happiness? *Public Interest*, No. 30, 3–10.
- Easterlin, Richard A. (1974): Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence. In: Paul A. David – Melvin W. Reder (eds.): *Nations and Households in Economic Growth*. Academic Press, New York.
- Easterlin, Richard A. (1995): Will Raising the Incomes of all Increase the Happiness of All? *Journal of Economic Behavior and Organization*, Vol. 27, No. 1, 35–47, [https://doi.org/10.1016/0167-2681\(95\)00003-B](https://doi.org/10.1016/0167-2681(95)00003-B).
- Easterlin, Richard A. – Angelescu, Laura (2009): Happiness and Growth the World Over: Time Series Evidence on the Happiness-Income Paradox. *IZA Discussion Paper*, No. 4060.
- Easterlin, Richard A. – Angelescu McVey, Laura – Switek, Malgorzata – Sawangfa, Onnicha – Smith Zweig, Jacqueline (2010): The Happiness–Income Paradox Revisited. *PNAS*, Vol. 107, No. 52, 22463–22468, <https://doi.org/10.1073/pnas.1015962107>.
- Easterlin, Richard A. (2013): Happiness, Growth, and Public Policy. *Economic Inquiry*, Vol. 51, No. 1, 1–15, <https://doi.org/10.1111/j.1465-7295.2012.00505.x>.
- Frey, Bruno S. – Stutzer, Alois (2002): *Happiness and Economics: How the Economy and Institutions Affect Human Well-Being*. Princeton University Press, Princeton and Oxford.
- Fromann Richárd (2011): Nemzetek boldogsága és annak forrása az Easterlin-paradoxon tükrében. In: Prazsák Gergő (szerk.): *Nemzetek Európában*. ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, Budapest, <http://tat.k.elte.hu/szakmaimegjelenesek?id=NW-136> (Letöltés: 2018. január 20.).
- Gébert Judit (2012): A jólét mérésének elméleti alapjai és problémái. In: Bajmócy Zoltán – Lengyel Imre – Málóvics György (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged.
- Hajdu Tamás (2015): *Tanulmányok a szubjektív jóllét és az anyagi helyzet kapcsolatáról: jövedelem, fogyasztás és egyenlőtlenség*. PhD-értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem Közgazdaságtani Doktori Iskola, Budapest, <https://doi.org/10.14267/phd.2016001>.
- Hajdu Tamás – Hajdu Gábor (2013): Jövedelem és szubjektív jóllét: az elemzési módszer megválasztásának hatása a levonható következtetésekre. *Statistikai Szemle*, 91. évf., 11. sz., 1046–1071.
- KSH (2014a): *Környezeti helyzetkép, 2013*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH (2014b): *A jólét magyarországi indikátorrendszere, 2013*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH (2014c): Érdekességek a szubjektív jóllét (well-being) magyarországi vizsgálatából. *Statistikai Tükör*, 8. évf., 2. sz., 1–4.
- KSH (2016): *A háztartások életszínvonala, 2015*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Layard, Richard – Mayraz, Guy – Nickell, Stephen J. (2008): The Marginal Utility of Income. *Journal of Public Economics*, Vol. 92, No. 8–9, 1846–1857, <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2008.01.007>.
- Nordenfelt, Lennart (1993): *Quality of Life, Health and Happiness*. Ashgate Publishing.
- OECD (2013): *OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-being*. OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264191655-7-en>.
- Sacks, Daniel W. – Stevenson, Betsey – Wolfers, Justin (2012): The New Stylized Facts about Income and Subjective Well-Being. *Emotion*, Vol. 12, No. 6, 1181–1187, <https://doi.org/10.1037/a0029873>.
- Scitovsky Tibor (1990): *Az örömtelen gazdaság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Stevenson, Betsey – Wolfers, Justin (2008): Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the Easterlin Paradox. *Brookings Papers on Economic Activity*, Vol. 39, No. 1, 1–8, <https://doi.org/10.1353/eca.0.0001>.
- Stiglitz, Joseph E. – Sen, Amartya – Fitoussi, Jean-Paul (2010): A Bizottság jelentése a gazdasági teljesítmény és a társadalmi fejlődés méréséről. *Statistikai Szemle*, 88. évf., 3. sz., 305–320.
- Veenhoven, Ruut – Vergunst, Floris (2013): The Easterlin Illusion. Economic Growth Does Go With Greater Happiness. *EHRO Working Paper*, No. 1, 1–49.

Varga Bence

Pénzügyi felügyeleti feladatokat kizárólagosan ellátó központi bankok Kelet-Közép-Európában¹

Central Banks with Exclusive Financial Supervisory Duties in Central and Eastern Europe¹

Összefoglalás

Számos modell létezik a pénzügyi felügyeleti szervek működésére: megfigyelhetünk példákat arra, amikor a felügyeleti szervek tevékenységüket a központi banktól függetlenül látják el, vagy két (esetleg több) intézmény együttesen gyakorolja a felügyeletet az egyes szektorok fölött, bizonyos feladatköri megosztás alapján. Magyarország 2013-ban egy olyan felügyeleti modell mellett döntött, amely alapján a központi bank kizárólagosan látja el a felügyeleti feladatokat. Régióinkat tágan értelmezve két országot találunk, amely ilyen modell szerint működik: Csehország és Szlovákia. A tanulmány célja annak bemutatása, hogy a hazánkhoz hasonló modellt választó országok esetében mi volt a központi bankba integrált felügyeleti hatóságok kialakulásának háttere, milyen főbb felügyeleti kihívásokkal, kockázatokkal szembesültek ezen országok, továbbá milyen következtetéseket lehet levonni a felügyelési gyakorlatukból.

VARGA BENCE, vezető felügyelő, Magyar Nemzeti Bank, doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar (vargabe@mnbb.hu).

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E58, G21, G23

Kulcsszavak: Csehország, Szlovákia, felügyeleti kihívások, központi bank, pénzügyi felügyelés

Summary

There are numerous patterns for the operation of financial supervisory bodies: some supervisory bodies operate independently from the central bank, or two (perhaps even more) institutions divide the duties and jointly supervise the individual sectors. In 2013, Hungary decided to adopt a scheme with the central bank's exclusive supervisory power. In the region, two other countries operate in a similar scheme: the Czech Republic and Slovakia. The paper aims to present the factors leading to the establishment of integrated central banks in countries that have chosen schemes like Hungary, the major supervisory challenges and risks, and the conclusions that may be drawn from their supervisory practice.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E58, G21, G23

Keywords: Czech Republic, Slovakia, supervisory challenges, central bank, financial supervision

BEVEZETÉS

Magyarországon a tervgazdaság időszakának végén felügyeleti szempontból meghatározó változást az 1986. év jelentett, ekkor jött létre az Állami Biztosításfelügyelet. Ennek megalakítását újabb felügyeleti szervek létrehozása követte, így 1990-ben az Állami Bankfelügyelet és az Állami Értékpapír-felügyelet is létrejött. Néhány évvel később, 1993-ban alakult meg az Állami Pénztárfelügyelet, és egy évvel később, 1994-ben az Állami Értékpapír-felügyelet Állami Értékpapír- és Tőzsdefelügyeletre történő átnevezésével feladatkörét jelentősen kibővítették, többek között a tőzsdén forgalmazható áruk engedélyezésével. A felügyeleti szervek integrációjának első lépését jelentette az Állami Bankfelügyelet, valamint az Állami Értékpapír- és Tőzsdefelügyelet integrációja és Állami Pénz- és Tőkepiaci Felügyeletként való megalakulása. Az integráció következő szintjét pedig a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyeletének 2000. április 1-jei létrejötte jelentette, mely a korábbi ágazati felügyeletek összeolvadásából (Állami Pénz- és Tőkepiaci Felügyelet, Állami Biztosításfelügyelet, Állami Pénztárfelügyelet) alakult meg.

A hazai bankfelügyelés történetében újabb mérföldkönek számított a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyeletének jegybankba történő integrációja, 2013. október 1. napjával a hagyományosnak tekinthető jegybanki funkciók kiegészültek felügyeleti funkciókkal is, így a mikro- és makroprudenciális eszközök már egy intézményen belül összpontosulnak. Számos országban rendelkezik a központi bank bizonyos felügyeleti funkciókkal, Kelet-Közép-Európában jelenleg hazánkon kívül még két országban működik központi bankba integrált, valamennyi felügyeleti feladatot (is) kizárólagosan

ellátó intézmény: Csehországban és Szlovákiában.² A tanulmány bemutatja, hogy az említett országokban hogyan alakult ki a központi bankba integrált felügyelés, valamint azt, hogy milyen főbb felügyeleti kihívások jelentkeztek és jelentkeznek napjainkban a két országban. Természetesen a pénzügyi felügyelés önálló vagy integrált módjából nem lehet egyértelműen következtetnünk a felmerülő felügyeleti kihívásokra, hiszen azt egyéb tényezők is meghatározzák (pl. megvalósított monetáris politika, valuta külső és belső stabilitása stb.), továbbá a felügyeleti struktúra nem determinálja a felügyelés hatékonyságát vagy hatékonytalanságát sem. Az alkalmazott felügyeleti „rendszer” ugyanakkor mindenképpen hatással van a pénzügyi rendszer stabilitására, így a hasonló felügyeleti felépítés szerint működő országokat érintő kihívások ismerete hozzájárulhat a hazánkban jelentkező felügyeleti kihívások hatékony kezeléséhez.

JELLEMZŐ TENDENCIÁK, ÁLTALÁNOS TAPASZTALATOK

A nemzetközi tendenciákat tekintve megállapítható, hogy nem létezik legjobb gyakorlat a felügyeleti struktúra kialakítására, és ezen túlmenően az EU-ban sem létezik arra vonatkozó iránymutatás vagy javaslat, hogy milyen típusú felügyeleti struktúra valósítandó meg. Az EU-ban a felügyeleti struktúrák meglehetősen változatos képet mutatnak, az 1990-es években a régiókban található országokra alapvetően kétféle struktúra volt jellemző. Az egyikben a hitelintézetek felügyeletét az adott ország központi bankja látta el, a többi szektor (biztosítói, pénztár és tőkepiac) felügyelete általában a pénzügyminisztériumon belül működött. A másik, szintén elterjedt struktúra szerint a hitelintézetek felügyelete önállóan, a többi szektor felügyelete pedig vagy valamelyik minisztérium részeként, vagy szintén önállóan működött. Integrációs folyamatok először a skandináv országokban jelentek meg (Taylor–Fleming, 1999), amelyek már számos ország – beleértve hazánkat is – felügyeleti struktúráját meghatározzák. Az integrációs folyamatokat azon felismerés indította el, hogy a létrejött pénzügyi csoportok, a megjelent, korábbiakhoz képest komplexebb (pl. pénzügyi és biztosítói elemeket ötvöző) termékek szükségessé tették a felügyeleti közti szorosabb együttműködést és a kapcsolódó információk megfelelőbb áramlását, ezenfelül elvetették a pénzügyi dereguláció elvének szükségességét. Az integrációs folyamatok erősödése esetén továbbá az egyes szektorokra vonatkozó szabályozás és az alkalmazott felügyeleti módszertan egységessége is könnyebben megvalósulhat (Lentner, 2013; Seregdi, 2016). Mindazonáltal általánosan tapasztalható jelenség, hogy a 2008-ban kitört gazdasági és pénzügyi válság hatására a jegybankok feladatköre kibővült bizonyos szintű felügyeleti feladatokkal (ECB, 2017), és újabb tendenciaként hangsúlyossá vált az EU-szintű együttes felügyelés (az Európai Központi Bank részvételével) is a nemzeti hatóságok szerepének megtartása mellett. A felügyeleti keretrendszer erősítése érdekében kiemelt szerepet kapott a felügyeleti konvergencia erősítése (a nemzeti felügyeleti hatóságok tevékenységének független szerv általi felülvizsgálatával), a piaci információk első kézből való megszerzése (a különböző piacok kellő ismerete), a belső kockázatomérési módszerek fejlesztése (kockázattudatosság növelése), valamint a szabályozói útmutatók és ajánlások kidolgozása, színvonaluk javítása (EC, 2017).

Természetesen napjainkban is vannak elkülönült felügyeleti rendszert előnyben részesítő országok (pl. Ausztrália, Kanada, Japán, Svájc), melyek között nagy múltú, stabilitást jelképező központi bankot is találhatunk. A központi bankba integrált felügyelet működésével kapcsolatban és a szervezetenként elkülönült felügyelés mellett is számos érv felsorolható (Gyura-Szombati, 2009; MNB, 2013). Előbbi tekintetében példaként említhető, hogy a vonatkozó felelősségi körök tisztázottabbak, a célok összehangolása egyértelműbb, az erős jegybanki eszköztár erősítheti a felügyeleti funkciókat is, nagyobb hangsúlyt kaphat a makroprudenciális szemlélet, és a jegybank bankközi piaci szereplőként első kézből származó információkkal rendelkezik a piaci folyamatokról, így hozzájárulva a hatékonyabb felügyeléshez. Utóbbival összefüggésben pedig elmondható, hogy több hatóság az eltérő felügyeleti megközelítésből következően több kockázatot azonosíthat, nem fordulhat elő, hogy a felügyelés egyéb funkciók ellátása (pl. monetáris politika) miatt háttérbe szorul, valamint erősebb jogosítványokkal (pl. jogérvényesítés tekintetében) rendelkezhet a felügyelés önálló szervezetként.

SZLOVÁKIA

A központi bankba integrált felügyelet kialakulása

Történelmi okok miatt Szlovákia és Csehország központi bankjának kialakulása szorosan összekapcsolódott. 1950-ben jött létre a Csehszlovák Állami Bank, ami a központosított gazdaságirányítás gyakorlatának megfelelően átvett valamennyi, korábban más bankokban, például a Csehszlovák Nemzeti Bankban és a Slovenská Tatraban-kában meglévő funkciókat. A Csehszlovák Állami Banknak felügyeleti mandátuma ekkor még – hasonlóan más, központosított gazdaságirányítás keretében működő központi bankhoz – nem volt, és ilyen tevékenységet ellátó intézményre az adott gazdasági keretek között nem is volt igazán szükség. A felügyeleti funkciók megjelenésére a kétszintű bankrendszer 1990. évi létrejöttével nyílt lehetőség, így alakult meg 1991-ben a Csehszlovák Nemzeti Bankon belüli felügyeleti főosztály, mely azonban meglehetősen alacsony személyi létszámmal (8 fő) működött, és a működésére vonatkozó jogszabályi keretrendszer sem volt megfelelő. Ennek volt betudható, hogy a bankfelügyeleti feladatokat elsődlegesen a Pénzügyminisztérium látta el, míg a felügyeleti terület kapacitásait – nehezen magyarázható módon – a központi bank működésével kapcsolatos jogszabályok implementálásával összefüggő feladatok kötötték le (Tuma, 2002).

A Csehszlovák Állami Bank függetlensége számos tekintetben megkérdőjelezhető volt (pl. pénzkibocsátással összefüggésben), illetőleg a monetáris politika is sajátosan valósult meg az adott gazdasági viszonyok következtében. Kapcsolódó reformkezdeményezésekre már 1968-ban sor került, önálló, független központi bank létrehozatalára azonban majd csak a Csehszlovák Köztársaság felbomlását követően, 1993-ban kerülhetett sor. Ebben az évben jött létre a Szlovák Nemzeti Bank, mely felügyeleti funkciókkal is rendelkezett, szervezetén belül a bankfelügyelés ellátására – a koráb-

biakhoz hasonlóan – külön főosztály jött létre (Hlavaty–Zelinka, 2003). A szlovák felügyeleti rendszer 2006. január 1. napjától vált integrálttá, ettől az évtől ugyanis a Pénzpiaci Hatóság (Financial Market Authority, FMA) által korábban ellátott tőke-, nyugdíj- és biztosítói piacok felügyeletét a Szlovák Nemzeti Bank gyakorolja, és ezen tevékenységét azóta is kizárólagosan, egyéb intézmények bevonása nélkül látja el (NBS, 2015).

A szlovák pénzügyi felügyelést érintő főbb kihívások, kockázatok

Szlovákiában a felügyeleti integrációs folyamat relatíve korán elindult, hiszen 1993-ban már tapasztalhatók voltak ilyen irányú törekvések. A felügyelés hatékonysága azonban még 2002-ben is meglehetősen alacsonynak volt értékelhető számos tekintetben, annak ellenére, hogy az ebben az évben hatályba lépett banktörvény erősebb felügyeleti keretrendszerrel biztosított a pénzügyi intézmények vállalatirányítása, kockázatkezelése, jogérvényesítése és konszolidált felügyelése vonatkozásában (IMF, 2002). Az erősebb felügyeleti keretrendszer például abban volt tetten érhető, hogy korábban a felügyeleti tevékenység kizárólag helyszínen kívüli felügyelést jelentett, míg 2002-ben a felügyeleti eszköztár kiegészült a helyszíni felügyelés gyakorlatával (TWB, 1994). Az alacsony felügyeleti hatékonyság a bankfelügyelés esetében elsősorban a nem kellően proaktív és a kockázatalapú megközelítés hiányosságaira, míg a bankszektoron kívüli felügyelés tekintetében a nem megfelelő szabályozói környezetre volt visszavezethető, illetőleg különösen ez utóbbi esetben a pénzmosás-megelőzési irányelvek implementációjával összefüggésben is elmaradás volt tapasztalható (IMF, 2002). Bár meg kell említenünk, hogy a felügyelet nem kellően hatékony működéséhez nyilvánvalóan az is hozzájárult, hogy a 2002-ben megalakult FMA ekkor még nem szerezhette a kellő szintű felügyeleti tapasztalatot (NBS, 2003). A felügyelés nem megfelelő hatékonysága mellett annak széttagoltságát mutatja, hogy egyes biztosítótársaságok (pl. Supplementary Pension Insurance Companies) felügyelete a Munkaügyi Minisztérium, a Pénzügyminisztérium és a Társadalombiztosítási Hivatal között oszlott meg. A szlovák felügyelés számára továbbá kihívást jelentett azon intézmények felügyelete, amelyek magas megtérülést ígérve gyűjtöttek visszafizetendő pénzeszközöket a gazdasági szereplőktől, valamint a nemzetközi számviteli standardok (International Accounting Standards) adaptációjának és implementációjának hiánya következtében megvalósult pénzügyi kimutatások megbízhatóságával kapcsolatos fenntartások is nehezítették a felügyelést (IMF, 2002). 2007-re ugyanakkor a felügyelés hatékonysága érdemben javult, és a felügyeleti keretrendszer is jelentősen megerősödött, valamint a 2004. évi európai uniós tagsággal párhuzamosan a szabályozói környezet is érdemi javulást mutatott, az uniós direktívák (pl. Capital Requirements Directives) szlovák jogszabályokba való átültetésével kapcsolatban azonban még ekkor is hiányosságok voltak tapasztalhatók, bár ez nem volt szlovák sajátosságnak tekinthető. Szintén javítandó volt a külföldi felügyeleti hatóságokkal történő együttműködés és információmegosztás, valamint az új pénzügyi instrumentumokkal összefüggő kockázatok kezeléséhez kapcsolódó kompetenciák bővítésére is szükség volt (IMF, 2007).

1. ábra: A szlovák pénzügyi felügyelésre ható főbb tényezők

Forrás: Saját szerkesztés

2017-re a szabályozói és felügyeleti keretrendszer tovább fejlődött, az uniós jogszabályokkal és direktívákkal való összhang jelenleg biztosított, az egységes felügyeleti mechanizmus (Single Supervisory Mechanism, SSM) keretében pedig a felügyelés szoros koordinációja már megvalósul. 2016-ban elfogadásra került az új ingatlanhitelezésre vonatkozó törvény, melynek keretében a Szlovák Nemzeti Bank a jövedelemhez viszonyított adósságszolgálat és a hitelfedezeti arány (loan-to-value, LTV) tekintetében további szigorításokat vezetett be. A 2017-ben hatályba lépett, fogyasztói hitelezésre vonatkozó kiegészített törvény előírja, hogy fogyasztói hiteligénylésnél igazolni kell az adósságszolgálati képességet is. A felügyeleti tevékenység hatékonyságának fokozásához ugyanakkor további prudenciális szempontú szigorítások szükségesek, mint például a bázeli ajánlásoknak megfelelően a jelzáloghitelek esetében a kockázati súlyok növelése a befektetési célú ingatlanok esetében, vagy abban az esetben, ha az LTV meghaladja a 80%-ot. Szükséges továbbá az LTV-limit csökkentése, mivel jelenleg az a

harmadik legmagasabb (közel 100%) az Európai Unióban. A fogyasztói hitelezésnél tapasztalt portfólióromlás kezelésére a Szlovák Nemzeti Bank a hitelezési standardokra vonatkozóan szabályozás kialakítását tervezi (IMF, 2017). Kihívást jelenthet a szlovák felügyelés számára a peer-to-peer (P2P) hitelezés, mely a 2012. év végén jelent meg Szlovákiában. Bár még jelenleg nem tekinthető számottevőnek, mindössze 0,1%-os piaci részesedéssel rendelkezett 2015-ben, növekedési potenciálja azonban jelentős lehet. A mérsékeltbb elterjedést magyarázza, hogy Szlovákia viszonylagosan konzervatív a pénzügyi innovációkat illetően, aminek köszönhetően viszont a 2008-ban kitört gazdasági és pénzügyi válság sem érintette olyan érzékenyen gazdasági helyzetét. Az elmúlt időszakban egyes terméktípusokra (kollektív befektetési formák) vonatkozó jogszabályi kiegészítések jelentősen növelték a közösségi hitelezés szabályozottságának lefedettségét, külön jogszabály azonban továbbra sem került elfogadásra (Soltés-Stoňa, 2016). A P2P szabályozottságának kialakítását egyes piaci szereplők is javasolták, mivel az hozzájárulhat a platformokkal kapcsolatos bizalom növekedéséhez.

CSEHORSZÁG

A központi bankba integrált felügyelet kialakulása

A kétszintű bankrendszer 1990. évi létrejöttét követő években megindult a bankszektor szereplői számának jelentős növekedése, és 1993-ra már ötvenet meghaladó számban működött bank Csehországban. A pénzügyi felügyelés és szabályozás viszont ekkor még kezdetlegesnek volt tekinthető, mivel a kapcsolódó keretrendszer megfogalmazására és meghatározására is csak ebben az időszakban került sor (Tuma, 2002), mely körülmény jelentős hatással volt a később megjelenő felügyeleti kihívásokra. 2006-ot megelőzően a bankfelügyeleti feladatokat a Cseh Nemzeti Bank, a biztosítói és nyugdíjalapok felügyeletét a Pénzügyminisztérium alá tartozó Biztosítói és Nyugdíjalapok Felügyeleti Hivatala, a tőkepiac felügyeletét a Cseh Értékpapír-bizottság, a hitelszövetkezetek és takarékszövetkezetek felügyeletét pedig a Szövetkezetek Felügyeleti Hivatala látta el. A felügyelésben fordulópontot Szlovákiához hasonlóan Csehországban is a 2006. év jelentett, ettől az évtől kezdődően – néhány hónappal a szlovák integrációs törekvések követően – a korábban négy felügyeleti szerv által ellátott feladatok egyetlen szerv, az 1993-ban létrejött Cseh Nemzeti Bank alá tartozó Pénzügyi Bizottság (Financial Market Committee) feladatkörébe tartoznak, így a Cseh Nemzeti Bank felügyeleti tevékenységét már integráltan, valamennyi szektor (pénz-, tőke-, nyugdíj- és biztosítói piacok) esetében ellátja. Az integrációra Csehországban elsősorban azért került sor, hogy megelőzzék az egyes felügyeleti szervek közötti hatékonytalanságot eredményező feladatköri átfedéseket (Kuczerová, 2010).

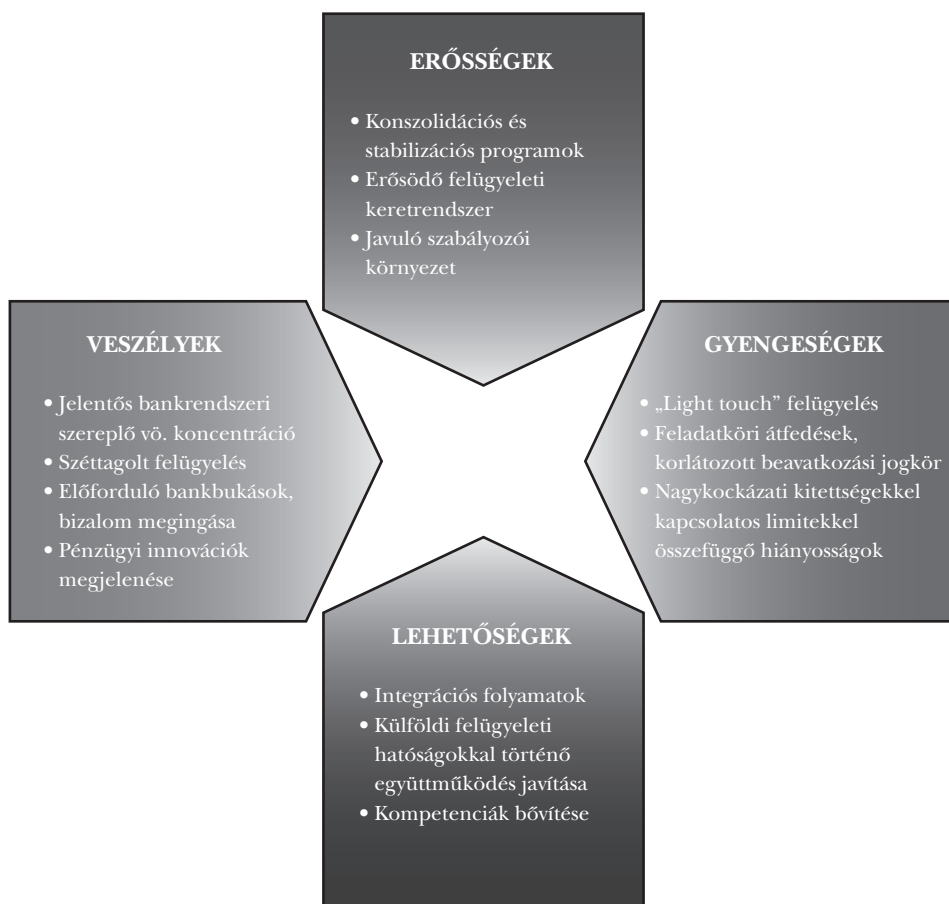
A cseh pénzügyi felügyelést érintő főbb kihívások, kockázatok

Csehországban a központi banki és felügyeleti integrációval kapcsolatos nézetek Szlovákiához képest később jelentek meg, ezen kezdeményezések ugyanakkor Cseh-

ország esetében is ugyanazon évben, 2006-ban jutottak érvényre, a cseh felügyeletnek viszont teljesen eltérő kihívásokkal kellett szembenéznie. A két lépcsőben végrehajtott konszolidációs program (1991 és 1994; illetve 1995 és 1996 között), majd az azt követően megvalósított stabilizációs program sikeresnek volt tekinthető, hiszen előbbinél sor került az életképtelen bankok felszámolására, a fenntartható működésű bankok tőkehelyzetének megszilárdítására, valamint konzervatív hitelezési alapelvek gyakorlatba történő átültetésére, míg utóbbinál megvalósult a nemteljesítő kitettségek részbeni megvásárlása (Tuma, 2002). Mindezen intézkedések ellenére azonban az 1990-es évek második felére (1997–1999) a magas vállalati nemteljesítő hitelek (30%-ot meghaladó mértékben) bankválságot idéztek elő (Frait et al., 2011). Ennek hatására tizenöt kis- és középbank szüntette be tevékenységét, és a négy legnagyobb bank (Czech Savings Bank, Commercial Bank, Czechoslovak Trade Bank, Investment Bank) a végrehajtott portfóliótisztítást (a rossz besorolású hiteleket az állami tulajdonú Czech Consolidation Bank vette át) követően külföldi tulajdonba került. A válság hatására a bankok száma 1995 és 2002 között 54-ről 24-re csökkent, mely magában hordozta a bankokkal szembeni bizalom megingását is. Ahogyan az 1990 utáni első bank bukásának esete (ti. Banka Bohemia) mutatja, a bukást annak a közvéleményben való elterjedése okozta, hogy az általa nyújtott bankgaranciák mögött nem áll megfelelő fedezet. A banki bukások meghatározó része azonban nem a reputációs, hanem a hitelezési vagy egyéb területen elkövetett csalások, bennfentes információval való visszaélések miatt következtek be, illetőleg több esetben előfordult az is, hogy az adott bank olyan vállalat(ok)nak nyújtott hitelt, amely(ek) üzleti tevékenységet nem folytattak, és egyáltalán munkavállalói sem voltak. A pénzintézeti bukások okainak feltárását nehezítették a cseh bírósági rendszerben tapasztalt nehézségek: az 1995-ben bedőlt Industrial Credit Bankkal kapcsolatban tizenöt évet kellett várni az ítélet meghozataláig (Dubská, 2013). Mindezekből következethetünk arra, hogy a cseh pénzügyi felügyelés a kezdeti időszakban inkább „light touch” megközelítést követett, hiszen a banküzem több területe is felderítetlen maradt a felügyelés számára, szemben a klasszikus megközelítéssel, mely minden részletre kiterjedő felügyelést tart célravezetőnek. 2016-ot megelőzően a felügyeléssel összefüggő hiányosságok alapvetően a felügyeleti szakértők alacsony számával, a felügyelet korlátozott beavatkozási lehetőségével (pl. alacsony tőke megfelelés esetén), a leányvállalatok és anyavállalatok közötti jövedelemáramlás nem kellően szoros monitorozásával és a pénzügyi csoportok esetén alkalmazott felügyeleti keretrendszer nem megfelelő kidolgozottságával álltak összefüggésben. 2016 után ugyanakkor az említett hiányosságok jelentős részben megszűntek; hiányosság a nagykockázati kitettségekre meghatározott limitek implementálásával kapcsolatban említhető meg (IMF, 2016).

A bankszektorban meghatározó volt a külföldi tulajdon részaránya (2010-ben ez mintegy 80%-ot ért el), az említett négy legnagyobb bank az ügyfélhitelek 96%-át nyújtotta, így jelentős koncentráció is tapasztalható volt. Emellett növekvő tendenciát mutatott a nem banki pénzügyi közvetítők térnyerése is, melyek nem pénzügyi vállalatok és háztartások hitelezésében betöltött részaránya 2005-re közel 20%-ra emel-

2. ábra: A cseh pénzügyi felügyelésre ható főbb tényezők

Forrás: Saját szerkesztés

kedett. Bár a későbbiekben ezen arány a bankok növekvő versenye és az adópolitikai módosításoknak köszönhetően némileg mérséklődött, az továbbra is jelentős maradt (Tomšík, 2015). A kockázatosnak tekinthető eszközök (pl. eszközökkel fedezett érték-papírok) nem voltak meghatározók a pénzügyi intézetek portfóliójában, így a 2008-ban kitört gazdasági és pénzügyi válság pénzügyi intézetekre való hatása mérsékelt volt (Dubská, 2013). A nem banki hitelnyújtást erősítette a közösségi hitelezési formák megjelenése, melyek közül a legjelentősebb az ún. jutalomalapú (reward-based) hitelezés, ennek nagyságrendje 2015-ben elérte az 1,7 millió eurót, de a Zonky.cz 2015. évi alapítását követően a P2P-hitelezés is jelentőssé vált. A közösségi hitelezést érintő, két kiemelt kihívást Csehországban a jogi szabályozás optimális szintjének meghatározása és ezzel összefüggésben a fizetések feldolgozásával kapcsolatos nehézségek jelentik. Jelenleg a cseh jogszabályok nem tartalmazzak a közösségi hitelezésre vonatkozó specifikus rendelkezéseket, hanem annak egyes altípusaira vonatkozóan találhatók szabályok (pl.

adatvédelmi törvényben), illetőleg tőkealapú (equity-based) platform működtetése esetén az azt működtető társaságnak befektetési vállalkozásnak kell lennie, így ehhez tőkepiaci törvénynek megfelelő engedély birtoklása szükséges. A közösségi hitelezés nagyobb térnyerése várható a jövőben, melyre a Fundlift 2016. évi megjelenése is utal (CrowdfundingHub, 2016).

KÖVETKEZTETÉSEK

Mindhárom visegrádi ország különböző utat járt be a pénzügyi felügyelés és a központi banki funkciók kialakítása tekintetében, a folyamat kimenetele ugyanakkor megegyezett: a felügyeleti feladatok a központi banki funkciók mellett egy intézményen, a központi bankon belül helyezkednek el. Szlovákia és Csehország példája következtetni enged arra, hogy önmagában nem elegendő a konszolidációra, a stabilitás elérésére való törekvés, amennyiben a felügyeleti keretrendszer „gondozása”, folyamatos aktualizálása nem kap kellő hangsúlyt, a pénzügyi közvetítő rendszerben megnövekvő kockázatok miatt éppen a stabilitás elérésére irányuló törekvések sikeressége lehet kérdéses. Mélyebb önvizsgálatra ösztönözhet az a két ország esetében megfigyelhető jelenség, hogy ugyan az integrációs folyamatok egyértelműen azonosíthatóak nemzetközi szinten, mégis, az integrált működés nyújtotta előnyök teljes körű érvényesülése nem törvényszerű, annak elérése érdekében folyamatos beavatkozásra van szükség mind felügyeleti, mind pedig jegybanki részről.

Éppen ezért megfontolandó lehet ezen országokkal szorosabb felügyeleti együttműködés kialakítása annak érdekében, hogy a központi bankba integrált felügyeleti működésből eredő sajátosságok, előnyök még inkább felderítésre és kiaknázásra kerülhessenek. Szintén érdemes lehet a felmerült kockázatok felügyeleti kezelésének megosztása, mely a határon átnyúló pénzügyi szolgáltatások (pl. közösségi hitelezés) következtében rendkívül fontos valamennyi érintett ország esetében. Erre annál is inkább szükség lehet, mert tágran értelmezett régióinkban is csak az említett országokban (az Európai Unióban pedig még két országban) működik a hazaihoz hasonló központi banki-felügyeleti modell.

JEGYZETEK

¹ Jelen cikk a szerző nézeteit tartalmazza, és nem feltétlenül tükrözi a Magyar Nemzeti Bank hivatalos álláspontját.

² Az Európai Unióban az említett országokon kívül még Írországban és Litvániában működik központi bankba integrált felügyelet (Horáková–Jordan, 2013).

FELHASZNÁLT IRODALOM

CrowdfundingHub (2016): *Current State of Crowdfunding in Europe*. An Overview of the Crowdfunding Industry in More Than 25 Countries: Trends, Volumes & Regulations. CrowdfundingHub, Amsterdam, www.sbs.ox.ac.uk/sites/default/files/Entrepreneurship_Centre/Docs/OxEPR2/current-state-crowdfunding-europe-2016.pdf (Letöltés: 2017. augusztus 29.).

- Dubská, Drahomíra (2013): The Czech Banking Sector: Two Decades with the Shuttle Changes. *Statistika*, Vol. 93, No. 1, 71–81, www.czso.cz/documents/10180/20550309/180213q1_dubska.pdf/0470c17c-b6e9-41be-bb62-93737e59eafc?version=1.0 (Letöltés: 2017. augusztus 15.).
- EC (2017): *Reinforcing Integrated Supervision to Strengthen Capital Markets Union and Financial Integration in a Changing Environment*. European Commission, COM (2017) 542 final, http://ec.europa.eu/finance/docs/law/170920-communication-esas_en.pdf.
- ECB (2017): *Faraway or close? Supervisors and Central Bankers*. Speech by Ignazio Angeloni, Member of the Supervisory Board of the ECB, Halle, 2 February, www.bankingsupervision.europa.eu/press/speeches/date/2017/html/se170202_1.en.html.
- Frait, Jan – Geršl, Adam – Seidler, Jakub (2011): Credit Growth and Financial Stability in the Czech Republic. The World Bank, *Policy Research Working Paper*, No. 5771, <https://doi.org/10.1596/1813-9450-5771>.
- Gyura Gábor – Szombati Anikó (2009): Fókuszban a rendszerkockázat – A pénzügyi felügyelés új irányai itthon és külföldön. *MNB-Szemle*, december, 6–12.
- Hlavatý, Egon – Zelinka, Ivan (2003): The Origin of the National Bank of Slovakia. The Result of a Long Journey to National Sovereignty. *BIATEC Publications*, Vol. 11, No. 7, 25–30, www.nbs.sk/_img/Documents/BIATEC/BIA07_03/25_30.pdf (Letöltés: 2017. augusztus 9.).
- Horáková, Martina – Jordan, Amy (eds.) (2013): *How Countries Supervise their Banks, Insurers and Securities Market 2013*. Central Banking Publications, London.
- IMF (2002): *Financial System Stability Assessment – Slovak Republic*. IMF Country Report 02/198, International Monetary Fund, Washington, D. C., www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2002/cr02198.pdf.
- IMF (2007): *Slovak Republic: Financial System Stability Assessment Update, Including Reports on the Observance of Standards and Codes on the Following Topics: Banking Supervision and Insurance Regulation*. IMF Country Report 07/243, International Monetary Fund, Washington, D. C., www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2007/cr07243.pdf.
- IMF (2016): *Czech Republic: Article IV Consultation – Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Czech Republic*. IMF Country Report 16/213, International Monetary Fund, Washington, D. C., www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16213.pdf.
- IMF (2017): *Slovak Republic: Article IV Consultation – Press Release; Staff Report; and Informational Annex for Slovak Republic*. IMF Country Report 17/71, International Monetary Fund, Washington, D. C., www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2017/03/23/Slovak-Republic-2017-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Informational-44750.
- Kucerová, Zuzana (2010): The Impact of Financial Crisis on Financial Supervision in the EU, the USA and the Czech Republic. *Bulletin of the Transilvania University of Braşov*, Vol. 3, No. 52, 271–280, <http://webbut.unitbv.ro/bu2010/Series%20V/BULETIN%20V%20PDF/271%20Kucerova.pdf> (Letöltés: 2017. augusztus 14.).
- Lentner Csaba (2013): A bankszabályozás tudományos rendszertana és fejlődéstörténete. In: Lentner Csaba (szerk.): *Bankmenedzsment. Bankszabályozás, pénzügyi fogyasztóvédelem*. Nemzeti Közszerkesztési és Tankönyvkiadó, Budapest, 27–85.
- MNB (2013): *Az MNB pénzügyi felügyeleti funkcióinak megerősítése*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, www.mnb.hu/letoltes/felugyelet-hu.pdf.
- NBS (2003): *Financial Stability Report*. Národná Banka Slovenska, Bratislava, www.nbs.sk/_img/Documents/ZAKLNBS%5CPUBLIK%5CSFS%5CSFS2003A.PDF.
- NBS (2015): *The National Bank of Slovakia... its Tasks and Activities*. Národná Banka Slovenska, Bratislava, www.nbs.sk/_img/Documents/_Publikacie/OstatnePublik/BROZURA_NBS_GB.pdf.
- Seregdi László (2016): *A pénzügyi felügyelet közötti nemzetközi együttműködés gyakorlata, a továbbfejlesztés szükségessége és lehetséges irányai*. PhD-értekezés, Kaposvári Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, Kaposvár.
- Soltés, Michal – Stofa, Tomáš (2016): Crowdfunding – The Case of Slovakia and the Czech Republic. *Quality Innovation Prosperity*, Vol. 20, No. 2, 89–104, www.qip-journal.eu/index.php/QIP/article/download/807/693, <https://doi.org/10.12776/qip.v20i2.807>.
- Taylor, Michael – Fleming, Alex (1999): Integrated Financial Supervision. Lessons of Scandinavian Experience. *Finance and Development*, Vol. 26, No. 4, 42–45, www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/1999/12/pdf/taylor.pdf (Letöltés: 2017. december 13.).

- Tomšík, Vladimír (2015): Changes in the Czech Republic's Financial Intermediation During the last Decade. *BIS Papers*, No. 83, Bank for International Settlements, 137–142, www.bis.org/publ/bppdf/bispap83h.pdf (Letöltés: 2017. augusztus 15.).
- Tuma, Zdenek (2002): *Banking Sector Development in the Czech Republic*. Österreichische Nationalbank, Vienna, www.cnb.cz/miranda2/export/sites/www.cnb.cz/en/public/media_service/conferences/speeches/download/tuma_200212_vien.pdf (Letöltés: 2017. augusztus 16.).
- The World Bank (1994): *Slovakia – Restructuring for Recovery*. A World Bank Country Study. The World Bank, Washington, D. C., <http://documents.worldbank.org/curated/en/615841468759587882/pdf/multi0page.pdf>.

Egedy Gergely

Brexit-tárgyalások: Odüsszeia, partot érés nélkül¹

Brexit Negotiations: Odyssey, Without Reaching Safe Land

Összefoglalás

Az európai politika elmúlt két évének egyik legizgalmasabb – s egyúttal a kontinens jövője számára is kiemelkedő fontosságú – mozzanata az a tárgyalássorozat volt, amelyet Nagy-Britannia és az Európai Unió folytatott egymással a szigetország kiválásának feltételeiről. A tanulmány e tárgyalások áttekintésére vállalkozik, attól kezdve, hogy 2017 márciusában Theresa May elküldte a kilépési nyilatkozatot Brüsszelbe a lisszaboni szerződés 50. cikkelye alapján egészen a 2018. július elején tartott chequersi kormányülésig, amely lényeges vonatkozásokban szakított a kormányzat által addig képviselt „hard Brexit” koncepcióval, s egy meglehetősen „soft” változat mellett kötelezte el magát. E fordulat jelentős kormányválsághoz vezetett, hiszen a „kemény kilépés” hívei ezt nem kívánják elfogadni. Az írás befejezésének időpontjában azonban e küzdelem kimenetelét még éppúgy nem tudni, amiként azt sem, mi lesz az Európai Unió válasza. A tárgyalások története azonban önmagában is olyan téma, amelyet érdemes feldolgozni.

Kulcsszavak: Brexit, Európai Unió, tárgyalássorozat, népszavazás

Summary

The negotiations between the United Kingdom and the European Union on the conditions of the withdrawal of the UK from the EU constituted one of the most exciting events in European politics in 2017-2018. It is also evident that the outcome of these negotiations will be of crucial importance for the future of Europe. This study aims at investigating these talks which began with serving the withdrawal notice under Article 50 of the Lisbon Treaty in March 2017. The chain of events is followed until the May government reached the Chequers compromise in July 2018. This Brexit plan is seen by “hard Brexiteers” as offering the worst option and, consequently, is vehemently rejected by them, resulting in an acute political crisis. Of course, the writer at this moment cannot predict the future course of events but he is convinced that the history of the negotiations is worth analyzing.

Keywords: Brexit, European Union, Brexit negotiations, referendum

„Ha bekövetkezik a Brexit, Európa össze fog omlani. Nem élheti túl” – nyilatkozta Bernard-Henri Lévy, Franciaország egyik legtekintélyesebb filozófusa a konzervatív *The Spectator*nak 2018 májusában annak a kapcsán, hogy a Brexitről egy egyszerreplős színdarabot írt (*Last Exit Before Brexit*), amelynek ősbemutatóját júniusban Londonban, a Cadogan Hallban tartották. „Európa lelke halott, fel kell támasztani, ehhez viszont nélkülözhetetlen a britek részvétele, hiszen a szigetország mélyen beleíródott Európa DNA-jába” – döbben rá a darab főhőse. A filozófus ugyanakkor azt is kifejti: nem kell csodálkozni azon, ha egy olyan nagy nemzet, mint a brit, amely a 20. században kétszer is megmentette a kontinenst az öngyilkosságtól, hátat fordít az immár „botrányos” bürokráciának. BHL végül, meglepő módon, azt a jóslatot fogalmazza meg, hogy a Brexitre mégsem kerül sor, mert a világtörténelem fontos eseményei mindig megcáfolták a racionális számításokat (Evans, 2018). Vajon igaza van-e?

A történelem menetének kiszámíthatatlanságát illetően sok igazság van Bernard-Henri Lévy véleményében, jelenleg azonban mégis úgy tűnik, a szigetország, ha bukdácsolva is, a kilépés felé halad. Továbbra is nyitott viszont még a kérdés, noha már két év is eltelt a nevezetes referendum, 2016 júniusa óta, hogy milyen formában és milyen mélységig következik majd be a szakítás. E sorok írása 2018 júliusának első felében fejeződött be, tehát a szerző még semmiképp sem tud kiértélt elemzést nyújtani a Brexit-tárgyalások eredményeiről. A tanulmány így csak arra tesz kísérletet, hogy áttekintse e folyamat legfontosabb állomásait 2017 márciusától, a kilépési nyilatkozat benyújtásától a chequersi kormányülésen elfogadott kompromisszumos javaslatcsomagig, 2018 júliusáig, mintegy folytatólagosan azzal az elemzéssel, amelyet e sorok szerzője e folyóirat hasábjain tett közzé a referendumról (Egedy, 2016a).

AZ ELHAMARKODOTT VÁLASZTÁS

A brit kormány stratégiáját alapjaiban mindmáig Theresa May azon elhíresült kijelentése határozza meg, miszerint a „Brexit Brexitet jelent”, azaz ki kell lépni az Európai Unióból, s erről nincs helye újabb népszavazásnak. May nem sokkal miniszterelnökké választása után azt is egyértelművé tette, hogy az egységes belső piacból és a vámunióból is ki akarja léptetni Nagy-Britanniát – ha ugyanis elmarad a szakítás az EU e két kulcsintézményével, akkor tulajdonképpen okafogyottá válik a tagság felmondása. A célok pontos meghatározása azonban még a kormányzó konzervatívok berkein belül is éles vitákat keltett; ezt a látványos bizonytalanságot tükrözi, hogy May csak igen hosszú huzavona után, 2017. március 29-én „aktiválta” a lisszaboni szerződés sokat emlegetett 50. cikkelyét, amely lehetővé teszi egy tagállam kilépését az Unióból.

2017 áprilisában May arra a döntésre jutott, hogy megerősíti a törvényhozáson belüli pozícióját, s egyúttal a tervezett lépéseihez szükséges politikai legitimációt is: június 8-ra új, rendkívüli választást írt ki, noha ennek a szükségességét semmi sem indokolta (Boyle–Maidment, 2017). Tény, hogy a közvélemény-kutatások akkor még a toryk stabil fölényét jelezték. Biztosra vette tehát a sikert, azonban hatalmasat tévedett. Igaz, hogy a Munkáspártot igencsak megosztotta a „balos” Jeremy Corbyn elnökké választása 2015 szeptemberében, ám 2017 nyarára mégis sikerült a pártnak valamennyire rendeznie zilált sorait, s így a papírformát megcáfolva, számottevő mértékben növelni tudta a rá voksolók számát. Az előző, 2015-ös választás eredményeképp a Konzervatív Pártnak 17 fős többsége volt, s ezzel abszolút többséget élvezett a 650 fős alsóházban; június 8-án viszont 13 mandátumot elveszített, míg fő vetélytársa 30 (!) új képviselői helyhez jutott. A toryk így a voksok 42,4%-ával 318 mandátumhoz jutottak, a Munkáspárt pedig a szavazatok 40%-ával 262 mandátumhoz.² A Konzervatív Párt így a stabil kormányzás folytatásához külső támogatásra szorult. A kétpártrendszer által formált brit politikában nincsenek hagyományai a koalíciós kormányzásnak, May tehát – a Brexithez való viszony törésvonalát állítva a középpontba – végül az észak-írországi Demokratikus Unionista Párttal kötött „külső támogatási” megállapodást (The Telegraph, 2017). A DUP Észak-Írország legerősebb politikai párta, amely a protestáns többségre támaszkodva a Nagy-Britanniával való unió fenntartásának feltétlen híve, és a toryk főáramához hasonlóan elkötelezett a Brexit végrehajtása mellett. (Észak-Írországban a választók többsége, 56%-a a kilépés ellen szavazott.) A balul sikerült választás kimenetele természetesen May miniszterelnöki pozícióját is alaposan megrengette, de végül az a meggyőződés kerekedett felül a kormányzó pártban, hogy a kilépési tárgyalások kritikus időszakában egy „vezércsere” csak gyengítené a szigetország helyzetét (Parker, 2017).

A May-kormány mozgásterét kezdettől fogva szűkítette Skócia markáns Brexit-el-lenessége. Emlékezetes, hogy a referendumon 2016 júniusában Skóciában a szavazók többsége, 62 százaléka az EU-tagság megőrzése mellett állt ki, és a kormányzó Skót Nemzeti Párt (SNP) vezetője, Nicola Sturgeon leszögezte, hogy nem kíván kilépni sem az egységes piacból, sem pedig a vámunióból (BBC, 2016). A 2017 júniusában

rendezett választáson az SNP viszont meglepően gyengén szerepelt, ezért az Egyesült Királyságból történő kiválás terve egyelőre lekerült a napirendről, de a „kemény Brexit”-et a skót kormány következetesen elutasítja.

DAVIS ÉS BARNIER: A TÁRGYALÁSOK ELSŐ FORDULÓJA

Nagy-Britannia és az Európai Unió hivatalos tárgyalásai 2017 nyarán, egészen pontosan június 19-én indultak meg, amikor a brit delegációt vezető David Davis, a Brexit lebonyolításáért felelős miniszter (*Secretary of State for Exiting the European Union*) Brüsszelbe utazott, hogy találkozzon az EU-t képviselő francia Michel Barnier „főtárgyalóval”. Ekkor állapodtak meg abban a menetrendben, hogy négyhetente tárgyalnak Brüsszelben.³ A britek azt szerették volna, hogy a kilépés feltételeit érintő és a leendő kapcsolatokat kialakító tárgyalások párhuzamosan haladjanak, az EU azonban ragaszkodott ahhoz, hogy az első szakaszban a kiválás három kulcsfeltételéről állapodjanak meg, s a további együttműködésről csak ezt követően egyeztessenek. E három alapfeltétel a következő volt: a Nagy-Britanniában élő uniós állampolgárok, illetve az Unió államaiban élő brit állampolgárok jogi helyzetének a rendezése, a „válási összeg” mértékének a megállapítása, vagyis az EU-val szemben fennálló brit pénzügyi kötelezettségek pontos meghatározása, s végül, de egyáltalán nem utolsósorban az Írország és az Észak-Írország közötti 500 kilométeres határ ellenőrzésének (még pontosabban a fizikai határellenőrzés elkerülésének) az ügye. Úgy megszüntetni a határellenőrzést, hogy Nagy-Britannia kívül áll a vámunión, az Ír Köztársaság pedig annak részese, megoldhatatlan feladványnak tűnt – s tulajdonképpen mindvégig az is maradt.

A tárgyalások igen vontatottan indultak meg, s többnyire így is haladtak, aminek a fő okát abban láthatjuk, hogy a brit delegáció nem kapott világos és egyértelmű útmutatást arra nézve, pontosan milyen álláspontot képviseljen az egyes kérdésekben. Miért maradt ez el? Mindenekelőtt azért, mert az EU-ból való kiválásra a brit kormányzat nem volt felkészülve, hiszen valójában az egész országot meglepte a népszavazás kimenetele. Szeptemberre szinte már úgy tűnt, hogy a tárgyalások végleg zsákutcába jutnak, ezért e hónap 22-én Theresa May nagy ívű beszédre szánta el magát azzal a céllal, hogy kimozdítsa a Brexit-folyamatot a holtpontról. Fellépése színhelyéül Firenzét választotta.

MAY FIRENZEI BESZÉDE

A miniszterelnök igen nehéz feladatra vállalkozott, amikor úgy akarta európai partnereinek a jóindulatát megnyerni, hogy eközben nem fordítja maga ellen a kiválás elkötelezett híveit. John Redwood, az „euroskeptikus” toryk egyik vezéralakja úgy vélte, a miniszterelnök Firenzében a lehető legmesszebbre elment azért, hogy az EU kedvében járjon – sőt túl messzire is (Redwood, 2017). Mások viszont az időhúzás újabb kísérletét látták a beszédben, arra is utalva, hogy valójában semmi olyan nem hangzott el, amit korábban nem lehetett tudni. De először is nézzük meg, milyen fontosabb megállapítások hangzottak el Firenzében!⁴

A legfontosabbnak azt a bejelentését nevezhetjük, hogy London „körülbelül két évre szóló” átmeneti időszakot kér Brüsszeltől, arra hivatkozva, hogy a tagság megszűnésének időpontja, 2019 márciusa után a szigetországnak még további időre lesz szüksége az új kapcsolatrendszer kidolgozásához és az éles törések (*cliff edge*) elkerüléséhez. A Brexit „puha” változatával rokonszenvező Philip Hammond pénzügyminiszter szeptember 12-én már arra is utalt, hogy az „átmenet” a *status quó*ra fog épülni. A „kemény” megoldás hívei leplezetlen gyanakvással tekintettek erre, mert attól tartottak, hogy a hosszúra nyúló átmenet kiskapuként szolgálhat a Brexit elodázásához. A külügyminiszterre kinevezett, a 2016-os Brexit-kampány „frontemberének” számító Boris Johnson e tábor érzéseit szóltatta meg, amikor szeptember közepén a *Daily Telegraph*-ban, a nyomásgyakorlás szándékával, megismételte azon állítását, hogy Nagy-Britanniának heti 350 millió fontjába kerül a tagság (Rayner, 2017). Ez természetesen erős túlzás volt, angolosan fogalmazva. A Brexit-pártiak megnyugtatóására May jelezte Firenzében, hogy az átmenet „szigorúan korlátozott időtartamra” szólna, s egyértelművé tette: két év után Nagy-Britannia nem marad sem az egységes piac, sem pedig a vámunió tagja. A kétségek eloszlatására azt is kijelentette, hogy nem gondolkodik sem az Európai Gazdasági Térséghez való kapcsolódásban, a „norvég modellben” (ez az EU szabályainak elfogadása fejében biztosítana hozzáférést a közös piachoz), sem pedig egy olyan típusú szabadkereskedelmi egyezményben, amelyet az Unió nemrég Kanadával kötött.⁵

A Nagy-Britanniában élő uniós polgárok jogairól, az EU egyik kulcsfeltételéről May érdemben nem beszélt Firenzében, kijelentette viszont, hogy az uniós polgárok az átmenet periódusában is jöhetnek majd, sőt, köszöni hozzájárulásukat az ország prosperálásához. Ekkor azonban már „regisztrálni” fogják őket az új bevándorlási rendszerre való áttérés jegyében, tette hozzá. Guy Verhofstadt az Európai Parlament képviselőjében a beszéd után sietett jelezni: egy ilyen mechanizmus bevezetése elfogadhatatlan (Kentish, 2017). (Több lépés és gesztus is utalt arra, hogy az Unió parlamentje a Brexit ügyében a Bizottságnál is keményebb álláspontot foglal el.)

A beszéd fontos eleme volt a miniszterelnök azon kijelentése, miszerint biztosítani fogja, hogy a brit bíróságok ítéleteikben az Európai Bíróság döntéseit is figyelembe vehessék az uniós munkavállalók ügyeiben. Ezzel félreérthetetlenül jelezte, hogy a brit bíróságok elsőbbsége fennmaradna. A gond ezzel csak az volt, hogy az EU már többször kinyilvánította, ragaszkodik ahhoz, hogy állampolgárainak ügyeiben a saját bíróságát illesse meg a szupremácia. London szerint viszont a brit bíróságok függetlenségét nem kell féltetni, hiszen ezek – a 2017 novemberében Budapestre látogató Lord Callanan szavait idézve – „nem arról híresek, hogy emberi jogokat sértenének, ezért nevetséges lenne, hogy az EB felülyelje őket” (Márton, 2017).

A firenzei beszédet megelőző napok legtöbbet taglalt kérdése a pénzügyi elszámolásoké volt. May biztosította európai partnereit arról, eleget fog tenni kötelezettségeinek, vagyis Nagy-Britannia kilépése miatt egyetlen tagállamnak sem kell majd többet fizetnie az uniós költségvetésbe, s egyetlen tag sem kap a tervezettnél kevesebb fejlesztési forrást a 2020-ig tartó uniós költségvetési periódus végéig. A *Financial Times* még a beszéd előtt közzétette, hogy értesülései szerint a brit kormány 20 milliárd eurót kíván

felajánlani „válási összegként”. Brüsszel viszont lényegesen nagyobb, 60 milliárd euró körüli befizetést várt el a szigetországtól. A várakozásoknak megfelelően May összegeket nem nevezett meg, de annyit jelzett, hogy az EU igényei „eltűztek”.

A magyar sajtóban sokáig igen kevés szó esett a harmadik sarkalatos kérdésről, az Észak-Írország és az Ír Köztársaság között húzódó határról. Ne felejtjük el: az ír állam és a kettéosztott ír nemzet számára nem pusztán gazdasági, hanem politikai szempontból is kulcsjelentőségű, hogy a szigetet ne vágja ketté egy „kemény határ”. A határkérdés feszegetése ráadásul az 1998-as „nagypénteki egyezményrel” elindított északír békefolyamatot is veszélyezteteti, hiszen ez *expressis verbis* kimondta, hogy a szigeten nem létesülhet „kemény határ”. Ezért korábbi állásfoglalásaival összhangban May Firenzében megismételte, hogy semmilyen fizikai akadályokat nem kívánnak a határon emelni. Brüsszel viszont egyértelművé tette, hogy ragaszkodik az Unió határainak szigorú védelméhez, és dublini látogatása során Michel Barnier is elengedhetetlennek nevezte a vámvizsgálatok megtartását, ha Nagy-Britannia elhagyja a vámuniót (Campbell, 2017). A dilemma megoldásáról May ekkor még semmi konkrétumot nem mondott.

A miniszterelnök addig következetesen azt hangoztatta, hogy Nagy-Britanniának jobb, ha egyáltalán nem köt megállapodást a kilépés utáni kapcsolatokra nézve, mint ha egy rossz megállapodásba menne bele. E véleményét a beszédét követő sajtókonferencián sem vonta vissza, mégis állítható, hogy Firenzében ennek az ellenkezőjét sugallta, annak a felismerését, hogy ez nem jó üzenet, nem jó stratégia (The Guardian, 2017). E „puhulásban” nyilván közrejátszott a toryk gyenge választási eredménye: a kormány nem kapott felhatalmazást az igazán „kemény” kilépésre.

2017. DECEMBER 8: AZ ELSŐ SZAKASZ LEZÁRÁSA

A tárgyalások azonban érdemben októbertől sem gyorsultak fel; a politikai elemzőknek joggal támadt az a benyomásuk, hogy a két oldal képviselői elbeszélnek egymás mellett. Az Európai Unió 27 tagállamának vezetői ezért 2017. októberi csúcstalálkozójukon úgy találták, hogy „megfelelő előrehaladás” hiányában még nincsenek meg a feltételei a továbblépésnek, vagyis a második forduló megkezdésének, amely már az új kapcsolatokról szólna.⁶ David Davis november közepén a BBC-nek azt állította, hogy London számos „kreatív kompromisszumot” is javasolt a tárgyalásokon, de az EU e kompromisszumkészséget „nem mindig viszonzza” (BBC, 2017b).

December elejére végül mégis körvonalazódott egy megállapodás, amelyet 4-én Jean-Claude Juncker, a Bizottság elnöke és Theresa May írt volna alá. E napon a két politikus együtt ebédelt Brüsszelben, és már lényegében meg is született az alku, amikor a May-kormányt kívülről támogató Demokratikus Unionista Párt vezetője, Arlene Foster közbeszólt: felháborodottan megüzenve, hogy semmiképp sem fogad el egy olyan megoldást, miszerint Észak-Írországra Nagy-Britannia kilépése után akárcsak átmenetileg is vonatkoznának az EU vámuniójának a szabályai (BBC, 2017c).⁷ Ez az ötlet, noha még igencsak kidolgozatlan formában, szerepelt ugyanis a szakértők által előterjesztett megállapodási tervezetben, kereskedelempolitikai tekintetben *de facto* elszakítva Észak-Írországot az ország másik három alkotóelemétől.

A DUP leszögezte, hogy ezt semmiképp sem fogadja el. Foster egy napig szoba sem akart állni Mayjel...

A tárgyalási folyamat egy pillanatra megfeneklett; az áttörés szinte az utolsó pillanatokban következett be, december 8-ra. Hogy minek köszönhetően? A megállapodást végül is az biztosította, hogy a kudarc sem Londonnak, sem Brüsszelnek nem állt érdekében. De nézzük meg közelebbről is, hogy miként is állapodtak meg a már említett három fő kérdésben.

Ami a Nagy-Britanniában élő és dolgozó, mintegy hárommillió EU-s polgár jogait illeti, a brit kormány már 2017 júniusában nyilvánosságra hozta a helyzetük rendezésére vonatkozó javaslatát (Peter, 2017). Ez arra épült, hogy azok az uniós polgárok, akik – egy később kijelölendő határnapiig – legalább öt éve folyamatosan a szigetországbán tartózkodnak, ún. „letelepedett státuszt” (*settled status*) nyernek, s ez minden szociális kérdésben, az egészségügyi ellátástól az oktatáson át a nyugdíjig, a brit állampolgárokéval teljesen megegyező jogokat biztosít számukra. Novemberben a Brexit-ügyi minisztérium további részleteket is közzétett az uniós polgárok – és Brüsszel – megnyugtására, hangsúlyozva, hogy a letelepedett státusz intézésére „bőven lesz idő”, s a tisztviselők nem fognak belekötni „technikai apróságokba”. A Belügyminisztérium decemberi állásfoglalása szerint az uniós polgárok „pár perc alatt” regisztráltathatják magukat, s az eljárás összege nem fogja meghaladni a brit útlevélért elkért illetéket.⁸

Az állampolgárság ügyében a legélesebb nézeteltérés az Európai Bíróság jogköréhez kapcsolódott, a brit álláspont ugyanis kezdettől fogva az volt, hogy a kilépés után az EU-s polgárok ügyeiben is a brit bíróságok lesznek az illetékesek. A kompromisszum jegyében London csak odáig kívánt elmenni, hogy figyelembe veszik majd az EB állásfoglalásait. Decemberben az EU engedett ebben többet – beírta a „figyelembevétel” ígéretével (Zalan, 2017).

A „válási összeg” kérdésében viszont a britek lényegében kapituláltak, noha Boris Johnson sajtónyilatkozatai korábban ennek az ellenkezőjét sugallták. Emlékeztet, hogy London eredetileg a kiválás után egy pennyt sem kívánt fizetni, s később is csak a töredékét ajánlotta annak, amit az EU kért. Pontos összeget decemberben sem határoztak meg ugyan, de az értesülések szerint várhatóan 45-50 milliárd euró körüli nagyságrendről lehet szó. London ezenfelül vállalta, hogy a 2020-ig tartó hétéves költségvetési ciklusban mindent fizetni fog – tiszteletben tartja tehát minden korábban vállalt kötelezettségét. Még az EU-alkalmazottak nyugdíjához is hozzájárul... May annyit tudott elérni, hogy ne a szigetországnak kelljen állnia az uniós ügynökségek elköltöztetésének a költségeit.

A legnehezebb kérdésben, Észak-Írországéban a May-kormány nagyobb sikert ért el, már amennyiben sikernek tekinthető az, hogy jellegzetes brit kompromisszumra jutottak, és elhalasztották a döntést. Arról a zátonyról, amelyre december 4-én futottak, úgy evickéltek le, hogy a két fél által elfogadott közös jelentés (*Joint Report*) három lehetséges opciót vázolt fel. Az első az volt, hogy a határkérdést az EU és az Egyesült Királyság közötti későbbi kereskedelmi egyezmény keretében oldják majd meg. Ha ez nem sikerül, akkor specifikus technológiai megoldásokhoz fordulnak a határellenőrzés elkerülésére, s csak ha ez sem bizonyul járhatónak, akkor kerülne elő az ún. „back-

stop” megoldás, amelynek alapján Nagy-Britannia vállalja, hogy saját vámszabályait az EU szabályozásához igazítja (EC, 2017). A szövegezésből, a *Joint Report* 49. paragrafusából nem derül ki egyértelműen, hogy az „igazodás” az Egyesült Királyság egészére vagy csak Észak-Írországra vonatkozna. „Az Egyesült Királyság maximálisan igazodni fog a belső piac és a vámunió azon szabályaihoz, amelyek, jelenleg vagy a jövőben, fenntartják az Észak és Dél közötti együttműködést, a sziget egészére kiterjedően, és megvédve az 1998-as egyezményt” (EC, 2017). Ez tehát konkrét ígéretet jelentett a „kemény határ” elkerülésére, az unionista-konzervatív aggályokra tekintettel viszont az 50. paragrafus azt is leszögezte: az Egyesült Királyságon belül nem lesznek kereskedelmi határok. Hacsak nem marad az Egyesült Királyság egésze a vámunióban, a két cél között nyilvánvaló ellentmondás van – joggal jegyezte meg az északír Szociáldemokrata Munkáspárt (SDLP) egykori vezetője még 1998-ban, hogy az északír politikában „kollektív kétértelműségeket” (*collective ambiguities*) találni (Gilmore, 2017:3). Ekkorra már egyre többen jutottak arra a következtetésre, hogy a Brexit ügye valójában az északír határ sorsán fog állni vagy bukni. A torykat a parlamentben támogató DUP így is nehezen ment bele e formulába, s ellenállásában maximálisan számíthat(ott) a Konzervatív Párt Brexit-ellenes szárnyára. Ők valamennyien Észak-Írország ügyében olyan „vörös vonalat” látnak, amelyet a tárgyalásokon London semmiképp sem léphet át.⁹

A december 8-ra megszületett megegyezést jóváhagyásra az EU állam- és kormányfőinek december 14–15-én rendezett csúcsertekezlete elé terjesztették. Ezen már csak formalitás volt, hogy zöld utat adjanak a kilépési tárgyalások második szakaszának, megállapítva, hogy „megfelelő haladást” (*sufficient progress*) értek el (EP, 2017). Donald Tusk gratulált Theresa Maynek, de a meglehetősen „elnagyolt” megállapodásban, mint láttuk, valójában több rejtett aknát sem hatástalanítottak.

HADÜZENET ÉSZAK-ÍRORSZÁG ÜGYÉBEN?

Az Európai Tanács határozata, amely „továbbengedte” a kilépési tárgyalásokat, azt is jelezte, hogy a 27-ek készek megkezdni – a britek kérésére – az „átmeneti időszakról” szóló tárgyalásokat, de csak szigorú feltételekkel. 2018. január 29-én az Európai Tanács részletes „tárgyalási irányelveket” (*negotiating directives*) adott ki az „átmeneti időszakkal” kapcsolatos elképzeléseiről. Leszögezte, hogy az Egyesült Királyságnak e periódusban is alkalmaznia kell majd a közösségi jogot (*acquis*), amelynek az alakításába viszont már nem szólhat bele. Az átmenet két éve alatt természetesen Nagy-Britannia az egységes piacot és a vámuniót sem hagyhatja el. Az is megfogalmazódott, hogy a folytatás feltételeként a decemberi megállapodásban foglaltakat „pontos jogi formába kell önteni, a lehető leggyorsabban” (EC, 2018b).¹⁰ A határozat megismételte, amit Michel Barnier és Donald Tusk már korábban is sűrűn hangoztatott: egyszerre kilépni és bent maradni nem lehet, vagyis a britek nem folytathatják a „cherry picking” politikáját, nem mazsolázhathatják ki az integráció előnyeit a velük járó kötelezettségek nélkül. Az utolsó, a 22. pont pedig azt állapította meg, hogy az „átmeneti időszak” nem tarthat tovább, mint 2020 december 31.; elvetette tehát a britek azon kérését, hogy – 2019. márciusi kezdéssel számolva – 24 hónapig, 2021. március végéig tartson (EC, 2018b).¹¹

A második szakasz első tárgyalási fordulójára 2018 februárjának első felében került sor, s a napirend első pontjaként az „átmeneti időszak” részleteinek a kidolgozása szerepelt. Brüsszel sürgette Londont, mert álláspontja szerint a kilépést szabályozó megállapodásnak októberre, az EU akkor esedékes csúcstalálkozójára mindenképp el kellene készülnie, hogy a tagállamok parlamentjeinek – s nem utolsósorban a westminsteri törvényhozásnak – legyen elégséges ideje a ratifikációhoz. Február 28-án az Európai Tanács nyilvánosságra hozta a Nagy-Britannia kiválását szabályozó egyezmény általa javasolt szövegváltozatát (*Draft Withdrawal Agreement*). A dokumentum külön kiegészítést tartalmazott Észak-Írországra nézve, sürgetve, hogy egy „közös szabályozási térséget” (Common Regulatory Area) hozzanak létre az ír szigeten. Ez kimondta, hogy Észak-Írország területét az EU vámterületének kell tekinteni (EC, 2018c).¹² A 2017 decemberében még függőben hagyott kérdést, az EU-vámokhoz való igazodást tehát úgy oldotta meg, hogy Észak-Írországra szűkítette és konkretizálta az EU-val közös vámterületet (Skoutaris, 2018).

Az EU javaslatát Londonban egyenesen hadüzenetként értékelték, s nem is alaptalanul. Egy olyan megoldás, amely éles határt húz Nagy-Britannián belül, valahol az Ír-tengeren, nyilvánvalóan elfogadhatatlan a királyság egységéért felelős kormány számára. „Nincs olyan brit miniszterelnök, aki ilyet valaha is elfogadna” – jelentette ki May a parlamentben (BBC, 2018f). Az északír határ megoldatlansága így továbbra is lassította, sőt blokkolta a haladást. Érdemes megjegyezni, hogy a Munkáspárt eközben – részben épp Észak-Írországra tekintettel – szakított korábbi álláspontjával, és február 26-án Coventryben mondott beszédében Jeremy Corbyn már azt javasolta, hogy az egész ország maradjon bent a vámunióban (Labour, 2018). Az ismét csak zsákutcával fenyegető helyzet Theresa Mayt arra sarkallta, hogy újabb nagy ívű Brexit-beszédben foglalja össze kormányának álláspontját.

MAY BESZÉDE A MANSION HOUSE-BAN

Március 2-án a londoni Mansion House-ban a miniszterelnök új hangot ütött meg, amikor kijelentette, hogy ideje szembenézni a Brexit-döntés „kemény tényeivel”, és elismerte, hogy a kilépés után nehezebb lesz egymás piacaihoz hozzáférni.¹³ Igyekezett cáfolni azt a gyakorta felhozott vádat, miszerint a kormánya nincs tisztában saját céljaival, s határozottan kijelentette: „Tudjuk, mit akarunk”. Erről azonban nem sikerült igazán meggyőznie a közvéleményt. Alapvető célkitűzéseit May nem adta fel. Nem mondott le a „kemény Brexitről”. Ismét elhangzott, hogy a kétévesre tervezett átmeneti időszak után Nagy-Britannia kilép az egységes piacról és a vámunióból. Újra elvetette az Észak-Írország gazdasági elszakításával fenyegető javaslatot, és hozzátette: „Mi nem tesszük keménnyé a határt, s ha az EU erre mégis rákényszeríti Írországot, az nem a mi döntésünk”.

May ezúttal két indítványt is tett – jegyezzük meg, csírájában mindkettő szerepelt már a december 8-án elfogadott *Joint Report*-ban. Az egyik az ún. „vámpartnerség” (*customs partnership*), amelynek keretében a brit hatóságok „tükröznek” az EU szabályait, mintha Nagy-Britannia az Unió „vámügynöke” volna. Vagyis a britek beszédnek az

EU-n kívülről érkező import után az EU javára az érvényes uniós vámtételt, a brit cégek pedig ezt visszaigényelhetnék, ha a brit vám alacsonyabb, s az árucikk nem hagyja el a szigetországot. A másik szóba hozott megoldás egy „áramvonalasított” (*streamlined*) vámügyi megállapodás, amely a kis és közepes méretű kereskedelmi cégeket mentesítené az ellenőrzés alól, és a legújabb technológia alkalmazásával egyszerűsítene a határellenőrzést. Ezen elképzelésekről nyilván lehetett vitatkozni, a fő probléma azonban az volt velük, hogy Brüsszel már 2017-ben nemet mondott rájuk. A beszédben újdonságnak számított Maynek az a bejelentése, miszerint a szigetország szeretne továbbra is „társult tag” maradni az EU egyes speciális hatóságaiban, s ezekben kész lenne elfogadni az EU jogának az érvényesülését, sőt, a fenntartásukhoz anyagilag is hozzájárulna. (Konkrétan a gyógyszeripar, a vegyipar és a repülés szabályozó hatóságait említette, az Európai Atomenergia Közösséggel együtt.)

A „RÉSZLEGES EGYEZMÉNY” ÉS A BRIT JAVASLATOK

Mi volt Brüsszel válasza May beszédére? Március 7-én Tusk nyilvánosságra hozta a Brexit utáni brit–EU kapcsolatokra vonatkozó uniós tervezet irányelveit. Sajtóértekezletén – szinte „temetési hangnemet” ütve meg – világossá tette, hogy Brüsszel kevesli az engedményeket, és sokallja azt, amit London kér. May beszédére reflektálva Tusk kijelentette: a szigetország nem számíthat többre, mint egy olyan típusú szabadkereskedelmi egyezményre, amelyet az EU Kanadával kötött – s amelyet London már többször elutasított. Nagy-Britannia nem kaphatja meg Norvégia jogait Kanada kötelezettségeivel, hangzott el (EC, 2018a).

A 2018. március 13. és 19. között lezajlott újabb tárgyalási forduló nyomán a két delegáció 19-én megállapodott egy „részleges egyezményben”, amely azt kívánta tükrözni, hogy meddig jutottak el az egyezkedésben (*Partial agreement between the EU and the UK negotiators on text for the Withdrawal Agreement*). A szövegben zöld színnel sáfrányozták be azon pontokat, amelyekben a felek lényegében már egyetértésre jutottak: idetartoztak az uniós polgárok szigetországi (s az EU-ban élő britek) jogai, a pénzügyi rendezés és az átmeneti időszak feltételei (EC, 2018d). Az északír határra vonatkozó mondatok azonban nem kaptak zöld színt: a végső rendezés továbbra is váratott magára. A dokumentum azt az ígéretet foglalta magában a britek részéről, hogy a „*backstop*” megoldás valamilyen formáját elfogadják majd, amíg más, jobb megoldás nem lesz a fizikai határellenőrzés elkerülésére (EC, 2018d). A megállapodástervezet valójában meglehetősen szűk mozgásteret hagyott Nagy-Britanniának – ha csak az nem mond le a „kemény Brexitről”.

2018. március 29-én, pontosan egy évvel a következő március végén esedékes kilépés előtt, May „országjáró körutat” tett, egyetlen nap alatt érintve országának mind a négy alkotóelemét, Angliát, Skóciát, Walest és Észak-Írországot. A túra üzenete az volt, amint azt a BBC-nek a miniszterelnök meg is fogalmazta, hogy az Egyesült Királyság az EU-tagsága megszűnése után is egységes állam marad. Arra is utalt, főként a skót vádakat cáfolandó, hogy egyáltalán nem készül a korábban a devolúció során „átengedett” hatáskörök Londonba történő újjalagos centralizálására (BBC, 2018e).¹⁴

Áprilisban és májusban egy-egy újabb forduló következett a Brexit-tárgyalásokon, az északír határ ügyében azonban továbbra sem mutatkozott érdemi előrelépés. Olyannyira nem, hogy a Bloomberg hírügynökség május első napjaiban már arról írt, hogy – a februári és márciusi biztató eredmények ellenére – ismét reális veszélynek látszik, hogy Nagy-Britannia megállapodás nélkül lép majd ki az Unióból. Barnier maga is a válási tárgyalások kudarcba fulladásának veszélyét emlegetve próbált fokozódó nyomást gyakorolni Londonra, hogy engedjen Észak-Írország ügyében.

A „HARD BREXIT”-TÁBOR SZERVEZKEDÉSE

A May által felkarolt, s Philip Hammond pénzügyminiszter által is támogatott „vám-partnerségi” elképzelést a konzervatívok kemény Brexit-párti tábora élesen támadta. (Tegyük hozzá: ez a megoldás egyrészt nehézkes és drága árukövetési rendszert igényelne, másrészt pedig nem jelentene radikális szakítást az EU-val. Ezért ők inkább az „áramvonalasított” vámszabályozási megoldást pártolták, amely a „maximális könnyítés” elvének jegyében a modern technológia segítségével kívánta minimalizálni, ha nem is teljesen megszüntetni a határellenőrzést.) A European Research Group nevű, Jacob Rees-Mogg vezette erősen EU-ellenes csoport tagjai május elején harmincoldalas levélben követelték a kormányfőtől a vámuniós partnerség gondolatának elvetését, azzal érvelve, hogy ez megakadályozná az országot abban, hogy bilaterális alapon kereskedelmi megállapodásokat kössön más államokkal (Rayner–Hope, 2018). Boris Johnson még ennél is tovább ment, amikor a *Daily Mail*-nek kijelentette: a vámpartnerség „örült rendszert” alakítana ki, amely meghíúsítaná a Brexitre szavazó többség azon óhaját, hogy az ország végre „visszavegye az ellenőrzést” saját ügyei felett (Merrick, 2018). Ezt nehéz volt másként értékelni, mint nyílt támadást a miniszterelnök ellen. Május 20-án Johnson elutasította bármiféle „back-stop” vámszabályozási megoldás alkalmazását, bár formálisan ezt az üzenetét úgy csomagolta be, hogy nem tételezi fel Mayról kormányzata eredeti céljainak az elárulását (Stewart, 2018).

A belpolitikai vitát tovább éllezte, hogy a kilépési törvénytervezetet ugyancsak véleményező Lordok Háza több olyan módosítást is indítványozott, amely szemben állt a May-kormány elképzeléseivel, köztük azt is, hogy az Alsóházaknak több beleszólási jogot (*meaningful vote*) kell adni a végső kiválási egyezmény ügyében. A Lordok Háza ugyanis úgy döntött, hogy amennyiben az Alsóház leszavazza a kormányt a végső Brexit-megállapodás ügyében, akkor a képviselőknek legyen joguk visszaküldeni a miniszterelnököt a tárgyalóasztalhoz (Financial Times, 2018). May csak úgy kerülte el a súlyos presztízsvesztést jelentő vereséget, hogy különféle ígéretekkel leszerelte a javaslatot támogató rebellis torykat. A lordok azt is indítványozták, hogy Nagy-Britannia az EU-tagság megszűnése után is maradjon benne az Európai Gazdasági Térségben, de Maynek ez ügyben is sikerült elvetetnie a Lordok Házának javaslatait.¹⁵ Június 20-ra befejeződött a brit EU-tagság visszavonásáról és az uniós eredetű jogszabályoknak a brit jogrendszerbe történő átvételéről intézkedő tör-

vény parlamenti vitája, miután mindkét ház elfogadta azt (BBC, 2018d). A törvényt II. Erzsébet szentesítette is.

A BRIT KÖZVÉLEMÉNY A BREXITRŐL

A szigetország politikai megosztottsága változatlanul fennmaradt: a különféle közvélemény-kutatások döntő többsége azt mutatta, hogy a Brexit melletti és elleni tábor lényegében fej fej mellett haladt, noha a brit polgárok a korábbiaknál már jóval több információval rendelkeztek az EU-tagság felmondásának potenciális előnyeiről és hátrányairól.¹⁶ (Ehhez tegyük hozzá: még a Brexit-ellenesek sem mind mondják azt, hogy a már megindított folyamatot le kell állítani – talán azért, mert úgy gondolják, a demokrácia ezt kívánja. A sokféle adat értelmezésében tehát nagyfokú körültekintést kell tanúsítani!) A számtalan közvélemény-kutatás közül e helyütt csak kettőt emelünk ki. E kettő során a referendum óta minden hónapban feltették ugyanazt a kérdést, és Sir John Curtice, a Strathclyde Egyetem politikatudományi professzora alapos elemzésben foglalta össze az eredményeket (Curtice, 2018).

Az egyik közvélemény-kutató cég, az Opinium végig azt kérdezte, hogy a megkérdezettek minek adják az elsőbbséget: az egységes piacban maradásnak, még azon az áron is, hogy ezzel együtt el kell fogadniuk a munkaerő szabad áramlását is, vagy fordítva, annak, hogy a munkaerő szabad áramlását az egységes piacból való kilépés árán is korlátozzák. Meggyőző többség egyik oldalon sem mutatkozott, de a Brexit-ellenes tábor valamelyest megerősödött: míg 2017. január–márciusában 39 százalék adott prioritást annak, hogy korlátozzák a munkaerő szabad mozgását, s csak 34 százalék az egységes piaci tagság fenntartásának, 2018. május–júniusban az utóbbi opciót választotta 39 százalék, s csak 35 százalék a másikat. (A többiek „nem tudom”-mal válaszoltak).

Az ORB cég azt a kérdést tette fel, hogy mi a fontosabb: a bevándorlás korlátozása vagy a szabadkereskedelem. E kutatásban a Brexit hívei megőrizték többségüket. 2016 novembere és 2017 februárja között 45 százalék értett egyet azzal, hogy a bevándorlás korlátozása fontosabb az EU-val való akadálytalan kereskedelemnél, s az ellenkező véleményt csak 40 százalék képviselte, és 2018. május–júniusban 44:42 százalékos arányban még mindig ők vezettek. A különbség azonban, akárcsak az Opinium-felmérés esetében, ismét csak igen csekély, megalapozva azt a konklúziót, miszerint a brit társadalom változatlanul mélyen megosztott az EU-hoz való viszony tekintetében. Effajta patthelyzetben igen nehéz értelmezni, mi is a „nép akarata” Brexit-ügyben (Curtice, 2018).

AZ EU JÚNIUSI CSÚCSÉRTEKEZLETE ÉS CHEQUERS

A vázolt előzmények fényében igazából aligha meglepő, hogy a 2018. június 28–29-ére összehívott EU-csúcsértekezleten nem történt igazi előrelépés a Brexit ügyében, amelyet amúgy is háttérbe szorított a migráció témája. A kiadott zárónyilatkozat elismerte, hogy a megállapodás jogi megszövegezésében volt némi haladás, ám rámutatott arra,

hogy az északi határ kérdésében „semmilyen érdemi haladás” nem történt.¹⁷ S ez áll Gibraltár ügyére is; ez utóbbiban a spanyol kormány *de facto* vétőjogot tulajdonít magának.¹⁸ A Bizottság elnöke, Donald Tusk „*last call*”-t, „utolsó felszólítást” intézett Londonhoz, hogy „szedje össze” magát, ha a következő, 2018 októberében esedékes csúcstalálkozóig megállapodást kíván kötni az EU-val kialakítandó új kapcsolatairól. Az EU-csúcs kommunikációjának utolsó, 4. pontja arra az eshetőségre is felhívta a tagállamok figyelmét, hogy Nagy-Britannia esetleg mégis mindenféle megegyezés nélkül „zuhan ki” az Unióból.

Az idő szorított tehát, s a Brüsszel elé terjesztendő, immár végsőnek szánt javaslatot kidolgozó kormányulást May július 6-ra, a nyári miniszterelnöki rezidenciára, Chequersbe hívta össze. A maratoni hosszúságú, tizenkét órás ülésen egy olyan javaslatcsomagot fogadtak el, amely sokakat megdöbbszentett: a „kemény Brexitet” addig következetesen felkaroló May jelentős mértékben „megpuhult” az EU irányában. A javaslatok lényege, egészen röviden, a következő:¹⁹ London – a „súrlódásmentes” (*frictionless*) kereskedelmi kapcsolatok érdekében – szabadkereskedelmi térséget javasolt, de ez csak az ipari és a mezőgazdasági árukra vonatkozna, a szolgáltatásokra nem; a két fél „*common rule book*”, vagyis „közös szabálygyűjtemény” alapján kereskedne egymással. A terv azzal számol, hogy Nagy-Britannia és az EU – fokozatosan – egy „kombinált [egyesített] vámtérséget” (*combined customs territory*) alakít ki, amelyben szükségtelenné válik a határellenőrzés, s ez megoldást jelenthet az északi–ír határ ügyére is. Azon importárúkra, amelyeket a brit piacra szántak, a szigetország a saját maga által megszabott vámokat alkalmazhatja, azok esetében pedig, amelyeknek végcélja az EU, az utóbbi javára szedik be a britek a Brüsszel által megszabott vámokat. A kormányulésről kiadott közlemény kiemelte, hogy a brit parlament szuverén módon dönthet arról, mit fogad el közös szabályként, és azt a véleményét is kifejezte, hogy ez a megoldás nem akadályozza meg Nagy-Britanniát az EU-n kívüli országokkal való egyezmények kötésében. A szolgáltatások tekintetében elismerte, hogy a két fél nem fog egymás piacaihoz a korábbi mértékben és szinten hozzáférni – ez különösen a Cityt, jelenleg is a világ egyik legnagyobb pénzügyi szolgáltató központját érinti. A munkaerő szabad mozgásának elvben véget vetnek, de egy ún. „mobilitási keretegyezmény” (*mobility framework*) biztosítani fogja, hogy a brit és az EU-s polgárok zavartalanul utazhassanak, tanulhassanak és akár dolgozhassanak is egymás országaiban, ha állást kínálnak nekik.

A chequersi kompromisszum, amelyet a rá következő héten részletesen kidolgozott Fehér Könyvben foglaltak össze, taktikai értelemben mindenképp siker volt May számára, hiszen a kabinet tagjait fel tudta sorakoztatni maga mögött – és nem utolsósorban megoldást kínált az északi határ dilemmájára. A „hard Brexit” táborának egyik kulcsembere, a jelenleg a környezetvédelmi miniszter posztját betöltő Michael Gove is kiállt May mellett, úgy foglalva állást, hogy bár nem szívesen megy bele az engedményekbe, „realistának” tartja a brit javaslatot. Ezt Gove „nagyvonalúnak” nevezte, jelezve, hogy ha Brüsszel mégis elutasítja, akkor Nagy-Britanniának késznek kell lennie a megállapodás nélküli távozásra is (Sandle, 2018). Mások viszont még ilyen fenntartásokkal sem fogadták el a Brexit „felpuhulását”, s a kabinetnek a patinás

chequersi kastélyban még látszólag megőrzött egysége látványosan felbomlott. Június 9-én a kilépési tárgyalásokat kezdettől fogva vezető David Davis bejelentette lemondását; ezt azzal indokolta, hogy May „túl sokat túl könnyedén” adott fel (BBC, 2018a). A lemondólevelében kiemelte: az elfogadott politikai irány egyre inkább valószínű lenne teszi, hogy az Egyesült Királyság ténylegesen el tudja hagyni az egységes piacot és a vámuniót, s meghátrálása csak újabb és újabb brüsszeli követelésekhez vezet majd. Követte őt Boris Johnson is, aki már régóta bírálta a kormány irányvonalát, és a chequersi kormányúléson is arról beszélt, az előterjesztett megoldás Nagy-Britanniát az EU „vazallusává” teszi. Jacob Rees-Mogg, akire e körből többen is May kíváncsian utódjaként tekintenek, kijelentette, hogy a Chequersben előterjesztett megoldás még annál is rosszabb lenne, mint ha az ország bármifajta megállapodás nélkül hagyná el az Uniót (BBC, 2018b). A „kemény Brexit” hívei nem is remélt támogatást kaptak Trump amerikai elnöktől, aki július közepén tett nagy-britanniai látogatása kapcsán nyíltan és kendőzetlenül kijelentette a *Sun* című jobboldali bulvárlapnak, hogy nem tetszik neki a chequersi kompromisszum, és ha May kitart emellett, nemigen számíthat arra, hogy az USA előnyös kétoldalú kereskedelmi egyezményt köt vele (BBC, 2018c).²⁰

KONKLÚZIÓK HELYETT

David Davis „Brexit-ügyi” miniszter egy ízben a holdra szállás nehézségéhez és bonyolultságához hasonlította a kilépés lebonyolítását – s igaza volt (BBC, 2017a). A Brexit-tárgyalások második fordulójának a végére May igencsak nehéz helyzetbe került, hiszen nemcsak saját korábbi prioritásain kényszerült változtatni, hanem pártjának egy jelentékeny része is szembefordult vele, miközben kevésbé valószínű, hogy az EU további engedmények kicsikarása nélkül elfogadja a chequersi javaslatokat. 2018 júliusának közepén azonban ennél többet mondani már a jóslás kategóriájába esne, amire e sorok szerzője történészként sem vállalkozik. Annyi viszont nyugodtan megfogalmazható a történetek fényében, hogy az Unió jól érzékelhetően azt a felfogást vallja, hogy Nagy-Britannia kilépése nem lehet sikertörténet, hiszen ha a britek jól járnak – esetleg tényleg kimazsolázzák a közös piac előnyeit kötelezettségeik minimalizálásával –, az komoly fenyegetés lenne a szupranacionális „európai projekt” sorsa szempontjából. Egyszerűen fogalmazva: a brit példa ragadós lehet, ennek a kockázatát tehát nem akarják vállalni. Más kérdés, hogy vonzó-e a Brüsszel által felkarolt szupranacionális projekt, s mit tartogat hosszabb távon...

„Maradjatok!” – kérleli a briteket BHL színdarabjának főhőse az első világháború kirobbanásával és a délszláv háborúval egyaránt asszociált városban, Szarajevóban, miközben azt sem tagadja, hogy az Unió Európája kisszerűségből és gyávaságból szakított saját örökségével és ideáljaival. Még várunk kell, hogy megtudjuk, milyen következményekkel jár majd a 2016 júniusában elindított folyamat Európa számára...

JEGYZETEK

- ¹ A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosító számú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgáltat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett Ludovika Kutatócsoport keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.
- ² 2017-es választási eredmények: www.bbc.co.uk/news/election/2017/results.
- ³ Article 50 Negotiations with the United Kingdom: Joint Press Conference by Michel Barnier, and David Davis, <http://ec.europa.eu/avservices/video/player.cfm?ref=1140380>.
- ⁴ A teljes beszédet lásd GOV.UK, 2017.
- ⁵ A Nagy-Britannia számára választható lehetséges kereskedelempolitikai modellekhez részletesebben lásd Losoncz, 2017:88–102. A szigetország külkapcsolatainak új irányaihoz lásd Gálik, 2016. Az „angloszféra” lehetséges szerepéhez lásd Egedy, 2016b.
- ⁶ European Council, 19-20/10/2017, Art. 50, Conclusions, www.consilium.europa.eu/en/meetings/european-council/2017/10/19-20/.
- ⁷ Foster azt állította, hogy a tervezet szövegét csak 4-en látták először.
- ⁸ Kottász Zoltán joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy a Brexit-folyamat egyik szimbolikus lépéseként a brit állam a kilépés után ismét kék színű útlevelet ad majd a polgárainak a jelenlegi bordó helyett. Andrew Rosindell konzervatív parlamenti képviselő szerint a régi kék útlevél visszahozatala segít abban, hogy a britek visszanyerjék identitásukat (Kottász, 2017).
- ⁹ Más okból, de a javaslat kapcsán később a skót kormány is erős aggályát fejezte ki, arra utalva, hogy Észak-Írország versenyelőnyhöz juthat, ha részese maradhat az EU vámuniójának.
- ¹⁰ 4. pont: „...translated faithfully in legal terms as quickly as possible”.
- ¹¹ 22. pont: „The transition period should apply as from the date of entry into force of the Withdrawal Agreement and should not last beyond 31 December 2020.”
- ¹² „...the territory of Northern Ireland shall be considered to be part of the customs territory of the Union”. A Protocol on Ireland/Northern Ireland (98–103. o.) III. fejezete mondja ki a Közös Szabályozási Térség (Common Regulatory Area) létesítését, a fentebb idézett megállapítás a 100. oldalon található.
- ¹³ May beszédének teljes szövegét lásd GOV.UK, 2018.
- ¹⁴ A nagy-britanniai devolúció folyamatához lásd Kaiser, 2012.
- ¹⁵ A differenciált integráció lehetőségeihez lásd Koller, 2012.
- ¹⁶ Az Európához fűződő brit kapcsolatok ambivalenciája hosszú történeti múltra tekint vissza, lásd ehhez Egedy–Gálik, 2017.
- ¹⁷ European Council (Art.50) Meeting (29 June 2018) – Conclusions, EUCO XT 20006/18), www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/06/29/20180629-euco-conclusions-art-50/.
- ¹⁸ Gibraltár múltjához és jelenlegi helyzetéhez lásd Szabó, 2018.
- ¹⁹ A hivatalos kormánynyilatkozatot lásd Gudgin, 2018. Lásd még a BBC összefoglalását: BBC, 2018g.
- ²⁰ Trump később módosított ezen a véleményén, roppant sikeresnek nevezve a Mayjel folytatott tárgyalásait.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BBC (2016): EU referendum: Scotland backs Remain as UK votes Leave. *BBC News*, June 24, www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-36599102.
- BBC (2017a): David Davis: Brexit 'as complicated as moon landing'. *BBC News*, 27 June, www.bbc.com/news/uk-40420670.
- BBC (2017b): Brexit: David Davis says the EU must compromise too. *BBC News*, 17 November, www.bbc.co.uk/news/uk-politics-42023765.
- BBC (2017c): Arlene Foster: Brexit deal paper was a 'big shock' for DUP. *BBC News*, 5 December, www.bbc.co.uk/news/uk-northern-ireland-42236543.
- BBC (2018a): Brexit Secretary David Davis Resigns. *BBC News*, 9 July, www.bbc.com/news/uk-politics-44761056.

- BBC (2018b): Brexit: Theresa May seeks to sell plan to Tory sceptics. *BBC News*, 7 July, www.bbc.com/news/uk-politics-44750250.
- BBC (2018c): Donald Trump and Theresa May meet amid Brexit storm. *BBC News*, 13 July, www.bbc.co.uk/news/uk-politics-44815558.
- BBC (2018d): Brexit: Bill approved after May sees off rebellion. *BBC News*, 20 June, www.bbc.co.uk/news/uk-politics-44542156.
- BBC (2018e): Theresa May: 'There is no Brexit power grab'. *BBC News*, 29 March, www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-scotland-politics-43584252.
- BBC (2018f): Theresa May rejects EU's draft option for Northern Ireland. *BBC News*, 28 February, www.bbc.co.uk/news/uk-politics-43224785.
- BBC (2018g): At-a-glance: The new UK Brexit plan agreed at Chequers. *BBC News*, www.bbc.co.uk/news/uk-politics-44749993.
- Boyle, Danny – Maidment, Jack (2017): Theresa May announces snap general election on June 8 to 'make a success of Brexit'. *The Telegraph*, www.telegraph.co.uk/news/2017/04/18/breaking-theresa-may-make-statement-downing-street-1115am1/.
- Campbell, John (2017): EU's Barnier will 'work to avoid' Brexit hard border. *BBC News*, 11 May, www.bbc.co.uk/news/world-europe-39873618.
- Curtice, Sir John (2018): What kind of Brexit do voters want? *BBC News*, 4 July, www.bbc.com/news/uk-politics-44532288.
- EC (2017): *Joint Report From the Negotiators of the European Union and the United Kingdom Government*. European Commission, 8 December, https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/joint_report.pdf.
- EC (2018a): *Statement by President Donald Tusk on the draft guidelines on the framework for the future relationship with the UK*. European Council, www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/03/07/statement-by-president-donald-tusk-on-the-draft-guidelines-on-the-framework-for-the-future-relationship-with-the-uk/.
- EC (2018b): *Brexit: Council (Article 50) adopts negotiating directives on the transition period*. European Council, 29 January, www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/01/29/brexit-council-article-50-adopts-negotiating-directives-on-the-transition-period/.
- EC (2018c): *European Commission Draft Withdrawal Agreement*. European Commission, 28 February, https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/draft_withdrawal_agreement.pdf.
- EC (2018d): *Draft Agreement on the withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, from the European Union and the European Atomic Energy Community*. European Commission, 19 March, https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/draft_agreement_coloured.pdf.
- Egedy Gergely (2016a): Brexit: szuverenitás versus szupranacionalitás. *Polgári Szemle*, 12. évf., 4–6. sz., 435–446.
- Egedy Gergely (2016b): Brexit: az „angloszféra” perspektívája. *Kommentár*, 13. évf., 6. sz.
- Egedy Gergely – Gálik Zoltán: *Nagy-Britannia és az európai integráció. A csatlakozástól a Brexitig*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2017.
- EP (2017): *Outcome of the Meetings of EU Leaders of 14-15 December 2017*. European Parliament, [www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/611026/EPRS_BRI\(2018\)611026_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/611026/EPRS_BRI(2018)611026_EN.pdf).
- Evans, Lloyd (2018): Bernard-Henri Lévy: 'Brexit will not happen'. *The Spectator*, 26 May, www.spectator.co.uk/2018/05/bernard-henri-levy-brexit-will-not-happen/.
- Financial Times (2018): MPs need a meaningful vote on the Brexit deal. *Financial Times*, 11 June, www.ft.com/content/1259ad68-6d63-11e8-852d-d8b934ff5ffa.
- Gálik Zoltán (2016): Az Egyesült Királyság külkapcsolati rendszerének új irányai a Brexit után. *Világpolitika*, 1. évf., 1. sz.
- Gilmore, Andrew (2017): *Breakthrough for the border in Brexit talks*. The Institute of International and European Affairs, 8 December, www.iiea.com/brexit/breakthrough-border-brexit-talks/.
- GOV.UK (2017): PM's Florence speech: a new era of cooperation and partnership between the UK and the EU. *GOV.UK*, 22 September, www.gov.uk/government/speeches/pms-florence-speech-a-new-era-of-cooperation-and-partnership-between-the-uk-and-the-eu.

- GOV.UK (2018): PM speech on our future economic partnership with the European Union. *GOV.UK*, 2 March, www.gov.uk/government/speeches/pm-speech-on-our-future-economic-partnership-with-the-european-union.
- Gudgin, Graham (2018): *Statement for HM Government Chequers*. 6 July, <https://briefingsforbrexit.com/statement-from-hm-government-chequers-6-july-2018/>.
- The Guardian (2017): Theresa May's Florence speech – our writers' verdicts. *The Guardian*, 22 Sept, www.theguardian.com/commentisfree/2017/sep/22/theresa-may-florence-speech-brexiteer-plan.
- Kaiser Tamás (2012): *Gördülő devolúció az Egyesült Királyságban. Megválaszolatlan kérdések, új kihívások*. Gondolat, Budapest.
- Kentish, Benjamin (2017): Brexit: Guy Verhofstadt mocks Theresa May's Florence speech, saying she understands 'betrayal and backstabbing' September 28, *The Independent*, www.independent.co.uk/news/uk/politics/brexit-latest-theresa-may-eu-uk-speech-florence-mocked-guy-verhofstadt-a7972931.html.
- Koller Boglárka (2012): Klubtagságok az EU-ban. A differenciált integráció gyakorlati és elméleti vonatkozásai. *Politikatudományi Szemle*, 21. évf., 1. sz., 32–57.
- Kottász Zoltán (2017): Útleve a brit identitásért. *Magyar Idők*, december 25.
- Labour (2018): Jeremy Corbyn's full speech on Britain after Brexit. *Labour*, 26 February, <https://labour.org.uk/press/jeremy-corbyn-full-speech-britain-brexiteer/>.
- Losonczi Miklós (2017): *Az Egyesült Királyság kilépése az EU-ból és az európai integráció*. Prosperitas monográfiák, Budapesti Gazdasági Egyetem, Budapest, 88–102.
- Márton Balázs (2017): Ideje, hogy az EU is gesztusokat tegyen a briteknek. *Index*, november 24, https://index.hu/kulfold/eurologus/2017/11/24/ideje_hogy_az_eu_is_gesztusokat_tegyen_a_briteknek.
- Merrick, Rob (2018): Boris Johnson launches extraordinary attack on Theresa May's 'crazy' customs partnership proposal. *The Independent*, 8 May, www.independent.co.uk/news/uk/politics/brexit-boris-johnson-customs-partnership-theresa-may-cabinet-crazy-proposals-a8340681.html.
- Parker, George (2017): British election results: May's gamble backfires. *Financial Times*, June 9, www.ft.com/content/d50a9332-4c89-11e7-a3f4-c742b9791d43.
- Peter, Laurence (2017): Brexit: EU citizens offered 'UK settled status' by PM May. *BBC News*, 22 June, www.bbc.co.uk/news/world-europe-40375761.
- Rayner, Gordon (2017): Exclusive: Boris Johnson – Yes, we will take back 350 m pounds from EU for NHS. *The Telegraph*, 15 September, 2017, www.telegraph.co.uk/news/2017/09/15/exclusive-boris-johnson-yes-will-take-back-350m-eu-nhs.
- Rayner, Gordon – Hope, Christopher (2018): Read in full: Brexit memo that spells out why Eurosceptic Tories say a customs partnership is unworkable. *The Telegraph*, 2 May, www.telegraph.co.uk/politics/2018/05/01/eurosceptic-tory-mps-say-customs-partnership-unworkable/.
- Redwood, John (2017): Brexit talks on Theresa May's terms, says John Redwood. *Daily Express*, 24 September, www.express.co.uk/comment/expresscomment/858070/Brexit-talks-EU-Theresa-May-Prime-Minister.
- Sandle, Paul (2018): Leading Brexiter Gove backs May's free trade zone plan as UK cabinet falls into line. *Reuters*, 8 July, www.reuters.com/article/uk-britain-eu-gove/leading-brexiteer-gove-backs-mays-free-trade-zone-plan-as-uk-cabinet-falls-into-line-idUSKBN1JY087.
- Skoutaris, Nikos (2018): 'Backstop' option for Irish border after Brexit – the difference between EU and UK proposals explained. June 8, *The Conversation*, <https://theconversation.com/backstop-option-for-irish-border-after-brexit-the-difference-between-eu-and-uk-proposals-explained-97963>.
- Stewart, Heather (2018): Boris Johnson: We want a deal with the EU, not a customs backstop. *The Guardian*, 20 May, www.theguardian.com/politics/2018/may/20/boris-johnson-we-want-a-deal-with-the-eu-not-a-customs-backstop.
- Szabó Máté (2018): Gibraltár mint Brit Tengerentúli Terület jelentősége és lehetséges jövője a brit–spanyol államközi viszonyokban. *Kisebbségkutatás*, 27. évf., 1. sz., 86–115.
- The Telegraph (2017): Tory-DUP deal: the agreement is full. *The Telegraph*, 26 June, www.telegraph.co.uk/politics/0/tory-dup-deal-agreement-full/.
- Zalan, Eszter (2017): What are the key points of the Brexit deal? *EUobserver*, 8 December, <https://euobserver.com/uk-referendum/140214>.

Rózsás Tamás

Kuba és Észak-Korea

Kommunista zárványok geopolitikai védettséggel?

Cuba and North Korea

Communist Enclaves With Geopolitical Protection?

Összefoglalás

A piacgazdaság mára szinte mindenhol legyőzte a tervutasításos gazdaságirányítás modelljét, még az egyébként politikai értelemben autoriter Kína is egyre inkább piaci alapon szervezi és fejleszti a gazdaságát. Két kommunista zárvány, Kuba és Észak-Korea ugyanakkor makacsul tartja magát, évtizedekkel a Szovjetunió összeomlása és az első kínai különleges gazdasági övezetek megalakulása után. A körülmények mindkét országban rég megérték a változásra, a tervutasításos rendszer mindkét országban egyértelműen zsákutcának, szegénység és nyomor okozójának bizonyult. A geopolitikai környezet ugyanakkor mindkét ország esetében erőteljesen kedvez a status quo fenntartásának. Az írás azokat a geopolitikai tényezőket és okokat veszi lajstromba, amelyek Kuba és Észak-Korea esetében késleltetik vagy akár további évtizedekkel elodázhadják az egyébként rég esedékes változást.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: F51, N45, N46, P20

Kulcsszavak: Kuba, Észak-Korea, rendszerváltás, geopolitika

Summary

The market economy became dominant over central planning almost everywhere in the world, even politically authoritative China increasingly organizes and develops its economy on a market basis. Two communist enclaves, Cuba and North Korea howev-

RÓZSÁS TAMÁS, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Földtudományi
Doktori Iskola (tamas.rozsas@gmail.com).

er, hold on even decades after the collapse of the Soviet Union and the establishment of the first Chinese Special Economic Zones. Both countries are ripe for change. Central planning proved to be a dead end and a cause for poverty and misery. The geopolitical environment, however, strongly supports the status quo in both countries. This paper reviews the geopolitical factors and causes delaying, or even postponing for decades, the long due changes in Cuba and North Korea.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F51, N45, N46, P20

Keywords: Cuba, North Korea, transition, geopolitics

1944-ben, amikor a háború romjai között, a Szovjetunió látszólagos sikerén is felbuzdulva terjedőben volt az a gondolat, hogy a gazdaságot az államnak kell irányítania, Hayek figyelmeztetett, hogy az állam túlterjeszkedése a gazdaságban szükségképpen erőszakhoz, egyenlőtlenséghez és nyomorhoz vezet (Hayek, 1994). Nem mindenkinek jutottak el a gondolatai, a 20. század második felének kollektivisták kísérletei pedig sok millió ember életébe kerültek, és még többnek okoztak szenvedést Latin-Amerikától a Szovjetunióig át Ázsia számos országáig (Courtois et al., 2000).

EL DORADO ÉS SHANGRI-LA

A paradicsom ígéretével indult az 1950-es években Kuba és Észak-Korea központi terüvatasításos kísérlete is, mára azonban mindkettőről nyilvánvalóvá vált, hogy a próbálkozás az ott élő emberek tömegeinek csak hihetetlen nyomort hozott, és a szűk uralkodó elit számára is csak nehezen tudja biztosítani a relatív fényűzést.

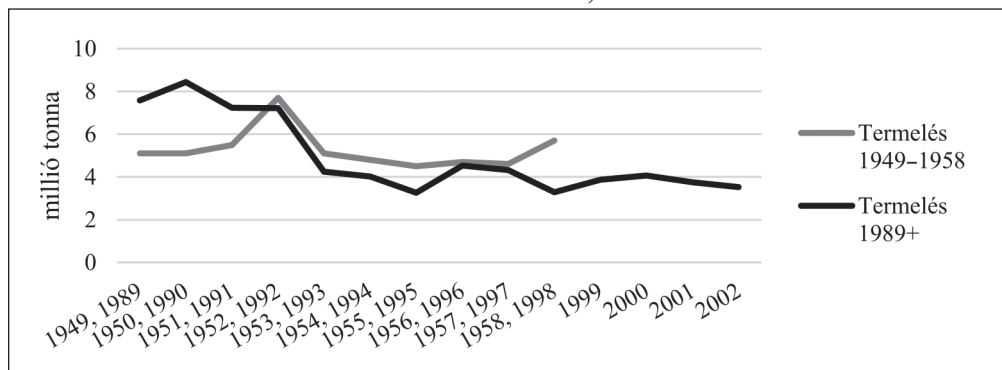
Kubában 1959. január 1-jén győzött Fidel Castro forradalma, amely a valóban korrupt Batista-rendszert söpörte el. Bár Castro hamar belekezdett az államosításba, az ezer hold feletti földbirtokrészeket és az amerikai tulajdonban lévő Kubai Telefontársaságot már 1959-ben állami tulajdonba vonták (Staten, 2003:91–92), az ország csak az 1962-es rakétaválság után lépett a szocialista útra (Anderle, 2004; Staten, 2003).

A kubai gazdaság egyik jelentős exportterméke és a gazdaság teljesítőképességének egyik indikátora a 19–20. század fordulója óta a cukor. A 18. század végéig még meghatározó fakitermelés helyét a cukor a 19. században fokozatosan vette át, 1904-re az ország éves cukortermelése valamivel meghaladta az egymillió tonnát, 1929-re azonban már 5,16 millió tonnára növekedett (Funes Monzote, 2008:220). Az 1960-as évek végére a cukorgyárak államosítása is megtörtént (Sweig, 2012:45), és a cukor a forradalmi kormány gazdaságfejlesztési stratégiájának középpontjába került. A tervekben kitűzött cél 1970-ben 10 millió tonna cukor előállítása volt (Staten, 2003:101). Az 1980-as évek elejére pedig már 14 millió tonna volt a kitűzött cél, és a tervek szerint a KGST-országokat nagyrészt Kuba látta volna el a szükséges cukorral (Salazar-Carrillo, 2013).

A tervezett szintet a kubaiak sosem érték el, de az 1958-as 5,7 millió tonnáról 1989-re az éves cukortermelés 7,58 tonnára nőtt (Salazar-Carrillo, 2013:2; Srebrnik,

1969:257). Az erőltetett növekedés azonban tipikus szovjet megoldást követve elképesztően alacsony hatékonysággal történt. Miközben az 1970-es és 1980-as években a cukorbetakarítást erőteljesen gépesítették, az 1970-es évek végétől az 1990-es évekig tartó időszakban az aratás átlagosan 145 napig tartott, szemben az 1950-es évekre jellemző 95 nappal (Salazar-Carrillo, 2013:3). A Szovjetunió összeomlását követően végül a kubai cukoripar gyakorlatilag összeomlott, a termelés az 1. ábrán látható módon az 1950-es évekre jellemző szint alá esett vissza.

1. ábra: A kubai cukortermelés alakulása 1949 és 1958, illetve 1989 és 2002 között

Forrás: Srebrnik, 1969:257; Salazar-Carrillo, 2013:9

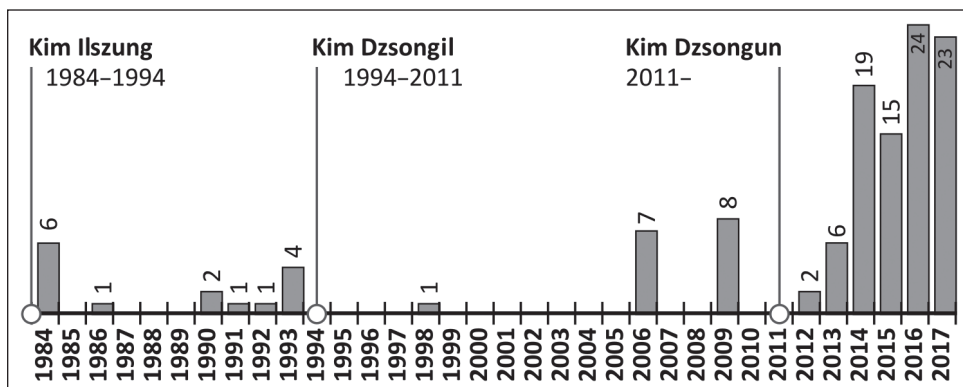
Mára a cukor helyett a turizmus vált a kubai gazdaság hajtómotorjává, a főképp európai és amerikai turistákat fogadó kubaiak azonban több mint húsz évvel a Szovjetunió összeomlását követő gazdasági válságidőszak után is sokat nélkülöznek (Cooke, 2014; Horváth, 2013).

Még rosszabb a helyzet Észak-Koreában. A népének szintén a paradicsomot ígérő országban tömegek élnek számunkra hihetetlen nyomorban, a javulás reménye nélkül.

Észak-Korea az utóbbi években atombomba- és rakétakísérleteiről lett hírhedt. A kísérletek a 2. ábrán is láthatóan főképp az elmúlt években, Kim Dzsongun hatalomra lépése óta váltak gyakorivá (Berlinger, 2017).

Amíg azonban az ország egyik oldalról az atomhatalmat játssza, másik oldalról képtelen megteremteni az emberek alapvető életfeltételeit. Az Észak-Koreából sikerrel Dél-Koreába menekült Pak Janmi két éve megjelent könyvében beszámol az ott élők mindennapjairól. Bár az élet soha nem volt idilli a kommunista diktatúrában, a Szovjetunió széthullása itt is fokozta a korábbi nélkülözést, amit a rossz időjárás, az esőzések miatti áradások által elpusztított rizstermés az 1990-es évek közepén még tovább rontott. Miközben a Kedves Vezető még keményebb küzdelemre szólította fel az embereket, tömegek haltak éhen, vagy váltak betegségek áldozatává (Pak, 2016:49). Ebben a világban a gyerekek úgy nőttek fel, hogy normálisnak tartották, hogy időnként éhezniük kell, és az egyetlen ambíciójuk az volt, hogy felnőtként jóllakhassanak. Az élelem mellett pedig hiányzik a vezetékes víz is, van, ahol órákat kell sorban állni vízért a város egyetlen közkútjánál (Pak, 2016:51).

2. ábra: A kísérleti rakétakilövőések száma évenként Észak-Koreában

Forrás: Saját szerkesztés Berlinger, 2017 alapján

Eközben az országban nyilvános kivégzéseket tartanak például azért, ha valaki levág egy tehenet, és megeszi a húsát – a tehenek ugyanis az állam tulajdonában vannak, így aki levág egy tehenet, állami tulajdont lop (Pak, 2016:61). Sokan csempészással és a feketepiacon való kereskedéssel egészítik ki a család jövedelmét, de ha valaki lebukik, az jó eséllyel valamelyik kényszermunkatáborban hal meg, és a családja életét is kockára teszi. Más megoldás azonban nem nagyon marad. Az országban nem működnek az alapvető állami ellátások. A műtétekhez kevés az érzéstelenítő, a kórházak udvarán felhalmozott holttesteken patkányok lakmároznak (Pak, 2016:128–129).

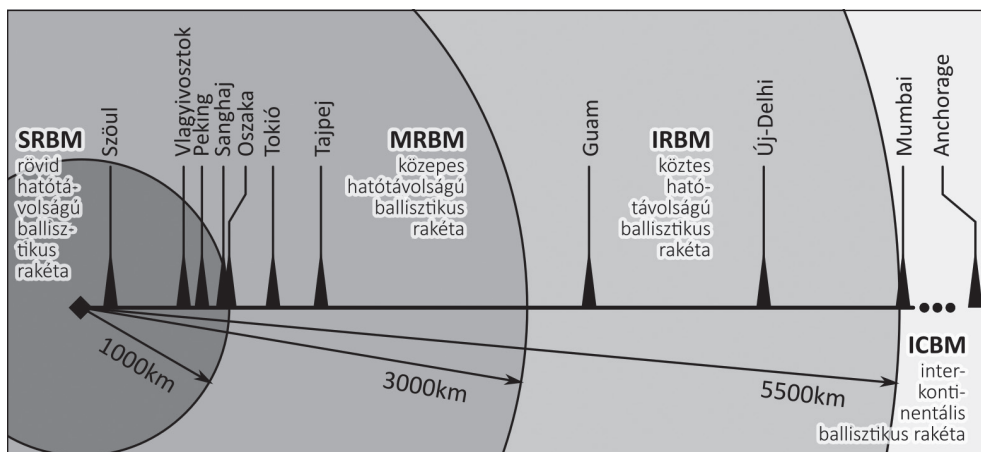
Nehéz lenne vitatni, hogy a helyzet Észak-Koreában megérett a változásra, különösen ha Dél-Korea fejlettségét és Kína gyors növekedését is figyelembe vesszük. Kubában ugyan jobb a helyzet, és egy trópusi országban a nélkülözést is könnyebb elviselni, mint egy hideg, hegyvidéki országban, ugyanakkor a diktatúra állami irányítású gazdasági rendszerén kívül a kubaiak nélkülözését sem indokolja semmi, ezért a helyzet ott is bőven megérett a változásra, a rendszerváltásra. A két ország azonban mégsem indult el eddig a változások útján. Pedig a 11 milliós Kuba az Egyesült Államok, a 25 milliós Észak-Korea pedig a gyorsan fejlődő Kína közvetlen szomszédságában van, és rakétaival könnyebben éri el Pekinget, mint Tokiót vagy az Egyesült Államokat.

Mi tartja a helyén Raúl Castro és Kim Dzsongun rendszerét ilyen hosszú idővel a hidegháború lezárulta után? A válasz a két ország környezetének geopolitikai viszonyrendszerében rejlik, ennek megértéséhez azonban érdemes felidéznünk a két diktatúra kialakulásának történetét.

TŰZFÉSZKEK A HIDEGHÁBORÚBAN

Már a második világháború utolsó szakaszában világossá vált, hogy a kommunista internacionalizmusra és hagyományos orosz expanzív terjeszkedésre alapuló szovjet külpolitika nem teszi lehetővé az együttműködést és a kompromisszumokon alapuló

3. ábra: Egyes rakétatípusok hatótávolsága és a velük Észak-Koreából elérhető nagyvárosok

Megjegyzés: A városok távolsága Phenjantól értendő a Distance Calculator, 2018 segítségével számolva

Forrás: Saját szerkesztés

egyensúlykeresést a Szovjetunióval. Az Egyesült Államok ezért a feltartóztatás politikája mellett döntött, és igyekezett útját állni a szovjet terjeszkedésnek (Szilágyi, 2013:81).

A hidegháború geopolitikai megközelítésben három szakaszra osztható. Az 1945 és 1956 közötti első szakasz a nukleáris pathhelyzet és az elrettentés időszaka volt, amit a két táboron belüli integrációs tendenciák és a feltartóztatás gyűrűjének megrajzolása jellemeztek (Szilágyi, 2013:93–95). A második, 1957 és 1979 közötti szakasz a kommunista behatolás időszaka volt az Egyesült Államok és szövetségesei ellenőrzése alatt álló tengeri övezet spykmani külső peremterületére (Szilágyi, 2013:95–98). Végül az 1980 és 1991 közötti harmadik szakaszt a kommunista hatalom tengeri zónából való visszavonulása és a hidegháború lezárása jellemezte (Szilágyi, 2013:99–101). Az 1950 és 1953 között lezajlott koreai háború a hidegháború első, a kubai forradalom 1959-ben és később a kubai rakétaválság 1962-ben a második szakaszára esett.

A koreai háború

A második világháború végén az Egyesült Államok nem tartotta Ázsiában Koreát fontos színtérnek. A háború végén az amerikaiak az ország déli részét ellenőrizték, míg a 38. szélességi fok felett a szovjetek vették át az ellenőrzést. A jaltai egyezmény szerint az országnak idővel egyesülnie kellett volna, de a Kelet-Európában kialakult gyakorlat itt is érvényesült. Észak-Koreában Kim Ir Szen (Kim Ilzsung) vezetésével népköztársaság, Dél-Koreában Li Szin Man vezetésével köztársaság alakult.

1949-ben az Egyesült Államok jelentősen csökkentette koreai katonai jelenlétét, mert MacArthur Japánban akart csapatokat, és a katonai tervezők úgy gondolták, hogy a dél-koreai fegyveres erők ellen tudnak állni egy támadásnak. 1950. június 25-én hajnalban azonban körülbelül száztízezer észak-koreai katona átlépte a 38. szélességi

fokot, és azonnal felülkerekedett a dél-koreai erők felett. Az amerikaiak gyorsan reagáltak, és az ENSZ Biztonsági Tanácsa, szerencsés szovjet távollét mellett, már június 27-én elfogadott egy határozatot csapatok küldésére Koreába.

A MacArthur vezette amerikai erők 1950 szeptemberében szálltak partra a Szöulhoz közeli Incshonnál, ahol gyors sikereket értek el, visszafoglalták Szöult, és visszaszorították az északiakat. MacArthur csapatai azonban nem álltak meg a 38. szélességi foknál, és a tábornoknak sikerült meggyőznie Truman elnököt, hogy nem kell tartani kínai beavatkozástól. Október-novemberre az amerikai és dél-koreai erők megközelítették a kínai határt. Csou En-laj az indiai kormány közvetítésével jelezte az Egyesült Államoknak, hogy nem tűr amerikai katonai jelenlétet a határainál, de az amerikai politikai vezetés figyelmen kívül hagyta a jelzést.

November 27-én négyszázezres kínai haderő támadt az amerikaiakra, és karácsonyra visszaszorította őket a 38. szélességi fok alá. Truman meglepetésében az atombomba bevetését is megfontolta, de a hír hallatára Washingtonba siető brit miniszterelnöknek sikerült lebeszélnie erről.

1951 elején, miközben az amerikai csapatok elkezdték visszaszorítani a kínaiakat, elmérgesedő vita bontakozott ki MacArthur tábornok és Truman elnök között. MacArthur Kína elleni légitámadásokat követelt, és a teljes győzelem mellett kardoskodott. Truman ugyanakkor megértette a kínai beavatkozás üzenetét, és nem akart egy háborút Kínával és a szovjetekkel, ami lángba borítaná a térséget. Truman végül kénytelen volt leváltani a fékezhetetlen MacArthurt, az Észak- és Dél-Korea közötti tűzszüneti vonal pedig az 1953. július elején Panmindzsonban aláírt tűzszüneti megállapodással a 38. szélességi fok közelében állandósult (Schulzinger, 1998:225–236).

A kubai forradalom és rakétaválság

A kubai forradalom gyökerei az ország függetlenségi harcaiig nyúlnak vissza. Kuba csak a második függetlenségi háborújában, amerikai segítséggel nyerte el függetlenségét Spanyolországtól, amiért önállósága korlátozásával fizetett. Az amerikaiak gyakran avatkoztak be a kubai belpolitikába katonai erővel, és bár a beavatkozások a politikai stabilitást célozták, a kubai politikai fejlődés gátjává váltak, hiszen miattuk a pillanatnyi stabilitás érdekében sok társadalmi probléma megoldatlan maradt. Fidel Castro forradalma így 1959-ben egy olyan korrupt kormányt váltott le, amely puccsal került hatalomra, és a stabilitás érdekében legalábbis hallgatólagos amerikai támogatást élvezett.

Éppen a kubai belpolitika korábbi hektikussága miatt, Castrót eleinte nem vették komolyan, majd az államosítások elindulával az amerikaiak megpróbálták eltávolítani. A kubai emigránsok részvételével megkísérelt partraszállás a Disznó-öbölnél azonban kudarcot vallott. Castro ekkor fordult a Szovjetunió felé. A két nagyhatalom között egyensúlyozva valóban kubai rakétatelepítésekről tárgyalt a szovjetekkel, akik azonban a tényleges telepítést 1962 októberében Castro engedélye nélkül megkezdték, de a Kennedy-kormány eltökélt reakcióját látva végül meghátráltak. Kuba ugyanakkor ettől fogva jelentős szovjet támogatásokat és védelmet kapott (Anderle, 2004; Staten, 2003).

Ez a védelem persze az amerikai partok közelében nem lehetett túlságosan erős, ugyanakkor Latin-Amerikában, ahol az Egyesült Államok a szovjet terjeszkedés megakadályozása érdekében sokszor elnyomó jobboldali rezsimeket támogatott, sokan szimpatizáltak a kubai forradalommal és az arrafelé inkább csak hírből, és nem napi megélt realitásként ismert baloldali eszmékkel. Az Egyesült Államok ezért nyílt katonai beavatkozást nem nagyon engedhetett meg magának a szigetországban.

PUFFERZÓNÁK

A múlt rövid áttekintése már erősen utal a jelenlegi okokra, a status quo fenntartása melletti jelenlegi tényezőkre. A döntő tényezők eltérőek a két ország esetében, közös ugyanakkor, hogy mindkettő jelentősége túlnyúlik földrajzi határain, és egyik esetben sem az adott ország saját befolyása vagy fontossága, hanem sokkal inkább a geopolitikai kontextus miatt.

Kuba

Francisco Pizarro 168 spanyol katonájával ismeretlen terepen járt, 1000 mérföldre a hozzá legközelebb, Panamában állomásozó spanyoloktól. A kis spanyol sereg Atahualpa, az inka uralkodó meghívására Cajamarca városába igyekezett, ahol Atahualpa 80 ezer fős, harcedzett seregével állomásozott. Pizarro 1532. november 16-án találkozott az inka uralkodóval, és egy bizzarr ütközetben, percekkel az után, hogy tekintetük először találkozott, foglyul ejtette az uralkodót (Diamond, 1999:67–68). Hogyan tudott Pizarro úrrá lenni ekkora túlerőn, mi volt a spanyolok titka? A spanyoloknak ekkorra már több mint nyolcszáz éves tapasztalata volt a folyamatos háborúkban a mór hódítók ellen, illetve az Ibériai-félsziget uralkodói között. Ez a nyolcszáz év tapasztalat tükröződött vissza Pizarro helyzetfelismerésében, fegyverzetében, taktikai alkalmazkodóképességében és vakmerőségében.

Kuba 1902-ben vált független országgá, ekkor kezdte kialakítani, felépíteni saját demokráciáját, politikai rendszerét. A fejlődés azonban nem lehetett zavartalan. A spanyolokkal szembeni első függetlenségi háborút a kubaiak elvesztették, a másodikban amerikai segítséggel nyerték el függetlenségüket. A közeli nagy szomszéd, az Egyesült Államok ekkorra már fejlett gazdasággal és kiforrott politikai rendszerrel rendelkezett, emellett ugyanúgy expanzióban volt, ahogy a spanyolok a 16. században. Nem meglepő tehát, hogy az amerikai befektetők hamar megjelentek a szigeten, és egyre fontosabb szerephez jutottak az ország gazdaságában. Ebben szintén a tapasztalat volt a döntő.

Pizarro példája azonban még egy szempontból fontos. Ő és a hozzá hasonló hódítók valójában szerencselovagok voltak. Pizarro például olyan mértékben eladósodott perui expedíciója felszerelése érdekében, hogy az adósok börtönétől való félelme miatt nem mert visszatérni Panamába (Graeber, 2012:444). A Kubába érkező befektetők sem feltétlenül voltak otthon a legsikeresebb vállalkozók, viszont a 16. századi konkviztádorokhoz hasonlóan élni tudtak az otthon megszerzett tapasztalatokkal a

helyi politikusok befolyásolásában, megvesztegetésében, kihasználva azok naivitását, türelmetlenségét és kapzsiságát.

Castro forradalma ebből a helyzetből keresett kiutat. A forradalom győzött, de a kísérlet nem sikerült. Kuba gazdasága ma sokkal gyengébben teljesít környezetéhez képest, mint Castro előtt, és Batista korrupt diktatúráját is csak egy talán kevésbé vagy másként korrupt, de sokkal szigorúbban elnyomó diktatúrával sikerült felváltani. A helyzet tehát Kubában megérett a változásra, a megoldást pedig hosszú távon valószínűleg mindenki egy jól működő demokráciában és piacgazdaságban látja, csak hogy azok a tényezők, amelyek Kubát 1902 után rossz útra terelték, nem változtak meg. Kuba átka ma is az, hogy politikailag és gazdaságilag is fejletlen kis országgént kellene megtalálnia és felépítenie önmagát egy fejlett és erős világ gazdasági centrum periferiáján.

Miért olyan nehéz ez? Az alapvető probléma a fejlődés időigénye és az emberek – politikai vezetők és választópolgárok – türelmetlensége közötti konfliktus. A fejlett centrum közelében mindenki jól látja, hogyan szeretne élni, és nagyjából milyen országot szeretne, de az odavezető rövid utat senki nem ismeri. A centrum által előzőleg bejárt fejlődési út azért sem lehet minta, mert a körülmények időközben megváltoztak, és azért sem, mert az hosszú idő alatt ment végbe. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy a felzárkózó országok elitje az induláskor nem feltétlenül rendelkezik a fejlődés levezényléséhez szükséges tudással és tapasztalattal. Különösen igaz ez egy Kubához hasonló ország esetében, amelynek egy rosszul működő állami irányítású gazdaságról kellene gyors ütemben hatékony piacgazdasággá alakulnia.

Ez az instabil, átalakuló, kaotikus környezet ráadásul a centrum befektetői közül is elsősorban a kockázatkereső, kalandvágyó befektetőket vonzza, akik – Pizarróhoz hasonlóan – a gyors nyereség reményében igyekeznek kihasználni a felzárkózók tapasztalatlanságát és naivitását. Az eredmény könnyen a rendszerváltás eltérítése, egy formailag demokratikus, de rosszul működő és korrupt állam kialakulása lehet, amelyben a népesség többi részéhez hasonlóan türelmetlen elit a fejlesztés szellemi erőfeszítést, kitartást és kompromisszumokat igénylő feladata helyett a gyors egyéni meggazdagodást választja.

A fejlett centrumnak, Kuba esetében az Egyesült Államoknak, a periféria fejlődése ugyanúgy érdeke, mint magának a periferiának, csak hogy nem sokat tud tenni ennek érdekében. A politikai fejlődés ugyanis nem egyszerűen technikai és intézményi rendszerek implementációját jelenti, hanem az emberek felfogásában bekövetkező tartós változást is, amihez az oktatás időigénye miatt legalább egy emberöltő szükséges még akkor is, ha feltételezzük, hogy az ehhez szükséges szakembergárda rendelkezésre áll. Nehezíti azonban a helyzetet az, hogy ez Kubában nincs így, a kívülről jövő szakemberek iránti bizalmat pedig könnyen megingatja az, hogy ők kénytelenek türelemre inteni az országot. Ezenkívül Kuba esetében nehézséget okozhat az is, ha külső tanácsadóként olyan kubai–amerikai szakemberek érkeznek az országba, akik ugyan elkötelezettek lennének a fejlesztésben, és talán legjobban ismerik az országot, de a jelenlegi kubai elittel és a lakosság egy részével is kölcsönös bizalmatlanságot táplálnak egymással szemben. Ebben a helyzetben a türelmetlen polgárai részéről sürgetett és

szintén türelmetlen kubai rendszerváltó elit hajlamossá válhatna az improvizációra, a szakmai megoldások helyetti kísérletezésre, amely azután a fejlődést tovább késlelteti.

Ebben az ördögi körben a centrumnak, azaz az amerikai külpolitikának alapvetően három lehetősége van. Az első, hogy erővel viszi végig a változásokat, miközben erővel tart rendet az országban. Ezzel az a probléma, hogy egy társadalom és politikai rendszer fejlődése nem mérnöki munka, hanem organikus folyamat, azaz kívülről valódi politikai fejlődés nem kényszeríthető ki. Már csak azért sem, mert ha közben erővel kell pályán tartani a felzárkózó országot, azzal a centrum szembe fordul saját értékrendjével, és tálcán kínálja annak lehetőségét, hogy a fejlődés ellenzői az átmenet minden nehézségeért a kívülről rájuk kényszerített, bár egyébként önmagában hasznos modellt kárhoytassák. Ráadásul a változás hívei is feladnák az erőfeszítést, vagy azért, mert úgy éreznék, hogy nem rajtuk múlik a fejlődés iránya, vagy mert azt gondolnák, hogy az külső segítséggel végül úgyis megtörténik magától.

A második lehetőség az organikus fejlődés elősegítése és terelgetése pénzügyi segítséggel, de erő alkalmazása nélkül. Lényegében ezt az utat járja az Európai Unió a rendszerváltó kelet-európai országok esetében. Ehhez Kubában is szükség lenne egy olyan ellenzéki politikai erőre, amelyik képes lehet átvenni a kormányzást, és felhasználni ezeket a forrásokat. Kubában ugyanakkor nincs az 1989 előtti kelet-európaihoz hasonló ellenzék (Szarka, 2014). Emellett, a kelet-európai történelmi tapasztalattal ellentétben, Kuba esetében a nemzeti érzés nem a rendszerváltók, hanem a Castro-rendszer hívei oldalán áll (Rózsás, 2017; Snyder, 2000). Ráadásul a fejlesztésre szánt külső forrásokat könnyű eltéríteni, ennek szankcionálása pedig a kubaiak egy részét csalódottá tehetné, így a támogatások esetleg nem gyorsítanák, hanem éppen fékeznek a pozitív változást.

Végül a harmadik lehetőség, hogy elősegítve vagy csak megengedve a spontán alakulást, a centrum egyáltalán nem avatkozna be a felzárkózó Kuba fejlődésébe, tudomásul véve, hogy az évtizedekig eltart majd. Ezzel az úttal két fontos probléma adódik. Az egyik, hogy a kubaiak türelmetlensége és politikai tapasztalatlansága eltérítheti a fejlődési folyamatot, és felzárkózás helyett Kuba visszatérhet a Batista-korszakhoz. A másik, hogy a Kuba iránt érdeklődő vagy a Kubából az Egyesült Államokba irányuló, ebben az esetben várható tömeges bevándorlással érintett amerikaiak ezt nem tűrnék el, és az Egyesült Államok részéről beavatkozást sürgetnének.

Nincs tehát könnyű és egyértelmű megoldás. Márpedig, ha van ország, ahol az Egyesült Államok nem engedheti meg magának, hogy hibázzon, az éppen Kuba. A hidegháború éveiben ugyanis az Egyesült Államok a szovjet befolyás kiterjesztésének megakadályozására számos elnyomó jobboldali rezsimit támogatott Latin-Amerikában, ami máig ható szimpátiát ébresztett sok ott élő emberben a baloldali eszmék és rendszerek iránt. Kubát ma nem sokan tartják követendő példának a térségben, de annál többen szimpatizálnak vele. Kuba ugyanis sokak szemében az a kis ország, amely képes volt kiállni és megvédeni magát hatalmas szomszédjával szemben. Kuba emiatt Latin-Amerika számos jobboldali vezetője szemében is ikonikussá vált, különösen az után, hogy a hidegháború lezárultával és a kommunista veszély elmúltával a kubai forradalom exportja már nem jelent fenyegetést számukra.

Egy kubai rendszerváltásban tehát az Egyesült Államok nem engedheti meg magának a kudarcot. Mivel gyors megoldás nincs, a valódi és tartós fejlődéshez pedig hosszú idő kellene, az amerikai külpolitika talán legjobb lehetősége a status quo megőrzése marad. Ebben szerencséjére a kubai politikai vezetés és Kuba éghajlata is partner, hiszen egy trópusi országban a szegénység könnyebben tolerálható, mint a zord Észak-Koreában. Végül létezik egy másik lehetőség is, a nagyon lassú, óvatos, tapogatózó fejlődésé, amelyben az amerikaiak Raúl Castrót és majdani utódját hallgatólagosan partnerként kezelik. Kuba és az Egyesült Államok között mindig volt nem hivatalos diplomáciai kapcsolat, a hidegháború legfeszültebb éveiben is (LeoGrande–Kornbluh, 2014). Könnyen lehetséges tehát, hogy a két ország valójában a színpalak mögött ezt az utat járja.

Észak-Korea

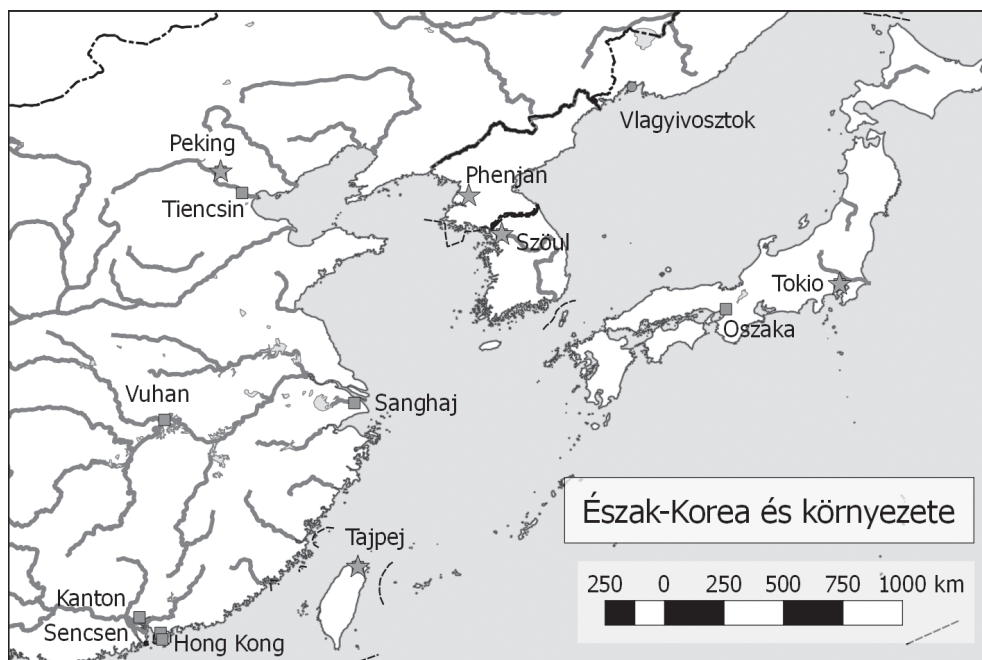
Az észak-koreai atomfegyverprogram komoly kockázatot jelent a térségben, mégpedig elsősorban nem az Egyesült Államok és nem is kizárólag Dél-Korea és Japán számára. Ahogy korábban a 3. ábrán láthattuk, egy rakéta, amely eléri Tokiót, még könnyebben eléri Pekinget, Sanghajt vagy Vlagyivosztokot, miközben az észak-koreai vezetés viszonya Kínával sem mindig felhőtlen. Miért nem lehet akkor Kínát rávenni egy Észak-Koreával szembeni beavatkozásra, abban való részvételre, vagy legalább arra, hogy biztosan semleges maradjon? Korábban láttuk, hogy Kína már az 1950-es években sem szeretett volna amerikai katonákat a határa közelében, mert akkor még tartott attól, hogy azok esetleg kínai területre lépnének (Schulzinger, 1998). Ma azonban nem valószínű, hogy Kína erre reális esélyt lát, van azonban a status quo fenntartása mellett szóló más oka is.

Kína elmúlt évtizedekben tapasztalt gyors növekedése mögött sokan – tévesen – a kínai államot látják. Valójában a növekedés motorjai azok a különleges gazdasági övezetek, amelyekben az állami irányítást felváltotta a piacgazdaság. Az egyik ilyen övezet Sencsen, amely azért jött létre, mert a kínai vezetés belátta, hogy a hadsereg sem tudná megállítani a százszoros jövedelemkülönbség miatt Hongkongba az életük árán is átjutni próbáló emberek tömegét (Coase–Wang, 2013). A kínai kommunisták ugyanakkor ragaszkodnak a hatalmukhoz, a piacgazdaság elfogadása pedig annak az ideológiának az elvetését jelentené, amely a hivatkozási alapot képezi a kommunista egypártrendszer fenntartására. Ezért a kínai vezetés a piacgazdaságot még mindig kivételként kezeli akkor is, ha emiatt kell a kínaiaknak a jólétről lemondaniuk.

Vessünk most egy pillantást a térképre a 4. ábrán! Jól láthatjuk, hogy Észak-Korea pufferezónát képez Északkelet-Kína és a fejlett Dél-Korea és Japán között. Mi lenne egy koreai országegyesítés következménye? Feltéve, hogy az egyesítés politikai folyamata sikeres, az északi országrész rendkívül gyors fejlődésnek indulhatna. Észak-Korea területe valamivel nagyobb, népessége ugyanakkor valamivel kevesebb mint fele Dél-Korea népességének. A két országrész gazdasági erőforrások tekintetében jól kiegészíti egymást. A művelhető földterületek nagyobb része délen található, a délinél magasabb hegyvidékekkel jellemezhető Észak ugyanakkor gazdagabb fában és az ipar szá-

mára hasznos ásványkincsekben, például szénben, vasban, rézben és cinkben (Spangler, 2005:519–520). Tovább gyorsíthatná az északi területek felzárkózását a magas déli népsűrűség, zsúfoltság is (Spangler, 2005:520–521), ezenkívül minden valószínűség szerint jelentős japán és amerikai tőke is érkezne a térségbe a fejlesztéshez.

4. ábra: Észak-Korea és környezete

Forrás: Saját szerkesztés, QGIS 2.18.15 és Natural Earth térképállományok

Márpedig ha Kínának Sencsenben Hongkong közelsége gondot okozott, képzeljük el ugyanezt egy gyors fejlődésnek induló Észak-Koreával, illetve egyesített Koreával, hozzáadva annak politikai hatását is, hogy a gyors növekedést nyilvánvalóan a kommunista rendszerrel való szakítás idézné elő. Ráadásul Észak-Korea egészen közel van Pekinghez. Phenjan távolsága Pekingtől légvonalban körülbelül 800 km, országúton körülbelül 1080 km.

Kínának tehát szüksége van a szegény Észak-Koreára a határai mellett ahhoz, hogy elejét vegye a sencsenihez hasonló kényszerhelyzetnek Északkelet-Kínában, Peking közelében. Ha ugyanis a két Korea egyesítése után, a piacgazdaságnak köszönhetően, dél-koreai és esetleg japán és amerikai segítséggel elkezdődne az ország gyors felzárkózása, az akár végzetes is lehetne a kínai kommunista hatalom számára. Kína tehát óvatos, és miatta óvatosak a térség további szereplői is, hiszen Kína egyszer már beavatkozott egy koreai háborúba.

Egy eszkárlálódó konfliktus ebben a térségben könnyen veszélyessé válhatna. Az 1. táblázatban láthatjuk egy Észak-Korea körül kibontakozó esetleges konfliktus poten-

ciális résztvevőit, közvetlen érintettjeit. Nemcsak a világgazdaság három legnagyobb gazdasága szerepel a táblázatban, de két legerősebb atomhatalma (Egyesült Államok és Oroszország) és két legnagyobb katonai költségvetéssel rendelkező országa (Egyesült Államok és Kína) is, miközben Japán és Dél-Korea katonai kiadásai is az első tíz között vannak a világon, Oroszországé pedig a negyedik (IISS, 2016). Márpedig az eszkalációnak egy konfliktus esetén volna lehetősége, hiszen az észak-koreai kardcsörtetés miatt Kína mellett Dél-Korea és Japán is feszült, egy amerikai beavatkozásra reagálva pedig Kína akár Tajvanra, sőt a Fülöp-szigetekre is kiterjeszthetné a konfliktust.

1. táblázat: Egy esetleges észak-koreai konfliktus potenciális szereplői

Ország	GDP (Mrd dollár)	Katonai költségvetés (Mrd dollár)	Fegyveres erők létszáma	Anyahajók száma
Észak-Korea	17,4		1 190 000	0
Dél-Korea	1 411,2	33,5	628 000	0
Japán	4 936,2	41,0	247 150	0
Kína	11 218,3	145,8	2 333 000	1
Oroszország	1 246,0	65,6	798 000	1
Tajvan	571,5	10,3	215 000	0
Egyesült Államok	18 624,5	597,5	1 381 250	10

Forrás: Saját szerkesztés United Nations Statistics Division, 2017 és IISS, 2016 alapján

Nem beszéltünk még Oroszországról, pedig Észak-Korea változatlansága mellett rejtett orosz érdekek is hatnak. Az 5. ábra térképén az orosz–kínai–észak-koreai határ környékét láthatjuk. Kína régóta szeretne közvetlen tengeri kijáratot a Japán-tengerre a térségben a Tyumeny folyó torkolatánál, azonban egy, az oroszok által 1860-ban annektált keskeny földszalag ma elzárja ettől (Fifield, 2015).

A közvetlen tengeri kijárat Kína számára segítséget jelentene északkeleti területei fejlesztésében, amivel egy esetleges koreai egyesítés is kevesebb fejtörést okozna az országnak. Csakhogy Oroszországnak éppen egy fejlődő Északkelet-Kína okozna fejtörést. Az orosz Távol-Kelet ritkán lakott, hatalmas terület jelentős természeti erőforrásokkal, Oroszország népessége pedig csökken. Kína ezzel szemben óriási népességgel rendelkezik, és erőforrásigénye növekszik. Oroszország tehát okkal tart Kína megerősödésétől, és ezért az észak-koreai rendszerváltástól, fejlődéstől, egy koreai országegyesítéstől is.

Ráadásul az oroszoknak megvannak az eszközeik és lehetőségeik a status quo fenntartására, részben akár éppen a feszültségek és a bizalmatlanság szításával is. Az orosz csendes-óceáni flotta Vlagyivosztokban, a Tyumeny torkolatától mintegy 130 km-re állomásozik. Ennek a flottának a kötelékébe tartozik a 13 orosz stratégiai atom-tengeralattjáró közül négy. Oroszország ma is több stratégiai atomrobbanófejvel rendelkezik, mint az Egyesült Államok, csakhogy katonai költségvetése kevesebb

5. ábra: A koreai–kínai–orosz hármashatár és környezete

Forrás: Saját szerkesztés, QGIS 2.18.15 és Natural Earth térképállományok

mint fele Kínáénak, és nem éri el az amerikai 11%-át (IISS, 2016). Az egyetlen ismert észak-koreai nukleáris kísérleti telep, Punggye-ri pedig nagyjából 300 km-re fekszik Vlagyivosztoktól. Az oroszoknak tehát minden lehetőségük adott a térség stabilitásának akár nyílt, akár fedett és nem hivatalos befolyásolására.

ÖSSZEGZÉS

Több mint negyedszázaddal a Szovjetunió összeomlása után két kommunista diktatúra, Kuba és Észak-Korea még mindig tartja magát. Miközben a gazdasága mindkettőnek gyenge, és katonai ereje még méretéhez képest is megkérdőjelezhető, náluk jóval nagyobb és erősebb szomszédjaik mindkettővel óvatosan bánnak, miközben ideológiai közeledésről Kína és Észak-Korea esetében is nehéz lenne beszélni.

A helyzet tehát mindkét országban megérett a változásra, aminek látszólag csupán az elszánt kubai és észak-koreai vezetés áll az útjában. Jobban megvizsgálva a két ország helyzetét és környezetét azonban láthatjuk, hogy mindkét esetben tább geopolitikai tényezők hatnak a változatlan irányába. Olyan, a két térség stabilitását meghatározó tényezők játszanak abban szerepet, amelyek túlmutatnak a két ország közvetlen jelentőségén, és sok tekintetben függetlenek azok vezetőinek manővereitől. Jó hír tehát, hogy a változatlanban nem a két diktatúra ereje vagy elszántsága a meghatározó. Rossz hír ugyanakkor, különösen a kubaiaknak és az észak-koreaiaknak, hogy mielőtt változást remélhetnek, térségükben rajtuk túlmutató és nem feltétlenül egyszerű dilemmákat kell az érintett nagyhatalmaknak feloldaniuk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anderle Ádám (2004): *Kuba története*. Akkord Kiadó, Budapest.
- Berlinger, Joshua (2017): North Korea's Missile Tests: What You Need to Know. CNN, December 4, <http://edition.cnn.com/2017/05/29/asia/north-korea-missile-tests/index.html> (Letöltés: 2018. január 10.).
- Coase, Ronald – Wang, Ning (2013): *How China Became Capitalist*. Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1057/9781137019370>.
- Cooke, Julia (2014): *The Other Side of Paradise. Life in the New Cuba*. Seal Press, Berkeley.
- Courtois, Stéphane et al. (2000): *A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás*. Nagyvilág Kiadó, Budapest.
- Diamond, Jared (1999): *Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies*. W.W. Norton & Company, New York.
- Distance Calculator (2018): *Distance Calculator*. <https://www.distancecalculator.net/>.
- Fifield, Anna (2015): A remote corner of China wants access to the sea. The obstacle is North Korea. *The Washington Post*, October 15, www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/a-remote-corner-of-china-wants-access-to-the-sea-the-obstacle-is-north-korea/2015/10/15/45b7b5e4-3c40-11e5-a312-1a6452ac77d2_story.html?noredirect=on&utm_term=.e5c9ffb6e4e8.
- Funes Monzote, Reinaldo (2008): *From Rainforest to Cane Field in Cuba. An Environmental History Since 1492*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, https://doi.org/10.5149/9780807888865_funes_monzote.
- Graeber, David (2012): *Debt: The First 5,000 Years*. Melville House, Brooklyn, NY.
- Hayek, Friedrich A. (1994): *The Road to Serfdom*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Horvát János (2013): *Kubai retró*. Geopen Kiadó, Budapest.
- IISS (2016): *The Military Balance 2016*. The International Institute for Strategic Studies, London.
- LeoGrande, William M. – Kornbluh, Peter (2014): *Back Channel to Cuba. The Hidden History of Negotiations Between Washington and Havana*. The University of Carolina Press, Chapel Hill, <https://doi.org/10.5149/northcarolina/9781469617633.001.0001>.
- National Accounts Main Aggregates Database (2017): *GDP and its breakdown at current prices in US Dollars*. 2017. december, <https://unstats.un.org/unsd/snaama/dnlList.asp>, (Letöltés: 2018. április 17.).
- Pak, Janmi (2016): *Élni akartam. Egy észak-koreai lány útja a szabadság felé*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rózsás Tamás (2017): *Kuba nacionalizmusa. Miért érdekes mediterrán (és magyar) szemmel?* Mediterrán Világ Symposium XVI., Veszprém, 2017. december 8.
- Salazar-Carrillo, Jorge (2013): The Collapse of the Cuban Sugar Industry. An Economic Autopsy. *Economics Research Working Paper Series*, 5, Florida International University, Miami.
- Schulzinger, Robert D. (1998): *U.S. Diplomacy Since 1900*. Oxford University Press, New York.
- Snyder, Jack (2000): *From Voting to Violence. Democratization and Nationalist Conflict*. W. W. Norton & Company, New York.
- Spangler, Jonathan (2005): Korea, North. In: McColl, R. W. (ed.): *Encyclopedia of World Geography*. Facts On File, New York, 519–520.
- Srebrnik, Henry Felix (1969): *The Cuban Revolution and the United States: The Case of the Nationalization Procedures, 1959-1960*. Master Thesis, Department of Political Science, McGill University, Montreal.
- Staten, Clifford L. (2003): *The History of Cuba*. St. Martin's Griffin, New York.
- Swieg, Julia E. (2012): *Cuba. What Everyone Needs to Know*. Oxford University Press, Oxford.
- Szarka Evelin (2014): *Van-e kihívója a Castro-fivéreknek?* PhD-értékezés, Pécsi Tudományegyetem BTK, Pécs.
- Szilágyi István (2013): *Geopolitika*. Publikon Kiadó, Pécs.

*Bálint L. Tóth*¹

V4: A Political Tool for Advancing State Interest²

Summary

The purpose of this paper is to promote thinking on the nature of the relationship between the Visegrad States (the Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia) and to comprehend the circumstances, interests and motivations of the inter-state political alliances in Central Eastern Europe (“CEE”). The Visegrad Group is a regional political platform without a genuine institutional base. This paper seeks to identify the reason for the absence of an intention on the part of the Visegrad States to broaden, deepen or institutionalize their inter-state cooperation. Perhaps, these countries prefer not to force the harmonization of their political actions if their interests do not necessarily meet. A closer look at the FDI inflows reported by these states and at the CEE regional development cooperation possibilities, and a theoretical overview of intergovernmental cooperation in practice can help reveal how easily countries with similar geopolitical and economic positions may achieve common goals (as they understand each other’s problems better). Such countries, however, may also become competitors in specific fields. The V4 states cooperate multilaterally so long as the synchronization of their political moves generates roughly equal benefits for each. V4 may be interpreted as a political tool for advancing the political interests of its member states and not as a compulsory or permanent negotiating forum.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F15, F21, F50, F53, O18, O19, Y10, Y91

Keywords: V4, Central and Eastern Europe, intergovernmental cooperation, multilateral diplomacy, state interest, FDI inflow, structural realism, institutional liberalism

BÁLINT L. TÓTH, PhD student, Corvinus University of Budapest, international relations expert at the Hungarian State Railways (MÁV) (btoth.ir@gmail.com).

CENTRIPETAL POLITICAL FORCES AMONG CEE COUNTRIES

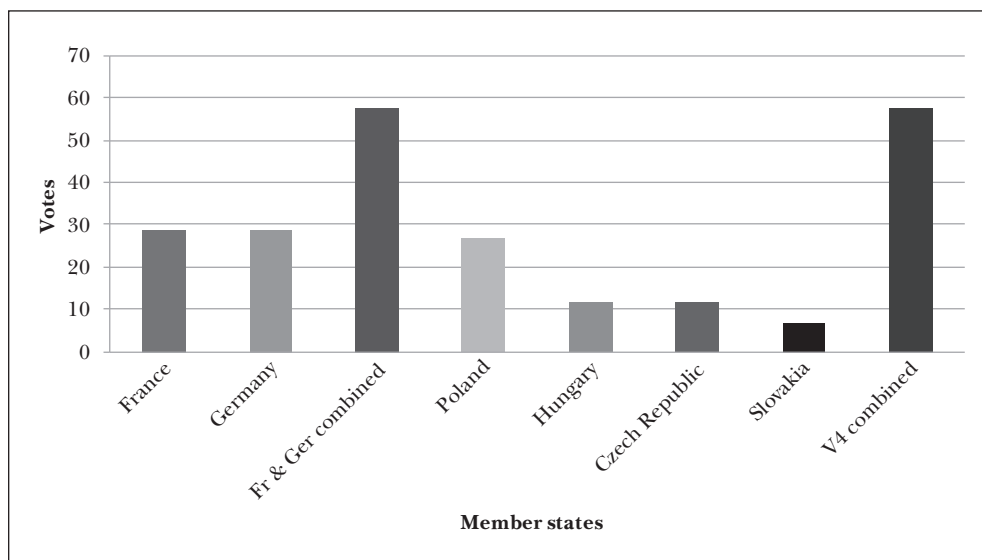
For the first time after the regime change, the Heads of the Republic of Hungary, the Czech and Slovak Federal Republic and the Republic of Poland met in May 1990 to elaborate a new economic and political framework for an intergovernmental foreign policy partnership following the dismantling of the Council for Mutual Economic Assistance (CMEA) and the Warsaw Pact. For the first time after long decades of soviet repression, the independent CEE governments entered into negotiations with one another without any external pressure. The representatives of the three governments agreed in a joint approach to the western international institutions at the Visegrad Summit of February 1991. That consensus served as a platform and a basis of their future and desired Euro-Atlantic integration. The Visegrad Countries started to develop a system of mutual political interactions in order to evidence their readiness to integrate in advanced international institutions like the European Communities or NATO (Bársony, 1998).

Despite minor discrepancies in attitudes and perceptions, the states of the region moved in the same political direction (accession to the EU, NATO, EBRD etc.) after the 1991 Visegrad Summit: they were interested in a proactive foreign policy and in advancing regional security in order to fill the vacuum left by the dissolution of the Warsaw Pact. After the removal of the Iron Curtain, the Visegrad States became the front-line applicants for accession to the European Community, and very similar institutional and structural reforms took place throughout the region (Péter, 2012:25). These four states adopted the transnational economic system simultaneously. The V4 countries have similar historical, cultural, economic, political and military-strategic backgrounds, enabling them to use their comparative advantage of better understanding each other's problems in international decision-making procedures. It can also be presumed that an increased interdependence reduces the chance of V4 states engaging in conflict (Jackson–Sorensen, 2007:103–104). These similarities allow the observer to see the V4 as a genuine group of countries.

Since the very beginning, the principal challenge for all Visegrad States has been trying to turn their relations, despite their traditionally different foreign policies, into a common strength.³ The Visegrad Countries might feel compelled to find common grounds in specific EU-related issues. Until March 2017, when the Council of the EU voted on proposals by the Commission or the High Representative for Foreign Affairs and Security Policy, 352 votes had been assigned to the member states, each with a certain number of votes weighted to reflect the size of their respective populations. As a result, in the aggregate, the Visegrad States had the same number of votes (58) as France and Germany combined (European Council & Council of the European Union, 2017). Thus, the Visegrad Four had a realistic chance of shaping Europe's decision-making if the governments of all the four countries acted proactively and jointly (see *Figure 1*).

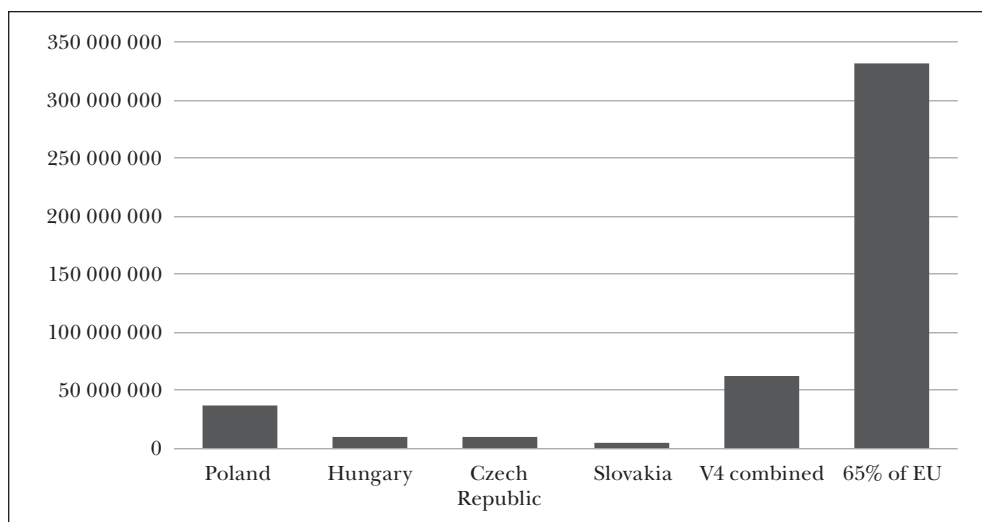
From November 2014, however, a new procedure for qualified majority voting, also known as the “double majority” rule, is used in the Council. In practice it means that 55 per cent of member states have to vote in favour and the proposal has to be supported by member states representing at least 65 per cent of the total population

Figure 1: Qualified majority weighting prior to March 2017

Source: Edited by the author based on EC, 2017

Figure 2: Population of V4 countries (2017)

Source: Edited by the author based on Eurostat, 2017

of the EU. The former criterion is beneficial for small-sized member states, while the latter favours larger ones. Consequently, the V4 countries did not benefit from the changes: they include two medium-sized (the Czech Republic and Hungary), one larger (Poland) and one small (Slovakia) country.

The four CEE states need to find allies in the Community to be able to enforce their interests related to Commission proposals and foreign affairs. As of now, 65 per cent of the total EU population represents 332,673,310 people (2017 estimate).⁴ This figure is more than five times higher than the estimated total population of the Visegrad States (63,784,690). Thus, the V4+ formula (the usual V4 countries plus Slovenia and/or Croatia, Austria) to support CEE interests in the EU institutions is more than crucial. The accession of the countries in the Western Balkans to the EU would be an indisputable advantage for the Visegrad Four group. The political interests of Central Europe (regional military and energy security, infrastructure development etc.) in many cases coincide with the ones of their south-eastern neighbours. A joint action would certainly multiply the decision-making power of smaller EU member states (Tóth, 2017a:8–10). In addition, in order to strengthen their macroeconomic competitiveness, the Visegrad Countries aim at implementing harmonized modernization policies with the best possible utilization of EU cohesion funds. This, again, is a field where their individual interests coincide, so they can achieve absolute gains in concert (Tóth, 2017a:6). Other fields of intergovernmental cooperation within the V4 region are: food safety and quality issues, migration crises and the related EU policies (although their positions do not necessarily coincide), Schengen policies, EU–Caucasus bilateral relations, cultural and educational, research and development projects etc. (Tóth, 2017b).

Support to the EU and NATO enlargements in the Western Balkans region has been one of the top priorities of the Visegrad Group. There are several examples of practical, political and economic assistance (twinning programs, interregional initiatives, EU Member States Consortia, Stabilization and Association Process tools, Western Balkans Fund, NATO’s “Open-Doors” policy etc.) provided by the V4 states, both individually and collectively, to Post-Yugoslav countries and to Albania in order to facilitate the accession process (Visegradgroup.eu, 2014). Central European countries strive to increase their “soft diplomacy” activities in the Western Balkan region through the International Visegrad Fund (“IVF”, Ministry of Foreign Affairs and Trade, 2017). The Visegrad Countries can offer their expertise in deepening cross-border cooperation with future EU member states.

The Visegrad formula, through its successful security-related and economic integration, has become a model followed by the countries that recently joined NATO and the EU (Bútora, 2011). The European integration of the Western Balkan region is still under way, and one of the major preconditions for accession is the establishment of stable regional partnerships. Western Balkans states might need to adopt a “Visegrad-style” multilateral negotiating forum for a non-compulsory and non-permanent intergovernmental dialogue. The effectiveness of a regional political cooperation does not necessarily depend on the depth of institutional structures. The outcomes of such partnerships could be the results of mere cost-effectiveness analyses.

It is presumed that the historical east–west axis in CEE geopolitics can only be altered by closer ties with the Balkans. Given their predetermined geopolitical situation, bargaining position, economical weight and socio-political experiences, a genuine

(non-EU and non-NATO) V4 approach to the Western Balkans may serve as one of the few chances for these states to act deliberately in a non-predetermined way in the European arena. To this end, Budapest, Bratislava, Prague and Warsaw make efforts at harmonizing their political actions. Since 2009 each high-ranking Visegrad Four summit has addressed Western Balkans-related questions and V4–Western Balkans foreign ministerial meetings have been organized on an annual basis ever since (Tóth, 2015:25–28).

Case study 1: Regional development cooperation – The Via Carpathia initiative

The efficiency of a regional development cooperation depends primarily on the complexity of socio-economic processes and the harmony of different development factors. Hence it is crucial to integrate national and subnational levels connecting different areas (economic and financial, geographical, scientific and technical, moral and historical, natural, social, infrastructure, legal and institutional, political, and strategic; Baranyi, 2013). The Europeanization of non-EU member states has been a key factor in regional political partnerships in the CEE area and the related activities have strengthened cohesion between member and candidate states. Moreover, Europeanization may help create a regional identity. A collective regional inter-state decision-making can be perceived also as an opportunity to overcome transnational challenges, to boost the economy in marginalized sectors, to build up efficient infrastructures across state borders and to bring people from different countries together (Centre for Democracy Studies, 2015).

The improvement of transport infrastructure is one of the most significant conditions for sustainable development. Mainly due to the expansion of bilateral trade between Germany and the V4 countries since 1990, supply chains have primarily been formed on the east–west axis in this region. There have been initiatives to create supply chains along the north–south axis too, but so far there is no genuine north–south traffic corridor in the Eastern part of the EU (Lønsetteig, 2017).

Via Carpathia is a planned European north–south transborder transport route running along the eastern border of the EU, connecting Lithuania, Poland, Slovakia, Hungary, Romania, Bulgaria and Greece. The construction of the trail was originally initiated by the Polish government (China–CEEC, 2016). Via Carpathia would cross the west–east corridors leading from Western Europe to Russia and Central Asia and link the Black Sea ports with the TRACECA trail (Europe, the Caucasus and Asia).⁵ One of its major advantages is that it would connect the Eastern and less developed economic areas of Poland, Slovakia and Hungary. The project aims at improving communication and transportation of goods between the Baltic and the Aegean Seas (Centre for Transport Strategies, 2016); stimulating and accelerating economic growth in less developed regions of the countries involved; breaking down logistics obstacles; providing impetus for the free movement of persons, goods, and services; fostering cross-border cooperation and opening up new supply chains; supporting the development of local SMEs; boosting trade in the fast-moving consumer goods;

as well as supporting tourism industry in the region. A higher level of connectivity increases standards of living as it impedes the movement of workforce from the region, supports the creation of new workplaces and it attracts new investments (Nagy, 2016).

In October 2006 representatives of Lithuania, Poland, Slovakia and Hungary met at the “One Way – Four Countries” intergovernmental conference in Łańcut, Poland to discuss the demand for an integrated, sustainable and efficient transport infrastructure that would provide connectivity to the Carpathian, the Baltic, as well as the Danube macro-regions. In October 2010 Bulgaria, Romania and Greece also joined the initiative. In 2016 the parties signed the second Łańcut Declaration on the extension of the Trans-European Transport Network (TEN-T) by establishing the shortest highway route on the North–South axis connecting Lithuania, Poland, Slovakia and Hungary (The Łańcut Declaration, 2016).⁶

CENTRIFUGAL FORCES

Once the Visegrad Forum does not prove to be effective enough anymore, the governments involved opt for using other intergovernmental political means to achieve their goals (Slavkov and Weimar triangles, CEFTA, CEI, Salzburg Forum, EU Danube Region Initiative etc.). This shift to other international diplomatic fora, however, does not mean these governments wish to quit the Visegrad formula in other fields of their cooperation. These states do not ignore the former V4 achievements when their governments decide that a specific international political issue is not to be approached through the Visegrad formula.

After the fall of communism there was a significant military and economic security vacuum in CEE and the intention of these countries to join the Euro-Atlantic international organizations as soon as possible was the main driving force behind the partnership of Bratislava, Budapest, Prague and Warsaw (Światłowski, 2015). These governments, however, have always had slightly different political rationales in prioritizing different strategic objectives.

Not many years after the foundation of the Visegrad platform, the initial enthusiasm for cooperation started to slowly disappear, and particular approaches were born. The CEE countries’ desire to join the European integration ahead of others had a sort of disruptive effect that fostered rivalry as opposed to pursuing synergies within the region. When one wants to understand the centrifugal forces in the V4 region after the down of the Cold War, the so called “Four fears of the CEE states” have to be taken into consideration (the order is indifferent):

1. To become a buffer zone between the NATO and Russia
2. To turn to an alternative to the European integration instead of being a means of reaching the desired accession
3. The burden of less developed partner states as an obstacle to the Euro-Atlantic integration
4. To put limits to the liberty of foreign policy-making shortly after regaining sovereignty (Lengyel, 2006:162).

The Czech foreign policy has always been focusing on Germany. As the country does not border with any of the post-Soviet or post-Yugoslav states, it has different geopolitical ambitions and interests than the rest of the V4 states. Prague's diplomacy has always been driven by pragmatism, cost-effectiveness, and particular ideologies (e.g. the Czech opt-out policies related to certain EU regulations). Poland has close relations with Ukraine, Belarus and Lithuania, as these territories represent former parts and current neighbours of the country. Prague's political activity was primarily focusing on identifying individual ways of the Euro-Atlantic integration and supplying development assistance to the Western Balkans region, while the unique position of Poland, Hungary and Slovakia determined their eastern orientation. The Czech Republic, Hungary, and Slovakia have consciously followed pendulum politics between Western Europe (Germany) and Russia, while Poland still gives a great emphasis to protection from Russian influence in Eastern Europe. And, of course, the geopolitical foci of each individual V4 country have constantly changed from time to time according to the changes in their governments, as different leaderships have prioritized different key issues.

On the other hand, these states have been in competition with one another for Western financial and security aids and resources (Bársony, 1998). This was, however, nothing new under the sun. Before the 1990 regime change, economic relations within the region had been nothing but a forced interdependent harmonious system of Moscow's satellite states (CMEA), where the individual bilateral connections to the Soviet Union had always been more significant than the multilateral relations with one another (Newnham, 2002:144). So the Visegrad Countries were made competitors in certain economic sectors (steel production, agriculture; Bársony, 1998).

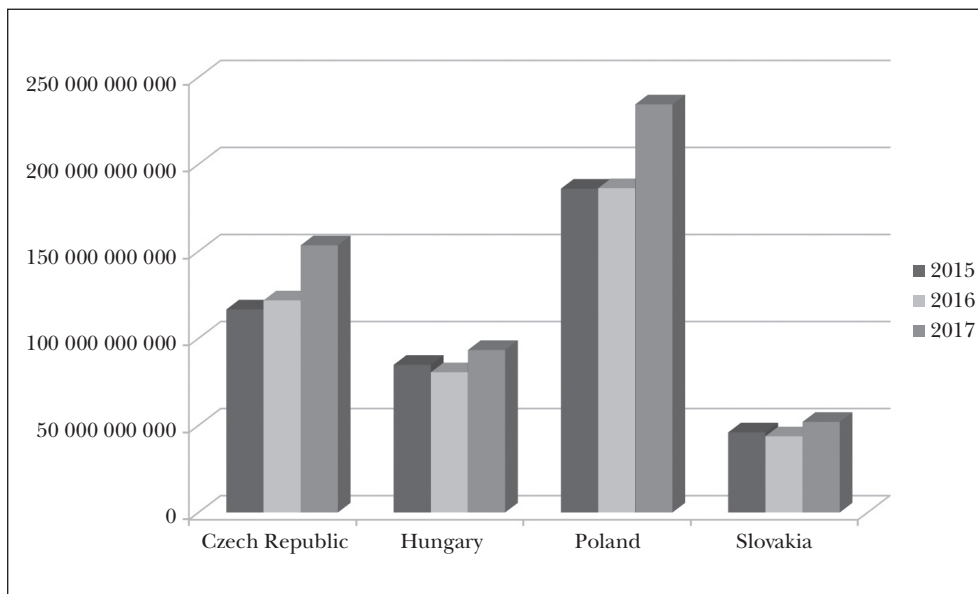
Case study 2: Foreign investments

The shift of the Visegrad Four countries from state-controlled economies towards market competition can be seen as a considerable policy paradigm change, which not only altered the economic policy goals and means but also revised the values and beliefs that characterized the Central European way of thinking prior to the regime change in 1990 (Drahokoupil, 2009:57). In order to help develop their industrial bases, the Visegrad Countries tried to attract as much foreign direct investments as possible. V4 governments have been in constant competition for equity capital, reinvested earnings and other capital originating from other, mostly Western countries (Drahokoupil, 2009:23–31). Investors were initially attracted by the relative institutional advantages of the Visegrad region (new liberal regulations, exploitable cheap and skilful workforce, capital attraction policies, numerous unexploited market opportunities etc.).

In 2016 Prague reported USD 115,204 million FDI stock, which represented 59.7 per cent of the country's annual GDP. For the same period Budapest calculated USD 77,721 million FDI stock, equal to 61.8 per cent of the GDP. In Poland the figure was USD 185,903 million in 2016 representing the 39.8 per cent of the respective

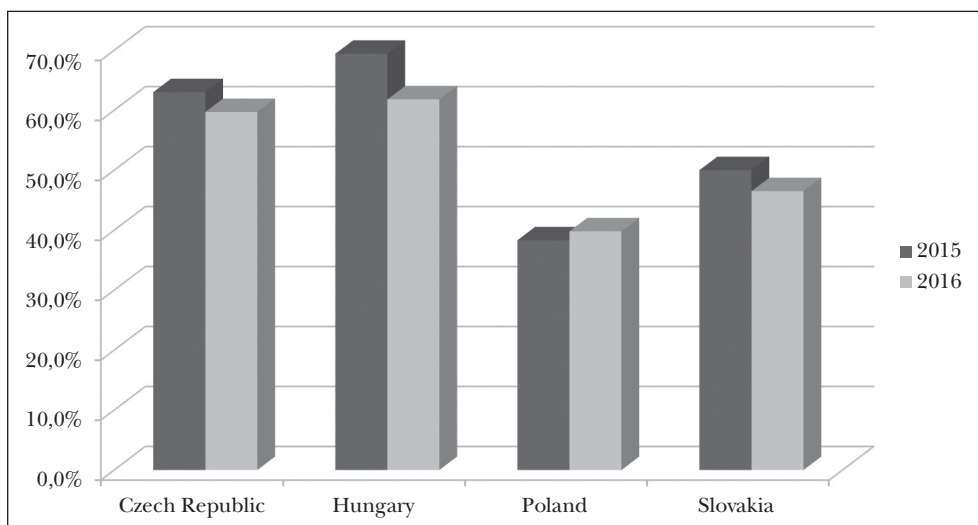
gross domestic product. Bratislava recorded an FDI stock of USD 41,615 million for 2016 giving the 46.5 per cent of the country's GDP. The figures inserted below show us a three-year tendency dated from 2015 to 2017.⁷

Figure 3: FDI stock in USD (2015–2017)

Source: Edited by the author

Figure 4: FDI stock in per cent of GDP (2015–2016)

Source: Edited by the author

As the V4 Countries' heavy reliance on foreign capital inflows has made them competitors in the European market they have never harmonized their policies in the field of FDI attraction. Each V4 states have developed strategies principally driven by industrial growth that followed transnational trends and policies. In this latter process international institutions have played a considerable role (Drahokoupil, 2009:55). For a better understanding of the centripetal and centrifugal forces among V4 states, below is the theoretical background of these four countries' supranational intergovernmental political cooperation.

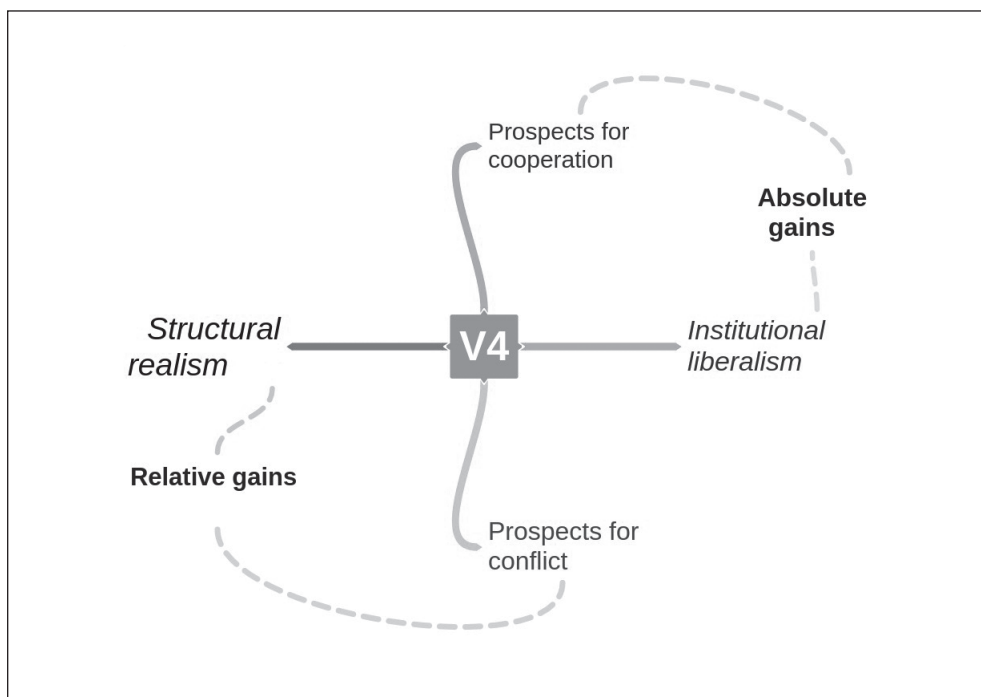
A THEORETICAL POINT OF VIEW

In a long-term perspective, any inter-state cooperation be effective if the states involved choose their partners carefully and do not force the harmonization of political actions where their interests do not necessarily meet. Multilateral partnership within international political platforms is considered as a main vehicle for advancing the key foreign policy interests of states with relatively weak decision-making positions (such as CEE countries) on a global scale. A harmonized cooperation along shared interests can be used in a "smart" way to compensate for small size and the absence of powerful means of pursuing international policies, thus allowing small states to punch above their real weights. The interest endorsement system of international organizations (such as the EU) forces states with relatively modest political weight to form alliances with other less powerful countries that are also in weak positions in comparison to larger powers that can exert higher influence in global or continental policy-making. The ability of states with relatively weak political positions to shape the political agenda at supranational levels may thus be strengthened and these governments may gain comparative advantages by harmonizing their actions.⁸

According to structural realists, the basic factor in the structure of an international system is the division of power and not the common goals, shared interests, mutual dependence and similar positions of the cooperating states (Waltz, 1979:17–30). Neo-liberal institutionalism assumes that states focus primarily on their absolute gains, and emphasizes the prospects for cooperation, while structural realism supposes that states are largely concerned with relative gains and points out the prospects for conflict. The followers of the latter school think that the more states care about relative gains, the more a gain for one state tends to be seen as a loss by others and the more difficult cooperation will be (Powell, 1991:1). This statement is underpinned by the fact that Visegrad Countries have been competitors in attracting foreign investment, as discussed above.⁹

During the first 25 years, the V4 platform did not intend to integrate other CEE states in the coalition, nor did they want to extend the synergies beyond the most obvious common goals of the governments involved. States cooperate multilaterally as long as the synchronization of their political movements generates relatively equal profits for each (Caporaso, 1992:8-9). During their accession to the European Union the Visegrad Countries proved to be unable to agree on a joint negotiating position and to assume the leadership of a bloc of candidates that would be a natural centre of gravity (Žantovský, 2006).

Figure 5: IR theory mind map

Source: Edited by the author

CONCLUSION

The V4 Countries are looking for points of convergence, possibilities to reconcile and express their respective individual positions in order to formulate a joint one. The Visegrad Group has not become a compulsory negotiating forum, nor has it grown to be a well-institutionalized international organization either. The slightly different geopolitical determinations and the constant competition for foreign investors have been some of the major factors that prevented the V4 Countries from finding the attributes necessary for a predominant regional political entity (a better institutionalized cooperation, more willingness to compromise etc.). Institutional neoliberalism says that a higher level of transnational relations between countries once occurred cannot be ignored anymore. The accession of the Visegrad Countries to NATO and the EU required increased government interactions between Poles, Czechs, Hungarians and Slovaks, however, the competition and discrepancies in geopolitical aims prevented them from finding appropriate ways to handle existing conflicts and tensions. Nevertheless, by its successful security and economic integration Visegrad has become a good example, a model that was followed by the other candidates to join NATO and the EU.

NOTES

- ¹ The thoughts and views set out in this study constitute the author's opinion and do not necessarily reflect the official view of the Hungarian State Railways or the Corvinus University of Budapest.
- ² Acknowledgements to Professor István TÓZSA (National University of Public Service) for his valuable advice. All the graphs and diagrams in this text were created and designed by the author.
- ³ During foreign policy crises, Hungary has traditionally looked to Germany, the Czechs and Slovaks to Russia, and Poland to France, the United Kingdom or the United States (Čarnogurský, 2006).
- ⁴ EUROSTAT: Population 2017, ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=t-ps00001&tableSelection=1&footnotes=yes&labeling=labels&plugin=1.
- ⁵ TRACECA is an internationally recognized program aimed at strengthening the economic relations, trade and transport communication in the regions of the Black Sea basin, South Caucasus and Central Asia. (TRACECA, 2017)
- ⁶ Via Carpathia includes prospects currently under discussion for the construction of branches to neighboring countries like Belarus, Ukraine, Turkey, Macedonia, Albania (Centre for Transport Strategies, 2016)
- ⁷ Santander Trade Portal, Foreign Investment. Czech Republic: <https://en.portal.santandertrade.com/establish-overseas/czech-republic/foreign-investment>, Hungary: <https://en.portal.santandertrade.com/establish-overseas/hungary/foreign-investment>, Poland: <https://en.portal.santandertrade.com/establish-overseas/poland/foreign-investment>, Slovakia: <https://en.portal.santandertrade.com/establish-overseas/slovakia/investing>.
- ⁸ Hence it can be asserted that states in relatively weak political positions have to cooperate more actively than the larger powers within international organizations where the outcomes are products of interactions between actor preferences and institutional rules.
- ⁹ Competition, however, is inherent in the European integration and contributes to the development of CEE market economies which may be considered as an absolute gain for all V4 countries (Balogová, 2008).

REFERENCES

- Balogová, Beata (2008): V4 Stands Together to Attract Investors. *The Slovak Spectator*, Vol. 14, No. 6, visegradgroup.eu/about/v4-stands-together-to (accessed 22 December, 2017).
- Baranyi Béla (2013): *Integrated Regional Development (Theoretical Textbook)*. [University of Debrecen, Centre for Agricultural and Applied Economic Sciences, Debrecen. www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0029_de_integrated_regional_development_theoretical/ch01s03.html (accessed 22 December, 2017).
- Bársony, András (Rapporteur) (1998): *For Debate in the Standing Committee see Rule 47*. CEFTA Parliamentary Assembly Committee on Economic Affairs and Development, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=8368&lang=en> (accessed 22 December, 2017).
- Bútora, Martin (2011): A Miracle Called Visegrad. *Visegradgroup.eu*, visegradgroup.eu/the-visegrad-book/butora-martin-miracle (accessed 22 December, 2017).
- Caporaso, James A. (1992): International Relations Theory and Multilateralism: The Search for Foundations. *International Organization*, Vol. 46, No. 3.
- Čarnogurský, Ján (2006): Visegrad Yesterday, Today and Tomorrow. In: Michnik, Adam (ed.): *The Visegrad Group a Central European Constellation*. Publication on the Occasion of the 15th Anniversary of the Visegrad Group. International Visegrad Fund, Bratislava, 33–35. (accessed 22 December, 2017)
- Centre for Democracy Studies (2015) and Andrassy Forum for Western Balkan Studies. Conference paper, Andrassy University, Budapest.
- Centre for Transport Strategies (2016): *Via Carpathia Pan-European Highway to Branch to Ukraine*. 16 March, en.cfts.org.ua/news/via_carpathia_pan_european_highway_to_branch_to_ukraine (accessed 22 December, 2017).

- Cooperation Between China and Central and Eastern European Countries (2016): *Via Carpathia Transport Corridor of Strategic Importance for CEE: Polish PM*. 10 November, www.china-ceec.org/eng/zdogjhz_1/t1414331.htm (accessed 22 December, 2017).
- Drahokoupil, Jan (2009): *Globalization and the State in Central and Eastern Europe. The Politics of Foreign Direct Investment*. Routledge, Oxon (accessed 22 December, 2017).
- EC (2017): *Qualified majority*. European Council, consilium.europa.eu/en/templates/content.aspx?id=1305.
- Eurostat (2017): Population 2017. <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&language=en&pcode=tps00001&tableSelection=1&footnotes=yes&labeling=labels&plugin=1> (accessed 22 December, 2017).
- Jackson, Robert – Sorensen, George (2007): *Introduction to International Relations: Theories and Approaches*. Oxford University Press, Oxford.
- The Łańcut Declaration (2016) of the Ministers of Transport Hungary, the Republic of Lithuania, the Republic of Poland, Romania, the Slovak Republic, the Republic of Turkey and Ukraine on Strengthening the Cooperation in the Area of Transport in the Carpathians and Continuation of the Via Carpatia Development. mib.gov.pl/files/0/1796967/deklaracjalancucka.pdf.
- Lengyel László (2006): *Illeszkedés vagy kiválás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lønsetteig, Aleya Begum (2017): Poland and Ukraine to build Via Carpatia. *Global Trade Review*, 25 October, gtreview.com/news/europe/poland-and-ukraine-to-build-via-carpatia/ (accessed 18 December, 2017).
- Ministry of Foreign Affairs and Trade (2017): *Hungary's V4 Presidency Pays Particular Attention to Supporting Western Balkans*. Ministry of Foreign Affairs and Trade, 20 September, v4.gov.hu/hungary-s-v4-presidency-pays-particular-attention-to-supporting-western-balkans (accessed 22 December, 2017).
- Nagy László Nándor (2016): Utak a sikerhez. *Heti Válasz*, 22 October, valasz.hu/uzlet/utak-a-sikerhez-120835 (accessed 22 December, 2017).
- Newnham, Randall Everest (2002): *Deutsche Mark Diplomacy: Positive Economic Sanctions in German-Russian Relations*. Penn State University Press, Pennsylvania.
- Péter, László (2012): *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies*. Brill, Leiden–Boston.
- Powell, Robert (1991): Absolute and Relative Gains in International Relations Theory. *American Political Science Review*, Vol. 85, No. 4, <https://doi.org/10.2307/1963947>.
- Świątowski, Bartosz (2015): Unity of the Visegrad Group in the Face of War in Ukraine. *Visegrad Plus*, 12 March, visegradplus.org/opinion/unity-of-the-visegrad-group-in-the-face-of-war-in-ukraine (accessed 22 December, 2017).
- Tóth Bálint László (2015): A Visegrádi csoport (V4) Nyugat-Balkán-politikája. *Külügyi Szemle*, Vol. 14, No. 2, 25–41, kki.hu/assets/upload/Teth.pdf (accessed 22 December, 2017).
- Tóth Bálint László (2017a): A Visegrádi Négyek. Állandó szövetség vagy eseti koalíció? *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, Vol. 52, No. 1, 3–20. (accessed 22 December, 2017).
- Tóth Bálint László (2017b): V4: költség-haszon elvű törékeny egység az Orbán-kormány kezében. *Átlátszó*. hu, <https://pcblog.atlatszo.hu/2017/03/24/v4-koltseg-haszon-elvu-torekeny-egysegeg-az-orban-kormany-kezeben/> (accessed 22 December, 2017).
- TRACECA (2017): *TRACECA Member Countries*. traceca-org.org/en/countries (accessed 22 December, 2017).
- Visegradgroup.eu (2014): Hungarian Presidency in the Visegrad Group (2013–2014). *Visegradgroup.eu*, www.visegradgroup.eu/documents/presidency-programs/20132014-hungarian (accessed 22 December, 2017).
- Waltz, Kenneth (1979): *Theory of International Politics*. Waveland Press, Long Grove (accessed 22 December, 2017).
- Žantovský, Michael (2006): Visegrad Between the Past and the Future. *visegradgroup.eu*, visegradgroup.eu/the-visegrad-book/zantovsky-michael (accessed 22 December, 2017).

Iván Dániel–Koi Gyula

A Magyar büntetőjog. Kommentár a gyakorlat számára I–III.

Commentary on Hungarian Criminal Code for Practitioners Vol. I–III.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Büntető Törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény hatálybalépését követően jelent meg Kónya István szerkesztésében a *Magyar büntetőjog. Kommentár a gyakorlat számára I–III.* című, 2000 oldalas kommentár. A kommentár gyakorlati jellegét erősíti a III. kötet, mely teljes egészében a bírói gyakorlatot mutatja be. A recenzió célja a monumentális kommentár szerkezetének, szerzőinek ismertetése, továbbá eredményeinek hangsúlyozása.

Kulcsszavak: büntetőjog, joggyakorlat, kommentár, recenzió

SUMMARY

After the entry into force of Act C of 2012 on the Criminal Code, the *Commentary on the Hungarian Criminal Code for Practitioners, vol. I–III* were published on 2000 pages, edited by István Kónya. Presenting judicial practice, Volume III adds a practical guide to the commentary. The review describes the structure, introduces the authors, and evaluates the commentary.

Keywords: criminal law, commentary, judicial practice, review

IVÁN DÁNIEL, tanársegéd, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Közigazgatási Kar, Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Intézet; doktórandszhallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola (Ivan.Daniel@uni-nke.hu), KOI GYULA tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet; tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Közigazgatási Kar, Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Intézet (Koi.Gyula@uni-nke.hu).

A közel 2000 oldalas, elsősorban a gyakorlat számára készült, magyar büntetőjogi tárgyú kommentár nem ismeretlen a joggyakorlattal foglalatosskodók és a jogkereső közönség számára. A kötet szerzői¹ alapvetően a Kúria bírái közül kerültek ki. A kötet szerkesztő-lektora Kónya István, a Kúria elnökhelyettese. A szerzők többsége aktív vagy nyugalmazott kúriai tanácselnök, illetve egyikük beosztott kúriai bíró, aki a Büntető Kollégium elvi munkáját előkészítő csoport állandó tagja. Szükséges megjegyezni, hogy a korábbi 1978. évi IV. törvénnyel hatályba léptetett Btk. vonatkozásában ez a kommentár egészen egy 1995-ben megjelent elődkiadványig nyúlik vissza (Berkes et al., 1995:883).

2013. július 1-jén lépett hatályba Magyarország negyedik, teljes büntető törvénykönyve, a 2012. évi C. törvénnyel. A szerzők a büntető törvénykönyv következő részeit dolgozták fel:

Akác József írta a vagyon elleni erőszakos bűncselekmények (XXXV. fejezet), a vagyon elleni bűncselekmények (XXXVI. fejezet), illetve a szellemi tulajdonjog elleni bűncselekmények (XXXVII. fejezet) részeket (Kónya, 2013, II. 1354–1454.).

Belegi József a szerzője az egészséget veszélyeztető bűncselekmények (XVII. fejezet), a környezet és természet elleni bűncselekmények (XXIII. fejezet), a közbiztonság elleni bűncselekmények (XXX. fejezet), nemzetközi kötelezettségen alapuló közbiztonsági célú gazdasági előírások elleni bűncselekmények (XXXI. fejezet), a köznyugalom elleni bűncselekmények (XXXII. fejezet) című egységeknek (Kónya, 2013, I. 613–647., II. 989–1019., 1192–1277.).

Katona Sándor munkája az elítéléshez fűződő hátrányos jogkövetkezmények és

a mentesítés (X. fejezet), valamint a közlekedési bűncselekmények (XXII. fejezet) elnevezésű témakörök (Kónya, 2013, I. 323–335., 900–984.).

Kónya István alkotta meg az alapvető rendelkezések (I. fejezet), a magyar büntető joghatóság (II. fejezet), a büntetőjogi felelősség (III. fejezet), a büntethetőséget kizáró vagy korlátozó okok (IV. fejezet), a büntethetőséget megszüntető okok (V. fejezet), a büntetőjogi felelősségre vonás egyéb akadályai (VI. fejezet), az élet, a testi épség és az egészség elleni bűncselekmények (XV. fejezet), az egészségügyi beavatkozás és kutatás elleni bűncselekmények (XVI. fejezet), az emberi szabadság elleni bűncselekmények (XVIII. fejezet), az emberi méltóság és egyes alapvető jogok elleni bűncselekmények (XXI. fejezet), illetőleg a testületi döntéseket magában foglaló kötetet (III. kötet) (Kónya, 2013, I. 1–163., 467–612., 648–678., 822–899., III. 1–662.). A vállalkozás III. kötete foglalja magában a Kúria (korábban Legfelsőbb Bíróság) büntetőjogi és büntető eljárásjogi tárgyú testületi állásfoglalásait, jogegységi határozatait és büntető kollégiumi véleményeit.

Márki Zoltán írta az emberiség elleni bűncselekmények (XIII. fejezet), a háborús bűncselekmények (XIV. fejezet), a nemi élet szabadsága és a nemi erkölcs elleni bűncselekmények (XIX. fejezet), a gyermekek érdekét sértő és a család elleni bűncselekmények (XX. fejezet), az állam elleni bűncselekmények (XXIV. fejezet), a minősített adat és a nemzeti adatvagyon elleni bűncselekmények (XXV. fejezet) fejezeteket (Kónya, 2013, I. 399–466., 679–821., II. 1020–1059.).

Mészár Róza kommentálta a büntetések (VII. fejezet), az intézkedések (VIII. fejezet), a büntetés kiszabása (IX.

fejezet), a fiatalkorúakra vonatkozó rendelkezések (XI. fejezet), az igazságszolgáltatás elleni bűncselekmények (XXVI. fejezet), a korrupciós bűncselekmények (XXVII. fejezet), a hivatali bűncselekmények (XXVIII. fejezet), a hivatalos személy elleni bűncselekmények (XXIX. fejezet), a közigazgatás rendje elleni bűncselekmények (XXXIV. fejezet), a záró rész (értelmező rendelkezések; egyes bűncselekmények értékhátára és szabálysértési alakzata; hatálybalépés; hatályon kívül helyező rendelkezések; az Európai Unió jogának való megfelelés) részeket (Kónya, 2013, I. 164–322., 336–369., II. 1060–1191., 1314–1353., 1900–1972.).

Molnár Gábor elemezte a pénz- és bélyegforgalom biztonsága elleni bűncselekmények (XXXVIII. fejezet), a költségvetést károsító bűncselekmények (XXXIX. fejezet), a pénzmosás (XL. fejezet), a gazdálkodás rendjét sértő bűncselekmények (XLI. fejezet), a fogyasztók érdekeit és a gazdasági verseny tisztaságát sértő bűncselekmények (XLII. fejezet), a tiltott adatszerzés és az információs rendszer elleni bűncselekmények (XLIII. fejezet) elnevezésű topikákat (Kónya, 2013, II. 1455–1780.).

Soós László vizsgálta a katonákra vonatkozó rendelkezések (XII. fejezet), a honvédelmi kötelezettség elleni bűncselekmények (XLIV. fejezet), a katonai bűncselekmények (XLV. fejezet) témaköröket (Kónya, 2013, I. 370–398., II. 1781–1899.).

A Btk.-kommentár sajátossága a háromosztatúság. Ez a hármas tagolás a jogtudomány egy klasszikus hagyományát jeleníti meg, amely egyébiránt még arra a hármas felosztásra megy vissza, amely az életvilágot három formára osztotta fel, nevezetesen: személyekre (*personae*), dolgokra (*res*), továbbá keresetekre (*acti-*

ones). Ez az elgondolás még Gaius *Institutiones* című, nagyjából a Kr. u. II. század táján keletkezett tankönyvében jelent meg először, majd I. Iustinianus császár hivatalos tankönyvként és egyúttal törvénykönyvként, *Institutiones seu Elementa* címmel hagyományozta tovább e felosztást (Földi–Hamza, 1996:5, 5–8. számszám). Ez a hármas felosztásra való törekvés Werbőczy István *Hármaskönyvében* is tovább élt (Werbőczy, 1517:130). A *Hármaskönyv*, amely 1504 és 1514 között készült Alsópetényben, nyomtatásban először 1517-ben jelent meg Bécsben. Az első rész tartalmazza a nemesi szokásjogot, a második részben az eljárásjogról olvashatunk, míg a harmadik rész a vármegyei szokásjogot, valamint a polgárookra és a jobbágyságra vonatkozó szokásjogot foglalja magában. Ez a jogtudói mű a jogi gondolkodást 1848-ig kizárólagosan meghatározta, ezt követően is egyes részei, főleg az öröklési jogi kérdésekben, a történeti alkotmány részeként a továbbiakban is hatályukban fenntartottak. A középkor szükségleteinek megfelelően tartalmazott korabeli büntetőjogot is.² Nyilván ebbe a formai elméleti hagyományba illeszkedik bele ez a háromkötetes magyar büntetőjogi kommentár is. Innen vizsgálva a dolgot, megállapíthatjuk, hogy a büntetőjogi törvénykönyvről szóló 2012. évi C. törvény kommentálása során, az első kötet teljes egészében magában foglalja a kódex általános részét. (Kónya, 2013, I. 1–398.)

A különös rész XIII–XXII. fejezetei is az I. kötetben kaptak helyet. (Kónya, 2013, I. 399–988.)

A II. kötet a XXIII–XLV. fejezeteket, továbbá a záró részt tartalmazza. (Kónya, 2013, II. 989–1972.)

Az I. és a II. kötet sajátossága, hogy a Btk. egészének természetes egységét je-

lezve folytatólagos lapszámozással készült. Ezzel szemben a III. kötet tartalmazza a Kúria, illetve a jogelőd Legfelsőbb Bíróság büntetőjogi és büntető eljárásjogi tárgyú testületi állásfoglalásait, jogegységi határozatait és büntető kollégiumi véleményeit. Ez a testületi véleménygyűjtemény ugyan elkülönül magától a kommentártól és a kommentár műfajtól, de a testületi döntések szövegszerű közreadása azt szolgálja, hogy az ilyen tárgyú és ilyen irányú hatályos döntvény jog egyetlen kézikönyvben legyen hozzáférhető.

A formai jegyek vonatkozásában szükséges kiemelni, hogy a kiadó technikai téren is a gyakorlat követelményeit tartotta szem előtt, mikor is a köteteket kapcsos (gyűrűskönyvre emlékeztető) kivitelezésben, cserélhető lapokkal adta közre. Ez a formátum az esetleges jogszabályokból eredő módosulásokat tartalmazó pótlapokkal történő kicserélés szempontjából igen kedvező, különösen azok számára, akik az esetleges elektronikus törvényt magyarázatokat kevésbé részesítik előnyben. Nagyban segíti a lapok állagának megővését a hajlítható, erős műanyag alapú fedél és hátlap. A védőborító elülső része tartalmazza az elegáns kivitelű fedlapot, amely a kiadó megszokott sárga és piros színvilágát jeleníti meg. A gyakorlatiasságot tovább fokozza az a tény, hogy az elülső fedlap belső részét egyharmad részig elfoglaló, a fedlappal egyező színezetű tartószab került kialakításra, melyben az esetleges jegyzetek, megjegyzések vagy pedig a hatályon kívül helyezett részeket tartalmazó lapok is tárolhatóak.

Összességében megállapítható, hogy a háromkötetes kommentár rendkívül alkalmas arra, hogy elsősorban a jog-

gyakorlattal foglalkozók számára megvilágítsa az egyes bűncselekményekre és ezek elméleti hátterére vonatkozó tartalmiságot, főképpen azért, mert a szerzők hosszú gyakorlattal rendelkező kúriai ítélembírák. A kötetek használhatóságát részletes és gyakorlatias tartalomjegyzék, továbbá rendkívül hasznos rövidítésjegyzék fokozza.

Kónya István (szerk.) (2013): *Magyar büntetőjog. Kommentár a gyakorlat számára I–III. Harmadik kiadás, HVG-Orac, Budapest.*

JEGYZETEK

- ¹ A szerzők a következők: Akáczi József, Belegi József, Katona Sándor, Kónya István, Márki Zoltán, Mészár Róza, Molnár Gábor, Soós László. A szerkesztő-lektor Kónya István volt.
- ² A modern magyar büntetőjog tudományának kialakulására lásd Nagy, 2015.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Berkes György – Julis Mihály – Kiss Zsigmond – Kónya István – Rabóczki Ede (1995): *Magyar büntetőjog. Kommentár a gyakorlat számára.* HVG-Orac, Budapest.
- Kónya István (szerk.) (2013): *Magyar büntetőjog. Kommentár a gyakorlat számára I–III.* Harmadik kiadás, HVG-Orac, Budapest.
- Földi András – Hamza Gábor (1996): *A római jog története és intézményei.* Brósz Róbert és Pólay Elemér tankönyvének alapulvételével írta –.–. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nagy Ferenc (2015): A büntetőjog tudománya. In: Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal.* HVG-Orac, Budapest, 261–333.
- Werbőczy István (1517): *Tripartitum opus iuris consuetudinarius (!) inclutus regni Hungariae: Stephanum de Werbewicz personalis presentie (!) regie (!) maiestatis locum tenentem: accuratissime editum.* Johannes Singrenius, Viennae Austriae, Octavo die Maii.

Iván Dániel–Koi Gyula

A Polgári jog. Kommentár a gyakorlat számára I–III.

Commentary on Civil Code for Practitioners Vol. I–III.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvényt 2013. február 11-én fogadta el az Országgyűlés, és 2014. március 15-én lépett hatályba. A szerzők kifejezett érdeme, hogy a háromkötetes törvényt magyarázatot első ízben már 2013-ban megjelentették, így a jogkereső közönség már a törvény hatálybalépése előtt kedvére forgathatta a kommentárt. Célunk alapvetően a kommentár szerkezetének és szerzőinek bemutatása és érdemeinek kidomborítása.

Kulcsszavak: joggyakorlat, kommentár, polgári jog, recenzió

SUMMARY

Act V of 2013 on the Civil Code of Hungary was adopted on 11 February 2013 by the National Assembly and it entered into force on 15 March 2014. As for the first time, the three-volume commentary was published in 2013, inquiring citizens had had the opportunity to use it before the entry into force of the new Civil Code. The review presents the structure and authors of the commentary and emphasizes its merits.

Keywords: commentary, civil law, judicial practice, review

IVÁN DÁNIEL, tanársegéd, Nemzeti Közszerzői Egyetem, Államtudományi és Közigazgatási Kar, Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Intézet; doktórandszallagató, Nemzeti Közszerzői Egyetem, Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola (Ivan.Daniel@uni-nke.hu), KOI GYULA tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet; tudományos főmunkatárs, Nemzeti Közszerzői Egyetem, Államtudományi és Közigazgatási Kar, Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Intézet (Koi.Gyula@uni-nke.hu).

Az új civiljogi kódex (A Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény) kommentárja színes szerzői kört vonultat fel, ahol az elmélet művelői és a gyakorlat ismerői harmonikus egységet alkotnak. Elöljáróban is szükséges utalni arra, hogy az új magyar Ptk. rendeltetése hasonlatos a nagy európai magánjogi kódexek rendeltetéséhez: ezen törvénykönyvek a magánszemélyek, a jogi személyek, továbbá az egyes jogi személyiséggel nem rendelkező más szervezetek személyi és vagyoni viszonyait foglalják össze.

A kommentár esetében elméleti oldalról a megalkotásában részt vettek: a Magyar Tudományos Akadémia tagjai,¹ a Magyar Tudományos Akadémia doktori (DSc),² az egyetemi professzori kar tagjai,³ illetve egyes egyetemi docensek,⁴ valamint más elméleti művelők.⁵ A kommentár gazdagításában számos gyakorlati szakember vett részt.⁶

A Polgári Törvénykönyv helyét és szerepét jól mutatja a kommentár kodifikációtörténeti alapozása.⁷ Nagyon jellegzetes az a megfogalmazás, amely szerint 1959-ig terjedően tizenegy kodifikációs kísérlet sem hozott törvénykönyvben manifesztálódó eredményt (az 1486. évi, az 1498. évi, az 1500. évi, az 1514. évi, az 1848. évi, az 1900. évi, az 1905. évi, az 1913. évi, az 1915. évi, valamint az 1928. évi törekvések). A kommentár szerzői I. (Hunyadi) Mátyás királyt tartják a magyar igazságszolgáltatás⁸ első korai reformerének. Az 1486. évben kelt *Decretum maius* nevet viselő rendeletével széles értelemben vett polgári jogi törvényhozást kezdeményezett. 1498-ban a rendek felhatalmazására Horváth Ádám ítélmester egybegyűjtötte a perjogi természetű régi szokásjogi szabályanyagot. A szintén a szokásjog összegyűjtésére vonatkozó, a nyol-

cadós törvényszék választott ülnökeinek adott országgyűlési megbízás eredménytelen maradt (1500. évi X. törvénycikk). II. Ulászló a rendek sürgetésére Werbőczy Istvánt bízta meg a szokásjog összegyűjtésével. A Kommentár szerzőinek meggyőződése szerint a megbízás pontos időpontja nem ismert, de Werbőczy már jóval korábban dolgozott szokásjogi jogkönyve megalkotásán.⁹ A *Hármaskönyv* szerkesztésében Werbőczy segítségére voltak ítélmester kollégái, valamint a királyi törvényszék ülnökei, akiket erre királyi utasítás kötelezett. 1514-re készült el a *Hármaskönyv* szövege, melyet Werbőczy benyújtott az Országgyűlésnek megvizsgálás végett. Az erre felkért országgyűlési bizottság jelentette, hogy munka az ország szokásjogával megegyezik, és felkérték a királyt, hogy hagyja jóvá a jogkönyvet, pecsétjével erősítse meg, és küldje meg a vármegyéknek kihirdetés végett, amivel az törvényerőre emelkedett volna. A király hamarosan ünnepélyes oklevéllel megerősítette a *Hármaskönyvet*, kijelentvén, hogy tartalma az ország jogaival és szokásával megegyezik, és elrendelte, hogy érvényes jog és törvény gyanánt fogadják el azt. A király jelezte az Országgyűlés számára, hogy a könyvet megküldi a megyéknek, ami azonban nem történt meg, és így az nem emelkedett törvényerőre (a pontos okok nem ismertek, a legenda szerint a főnemesi párt hiúsította meg a királyi tervet. Mivel ekkor a *Hármaskönyv* még csak kézirati formában létezett, a másolással foglalkozó írnokokat utasították a munkalassításra, így az *opus* nem lett annyi példányban lemásolva, hogy valamennyi vármegye hozzájuthasson. Illetve van olyan meggyőződés, mely szerint a király elől még a szentesítésre szolgáló pecsétet is elrejtették a főneme-

si párt tagjai). Ez is oka volt annak, hogy Werbőczy más úton kívánta biztosítani műve terjesztését, ezért 1517-ben, Bécsben, latin nyelven Johann Singreiner (Johannes Singrenius) nyomdájában saját kiadásaként megjelentette. A kötet 1565-ben magyar, 1574-ben horvát, 1599-ben német fordításban is napvilágot látott, illetve kéziratban később újjörög nyelvre is áttették. Maga a *Tripartitum* 1628-tól kezdve a *Corpus Juris Hungarici* része lett, sőt a mű élére helyezték. Rendkívüli elterjedtségét bizonyítja, hogy több mint negyven kiadásban jelent meg a századok során, verses kiadásai is ismertek, és a magyar jogászság lépten-nyomon hivatkozott (és ma is hivatkozik) reá.

Ki kell emelni, hogy a *Tripartitum* közjogi részeivel együtt a magyar nemesi magánjog szokásjogias kompilációjának tekintendő. Gyakorlatilag Werbőczy műve és a *Corpus Juris Hungarici* részét alkotó törvények vonzásában fejlődött a hazai magyar magánjog egészen 1848-ig (ideértve a Werbőczyánus jogi írók¹⁰ munkásságát is). A reformkori nézetek (különösen Széchenyi István és Deák Ferenc gondolkodása) vezettek oda, hogy az 1848. évi XV. törvénycikk rendelte el az ősiség teljes és tökéletes eltörlése mellett egy polgári törvénykönyv elkészítését. A korabeli gőzerővel működő törvényhozás a Polgári Törvénykönyv megalkotására vonatkozó három hónapos határidőt annak ellenére sem tudta tartani, hogy az igazságügy-miniszter Deák Ferenc, a Törvény-előkészítő Osztály vezetője pedig a rendkívüli jogi műveltségű és szinte korlátlan munkabírási jogászakadémikus, Szalay László volt. Az 1900. évi, az 1905. évi, az 1913. évi, az 1915. évi törvényjavaslatokat követte 1928-ban ötödikként Magyarország Magánjogi Törvénykönyvének

Törvényjavaslata (Mtj.).¹¹ Az Mtj. szakmai színvonalát általános elismeréssel illeték, számos megoldását a bírói gyakorlat kifejezetten átvette, és szokásjogi úton alkalmazta, ám sajnálatos módon ez az elaborátum sem lett törvénnyé. 1953 decemberében hívta létre az igazságügy-miniszter azt a kormánybizottságot, amely a Polgári Törvénykönyv tervezetének tartalmát megállapította. A javaslat elkészítése során a francia, német és más nyugat-európai polgári törvénykönyvek figyelembevétele mellett, az 1923. évi szovjet polgári törvénykönyv, illetve a magyarral egyidejűleg folyó szovjet kodifikációs munkálatok eredményei mellett az 1950. évi csehszlovák polgári törvénykönyv, az 1955. évi lengyel Ptk.-tervezet, valamint a bolgár 1951. évi tulajdonjogi¹² törvényből építkezett. Magyarország első hatályba lépett törvénykönyvét 1959. augusztus 11-én hirdették ki, és 1960. május 1-jétől lépett hatályba.

Ezt követően 2010-re alakult ki olyan helyzet, amely afelé mutatott, hogy a korábbi korszak Polgári Törvénykönyvét egy új, modern civiljogi kódexszel szükséges felváltani. A kodifikáció során két szakmai bizottság alakult. A két testület az Operatív Szakmai Bizottság,¹³ valamint a Kodifikációs Szerkesztő Bizottság¹⁴ volt. Az új Polgári Törvénykönyv javaslatát a KIM 2012. február 15-én társadalmi egyeztetésre bocsátotta. Az új Ptk. megszavazása az Országgyűlésben 2013. február 11-én történt meg. Szükséges utalni arra is, hogy az új Ptk. általános indokolása kiemeli, hogy a kódex nem választ külföldi modellt, hanem bőségesen merít külföldi példák-ból. Az újabb nemzeti kódexek közül a holland polgári törvénykönyv (*Burgerlijk Wetboek*) és a kanadai Québec magánjogi kódexe (*Code civil du Québec*) tekinthető

modernnek és hatásgyakorlónak is. Mindezzel együtt a törvény a nemzetközi jogalkotás instrumentumaiból is merít. E körben a következőket kell kiemelni: Bécsi Nemzetközi Vételi Egyezmény (*Contracts for the International Sale of Goods*, 1980), UNIDROIT alapelvek (*Principles of International Commercial Contracts*, 2010), valamint az európai modellszabályok (*Draft of Common Frame of Reference*).

A kommentár szerkezete az alapjául szolgáló kódex könyveinek struktúráját követi. A kódex könyvei az alábbiak: Első Könyv: Bevezető rendelkezések; Második Könyv: Az ember mint jogalany; Harmadik Könyv: Jogi személyek; Negyedik Könyv: Családjog; Ötödik Könyv: Dologi jog; Hatodik Könyv: Kötelmi jog; Hetedik Könyv: Öröklési jog; Nyolcadik Könyv: Záró rendelkezések. A kommentár belső beosztása a lapszámozás tekintetében a Ptk. könyveihez igazodik, azaz az oldalszámok valamennyi könyv esetében előlről kezdődnek, így fordulhat elő, hogy a három kötet esetében nyolcféle oldalszámozás létezik. Az Első Könyvet (Bevezető rendelkezések) Kecskés László elemzi (Petrik, 2013:1–64). A Második Könyvet (Az ember mint jogalany) Kőrös András, Makai Katalin és Petrik Ferenc vizsgálja (Petrik, 2013, I. 1–106). A ropant terjedelmes Harmadik Könyv (Jogi személyek) feldolgozását Boóc Ádám, Gadó Gábor, Gál Judit, Komáromi Gábor, Pázmándi Kinga, Sándor Tamás, Sárközy Tamás, Török Gábor, illetőleg Zsuhár András végezte el (Petrik, 2013, I. 1–460). Boros Zsuzsa, Katonáné Pehr Erika, Kőrös András, Makai Katalin, továbbá Szejbert Orsolya írták a Negyedik Könyvet (Családjog) (Petrik, 2013, II. 1–372). Az Ötödik Könyv (Dologi jog) Petrik Ferenc és Pomeisl András munkája

(Petrik, 2013, II. 1–269). A kommentár legterjedelmesebb vállalkozását alkotja a Hatodik Könyv (Kötelmi jog), amely a kötelmi jog általános (ideértve a kontraktuális felelősséget), továbbá a kötelmi jog különös részét (egyes szerződések), illetőleg a felelősségtant (deliktuális felelősség) foglalja magában. A könyv szerzői a következők: Bíró György, Farkas Attila László, Fuglinszky Ádám, Harmath Attila, Havasi Péter, Kisfaludi András, Kiss Mária, Kovács László, Kőrös András, Molnár Ambrus, Osztovics András, Petrik Béla, Petrik Ferenc, Pomeisl András, Szejbert Orsolya, Szentiványi Iván, Takáts Péter, Vékás Lajos, Wellmann György (Petrik, 2013, III. 1–970). A Hetedik Könyvet (Öröklési jog) Orosz Árpád kommentálta (Petrik, 2013, III. 1–106). A kommentár utolsó egysége a Nyolcadik Könyv (Záró rendelkezések), mely Osztovics András munkája (Petrik, 2013, III. 1–10).

Meglátásunk szerint a háromkötetes törvényt magyarázat híven szolgálja az új civiljogi kódex megismertetésének nemese feladatát, és ilyen módon bátran ajánljuk mind az elmélettel foglalkozók, mind a joggyakorlat művelői, illetve mind a graduális egyetemi képzés, mind a szakjogi képzések, illetőleg a jogi szakvizsgára készülők széles köre számára.

Petrik Ferenc (szerk.) (2013): Polgári jog. Kommentár a gyakorlat számára I–III. Harmadik kiadás, HVG-Orac, Budapest.

JEGYZETEK

¹ E körben szükséges emlitenünk Harmath Attilát, Kecskés Lászlót, valamint Vékás Lajost (utóbbi a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke).

² Itt kell kiemelnünk Sárközy Tamás, Szentiványi Iván, továbbá Török Gábor nevét.

- ³ A szerzők között találhatóak a következő egyetemi tanárok: Bíró György és Kisfaludi András.
- ⁴ Idesorolandó: Boóc Ádám, Darázs Lénárd, Fuglinszky Ádám, Katonáné Pehr Erika, Osztovits András, Pázmándi Kinga, Szeibert Orsolya.
- ⁵ Ilyenként emelhető ki Kovács László és Zsohár András.
- ⁶ E körben nevesíthető: Barta Géza, Boros Zsuzsa, Farkas Attila László, Gadó Gábor, Gál Judit, Havasi Péter, Kiss Mária, Komáromi Gábor, Makai Katalin, Molnár Ambrus, Murányi Katalin, Orosz Árpád, Petrik Béla, Petrik Ferenc, Pomeisl András, Sándor Tamás, Takáts Péter, Wellmann György.
- ⁷ A kontinentális civiljog fejlődésére lásd Kecskés, 2009:545.
- ⁸ Az igazságszolgáltatás polgári kori reformjának briliáns összefoglalása olvasható Máthé Gábor alapművében. Lásd Máthé, 1982:239.
- ⁹ A hagyomány szerint Werbőczy 1504-ben kezdte el írni a *Hármaskönyvet* (*Tripartitum*) Alsópetényben, és 1514. október 18-án, a pesti/rákosmezei országgyűlésen mutatta be a rendeknek. Első (még a szerző életében napvilágot látott) kiadása 1517-ben, Bécsben jelent meg latin nyelven Johann Singriernél (Johannes Singrenius). Mivel az évszázadok során a cím olykor módosult, az első (eredeti) kiadás azt az alábbiakban adja meg: Werbőczy, 1517. Erre lásd Koi, 2016:5, 6. lábjegyzet.
- ¹⁰ A Werbőczyánus jogi írók és műveik felsorolására lásd Koi, 2016:5–7.
- ¹¹ Magyarország Magánjogi Törvénykönyve, 1928. A törvényjavaslat indokolásának csupán az első kötete jelent meg, a második (kötelmi és örökletes jogi) kötetnek az országgyűlési irományok, más anyagok közt sincs nyoma. Az első kötet: *Indokolás Magyarország Magánjogi Törvénykönyvének Törvényjavaslatához I. Történeti áttekintés. A törvényjavaslat általános jellemzése. Bevezető szabályok. Első rész: személyi és családi jog. Második rész: dologi jog.* Az Mtj. német fordítása: *Ungarns Privatgesetzbuch. Entwurf* 1928. IM, Budapest, 1940, 678 o. Megjegyzendő, hogy 1852-ben az osztrák polgári törvénykönyv is hatályban volt.
- ¹² A bolgár polgári jog fejlődésére lásd Hamza, 2002:86–87, 208–210.
- ¹³ Csehi Zoltán, tanszékvezető egyetemi docens (PPKE); Kemenes István ítélőtáblai kollégium-

vezető (Szeged); Kisfaludi András egyetemi tanár (ELTE); Körös András tanácselnök, Legfelsőbb Bíróság; Lábady Tamás, ítélőtáblai elnök (Pécs); Menyhárd Attila tanszékvezető egyetemi docens (ELTE); Székely László miniszteri biztos; Wellmann György kollégiumvezető, Legfelsőbb Bíróság.

- ¹⁴ Harmathy Attila akadémikus, professor emeritus (ELTE); Kisfaludi András egyetemi tanár (ELTE); Lábady Tamás ítélőtáblai elnök (Pécs); Petrik Ferenc ny. kollégiumvezető, Legfelsőbb Bíróság; Sárközy Tamás egyetemi tanár (BCE); Székely László miniszteri biztos; Weiss Emilia professor emeritus (ELTE); Zlinszky János professor emeritus (PPKE).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Hamza Gábor (2002): *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kecskés László (2009): *A polgári jog fejlődése a kontinentális Európa nagy jogrendszereiben.* HVG-Orac, Budapest.
- Koi Gyula (2016): *Államfogalom és az államról való gondolkodás (állameszme) a közjogi államtudományban hazánkban a 18–20. században.* NKE, Budapest.
- Máthé Gábor (1982): *A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Országgyűlés Képviselőházának irományai (1928): *500. szám törvényjavaslat. Magyarország Magánjogi Törvénykönyve.* Váci kir. Országos Fegyintézet nyomdája, Budapest, https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KI-1927_08/?pg=0&layout=l.
- Petrik Ferenc (szerk.) (2013): *Polgári jog. Kommentár a gyakorlat számára I.* (Harmadik kiadás), HVG-Orac, Budapest.
- Werbőczy István (1517): *Tripartitum opus iuris consuetudinary (!) incltyi regni Hungariae: Stephanum de Werbewcz personalis presentie (!) regie (!) maiestatis locum tenentem: accuratissime editum.* Johannes Singrenius, Viennae Austriae, Octavo die Maii.

Lentner Csaba

A polgári értékek szolgálatában

In the Service of Citizens

ÖSSZEFOGLALÁS

Horváth János életregénye, Zsiros Mária és Menyhárt Ferenc által íródott, *Az élet sava-borsa* a fellelhető dokumentumokra és rengeteg személyes beszélgetésre építve tárja eléink a közel egy évszázados, lebilincselően izgalmas, fordulatokban gazdag életutat. Csúri Ákos *Két pogány közt – törhetetlenül* című könyvében kimondottan Horváth János országgyűlési képviselői pályafutását veszi górcső alá. A két kötet forrásértékű és a történettudomány számára is jelentős emlékei tárulnak az olvasó elé, melyből kitűnik a nemzetért és hazáért mindenkor felelősséget érző ember politikai hitvallása.

Kulcsszavak: interjúkötet, gazdaságpolitika, 20. századi történelem

SUMMARY

The book entitled *Az élet sava-borsa* [Salt of Life] is a fascinating life story, rich in

incredible turns of events and spanning nearly a century, written by Mária Zsiros and Ferenc Menyhárt on the basis of documents and numerous personal talks with János Horváth, the youngest Member of Parliament in 1945 and the oldest one between 2003 and 2014, sentenced to death during WWII and sentenced to 4 years of forced labour after the 1956 Revolution, former professor at the Butler University and visiting researcher at the Columbia University, USA. The other book entitled *Két pogány közt – törhetetlenül* [Between Two Pagans – Unbowed] also tackles the life of János Horváth. The two books present the reader with memories of historical significance, revealing the political credo of a person who has always felt responsibility for his nation and his homeland.

Keywords: book of interviews, economic policy, history of the 20th century

PROF. DR. LENTNER CSABA egyetemi tanár, a Nemzeti Köszolgálati Egyetem Közpénzügyi Kutatóintézetének vezetője (Lentner.Csaba@uni-nke.hu).

A közelmúltban mutatták be azt a kortörténeti dokumentumnak tekinthető két kötetet, mely Horváth János professzor, politikus fordulatos életét rajzolja elénk. Zsiros Márta és Menyhárt Ferenc társszerzők *Az élet sava-borsa* címet viselő kötetükben hozzáértő stílusban öntötték irodalmi formába a Horváth Jánossal folytatott beszélgetések nyomán feltárolt, változatos élettörténetet. A lebilincselően sodró lendületű és tág perspektívát nyitó könyvben egy rendkívül gazdag életpálya fordulatait izgulhatják végig az olvasók. A főszereplő, akit Cecén a szomszédjuk, Illyés Gyula nagyanyja tanított írni-olvasni, később Budapestre került, 1944-ben bebörtönzi a Gestapo, a nyilasok halálra ítélik, majd kiszabadul. 1945-ben a kommunisták bástyájának számító Angyalföldön legyőzi a nemzetgyűlési választásokon a vele egy kerületben induló Kádár Jánost, képviselő lesz a Kisgazdapárt színeiben, majd rövidesen ismét börtönbe kerül a Magyar Testvéri Közösség tagjaként, koholt vádak alapján. Amikor 1950-ben kiszabadul, még mindig csak 29 éves. 1956 októberében a Magyar Forradalmi Gazdasági Tanács tagjaként vesz részt a gazdasági kormányzat felállításában, de a szovjetek visszatérését követően előbb Bécsbe menekül, majd tovább az Egyesült Államokba. Itt végleg a tudomány mellé szegődik, és egyetemi tanárként megkezd sok évtizedes tudományos pályáját.

A vidéki, paraszti-kisnemesi környezetből érkező és saját erejére támaszkodva bámulatos hazai és nemzetközi pályát befutó fiú története nemcsak a Dickens-féle *Szép remények* tökéletes ellentétjét adja, de egyúttal páratlan áttekintést nyújt a 20. századi magyar történelem fordulatairól is. Horváth János az 1956 előtti korszak számos fontos politikai sze-

replőjéről ad első kézből beszámolót. Később, már az Amerikai Egyesült Államok köztisztviselőként álló egyetemi tanáraként lesz vendégprofesszor Ferdinand Marcos elnök alatt a Fülöp-szigeteken, illetve látja vendégül többek között Göncz Árpádot a Butler Egyetemen. Először a 80-as években látogathatott haza egy-egy tudományos konferenciára, majd amerikai karrierje után, 1998-ban újra a magyar parlament tagja lett, és az egyetemi-akadémiai világból hozott közgazdaság-tudományi szakértelme jogán a rendszerváltás utáni politikai-gazdasági átalakulásból ismét tevételes részt vállalt.

A másik bemutatott kötet, Csúri Ákos *Két pogány közt – törhetetlenül* című, szép kivitelezésű, kemény táblás könyve rendhagyó műfajú: egyrészt a Horváth Jánossal készült interjút fűzi egybe, másrészt több jelenlegi politikus és közéleti szereplő, a politikai paletta minden oldala megszólal benne (a kereszténydemokrata Semjén Zsolt, a polgári értékrendű Kövér László, a liberális Szent-Iványi István, a baloldali Hiller István), egy-egy kiragadott emléket közreadva a nagy formátumú kisgazda politikusról. A kötethez az előszót Magyarország miniszterelnöke, Orbán Viktor írta. Az interjúk és az emlékezések mellett szemezgethetünk Horváth János parlamenti felszólalásaiból is.

Egy-egy korosodó emberrel készített életútinterjú kapcsán a szerzők gyakran hirdetik, hogy könyvük műfaja „személyes történelem”. Amiből a személy is, meg a történelem is (hiszen minden egyes napunk a történelem nagy egészének része) stimmel, ám a kettő valahogy mégsem fér össze. Ezzel a könyvvel más a helyzet: aki végigélte a történelem viharait, hogy aztán 1998-ban hazajöjjön, és megalapozza napjaink sikeres gazda-

ságpolitikáját, és immáron országgyűlési képviselőként szolgálja hazáját 2014-ig, nos, annak kapcsán, aki mindezt megélte és véghez vitte, beszélhetünk személyes történelemről.

Humorral bőségesen átítatott életút-elbeszélés ez a könyv, melyből gyermekeink, unokáink hitelesen megismerhetik a 20. század magyarságának történetét. Bár a könyv nem tankönyvnek készült, olvasmányossága biztosan további és hiteles kutakodásra ösztönzi a felnövő generációt. Egy kivételes egyéniség, sokoldalú, széles körű és magasszintű műveltségű ember meséli el a valós történetét, és véleményezi a jelen szereplőit is. Mondatait nem lehet egyetlen legyintéssel elintézni.

Sokkal inkább annak felvétele, ami őt élete eddigi 97 évében jellemezte: az alázat.

Bár a könyv az életút fényében nem tűnik vaskosnak, de a szövegeknek súlyuk van. Újraolvasandó, hogy megértsük: miért tartunk ma ott, ahol tartunk.

Horváth János Cecén született, 1921. november 7-én. 1945 és 1947 között nemzetgyűlési, majd 1998 és 2014 között országgyűlési képviselő volt. 2003 és 2014 között a legidősebb képviselő és ebből adódóan az Országgyűlés korelnöke is volt. Az 1956-os forradalom leverése után emigrálni kényszerült. Előbb Strasbourghban a Magyar Forradalmi Tanács egyik

szervezője, majd New Yorkban a Kossuth Alapítvány egyik létrehozója lett. 1958 és 1966 között közgazdaságtant hallgatott a Columbia Egyetemen, ahol meg is szerezte közgazdaság-tudományi doktorátusát. Amerikai tanulmányainak befejezése után az egyetem oktatója, majd 1968-tól a Butler Egyetem közgazdászprofesszora lett. Kutatási területe az infláció, a munkanélküliség, az agrárszféra és a növekedés témakörét ölelte fel.

A rendszerváltás után a Corvinus Egyetemen tartott előadásokat. 1992-ben a Republikánus Pártjelöltje volt Indiana 10. számú választókerületében. 1998-ban, Orbán Viktor kérésére elvállalta a Fidesz gazdaságpolitikai bizottságának vezetését. Az 1998-as országgyűlési választáson a Fidesz országos listájáról bejutva 51 év után újra parlamenti mandátumot szerzett, ahogy 2002-ben és 2006-ban is. 2011-ben megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrend nagykeresztjét. Jelentősebb írásai, könyvei: *A Theory of Institutional Inflation; Grants Economics; Tiltott történelmünk, 1945–1947; The legacy of the 1956 Hungarian revolution; Élő történelem.*

Zsiros Mária – Menyhárt László (2018): *Az élet sava-borsa. Horváth János életregénye. L'Harmattan, Budapest, 272 oldal; Csúri Ákos (2018): Két pogány közt – törhetetlenül (Horváth János és az ország háza). Cvikker Média, Budapest, 246 oldal.*

Kopátsy Sándor

A három születésnapí kívánságom

My Three Birthday Wishes

ÖSSZEFOGLALÁS

Magyarország egyik legismertebb közgazdásza arról értekezik, hogyan vette birtokba az ember a földet az évezredek során. A jelenkor karakterét már az ember határozza meg, ezért korunkat antropocénnek, azaz az emberhez igazodónak kellene tekinteni. A kommunikációban megszűntek a távolságok.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: F22, N3, B10

Kulcsszavak: puritantizmus, túlnépeseedés, antropocén, bevándorlás

SUMMARY

One of Hungary's best-known economists discusses how humans gradually took possession of land in the course of thousands of years. As the character of our time is already determined by humans, this historical period should be considered anthropocene, i.e. "adjusted to man". Distances have ceased in communication.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: F22, N3, B10

Keywords: puritanism, overpopulation, anthropocene, immigration

A SZELLEMI VAGYON-TERMELÉS

PIACOSÍTÁSA

A jelenkori társadalmak fejlődési tempója egyre inkább attól függ, hogyan gyarapodik a szellemi vagyon. Ezt már az 50-es években megtanultam Max Webertől, aki a múlt század fordulóján megállapította: a tudományos és technikai forradalom olyan társadalmi alépítményt hozott létre, aminek felépítményét másoknál hatékonyabban csak a protestáns népek képesek működtetni. Azóta a társadalmi fejlődés hatékonyságának a felismerését a tények fényesen igazolták, ha a tételét két módosítással egészítjük ki.

Protestáns helyett puritánt kellett volna mondani. Weber protestánsként abban a meggyőződésben élt, hogy azért

puritánok a protestánsok, mert ezeket a kereszténységük puritánságra nevelte. Az összefüggés azonban fordított. Európa térségének északnyugati harmadában a skandinávok, az angolszászok és a germánok eleve, már a kereszténység felvétele előtt is puritánok voltak. Ezért aztán ahogyan nagykorúak lettek, a nem puritán római katolikus kereszténységüket felváltották a megreformált, puritánabb kereszténységre.

A távol-keleti konfuciánus népek legalább annyira puritánok, mint a Nyugaton a protestánsok. Az ipari forradalom előtt a távol-keleti népek társadalmi a Nyugat puritánjai előtt jártak. A történészek máig nem tárták fel, hogy a keményen puritán távol-keleti népek azért maradtak le a Nyugat puritánjaihoz képest, mert nagycsaládosak voltak. Ahogyan azonban iparosodva ezek is kiscsaládosak lettek, a 20. század folyamán fokozatosan felzárkóztak a világ társadalmi élvonalába. Jelenleg már vitathatatlan, hogy a 21. század derekára minden távol-keleti ország fejlett lesz. Ideje volna azt felismerni, hogy minden társadalom sejtje a család. Ez a *Homo sapiens* életében mindig nagycsalád volt. Az első kiscsaládos társadalom a nyugat-európai feudális társadalom volt, ezt megelőzően a földművelő társadalmak nagycsaládosak voltak. Annak jelentőségét a történészek máig nem ismerték fel, hogy a nyugat-európai jobbtársadalmak kiscsaládosak voltak.

Weber sem ezt ismerte fel. A nyugat-európai népek nem a reformációnak, hanem a kiscsaládnak köszönhetik, hogy a viselkedésük puritán lett. A puritán népek viselkedésüknek köszönhetően a többi kultúrát megelőzik a társadalmi fejlettségükkel.

Weber megállapítása azt jelenti, hogy a lakosság puritán viselkedése a társadal-

mi fejlődése számára a fizikai tőkénél is fontosabb. Ennek ellenére a jelenkori közgazdaságtan százszor annyit foglalkozik a fizikai vagyontulajdonformájával, mint a szellemi tőke társadalmi szerepével. Ma már a lakosság viselkedése fontosabb, mint a fizikai vagyontulajdonformája. Ebből fakad, hogy csak a fizikai tőkét tekintjük értékével mért árunak, az ennél sokkal nagyobb értékű szellemi tőke pedig értéke nélkül mozoghat az országok között.

Vitathatatlan tény, hogy a tudományos és technikai forradalom óta a legnagyobb érték az ember, annak értékét mégsem vesszük figyelembe. Ebből fakad, hogy a legfontosabb értéknek, a munkaerőnek az értéktermelését, az oktatást nem tartjuk értéktermelésnek, azt nem a piacra, hanem az állam politikai hatalmára bízuk.

Ha valaminek a piacosítására megértett a jelenkori fejlett társadalom, akkor az oktatás az, amit a piacra kell bízni. Ez az elmaradt társadalmakban jelenleg jobban megindult, mint a fejlettekben, ahol legfeljebb a vallásokat vonták be az oktatásba annak ellenére, hogy erre azok a legkevésbé alkalmasak, mert abban nem az eredmény, hanem a dogmák tisztelete az első. A gyermekek elsősorban a szülők tulajdonai, a felnevelésük módjának megválasztását azokra kell bízni. Ezzel szemben a jelenkori fejlett társadalmakban továbbra is úgy kezelik az iskolarendszert, mintha a gyermek az állam tulajdona volna.

Mivel a jelenkori társadalom hatékonyságát elsősorban a lakosság értéke határozza meg, a versenyképessége a lakosság képességén múlik. Az mégsem jutott a társadalomtudósok eszébe, hogyan mérjük ezt a legnagyobb értéket, és mit kell tenni a növelése érdekében.

Az ezredforduló környékén az agykutatók néhány négyéves gyermek szókincsét felmérték. Erre ma a számítógépek lehetőséget adnak. Erre az agykutatók hívták fel a figyelmet, azt állítva, hogy az ember abban is más fejlettségi szinten születik, hogy az első négy-öt évben fejeződik be az agyfejlődés. Az ember újszülöttje abban is különbözik a biológiai elődeitől, hogy életképtelenebbül születik. Az állatvilágban az életképességhez elsősorban az ösztönökre van szükség; az újszülöttek vagy azonnal életképesek, vagy nagyon rövid idő alatt azzá válnak. Ezzel szemben az újszülött gyermek életképtelen, nem tud járni, beszélni, a szülei gondoskodására szorul. Az csak utólag vált felismertté, hogy az agyfejlődéshez négy-öt évre van szükség.

Az agy fejlettségét a szókinccsel mérték. A használt szavak számát kincznek minősítették a nyelvek. Az ember biológiai fölényét a fejlett agyának, a nagyon sok feladat elvégzésére alkalmas kezeknek és a hangképzésnek köszönheti, mégsem ezeket, hanem a használt szavak számát hívják kincsünknek. Hogy a 4-5 éves korban használt szavak száma valóban kincs, csak tíz-tizenöt éves tapasztalat alapján derült ki. A tanulási eredmények és a gyerekkori szókincs között ugyanis nagyon szoros a korreláció. Azt, hogy ki-nek milyenek lesznek a tanulási eredményei, meg lehet állapítani abból, hogy 4-5 éves korban hány szóval kommunikál. Az is egyértelmű, hogy a gyerekek szókincsre két feltétel nélkül: egyrészt mennyire iskoláztak a szülők, másrészt mekkora gyermekközösségben élnek.

A mesemondó szülők ösztönösen azért meséltek a gyermekeiknek, mert a mesék más életkörülményeknek megfelelő szókincsot tartalmaznak. Azt, hogy

miért játszottak a szent szövegek, a legendák, a versek fontos szerepet, csak akkor értettem meg, amikor a szókincs jelentőségét megismertem. Ezt megelőzően a reformáció bibliafordításait a vallás érdekét szolgálónak tartottam, most már tudom, hogy milyen fontos szerepe volt a Biblia szinte folyamatos olvasásának. Ez ugyanis többségében olyan szókincsot tartalmazott, ami a mindennapi életben nem fordult elő. A Biblia szókincsét azok is megtanulták, akik nem tudtak olvasni. A görög társadalmakban százszor annyian ismerték Homérosz szövegét, azaz szókincsét, mint amennyi olvasni tudott. A költészet társadalmi szerepe is az volt, hogy a szókincset bővítse. Azt, hogy hogyan hat a szókincsre a rádió, televízió, előre meg sem lehet mondani.

Ezt a témát azzal zárom, hogy a jelenkor száz év alatt megszázszorozta az egyetemen tanulók számát. Ugyanakkor viszonylag kevés figyelmet szenteltünk annak, hogy *az egyetemeken elért eredmény elsősorban a jó magzati kihordáson és az első négy évben megszerzett szókincsen múlik.*

A GYERMEKNEVELÉS TÁRSADALMI TÁMOGATÁSA

A jelenlegi kormány jó irányban mozdul azzal, hogy *a gyermekvállalást nemcsak darabszáma után, hanem adókedvezménnyel, azaz a szülők jövedelmével arányosan is támogatja.* Sajnos addig még nem jutottunk el, hogy felmérnénk, milyen szülői háttér mellett milyen a gyermeknevelés eredménye. Meggyőződésem szerint a gyermeknevelés elsősorban a szülők iskolázottságától és jövedelmétől függ. Ezért vagyok megszállott híve az olyan nyugdíjrendszereknek, aminek nagysága nem a szülők életkeresetétől, hanem a gyermekneve-

lésük eredményétől függ. Aki tudomásul veszi, hogy a társadalom jövője elsősorban a következő generáció minőségétől függ, ezért az öregekről való társadalmi gondoskodást a gyermekei felnevelése arányában biztosítsa.

A családtámogatásban máig nem tudatosult, hogy az a társadalom érdekével ellentétes, a gyermekvállalást kontraszelekcióssá teszi. A gyermekek számához igazodó támogatásnak az a következménye, hogy a gyermekvállalás a szülők jövedelmével és iskolázottságával fordítottan arányos. Nagyobb kárt talán egyetlen támogatási rendszer sem tesz, mint a jelenlegi családi pótlék.

Érthetetlen, hogy a jelenkor tudományos világa nem veszi tudomásul, hogy *fa-junk közel száz éve kontraszelekcióval és elviselhetetlenül gyorsan szaporodik. Az emberiség jelenleg kisebbik fele, a puritán fejlett és gyorsan fejlődő társadalmakban vagy spontán leállt, illetve Kínában erőszakkal megállították. A már fejlett, gazdag ötödben gyorsan javulnak az egy lakosra jutó mutatók. A nagyon alacsony szintről példátlanul gyors fejlődés történik. E térségben, ami a társadalmi fejlődés motorja, kontraszelekciós a következő generáció újratermelése. Ennél nagyobb veszély egy fajt nem is fenyegethet. Ennek csak azért nincs még katasztrofális hatása, mert javulnak a kontraszelekciós nemzedéknek az életfeltételei és a képzése.*

Az emberiség nagyobb fele azonban tízszer gyorsabban szaporodik, mint valaha a múltjában. Ennek ellenére abban is példátlanul javul az élelmezés, gyorsan csökken a halálozás, és nő a várható életkor. Ennek együttes hatására évente 70 millióval, tehát elviselhetetlenül nő a lakosság száma. Az emberiség demográfiai kettészakadása következtében először tör-

tént meg az, hogy az emberiség nagyobb, egyre jobban lemaradó felében a lakosság nagy többsége számára a jobb életfeltételeket akkor is csak a gazdag társadalmakba való áttelepülés jelentheti, ha ott az alsó jövedelmi tizedben maradnak.

A társadalomtudományok máig nem ismerték fel annak a történelemformáló hatását, hogy *a fejlett társadalmakban a szegények, az alsó tized is sokkal jobban élhet, mint az elmaradt társadalmak lakosságának kilenc-tizede. Az osztálytársadalmak világában ugyanis a lakosság óriási többsége, a rabszolga, a jobbágy és a proletár alig élt jobban, mint az elmaradtabb társadalmak átlaga. Jelenleg a jóléti országokban nemcsak a dolgozók, de még a munkanélküliek is sokkal jobban élnek, mint az elmaradt társadalmak népességének a nagy többsége. Ebből a tényből fakad az, hogy az emberiség lemaradó kétharmadában a lakosság nagy többsége örömmel élne a fejlett társadalmak alsó tizedében. Legalább kétmilliárd ember él úgy a lemaradó társadalmakban, hogy nincs semmi reménye, lehetősége arra, hogy otthon maradva úgy élhessen, mint a jóléti társadalmakban az alsó tized. Ez ma olyan tény, amiről a kommunikáció forradalmának köszönhetően ezek az emberek nemcsak láthatják azt aényt, de a közlekedés fejlettségének köszönhetően el is érhetik. Ugyanakkor a fejlett világban ezredennyi bevándorló befogadására sem képesek.*

A HOMO SAPIENS MEGHÓDÍTOTTA A FÖLDET: AZ ANTROPOCÉN

Száz éve senkinek nem volt fogalma arról, mit érünk meg máig, még kevésbé lehet felmérni azt, hogy hol lehetünk száz év múlva. Az ugyan valószínű, hogy a tudományos és technikai fejlődés tovább gyors-

sul, de annak a részletein reménytelen jóslatokba bocsátkozni.

Amikor pár napja barátaim Yuval Noah Harari *Homo Deus* című könyvével megajándékoztak, a könyv azonnal bemutakozott. Véletlenül a 70. oldalán nyílt ki, ahol egy grafikont láttam az emberek és az egy kilónál nagyobb testű házi és vadon élő állatok biomasszájának arányáról. Ez elég volt arra, hogy elhatározzam, erre a könyvre rászánok egy hónapot, és leírom a véleményemet. Másnap újra itt nyitottam ki a könyvet, és meglepődtem az ábra előtti lapon a fejezet címén: Antropogén, az ember által formált korszak.

Annyit már a 80-as években tudtam, hogy egy szovjet tudós vetette fel először, hogy a földtani, a heliocentrikus korok lejártak, a jelenkor karakterét már az ember határozza meg, ezért korunkat *antropocénnek*, azaz az emberhez igazodónak kellene tekinteni. Ezen ma is tudományos vita folyik. Harari ábrája azonnal meggyőzött. Jelenleg az ember és a háziállatai teszik ki a földön élő biomassza közel 90 százalékát. A vadon élő állatok pedig csupán a tizedét. Alig tízezer éve, azaz a földtani korok időszakaihoz szinte a jelenben, e megosztásban 99 százalék volt a vadon élő állat. Az ember és az akkori egyetlen háziállat, a kutya aligha haladhatta meg az egyetlen százalékot. Mára az ember és háziállatainak súlya megszázsorozódott. Ekkora biológiai változás nem történt egyetlen sokszáz millió éves heliocentrikus korszakban sem.

Tízezer éve legfeljebb néhány tízmillió, jelenleg 7,5 milliárd ember él a világon. Még nagyobb változás történt az embert szolgáló háziállatok esetében. Ma nemcsak közel ezerszer annyi ember él, mint tízezer éve, de ezek átlagsúlya akkor legfeljebb negyven kiló lehetett, most

hatvan kilónál is több. Harari szellemesen azzal jellemzi e változást, hogy a gyűjtögető emberek nagy többsége azért halt meg korán, mert alultáplált volt, jelenleg pedig a túlsúlyosságban többen halnak meg, mint az alultáplálkozás okán. A szembeállítás szellemes, de félrevezető, mert a túlsúlyos emberek is háromszor tovább élnek, mint az éhezés által jellemzett korokban.

Az elmúlt száz évben ugyan megőszöröződött fajunk létszáma, és ennek ellenére tizedére csökkent a nagyon szegények, az éhezők száma. Kevesen veszik tudomásul, hogy az ENSZ ötven éve a nagyon szegényeknek azokat tekinti, akiknek a napi jövedelme 1,9 dollár alatt van. Száz éve az emberiség nagyobb fele e szint alatt élt. 1990-ben a részarányuk harmadára csökkent, de még mindig 1,5 milliárdnyian voltak, ezek harmada pedig a reform előtti Kínában élt. Ott mára ez a szegénység megszűnt. Jelenlegi számukat 500 millióra becsülik.

Mintegy tízezer éve az emberiség súlya, szerepe a vadon élő állatokhoz viszonyítva jelentéktelen volt. Az előtte levő korszakokban az ember szerepe elhanyagolható volt, tehát a földünkön az életet heliocentrikusnak kell tekinteni. Az is aligha vitatható, hogy tízezer éve az ember nem játszott szerepet a klíma felmelegedésében. Ritka faj voltunk, a természeti környezet alakításában nem játszottunk szerepet.

Az ember mégis egy nagyon fontos tekintetben az első faj volt, amelyik a többi fajjal ellentétben, a környezetéhez nem úgy alkalmazkodott, ahogyan az az állatvilágban történik, amit már Darwin is megállapított, a mutáció és a szelekció hosszú útján, új fajjá változva. Az ember a fejlett agyával, mellső végtagjainak ügyességével

és kommunikációs képességének köszönhetően a viselkedésével alkalmazkodott. Ez a magasabbrendűségünk azonban megjelenésünkkel még messze volt attól, hogy a földet maga alá rendelje. E szint közelébe csak addigra értünk el, amikor a felmelegedés elkezdődött.

Ha a felmelegedés előbb kezdődik, nem lehetett volna számos növény- és állatfaj domesztikációja lehetséges. A mezőgazdasági tudományok képviselői máig nem vetették fel a kérdést: Hogyan történt a kultúrnövények kinemesítése és a háziállatok domesztikációja? Erre a kérdésre ugyan még nem találtam választ, pedig a biológusok már tudományosan elfogadták, hogy a kultúrnövények: a rizs, a köles, a búza, az árpa lakóhely körüli kapás művelése néhány tízezer évvel korábban megindult, és ez idő alatt kultúrnövénné szelektálódott.

Az is tudományos tény, hogy a kutya mintegy húszezer éve az emberhez szelődött, és vele együttműködve a rénszarvasok vándorló nyájaihoz csatlakozott.

Az antropocén kor eljövételének legfontosabb előfeltételét az ember teremtetten meg azzal, hogy szolgálatába állította, domesztikálta a maga fehérjével való élelmezését, a szántóföldi növénytermeléshez elengedhetetlen szállítást és talajművelést ellátni képes állati igaerőt. Annak érdekében, hogy megértsük, minek köszönhetjük, hogy fajunk viszonylag nagyon gyorsan szolgálatába tudta állítani a földgolyót, fel kell tárnunk a haszonnövények és a háziállatok ember által történő hasznosítását. Meg kell említeni azt is, hogy az öntözéses szántóföldi földművelés létrehozásának volt egy heliocentrikus feltétele is, a tengerszint mintegy 70 méteres felemelkedése. Ez tette lehetővé, hogy Kelet- és Dél-Ázsia, valamint a Közel-Kelet

folyamainak a völgyei gravitációsán öntözhető és folyásokkal szemben is hajózhatók lettek. Ez is a heliocén hatásnak volt köszönhető. Ha nem emelkedik mintegy 70 méterrel a tengerszint, nem lehetett volna gravitációsan öntözni a folyamok síkságait. Bármennyire egyértelmű, említést sem találtam arról, hogy az öntözéses szántóföldi gabonatermelés létre sem jöhetett volna, ha nem emelkedik meg a tengerszint. A kelet-ázsiai, a dél-ázsiai és a közel-keleti öntözéses gabonatermelő kultúrák létre sem jöhettek volna, ha a folyamaik továbbra is a mintegy 70 méterrel alacsonyabb tengerekbe ömlenek. Még a vízügyi szakemberek sem mutattak rá arra, hogy az öntözéses gabonatermelés gazdaságföldrajzi feltételét csak a megemelkedett tengerszint jelentette.

Csak az ember volt képes állatokat domesztikálni, de ezt az ember is csak olyan állatfajokkal tehette meg, amelyek nagy többsége képtelen volt az életmódját az élettere megváltozásához ösztönösen igazítani. A legfontosabb háziállatok: a szarvasmarha, a bivaly, a kecske, a birka vadállatként a nagyon megváltozott eredeti életterében vagy kipusztult, vagy csak néhány, a számára kedvező élettérben maradhatott volna meg. Domesztikálni ugyanis csak a jelentős klímaváltozáshoz alkalmazkodni képtelen, kihalásra ítélt fajokat lehetett. A domesztikált fajok kihaltak, vagy a számuk a domesztikált fajtestvéreikhez képest csekély számra apadt.

A jégkorszak megszűnését okozó felmelegedés jókor történt.

Az éghajlat felmelegedését, a természeti környezetek jelentős megváltozását heliocentrikus okok idézték elő. Az időzítése véletlen szerencse volt. A jelentős klímaváltozás nem akkor történik, ami-

kor az ember már olyan fejlett állapotban volt, hogy ehhez a heliocentrikus váltáshoz képes volt alkalmazkodni. Az éghajlatváltozás azonban akkor történt, amikor az ember már képessé vált arra, hogy embercentrikussá változtassa a földünkön az életet, viszonylag nagyon gyorsan olyanná tette a földet, hogy indokoltan tekinthetjük embercentrikusnak, antropocénnek.

Az a tény, hogy mára a földünkön antropocén rendszer működik, annak a folyamatnak a következménye, hogy a földünk klímája a naprendszerben tehát heliocén okból olyan változás történt, aminek a hatására a földön viszonylag gyorsan és jelentősen megváltoztak az életfeltételek. A heliocén változás ugyan mintegy 10 ezer éve kezdődött, de szinte csak az utolsó száz évben vált a földi élet emberszabásúvá, antropocén típusúvá. A földtörténeti korok sok százmillió éves időszakaihoz viszonyítva a tízezer év a hi-bahatárokon belüli időt jelent.

A történelmünket sokkal könnyebben megértenénk, ha a földünkön élő állatvilág és az emberiség biomasszájának összetételét az elmúlt tízezer évben is megmutatnánk.

Hasonló arányok változását kellene megmutatni a mezőgazdaságról is, arról, hogyan alakult a kultúrnövények aránya a gyűjtögethető, vadon termő növényekhez viszonyítva. Egyértelművé válna, hogy

nemcsak a földünk bioszférájában, de a flórájában is többségbe kerültek az ember által kisselektált kultúrnövények.

Ma mintegy százszor több ember és egy nagyságrenddel több állat táplálkozik sokkal jobban, mint előtte. Ezt annak köszönhetjük, hogy nem a földünk természet adta növényeiből és állataiból élünk, hanem azokból, amit az ember szelektált ki magának.

Harari fontos változásra mutat rá azzal, hogy a földi élet csak a jelenkorban vált szerves egységgé. *A kommunikációban megszűntek a távolságok, és az emberiség először tud egymásról.* Az utazás mára könnyebb lett a kontinensek között, mint a vasút előtt az egy napi járóföldnél nagyobb távolság legyőzése volt. Gyermekkoromban még az is ritkaságnak számított, hogy valaki másik faluba költözött. Nagyon meglepett, amikor még diákkoromban azt olvastam, hogy a középkori házasságok 95 százalékát a néhány száz lakosú falvakon belül kötötték. De még gyermekkorom falujában is, aki szomszéd faluból házasodott, azt szinte idegennek kezelték. Azt is különleges eseményként kezelték, ha valaki ugyan a falun belül házasodott, de az egybekeltek nem ugyanazon keresztény egyházhoz tartoztak. A jelentős vagyoni különbségűek házasságkötését még inkább természetellenesnek minősítették.

Fajunk először vált biológiai egységgé.

Szabó Tamás–Kovács Eszter

Közzolgáltatások és térbeli koncentráció

Public Services and Spatial Concentration

ÖSSZEFOGLALÁS

Térgazdaságtani szempontból a versenyképesség felfogható a térségek népességmegtartó és tökevonzó, illetve munkahelyteremtő képességének jellemzőjeként. Ennek szellemében a területi versenyképesség a meglévő és fenntartható infrastruktúrán, az elérhető közzolgáltatásokon, valamint a meglévő foglalkoztatottsági színvonalon (és a mindezek által biztosított vonzó életkörnyezeten) is mérhető.

A jelen tanulmány egyik alapkérdése az volt, hogy bizonyos közzolgáltatások fokozott jelenléte előidézi-e a gazdaság térbeli koncentrációját. Ennek szellemében tanulmányunkban áttekintést kínálunk a közzolgáltatások tipizálásáról és a területi versenyképességhez kapcsolódó irodalmáról; konceptualizáljuk a területi töketípusok és a közzolgáltatások kapcsolatát; majd a Magyarország vidéki

településein végzett főkomponens- és klaszteranalízis segítségével szemléltetjük a gazdasági koncentráció, a lakosság jóléte-jólléte és a közzolgáltatások térbeli elhelyezkedése közötti hasonlóságokat és különbségeket.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: H50, C18, H41, H75, R12

Kulcsszavak: közzolgáltatások, versenyképesség, koncentráció, főkomponens- és klaszterelemzés

SUMMARY

From a spatial economic aspect, competitiveness can be considered an indicator of the region's ability to maintain its population, to attract capital and to create workplaces. According to this, spatial competitiveness can also be measured through the existing and sustainable infrastructure, the available public services

SZABÓ TAMÁS doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola (tamas.szabo@transportresearch.net), KOVÁCS ESZTER doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola (info@gipfelttext.com).

and the current level of employment (and through the living environment granted by these indicators).

One of the central questions of this study was if the increased presence of certain public services induces the spatial concentration of the economic space. With this in mind, in our study we provide an overview of the types and the literature on the topic of spatial competitiveness of the public services; identify the types of spatial capital; and later run a principal component and cluster analysis on the Hungarian settlements (except the capital) in order to identify the territorial similarities and differences in economic concentration, the welfare and the existence and intensity of the public services.

Journal of Economic Literature (JEL)

codes: H50, C18, H41, H75, R12

Keywords: public services, competitiveness, concentration, principal component and cluster analysis

A területi versenyképesség napjainkban számos aspektusból az elemzés tárgya, viszont a különböző interpretációkból még hiányzik a terület lakónépességének életminőségét és esélyeit jelentősen befolyásoló állami feladatellátás intenzitásának, a közszolgáltatások hozzáférhetőségének részletesebb, fejlesztési szempontú vizsgálata. Annak ellenére, hogy a versenyképességet az európai közgazdaságtani felfogásban a kibocsátás nagyságával mérik (Camagni–Capello, 2013), méltatlanul reked kutatási területen kívülre a nemzetgazdasági erőforrások endogenizálása.

A fiskális intézménymenedzsment szerint a közmenedzsment akkor válhat versenyképessé, ha a tulajdonosi szemléletből

visszaköszönnek a tudatosság működéshez köthető dimenziói. Ennek megfelelően a jó közmenedzsment a versenyképesség előfeltételei közé tartozik, és a működtetésnek érték- és céltudatosnak kell lennie. A működtetés során a módtudatosságot fontos alkalmazni, amelynek az a lényege, hogy a feladatellátásban a célok tisztázása és a megvalósításhoz használt programok szinergiája érvényesüljön. A képességtudatosság feltételezi a szervezet képességleltárát, amelynek révén a hiányosságok megszüntethetők. A forrástudatosság pedig a mérlegszemléletűséget emeli ki a versenyképességet segítő tényezők közül. A környezettudatosság a közreműködő partnerek kapcsolódási lehetőségére világít rá (Kovács, 2007), az utóbbi pedig értelmezhető úgy is, mint a rendelkezésre álló belső erőforrások kihasználása.

Ugyancsak a belső erőforrások fontosságára hívja fel a figyelmet a pénzügyi közgazdász, aki a humán erőforrás, illetve az oktatás minőségi kritériumait, a „humán erőforrás bővített reprodukcióját” jelöli meg a versenyképesség egyik alaptényezőjének (Lentner, 2007). A szerző – a stabilitást garantáló pénzügyi konvergenciacélok mellett – a szakképzett munkaerő aktuális állapotának javításában látja a versenyképesség garanciáját.

A belső tényezőes erőforrások külön befektetést nem igényelnek a nemzetgazdaság részéről, de fontos, hogy a területi politika alkotói kiaknázzák a lakónépességben, illetve a térségekben rejlő potenciált, mert egyfelől csökkenti a nemzetgazdasági kitettséget, másfelől pedig fejleszti a lokálpatriotizmust. Ugyanakkor gátat szabhat azoknak a veszélyes szocio-ökonometria látns funkcióknak, amelyek a térszerkezet demográfiai, valamint erőforrásstruktúra-átrendeződésé-

ért felelősek. Az ilyen jellegű folyamatoknak szabhat gátat, ha az érintett térségek önkormányzatai kihasználják a térségek helyi erőforrásait és technológiai, valamint piaci előnyeit. A térségek belső erőforrásainak észszerű kiaknázása, hatékony mozgósítása révén javítható azok potenciálja, és ezzel együtt a lakónépesség jóléte is (Camagni–Capello, 2013). A szerzőpáros empirikus kutatásában az alábbi versenyképességi faktorokat deklarálja:

- a helyi termelői aktivitást, a tradíciókat, valamint a képességeket és a különböző know-how-kat;

- az egyes tőkefajták térben koncentrált rendszerét – mint például a társadalmi, illetve humán tőke –, hangsúlyozottan szinergikus működési jelleggel;

- kulturális és értékrendi elemeket, amelyek képesek strukturálni és definiálni a helyi identitást, ideértve például a helyi termékek és szolgáltatások piacát;

- olyan szabályozórendszert, amelyben a törvényhozók (esetünkben a rendeletalkotó önkormányzat, illetve hatósági szervek) kiszolgálják a lakossági érdekeket.

Kétségtelen tény, hogy a fenti faktorok kevésbé tartoznak az operacionalizálható kategóriák sorába, de az bizonyos, hogy a fenti gyakorlat bevezetése eredményeként olyan multiplikátorhatás érhető el, amely a lokális, NUTS3-as szint alatti területek gazdasági teljesítményének trendjében is mérhető. Hazánk esetében az egyes térségek gazdasági pólusait azok ipartörténete és gazdaságföldrajzi helyzete determinálja. A belső erőforrások mozgósítása a szocialista iparosítás fellegvárainak térségeiben különösen azon területek esetében válhat fokozottan indokoltá, ahol a gazdaságföldrajzi pozíció és

az infrastruktúrával való ellátottság nem olyan kedvező, mint például az M1-es autópálya mentén elhelyezkedő, korábbi iparvárosok tekintetében. Utóbbiakba a tőkebeáramlás már a rendszerváltás környékén intenzív volt, de az infrastruktúra-fejlesztésnek köszönhetően a termelővállalatok száma is növekedett, amelynek eredményeként a munkaerőpiac felpetődött, illetve a munkaerő is mobilabbá vált (Siska–Szabó, 2015).

Jogosan merül fel a kérdés, hogy vajon milyen felzárkózási lehetőség jut azoknak a térségeknek, amelyek a betelepülő tőke látókörén kívülre szorulnak, mert a rossz infrastrukturális ellátottságuk vagy kedvezőtlen földrajzi helyzetük növeli a logisztikai költségeket.

A makro- és a térgazdaságtani közgazdászok versenyképességi nézetei azonos irányba mutatnak tehát: a nemzetgazdasági szinten értelmezett és mért versenyképesség egyes elemei mikroszintű eredmények aggregációjával jönnek létre, és ezeknek alapja a helyi közigazgatási szinten teremődnek meg (Palotai–Virág, 2016). A nemzetközi szakirodalom a külső forrásoknak kitett nemzetgazdaságok eseteinek vizsgálatakor tér ki a területi tőke fogalmára, amely értelmezésében két fő dimenziót javasol a fogalom körülhatárolására, ezek pedig a versengő és az anyagiassult javak jelenléte a vizsgált területeken. A versengő javak esetében a közgazdaságtan elkülöníti a tiszta közjavakat,¹ a vegyes közjavakat, a magánjavakat, valamint ezeken túl egy köztes jószágot, az ún. klubjavakat (Nordhaus–Samuelson, 2012).²

Az anyagiassult javak kategóriája tartalmazza a tárgyasult javakat (tangible goods), az immateriális javakat (intangible goods), valamint az ún. hard-soft java-

kat, ami az iménti kategóriák speciális elege (Camagni–Capello, 2013). Utóbbiak tartalmazzák azokat a virtuális (digitális) vagy szolgáltatás jellegű javakat, amelyek a hazai közszolgáltatások gyakorlatában leginkább az e-közigazgatás egyes részeit foglalják magukban.

Figyelembe véve, hogy a közjavak előállítására nem konkrét helyhez kötött történik, illetve a finanszírozásuk tekintetében sem közigazgatási, sem területi értelemben nem egy helyen jelenik meg, továbbá a hozzáférhetőség intenzitása sem azonos, hatással van a területi versenyképességre, illetve ezen keresztül differenciál. Ezen tulajdonságok révén a közszolgáltatások hozzáférhetősége befolyásolja a térségek lakónépességének jólétét és helybenmaradási hajlandóságát, valamint versenyképességi esélyeit.

Az állami feladatellátás és a tőke közötti kapcsolatot – közgazdaságtani értelemben – a társadalmi tőke biztosítja, ami „olyan cselekvési képességekre, nevezetesen a tulajdonra és a szakmai képességekre vonatkozik, amelyek a gazdasági élet területén más egyénekre gyakorolt befolyás révén elősegítik bizonyos javak megszerzését” (Farkas, 2013:107). Ezen az interpretáción keresztül vizsgálva a közjavakat, közvetett kapcsolatot feltételezhetünk a közszolgáltatásokhoz való hozzáférhetőség és a területi versenyképesség, illetve a koncentráció között. Szociológiai értelmezésben a (társadalmi) tőke fogalmának konceptualizálása Pierre Bourdieu (1980) és James S. Coleman (1988) nevéhez fűződik, akik a tőke fogalmába szimbolikus erőforrásokat, képességeket és javakat is beemeltek. Vegyük észre, hogy a közgazdaságtani tőke – a társadalmi javak finanszírozásán keresztül – pont az összetett társadalmi hatások miatt el-

választhatatlan a szociológiai értelemben vett társadalmi tőkétől; habár ez utóbbi kategóriáit kevésbé lehet számszerűsíteni. Másrészt viszont a szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy a társadalmi tőke fogalmában húzódó társadalmi aktivitás olyan tartós kognitív motívum lehet, amely képes mozgósítani egy térség egyes gazdasági aktorait.

A térségek versenyképessége szempontjából nem mindegy – ahogy a gazdasági tevékenység eloszlása esetében sem –, hogy a szimbolikus erőforrások miként sűrűsödnek a térben, hiszen ezek karakterisztikája pozitív és negatív externáliaként szerepet játszik a térségek erőforrásainak hatékony aktivizálásában. Tehát – ahogy erre több tanulmány (Pénzes, 2013; Káposzta, 2014) rámutat – a gazdasági hátrányokat tompíthatja a humán tőke markáns és aktív jelenléte, ami a közszolgáltatások hiányára vagy kiesésére³ is megoldást nyújthat.

A KÖZSZOLGÁLTATÁSOK DETERMINÁCIÓI

A közszolgáltatások mint komplex állami feladatellátási kötelemek egy társadalom tagjainak életminőségét közvetlenül képesek befolyásolni a közösségi javak hozzáférhetősége, felhasználhatósága révén. Szerepük a 19. század második felében kezdett az államigazgatáson belül kulcsfontosságúvá válni, amikor egyre több magánszolgáltatást emeltek át a versenypiaci működésből a közigazgatási jog által szabályozott keretek közé.

A közszolgáltatások fogalmának magyarázata tekintetében a közigazgatási tudományokból érdemes kiindulni, de amikor ezt tesszük, rögtön azzal találjuk szemben magunkat, hogy a közigazgatás körén belül is különböző megközelítések

léteznek. A közgazdaság-tudomány fő-kuszában méretgazdaságossági szempontok állnak, míg a szociológia a közszükséglet, illetve a társadalmi jólét maximumát helyezi középpontba. A közigazgatás-tudomány az igazgatási feladatokra koncentrálnak, míg a jogtudomány – természetéből fakadóan – a jogi szabályozottságot, illetve lefedettséget vizsgálja.

A fogalmi determinációt tartalmi szempontból Hoffman három szinten határozza meg, amely a legtágabb értelmezéstől a legszűkebb lehatárolásig terjed. Legtágabb értelmezésbe sorolható minden olyan állami szolgáltatás, amelyet az állampolgárok alanyi jogon (adófizetési kötelemükért cserébe) részben vagy teljes egészében térítésmentesen igénybe vehetnek (pl. törvényhozás, bűnüldözési tevékenység stb.). A szűkebb értelmezés szerint, ezek az állampolgárok széles körének nyújtanak ellátást, és „nem minősülnek egyoldalú, közhatalmi aktusnak”. A legszűkebb értelemben vett közszolgáltatások közé sorolja azokat, amelyek esetében az állam – vagy a vele közszolgáltatási szerződést kötő jogi személy – tényleges, személyre szabott szolgáltatást nyújt (Hoffman, 2006). Utóbbiakat valamilyen jogosultsági vagy kedvezményezeti alapon veheti igénybe az állampolgár. Mindhárom kategória esetében egyaránt gyakori a veszteségfinanszírozás. Ennek értelmében az állami feladatellátást magára vállaló gazdasági társaság közvetlenül a szolgáltatáshoz kapcsolható veszteségét az állam köteles megtéríteni a szolgáltatónak. A veszteségfinanszírozás megítélésakor különbséget kell tennünk a különböző ágazatokba tartozó közszolgáltatások között, amelyeknek sajátosságai természetüknél fogva határozzák meg a feladatellátási kötelezettséget átvállaló

finanszírozási kereteket. Értelemszerűen más-más kategóriába sorolható az egészségügy és a közösségi közlekedés, mert míg előbbi az emberi erőforrás minőségéhez szorosabban kötődik, addig utóbbinak a gazdasági haszna általában könnyebben számszerűsíthető.

Hozzáférés szempontjából a közösségi jószágok csoportosítása szofisztikáltabban elvégezhető, hiszen léteznek olyan, a közösséget kiszolgáló, társadalmi igényeket kielégítő szolgáltatások, amelyek fogyasztásából a jogi személyek sem zárhatók ki. Ezek az ún. tiszta közjavak, mint például a közösségi színterek, parkok stb. Ezzel szemben a vegyes közjavak esetében bizonyos fogyasztói réteg kizárása túl költséges lenne, így a rendszerben megjelennek a potyautasok, akik ellátása a társadalom számára evidenciává vált. Ebbe a körbe tartozik például a szociális segélyrendszer összes eleme. A vegyes közjavak esetében elmondható tehát, hogy abba azok a nem tisztán versenypiaci kategóriájú szolgáltatások tehetők, amelyek jellegüket tekintve társadalmi, szociálpolitikai vagy más célrendszer alapján szerveződnek. Ez egyben felveti az elszámolhatóság kérdését, illetve az átláthatatlanság disszonanciáját, és magában hordozza a témával kapcsolatos döntések nehézségét. Ezt a kettőséget egyfelől a támogatások megítélése, a tevékenységek hatékonysági pressziója, másfelől a társadalmi-gazdasági szempontú minőségi célkitűzések jelentik.

Az állami feladatellátási kötelezettség tekintetében elmondható, hogy minden közszolgáltatásnak minősül, amit a jogalkotó meghatározott eljárás keretében közszolgáltatásnak minősít. Fontos ismérv, hogy minden állampolgárnak alkotmányos alapjoga a közjavakhoz való hozzáférés, amelynek keretében az állam

gazdasági szerepet vállal többek között szociális, egészségügyi, oktatási, közlekedési, kulturális, energetikai területen. A kapcsolódó feladatellátást az állam egyetemleges közszolgáltatási szerződés keretén belül átruházhatja gazdasági társaságokra, amelyek kötelesek a szerződéses feladatuk maradéktalan és kifogástalan ellátására, amelyért a piaci ár és a közszolgáltatásból fakadó és nyújtandó kedvezmények közötti árkülönbséget, illetve az ebből fakadó gazdasági veszteséget az állam a közszolgáltatási szerződésben meghatározott feltételek szerint köteles megtéríteni. A közszolgáltatás nyújtása során az állam feladata – a szabályozó hatóságok közreműködésével – a piac szabályozása, a működés ellenőrzése, a tevékenység finanszírozása.

A közszolgáltatások nem pusztán közvetett, hanem közvetlen módon is hozzájárulnak egy nemzetgazdaság vagy azon belül egy-egy térség gazdasági és humánpotenciáljához, és ezáltal versenyképességéhez. Ennek alapfeltételei a hatékony és gazdaságilag stabil (tehát fenntartható), a gazdaságot kiszolgáló működés és a szolgáltatók közötti versenyhelyzet megteremtése. Ennek révén tisztul a piaci verseny, és javul a szolgáltatások minősége és hatékonysága. Ennek szellemében érdemes azokra a szolgáltatásokra fókuszálni, amelyek a nemzetgazdaság szempontjából nagyobb volumenű erőforrásokat kötnek le, és hatékonyság szempontjából jelentős forrásokallokációját kívánják. Továbbá azokra is hatványozott figyelmet kell fordítani, amelyek nemzetgazdasági szempontból stratégiai fontosságúak, és a nyitott vagy nyitásra váró piac miatt nemzetközi versenytársak belépésére számíthatnak. Utóbbi piacok megóvása azért is kiemelkedő fontosságú, mert egy-egy

nemzet esetében általában hálózati (gyakran egész országot lefedő) és generációkon átívelő teljesítményt manifesztáló (akár know-how-ban, akár infrastruktúrában megjelenő) teljesítményről van szó. Ugyancsak kiemelt figyelmet érdemelnek azok a közszolgáltatások, ahol a foglalkoztatottság nagy, tehát jelentős munkaerőpiaci kitettséggel rendelkeznek.

A közszolgáltatásokba történő beruházás azért is megtérül, mert a minőségi közszolgáltatások több szinten is hozzájárulnak a területi versenyképességhez:

- A helyi önkormányzatok adó- és egyéb kedvezmények formájában megteremtik a lehetőséget a betelepülő tőke vagy a meglévő vállalkozások számára a hatékonyabb működésre, ami elősegíti azok magasabb foglalkoztatottsági mutatókkal, illetve magasabb termelékenységgel – azaz nagyobb iparűzésiadó-alappal – történő működését.

- A térségekben működő vállalkozások és a lakónépesség számára nyújtott magasabb hozzáadott érték szélesebb működési terület és hozzáférhetőség révén segíti elő az érintettek versenyképességét az adott lokációban és nemzet(közi) gazdasági szinten egyaránt.

- Idesorolható minden olyan közszolgáltatás, amely hat a nemzetközi versenyben való megmérettetés eredményességére: ilyen például a logisztikai és szállítmányozási piac valamennyi résztvevője, illetve a felsőoktatási intézmények mindegyike (Kiss, 2011).

Figyelembe véve a közszolgáltatások erőforrásigényét (illetve az ebből fakadó munkaerőpiaci hatásokat), és azt a tényt, hogy másodlagos (kiszolgáló) szerepük révén nagymértékben szolgálják a nemzetgazdaság versenyképességének egészét, a rájuk való fókuszálás indokolt.

A NEMZETGAZDASÁG BELSŐ ERŐFORRÁSAI

Az endogén (belső tényezőkön alapuló) növekedési elmélet a területi versenyképességgel kapcsolatos kutatások fókuszpontját a régiók közötti összehasonlításokról a belső területi kapacitások mérésére helyezi át. Teszi ezt abból a megfontolásból, hogy a belső kapacitások, erőforrások együttműködéssel és szinergiával történő alkalmazása produktívabb, mint a szétszórt támogatási rendszer, és ezt tükröznie kell a regionális versenyképesség vizsgálati szempontjainak, mérési módszereinek is.

Az elmélet szerint a térségek belső erőforrásai közül a helyben meglévő gazdaságföldrajzi és „socialeconomic” adottságokat kell felismerni és hatékonyan mozgósítani a területi fejlődés érdekében. Tömörebben: a területek kondícióinak meghatározó befolyása van a gazdasági tevékenységek jövedelmezőségére, illetve ezen keresztül a lokáció versenyképességére (Bodnár, 2013).

Meglátásunk szerint a számos kutató (Chapain–Clifton–Comunian, 2013; Capello, 2012) által képviselt irányvonal, amely a tudásból, illetve az innovációból eredezteti az endogén növekedést, csak akkor lehet igaz egy-egy konkrét lokáció esetében, ha ennek a tudásnak létezik munkaerőpiaci szempontból releváns felvevőbázisa, illetve a keletkezett termékeknek, szolgáltatásoknak megfelelő piaca. Tehát csak addig létezhet az innovációalapú, tudásközpontú versenyképesség az adott térségben, amíg el nem éri a tudásalapon szerveződött populáció létszáma azt a piachoz képest kritikus tömeget, ami vagy elvándorlást, vagy tevékenységáthelyezést eredményez. Még ha ez aggregált országos adatsorokban nem

is jelenik meg, de bizonyos területekről elvándorlást indíthat meg, míg más, befogadó területeken fennáll annak a veszélye, hogy az adott gazdasági tevékenységhez kapcsolódó haszonból az érintett területi-közigazgatási egység nem vagy csak kismértékben részesül. Ezzel szemben a belső tényezőös növekedésmélet fejlesztéspolitikai szempontból fontos aspektusnak tartja a fenntarthatóság kérdéskörét, hiszen az emberi erőforrás és az infrastruktúra egyidejű fejlesztésétől várja el, hogy – a multiplikátorhatásokon keresztül – fokozza a keresletet, illetve a termelékenység javítására legyen képes (Miklós-Molnár, 2012). Hasonló álláspontot képvisel Rechnitzer is, aki szerint a regionális potenciált az endogén források jellemzői determinálják (Rechnitzer, 2002).

A jelen tanulmány szerzői a tőkepotenciált – azaz a rendelkezésre álló termelőbázisokat, illetve tőkét – az alábbi versenyképességi tényezők szerint csoportosítják (1. táblázat).

A regionális kutatások számos esetben próbálják összefogni azokat a szerteágazó és komplex tényezőket, amelyek vizsgálatba vonása révén a térségek versenyképessége mérhető. A területi tőke dimenzióinak hazai interpretációit vizsgálva (Jóna, 2013) látható, hogy a közjavak, illetve közszolgáltatások alacsony rivalizálás mellett vehetők igénybe, de az eredeti területitőke-modell (Camagni–Capello, 2009) nem tér ki a közjavak és a versenyképesség kapcsolatának elemzésére, viszont axiómaként is értelmezhető a közszolgáltatások hozzáférhetőségének és a lakónépesség versenyképességének kapcsolata. Ugyanis a térben koncentrálnódó potenciál elszívja a perifériatérségekből a termelési tényezőket – amelyek közül leginkább mobil

1. táblázat: A versenyképességi tényezők és a közszolgáltatások kapcsolata

	Tényező megnevezése	Konceptualizálás
I.	A munkaerő jellemzői	Exogén tényező – de egyes kutatók endogén tényezőként fogják fel –, ahol a hangsúly a munkaerőpiaci korösszetételén és képzettségi szinten van. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy az iskolarendszer főként állami feladatellátási körbe tartozik, tehát a közoktatási, szakképzési és felsőoktatási rendszerekhez való hozzáférés közszolgáltatási aspektus.
II.	Infrastrukturális jellemzők	A térségben rendelkezésre álló – részint állami, részint önkormányzati fenntartású vagy gondozásban lévő – területek és felépítmények, amelyek gazdasági potenciált foglalnak magukban.
III.	Földrajzi helyzet	Exogén változó, ahol a területi versenyképességre való hatás adott, illetve amennyiben előnytelen, úgy ez csak fejlesztéspolitikai beavatkozással tompítható. (Ilyen intézkedés lehet például a közlekedési infrastruktúra fejlesztése, kiemelt beruházások stb.)
IV.	Szociokulturális adottságok	A tárgykör pénzben közvetlenül nem kifejezhető, de mégis olyan potenciált hordoz, aminek gazdasági vetülete is létezik. Hatást gyakorol a terület népességmegtartó erejére, illetve egy térség populációjának a munkához való hozzáállására. Ennek ápolása és fejlesztése – nagyrészt – szintén az állami feladatellátás körébe tartozik.
V.	Piaci kapcsolatok	Kereslet-kínálati tényezők, amelyek a szinergikus piaci mechanizmusokra és a fizetőképes keresletre építenek. Ide sorolnánk be azokat az állami vagy önkormányzati kezdeményezéseket, amelyek ennek elősegítését szolgálják (pl. a versenyképesség fejlesztésére irányuló állami operatív programok, inkubációs programok, települési vagy kistérségi együttműködések stb.).
VI.	Döntési-intézményi és hatalmi rendszer	A jogalkotás területi hatályát, illetve hatását hangsúlyozzák a szerzők, illetve az állampolgárok és vállalkozások ügyintézésrel kapcsolatos kiszolgáltatását, a térségek komplex jogi környezetét emelik be a tőkefogalomba.

Forrás: Saját szerkesztés

a humán erőforrás –, ami konzerválja az érintett területek gazdasági és humánpotenciáljának kedvezőtlen helyzetét. Ez törvényszerűen együtt jár a gazdaság szerkezetének terciarizálódásával, azonban települési szinten gondot okozhat a nagymértékű elvándorlás, de az is, hogy bizonyos néprétegek munkalehetőség, képzettség, kielégítő jövedelem és lehe-

tőségek hiányában a hátrányos helyzetű területeken rekednek (Kovács, 2016).

A térgazdaságtani értelemben vett erőkoncentrációs elméletek egyike a centrum-periféria modell (Wallerstein, 1983), amelyet számos hazai szerző is feldolgozott. A centrum-periféria modellben a térnek két pólusa létezik (Nemes Nagy, 2009). Eszerint a centrum pozitív,

nagy gazdasági és társadalmi pontenciált magában hordozó, azokat halmazó területi egység, tekintet nélkül a földrajzi értelemben vett elhelyezkedésétől. Ezek karakterisztikáját befolyásolja a közszolgáltatások, közintézmények jelenléte, illetve azok hozzáférhetőségének intenzitása, ami leginkább a közlekedési infrastruktúra kiépítettségétől függ.

Persze a területi egyenlőtlenségek nem merülnek ki néhány dimenzió vagy indikátor elemzése által nyújtott válaszban, mert a szociális és gazdaságtani ismérvek együtt, egy időben vannak jelen, és fejtik ki hatásukat a területi egyenlőtlenségek vonatkozásában (Obádovics–Buder–Kulcsár, 2013). A szegénység nemcsak pénzügyi, anyagi síkon manifesztálódik, hanem emellett a közjavakhoz való hozzáférés szűkösségében is megjelenik. Utóbbi hatását értelemszerűen tompítja a gazdasági jólét, ami a közszolgáltatások hiányával ellentétes irányba hat. Mindez azt sejteti, hogy a centrum-periféria relációk markánsan meghatározzák a térgazdaságtani és demográfiai folyamatok jelenét és jövőjét, újraértelmezve ezzel egy adott térség közgazdaságtani helyzetét.

TÉRELEMZÉS

A térgazdaságtani szakirodalom a regionális versenyképességi vizsgálatok során az egy főre jutó GDP-t mint eredményváltozót vizsgálja, és számos egyéb magyarázó változót figyelembe vesz a térségek versenyképességi rangsorolása során (Pénzes, 2013). Ezt a módszertant előszeretettel alkalmazzák a NUTS3-as vagy az alatti területi egységekre is, miközben a terület lakónépességének jóllétére kiható soft tényezőket nem tartják szem előtt. Tehát érdekes kutatói kérdés, hogy mi-

ként lehetne javítani a térségek jóllétét, gazdaságát és foglalkoztatottságát a közszolgáltatások javításán keresztül, és viszont: a gazdaság térbeli koncentrációja és a humán erőforrás jellemzői miként hatnak vissza a közszolgáltatási igényre, valamint annak jellemzőire; de feltárandó a lakónépesség jóllétének gazdaságra gyakorolt hatása is.

A fentiek szellemében célkitűzésünk annak a kérdéskörnek a minél átfogóbb vizsgálata, hogy mennyire jár együtt, vagy éppen mennyire különül el az egyes települések esetében a közszolgáltatások, a humán adottságok, illetve a gazdasági potenciál térbeli koncentrációja a különböző területi determinációk mellett. Ennek megfelelően a célmeghatározást követő első lépésként kigyűjtöttünk valamennyi olyan általunk elérhető változót (első körben csupán tartalmi szempontok alapján), amelyek jellemezhetik és differenciálhatják az egyes területi egységeket társadalmi-gazdasági helyzetük és közszolgáltatásokkal való ellátottságuk szerint – a lehető legtágabb értelemben (lásd *1. ábra*). Előzetesen azon szempontból kategorizáltuk, hogy azok meglévő, a településvezetés és közszolgáltatás-szervezés szempontjából külső adottságként kezelhető (gazdasági, foglalkoztatottsági vagy demográfiai) szempontok, vagy az ágazati, illetve területfejlesztési politika által is közvetlenül befolyásolhatók (infrastruktúra-hálózati közszolgáltatások, szociális ellátás, oktatás, egészségügy, kultúra és közigazgatás). Az ágazati megközelítés megfelelő kiindulópontnak tűnt.

Első körben 475, települési szinten is elérhető mutató felelt meg ennek a szempontnak. Mivel ez az adattömeg hatalmas, vagy képi megjelenítésre alkalmatlan, adatredukciós módszerre (faktor- vagy

főkomponens-elemzésre) volt szükség (Székelyi–Barna, 2002). Így az egymással összefüggő mutatókból kisebb számú faktort nyerünk, amelyek alapján képesek leszünk a települési szintű adatok típusainak és ezzel együtt jellemző változóértékeinek a meghatározására, feltárására is a klaszteranalízis segítségével. Ha az alapvető problémákat és azok összefüggéseit ezzel a módszerrel feltártuk, véleményünk szerint akkor lesz lehetőségünk a továbbiakban ezek, illetve az adott település (majd térség) jellemzőit, a – jelen vizsgálat eredményében is tükröződő – településhierarchiát és az esetleges települések közötti feladatmegosztást (specializációt) is figyelembe véve, közszolgáltatás-fejlesztési javaslatok megfogalmazására.

Figyelembe vettük, hogy a faktor/főkomponens- és klaszteranalízisbe kizárólag magas mérési szintű változók kerülhetnek (Sajtos–Mitev, 2007), illetve kiküszöböltük az igen szélsőséges vagy véletlenszerű eloszlást követő változók nagy részét, így az adatredukciót 177 változó mentén kezdtük futtatni. (A csupán módszertani okokból kiesett, de nyilvánvalóan nagy kifejezőerővel bíró változókat területi egységeként is besoroltuk, így a statisztikai vizsgálat eredményei ezekkel kontextusában – például járasonként, megyénként, agglomerációnként – is ki-e-gészíthetők a későbbi kutatások során.)

A nagyszámú változó vizsgálata mellett – a területi kiegyenlítődés és az esélyegyenlőség szempontjait is szem előtt tartva – célunk volt továbbá az is, hogy figyelmünk a legkisebb településre is kiterjedjen, így a vizsgálat egységeiként Magyarország 3154 vidéki települését választottuk. A kiugró adatok elkerülése érdekében a jelen vizsgálat nem terjed ki Budapestre, amit az is indokol, hogy a főváros, illetve a Kö-

zép-Magyarország régió már a kétezres években elérte az Európai Unió fejlettségi átlagát, például az egy főre eső, vásárlóerő-paritáson mért GDP tekintetében. (Emiatt számos területi kiegyenlítődést célzó fejlesztési forrásra sem pályázhat már, de feltételezhetjük azt is, hogy a gazdasági infrastruktúra és a gazdaság fejlődését elősegítő intézményrendszer, mint például startupokat támogató alapok, pénzügyi szolgáltatások, oktatás-kutatás és az egyéb, közvetlenül üzleti szolgáltatások már vannak annyira fejlettek, hogy a gazdaság fejlődése további állami beavatkozás nélkül is kedvező irányt vesz.) A főváros a legtöbb gazdasági jellemző mentén annyira eltér a vidéktől, hogy annak fejlődése külön vizsgálat tárgyát kellene hogy képezze. Pest megyét azonban nem vettük ki a vizsgálatból, tekintve, hogy a terület maga is heterogén (Tipold et al., 2015). A fővárost leszámítva az egyéb (közepes és nagy-) városok vizsgálatban maradását indokolja egyrészt a vizsgálat célja, amely nem csak és nem elsősorban a leghátrányosabb helyzetű vagy a legkisebb településekre terjed ki.

A városok, községek, kistelepülések, aprófalvak összehasonlíthatóságának problémáját nagyrészt népességszámra arányosított viszonyszámok képzésével és használatával küszöböltük ki. Mindemellett magát a népességszámot nem vontuk be a főkomponens- és klaszterelemzésbe. (Ennek ellenére – mint látni fogjuk – a kialakult csoportok népességszám alapján is igen jól körülírhatók.) Ezzel az volt a célunk, hogy érzékeltesük, hogy melyek azok a gazdasági jellemzők vagy szolgáltatások, amelyek a népességnél is jobban koncentrálnak a térben, és ezáltal hol teremődik meg a lehetősége a további agglomerációs előnyök megjelenésének és tovagyűrűzésének, és hogy ezzel szemben hol keletke-

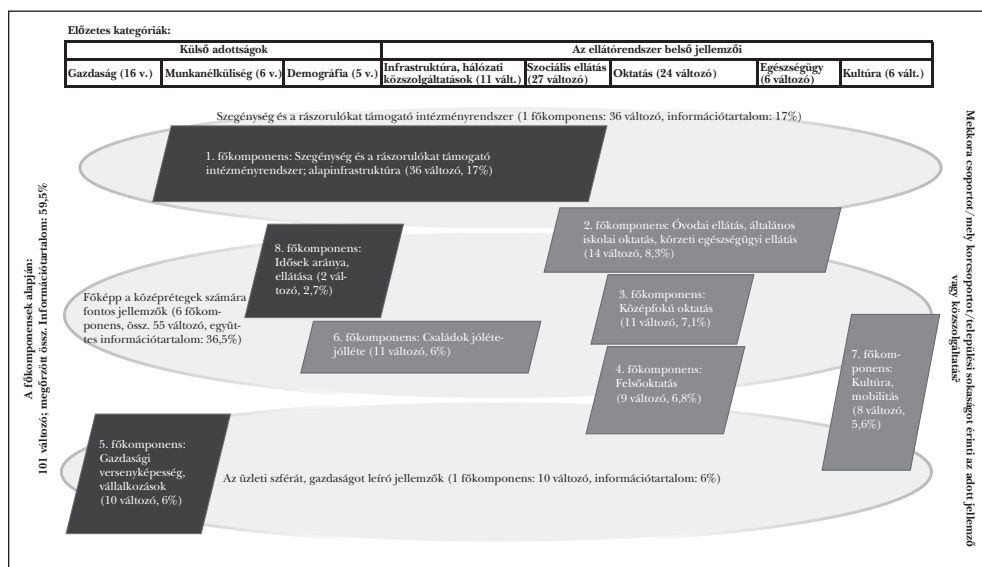
zik vákuum, ellátatlan néptömegek vagy szegény térségek, ahol szolgáltatás-, illetve gazdaságfejlesztésre, vagy legalább a közeli központok elérhetőségének biztosítására van szükség. (A módszer hátránya viszont az, hogy a legkisebb, elsősorban 100 fő alatti települések esetében igencsak felfelé torzíthatnak ezek a mérőszámok, amennyiben bizonyos típusú szolgáltatásból vagy méretű vállalkozásból egy vagy néhány jelen van a településen.)

A VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

Az adatredukció tekintetében a főkomponens-elemzés bizonyult hatásosnak. A vizsgálat többszöri lefuttatása után és a nem megfelelően aggregálható mutatóktól lépésenként megszabadulva 101 megőrzött, 8 főkomponensre megfelelően illeszkedő változó maradt meg, és az így keletkezett főkomponensek az eredeti változók információtartalmának összesen 59,5%-át

őrizték meg, aminek a magyarázóértékét elfogadtuk. A kialakult főkomponensek azonban nem elsősorban az előzetes, külső-belső tényezőket vagy ágazati tagozódást követték, hanem azok sokkal inkább függenek össze a településhierarchiával, illetve az adott jellemző vagy szolgáltatás által érintett korcsoport vagy gazdasági tevékenység adott településen való meglétével vagy hiányával. Például az oktatás ágazata három különböző főkomponensre „esett szét”: alapfokú oktatásra (amelybe bekerültek a körzeti szintű egészségügyi ellátások is), középfokú, valamint felsőoktatásra. Ez egyrészt következik a vizsgálat módjából, de egyben rávilágít a területi szemlélet szükségességére is. Ellenben a „Szegénység és a rászorulókat támogató intézményrendszer” főkomponens nagyan érinti a munkanélküliséggel kapcsolatos és demográfiai tényezőket, de számos infrastrukturális elemet és szinte a teljes szociális ellátást is felöleli (1. ábra).

1. ábra: Főkomponensek az előzetes koncepció tükrében

Forrás: Saját vizsgálat a KSH (2015, 2017) és a TEIR 2017-es adatai alapján

A nyolc, viszonylag jól interpretálható főkomponens már elég jól kezelhető ahhoz, hogy azokon klaszteranalízist hajtsunk végre a települések kategóriákba sorolása és ezek mentén történő nyolcdimenziós jellemzése érdekében. Tekintettel a viszonylag nagy adatállományra és még így

is meglehetősen sok dimenzióra,⁴ az iterációs K-Means Cluster-eljárást alkalmaztuk az SPSS-programcsomag segítségével (Obádovics, 2009). A módszer kiszámítja a dimenziók magpontjait, és az azokkal kapcsolt elemeket mindaddig rotálja, amíg a klaszterközéppontok nem stabilizálódnak.

2. táblázat: A főkomponensek és az általuk összefogott változók

1. Szegénység és a rászorulókat támogató intézményrendszer; alpinfrastruktúra (36 változó)
– aktív foglalkoztatáspolitikai eszközökkel támogatottak száma 1000 főre vetítve
– munkanélküli-ellátásban részesülők száma 1000 főre vetítve
– szociális támogatásban részesülők száma 1000 főre vetítve
– lakásfenntartási támogatásra kifizetett összeg (Ft/fő lakos)
– gyermekvédelmi kedvezményben részesültek száma 1000 főre vetítve
– gyermekvédelmi kedvezményre kifizetett összeg (Ft/fő lakos)
– foglalkoztatást helyettesítő támogatásban részesültek száma 1000 főre vetítve
– foglalkoztatást helyettesítő támogatásra kifizetett összeg (Ft/fő lakos)
– közfoglalkoztatásban részt vevők száma 1000 főre
– óvodáztatási támogatásban részesültek 1000 főre
– óvodáztatási támogatásra kifizetett összeg (Ft/fő lakos)
– rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesítettek száma 1000 főre
– rendszeres gyermekvédelmi kedvezményhez kapcsolódó támogatások összege (Ft/fő lakos)
– hátrányos helyzetű gyermekek száma 1000 főre vetítve
– halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek száma 1000 főre vetítve
– munkanélküliségi ráta (%)
– tartós munkanélküliek száma 1000 főre vetítve
– általános iskolai vagy alacsonyabb végzettségű munkanélküliek száma 1000 főre vetítve
– középfokú végzettségű munkanélküliek száma 1000 főre vetítve (–)
– fizikai foglalkozású munkanélküliek száma 1000 főre vetítve
– pályakezdő munkanélküliek száma 1000 főre vetítve
– motorkerékpárok száma 1000 főre vetítve (–)
– 1 lakosra jutó jövedelem (–)
– fizetett (helyi) adó 1 lakosra (–)
– összes befolyt jövedelem 1 főre vetítve (–)
– 1000 főre jutó abortuszok száma az év folyamán
– kábeltelevízióval rendelkező lakások aránya (%) (–)
– 100 lakosra jutó internet-előfizetések száma (–)
– szennyvízvezetékbe bekötött lakások aránya (%) (–)
– háztartások villamosenergia-fogyasztása (KWh/fő) (–)

– gázfogyasztó háztartások száma 100 lakásra vetítve (–)
– internettel rendelkező általános iskolák aránya (%)
– 1 általános iskolára jutó számítógépek száma
– 1 középfokú oktatási intézményre jutó számítógépek száma
– 100 főre jutó telefonvonalak száma
– könyvtárak 1000 főre jutó száma
2. Óvodai ellátás, általános iskolai oktatás, körzeti egészségügyi ellátás (14 változó)
– 1000 főre jutó szakápoló
– 1000 főre jutó védőnő
– 1000 lakosra jutó házi és gyermekorvosok száma
– 1000 lakosra jutó háziorvosok száma
– óvodai férőhelyek kihasználtsága (%)
– 1000 főre jutó óvodai férőhelyek száma
– 1000 főre jutó óvodás gyermekek száma
– 100 óvodásra jutó óvópedagógusok száma
– 100 tanulóra jutó általános iskolai osztálytermek száma
– általános iskolák száma 1000 főre vetítve
– általános iskolai tanulók száma 1000 főre vetítve
– általános iskolai pedagógusok 100 tanulóra vetített száma
– napközi ellátásban részesülő általános iskolai tanulók száma 1000 főre vetítve
– bejáró általános iskolások aránya (%)
3. Középfokú oktatás (11 változó)
– középiskolák száma 1000 főre
– középfokú oktatási intézményben tanulók száma 1000 főre
– gimnáziumi tanulók száma 1000 főre
– szakközépiskolai tanulók száma 1000 főre
– sikeres érettségi vizsgát tettek 100 diákra jutó száma
– 100 diákra jutó középiskolai pedagógusok száma
– szakiskolák száma 1000 főre vetítve
– középfokú oktatási intézmények száma 1000 főre vetítve
– szakiskolai tanulók száma 1000 főre
– 100 főre jutó szakiskolai tanárok száma
– bejárók aránya a középfokú oktatásban (%)
4. Felsőoktatás (9 változó)
– nappali tagozaton felsőfokú szakképzésen részt vevő diákok száma 1000 főre vetítve
– levelező tagozaton felsőfokú szakképzésen részt vevő diákok száma 1000 főre vetítve
– felsőfokú szakképzésen részt vevő diákok száma 1000 főre vetítve
– nappali tagozatos egyetemi és főiskolai hallgatók száma 1000 főre vetítve
– levelező tagozatos egyetemi és főiskolai hallgatók száma 1000 főre vetítve

– egyetemi és főiskolai hallgatók száma 1000 főre vetítve
– egyéb (nem települési) könyvtárból kölcsönzött könyvek éves száma 1 főre vetítve
– egyéb (nem települési) könyvtárba beíratkozottak száma 1000 főre vetítve
– kollégiumban lakó felsőoktatási hallgatók száma 1000 főre vetítve
5. Gazdasági versenyképesség, vállalkozások (10 változó)
– legalább 10 főt foglalkoztató regisztrált vállalkozások 1000 főre jutó száma
– 1000 főre jutó tehergépjárművek száma
– 1 főre jutó hozzáadott érték (Ft)
– 1 főre jutó bérköltség (Ft)
– 1 főre jutó kibocsátás (Ft)
– 1 főre jutó fizetett adó (Ft)
– a vállalkozások 1 lakosra vetített bevétele (Ft)
– működő vállalkozások 1000 főre jutó száma
– működő társas vállalkozások 1000 főre jutó száma
– legalább 10 főt foglalkoztató társas vállalkozások 1000 főre jutó száma
6. Családok jóléte, jóléte és az ehhez kapcsolódó közszolgáltatások (11 változó)
– települési önkormányzat által kiépített út hossza (m/km ²)
– gyermekorvos által ellátott esetek száma a 14 éves kor alatti gyermekek számára vetítve
– 1000 gyermekre jutó gyermekorvosok száma
– időskorúak nappali intézményeinek kihasználtsága (%)
– szociális intézmények kihasználtsága (%)
– bölcsődei férőhelyek 1000 főre jutó aránya
– bölcsődés gyermekek 1000 főre jutó aránya
– bölcsődei férőhelyek kihasználtsága (%)
– 100 bölcsődésre jutó nevelők száma
– bölcsődék száma 1000 főre vetítve
– népsűrűség (fő/km ²)
7. Kultúra, mobilitás (8 változó)
– 100 főre jutó lakások száma
– települési könyvtárból kikölcsönzött könyvek száma 1 lakosra
– települési könyvtárba beíratkozottak 100 főre jutó száma
– közművelődési intézmények száma 1000 lakosra
– civil, nonprofit szervezetek 1000 lakosra vetített száma
– (helyi) adót fizető népesség aránya (%)
– teljes vándorlási különbözet (ezrelék) (–)
– állandó vándorlási különbözet (ezrelék) (–)
8. Idősek aránya, ellátása (2 változó)
– nyugdíjban részesültek 1000 lakosra vetített száma
– 65 éven felüliek aránya

Forrás: Saját vizsgálat a KSH (2015, 2017) és a TEIR 2017-es adatai alapján

A kezdeti iterációk során világossá vált (akár több, akár kevesebb klaszterszámot előzetesen meghatározva), hogy bizonyos települések jellemzőit, kiugró értékeit közelebbről is szemügyre kell venni, mert bizonyos klaszterek elemszáma túl kicsinek tűnt. Hétklaszteres bontásban külön klasztert alkotott például a mindössze 12 főt számláló Tornabarakony, ahol a meglévő infrastrukturális létesítmények mindössze ilyen kevés főre mint vetítési alapszolgáltatók el, és ezért irreálisan magasnak tűntek. De az elvándorlás is szélsőségesen magas értéket vett fel a településen a 2015-ös évben. Következésképpen ez a klaszter „kimagasló jólét” képét mutatta mind az 1. (szegénység, illetve annak hiánya), mind pedig a 7. (kultúra, mobilitás) főkomponens mentén, ami nyilvánvalóan nem tükrözi a valóságot. Kirajzolódott egy olyan hatelemű, többnyire kistelepüléseket (Tésa, Óbudavár, Teresztenye, Komlóska, Újlengyel és Nagypáli) tartalmazó klaszter is, amelynek elemei az 5. főkomponens, a gazdasági versenyképesség, vállalkozások dimenziója mentén mutattak kimagaslóan jó értékeket, míg a többi dimenzió ezt nem indokolta. Néhol felmerül az a gyanú, hogy bizonyos vállalkozásokat csak az alacsony kulcsú vagy nem lévő helyi adó miatt jelentettek be az adott településre, de valójában nem itt van a vállalat működésének központja. Megvizsgálva a településekhez tartozó mért mutatóértékeket, azok elhelyezkedését és a róluk elérhető egyéb információkat, az előbbi négy települést és Tornabarakont elhagyva megismételtük a vizsgálatot. Azonban Újlengyel és Nagypáli az így módosított klaszterelemzésben is külön csoportot alkotott, így végül ezeket is mellőztük. Mivel a fentiek Magyarország 3155 településéből csak

néhányat érintenek, viszont velük együtt rendkívül ellentmondásos, nyilvánvalóan téves klaszterstruktúra alakulna ki, az érintett összesen 7 települést kizártuk a vizsgálatból.⁵

A 3147 települést felölelő, 6 csoportból álló klaszterstruktúra, amely statisztikailag is megállja a helyét (2. táblázat), már értelmezhető a magyar települések rendszerében és az azokat leíró főkomponensekben tömörített információtartalom fényében.

A varianciaanalízisből kiderül, hogy a klaszterek ténylegesen szignifikánsan, markánsan elkülönülnek egymástól az azokat alkotó változók (főkomponensek) mentén (Székelyi–Barna, 2002), így a települések valós csoportokba tömörülnek. Azonban a különböző főkomponensek igen eltérő mértékben járulnak hozzá a klaszterek egymástól történő elkülönüléséhez: az F-statisztika értéke nagyságrendileg alacsonyabb az 1. (szegénység és a rászorulókat támogató intézményrendszer; alapinfrastruktúra), az 5. (gazdasági versenyképesség, vállalkozások) és a 8. (idősek aránya, ellátása) főkomponens esetében. A települési adatsorok tükrében ez nem is lehet másképp, hiszen ezek nagyrészt olyan demográfiai vagy gazdasági jellemzőkből állnak, amelyek valamilyen értéket minden magyarországi település esetén felvesznek (a kiinduló koncepcióban ezek voltak a „külső adott-ságok”), míg a többi főkomponensben tömörülő közszolgáltatások egy nagy része csak bizonyos, az adott (al)központi funkcióval rendelkező településeken található meg, a többi településen pedig nulla az egyes változók értéke. Ez utóbbiak alkalmasabbak a típusképzésre, a közszolgáltatások szintjeinek és ezáltal a településhierarchia megragadására.

3. táblázat: A klaszteranalízis ellenőrzése egyutas varianciaanalízissel

Főkomponens	Klaszter		Hiba		F érték	Szignifikancia
	Variancia	Szab. fok	Variancia	Szab. fok		
1. Szegénység, szoc. támogató rendszer; alap-infrastruktúra	7,54	5	0,99	3141	7,61	0
2. Óvodai ellátás, általános iskolai oktatás, körzeti eü. ellátás	474,63	5	0,24	3141	1 976,15	0
3. Középfokú oktatás	445,85	5	0,29	3141	1 518,50	0
4. Felsőoktatás	500,63	5	0,21	3141	2 422,18	0
5. Gazdasági versenyképesség, vállalkozások	3,22	5	0,28	3141	11,46	0
6. Családok jóléte, jölléte	398,61	5	0,37	3141	1 087,44	0
7. Kultúra, mobilitás	184,59	5	0,36	3141	518,78	0
8. Idősek aránya, ellátása	16,36	5	0,96	3141	17,10	0

Forrás: Saját szerkesztés

4. táblázat: A kialakult végső klaszterközpontok elhelyezkedése a főkomponensek által meghatározott térben – az egyes klaszterek jellemzői

„Faktortér”: 6 klaszter a 8 dimenziós térben	Klaszterek					
Főkomponensek	1	2	3	4	5	6
1. Szegénység, szoc. támogató rendszer; alap-infrastruktúra	-0,34	-0,20	-0,27	0,00	0,09	0,11
2. Óvodai ellátás, általános iskolai oktatás, körzeti eü. ellátás	0,10	0,21	0,24	0,80	-1,09	-1,00
3. Középfokú oktatás	1,14	3,06	-0,50	-0,25	-0,17	-0,13
4. Felsőoktatás	13,31	-0,13	-0,27	-0,03	-0,04	-0,04
5. Gazdasági versenyképesség, vállalkozások	0,16	0,06	0,06	-0,05	-0,08	0,27
6. Családok jóléte, jölléte	0,74	0,94	2,60	-0,32	-0,29	-0,16
7. Kultúra, mobilitás	0,04	-0,01	-0,16	-0,15	-0,06	2,97
8. Idősek aránya, ellátása	-0,05	-0,02	0,08	0,01	0,05	-0,88

Forrás: Saját szerkesztés

A kapott eredmények értelmezésében segítséget nyújtott az egyes főkomponens-változók eloszlásának hisztogramos szemléltetése és elemzése, valamint klaszterenként általunk ismert példatelepülések beazonosítása, továbbá az eredeti (még nem standardizált) változók néhány településenkén-

ti értékének vizsgálata is. A legfőbb ilyen változó a népességszám volt, amely mentén elég jelentősen eltérnek az egyes klaszterek annak ellenére, hogy ez a mutató sem a főkomponens-, sem pedig a klaszterelemzésben nem szerepelt. A kialakult 6 klaszter a következőképpen interpretálható:

5. táblázat: Az egyes klaszterekbe tartozó települések száma és az eredmények értelmezése

Klaszter neve	Települések száma	Jellemző népességszám	Közzszolgáltatások jellemzői	A gazdaság és a társadalom jellemzői
1. Felsőoktatás által meghatározott települések	14	Eltérő népességszámú városok	Mind az alap-, közép- és felsőfokú intézményekkel, mind egyéb közzszolgáltatásokkal jól ellátott települések.	Nagyszámú vállalkozás, erős gazdaság, magas hozzáadott érték
2. A viszonylagos jólét gazdaságilag stabil nagyközségei, városai	217	Néhány ezer főől 120 ezer főig	Alap- és középfokú oktatással és áalánosabb jellegű szolgáltatásokkal jól ellátott, de a felsőoktatás nem meghatározó.	Általában viszonylag fejlett gazdaság, a települések között mezőgazdasági és ipari központok is megtalálhatók.
3. Viszonylag gazdag, de gyakran előregedő nagyobb községek	229	Általában 1–11 ezer fő között	Alapfokú oktatással és egészségügyi szolgáltatásokkal jól ellátottak; közép- és felsőfokú oktatási intézményekkel nem.	Viszonylag fejlett gazdaság, amely általában a mezőgazdasághoz és feldolgozóiparhoz kapcsolódik.
4. Kevéssé tehetős nagyobb községek	1 494	Jellemzően 1000 vagy néhányezer fő	Alapfokú oktatással és egészségügyi szolgáltatásokkal jól ellátottak; közép- és felsőfokú oktatási intézményekkel nem.	A vállalkozások száma és gazdasági ereje még a népességre vetítve is igen csekély.
5. Viszonylag szegény, általában előregedő kistelepülések	1 093	Néhány száz fő	Alap- és középfokú intézmények és körzeti jellegű közzszolgáltatások csak ritkán fordulnak elő.	A vállalkozások száma és gazdasági ereje még a népességre vetítve is rendkívül alacsony.
6. Szegény, elvándorlással sújtott törpefalvak	100	100 fő vagy az alatt	Sem az oktatás, sem az egyéb, alapvető közzszolgáltatások nem érhetők el helyben.	Az 1000 főre jutó gazdasági aktivitás mutatója az alacsony népességszám miatt torzít, nem értelmezhető.

Forrás: Saját szerkesztés

Jellemzői alapján az egyik legkedvezőbb helyzetű csoport az 1. klaszter, amely az elsősorban a felsőoktatás által meghatározott településeket foglalja magában. Ez a csoport népességszám alapján eltérő településeket tartalmaz, de egy kivétellel valamennyi város. Elemszáma

mindössze 14 település, de igen kedvező jellemzőik alapján elkülönülnek a többi öt klasztertől, valamint több mint 1 millió fős lakosságot foglalnak magukban, az ország népességének 10,5%-át. Így van értelme elkülönült típusként tekinteni rájuk. Ezeken a településeken nemcsak

a felsőoktatás és a kulturális javakkal való ellátottság kiemelkedően magas, de itt találhatóak a legnagyobb számú és arányú, legerősebb vállalkozások is. Nemcsak az oktatás, de valamennyi közszolgáltatással való ellátottságuk nagyon jó, a szegénység jelenléte ebben a településcsoportban a legkevésbé meghatározó. Korstruktúrájuk is kedvező. Ebben a településcsoportba tartozik például Pécs, Veszprém, Szeged, Gödöllő és Keszthely. Mindez alátámasztani látszik azt, hogy a felsőfokú oktatás és a K+F jelenléte és kiemelkedő színvonala (az alapvetőbb közszolgáltatások megléte mellett) általában pozitív hatással van a gazdaság egészére. (Persze a fordított irányú okság is jelen van.)

A 2. klaszter a „Viszonylagos jólét gazdaságilag stabil nagyközségei, városai” nevet kapta. 217 település került ebbe a csoportba, de a viszonylag nagy (néhány ezer főtől 120 ezres nagyságrendig) településméret miatt ez az ország népességének 30,6%-át, körülbelül 3 millió főt foglal magában. A településcsoport fő jellemzője az, hogy közszolgáltatásokkal igen jól ellátott – bár a felsőoktatás és a kultúra arányaiban kevésbé meghatározó, nem elsősorban ez az ágazat adja a települések arculatát. Az első főkomponens, a szegénység alacsony (negatív) és a 6., családok jóléte főkomponens magas értéke stabilitásra enged következtetni. A népesség korösszetétele általában fiatal, nagyobb mértékű elvándorlás nem jellemző. Ebben a településkörbe tartozik például Tatabánya, Székesfehérvár, Kécskemét, Nagykanizsa, Villány, Hévíz és Bácsalmás.

A 3. klaszterbe ezer-tízezer fős nagyközségek és kisebb városok tartoznak, összesen 229 település. (Összlakosságuk 1,3 millió fő, az ország népességének

13,5%-a, átlagos népességük 5700 fő.) Ezeknek a falvaknak, illetve kisvárosoknak a lakosságára viszonylagos jólét jellemző mind az 1. (szegénység hiánya), mind pedig a 6. (családok jóléte) főkomponens mentén. Elvándorlás itt sem jellemző, azonban a korstruktúra kedvezőtlenebb, a népesség gyakran elöregedő. Igen kedvezően alakul a gazdasági társaságok 1000 főre jutó száma, illetve a gazdaság fejlettsége. Ami a helyben elérhető közszolgáltatásokat illeti, a települések jellemzően igen jól ellátottak alapfokú oktatási intézményekkel, bölcsődékkel, körzeti egészségügyi szolgáltatásokkal, de a középfokú oktatás már ritkábban található meg helyben, a felsőfokú oktatás jelenléte nem jellemző. Összegezve, az idetartozó településeket általában nem nevezhetjük hátrányos helyzetűnek. (Idesorolható például Sarkad, Soltvadkert, Mecseknádasd és Lengyeltóti, valamint Budapest agglomerációjának számos települése.)

Mind az 1., mind pedig a 6. főkomponens értékei alapján kevésbé tehetősnépességgel rendelkeznek a 4. klaszterbe tartozó nagyobb községek és néhány kisebb város. A kultúra, mobilitás főkomponense is meglehetősen alacsony értékeket mutat. Az ezer-néhány ezer fős 1494 település Magyarország népességének 23,5%-át (2,3 millió főt) tömöríti. A települések gazdasági ereje jellemzően csekély. Bár ezek a települések alapfokú oktatással, körzeti egészségügyi ellátással és alap-infrastruktúrával még viszonylag jól ellátottak, de a közép- és felsőfokú oktatási intézmények jelenléte nem meghatározó. A településcsoportba tartozik például Dunaalmás, Gyermely, Tiszabecs és Kurd.

A fentieknél kisebb népességszámú, jellemzően néhány száz fős, viszonylag

szegény, általában előregedő kistelepüléseket az 5. klaszter foglalja magában. A családok jóléte-jóléte faktor (amely tartalmazza a bölcsődei ellátási és bizonyos szociális ellátási mutatókat is) értéke itt a legalacsonyabb, de a szegénységet kifejező 1. főkomponens értéke is kedvezőtlen. Ezek a települések alap- és középfokú oktatással, körzeti egészségügyi és egyéb közszolgáltatásokkal csak igen ritkán ellátottak (a csoport csak egy-egy településén található általános, illetve középiskola). Gazdasági erejük rendkívül alacsony, arányaiban és számában is kevés vállalkozás van jelen. Bár jellemző az idős korstruktúra, de az elvándorlás kevésbé. Idesorolható például Kisbajom, Gyulakeszi, Hunya és Tófalu. A csoport közel 400000 főt, Magyarország népességének 3,9%-át tömöríti.

A 6. klasztert gyakorlatilag a legszegényebb, közszolgáltatásokkal nem vagy alig ellátott, 100 fős vagy az alatti törpefalvak alkotják. Az idesorolt 100 településen összesen kevesebb mint 8000-en élnek, azonban közszolgáltatásokkal való ellátatlanságuk gyakran a települések rossz elérhetőségével párosul, így esélyegyenlőségi szempontból fejlesztésüktől nem lehet eltekinteni. A csoport Borsod-Abaúj-Zemplén, Baranya és Zala megyében túlreprezentált. A kultúra, mobilitás főkomponens magas értéke itt az elvándorlással magyarázható (tekintettel arra, hogy a kapcsolódó két változó, az állandó és az ideiglenes vándorlási egyenleg előjele a főkomponens értékekkel ellentétes irányú), ami az érintett falvak szempontjából nem feltétlenül pozitív jelenség. 100 fő alatti településeken a vállalkozások 1000 főre jutó száma és a többi, hasonlóan képzett mutató sajnos nagyon torzít, az 5. főkomponens magas értéke nagy

valószínűséggel ennek tudható be, nem pedig tényleges gazdasági fejlettségnek. Ebbe a klaszterbe tartoznak például Salföld, Varga és Gagyapáti települések.

A 4. táblázatot tekintve, szembevetendő, hogy ahol a közszolgáltatások jellemzése pozitív, ott általában a gazdaságé is az, és viszont. Ez alól kivételt – a statisztikailag következtetlen gazdasági mutatókkal jellemzett törpefalvak csoportját leszámítva – csak részben a 4. klaszter jelent, ahol az alapfokú oktatással és körzeti egészségügyi szolgáltatásokkal való ellátottság jónak mondható, ellenben a gazdaság igen fejletlen. (Ez azért csak részben igaz, mert a többi közszolgáltatás már hiányosabban képviselteti magát.) Mindez alátámasztani látszik azt az elképzelést, hogy a közszolgáltatások (és ezen belül a felsőoktatás és kultúra), valamint a gazdaság jelenléte egymást erősíti.

A fentiekben három olyan településcsoport volt azonosítható, ahol a jólét alacsony szintű, illetve hangsúlyosabban jelen van a szegénység, és a gazdaság sem fejlett (4., 5. és 6. klaszter, össznépesség-számuk több mint 2,7 millió fő, az ország népességének 27,5%-a 2687 településen. Ezek a településeken vagy a közlekedés, mobilitás (térbeli és társadalmi értelemben egyaránt) elősegítésére, vagy a lakosságot és a vállalkozási szférát is megcélzó közszolgáltatás-fejlesztésre van szükség.⁶

ZÁRÓ GONDOLATOK

A társadalmi jólét területi eloszlása és a gazdasági egyenlőtlenségek a magyarországi politikai rendszerváltoztatás idején átrendeződtek. Ezt az átrendeződést jellemzően az iparszerkezeti struktúra megváltozása, részbeni leépülése okoz-

ta, amely bizonyos területeken gazdasági és társadalmi fejlődést eredményezett, ugyanakkor más területeken pedig ellentétes hatást váltott ki. Habár ennek kiindulópontja a gazdaság, a manifesztuma pedig a lakónépesség jólléte, de amint az a keresztmetszeti vizsgálat eredményéből is látszik, a folyamatok hosszú sorának multiplikátorhatása – akár a demográfiai, társadalmi vagy gazdasági szegmens vonatkozásában – máig kihat, és ezt a hatást erősíti a lakónépesség közszolgáltatásokkal való ellátottságának mértéke. A dokumentumelemzések során egyértelművé vált, hogy a közszolgáltatások integrált megszervezése gyakorta fiskális nyomás eredménye, viszont ezzel együtt, ha a támogatási feltételek módosulnak, az ellátásokban minőségi változás következhet be.

A javasolt irány meghatározásának alapja az a feltételezés, hogy a növekedés szempontjából nem közömbös tény, hogy tetten érhető egyfajta sűrűsödő elhelyezkedés, ami által a pozitív (a termelési költséget csökkentő) és a negatív (a termelési költségeket növelő, például ingatlanárak, bérleti díjak) externáliák különböző kombinációit hívják életre.

A továbbiakban érdemes lenne megvizsgálni azt is, hogy ugyanezen változókat kiindulási változókként használva milyen eredményt adna a főkomponens-, illetve faktor- és klaszteranalízis járási szintre aggregálva (lásd Lukovics–Kovács hasonló vizsgálata, 2008). Ez a vizsgálat bizonyos szempontból árnyaltabb képet adna, hiszen belépnének a vizsgálatba olyan, települési szinten „dummy” voltuk miatt ezzel a módszerrel nem kezelhető vagy kis számosságuk miatt kieső változók is, mint például az ipari parkok száma, a vasútállomások léte vagy nemléte. Ezen

túl a legerősebb változókat kiragadva érdemes lenne regressziós elemzést is lefolytatni mind a települési, mind pedig a járási adatsorokon, amelynek magyarázó változói a demográfiai és egyéb helyi adottságok, a helyi köz- és egyéb szolgáltatások lennének, eredményváltozója pedig valamely, a gazdasági fejlettséget jól reprezentáló indikátor (pl. hozzáadott érték vagy jövedelem). Számos tanulsággal szolgálhatna néhány nagyobb, összefüggő területi egység (pl. megye) gazdasági, földrajzi, történeti dimenzióval kiegészített, összefüggéseiben történő, monografikus jellegű vizsgálata a közszolgáltatások gazdaságra gyakorolt hatása szempontjából. Egy későbbi, átfogóbb vizsgálat keretében pedig kísérletet teszünk a tér- és időtávok, valamint az idődimenzió beépítésére is.

JEGYZETEK

¹ Fogyasztásából nem zárható ki senki, és egy fogyasztó felhasználása nem csökkenti a rendelkezésre álló jószág mennyiségét (például levegő, víz, természeti környezet stb.).

² Fogyasztásukból a kizárás megtörténhet, holott az ilyen jellegű szolgáltatás nem rivalizáló piacon működik. Például a televíziós csatornák szolgáltatásainak egy bizonyos része ilyen: egy fogyasztó semmit nem veszít az élvezeti értékből, ha mások is nézik a szolgáltató ugyanazon műsorát, viszont ha ugyanez a fogyasztó nem fizet elő a csatornára, kizárják a szolgáltatásból. Jó példa lehet erre a fizetős közutak esete is.

³ Erre láthattunk szép példát abból az időből, amikor a helyi közlekedés önkormányzati finanszírozási hatáskörbe került, és Magyarországon három városban (Esztergom, Jászberény, Salgótarján) tagadta meg a közszolgáltatás ellátását a területileg illetékes szolgáltató, és az érintett városokban a munkába és iskolába járást a személygépjárművek megosztásával oldotta meg a lakosság.

⁴ Ezeket az ismert és elfogadott elméletekkel meg tudjuk erősíteni.

- ⁵ Hasonló módszertanú, de eltérő cél- és szempontrendszerű, részben eltérő változókat felölelő elemzésben hasonlóképpen járt el Magyarország falutípusainak meghatározása során Beluszky Pál és Sikos T. Tamás is átfogó 1982-es és 2007-es vizsgálata során, amelyekből sokat merítettek a jelen tanulmány szerzői.
- ⁶ Itt jegyzendő meg, hogy amennyiben a jelen tanulmány beépítette volna a közlekedési távolságokat, illetve többféle megközelíthetőségi mutatót az egyes társadalmi rétegek különböző közlekedési lehetőségeit is figyelembe véve, a Dunántúl (különösen Vas, Zala és Baranya megyék) településeinek egy része feltehetőleg kedvezőbb klaszterbesorolásba esett volna a közeli (al)központ(ok) szolgáltatásai miatt. Tanulmányunk azonban a (szűkebb érelemben vett) helyi, települési szempontokat vette górcső alá.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (2007): *Változó falvaink*. MTA, Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (1982): *Magyarország falutípusai*. MTA FKI, Budapest.
- Bodnár, Gábor (2013): Endogenous Development: Role of Territorial Capital in Rural Areas. In: Lengyel, Imre – Vas, Zsófia (eds.): *Regional Growth, Competitiveness and Development*. University of Szeged, Faculty of Economics and Business Administration, Doctoral School in Economics, Szeged.
- Bourdieu, Pierre (1980): Le capital social. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, Vol. 31, 2–3.
- Camagni, Roberto – Capello, Roberta (2009): Territorial Capital and Regional Competitiveness: Theory and Evidence. *Studies in Regional Science*, Vol. 39, 19–39, <https://doi.org/10.2457/srs.39.19>.
- Camagni, Roberto – Capello, Roberta (2013): Regional Competitiveness and Territorial Capital: A Conceptual Approach and Empirical Evidence from the European Union. *Regional Studies*, Vol. 47, No. 9, 1383–1402, <https://doi.org/10.1080/00343404.2012.681640>.
- Capello, Roberta – Fratesi, Ugo (2012): Modelling Regional Growth: An Advanced MASST Model. *Spatial Economic Analysis*, Vol. 7, No. 3, 293–318, <https://doi.org/10.1080/17421772.2012.694143>.
- Chapain, Caroline – Clifton, Nick – Comunian, Roberta (2013): Understanding Creative Regions: Bridging the Gap between Global Discourses and Regional and National Contexts. *Regional Studies*, Vol. 47, No. 2, 131–134, <https://doi.org/10.1080/00343404.2013.746441>.
- Coleman, James S. (1988): Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, Vol. 94, Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure.
- Farkas Zoltán (2013): A társadalmi tőke fogalma és típusai. *Szellem és Tudomány*, 4. évf., 2. sz., 106–133.
- Hoffman István (2006): *Önkormányzati közszolgáltatások szervezése és igazgatása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Jóna György (2013): A területi tőke fogalmi megközelítései. *Tér és Társadalom*, 27. évf., 1. sz., 30–51., <https://doi.org/10.17649/TET.27.1.2449>.
- Káposzta József (2014): Területi különbségek kialakulásának főbb összefüggései. *Gazdálkodás*, 58. évf., 5. sz., 399–402.
- Kiss Norbert (2011): *A minőségi közszolgáltatások hozzájárulása a versenyképességhez*. Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat, Budapest.
- Kovács Árpád (2007): Töredékek a versenyképességről a fenntartható fejlődésről és a fenntartható jogállamról. In: Lentner Csaba (szerk.): *Pénzügypolitikai stratégiák a XXI. század elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 225–244.
- Kovács Eszter (2016): *A belföldi vándorlás alakulása és hatótényezői Európában*. Előadás, Haza szolgáltatásban konferencia, Nemzeti Közfoglalkoztatási Egyetem, Budapest.
- KSH (2015): Megyei statisztikai évkönyvek. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- KSH (2017): *Éves településstatisztikai adatok a 2015-ös településszerkezetben*. Tájékoztatósi adatbázis. Területi Statisztika, KSH, Budapest.
- Lentner Csaba (2007): A magyar nemzetgazdaság versenyképességének új típusú tényezői. In: Lentner Csaba (szerk.): *Pénzügypolitikai stratégiák a XXI. század elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 271–296.

- Lukovics Miklós – Kovács Péter (2008): Eljárás a területi versenyképesség mérésére. *Térületi Statisztika*, 11. évf., 3. sz., 245–263.
- Miklós-Molnár Marianna (2012): *A helyi önkormányzatok addicionalitásának biztosítása*. PhD-értékezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Nemes Nagy József (2009): *Térek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nordhaus, William D. – Samuelson, Paul Anthony (2012): *Közgazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Obádovics Csilla (2009): *Klaszteranalízis*. Eszterházy Károly Főiskola, Eger.
- Obádovics, Csilla – Buder, Emese – Kulcsár, László (2013): Territorial Inequalities of Economic and Welfare Situations in Rural Hungary – Similarities and Differences. In: Bódi, Ferenc – Fábián, Gergely – Lawson, Thomas R. (eds.): *Local Organization of Social Services in Hungary. Crises – Reactions – Changes*. Europaeischer Hochschulverlag, Bremen, 163–178.
- Palotai Dániel – Virág Barnabás (2016): *Versenyképesség és növekedés*. Magyar Nemzeti Bank, Válasz Könyvkiadó, Budapest.
- Pénzes János (2013): A foglalkoztatottság, az ingázás és a jövedelmi szint összefüggései Északkelet- és Északnyugat-Magyarországon. *Térületi Statisztika*, 53. évf., 3. sz., 202–224.
- Rechnitzer János (2002): A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. *Tér és Társadalom*, 16. évf., 3. sz., 169–189.
- Sajtos László – Mitev Ariel (2007): *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Alinea Kiadó, Budapest.
- Siska Miklós – Szabó Tamás (2015): Preferenciák a közlekedési mód megválasztásában Magyarországon. *Tér – Gazdaság – Ember*, 3. évf., 3. sz., 81–100.
- Székelyi Mária – Barna Ildikó (2002): *Túlélőkészlet az SPSS-hez*. Typotex, Budapest.
- Tipold Ferenc – Jusztin Valéria – Pikler Katalin – Kelenné Török Livia – Magyar Judit – Kohán Zoltán – Tafferner Bálint (2015): *A Közép-magyarországi régió esetleges kettéválasztásának lehetőségéről szóló vizsgálat*. Nemzetgazdasági Minisztérium, Budapest.
- Varga Attila (2006): *Térszerkezet, technológiai fejlődés és makrogazdasági növekedés*. Dialóg Campus, Pécs.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *Labor In The World Social Structure*. SAGE Publications, London.

Szarvas Hajnalka–Magyar Gábor–Mező Tamás

A motiváció, a mozgásba hozás művészete¹

**Informatikai technológiák alkalmazási lehetőségei
a közigazgatási struktúrák fejlesztésében**

Motivation, the Art of Setting Things in Motion

**Application Opportunities of Information Technologies
in Public Administration**

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban többek között arra keressük a választ, mit tanulhat a magyar közigazgatás a tanulószervezetek eszmeiségéből, mennyire van jelen a mai magyar közigazgatásról, szervezéstudományokról való gondolkodásban, s legfőképp mely elemei játszhatnak kulcsszerepet a magyar közigazgatás megújításában, dinamizálásában, a közigazgatás „átlelkesítésében”. Emellett az informatika világából hozott innovációkkal, a blockchain-technológia lehetséges alkalmazási területeinek, lehe-

tőségeinek bemutatásával kíván hozzájárulni Magyarország közigazgatási struktúráinak modernizációjához, fejlesztéséhez. A blockchain-technológia valóságos informatikai forradalmat indít el, amelyben az állam akkor maradhat versenyképes résztvevő, amennyiben élére áll az ilyen irányú fejlesztések alkalmazásának igazgatási struktúráiban.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B22, E7, H11, H70, I30, M16, O33, Z13

SZARVAS HAJNALKA, PhD-hallgató, Nemzeti Közszerológati Egyetem (hajnal-kaszarvas@gmail.com), MAGYAR GÁBOR, programtervező matematikus, egészségügyi szakközgazdász, Blockchain Expert Zrt. (gabor@blex.io), MEZŐ TAMÁS szoftvertervező, Blockchain Expert Zrt. (tamas@blex.io).

Kulcsszavak: motiváció, DLT/blokklánc, kriptopénzek, okosszerződés, hatékonyság, teljesítménynövekedés, tanulószervezetek

SUMMARY

In this study we seek to know what Hungarian public administration can learn from learning organizations, to what extent this approach is present in its current practice and in organizational discourses in Hungary. According to the authors this approach can serve as a fundamental element in the modernization of Hungarian public administration. The paper also aims to contribute to the modernization of public administration by describing technological innovations, with focus on blockchain technology, which can accelerate procedures in the public sector. The use of blockchain technology has triggered a real IT revolution, and nation-states can only remain competitive if they adopt this technology for use in their services.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B22, E7, H11, H70, I30, M16, O33, Z13

Keywords: motivation, DLT/blockchain, crypto money, smart contract, efficiency, performance improvement, learning organizations

BEVEZETÉS

Tanulmányunk azt igyekszik feltárni, hogy a blockchain-technológia által kiváltható feladatok olyan hivatali teher alól szabadítják fel a közigazgatásban dolgozókat, amely alkalmat ad kreatív potenciáljuk, szakértelmük megfelelőbb szintű kibontakoztatásához, valóban létkiteljesítő mun-

kavégzéshez, amely így rendkívüli mértékű hatékonyságnövekedést eredményezhet. Amint ez egyébként a nemrégiben közigazgatásban dolgozók között végzett empirikus kutatás adataira reflektálva, kíváncsios is volna az ott dolgozók részéről.²

Amint ebből is látszik, tanulmányunk szemlélete annyiban kíván túlmutatni a témában megjelenő információs technológiai innovációt érintő írások megközelítésmódján, amennyiben a fejlesztések célját mélyebb, átfogóbb lételméleti kontextusba helyezve mutatjuk be a terület komplexitásának feltárásával. Amint Dávila kolumbiai író, filozófus fogalmaz: „Ha nem létezne transzcendencia, a Föld iparosítása lenne a történelem nevetséges kulminációja.”³ Mi tehát a pusztán technológiai alapú megközelítésen túllépve szeretnénk rávilágítani ezen alkalmazások tágabb lehetőségeire, összefüggéseire. A legújabb tudományos és technológiai újítások alkalmazása az állami működés hatékonyabbá tétele érdekében megjelenik ugyanakkor Magyarország Alaptörvényében is kívánatos elérendő célkitűzésként.⁴ Emellett a Magyar Program keretében is kiemelten hangsúlyozott, átfogó feladatként jelenik meg a közigazgatás-fejlesztés terén, az egyre hatékonyabb feladat-végrehajtás érdekében, az informatika által kínált legalkalmasabb megoldások alkalmazása.⁵ Ennek természetesen nem csupán technológiai vetületeivel, hanem egyéb humán tényezőivel, kritériumaival is foglalkozni kívánunk.

Témánk egyik kiindulópontjaként a motiváció kérdésköre áll. Érdekes először a szó etimológiáját vizsgálni: a latin *motivus*-ból ered, jelentése: mozgó. Arra keressük tehát a választ, mi mozgatja az embereket legbelül, mi sarkallja nagyobb teljesítményre, melyek ennek

legfőbb meghatározó tényezői, s mindezt a közigazgatás megújításának kontextusában kívánjuk vizsgálni.

Ehhez elsőként hazai és külföldi mintákat vetünk össze, amely ugyan nem minden esetben szerencsés és realisztikus, mégis a részben egyesült államokbeli ihletettséggű tanulószervezetek működési elvei közül szemezgetünk. (Noha a tanulószervezetek Európában is ismert, a skandináv államokban is alkalmazott módszer, többek között a demokratikus nevelés témakörében is, s alapelveit tekintve a Karácsony Sándor által megfogalmazott pedagógiai elvekben is megjelenítődik esszenciájuk.)

Boldogságkutatás a közigazgatásban: utópia?

Vajon mi áll az amerikai sikertörténetek hátterében? Nem az amerikai álmra gondolunk, ami tulajdonképpen eredeti jelentésében nem is biztos, hogy létező vagy a ma embere számára igazán legvonzóbb víziót jelöli. Célunk inkább az, hogy a közigazgatásról és annak lehetséges átalakítási irányairól merjünk egy merőben eltérő módon gondolkodni. Túlzásnak tűnhet, mégis Csíkszentmihályi (2009) kérdése világít rá talán a leglényegesebb kiindulópontbeli különbségre, amely a jövőben követendő újszerű gondolkodásmód alapját is képezheti: „Boldogabbá teheti-e az emberek életét?” (Csíkszentmihályi, 2009:26).

Bár vakmerőnek tűnő gondolat a közigazgatás szervezeti kérdéseit a boldogságkutatások szemszögéből átgondolni, mégis a kis, kétezer lelket számláló Pázmánd önkormányzatának példája mutatja, hogy működőképes, itthon is hatékony megközelítésről van szó. Itt ugyan a polgármester asszony inkább a keleti Bhután példájából indult ki, mégis a vezérlő elv az önkormányzati munkamorál átszervezése során hason-

lóan a fenti kérdésre adandó lehetséges válaszokból indult ki, s 2010 óta szép sikereket ért el. Csíkszentmihályi a következő példával igyekszik megragadni a modellben rejlő motivációs erőt, ami a megújulás, innováció és inspirációk forrása lehet egy sikeres üzleti vállalkozás esetében: „Fiatal emberek özönlenek az olyan vonzó helyszínekre, mint pl. Szilícium-völgy és Salt Lake City, vagy olyan kampuszokra, mint például a Microsoft redmondi központja. Azonban a luxus, a túlságosan hivalkodó környezet nem szükséges, sőt még káros is lehet. Az egyik legboldogabb cégközpont, ahol valaha jártam, a Patagonia szabadidő- és sporteszközyártó volt, amely egy nemrégiben felújított, 1930-as évekbeli gyárépületben kapott helyet, az álmos kaliforniai Ventura szomszédságában. A bejárati előtér két oldalán szörfdeszkák sorakoztak, amelyeket a dolgozók támasztottak a falaknak, Yvon Chouinard így magyarázta a dolgot: Üzletember vagyok, de a magam módján. Le akarok rombolni egy csomó korlátot, szeretnék elmosni a határt a munka és a játék között. Ezért kialakítottunk egy olyan rendszert, amit így hívunk: »Hadd menjenek az emberek szörfözni.« Ez egy olyan rendszer, hogy ha hullámtörés jön, bárki elmehet szörfözni. Bármikor a nap folyamán, csak fogod magad, és elmész szörfözni. Ez a szemléletmód megváltoztatja az egész életedet. Ha úgy van az életed berendezve, hogy bármi kieshet a kezedből, ha hullámtörés jön, másképp fogod élni az egész életed. És ettől persze minden más lett itt, a vállalatnál is.” (Csíkszentmihályi, 2009:26)

Rendkívül merész összehasonlítás, és természetesen első hallásra talán nem is tűnik realisztikusnak egy ilyen szemlélet bárminemű adaptációja a hazai közigazgatási viszonyokra. Több szempontból is

nehézségekbe ütközhet a példa átültetése, nyilván önmagában az üzleti szféra törvényszerűségei eltérőek a közigazgatás világához képest, s egy egyesült államokbeli innovatív vállalkozás merőben más kulturális társadalmi kontextusa is nehézkessé teheti a példa befogadását. Ugyanakkor ha elvonatkoztatunk a konkrétumoktól, s megpróbáljuk kivonni az e mögött rejlő esszenciát, nem kizárt, hogy kétségtelenül új és szokatlan, mégis potenciálisan működőképes utat fedezhetünk fel.

Jövőképzés a jelenre hangoltan

Ehhez persze egy egészen más megközelítés szükséges, amit Otto Scharmer, az U-elmélet megalkotója valahogy úgy foglal össze, mint „képes lenni egy olyan közös jövőképzésre, ahol a tartalmak már nem a múlt emlékeinek átrendeződéséből, hanem az eddig még soha nem manifestálódott, de a teremtő jelen örökös terében potenciálisan ott rejlő lehetőségekből bontakoznak ki” (Ruzsa-Jobbágy-Szentirmai, 2012; Scharmer, 2013).

Tehát egy ilyen jövőre nyitott, jelenben születni akaró erővonalakra hangolt szemléletmód képes lehet az olyannyira új megközelítések befogadására is, mint a fent vázoltak. Frederic Laloux (2016) munkájában szintén kifejti, mennyire meghatározó a szervezetek esetében a felső vezetők szemléletmódja, előfeltételezési rendszere a tényleges működésre (Laloux, 2016:159). Elgondolkodtató lehet, hogy az általa említett 1980-as években egy hagyományos gyár felső vezetése miként vélekedett az ott dolgozókról, s ez mennyiben határozta meg a tényleges működést. A jellemzők között felsorolják a lustaságot, feltételezték továbbá, hogy nem megbízhatóak, s nem intelligensek. Remélhetőleg ha

ugyanazt a kutatást a magyar közigazgatásban dolgozó felső vezetőkkel készítenénk ma, nem kapnánk hasonló eredményt. Laloux folytatja: Jean-François Zobrist, a korábbi ejtőernyős, a FAVI vezetője kollégáival együtt a fenti feltételezések helyett 3 új előfeltételezést, vagy ha úgy tetszik, hiédelemrendszert alapozott meg, kicserélve a korábbiakat a következőkre:

– Az emberek következetesen jónak tekintendők (megbízhatóak, önmotiváltak, becsületesek, intelligensek).

– Nincs teljesítmény boldogság nélkül. (Hogy boldogok lehessünk, motiválnak kell lennünk. Ehhez azonban felelősséget kell éreznünk. Felelősek pedig akkor lehetünk, ha tudjuk, miért és kinek dolgozunk, és szabadon dönthetünk a hogyanról.)⁶

Vajon hogy lehet olyan szervezeti működést, légkört kialakítani, amelyben az ott dolgozók valóban a legteljesebb mértékben ki tudnak bontakozni, képesek a képességeiket felszínre hozni, növelve így a szervezeti intelligenciát, s tulajdonképpen boldogok?

A TANULÓSZERVEZETEK LEGFONTOSABB JELLEMZŐI

E tanulmány keretein belül tehát a tanulószervezetek megközelítéséből kiinduló néhány szempontot szeretnénk bemutatni, amelyek ezen szervezetek alapvető légkörét, működésmódját meghatározzák, hozzájárulva így a fenti célokhoz, a szervezetben tevékenykedők fizikai-lelki-szellemi jóllétéhez, boldogságához.

A szervezeten belüli figyelem minősége:

Peter Senge számos beszédében hangsúlyozza a szervezeten belüli figyelem minőségével kapcsolatban, hogy itt nem a mindennapi életben, szóhasználatban

alkalmazott hétköznapi figyelmi szintről van szó, hanem egy jóval mélyebb figyelemről, amely igazán segíti a szervezetben jelen lévők kinyílását és legmélyebb, rejtettebb potenciáljuk feltárulását. Fontos minőségi jellemzője ennek a mélyebb figyelmi szintnek, hogy igazán befogadó, az ítéletalkotás, bárminemű véleményezés nélkül a meghallgatás során.

A szervezeten belül a közös tevékenységbe bekapcsolódás, részvétel lehetősége, illetve a szervezeten belüli elfogadás, megbecsülés szintje:

Az MIT kollektív intelligenciát vizsgáló kutatócsoportja emellett két további fontos tényezőt talált, amely alapvetően határozza meg a szervezeti intelligencia szintjét. Ezek a csoport munkájában való aktív részvétel, bevonódás lehetősége, és az elfogadás, megbecsülés szintje a csoporton belül, amely a megnyílás érzelmi alapját képezi, érzelmi biztonságot teremt.⁷

Az elsőként említett figyelmes jelenléttel kapcsolatban egyre szélesebb körű kutatások folynak a nemzetközi kutatási életben, s hazánkban is kezdenek megjelenni az ezt vizsgáló tudományos eredmények. Csakúgy, mint a nemrégiben a Budapesti Corvinus Egyetemen *Contemplative Science and Management* címmel rendezett konferencián,⁸ ahol a világ legnevesebb egyetemeiről érkezett kutatók adtak elő (többek között Claire Brown a University of California at Berkeley-ről, vagy Illés Katalin a londoni Westminster University Business Schoolból, de érkeztek a Torinói Egyetemről is, vagy éppen Bergenből, a Norwegian School of Economics-ról s számos egyéb egyetemről). Ahol is ugyanezt az éber, figyelmes jelenléten alapuló vezetést és tudásmenedzsment-folyamatokkal kapcsolatos kutatási eredményeket tárták egymás elé.

A Párbeszéd Házában *Mindfulness* címmel rendeztek konferenciát 2017-ben. A mindfulness MBSR Jon Kabat-Zinn, a University of Massachusetts Medical School professzora, a Cambridge-i Zen Központ alapítója nevéhez köthető. Táv-Keleten töltött évei során megismerte a különböző keleti hagyományok relaxációs, meditációs technikáit, s mindezt ötvözve a nyugati tudományos eredményekkel, megalkotta a módszert, amelyet ma már a világ több ezer kórházában nagy hatékonysággal alkalmaznak a krónikus, illetve halálos betegek kezelése során. Azonban nem csupán egészségügyi intézmények alkalmazzák a módszert, hanem a menedzsmentirodalomban és szervezetkutatásokban is világszerte egyre inkább kutatott, alkalmazott módszer. A kognitív pszichológia, illetve az agykutatás eredményei egyaránt a megközelítés rendkívüli hatékonyságáról tesznek tanúbizonyságot. A konferencián Rajkai Csaba pszichiáter az agykutatás eredményei alapján bemutatta a tudatosfigyelem-alapú jelenlét kognitív teljesítményre, illetve testi-lelki egészségre gyakorolt pozitív hatását.⁹

Integritásminta, élő, organikus szervezethép

A tanulószervezetekről való gondolkodást alapvetően határozza meg az a fajta organikus szemlélet, ami a szervezeteket élő egésként elképzelt jelenségeknek látja, amelynek van egyfajta belső önszerveződése, önmenedzselése, egy olyan kollektív szervezeti tudat, ami önmagát szervezi meg. Ennek magyarázatára Senge et al. (2004) Buckminster Fuller feltalálójához fűződő történetet hoz fel, amely tulajdonképpen az integritás lényegét mondja el, miszerint valójában semmi sem te-

kinthető állandónak, minden folyamatos változásban van, csak látszólag tűnhet statikusnak, s valójában egy mögöttes szervezőmintázat az csupán, amely tartalmazza az egész képét. Nem másról van tehát szó a szervezetek szintjén sem: mint minden a természetben, ezek is folyamatosan változnak, átalakulnak, növekednek részekkel együtt. Gábor Dénes hologramfogalma már előrevetítette a holografikus univerzumból szóló szemlélet lényegét, mely elméleti keretét adja ennek a felfogásnak. Ahogy Gauthier (2011) fogalmaz az integrálszemléletű vezetés kapcsán: „Meghatározó fejlődésparadigmánk alapvetően maskulin, patriarchális értéken nyugszik, négy önmagát megerősítő építőkövön, jelesül: Az emberi természet materialisztikus, a libidó által vezérelt, agresszív és a természettől elkülönült, szétválasztott. Ez a fejlődési paradigma legalább 100 évre tekint vissza, Freud és mások által terjedt el” (Gauthier, 2011).

Önmenedzselő szervezetek

Ehhez hasonló elképzelést látunk a TEAL-szervezetek esetében is, Laloux (2016) pontosan ugyanezen új paradigma alapján fogalmazza meg az önmenedzselő szervezetek építőköveit, amelynek egyik sarkalatos pontja tehát teret adni annak a fajta önszerveződési folyamatnak, amely a természetben is fellelhető, és a szervezetben is kibontakozhat megfelelő körülmények hatására. A fent említett Zobrist és más vezetők ezt felismerve tulajdonképpen nagyon gyakran csupán teret adtak ennek az önmenedzselő, magától működő folyamatnak, s így kényes kérdéseket, akár leépítésekkel kapcsolatos vezetői döntéseket sikerült a szervezetnek magának, vezetői döntés nélkül megoldani.

Tér-teremtés az önszerveződő működéshez, mint alapvető kiindulópont

Az MIT-n alakult Society for Organizational hazai szervezetének vezetője is hasonlóképp ültette át magyarra a tanulószervezetekben alkalmazott módszertan lényegét. A nemzetközi, Art of Hosting (AOH) módszertan magyarul ugyanis Tér-teremtésként terjedt el a Sol-os szóhasználatban, utalva arra, hogy ezen folyamatoknak valójában egyik leglényesebb katalizátora pusztán az, hogy teret adunk, hogy maguktól megtörténjenek, az önszerveződésnek.¹⁰

Dialógus a tanulószervezetekben

A tanulószervezetek módszertana, a tudásmegosztás, a szervezeti tudás felszínre hozásának bevált módja a David Bohm elméleti fizikus által megalkotott dialógus. A dialógus kapcsán maga Bohm a szó elemzésével kezdi, és kifejti, hogy a szervezeti megbeszéléseken gyakran tapasztalhatók a discussio latin eredeti értelmét tükrözi („összetörni, széttörni, legyőzni”). Ez azonban nem segít új tudások előhozásában, sőt inkább gátja annak. A dialógusfolyamatban ellenben valódi, mélyebb szintű értelemkeresés zajlik, ahol nem a másik legyőzése a cél, hanem olyan közös jelentésáram megragadása, ami az eredeti értelmezésen keresztül elvezet valami többhöz, ami túlmutat önmagán. Ilyenformán ha egy megfelelő participációs tér kialakításával teret engedünk egy ilyen dialógusnak, akkor azon jelen lévő lehetőségek is felbukkanhatnak, amelyekre a korábbi tárgyalási stílus, szervezeti megbeszélések színvonalán nem lett volna mód. A dialógusfolyamatban továbbá sor kerül a mélyen

meglévő axiómáink, „megkövesült meggyőződéseink” feltérképezésére, amelyről Otto Scharmer az U-elmélet néven tesz említést, Peter Senge pedig reflexív huroknak is nevez. A tudatunkban mélyen ülő előfeltételezések valóságalkító erejével már Wittgenstein is foglalkozott *Az európai kultúrkör fundamentális vélekedései* címen. Tulajdonképpen az amerikai menedzsmentirodalomban most ezen megfigyelések élnek reneszánszukat. Nem annyira új megközelítésmódokról van tehát szó, legfeljebb újra felfedezettekről, vagy eddig kevésbé széles körben elterjedtekről.

Amint Bohm magyarázza, a dialógus során a tagok között és által létrehozott jelentésáramból új megértés születik, olyasmi, ami nem volt jelen kezdetben. Számos, akár nemzetközi szervezetben, így az ENSZ-ben is gyakorta megfigyelhető, hogy nem a lényegi kérdésekről vitáznak, hanem sekélyes vitákba bocsátkoznak, s közben a leglényegesebb tabutémák kerülgetése elveszi az igazán működő megoldások fellelésének lehetőségét. A Process Oriented Psychology (POP) irányzatának is egyik fő feltevése, hogy az adott csoportban jelen lévő „ghost”-ot, azaz egyfajta, mindenki által tudott, érzékelt, mégis tabutémaként kezelt kérdéseket kell először beazonosítani, néven nevezni a folyamat előrehaladásához. A nagyon mélyen identitáshoz kapcsolódó kérdésekben valószínűleg teljesen más módszerrel lehet eredményt elérni, mint azokban a kevésbé a személyiség magját érintő kérdésekben, ahol akár egy Fisher-Ury (1981) által megfogalmazott tárgyalástechnika is segíthet.

A dialógus folyamata tehát elsőként igyekszik valamiként a csoportban mélyebb szinten jelen lévő feltételezéseket is detektálni, hiszen igazán így tudnak

ezek megnevezésével nyitottabb gondolati teret létrehozni új megfigyelések felszínre jövétele számára. Bohm a következőképp fogalmazza meg a dialógus lényegét: „A kollektív gondolatérő sokkal erőteljesebb, mint az egyéni. Sőt, az egyéni gondolat az esetek többségében a kollektív gondolatból fakad, de legalábbis interakciókban születik meg. A nyelv teljes egészében közösségi, és az általa megfogalmazott gondolatok nagy része is az. Mindenki hozzászól valamit a közösség gondolatáramához. De nagyon kevés ember képes azt megváltoztatni. A csoport ereje sokkal gyorsabb hatású, mint a résztvevőké egyenként és külön-külön. Olyan, mint a lézersugár. A hagyományos fényt inkoherensnek tekintjük, ami azt jelenti, hogy minden irányba szétszóródik, és a fényhullámok nem azonos fázisúak, így nem adódnak össze. A lézerefény azonban nagyon erős, intenzív fénysugár, ami koherens. A fényhullámok összeadódnak, mivel mindannyian ugyanabba az irányba tartanak. Ezzel a fénynyalábbal minden olyan dolog elvégezhető, amire a szórt fény esetében még csak gondolni sem lehet. Igen, bátran állíthatjuk, hogy a szokásos, hétköznapi gondolkodás nagyon szétszórt, minden irányba hat, egymásba ütközik, és egymást kioltja. Ha azonban az emberek képesek lennének a koherens együttgondolkodásra, akkor annak felmérhetetlen hatása lenne. A dialógussal erre hívom Önöket” (Bohm, 2011:23).

A dialógust továbbá jellemzi, hogy általában nincs előre kialakított napirend s kijelölt vezető, így tehát vállalati környezetben újszerűen hathat a bevezetése, azonban egyre több ilyen innovatív szellemben vezetett vállalattal találkozhatunk, és intuitív vezetőkkal, mind az

Egyesült Államokban, mind hazánkban.¹¹ A körben történő elhelyezkedés is fontos eleme ezen folyamatoknak, ugyanis ez teret ad a közvetlen kommunikációra minden részt vevő fél számára.

Bohm egy antropológus észak-amerikai törzsnél tett látogatásának tapasztalatait is felhossa, amikor a dialógus hatásairól kíván szólni. A törzs tagjai rendszeresen összeültek beszélgetni, ahol mindenki szót kaphatott, s ezen gyakori beszélgetések lehetővé tették, hogy megismerjék egymást, egymás álláspontját, s gyakorlatilag egyfajta csoportos gőzkiecsztó szerepe is lehet az ilyen csoportos beszélgetéseknek, amelyeket eleinte facilitátor vezethet, aki fokozatosan feleslegessé teszi a szerepét a csoportban. Bohm igazi dialógusnak azt nevezi, amikor minden résztvevő előfeltevéseit sikerült felfüggeszteni, s így valóban üres, szabad teret teremteni a közös jelentésáram kibontakozásához, így mindenki az egész csoport jelentésmezőjének résztvevője lesz, részvételi, participatív tudatosság alakul ki a csoportban. Ez a közös megértés, közös jelentés hív aztán közös cselekvésre. Bohm értelmezésében a részvétel tehát részvállalást szül a folyamat során. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy itt nem a tömegtudat irányába mozdul el a folyamat, nem cél, hogy a kollektív elme vegye át az uralmat, hiszen ebben a folyamatban helye van az egyéninek is. Inkább a kollektív és az individuális, az egyéni és közösségi közötti koherenciára törekszik, mint magyarázza a szerző. Amint kifejti, a társadalom közös jelentésmezőn nyugszik, s ez adja a kultúra alapját, s ezt vagy ezeket a rétegeket kell felszínre hozni a dialógusfolyamat során. Manapság ugyanis a legtöbb esetben inkább inkohérens jelentésmezővel találkozunk.

Bencsik (2005) szerint ma azon szervezetek lehetnek sikeresek a tudás megszerzésében, amelyek stratégiájukban hangsúlyt helyeznek tudásmenedzsment-rendszereik működtetésére, és ezek alapvető feltétele a tanulószervezetként való működés. A tanulószervezetként működés fő célja álláspontja szerint a szervezeten belül meglévő rejtett tudások előhozása, mozgósítása. Ebben lehet tehát a fent részletezett bohmi dialógus a szervezetek nagy hasznára (Bencsik, 2009:13–202). Senge (1998) a tanulószervezetek öt alapelvét a következőképp fogalmazza meg: rendszerben való gondolkodás; önfejlesztés, önirányítás; közös jövőkép; belső meggyőződés (attitűdváltozás, gondolati minták); csoportos tanulás, team-munka (Senge, 1998).

Field of Future

Lényeges eleme a tanulószervezeteknek a fent már említett jövő felé irányultság, a jelenre hangolódva. Hogy mit is jelent ez pontosan? Tulajdonképpen egy olyan szemlélet megvalósulását, amely igyekszik ráhangolódni arra, ami születőben van, a jelenben rejlő feltáratlan potenciálokra, rejtett tudásokra, amelyből új lehetőségek születhetnek.

Ez lehet tulajdonképpen a tanulószervezetként működő szervezetek innovatív kapacitásának fő kulcsa, forrása. Tulajdonképpen Senge és szerzőtársai (2004) *Presence* című munkájukban a tanulás egy új felfogását vetik fel. Nézetük szerint nagyon gyakran cselekedeteink reaktívak, félelem és szorongás által vezéreltek, túlélésre irányulóak, s nincs ez másként szervezeti szinten sem. Ilyenkor olyan szokásszerű automatizmusok, sémák lépnek életbe, amelyeket az a feltevés vezet, hogy

tulajdonképpen nincs ráhatásunk a dolgok menetének megváltoztatására. Ugyan David Bohm nézete szerint is limitált a szabadságunk e téren, mégis a szerzők azt próbálják felvetni, hogy az ismerős sémákon alapuló reaktív tanulás helyett valami más működésmód viheti előre a szervezetek világát, működését. David Bohm is szót ejt az énvédő mechanizmusok korlátozó szerepéről, s nagyon gyakran ezek a védekezési mechanizmusok a mérvadóak a szervezeti megbeszéléseken, s ez a szervezeti tanulás folyamatát is limitálja. Egy mélyebb figyelmi szint a jelenre segíthet, hogy cselekvésünk ne múltbeli szokások ismétlése legyen csupán, azaz reaktív, hanem igazi teremtő, innovatív akció, amely drámai mértékben hozzájárulhat szervezeteink hatékonyságának növeléséhez. Ehhez az a fajta Létegzészhez viszonyulás szükséges, amelyet Heidegger is felvet műveiben. Fel kell tehát tárnunk az aktuális helyzet gyökerét, és összefüggéseit a nagyobb rendszerekkel, és azt, hogy ezekhez a rendszerszintű valóságokhoz milyen módon kapcsolódunk. Ekkor helyzetünk pontosabb ismeretében megfelelőbb ítéletet hozhatunk a kívánatos akció jellegéről.

Az eddigieket összefoglalva elmondhatjuk tehát, hogy a legfontosabb minőség a tanulószervezetekben az a fajta tudatosabb, elmélyültebb, koncentráltabb figyelemmel való jelenlét, amely a figyelem egy mélyebb szintje által képes meglátni és megragadni a jelenben lévő kiaknázatlan lehetőségeket, s így soha nem látott innováció és versenyelőny forrását képezze a szervezetek számára. Ez a fajta jelenlét a régi identitások levetkőzését is jelenti szervezeti szinten, hogy ez utat tudjon engedni a formálódó jövőnek, s így már nem a múlt scénárióit fogjuk újratermelni, hanem a múlt terheitől men-

tes vízió megvalósítására leszünk képesek. Érdemes ugyanakkor kiemelni Valeyre és társai kutatásának eredményeit, melynek végkövetkeztetése szerint: „...a tanulási kapacitással és a munkavállalók magas szintű problémamegoldó tevékenységével jellemezhető új munkaszervezeti formák nem köthetők egyetlen modellhez, hanem egyaránt jellemeznek két különböző modellt: a többé-kevésbé decentralizált és nagy munkavállalói autonómiával jellemzett, diszkrecionális tanulási modellt (tanulószervezetek), illetve a hierarchikusabb, korlátozott munkavállalói autonómiával jellemezhető, ún. karcsúsított munkaszervezeteket, melyek egyaránt jelen vannak az Európai Unió gazdaságában” (Valeyre et al., 2009). Szintén érdekes megállapítás témánk szempontjából az „új” tagállamokra vonatkozó tanulószervezetek arányával kapcsolatos információ: „Az újonnan csatlakozott országokra – hasonlóan az EU-15 északnyugati (vagy angolszász) és déli országaihoz – is igaz: kevésbé elterjedtek a diszkrecionális tanuló munkaszervezetek. Az egyetlen kivétel ebből a szempontból Málta, a tanulószervezetek átlagnál valamivel nagyobb mértékű gyakoriságával, valamint Észtország és Magyarország, átlag körüli előfordulással” (Valeyre et al., 2009).

INNOVATÍV, HATÉKONYSÁGNÖVELŐ TECHNOLÓGIÁK A KÖZIGAZGATÁSI STRUKTÚRA FEJLESZTÉSÉBEN¹²

Rendkívül divatossá vált napjainkban a már félig kiforrottnak tekinthető DLT/blokklánc (distributed ledger technology, elosztottfőkönyv-technológia), amit közkeletű nevén blockchainnek neveznek. Az elnevezés még nem véglegesült, ezért mi DLT/blokklánc alakban használjuk.

A legismertebb Bitcoin és Ethereum kriptopénzrendszereket e tároló és hitelesítő technológián működtetik. Röviden összefoglaljuk, miért alkalmas a közigazgatás jövőbeli infrastruktúráját is erre alapozni.

A hírekből (és sokunk saját tapasztalatából is) tudható, hogy DLT/blokklánc csomópontok üzemeltetése kifizetődő (Memani, 2017). Ezért sok millió, egymástól független ember és vállalkozás szerveződik „bányatársaságokba”, és működtetnek DLT/blokklánc csomópontokat szerte a bolygónkon. A DLT egyedülálló tulajdonsága – mégpedig a mai, központiadatbázis-technológiákkal szemben –, hogy nem lehet kikapcsolni, megsemmisíteni, megváltoztatni. Minden adat minden időponthoz tartozó értéke örökre megőrződik. Ezt az biztosítja, hogy sok független DLT/blokklánc csomópont-üzemeltető van a Földön, és minden csomópont ugyanazt az elosztott főkönyvet kezeli. Még egy globális háború után is maradnának meg (esetleg áram híján álló) csomópontok, ezért a teljes adatvesztés szinte kizárt.

Mielőtt kifejténénk a hazai alkalmazási lehetőségeket, érdemes megemlíteni, hogy a blockchain-technológiát Észtország már nagy sikerrel alkalmazza többek között az egészségügyi nyilvántartások terén. „A közigazgatást már teljesen digitalizálták, a polgárok online szavaznak, az egészségügyi adatokat blockchainalapú megoldással tárolják, sőt az ezredforduló óta már a kormányüléseket is sikerült teljesen papírmentessé tenni” – mondta Taavi Kotka, az ország főinformatikusa.¹³

Közösség és blockchain

A DLT/blokklánc működése és a tradicionális emberi együttélési formák működése között számos hasonlóságot találunk

(hitelesség és a működtetés biztosítása). A hagyományos közösségek (pl. régi magyar falu) életében a legfontosabb szakrális események (keresztelő, esküvő, temetés) idején az egész falu összejött, hogy tanúja legyen, emlékezzen, és lássa, hogy a szertartás valóban megtörtént, mégpedig a helyes módon, hogy mindenki a saját szemével látta (Szarvas-Mező, 2017).

A pénzrendszer abban hasonlít a szakralitásra, hogy a pénz értékét kizárólag a belé vetett hit és az ehhez kapcsolódó érdekek tartják fenn. Régebben aranytartalommal, később aranyfedezettel tartották fenn a pénz hitelességképét. A mai pénzrendszerek hitelességét szigorú elszámolási szabályozással és hamisítás elleni védelemmel biztosítják. Kontraproduktív, hogy banki titok lengi körül a pénzek világát, így néhány hatóság adott szavára vagyunk utalva, ha meg akarunk győződni a valós pénzkezelési gyakorlatról. A titkolózás a szavahihetőség komoly gátja. Ez az, amiben a DLT/blokklánc technológia áttörést hozott, nyilvánosan könyvel, nyilvános szabályok szerint, így bárki meggyőződhet az elszámolási gyakorlat helyességéről. A nyílt lapok teszik hitelessé a rendszert, ahogy fentebb, a falu esetén is láttuk.

A DLT/blokklánc egyik lényegi eleme, hogy az egyenrangú informatikai csomópontok mindegyike önműködően, azonos szabályok alapján könyveli a rendszerben indított tranzakciókat. A tranzakciókat kötegekbe gyűjtjük, és néhány másodpercenként pénzügyi zárást végeznek e kötegeken (block). Ezután a csomóponti gépeknek egy óriási számítási teljesítményt igénylő kriptográfiai feladatot is el kell végezniük, ami ráadásul véletlenszerűen hol egyik, hol másik csomópontot hozza ki győztesnek. A győztes

kihirdeti az eredményét, az összes többi pedig ellenőrzi. Ha a többi szerint hibázik a győztes, akkor újraindul a versengő feladatmegoldás a győzelemért. Nem juthat át szabálytalan vagy hibás eredmény a rendszeren. Az így elfogadott tranzakciókötegre pecsét kerül azáltal, hogy ellenőrző kódja bekerül a következő köteg metaadatai közé, majd az is lezáratik és így tovább. (Ezt a folyamatot DLT/blokklánc konszenzusnak nevezik, a kötegek láncolatát pedig blokkláncnak, angolul blockchainnek.) Mivel pedig folyamatos üzemben megy a feladatmegoldás és a lánc továbbfűzése, ha valaki a következő körben hamis megoldást akarna a rendszerbe bevinni, azt csak úgy tudná, ha az összes többi csomópont együttes teljesítményénél is nagyobbbat adna bele. Ez pedig nem kifizetődő. Kevesebbet tudna csalni, mint amennyibe ez kerül.¹⁴

A DLT/blokklánc alapú hálózat skálázhatósága rendkívüli, ezért világszámítógép-architektúraként is szoktak róla beszélni. És valóban, több millió csomópont teljesítménye felülmúl mindent, ami eddig létezett. Olyan nagy ez a rendszer, hogy készakarva végeztetnek vele nehéz kriptográfiai munkát, hogy lassítsák. Ez nemcsak a hamisítás ellen véd, de segít szinkronban tartani a rendszert.¹⁵ Természetesen a skálázhatóság nem határtalan, de újabb módszerektől komoly áttöréseket vár a szakma.

Az emberi együttélés működésére még két dologban hasonlít. Az egyik a jutalmazás: amelyik csomópont megold egy feladatot, azé lesz a tranzakciós díj és – ha van – szabályban előírt mennyiségű pénz teremtésének joga is. A munkát meg kell fizetni, ez ösztönöz munkára. Egy pénzrendszernél ez természetes, de ha jobban meggondoljuk, minden emberi munka-

megosztásnak is ez az alapja. A jutalmazás pedig érdekeket szül. A rendszert úgy alakították ki, hogy a rendszer hitelessége és működése legyen minden csomópont elsődleges érdeke. Ez is évezredes tanulsága az emberi együttélésnek. Csak olyan közösségek, társadalmak, vállalkozások és társaságok maradtak fenn, amelyek felismerték az együtt maradás szükségességét, és szabályaikat úgy alkották meg, hogy az így kialakított érdekek ezt a rendet erősítsék. Eleink tisztában voltak a piaci logikával és az emberi szükségletekkel, és e tudásukat jól alkalmazták a szabályalkotásban.

A DLT/blokklánc hitelességét az alapozza meg, hogy mindenkinél ugyanaz a nyilvános főkönyv van. Nincsenek üzleti titkok, államtitkok, minden nyilvános. Éppen csak anonim. Ugyanis a felhasználók maguknak névtelen számlákat nyitnak, amik csupán véletlen számokként látszanak a nyilvános főkönyvben. Ott jól látszanak a tranzakciók és azok teljes előzménytörténete a pénz eredetéig, de nincs egyetlen név sem. Ez nagyon fontos tulajdonság pl. egészségügyi vagy adózással kapcsolatos közigazgatási rendszerek működtetéséhez. Még tájszám sincs, csak külön-külön tranzakciók (pl. orvoslátogatások, kivizsgálások, diagnózisok, beavatkozások, receptek). Csak az tudja a saját kórelőzményét, akire tartozik, akinél a tranzakciókhoz tartozó titkos kulcsok vannak. Ő átadhatja az orvosának, rendelkezhet minden adatáról. Akár meg is semmisítheti.

*Önműködő szerződés
(okosszerződés, smart contract)¹⁶*

A DLT-re egy önműködő szerződésréteg is ráépült (itt az Ethereum-rendszert ismertetjük). Az önműködő szerződés egy

szabályalapú programnyelven írt program. Sok, egyszerű esetekre kész sémákat találunk ilyenből. Ha interneten vásárolunk, akkor kiválaszthatjuk például, hogy az áru postán átvételekor történjen a fizetés. Amikor a posta igazolja az átvételt, akkor a szerződés programja ráfut a fizetés ágra, és magától megtörténik a tranzakció. Mire hazaérünk a postáról, az eladó már megkapta a pénzét.

A szerződések hierarchiába szervezésével teljes jogrend vagy igazgatási eljárásrend programozható le. Tranzakció lehet pénzügyi átutalás, de üzenet küldése vagy fogadása is, bármilyen esemény rögzítése is. A rendszert éppen igazgatási, végrehajtási szint működtetésére találták ki. Minden nyilvános, de névtelen, minden hiteles, minden esemény időrendben rögzített, és lehetetlen törölni vagy hamisítani egyetlen adatot is. Nincs többé összeragadt papír, beteg ügyintéző. Igazából ügyintéző sincs, mindenki a maga ügyeit intézi. A procedura pedig a gépeké. Az ember felszabadulhat a hivatalnoki robot alól, és kreatívabb irányba fejlődhet, pl. ügyfeleket segíthet, szerződések programozását, tesztelését, hibajavítását végezheti. Ez nagyságrendekkel kevesebb munkaórát vesz igénybe, mint maga az ügyintézés. Gondoljunk arra, hogy egy hivatalnok minden ügy kapcsán szabályok ellenőrzésével tölti idejének jelentős részét. Ez gépi feladattá válhat az okosszerződések idejében. Ezáltal tehát kielégíthetővé válik a régebb óta közigazgatásban dolgozók azon igénye, miszerint munkájuk során szakértelmüket jobban szeretnék használni (Gellén, 2015).¹⁷ A DLT/blokklánc technológia alkalmazása bizonyos feladatkörök ellátása kapcsán tehát pontosan ennek tudna teret engedni a bürokratikus rutinfelada-

tok elvégzésével. Értéktերemtőbb, komolyabb szakértelmet igénylő feladatokra felszabadítva a hivatali dolgozók kreatív potenciálját, teremtőerejét.

Ennek kapcsán érdemes megemlíteni Viktor Frankl nevét, aki a logoterápia megalkotójaként maga is a koncentrációs tábor túlélőjeként szerzett tapasztalatait jelenítette meg elméletében, mely egyenesen az élet és halál kérdését döntötte el megfigyelései szerint. Azaz, ő a logoszt, az emberi élet értelmességébe vetett hitet, ennek felfedezésére való képességet nevezi meg fő hajtóerőnek, ami mint legbelső mozgatórugó minden szenvedésen, nehézségen keresztülvivő hajtóerő, s adott esetben az élet és halál közti választóvonalat jelenti. Akik bármilyen módon komolyabb, mélyebb értelmet tudtak felfedezni személyes létükben, azok még olyan kemény megpróbáltatásokat, szenvedéseket is képesek voltak átvészelni, mint a koncentrációs táborok borzalmai. S megfigyelései alapján azok éltek túl, akikre ez a személyes értelemdadás, személyes létükben valamiféle magasabb vezérelv, értelem, cél követése volt jellemző. Kopp (2008) a nemzetközi boldogságkutatások alapján szintén döntő szempontként, kritériumként emeli ki az egyének, illetve közösségek boldogságsszintjét alapvetően meghatározó célorientáltságot, a megfelelő célok meglétét.

Már a klasszikus közgazdaságtan szerzői is alapvető szempontként emelik ki a munkavégzés minősége kapcsán, hogy az vajon mennyiben létkiteljesítő, illetve csupán létfenntartó jellegű-e. Itt már ugyan lételméleti mélységeket érintünk, ugyanakkor a modern egészségpszichológia, pozitív pszichológia kutatási eredményei szintén ez irányba mutatnak, gondoljunk csak a fent említett Csíkszentmihályi flow

élményként definiált elméletére, amely egyszersmind összeér az ősi bölcsesség-hagyományok legalapvetőbb tanításaival is. Az univerzális léttörvények alapján is ez lehet az emberi élet legfelsőbb célja, s tulajdonképpen részben az ilyen értelemben vett létkiteljesítő munkavégzés adja az emberhez igazán méltó lét alapjait, amely súlyának megfelelően meg is jelenik az egyetemes emberi jogok között.

Tehát a komolyabb alkotómunka, teremtő potenciál kibontakoztatásának lehetősége jó eséllyel hozhat egy újfajta dinamizmust a közigazgatás működésébe, amely valószínűleg a hatékonyságot is jelentékeny mértékben növeli majd, a közigazgatás „átlekesítése” által. Ehhez járulhat hozzá többek között technológiai segédletként a DLT/blokklánc technológia, illetőleg annak közigazgatás terén kiaknázható alkalmazási lehetőségei.

*Kíváncsú hivataltal struktúrák,
munkaszervezési elvek*

Érdekes megállapítása még a fent említett közigazgatásban dolgozók körében végzett kutatásnak, hogy a hierarchia és a szolgálati út betartása, valamint a feladatok delegálása iránti vágy szintén erősen jellemzi a közigazgatást, amelyet a kutatást végzők ellentmondásosnak ítélnek, mivel a valódi delegálás a hierarchia bizonyos fokú lebontását, módosulását vonhatja maga után, amelyhez azonban ragaszkodnak. Amint kifejük a szolgálati út kérdésével kapcsolatban: „A delegálás növelése iránti vágy és a szakmaiság növelése iránti vágy a kormánytisztviselők körében nem eredményezte azt, hogy a hierarchia és a szolgálati út merev betartását ne tartanák fontosnak, miközben kirajzolódik az az ambíciójuk, hogy a

döntéshozók szakmai partnernek tekinték őket. A partnerként való elfogadás itt nem egyenrangú feleket jelent, hanem a hierarchiában magasabban álló személy bizalmas odafordulását a hierarchiában alacsonyabban álló személyhez” (Gellén, 2015:111).

Gellén (2015) ebben a Max Weberi közigazgatási kultúra mély beágyazottságát véli felfedezni. Jelen tanulmány szerzői azt feltételezik, hogy ez egyszerre lehet igaz egy ennél mélyebb gyökerű „hittel”, meggyőződéssel, kulturális axiómával a magyar joghagyományokhoz kötődően. Wittgensteintől kezdve számos gondolkodó próbálta fellelni, visszafejteni az ilyen legmélyebb „megkövesült meggyőződéseinket”, vagy ahogy Wittgenstein maga fogalmaz, az európai kultúrkör fundamentális vélekedéseit. Jelen tanulmány a sajátosan magyar társadalomszervezési kulturális hagyományokra szorítkozik.¹⁸

E tekintetben tehát felmerülhet a kérdés, hogy vajon az első látásra talán Max Weber-inék tűnő értékek nem azért tudtak-e beágyazódni és komolyabb hatást kifejteni, mivel valami ismerős kulturális logikára, szervezőelvre épültek, mint a saját évezredes alkotmányosságunk, a Szent Korona jogrendje, amely olyan szerves állami, hatalomszervezési módot jelentett, amelyben mindent a törvényes jogosultságok rendszere szabályozott, s nem pusztán vertikum alapján szerveződő hatalmi viszonyok döntöttek a különböző ügyek intézése kapcsán, hanem a törvényes jogosultságok rendje. Az ebbe vetett mély állampolgári meggyőződés, hit továbbbélését is láthatjuk abban, hogy a közigazgatásban dolgozók ragaszkodnak a hivatali utakhoz, formális hierarchiához is, ugyanakkor bizonyos tekintetben vágyanak is némiképp nagyobb mozgástérre,

ami a feladatok delegálása iránti igényükben nyilvánul meg.

Ennek megértéséhez segítségül hívhatjuk Karácsony (1939) *A magyar észjárás* című művét. Karácsony kifejti, hogy a magyar gondolkodásmódot s magát a nyelvünket, hatalomszemléletünket átható, mellérendelő szemlélet nem jelenti a különbözőségek (pl. szakértelembeli vagy hierarchiában betöltött fokozat) eltörlését, „a nem egyenlő mesterséges, művi egyenlősítést”, ahogy Schmitt tömegdemokrácia-kritikájában fogalmaz. Sokkal inkább egy olyan szerves rendet, működési módot, amelyben a hierarchia megtartásával mégis megvalósul egyben a mellérendeltség, egyenrangú méltóság elve is. Magát a hierarchiát is egy jóval inkább meritokratikus rendnek tekintetjük, ahogy a hierarchia az eredeti értelmében szólt, tehát itt inkább egy érdemalapú hierarchiáról beszélhetünk, a pusztán külsődleges hatalmi viszonyokon alapuló vertikum helyett.¹⁹

Az államtörténeti gondolkodásban Zlinszky a következőképp fejezi ki ennek a sajátosan magyar, egyszerre hierarchikus és mellérendelően szerveződő hatalomgyakorlási módnak a lényegét: „A törvényhozó hatalmat egységben, az igazgatási hatalmat osztottan, a központi hatalmat a király magyar báróin keresztül, a nemesek a helyi hatalmat gyakorolják, amely egyenrangú a központival szemben. Ez az osztott hatalom (helyi önkormányzat) a magyar jogban szintén sajátos dolog. Még törvényki hirdetési joggal is járt később, tehát a helyi önkormányzat maga is vizsgálhatja, hogy alkotmányos-e az a törvény, amit együtt alkottunk. Az igazságszolgáltatást is megosztva, helyben a rendek, központban és a gyökeres jogok tekintetében a király gyakorolták.

Nemcsak egymás fölé épített igazságszolgáltatásról van itt szó, hanem hatásköri megosztásról.” Tehát itt együttes joggyakorlatról van szó a másik két hatalmi ágban, pedig egymásmellettség van. Ki-ki a maga illetékessége szerint gyakorolhatja ezeket a jogokat (Zlinszky, 1999:17–18; Szarvas, 2016a).

Ez a típusú államszervezési hagyomány működésmódját tekintve a legújabb agykutatási eredmények fényében is a lehető legteljesebb mértékben szerves szerveződési mód a természetben, de ugyanúgy az emberi agy működésmódjára is jellemző heterarchikus működési elvet követ.²⁰

*Állampolgárok egyedi azonosítása
és/vagy pedig előzetes ismeret nélküli,
anonim jogosultság-ellenőrzés*

Az Ethereum-alapú igazgatási réteg a legújabb kriptográfiai eszköztárat vonultatja fel. Kiemelten fontos a „zéró ismereten alapuló protokoll” (ZKP), ami például arra szolgál, hogy névtelenül végzett tranzakcióról kiderüljön, hogy a kezdeményezőnek van-e hozzá jogosítványa. Ehhez a kezdeményezőt egyáltalán nem kell azonosítani, csak a jogosultságát.²¹ Ilyen példa, hogy ha elvesztem a jelszóval lezárt mobiltelefonomat, és a megtalálónak igazolni akarom, hogy az enyém, akkor sem kell bemutatkoznom, nem kell megmondanom a jelszavam, sem hazautaznom a számláért; elég belépnem a telefonomba, hogy a megtaláló elhiggye, az enyém. A belépés ténye igazolja a jogomat, nem a nevem vagy a jelszó megadása, vagy számla felmutatása.

Ennek komplex példája a személyi okmányok DLT/blokklánc technológián történő kezelése. A technológia a hámíthatatlanság és minden módosulás örök

megőrzése által teljesen hiteles forrása minden anyakönyvi, végzettséget és jogosítványokat igazoló adatnak, és persze körtörténetnek, pénzügyi tranzakcióknak stb. is. Az állampolgárnál egyetlen személyi azonosító kártya vagy mobiltelefonos „pénztárca” van, és a jelszó, amelylyel a kártyájának/pénztárcájának kulcsait előveheti, és minden személyes adatát egyenként kiadhatja annak, akinek ő szeretné. Jogosultságait pedig titkos adatai kiadása nélkül ellenőrizheti a hatóság, hiszen a ZKP-technológia lehetővé teszi az adatok megismerése nélkül csak a jogosultság ellenőrzését. Még egyszerű beléptetésnél sem kell a kilétünket felfednünk, csak a belépési jogosultságunkat bizonyítanunk. Ez minden jogosítványra igaz a gépjárművezetéstől a receptfelírásig. Ez csak egy példa a számos lehetséges e-kormányzati alkalmazásból.²²

Alkalmazási lehetőségek a Nemzeti Adó- és Vámhivatal szolgáltatásfejlesztésében – E-számlázás helyett?

A DLT/blokklánc technológia adóhatóság szempontjából releváns jellemzője, hogy egy erre alapozott fizetési vagy pénzrendszer nem igényel számlázást, hiszen maga a főkönyv nyilvános. Az anonimitás miatt még annak ellenőrzésére is szükség van, hogy az adót befizettem-e. Nem szükséges, hogy a hatóság könyveljen, csak az, hogy minden tranzakció adóvonzata legyen fizetve. Figyelembe veendő a járulékok önkéntes fizetésének lehetősége, a kedvezmények, adónemek közti választási lehetőségek is, sőt az adó 1+1%-áról való rendelkezés lehetősége is. Mindez teljesen anonim módon megoldható az önműködő szerződés, a zéró ismereten alapuló protokoll (pl. információt nem

közlő adóigazolással) alkalmazásával, valamint az új kriptopénzrendszer szabályainak eredeti felépítése által. A legutóbbi, azaz új nemzeti kriptodeviza bevezetése a legkézenfekvőbb lehetőség egy állam számára. Erre a mai utalványrendszer vagy az egészségügyi pontrendszer már egy előzetes példa. Ez a teljes közigazgatás belső elszámolási rendszerére is kiterjeszthető lehetne már ma. Továbbá nemzeti deviza és helyi pénzek kapcsán is nagyon időszerű lenne komoly diskurzust indítani.

*Alkalmazási lehetőségek hadászati ellátási láncban*²³

A logisztika a közigazgatásban alapvető fontosságú. Akár általában ellátási láncról (közbeszerzés, szétosztás, követés/szerviz, amortizáció, felhasználás), akár hadászati logisztikáról van szó, a feladat hasonló. A hadászat ellátási lánc rendkívül szerteágazó, mégis teljesen integrált módon kell kezelni. Ahol a védelmi feladat megköveteli, embert, élelmet, szállást, ruházatot, személyi felszerelést, gyógyellátást, műszaki eszközt, mindezek utánpótlását muszáj biztosítani. Gondoljunk arra is, hogy a hadászat több száz fajtájú, sok forrásból származó (hazai, szovjet stb.), évtizedekig hadrendben álló műszaki eszközt tart készleten. Ezek szervize, fenntartása, az idő közben megszűnt beszállítók pótlása, az idők során felújított, módosított, amúgy is több változatban létező konstrukciók régi alkatrészeinek kivezetése, újak bevezetése mind-mind hibák (hiányok és feleslegek felhalmozódásának) forrása. Kezelendő a hadászati eszközök mozgatása, elhasználódása, sérülése, megsemmisülése, elvesztése, fogyó alkatrészek és anyagok ellátása is, és ezek is az ember számára sok hibalehetőséget

tartogatnak. A műszaki eszközök gyorsan változtatják a helyüket, és a szervízt, javítást gyakran a helyszínen kell elvégezni, oda épp a megfelelő személyzetet és alkatrészt kell vinni.

Hasonlóan problémás az élelmezés, annak biztonsága, ételallergiák figyelembevétele, az ételek készletezése, tárolási követelményei, lejáratí idők figyelembevétele.²⁴ Ennél bonyolultabb a gyógyszer-ek, kötszerek, egészségügyi eszközök biztosítása, tárolása, lejáratí idők, gyógyszerérzékenységek, kórelőzmények figyelembevétele, gépek alkatrészeinek utánpótlása, szervizelés stb.

Jelenleg központi adatbázisrendszerek tárolják e logisztikai adatokat. Ezek a központiságuk miatt sebezhetőek, a hozzáférés biztosítása pedig rendkívüli körülmények között igényel, néha pedig épp a szükség idején szünetel az elérés. További probléma velük, hogy egyedi termékek, ezért egymással nehezen és hibák árán integrálhatóak. Ezzel szemben a DLT/blokklánc egy szabványos főkönyvformátum, ami konkrét bizonylatokat tárol. Ahhoz, hogy OLAP-analitika vagy ember számára értelmezhető legyen, a konkrét bizonylat azonosítása és a dimenziók kellenek. Az elsőhöz (bizonylatazonosítás) csak a jogosultnak vannak adatai, a második (dimenziók) pedig egységesíthető nemzeti vagy akár NATO-szinten is. A rendszer logikája szabványos önműködő szerződésekben kezelhető. Látható tehát, hogy az adatmodellszintű integráció jelentősen kisebb probléma, mint egyedi adatmodellek esetén. Az egyszeri, teljes átváltoztatással viszont számolni kell.

Erre az infrastruktúrára már nagyon sok informatikai fejlesztő cég képes szoftvereket előállítani, és pl. az OLAP-analitika már ma is sok forrásból beszerezhető.

Az, hogy sok forrásból kerülhet szoftver a honvédségi eszközparkba, versenyt, jó árakat, jobb tárgyalási pozíciót és lecserélhetőséget hoz. További előny, hogy apróbb feladatokat lehet pályázatokban meghirdetni, amelyek elkészülési ideje sokkal rövidebb. Az egyes beszállítók is kevésbé jutnak kényes információhoz, hiszen nem látják a rendszer egészét, esetleges gyenge pontjait.

A hagyományos logisztikától a hadászat még egy fontos dologban tér el. Nem lehet nyilvános. Mégis nyilvános elosztottfőkönyv-technikát javasolunk az irányítására. Erre is született informatikai megoldás: a privát és a hibrid DLT. A közbeszerzési és más nyilvános tételek maradnak nyilvánosak és globálisan tároltak, a katonai mozgások tranzakciói pedig sok, védett katonai objektumban, rejtjelesen is védve tárolódnak, kétszeresen elzárva az illetéktelen szemek elől. Így a sokközpontúság és a rejtettség egyidejűleg érvényesül.

A DLT/blokklánc alapú hálózat olyan összetett megoldás, ami elosztott üzenetküldő, transzparens és rendkívül megbízható validáló, könyvelő és adattároló egyszerre, kitűnő és egyre fejlettebbre cserélhető biztonsági módszerekkel. Tranzakció-feldolgozó képessége ma is elegendő a katonai logisztika és üzenetek kezelésére, és folyamatosan növekszik. A kormányzati és a katonai kommunikáció biztonságosabbá, öndokumentálóvá és hozzáférhetőbbé tehető DLT/blokklánc alapú kommunikációs megoldásokkal.²⁵

A DLT/blokklánc szabványos formában tárolja a logisztika minden eseményét, bizonylatát, ezért kiváló forrása a dimenziós analitikának (OLAP), amit elterjedten alkalmaznak ellátási láncok

javítására. Például mivel minden egyes tranzakció visszakereshető, elemezni lehet a gyártók, szállítók, áruk, szállítási csatornák megbízhatóságát, képességeit, lehet rendelkezni a fejlesztésükről, bővítésükről, kiváltásukról. Ha gépi szabályok végzik az ellátás vezérlését, az csökkenti a szervezési hanyagság, korrupció miatti hibákat is. A kormányzati és hadászati beszállítók közül gyakran azért maradnak ki kisebb vállalkozások, mert nem tudják teljesíteni a bürokratikus elvárásokat. Ezt átveszi tőlük a rendszer, a kis cégeknek csak végre kell hajtani, amit a rendszer által a kormányzat megkövetel, így nő a beszállítói verseny, és csökken az ár. Ha pedig a nagyvállalatok is alkalmazkodnak, akkor a teljes átláthatóság és a bizalom is javul.

Az informatikai eszközök használatához a motiváció elengedhetetlen. Ennek több formája van. Lehet a kényszer (munkahelyen), lehet az eszköz által nyújtott kényelem, illetőleg az is, hogy sokkal több előny származik belőle, mint kényelmetlenség.²⁶ A közigazgatásban az első és az utolsó a meghatározó. Az utolsó, a megtérülés az, ami a hivatalnok számára lelkesítő lehet. A motiváció tulajdonképpen a blockchain belső sajátja is. A munkát végző csomópontok kriptopénzt kapnak a munkájukért. A kriptopénznek értéket ad, hogy dolgoztak érte, és más motivációkkal a kriptopénz a realgazdaságban is piacot teremt magának. A motivációk által vezérelt, piacosított világba csöppenünk általa. Az adózás újragondolását is ki fogja kényszeríteni ez a gondolkodásmód. A szolgáltató állam felé tett éles kanyar bevezetőjébe kerülünk. Az államnak többé nem azon kell gondolkodnia, hogyan szabályozza és nehezítse a pénzműveleteket, hanem azon, hogyan állhat az élükre, és válhat piaci

szereplővé újból. A motiváció akkor jelenik meg, amikor a munkát elvégző úgy éli meg, hogy megéri. Erre anyagi, szellemi, pszichés, érzelmi, esztétikai stb. téren van lehetőség. A számítógép használatához hasonlóan az adózásról is kialakulhat jó kép jó visszajelzések esetén. Az említett tanulmányunkban a részvételi költségvetés motiváló erejét fejtettük ki (pl. az adóm valahány %-át egy játszótér építésére rendeltem, ami megépült).

Amint arra Nemeslaki (2016) is utal, az IT-újítások nem kezelhetők önmagukban álló területként, annak szociotechnológiai beágyazódásának tekintetbevétele elengedhetetlen a technológiák tényleges bevezetéséhez. Ezeknél is lényeges tehát a megfelelő motivációk, ösztönzők figyelembevétele, annak tudatosítása tehát, hogy itt olyan társadalmi-technológiai rendszerekről van szó, amelyekben számos perspektíva, számos különböző háttérű és érdekű szereplő vesz részt. Az emberi tényezőt, humán és technológiai folyamatok egymást átszövő rendszerét egyben kezelő multiaktor- vagy társadalmi-technológiai rendszerszemlélet alkalmazását javasolja tehát. Az IT és üzleti élet együttműködéseinek sikerességét meghatározó hat tényező, kritérium tekintetbevétele veti tehát fel, mint amely a közigazgatás és IT terén létrejövő együttműködésekre is alkalmazható némi kiegészítéssel, kontextuális illeszkedéssel. Ezek röviden: a kommunikáció jelentősége, a közös nyelv megtalálása a különböző szereplők között; kompetencia, illetve mérőrendszerek, mutatók alkalmazása a különböző területek célrendszeréhez igazodva (példaként felhossa a Jó Állam mérőrendszerét, amely hat hatásterületen 30 indikátort alkalmaz.) Lépték, arányok és megfelelő architektúra; az ember és

gép közti mindennapossá váló interakciók, viszony mint életjelenség kezelésére. Hogyan tudják kezelni adott esetben a közigazgatásban dolgozók ezt a mai valóságból kivonhatatlan interakciót, kölcsönhatást a virtuális eszközökkel, rendszerekkel. A további három kritérium pedig az irányítórendszerek, partnerség elve (bizalom, egyenrangúság, rugalmasság), végül pedig a készségek, készségek fejlesztése, amelybe beletartozik, hogy miként tesszük képessé az ott dolgozókat az eszközök elfogadására, használatára, milyen tréningeket szervezünk, az oktatás szemlélete mennyire inspirálja az eszközök használatát (Nemeslaki, 2016).

Kriptopénzek – a nemzetállamok versenyképességének záloga az új világrendben

Világszerte azt tapasztaljuk, hogy a nemzetállamokat immáron létükben fenyegetik a magánhatalom, a különböző globális üzleti csoportok és ezek minden ideológiai terméke. Az állam akkor maradhat fenn, és akkor lehet képes a nemzet védelmére, ha még most lép, és a minden eddiginél kiélezettebb piaci verseny és hatalmi verseny erős résztvevőjévé válik. A kriptopénzre mint az új helyzet megkerülhetetlen alakítójára érdemes rátekintenie, és élére állni a változásoknak. A magánhatalom olyan eszközt állított elő a kriptopénzekkel, amely az állam számára többé nem szabályozható, mert nem ismer országhatárokat, nem uralható, és kizárólag piaci, tőzsdei elvek mozgatják. Az államnak most nincs más lehetősége, mint hogy maga is nyerjen ezen az új versenypályán, az új szabályok közepette. A jelenlegi MNB-politika is már a piaci szabályok melletti verseny irányába tett

határozott elmozdulást, és szemlátomást sikeresen. A kriptopénzrendszer újabb lehetőség nemzetünk számára, hogy új pályán szálljon be a győztesek közé.

A közösségek számára a legfőbb gond a hatalmi központok (politikai, magánhatalmi) általi befolyásoltság. A blockchainrendszer nem hamisítható, tehát technológiailag nem befolyásolható, cenzúrázható. Ezért a politikai kommunikáció és a közösségeken belüli kommunikáció számára is jó eszköz lehet. Az üzleti szférában már meg is jelent ez a csatorna, hiszen jogi, cégen belüli, cégek közötti kommunikációt is lehet rá alapozni. A befolyásolhatatlanság egyben jogi alapot is teremt arra, hogy az így történt megbeszélések, megállapodások, tartalmak maguk is jogi erővel bírjanak.

Egy informatikai rendszer a többi, hasonló rendszerhez mérve számít jobbnak vagy rosszabbnak, és itt figyelembe kell venni mindent, ami eddig létezett, kezdve a papíralapútól a központi szervertes megoldáson át az elosztott architektúrájú rendszerekig.

DLT/BLOKKLÁNC TECHNOLÓGIÁK
EGÉSZSÉGÜGYI ALKALMAZÁSAI

2016-ban azt láttuk, hogy a pénzügyi szolgáltatások terén a beruházások hatalmas hulláma irányult a DLT/blokklánc alkalmazásfejlesztésekbe.²⁷ Az idő múlásával, ugyanezzel a lendülettel az érdeklődés átragadt a pénzügyi alkalmazások világából a többi iparágba is, és nagy erővel megindultak a fejlesztések az egészségügyi alkalmazások területén is. Az IBM elemzései és felmérései²⁸ szerint az egészségügyi intézmények 16%-a arra számít (16 országban 200 intézmény megkérdezésével végzett tanulmány), hogy az üzleti DLT/

blokklánc alkalmazások jelentős szerepet töltenek be a következő években. A technológia az előrejelzések szerint 2020-ra jelentős mértékben elterjed, és ezt követően már csak kullogni lehet az események után.

Az egészségüggyel foglalkozó szervezetek nagy része felismerte, hogy mind kifizetői, mind pedig szolgáltatói oldalon a DLT/blokklánc alkalmazása jelentős előnyökkel jár. Különösen az operatív vezetők látják, hogy a DLT/blokklánc technológiák nyújtotta decentralizáció, biztonságos kétoldalú egyezségeken alapuló, okosszerződésekkal támogatott tranzakciók képesek jelentősen csökkenteni az adminisztratív költségeket, miközben az ellátási folyamatokat és azok finanszírozását nagymértékben, közel valós időben tudják biztosítani. Egészségszakmai szempontból az adatok tagolt, elosztott kezelése azonban szignifikáns mennyiségű extra erőforrást igényel. A potenciális alkalmazási területek közül ki kell emelni hármat, melyekkel részletesebben is foglalkozunk, ezek: a klinikai gyógyszerkutatások területe, az egészségügyi ellátás szabályozásának ellenőrzött végrehajtása és az orvosi kórtörténet általánosított kezelése.

Ma már az egészségügyi adatok nagy része digitális formában jelenik meg, ugyanakkor ezek felhasználását jelentős mértékben korlátozzák a technikai nehézségek és az extenzív szabályozások, valamint a megosztással járó kockázatok. Felmérések szerint pontosan ezek a tényezők hatnak a meglévő információk hatékony felhasználása ellen a következő formákban:

- *helytelen információk*, amelyek miatt főleg az adatok utólagosan, a keletkezési időtől eltérő időben keletkeznek vagy módosulnak;

- *információs kockázatok*, mely szerint a megosztott adatok viszonylag könnyen kerülhetnek illetéktelen kezekbe;

- *elérhetetlen információk*, amelyek főként izolált informatikai rendszerekben keletkeznek és tárolódnak, mint nem integrált diagnosztikai és terápiás szolgáltatások, vagy egyszerűen korszerűtlen informatikai alrendszerek.

A felsorolt három informatikai adatkezelési probléma megoldása nagymértékű koordinációs ráfordításokat és az együttműködési technikák fejlesztését igénylik. A személyiségi jogok, valamint a jelen lévő internetes támadások tovább nehezítik az adatcsere és információ hozzáférési kérdéseit. A megosztott adatok esetén, amikor a megosztás módja, mely pillanatnyilag elsősorban papíralapú, és melyen a kialakításra került EESZT (Egységes Egészségügyi Szolgáltatási Tér) ugyan fontos minőségjavulást ígér, az adatok többszöri manuális rögzítése gyakori hibák forrása. Az adatok ellenőrzése, különös tekintettel az ismételt vizsgálatok gyakori előfordulására, jelentős többletköltséggel és késedelemmel jár. Megemlítendő, hogy a növekvő magánegészségügyi szolgáltatások, privát diagnosztikai laborok, képalkotó eljárások, magánorvosok, magánkórházak által előállított adatok központi integrálása bonyolult és igen költséges, valamint a szolgáltatóknak nem feltétlenül érdeke az integrációhoz szükséges terhek vállalása, ami szükségképpen feszültségekhez vezet, ezért itt is szükséges az integrációs költségek jelentős csökkentése és valamiféle érdekeltég megteremtése.

A DLT/blokklánc technológiák alkalmazása mindhárom területen jelentős előrelépést jelenthet. A technológia képes garantálni az adatok keletkezési idő-

ben történő rögzítése esetén azok sérthetlenségét és megváltoztathatatlanságát, ezen adatok később nem változtathatóak meg, az adatokon végrehajtani szükséges korrekciókat minden esetben rögzítjük a DLT/blokkláncon, mindenki számára ellenőrizhető módon. Az információs kockázatokat a kriptográfia eszközeivel biztosított eljárások elméletileg teljesen kizárják. Rendszerhibák természetesen ekkor is előfordulhatnak, azonban a célzott kibernetikai támadások esélye elhanyagolható mértékűre csökkenthető. A megfelelő titkosítási eljárásokkal védett adatok felfedése elleni támadások DLT/blokkláncon tárolt adatok esetében lényegében ismeretlenek. Ugyancsak ismeretlenek a DLT/blokkláncok ellen elkövetett DoS (Denial of Service) típusú támadások,²⁹ amikor a szolgáltatást valamilyen elárasztásos technikával próbálják lehetetlenné tenni, blokkolni, oly mértékben leterhelve a szervereket, hogy azok képtelenek a hozzájuk intézett kérdésekre válaszolni. A DLT/blokklánc elosztott, pont-pont struktúrájú hálózata esetén nincs támadható központi szerver, ezért az ilyen típusú támadások esélye csekély, mivel a támadás költsége óriásira multiplikálódik. Az információk elérésére a DLT/blokklánc technológiák a nyílt hozzáférés biztosításával és az információ egyszerű szerkezetű tárolásával válaszolnak. A DLT/blokklánc technológiák esetében az adatok tárolása meglepően egyszerű, már-már primitív. A központosított adatbázis-technológiák meglehetősen bonyolult adatszerkezeteivel szemben a DLT/blokklánc adatszerkezetek egyirányúak és egyszerűek. A DLT/blokkláncon tárolt adatok leírhatóak egy (név, adat) párral, amihez tranzakciónként néhány rögzített tartalmú kiegészítő adat

társul, amik a tranzakciós időpontokat és a lineáris blokkszerkezeteket biztosító kriptográfiai kulcsokat tartalmazzák.

A DLT/blokkláncnak pillanatnyilag nem létezik általánosan elfogadott definíciója. Ugyanakkor minden meghatározási próbálkozás említi a következő tulajdonságokat és sajátosságokat (Narayanan et al., 2016), melyeknek együtt kell jelen lenniük ahhoz, hogy DLT/blokkláncról beszéljünk:

- elosztott adatbázis, mely tranzakciós rekordok meghatározott csomagjait egy blokkba foglalva, a blokkot valamilyen eljárással véglegesítve egy növekvő, összefüggő láncot képező adatszerkezetet hoz létre;

- a DLT/blokkláncot ekvivalens csomópontok tárolják és kezelik, adatlekéréssel a csomópontok bármelyikéhez lehet fordulni;

- a csomópontok között nincs kiemelt, központi szerepet betöltő csomópont, így egy-egy csomópont kiesése vagy új csomópontok belépése a pont-pont hálózatba mindenkor megengedett;

- a tárolt adatok tartalma minden egyes csomóponton megegyezik, amiről egy egyeztetési, ún. konszenzus³⁰ protokoll gondoskodik.

A DLT/blokklánc adatszerkezetek kezdettől fogva tartalmaznak egy adatkezelési mechanizmust, ami nem tartozik szorosan a DLT/blokklánc fogalmához, de minden gyakorlatban előforduló jelentősebb DLT/blokklánc technológia része. Az adatkezelési mechanizmus lényegében egy több-kevesebb lehetőség-gel ellátott programozási nyelv vagy scriptnyelv, mellyel adatkezelési utasításokat írhatunk elő. Az adatkezelési utasítás-sorozatok segítségével okosszerződéseket lehet létrehozni.

A DLT/blokkláncon történő mindennemű interakció minden csomópont számára ismert, és megköveteli, hogy a tárolást megelőzően egy verifikációs eljárás hitelesítse az adatokat, mielőtt azok véglegesen a DLT/blokkláncba kerülnek, ez a mechanizmus megteremti a bizalommentes együttműködést két fél között. Bizalommentesnek nevezünk egy együttműködést, ha nincs szükség harmadik, közvetítő félre olyan tranzakció végrehajtásához, melyben az együttműködő felek bármelyike nem tisztességes viselkedés esetén jogtalan előnyhöz juthatna. Más szóval, a DLT/blokkláncon végrehajtott tranzakciók esetén nem lehet a felállított tranzakciós szabályokat kijátszani. A DLT/blokklánc e tulajdonsága kiküszöböli a közvetítőket – legyen az jogi vagy technikai – a közvetlen együttműködés során. A harmadik fél, azaz a közvetítő kiküszöbölése rendkívül jelentős erőforrás-megtakarítással jár. A harmadik felet, mely egy-egy pénzügyi tranzakció során mindig jelen van explicit vagy többnyire implicit formában (pl. állami garancia, jogi kényszerítő eszközök, bank, letétkezelő stb.), a DLT/blokklánc technológiák esetében helyettesíti maga a hálózat, avagy a korábban említett működtető közösség.

A DLT/blokkláncon végrehajtott tranzakciós műveletek alapvetően négy lépésből állnak:

- Az adott egészségügyi entitás (szolgáltató, szervezet, személy) elhelyez egy adott információt, például egy végrehajtott szolgáltatás leírását, a klinikumban keletkező adatok tárolódnak a lokális klinikai rendszerekben. A standardizált adatmezők – alapvetően (név, érték) adatpárok – a páciens publikus kulcsával azonosítva átirányításra kerülnek a DLT/

blokkláncra, amihez szabványos eljáráshívások állnak rendelkezésre.

- A tranzakció – egészségügyi alkalmazások esetén minden szolgáltató-beteg interakcióban adat keletkezik – felkerül a DLT/blokkláncra. Mind a páciens, mind pedig a szolgáltató publikus kriptográfiai kulcsokkal azonosított. Az azonosítás maga történhet egy külön DLT/blokkláncon, ahol az információ védelmét tovább lehet fokozni, és további létező kriptográfiai eszköztárat lehet alkalmazni (vak aláírás, megosztott kulcsok, hierarchikus kulcsok, többszörös aláírások használata, „zero knowledge proof” technikák) alkalmazása. A megbízható (bizalommentes) adattárolás miatt, csak a szabályoknak megfelelő adatok kerülhetnek be az adatbázisba, ennél fogva egy sor auditálási és keresztellenőrzési tevékenység feleslegessé válik, ami újabb erőforrások felszabadítását teszi lehetővé.

- Az egészségügyi entitások közvetlenül lekérdezik a DLT/blokkláncot, ha adata van szükségük. A kérdezők itt is megfelelő eljárásokon keresztül férnek hozzá az adatokhoz, miközben az elvégzett műveletek naplóba kerülnek. Az egészségügyi adatok személyiségi jogi szempontból kiemelten nagy kockázatot jelentenek, ezért az ágazatra jellemző, speciális eljárások alkalmazása szükséges. A lekérdezések a publikálást megelőzően alkalmas szűrőkön vagy az okoszerződésekbe épített alkalmazási logikán keresztül hajthatók végre, hogy a személyiségi jogi rendelkezéseknek megfelelő adatokhoz lehessen csak hozzáférni.

- A páciensek a privát kulcsaik felhasználásának engedélyezésével járulnak hozzá adataik eléréséhez. A privát kulcsot átadva a kezelő intézménynek, az intézmény képes elérni a páciens személyes

adatait. Itt azonban nem szükséges a páciens eredeti privát kulcsának megosztása – ez alapvető biztonsági kérdéseket vetne fel –, elegendő egy hierarchikus kulcs időben korlátozott használatára feljogosítani a szolgáltatót. A páciens adatai továbbra is hozzáférhetetlenek maradnak az illetéktelenek számára.

Az elmúlt, de különösen a 2017. évben számos tanulmány jelent meg a DLT/blokklánc technológiák egészségügyi alkalmazását elemzendő. Az elemző intézetek közül meg kell említeni az IBM-et, a Deloitte elemzőóriást, a *Forbes* magazint, az ausztrál és az észt kormányokat. Ezek az intézmények megnyitották azokat a tudományos, politikai és gazdasági csatornákat, melyeken keresztül a technológia alkalmazhatóságának kutatása immár jelentős erővel folyik. Az elemzések az alábbiakban ismertetendő területeket sorolják fel.

DLT/blokklánc a kórtörténetben

Az orvosi kórtörténet a teljes egészségügyi ellátórendszer esszenciája. Leegyszerűsítve, a kórtörténet az az orvosi dokumentum, amely tartalmaz a páciensekről valaha rögzített minden adatot. Természetesen illúzió lenne azt gondolni, hogy bárkinek is létezne teljes és hiánytalan kórtörténete (éppenséggel egy újszülött esetén elképzelhető lenne, de a családi anamnézis hiányosságai ezt a feltevést máris negálják). Az ellátórendszer természetéből fakadóan az adatok elosztott módon keletkeznek, és hosszú távon, a páciensek idő- és térbeli mozgása folytán tagoltan tárolódnak. Sok esetben a személyes azonosító rendszerek hiánya vagy e rendszerek időszakos cseréje miatt az adatok egymáshoz rendelése lehetetlen (például Magyarországon a rendszervál-

táskor alkotmányellenessé vált személyi szám kiiktatása következtében a teljes AIDS-monitoring-nyilvántartás megszűnt – fürdővízzel a gyereket, nem először...). A személyhez kapcsolódó adatok központi nyilvántartása, különösen egészségügyi adatok esetén, számos jogi kérdést vet fel. Egészségügyi adatok esetén az adatok központi tárolása különösen érzékeny terület, amelynek következtében az egészségügyi fejlesztések akár éveket is késhetnek, amíg a megfelelő szakemberek és a jogalkotók egyezsége jutnak egy-egy rész megoldást illetően. Mindemellett hiába jönnek létre jogi megoldások a központosított tárolásra, előbb-utóbb magáról a szabályozásról derül ki annak tarthatatlan volta.

A DLT/blokklánc technológia ezen a területen forradalmian új megoldásokat kínál úgy, hogy a létező rendszereket és befektetéseket megtartva, a kommunikáció új, biztonságos formáit lehet alkalmazni. A DLT/blokklánc megoldások a kriptográfiai eszközök intenzív használatával képesek a személyiségi jog szabályainak betartásával fenntartani a kommunikációt. Az érzékeny adatok központi tárolása mindig visszatérő problémákat fog okozni, különös tekintettel arra, hogy a végrehajtó hatalom szándékait illetően hosszú távú garanciákat nem lehet adni.

Az egészségügyi adattárolás kérdéseinek megoldása területén megint Ész-tországot kell megemlíteni, ahol egy különleges, úgynevezett kulcsmentes kriptográfiai megoldással kezelik az észt lakosság adatait. Az észt esetben sok fontos problémát oldottak meg, a kulcsmentesség bevezetésével – ami lehetetlennek tűnő megoldásnak látszik – a páciensek privát kulcsát maga az egészségügyi hálózat helyettesíti nem visszafejthető, teljesen

biztonságos módon, nem adva esélyt semmiféle később esetlegesen megjelenő malignus erőnek illetéktelen hozzáférésre.

A kórtörténet szoros összefüggésben van az egészségügyi finanszírozással is, mióta a finanszírozás egyre inkább eltolódik a kimenetalapú finanszírozás felé. Természetesen továbbra is jelen vannak a szolgáltatásalapú, illetve az átalányalapú finanszírozási formák. Bármely finanszírozási sémát is alkalmazunk egy adott területen, a DLT/blokklánc alapú megoldások tulajdonsága, hogy az események történetiségét szigorúan megőrzi, azon a változtatást nem teszi lehetővé, így pontosabb adatok alapján lehet a kifizetéseket kiutalni. További nyereség a rendszerben, hogy a rögzített adatok és a valóság közötti eltérések jelentősen csökkennek. Egyszerűbben megfogalmazva, nehezebb csalni.

A DLT/blokklánc technológia erős konkurenciát jelent a jelenleg működő egészségügyi információcsere- (Health Information Exchange, HIE) megoldásokkal szemben. A HIE-rendszerek jelenleg nem jelentenek áttörést, relatíve kevés helyen léteznek az Unión belül, és ahol léteznek, ott is csak néhány intézmény részvételével, a kialakítások saját protokollok alapján, technikailag bonyolult illeszkedési felületeket biztosítanak.

DLT/blokklánc a klinikai kutatásokban

Minden időben emberek százazrei vesznek részt valamely klinikai kutatásban, ahol új eljárások vagy új gyógyszerek, vagy más innovatív kutatás kipróbálása történik. A klinikai kutatások rendszerint két alapvető problémával szembesülnek: az egyik a megfelelő célcsoportok (pácienscsoportok) kiválasztásának nehézségei, a

másik pedig a beérkező adatok validitása. Hasonlóan a kórtörténetben említett adatmanipulációkhoz, ezen a területen is ismert jelenség az adatok manipulálása. Ennek okait nem vizsgálva, a DLT/blokklánc alkalmazása egyfelől csökkenti vagy akár meg is szünteti a csalás lehetőségét, másfelől a keletkező adatok magát a kórtörténetet is kiegészítik.

A felmérések szerint (IBM) ezen a területen volt mérhető a legnagyobb várakozás a technológiával szemben mind szolgáltatói, mind pedig finanszírozási oldalon. A klinikai gyógyszerkipróbálásokat vizsgálva egy felmérés szerint 67 vizsgált esetből 9 (13%) esetben lehetett megállapítani, hogy korrekt eredmények születtek. Nyilvánvaló, hogy a hamis adatok alapján levont következtetések eredményeképpen mindannyian végül is veszítünk.

Számlázás és egészségügyi biztosítás

Nem meglepő módon a várakozások a pénzügyi területen magasak. Egyfelől a biztosítók valóban az elvégzett vizsgálatok, diagnózisok és alkalmazott terápiák alapján fizetnek, ugyanakkor az elszámolási procedura a garantált adatminőség miatt jelentősen felgyorsul, és a redukált ellenőrzési szükségletek miatt olcsóbbá is válik, ami mindkét fél számára előnyös. Természetesen az adatmanipulációk jelentős csökkenése miatt az egyes szolgáltatások árstruktúrája a rendszerek belső dinamikája következtében módosulni fog.

További kiemelt alkalmazási területek

Az irodalmi hivatkozások közül kiemeljük azokat a területeket, melyeket a felmérések potenciális célpontként említeneek:

– Okoseszközök integrációja, az IoMT- (Internet of Medical Things) eszközök mérési eredményeit jelenleg egyáltalán nem vagy alig lehet bevonni a diagnosztikus, terápiás és monitorozási folyamatokba megfelelő azonosítási eljárás és integrációs hiányosságok miatt. A hordozható okoseszközök viszont egyre nagyobb szerepet kapnak az egészségmegőrzés, illetve az állapotkontroll-folyamatokban (digitális vérnyomásmérők, cukorszint-, mozgás-, keringésmonitorok, biometrikus mérőeszközök stb.).

– Vagyonnyilvántartás, a decentralizált eszközbeszerzések követése és liberalizálása válik lehetségessé az intézményi költségvetés veszélyeztetése nélkül, miközben a szükséges eszközök gyorsabban használatba vehetők. A beszerzési folyamatok jelentősen egyszerűsíthetők és felgyorsíthatók, ami ellátási szempontból egyértelműen kívánatos, miközben likviditási szempontból gondos tervezést és szabályozást von maga után. A nagy értékű eszközök által elérhető kapacitások egyszerre jelennek meg minden szolgáltató számára.

– Szerződés-nyilvántartások, az okos-szerződések révén a szerződött szolgáltatások követése hatékonyabbá válik a perifériákon történő események adatainak közvetlen, közel valós idejű követésével, és mind a biztosítási szerződések, mind pedig a beszállítói szerződések vezérlése megoldható.

– Gyógyszerelések és kezelések követése. A DLT/blokklánc decentralizált természete, valamint az okos-szerződések alkalmazása új távlatokat nyit a terápiás eljárások követésében és tervezésében.

– A törvényes működés kikényszerítése az okos-szerződések intenzív alkalmazásával.

– Mellékhatások és gyógyszer-interakciók hatékonyabb elkerülése azáltal, hogy a különböző szolgáltatók ugyanazon DLT/blokkláncon hajtanak végre műveleteket, melyeket megfelelő okos-szerződés-konstrukciókkal lehet automatikusan ellenőrizni.

Mindamellet, hogy a DLT/blokklánc technológia a felsorolt területeken jelentős előnyökkel jár, nem rövid távon várható áttörés. A technológia jelenleg kiforratlan, túl gyorsan fejlődik, jobbra kipróbálási és tapasztalatszerzési szakaszban van, pillanatnyilag kevés a hozzáértő szakember (ami jó kitörési pontot jelent a korai befektetőknek), tisztázatlanok a szabályozás lehetőségei, nem egyértelműek a befektetések megtérülési mutatói, és nincs elegendő alkalmazási példa. Ennek ellenére az elkövetkező időszakban számos fejlesztés készül, és az eddigi eredmények alapján megkezdődik az alkalmazások gyorsuló ütemű megjelenése. A kockázatok és lehetőségek egyenlege a technológia fejlődésének irányába mutat, vagyis az a helyzet áll fenn, amikor sokat kockáztatnak, vagy nem kockáztatnak. Különböző előrejelzések készülnek, melyek mindegyike a technológia exponenciális növekedésével számol középtávon.

KONKLÚZIÓ

Az már most is látható, hogy új korszak, a globális, de elosztott tranzakciókezelés korának kapujában vagyunk. Olyan infrastruktúra került a gazdaság szereplőinek kezébe, amely kizárólag saját szabályait ismeri, és nem könnyen kényszeríthető rá állami korlátozás. Ám e saját szabályokat maga az állam is megalkothatja. Az állam akkor lesz képes fenntartani a jogállamiságot és közösségi jóllétet biztosító szerepét,

ha maga is felkészülten lép át ebbe a korszakba, és a legfrissebb lehetőségeket kihasználva, versenyképes piaci szereplőként őrzi meg hatalmi súlyát. A globális gazdasági versenynek az elvándorlás, a tisztviselők boldogsága, a hivatali hatékonyság is része. Igyekeztünk példákat hozni arra, mely területeken léphet az állam afelé, hogy túlélője, sőt nyertes résztvevője legyen az új gazdasági-hatalmi rendnek. Ehhez álláspontunk szerint tanácsos a tanulószervezetek eszmeiségének alkalmazása egyre szélesebb körben, a kriptopénzek állami eszközként való felhasználása a közjó érdekében, illetve a részben hasonló elosztott struktúrákon alapuló blockchain-technológia közigazgatásban történő felhasználása, elterjedése mint automatikus igazgatási szint bevezetése.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosító számú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett Ludovika Kiemelt Kutatóműhely keretében, a Nemzeti Köszolgálati Egyetem felkérésére készült.
- ² Gellén, 2015. Lásd a szakértelem felhasználásával, kamatoztatásával kapcsolatos kérdőíveredményeket, melyre a tanulmány későbbi részében részletesen utalunk.
- ³ Gómez Dávila, 2014:31. Elhangzott 2017. október 20-án a PPKE BTK La revanche de Dieu. Felekezet és politikai hatalom a modern korban elnevezésű konferencián Tóth Miklós *Vallás, politika és modernitás* Nicolas Gómez Dávila *gondolkodásában* című előadásán.
- ⁴ Magyarország Alaptörvénye, XXIV. cikk: „Az állam – a működésének hatékonysága, a közszolgáltatások színvonalának emelése, a közügyek jobb átláthatósága és az esélyegyenlőség előmozdítása érdekében – törekszik az új műszaki megoldásoknak és a tudomány eredményeinek az alkalmazására.”
- ⁵ <http://magyaryprogram.kormany.hu/admin/download/d/2c/40000/Magyary%20kozig%20fejlesztési%20program%202012%20A4.pdf>.

- ⁶ A harmadik a gyártási folyamattal kapcsolatos, témánk szempontjából irreleváns.
- ⁷ Malone, 2012; a téma iránt érdeklődők további forrásokat találhatnak a Society for Organizational Learning honlapján: www.solonline.org Lásd: 2013.01-07. Tanoda kutatás, Roma Education Fund, T-Tudok Tudásmenedzsment és Oktatáskutató Központ Zrt., illetőleg: 2014.05-10: Külhoni Magyar Ifjúságkutatás 2014, Nemzeti stratégiai Kutatóintézet. Szarvas, 2014.
- ⁸ Contemplative Science and Management, International Transdisciplinary Conference, 19–21 May, 2017, Budapest.
- ⁹ Elhangzott a Párbeszéd Házában 2017. március 17-én megrendezett, *Azzá válni, aki vagyok* című Mindfulness konferencián.
- ¹⁰ A Christian A. Schwarz német teológus által vezetett kutatás a világ 70 000 közösségében nagyon hasonló eredményeket, szemléletet hozott, s a magyarul témában megjelent könyv címe szintén a *Magától* címet viselve erre az organikus megközelítésmódra utal, amely úgy tűnik, kultúrköröktől és nemzetiségre való tekintet nélkül világszerte működni látszik a közösségek szerveződésének mintázataiban.
- ¹¹ Lásd még Zoltayné Paprika, 2010.
- ¹² A tanulmányban a helyi önkormányzatoknál való alkalmazási lehetőségekről (részvételi-demokrácia-fejlesztések, e-demokrácia-szoftverek, politikai kommunikáció; részvételi költségvetés) külön nem térünk ki. Lásd a szerzők megjelent korábbi tanulmányát, amely kifejezetten az ilyen irányú alkalmazási lehetőségeket veszi górcső alá: Szarvas–Mező, 2017.
- ¹³ <http://bitport.hu/esztorszagbol-country-as-a-service-lesz-gyujtik-a-virtualis-polgarokat.html>.
- ¹⁴ <https://bitcoin.org/en/developer-guide#p2pkh-script-validation>.
- ¹⁵ www.ethnews.com/vitalik-buterin-and-joseph-poon-produce-scalability-solution-the-plasma-framework.
- ¹⁶ <https://github.com/ethereum/wiki/wiki/White-Paper>.
- ¹⁷ Az empirikus kutatás adatai alapján megállapítható: „...a vezetők, a minisztériumi dolgozók és a régebb óta a közigazgatásban dolgozók úgy vélik, hogy szakértelmüket jobban ki kellene használni”. Gellén, 2015:110, 31. ábra: A szakértelem hasznosításának vágya.
- ¹⁸ A felvetés Hiroko Kudo 2015-ös előadásának gondolatmenetéből indul ki, miszerint pl. az

- állampolgári részvétel formáit, módjait illetően jelenleg világszerte az angolszász részvételi koncepció alapján mérik, illetőleg értelmezik az állampolgári aktivitást, amely azonban nem alkalmas teljességében eltérő társadalmi fejlődési, kulturális hagyományokkal bíró országok esetén. A helyi kulturális logika megértésének fontosságát hangsúlyozza tehát, s feltételezi, hogy azon struktúrák, melyek hasonló szerveződési elveket foglalnak magukban, mint az adott ország saját kulturális hagyományai, adekvátabb módon írják le a társadalmi működést s ezen intézmények, megközelítések hatékonyságát. Az ebből a gondolatmenetből kiinduló tanulmányt a hazai e-demokrácia-kezdeményezésekről lásd Szarvas, 2015.
- ¹⁹ Lásd bővebben Szarvas, 2015.
- ²⁰ A társadalomtudományok és informatika terén azokat a hálózatokat hívjuk heterarchiának vagy heterarchikusan szerveződőnek, amelyeknek minden eleme ugyanolyan horizontális pozícióban helyezkedik el egymáshoz képest a hatalmi és irányítási helyzetét tekintve, tehát elméletileg egyenrangú szerepet játszik mindegyik. A heterarchia bizonyos szempontból mutat hasonló vonásokat a hierarchiához, hierarchikus szerveződéshez, magában foglal hierarchiákat, hierarchikus szerveződési struktúrákat egyaránt, tehát nem teljesen egymást kizáró struktúrákról beszélünk. Tulajdonképpen egy hierarchikus rendszer potenciálisan heterarchikus csoportokat tartalmaz. A heterarchia koncepcióját először modern kontextusban Warren McCulloch alkalmazta 1945-ben. Alternatív kognitív struktúrákat vizsgált, s ezek kollektív szerveződését nevezte el heterarchiának. Bebizonyította, hogy az emberi agynak, miközben meglehetősen jól szabályozott, nem kifejezetten hierarchikus a működési módja. Ez a felfedezés forradalmasította az agykutatást, és alapvető fontosságú problémákra adott választ a mesterséges intelligencia és komputer design területén. „Az értékek heterarchiája az idegi hálózatok topológiája által meghatározott” (McCulloch, 1945:89–93). Illetőleg a heterarchia egy olyan szerveződési mód, amelyben a szerveződés elemei nincsenek rangsorolva (legalábbis nem hierarchikus módon), illetőleg ahol az egyes elemek rendelkeznek azzal a potenciállal, lehetőséggel, hogy különböző szempontok alapján egymástól eltérő módon legyenek újrarangsorolva, tehát nem megszilárdult, hanem újrastrukturálható rangsorról beszélünk, van tehát egyfajta rugalmasság a hierarchiában. Crumley, 1995. Idézi Szarvas, 2016b.
- ²¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Zero-knowledge_proof.
- ²² <https://e-estonia.com/solutions/security-and-safety/ksi-blockchain/>.
- ²³ A NATO beszállítókat keres (2016) innovatív technológiákra, mint pl. a blockchain alkalmazása hadászati logisztikára és beszerzési eljáráshoz. www.ncia.nato.int/NewsRoom/Pages/160425_Innovation.aspx.
- ²⁴ www.ibm.com/blogs/blockchain/category/blockchain-in-food-safety/.
- ²⁵ www.usedust.com/.
- ²⁶ Lásd a szerzők témában megjelent korábbi tanulmányát, Szarvas–Mező, 2017.
- ²⁷ Statista, 2016. Global market for blockchain technology 2016–2021. (Reference available upon request due to reference distribution restrictions).
- ²⁸ www-01.ibm.com/common/ssi/cgi-bin/ssialias?htmlfid=GBE03790USEN&.
- ²⁹ www.hashcash.org/papers/hashcash.pdf.
- ³⁰ <https://download.wpsoftware.net/bitcoin/old-pos.pdf>.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bencsik Andrea (2009): *A tudásmenedzsment emberi oldala*. Z-Press Kiadó, Budapest.
- Bohm, David (2011): *A dialógusról*. Sol Intézet, Budapest.
- Crumley, Carole L. (1995): Heterarchy and the Analysis of Complex Societies. *Archeological Papers of the American Anthropological Association* Vol. 6, No. 1, <https://doi.org/10.1525/ap3a.1995.6.1.1>.
- Csikszentmihályi Mihály (2009): *Jó üzlet. Vezetés, áramlat és az értelem keresése*. Lexecon Kiadó, Győr.
- Fisher, Roger – Ury, William (1981): *Getting to Yes*. Penguin, New York.
- Gauthier, Alain (2011): Emerging Concepts and Forms of Integral Leadership: Embodying a Radically New Development Paradigm. *Integral Leadership Review*, Vol. 11, No. 5, <http://integralleadershipreview.com/3978-emerging-concepts-and-forms-of-integral-leadership-embodying-a-radically-new-development-paradigm/>.

- Gellén Márton (2015): *Közigazgatás: Reform után, átalakítás közben. A 2010–2014-es időszak közigazgatási reformja az érintettek véleménye alapján*. Patrocinium, Budapest.
- Gómez Dávila, Nicolás (2014): *További széljegyzetek egy rejtett szöveghez*. Qadmon Kiadó, Budapest.
- Karácsony Sándor (1939): *A magyar észjárás*. Exodus, Budapest.
- Kopp Mária (2008): *Magyar lelkiállapot 2008*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Laloux, Frederic (2016): *A jövő szervezetei. Hogyan hozzunk létre az emberi tudatosság következő szintje által inspirált szervezeteket*. Aquilone, Budapest.
- Malone, Thomas W. (2012): MIT Conference Focuses on 'Collective Intelligence'. *Boston Herald*, 3 April.
- McCulloch, Warren (1945): A Hierarchy of Values Determined by the Topology of Nervous Nets. *Bulletin of Mathematical Biology*, Vol. 7, No. 2.
- Memani, Krishna (2017): How To Invest For The Rest Of 2017. *Forbes*, jun 19, www.forbes.com/sites/oppenheimerfunds/2017/06/19/how-to-invest-for-the-rest-of-2017/#6f4965366d83.
- Narayanan, Arvind – Bonneau, Joseph – Felten, Edward – Miller, Andrew – Goldfeder, Steven (2016): *Bitcoin and Cryptocurrency Technologies*. Princeton University Press, Princeton.
- Nemeslaki, András (2016): *The Theory of "IT-Government" Alignment: Assessment of Strategic Fit in Hungary's Case*. Central and Eastern European e-Dem and e-Gov Days 2016, Multi-Level (e) Governance – Is ICT a means to enhance transparency and democracy? Conference Proceedings, 85–92.
- Ruzsa Ágota – Jobbágy Mária – Szentirmai Judit (2012): *Art of Hosting – Dialógusok és Társas teremtés*, Sol Füzet, Budapest
- Scharmer, Otto (2013): *Leading From the Emerging Future. From Ego-system to Eco-system Economies*. Berrett-Koehler Publishers, San Francisco.
- Senge, Peter M. (1998): *Az 5. alapekv*. HVG Kiadó, Budapest.
- Senge, Peter – Scharmer, Otto – Jaworski, Joseph – Flowers, Betty Sue (2004): *Presence*. Human Purpose and the Field of the Future. Sol, Cambridge.
- Szarvas Hajnalka (2014): Külhoni magyar ifjúsági helyzet(ek). In: Székely Levente (szerk): *Magyar identitás határon innen és túl*. Új Ifjúsági Szemle Alapítvány, 87–135.
- Szarvas, Hajnalka (2015): *Cultural Embeddedness of e-Participation Methods in Hungary*. Proceedings of the 17th International Conference on e-Democracy and e-Participation, Rome, International Scholarly and Scientific Research and Innovation waset.org, International Science Index, World Academy of Science, Engineering and Technology, 566–573.
- Szarvas Hajnalka (2016a): A Szent Korona-tan aktualitása. *Doktori műhelytanulmányok*, Széchenyi István Egyetem, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 205–217.
- Szarvas, Hajnalka (2016b): *Ancient Futures? Decision-Making Softwares Following the Traditional Way of Community Organizing Patterns*. Central and Eastern European e-Dem and e-Gov Days 2016, Multi-Level (e) Governance – Is ICT a means to Enhance Transparency and Democracy? Conference Proceedings, 483–499.
- Szarvas, Hajnalka – Mező, Tamás (2017): *The Difference of the Impact Between Face to Face Communication Compared to Political Debates in Cyber Space*. Central and Eastern European E-Dem and E-Gov Days 2017. Digital Divide in the Danube Region: Is it Still Significant in Explaining ICT Adoption in e-Democracy and eGovernment? Proceedings of the Central and Eastern European e-Dem and e-Gov Days 2017, May 4–5, 2017, Budapest, 97–111.
- Valeyre, Antoine – Lorenz, Edward – Cartron, Damien – Csizmadia Péter – Gollac, Michel – Illésy Miklós – Makó Csaba (2009): Munkaszervezeti modellek Európában és az emberierőforrás-gazdálkodás néhány jellemzője – Kísérlet a munkaszervezetek nemzetközi paradigmaterképének elkészítésére. *Vezetéstudomány*, 40. évf., 10. sz., 1–15.
- Zlinszky János (1999): A Szentkorona-eszme és története. In: Molnár Tamás et al. (szerk.): *A magyar Szent Korona és a Szentkorona-tan az ezredfordulón*. Szent István Társulat, Budapest, 7–35.
- Zoltayné Paprika Zita (2010): Racionális és intuitív döntéshozók Kaliforniában és Magyarországon, *Vezetéstudomány*, 41. évf., 6. sz., 24–37.

Grebelyné Kiss Evelin

Az abortusz törvényi szabályozása és megítélése napjainkban

Statutory Regulation and Different Views of Abortion in Today's World

ÖSSZEFOGLALÁS

Az abortusz napjaink egyik igen vitatott bioetikai problémája. A magzat emberi mivoltát sokan megkérdőjelezzik, mások viszont egyenesen gyilkosságnak tartják az abortuszt, pedig már az élet definiálása is komoly nehézséget okoz. A törvényi szabályozás lehetőséget ad a nők kezébe, de vajon beszélhetünk-e az abortusztól az erkölcsi dilemma említése nélkül?

Kulcsszavak: abortusz, magzat, jog, erkölcs

SUMMARY

Abortion is one of the most controversial bioethical problem today. Many people are questioning the human nature of the fetus, while others see abortion as a murder, but the definition of life also causes serious difficulties. Legislative regulation gives women a possibility, but can we talk

about abortion without mentioning the moral dilemma?

Keywords: abortion, fetus, law, morality

TÖRTÉNELMI ÁTTEKINTÉS

Az ókori görög és római kultúrában elfogadták az abortuszt, azonban orvosok a hippokratészi eskü miatt nem végezheték, így ez a bábák feladata volt. Több száz módszert ismertek, a mechanikai eszközökön túl különböző főzetek és kenőcsök receptjei maradtak fenn, melyeket maga Hippokratész írt, és egyes receptjeiben szereplő növényekről a mai napig bizonyított, hogy abortív és fogamzásgátló hatású. „Miután a terhes asszony két napot böjtölt, dagasszal kovászatlan kenyeret közönséges magrugó levéllel, és ezt helyezze fel. Patkánymagból mintegy kétmaréknyit

GREBELYNÉ KISS EVELIN, MSc, biofizikus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar (grebelyne.kiss.evelin@gmail.com).

oldjál fel mézes vízben, majd add inni. [...] Tengeri skorpióepét csavarj gypájúba, és szárítsd meg árnyékos helyen, majd helyezze fel. Közöséges magrugó magvát és égetett kagylóhéjat oldjál fel nyúlászott tartalmazó borban, majd gypájúba téve helyezze fel.”¹ Az ókori görög jogban a nőnek nem volt közjogi státusza, így az önrendelkezés jogilag értelmezhetetlen volt számukra. A házasság célja elsősorban az utódnemzés volt, mely szintén összeférhetetlen az abortusz jogszerűségével. Lükurgosz és Szolón törvényei hasonló gondolkodáson alapultak: a nőknek sportolni kellett, hogy a magzat egészséges, edzett testben fejlődjék, és a nők bírják a várandóssággal járó nehézségeket, illetve a szülést (Jobbágyi, 1993b:11). Spártában tiltották az abortuszt a katonai erő utánpótlása miatt, viszont a megszületett, de alkalmatlannak ítélt csecsemőket megölték. Régészeti leletek bizonyítják, hogy az ókori Rómában végeztek abortuszt, bronztüsk, horgok és gyűrűs kések álltak az orvosok rendelkezésére. Mivel azonban a római jog a fogantatástól számítja a magzat státuszját, védelem illette meg. Az abortuszt emberölésként kezelte a római jog, és szankcionálta (Jobbágyi, 1993b:13). Hammurápi törvényei szerint a magzatot vagyontárgyként kezelték: amennyiben nemes vetette el, pénzbürságot kellett fizetnie. Ha szolgáló vagy rab-szolganő vetélt el, akkor csak a munkáskezekről való elesést jelentette az uralkodó számára. „Ha egy awélum (szabad nemes) awélum lányát megütötte, és magzatát elvetéltette vele, 10 siglum ezüstöt fizessen a magzatért” (Harmatta, 1964:153). Mózes második könyvéből kiderül, hogy a zsidó-keresztény vallás alapjául szolgáló *Biblia* szerint életért élettel kell fizetni. „Ha férfiak veszekednek, és meglöknek vala-

mely terhes asszonyt, úgy hogy idő előtt szül, de [egyéb] veszedelem nem történik: bírságot fizessen... De ha veszedelem történik: akkor életért életet adj” (2Móz 21,22–23).

Gratianus itáliai jogász világosan fogalmaz az abortuszt illetően: „Az anyaméhben megfogamzott magzatot, aki abortusszal elpusztítja, embergyilkos.” Ettől kezdve az egyházban két, egymásnak ellentmondó irány alakult ki. Az egyik Aquinói Szent Tamás elképzelését követi, mely szerint az abortusz a test és lélek egyesülése előtt „csak” bűnnek számít, nem pedig gyilkosságnak. Valószínűleg erre az elméletre alapoz számos ország jelenlegi szabályozása, mivel egy bizonyos időpontig engedélyezik a terhesség megszakítását. A másik irány abból a kérdésből indult ki, hogy mi a teendő, ha az anya élete veszélyeztetett. Ebben az esetben az anya életének megmentése elsőbbséget élvez a magzattal szemben (Jobbágyi, 1993b:16). A 13. századtól a kereszténység a magzatot akkor tartotta értelmes lénynek, ha már megmozdult (ettől kezdve nevezte „átlelkesültnek”). Ez a felfogás évszázadokig kitartott, és csak 1869-ben távolították el a kánonjogból az átlelkesült és át nem lelkesült magzat fogalmát. Ekkortól minden abortusz gyilkosságnak számít a katolikus egyház szerint (Turai, 2012).

A MAGYAR SZABÁLYOZÁS

Az abortusz tilalma a 20. századra teljesedett ki az állam politikai és katonai megerősödése okán, így Rákosi idején Magyarországon is. A terhességmegszakítást akár öt év börtönnel is büntethették, ezért az illegális abortuszok száma rettentően megemelkedett. 1956-tól a

Ratkó-törvény feloldásával ismét nőni kezdett az abortuszok száma, majd az 1970-es években kezdett csökkenni, amikor a hormonális fogamzásgátlók kezdtek elterjedni.² A rendszerváltozás után az abortusz kérdéseit alkotmányossági szempontból is vizsgálták, az Alkotmánybíróság kétszer is foglalkozott a témával. Elsőként a 64/1991. (XII. 17.) AB határozatban járta körül az abortusz akkori szabályait: a magzat jogalanyiséga nem egyértelmű, azaz a magzatot nem illetik meg ugyanazok a jogok, mint egy már megszületett személyt. A magzat élethez való joga nem korlátlan, befolyásolhatja az anya egészségéhez és önrendelkezéséhez való joga. A 48/1998. (XI. 23.) határozatban döntött az Alkotmánybíróság, kifejezett rendelkezés nincs a törvényben a jogalanyiságra vonatkozóan, tehát a magzat nem jogalany.³

A 2012. január 1-jén hatályba lépett új Alaptörvény szerint „a magzat életét a fogantatástól kezdve védelem illeti meg”.⁴ E szerint az állam köteles a magzatot védeni, mint keletkezésben lévő életet. Az abortusz jogi kereteit a magzati élet védelméről szóló 1992. évi LXXIX. törvény és annak végrehajtási rendelete, a 32/1992 (XII. 23.) NM rendelet biztosítja. Legálisan az abortusz csak a jogszabályban meghatározott időkorláton belül végezhető el, mely a főszabály szerint maximum a terhesség 12. hetét jelenti az alábbi esetekben:

– Amennyiben az állapotos nő egészségét súlyosan veszélyeztető ok indokolja. Ebben az esetben két, szakmailag illetékes szakorvos megegyező véleménye szükséges.

– A magzat orvosiilag valószínűsíthetően súlyos fogyatékoságban vagy egyéb károsodásban szenved. Szintén két szakorvos egybehangzó véleményére van

szükség a genetikai tanácsadó, a prenatális diagnosztikai központ, valamint az illetékes országos intézet által kijelölt kórházak szülészeti-nőgyógyászati osztályának orvosai közül.

– A terhesség bűncselekmény következménye. Ebben az esetben a terhes nőnek részt kell vennie egy tanácsadáson, melyen a Családvédelmi Szolgálat munkatársának kell bemutatnia a nyomozó hatóság által kiadott, a bűncselekmény megtörténtéről vagy annak alapos gyanújáról szóló igazolást.

– Az állapotos nő súlyos válsághelyzete esetén. A jogszabályi meghatározás szerint súlyos válsághelyzet az, amely testi vagy lelki megrendülést, illetve társadalmi ellehetetlenülést okoz. Írásban kell kérelmezni a súlyos válsághelyzet kinyilvánításával, mely mindössze egy aláírás. A Családvédelmi Szolgálatnál két alkalommal kötelező tanácsadáson kell részt venni, a két tanácsadás között legalább három nap várakozási időnek kell eltelnie.

A 18. hétig elvégezhető a terhesség megszakítása, ha a kérelmező korlátozottan cselekvőképes vagy cselekvőképtelen (pl. kiskorú). Abban az esetben is eddig az időpontig lehet abortuszt végezni, ha a nő önhibáján kívül, egészségi oknál fogva vagy orvosi tévedés miatt nem észlelte a terhességét, és abban az esetben is, ha a nő az egészségügyi intézmény vagy más hatóság mulasztása miatt lépte túl a 12 hetes időkorlátot. A terhesség a 20. hétig, az eljárás elhúzódása esetén a 24. hétig megszakítható, ha a magzat genetikai vagy teratológiai rendellenességének valószínűsége eléri az 50%-ot. Bármikor elvégezhető az abortusz, ha az anya élete van veszélyben, vagy a magzat olyan rendellenessége derül ki, mely a születés utáni élettel összeegyeztethetetlen.⁵

A terhesség engedély nélküli megszakítása bűncselekménynek minősül, melyet a Büntető törvénykönyv 163. §-a a következők szerint büntetni rendel:

Aki más magzatát elhajtja, büntetett követ el, és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. A büntetés egy évtől öt évig terjedő szabadságvesztés, ha a magzatelhajtást

- üzletszerűen,
- a nő beleegyezése nélkül,
- súlyos testi sértést vagy életveszélyt okozva követik el.

A büntetés két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés, ha a magzatelhajtás halált okoz. Az a nő, aki magzatát elhajtja vagy elhajtja, vétséget követ el, és egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.⁶

Magyarországon nincs szükség arra, hogy a várandós megindokolja, miért kívánja elvetetni a magzatot, azonban a két kötelező tanácsadón részt kell vennie a Családvédelmi Szolgálatnál, mely legtöbbször a területileg illetékes védőnőt jelenti. A két beszélgetés között minimum három napnak el kell telnie, az első beszélgetés célja a magzat megtartására irányul (Csarmasz et al., 2016:590–591). A Patent Egyesület 2014-ben végzett kutatása alapján az első beszélgetésre 40 756 nő ment el, a második alkalmon 37 862 nő jelent meg, abortuszt viszont 36 118 esetben végeztek. Az ok viszont nem egyértelmű: valóban a védőnők sikere ez a 10%? Mivel ezeket a beszélgetéseket sok nő komoly lelki teherként, egyesek megaláztatásként élték meg, az sem kizárt, hogy aki megtehetette, inkább külföldre ment elvégeztetni a beavatkozást, így ők a magyarországi számadatokból kiesnek.⁷

Az „abortuszturizmusnak” azonban más oka is van, ez pedig az itthon még nem elérhető tablettás megoldás (Valkai,

2012). A tablettát már az 5. és 7. hét között lehet használni, és távozik a petezsák, és mivel nincs műtét, a méhúri fertőzések veszélye és az altatással járó komplikációk csökkennek, illetve nő egy későbbi problémamentes szülés esélye. Hátránya azonban, hogy az erős vérzés hetekig elhúzódhat, illetve ha a méh nem ürül ki teljesen, ugyanúgy szükség lehet vákuumszívásra vagy kaparásra. Az Országos Gyógyszerészeti és Élelmezés-egészségügyi Intézet 2012 májusában regisztrálta a mifepristone és misoprostol hatóanyag-tartalmú gyógyszerkészítményt, azonban törölték a törzskönyvet, vagyis nem lehet kereskedelmi forgalomban értékesíteni, itthon nem lehet beszerezni.⁸ A *misoprostol* hatóanyag-tartalmú készítményből jelenleg kettő van forgalomban Magyarországon, itthoni indikációjuk kizárólag a vajúdas megindítására vonatkozik, tehát alkalmazásuk a 36. hét előtt kontraindikált.⁹ Nem kizárt, hogy ennek ellenére bizonyos esetekben abortusztablettaként is használják, azonban ilyen alkalmazása a hatályban lévő jogszabályok fényében illegális.

Magyarországon az ezredforduló követő évtizedben a terhességmegszakítások csökkenő tendenciát mutatnak. 2000 és 2011 között több mint egyharmadával, 59,2 ezerről 38,4 ezerre esett a művi vetélések száma, az évenkénti változás dinamikája nem volt egyenletes, de a csökkenés mindenképp figyelemre méltó (KSH, 2012). Az abortuszok száma 2010 és 2015 között 23%-kal, 2016 első negyedévében pedig további 4%-kal csökkent (Surjányi, 2016).

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Az abortusztörvényt a következő három paraméter alapján szokták vizsgálni: hozzáférhetőség, időtartam és az engedélye-

zéshez szükséges feltételek. Európában a hozzáférhetőség változó, a teljes tiltástól a kérésre hozzáférhetőségig terjed (Farkas, 2012:21). Magyarország még a liberálisabb országok közé tartozik, Lengyelország és Írország szigorúbb, azonban Ausztriában, Finnországban, Norvégiában és Spanyolországban nincs háromnapos kötelező várakozási idő a műtét előtti két kötelező tanácsadás között. Csehországban az abortusz a terhesség 12. hetéig végezhető legálisan, de 1993 óta a társadalombiztosítás csak az egészségügyi okok miatt végrehajtott terhességmegszakítást fedezi. Franciaországban 1975 óta a terhesség megszakítása csak a 10. hétig engedélyezhető, valamint további feltételek a tanácsadáson való részvétel és az egyhetes várakozási idő. A 10. hét után akkor végezhető el az abortusz, ha a magzat súlyos testi fogyatékoságban szenved, vagy a nő egészségét veszélyezteti a terhesség, ehhez két szakorvos véleménye szükséges. Németországban egy 1995-ben alkotott törvény a fogamzás pillanatától védelemben részesíti a magzatot, emiatt ebben az országban is kötelező a terhes nőnek tanácsadáson részt vennie, melynek célja a magzat megtartására irányul. Az egészségügyi biztosítás csak alacsony jövedelem igazolása esetén fedezi az abortuszt.¹⁰

Olaszországban a terhesség első 90 napjában lehetséges annak megszakítása. Hollandiában a jogszabály szerint az abortusz a fogamzás és az életképesség közötti időszakban lehetséges, tehát nincsen konkrétan meghatározott ideje. Az életképesség elérését a 24. hét körüli időre teszik, ugyanakkor a 22. hét után csak ritkán végeznek abortuszt. A beavatkozás elvégzését mindig megelőzi egy ötnapos várakozási idő, ha a terhes nő esetleg meggondolná magát.¹¹

Európa egyik legszigorúbb országa az abortuszt illetően Lengyelország. 1993-ban született meg az a törvény, amely három esetben legitimálja a terhességmegszakítást:¹²

1. orvosi jóváhagyással a nő egészségének veszélyeztetése vagy a magzat súlyos testi fogyatékosága esetén;

2. ha a terhesség bűncselekmény eredménye (pl. nemi erőszak), amit az ügyésznek meg kell erősítenie;

3. szülői hozzájárulással kiskorú esetében.

A lengyel jog szerint bűncselekménynek minősül, ha valaki a terhesség megszakítására akarja rávenni a nőt, azonban nem bünteti a nőt, ha illegális abortuszt végeztet.

Svédországban a 18. hétig lehet a törvény szerint megszakítani a terhességet, eddig az időpontig bármilyen okból el lehet végezni. A 18. és a 22. hét között orvosi hozzájárulás szükséges, és csak egészségügyi ok miatt kérvényezhető az abortusz elvégzése. Ausztriában a kérelmezett abortusz akkor legális, ha az a nő életét, fizikai vagy lelki egészségét védi, vagy ha a magzat valószínűsíthetően súlyos fejlődési rendellenességgel születne meg. A megszakításnak az első három hónapban kell megtörténnie. Bulgáriában, Dániában, Portugáliában és Szlovákiában megengedett az abortusz, ha a terhesség első harmadában kérvényezik. Indok lehet a terhes nő gazdasági-társadalmi helyzete, vagy ha a magzat valószínűleg fejlődési rendellenességben szenved, illetve ha a terhesség nemi erőszak eredménye. Romániában az abortusz a terhesség 14. hetéig törvényes. Belgiumban az abortusz kérelemre legális. Észtországban, Görögországban, Lettorságban, Litvániában, Szlovéniában szintén engedélyezett. Cipruson, Luxem-

burgban és Spanyolországban úgy nem kerülhet sor abortuszra, hogy a nő kérelmezi, de elvégezhető a beavatkozás, ha az a nő egészségének megóvása érdekében történik, vagy ha a magzatnak valószínűsíthetően valamilyen rendellenessége van, illetve abban az esetben is, ha a terhesség nemi erőszak következménye, vagy ha a nő hátrányos társadalmi és/vagy gazdasági helyzetben él. Máltán minden esetben illegális a terhesség megszakítása, még akkor is, ha ez a nő életét veszélyezteti.¹³

A tengerentúlon, például Kanadában 1988-ban eltörölték az abortusztörvényt a nők jogaira hivatkozva, a nem kívánt terhesség megszakítását gyógyszeres kezelésnek minősítették (Új Ember, 2018). Kanadával együtt összesen hét országban engedélyezik az abortuszt a terhesség késői szakaszában: Észak-Korea, Kína, Hollandia, Szingapúr, Vietnám és az Egyesült Államok (Ráti, 2018).

Az angolszász területeken nincs egyetemes szabályozás. Angliában, Skóciában és Walesben a terhesség a 28. hétig megszakítható, ha az anya életét, testi és lelki egészségét veszélyezteti, illetve ha a magzat valószínűsíthetően súlyos fogyatékossággal születne. Írországból viszont az abortusz csak akkor engedélyezhető, ha a terhesség a nő életét veszélyezteti. Az abortusztilalom feloldásáról népszavazást tartottak 2018 májusában, ahol a többség a tilalom eltörlésére szavazott, mely eredmény gyökeresen megváltoztathatja az ír nők életét (Hvg.hu, 2018).

Az Egyesült Államok összes tagállamában 1967-ig védelemben részesítették a magzat életét, egyetlen kivétellel: ha az anya életét veszélyezteti (Grmela, 1992:681). A Legfelsőbb Bíróság döntésével irányt mutatott a tagállamoknak, a terhességet három 12 hetes trimeszterre

osztotta. Az első trimeszterben az államok nem szabályozhatják az abortuszt azon túl, hogy a beavatkozást engedéllyel rendelkező orvosnak kell végeznie biztonságos egészségügyi intézményben. A második trimeszter alatt az állam úgy szabályozhatja a terhesség megszakítását, amely előírás észszerűen kapcsolódik a nő egészségéhez. A harmadik trimeszterben az állam érdeke, hogy óvja a magzatot mint potenciális életet, és ez megelőzi az anya magánélethez való jogát. Ennek oka, hogy a magzat a terhesség 23. hetéig nem tekinthető életképesnek, emiatt nem tulajdoníthatnak neki anyától független jogokat. Tehát az állam csak a harmadik trimeszterben tilthatja meg az abortusz elvégzését, kivéve, ha az a nő egészségének megóvása céljából történik.¹⁴ A Legfelsőbb Bíróság az emberi méltóság alapjának a méhen kívüli önálló életre való képességet jelölte meg, viszont az orvostudomány fejlődésével ez a határvonal egyre korábbra tehető (Jobbágyi, 1993a:104).

ERKÖLCSI DILEMMA

Az abortusz kapcsán felmerülő erkölcsi dilemmát nem lehet figyelmen kívül hagyni, függetlenül a törvényben megfogalmazott lehetőségektől. Az orvosok nem kötelezhetőek a terhességmegszakítás elvégzésére vallás- és lelkiismereti szabadság alapon, kivéve akkor, ha a terhes nő életveszélyben van. Ezzel együtt minden olyan egészségügyi intézményben, ahol van szülész-nőgyógyászat, biztosítani kell legalább egy szakorvost, aki a beavatkozást elvégzi.¹⁵

A konzervatív csoport megítélése szerint a már megtermékenyített petesejt „potenciálisan egy erkölcsi személy, egy

gondolkodó ember” (Kovács, 2006:307). Tehát mint potenciális létezőt veszik alapul, akiben benne rejlik az emberré válás lehetősége, ezzel kifejezve, hogy az emberi élet morális státusza a megtermékenyítés pillanatától számítható. Eszerint ugyanazok a jogok illetik meg a magzatot, mint egy már megszületett személyt. A liberális nézőpont ezzel szembemegy, az anya önrendelkezési jogát részesíti előnyben. A mérsékelt álláspont képviselői valahol e két nézőpont között helyezkednek el: a magzat élethez való joga¹⁶ és a nő önrendelkezési joga egyaránt fontos. Emiatt az abortuszt a magzat egy bizonyos fejlettségi szintjének eléréséig elfogadják (Gradwohl, 2015).

A katolikus egyház egyértelműen állást foglal az abortusz ellen: „súlyos bűn, mivel egy ártatlan életnek vet véget” (MNO, 2016). 2016-ban Ferenc pápa azonban minden római katolikus papra kiterjesztette a terhességmegszakításon átesett nők feloldozásának jogát, amely korábban csak a püspökök és a különleges gyóntató-papok kiváltsága volt (HVG, 2016). Magyarországon először az 1990-es években került sor közvélemény-kutatásra az abortusszal kapcsolatban. A kutatásból kiderült, hogy az emberek többsége az életet a fogantatás pillanatától számítja. A terhességmegszakítások nagy része a szociális helyzetre való hivatkozás indokával történt, de ezt a megkérdozettek nem fogadták el megfelelő magyarázatként. Más okokkal, mint például az orvosi, genetikai vagy életkori indokokkal elfogadóbbnak bizonyultak (Jobbágyi, 1992:292–293).

Az abortusz megítélése megosztja a társadalmat és az orvosokat egyaránt, ugyan senki nem örül neki, szükséges rosszként sokan elfogadják. A kérdést tárgyalva nem egyszerű állást foglalni, és

ez nem is célom. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy ha a törvényi szabályozás megengedi az abortusz elvégzését, azt a lehető legkevésbé megterhelővé kellene tenni – fizikailag és lelkileg egyaránt.

JEGYZETEK

- ¹ <http://nsppress.hu/az-abortionusztortenete-i/>.
- ² <http://nsppress.hu/az-abortionusztortenete-iii/>.
- ³ <https://tasz.hu/betegjog/terhesseg-megszakitas-hazai-szabalyozasa-0>.
- ⁴ Magyarország Alaptörvénye, II. cikk, http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100425.ATV.
- ⁵ <http://abortusz.info/jogi-szabalyozas-gyakorlat>.
- ⁶ 2012. évi C. törvény a Büntető törvénykönyvről 163. § Magzatelhajtás, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1200100.TV&pagenum=2>.
- ⁷ <http://abortusz.info/kutatas/2014>.
- ⁸ www.ogyei.gov.hu/gyogyszeradatbazis/index.php?action=show_details&item=34184 (2018.03.08.)
- ⁹ www.ogyei.gov.hu/gyogyszeradatbazis/index.php?action=show_details&item=162746, www.ogyei.gov.hu/gyogyszeradatbazis/index.php?action=show_details&item=84268.
- ¹⁰ <https://tasz.hu/betegjog/az-abortionuszt-kulfoldi-szabalyozasa>.
- ¹¹ <https://tasz.hu/betegjog/az-abortionuszt-kulfoldi-szabalyozasa>.
- ¹² <https://tasz.hu/betegjog/az-abortionuszt-kulfoldi-szabalyozasa>.
- ¹³ <https://tasz.hu/betegjog/az-abortionuszt-kulfoldi-szabalyozasa>.
- ¹⁴ <http://family.findlaw.com/reproductive-rights-abortion-and-the-law-background.html>.
- ¹⁵ <http://abortusz.info/jogi-szabalyozas-gyakorlat>.
- ¹⁶ Az élethez való jog más aspektusairól lásd Bányai-Verzár, 2017; Bódi, 2008a; 2008b.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bányai Dávid – Verzár Zsófia (2017): Gondolatok az eutanázia hazai szabályozásáról és gyakorlatáról. *Belügyi Szemle*, 65. évf., 9. sz., 63–71.
- Bódi Stefánia (2008a): A halálbüntetés nemzetközi története és megítélése – érvek és ellenérvek. *Hadtudomány*, 18. évf., 3–4. sz., 127–139.

- Bódi Stefánia (2008b): A halálbüntetés hazai szabályozásának története, különös tekintettel a katonai bűncselekményekre. *Hadtudományi Szemle*, 1. évf., 2. sz., 47–53.
- Csarmas Eszter – Tóth Kata Otilia – Tóth Rebeka Bernadett (2016): A várandósság megszakítása [abortusz]. *Élet és Tudomány*, 71. évf., 19. sz., 590–591.
- Farkas Zita (2012): Az abortusz szigorítása, mint nemzeti „emancipáció”. *Társadalmi Nemek Tudománya*, 2. évf., 2. sz., 113–131.
- Gradwohl Edina (2015): Az abortusz megítélése az antik világban. *Kaleidoscope*, 6. évf., 11. sz., 1–11.
- Grmela Zoltán (1992): Az abortuszkérdés szabályozása az Egyesült Államokban. *Magyar Jog*, 39. évf., 11. sz., 681–689.
- Harmatta János (1964): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- HVG (2016): Meggyónható az abortusz. Megbocsátó egyház. *HVG*, 38. évf., 48. sz.
- HVG.hu (2018): Írország – újabb zöld jelzés az abortusz-népszavazásnak. *HVG.hu*, http://hvg.hu/vilag/20180309_Irorszag_ujabb_zold_jelzes_az_abortusznepszavazasnak (Letöltés: 2018. március 12.).
- Jobbágyi Gábor (1992): A méhmagzat életjogának társadalmi összefüggései. *Magyar Jog*, 39. évf., 5. sz., 289–294.
- Jobbágyi Gábor (1993a): A méhmagzat életjoga és az abortuszkérdés az USA és Anglia jogalkotásában és bírói gyakorlatában. *Jogtudományi Közlöny*, 48. évf., 3. sz., 100–109.
- Jobbágyi Gábor (1993b): A méhmagzat jogi helyzete és védelme. A terhességmegszakítás ellen az ókori és középkori jogokban. *Magyar Jog*, 40. évf., 1. sz., 9–17.
- Kovács József (2006): *A modern orvosi etika alapjai. Bevezetés a bioetikába*. Medicina Kiadó, Budapest.
- KSH (2012): Terhességmegszakítások demográfiai jellemzői. *Statisztikai Tükör*, 6. évf., 110. sz. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/terhessegmegsz11.pdf> (2018.03.12.)
- MNO (2016): A pápa kiterjesztette az abortusz megbocsátásának jogát. *Magyar Nemzet online*, november 21., <https://mno.hu/kulfold/ferenc-papa-kiterjesztette-az-abortusz-megbocsatasanak-jogat-1372518> (Letöltés: 2018. március 12.).
- Ráti József (2018): Donald Trump támogatja az abortuszellenes felvonulókat. *Index*, január 20., <https://index.hu/kulfold/2018/01/20/donald-trump-abortusz-usa/> (Letöltés: 2018. március 11.).
- Surjányi Dávid (2016): Végre lassabban fogy a magyar! *Hetek*, 20. évf., 48. sz., www.hetek.hu/belfold/201612/vegre_lassabban_fogy_a_magyar.
- Turai Julianna (2012): Az abortusz történelmi gyökerei. *Hetek*, 16. évf., 41. sz., www.hetek.hu/hit_es_ertekek/201210/az_abortusz_tortenelmi_gyokerei.
- Új Ember (2018): Abortusztörvény készül Kanadában. *Új Ember*, február 11., <https://ujember.hu/abortusztorveny-keszul-kanadaban> (Letöltés: 2018. március 11.).
- Valkai Nikoletta (2012): Bécsbe mennek abortuszra a magyar nők. *Index*, október 26., <https://index.hu/belfold/2012/10/26/abortuszturizmus/> (Letöltés: 2018. március 11.).

Tóth Zoltán Balázs

Magyarország válaszlépései a pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással kapcsolatos kihívásokra

Hungary's Responses to the Challenges Related to Money Laundering and Financing Terrorism

ÖSSZEFOGLALÁS

A pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással összefüggő kockázatok azonosítása minden állam jól megfogalmazható érdeke. A kockázatok csökkentéséhez több esetben határokon átnyúló intézkedésekre és nemzetközi szervezetekre van szükség ahhoz, hogy az államok a bűnszervezetekkel és terrorista szervezetekkel szemben felvegyék a küzdelmet.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D02, D73, F33, G28

Kulcsszavak: pénzmosás, terrorizmusfinanszírozás, Európa Tanács, Magyarország

SUMMARY

Identifying the potential risks in connection with money laundering and the financing of terrorism is in the best interest of every state. In order to reduce these risks, states and international organizations need trans-border cooperation to fight criminal organizations and terrorist groups.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D02, D73, F33, G28

Keywords: money laundering, financing of terrorism, Council of Europe, Hungary

TÓTH ZOLTÁN BALÁZS, PhD-hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, alapító, Politikai Spektrum Alapítvány (toth.zoltanbalazs@gmail.com).

A pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással összefüggő bűncselekmények feltárása minden állam jól körülhatárolható érdeke. Ezen bünelkövetési formák túllépnek a gazdasági bűncselekmények körén, és egyaránt kihatnak az állam nemzetbiztonsági, gazdasági és politikai biztonságára.

A pénzmosás mint tevékenység a bűncselekmények elkövetéséből származó pénz bankrendszerbe történő becsatornázását jelenti, azaz a rejtett gazdaságból származó bevételek „tisztára mosását” (Lentner–Zéman, 2017:19–21). A terrorizmusfinanszírozás ezzel ellentétben kivon a bankrendszerből bizonyos mennyiségű pénzt, hogy azt fedőszervezeten keresztül vagy közvetlenül eljuttassa a címzettekhez.

Jóllehet a pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással összefüggő tevékenységeket eltérő érdekek mozgatják, mégis szoros a kapcsolódás a két jelenség között. Egyfelől a pénzügyi rendszer szabályozását úgy kell kialakítani, hogy az felismerje a kockázatos pénzmozgásokat – például nagy összegű készpénz letétbe helyezése, illetve felvétele –, amelyet folyamatos monitoringtevékenység támogat. Másfelől a pénzmosás és terrorizmusfinanszírozás között – elsősorban a fejlődő országokban – összefonódás figyelhető meg, amely kapcsán a két bünelkövetési forma szigorú szétválasztása nem lenne szerencsés.

Jelen tanulmány arra fókuszál, hogy feltárja a pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással összefüggő kockázatokat Magyarország esetében. Az első fejezet áttekinti az elmúlt években végbemenő főbb jogi és pénzügyi változásokat, egyben nemzetközi kitekintéssel sorra veszi az országot fenyegető kockázatokat. A második fejezet az Európa Tanács szak-

bizottságának vizsgálatára fókuszál, amely a pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással kapcsolatos kockázatokat azonosította. A vizsgálat nyomán több ajánlást is megfogalmazott a magyar jogrendszer fejlesztésére, amely kapcsán számos változás látott napvilágot. A harmadik fejezet ezen változásokat veszi sorra.

A MAGYAR ÁLLAM PÉNZMOSÁSSAL ÉS TERRORIZMUSFINANSZÍROZÁSSAL ÖSSZEFÜGGŐ KOCKÁZATAI

A 2010-es és 2014-es országgyűlési választásokon kormányra jutó pártszövetség alapjaiban átformálta Magyarország közjogi, közpénzügyi rendszerét. A közjogi rendszer tekintetében mérföldkőnek számított az új Alaptörvény 2012. január 1-jén történő hatálybalépése. Az 1990-es rendszerváltást követően ugyan voltak kísérletek egy új alkotmány elfogadására, mégis több mint két évtizedet kellett várni ahhoz, hogy a nemzetközi standardokhoz és a modern kor elvárásaihoz illeszkedő okmány szülessen. Az Alaptörvénnyel kéz a kézben számos egyéb kiemelt jelentőségű jogszabály született vagy módosult – kiemelendő például a Büntető törvénykönyv és a Polgári törvénykönyv.

Az Alaptörvény tekintetében érdemes aláhúzni, hogy szigorú kereteket állít fel az éves költségvetés elfogadása és az államadósság elleni harc szempontjából, valamint kiemelt szereplőként kezeli a Magyar Nemzeti Bankot, az Állami Számvevőszéket, illetve a Költségvetési Tanácsot. Minderre azért van szükség, mivel az egyik legfőbb makrogazdasági adatnak számító államadósság és államháztartási hiány túlságosan magas mértéke megrengetheti az országba vetett bizalmat, ami spirálként gyűrűzik tovább az állam működésére, a

közszolgáltatások és közjavak minőségére, illetve az állami kötelezettségvállalások teljesítésére (Lentner, 2017:14).

A közpénzügyi rendszer tekintetében a kormányzó pártszövetség nyíltan megkérdőjelezte a neoliberális paradigma létjogosultságát, mivel a 2008-as gazdasági válság rámutatott arra, hogy az addig regnáló rend nem képes biztosítani a kulcsfontosságú pénzügyi piacok és a pénzügyi intézményrendszer stabilitását.¹ A neoweberiánus alapokról újradefiniált magyar állam a nemzetgazdaságban betöltött szerepét is megváltoztatta.

A neoliberális gyökerektől történő távolodás nem egyedi, hiszen a 2008-as gazdasági világválság nyomán látható volt akár az Egyesült Államok, akár az Európai Unió válságkezelési mechanizmusai kapcsán, hogy csak az aktívabb állami beavatkozás jelenthet megoldást a nemzetgazdasági és társadalmi problémákra egyaránt. A piac mint önszabályozó, önkorrekcióra képes intézmény ideáljának elutasításával párhuzamosan, Magyarországon olyan intézkedések láttak napvilágot, mint a közteherviselés kiterjesztése, a Magyar Nemzeti Bank működésének átalakítása,² a nemzetgazdaság reorganizációja és revitalizációja, illetve az ezekkel összefüggő társadalmi folyamatokba történő közvetlen beavatkozás.

A fentiekkel összhangban kezdődött el a munkanélküliségi ráta állami beavatkozással történő csökkentése – közfoglalkoztatási program –, a nemzetgazdaság legfontosabb pillérét jelentő kis- és középvállalkozói szektor bürokratikus és pénzügyi terheinek csökkentése, amely alapvetően igazodik a 2014–2020-as uniós programozási szakaszban lefektetett gazdaságfejlesztési irányhoz (Kondor, 2017:72).

A megváltozott jogi és közpénzügyi gondolkodás nyomában járó változások lehetőséget teremtettek arra, hogy a pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással összefüggő szabályozások is változzanak, illetve lekövezzék a nemzetközi trendet. Ennek Magyarország szempontjából is stratégiai fontosságú jelentősége van.

1. Magyarország földrajzi helyzetéből adódóan több, nem uniós országgal is határos. A polgárháborúval sújtott Ukrajna egyidejűleg több kockázatot is hordoz a vele szomszédos országok szempontjából, ezek közül kiemelendő a szervezett bűnözés. A World Economic Forum 137 országot tartalmazó listáján (WEF Organised Crime Index) Ukrajna a 113. helyet foglalja el, Olaszországot leszámítva ennél csak törékeny fejlődő országok kaptak rosszabb besorolást.³ A szintén szomszédos Szerbia ugyanezen a rangsorban a 107. helyre fért fel, ennél fogva két szomszédos állam felől érkező fenyegetésekkel kell szembenézni.

2. Hasonlóképpen a földrajzi elhelyezkedésből fakadóan, Magyarország egyes bűnelkövetési módok esetében tranzit- és célország is egyben. Tranzitjellegéből adódóan így is folyamatosan küzd az Ázsiából és Törökországon keresztül érkező drogsempészéssel, és ugyancsak tranzit-, illetve származási ország az emberkereskedelem tekintetében (Drog Fókuszpont, 2017:126).

3. Az arab tavasz nyomán az Európai Unió észak-afrikai és közel-keleti „védőgyűrűje” megbomlott, a polgárháborúval sújtott, illetve a sok esetben egyre rosszabb kilátásokkal bíró országok irányából megindult a tömeges migráció. A 2015/2016-os migrációs válság következtében Magyarország közjogi rendsze-

re részelemeiben átalakult. Az Alaptörvény 2016-ban beemelte a különleges jogrendek közé a terrorveszélyhelyzet kategóriáját, kiépült a jogi és fizikai határzár, valamint megkezdődött a központi közigazgatási intézmények védelmi felkészítése (Tóth, 2016:100–114). Továbbá a szíriai, iraki és jemeni polgárháborúval párhuzamosan, a Közel-Kelet Irán és Szaúd-Arábia hadszínterévé alakult át, amely küzdelmet a NATO-tagállam Törökország geopolitikai érdekei és beavatkozásai is árnyalnak.

4. Az előző ponttal összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy az Európai Unió közvetlen geopolitikai környezetén túl számos fejlődő ország hordoz kockázatokat. A törékeny államok politikai vezetése több esetben összefüggésbe hozható bűnszervezetekkel, illetve terrorista szervezetekkel, míg utóbbiak védelmet élveznek, addig a politikai elit újabb fegyveres erőkkkel biztosítja be magát. Ezen országok esetében a pénzmosás és terrorizmusfinanszírozás szintet lép, amely gyakorlatot csak nemzetközi szervezetek lehetnek képesek mérsékelni.

5. Fejlett és fejlődő országoknak egyaránt meg kell küzdeniük olyan globális szinten értelmezhető kockázatokkal, mint az éghajlatváltozás, a határokon átívelő fegyverkereskedelem vagy a jelen tanulmány szempontjából releváns terrorizmus. A terrorizmust mint jelenséget egyfelől nemzetbiztonsági, másfelől gazdasági oldalról szükséges kezelni, jelen tanulmány elsősorban az utóbbira koncentrál. Jóllehet a radikális és terrorista szervezetek „művelési költségei” számottevően alacsonyabbak az okozott károkhoz képest, mégis minden műveléhez szükség van anyagi erőforrásokra, illetve gondoskodni kell a szervezet mű-

ködéséről (Gál, 2016:84–85). Ezen szervezetek különböző forrásokból tehetnek szert bevételekre, adományozás – mely elsősorban készpénzben történik –, a kereskedelmi bankrendszeren keresztül történő tranzakciók, karitatív szervezetek és vállalkozások működtetése révén stb. Az államoknak ennél fogva több nemzetgazdasági szereplőt is folyamatos monitoring alá kell vonni, illetve olyan eljárásokat szükséges kidolgozni, amelyek automatikusan jelzik a kockázatokat (például kereskedelmi bankoknál készpénzbefizetés vagy nagyobb összegű átutalás).

6. A fenti kockázatokat csökkenti a gazdasági szereplők tevékenységének, valamint a pénzügyi rendszer átláthatóságának növelése. Magyarország tekintetében egyfelől ez azért is lényeges, mivel a gazdaságban számottevő mennyiségű készpénz kering, amelynek nyomon követése körülményesebb a bankoknál kezelt számlapénznél.⁴ Másfelől a magyar pénzügyi szektor legnagyobb szegmensét a bankszektor képezi, és átlagosan az ügyfelek 1-3%-a számít magas kockázatúnak (offshore cégek, külföldi ügyfelek stb.) (Moneyval, 2016:10).

A pénzügyi rendszer szabályozásánál észlelt hiányosságok olyan bűnelkövetési módoknak ágyazhatnak meg, mint a pénzmosás, bűnszervezetek ingatlanvásárlásai, embercsempészet, drogkereskedés, korrupció és a terrorista szervezetek finanszírozása. A jogi és pénzügyi kiskapukat kihasználó személyek és szervezetek árnyékgazdasága veszélyt jelent a nemzetgazdaság egészére, ráadásul további szereplőket ösztönözhet arra, hogy az adott országon keresztül bonyolítsák illegális ügyleteiket.

A fentiek alapján látható, hogy a pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással

összefüggő kockázatok feltárására egyidejűleg jelentkezik az adott ország politikai, gazdasági és nemzetbiztonsági adottságai-ból, illetve nemzetközi szintről érkező nyomásból. A jogrendszer folyamatos és átfogó fejlesztése – mint ahogy az a 2010 és 2018 közötti időszakban megtörtént – csökkentheti a kockázatok számát, és megfelelő gyakorlatokkal azok még időben feltérképezhetővé válnak.

A továbbiakban két olyan nemzetközi szervezet vizsgálatát mutatjuk be, amely kifejezetten a pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással kapcsolatos kockázatok feltárását és csökkentését célozza elő. Az Európa Tanács szakbizottsága, illetve a Pénzügyi Munkacsoport (*Financial Action Task Force*, FATF) célja olyan nemzetközi standardok ajánlása, amely nyomán az országok hatékonyan fellelphetnek a szervezett bűnözés, illetve a terrorizmus gazdasági csatornáit ellen. A fenti két nemzetközi szervezet vizsgálata ráhatással van a jogrendszer alakulására, amely Magyarország esetében a 2010-től folyamatosan fejlődő szabályozási környezet még átfogóbb újragondolását jelenti.

MAGYARORSZÁG A NEMZETKÖZI SZERVEZETEK GÓRCSSÓVE ALATT

Az Európa Tanács Pénzmosás és Terrorizmusfinanszírozás Elleni Szakértői Bizottsága (Moneyval) rendszeresen vizsgálja a tagállamok pénzmosás és terrorizmusfinanszírozás visszaszorítását és feltárását célzó szabályozási környezetet.⁵ Ezen vizsgálatokat az OECD mellett működő FATF ajánlásai és metodológiája alapján folytatja le.

A Moneyval ötödik körös vizsgálatát 2015–2016-ban végezte Magyarországon, szorosan együttműködve a közpon-

ti közigazgatási intézményekkel. A negyedik körös vizsgálatához képest, amely 2010 januárjában zajlott, Magyarország sikerrel fejlesztette a pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással összefüggő szabályozási környezetet, mégis, az azóta végbemenő jogszabályi változások kapcsán még mindig akadtak hiányosságok. A Moneyval vizsgálat eredményeit az úgynevezett országjelentésben publikálták 2016 szeptemberében. Az országjelentésben megfogalmazott minősítés alapján Magyarország megerősített nyomonkövetési eljárás alá került, amely következtében a kormányzat a 2017. decemberi plenáris ülésen volt köteles beszámolni az ajánlások átültetéséről. Az országjelentésben megfogalmazott számos ajánlás főbb pontjai a következők:

1. A pénzmosás és terrorizmus finanszírozásával kapcsolatos kockázatok elemzése szükséges, amely révén a Magyarországot érintő fenyegetések, valamint a hazai és külföldi vagyongeneráló bűncselekmények felismerhetővé válnak. Míg a hatóságoknak akcióterv kidolgozása, addig a magánszektor képviselőinek kockázatértékelések elkészítése ajánlott. További intézkedések megtétele javasolt a készpénzben történő, nagy összegű kifizetések esetében.

2. A Magyar Nemzeti Banknak intézkedéseket kell tenni a szektorspecifikus kockázatok (bank, biztosító, befektetési szolgáltató) értékelése érdekében, hogy a pénzügyi szektorra vonatkozóan átfogó képpel rendelkezzen. Az MNB-nek és a nem pénzügyi szolgáltatók felügyeleti szerveinek olyan eljárásokat szükséges kialakítani, amelyek figyelembe veszik a pénzmosással és terrorizmus finanszírozásával kapcsolatos rendszerszintű kockázatokat. Az MNB felügyeleti tevékeny-

ségének erősítése szükséges továbbá a pénzváltóként működő ügynökök, valamint az offshore társaságok és hazai gazdasági társaságok pénzügyi intézményekkel való kapcsolatait tekintetében.

3. A pénzügyi és nem pénzügyi szolgáltatók – ügyvédek, közjegyzők és készpénztranzakciókkal foglalkozó kaszinók – esetében szükséges olyan eljárások alkalmazása, amely jogi személyeknél és egyéb szereplőknél a tényleges tulajdonos azonosítására alkalmas, amelyekkel megakadályozhatóak a strómanok és fiktív cégek alkalmazásával elkövetett visszaélések. Az ügyfél-átvilágításon túl ajánlott az ügyfelekkel személyes kapcsolatban álló alkalmazottak átvilágítása is, kifejezetten magas kockázatú ügyfelek és üzleti kapcsolatok esetén.

4. A hatóságok számára biztosítani kell a naprakész céginformációs adatokat, valamint a tényleges tulajdonosi információkat. A cél az, hogy magas kockázatú személyek és társaságok ne kerülhessék el a hatóságok figyelmét azzal, hogy strómanokat bízhatnak meg a vállalatalapítás és -vezetés ügyeivel. Fontos továbbá, hogy a tulajdonosi körben történő változást azonnal jelezni kell a cégbíróság felé.

5. Fejleszteni szükséges a bűnüldözői szervek és az ügyészség nyomozási, vizsgálati stratégiáját és módszereit, egyben kidolgozni egy olyan egységes statisztikai nyilvántartást, amely objektív mérőszámokkal támasztja alá a pénzmosással és terrorizmus finanszírozásával kapcsolatos intézkedéseket.

6. Pontosítani szükséges a terrorizmusfinanszírozás és a külföldi terrorista harcosok fogalmait, illetve fejleszteni szükséges ezen szervezetek és személyek irányában fennálló finanszírozási csatornák feltárási módszereit.

7. El kell végezni a nonprofit szféra felülvizsgálatát annak érdekében, hogy a hatóságok valós képet szerezzenek a fenyegetésekről és kockázatokról. A nonprofit szféra működésének átláthatósága és a folyamatos monitoringtevékenység hozzájárul a szervezetek által kezelt vagyoni feletti folyamatos ellenőrzéshez.⁶

8. A tömegpusztító fegyverek, valamint a kettős felhasználású termékek előállításának és kereskedelmének megakadályozása folyamatos és szigorú felügyeletet igényel az államok, akár a nemzetközi szervezetek oldaláról. A jelenlegi szabályozási környezetet az állam alatti szereplők térnyerése okán szükséges fejleszteni.

A Moneyval országjelentését alapul véve A pénzmosás és a terrorizmusfinanszírozás elleni nemzeti kockázatértékelésről szóló intézkedési tervről szóló 1333/2017. (VI. 9.) Korm. határozat rendelte el a pénzügyi rendszer pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással kapcsolatos részleges felülvizsgálatát és átalakítását. A kormányhatározat több minisztérium mellett a Magyar Nemzeti Bankot, a nyomozó hatóságokat, a vámhatóságot, nemzetbiztonsági szolgálatokat, a rendőrségről szóló törvényben meghatározott, a belső bűnmegelőzési és büntetőrendészeti feladatokat ellátó szervet, valamint a terrorizmust elhárító szervet és igazságügyi területen illetékes szervezeteket vonta be a munkába.⁷

A munka egyik eredményterméke az Európa Tanács Moneyval országjelentésben Magyarország részére megfogalmazott, pénzmosás elleni ajánlások végrehajtásáról készített akciótervről szóló 1688/2017. (IX. 22.) Korm. határozat, amely felsorolja a különböző intézmények illetékességi körébe tartozó feladatokat és határidőket.

AZ ORSZÁGJELENTÉS ALAPJÁN
VÉGREHAJTOTT JOGSZABÁLYI
VÁLTOZÁSOK

A 2016 szeptemberében publikált Moneyval országjelentés után, Magyarországnak a 2017. december 5. és 7. között megrendezett plenáris ülésen kellett bemutatnia a pénzmosás és terrorizmusfinanszírozás szabályozási környezetével kapcsolatos változtatásait. Az alábbiakban nézzük azon főbb intézkedéseket, amelyek szervesen illeszkednek a Moneyval országjelentésben megfogalmazott ajánlásokhoz.

1. A pénzmosás és a terrorizmus finanszírozása megelőzéséről és megakadályozásáról szóló 2017. évi LIII. törvény rendelkezései kiterjednek valamennyi kockázatot hordozó szereplőre, elsősorban az ügyfél-átvilágítás, tulajdonosi információk központi nyilvántartása, pénzátutalásokkal kapcsolatos adatokra, továbbá a felügyelet tekintetében.

2. Az Európai Unió és az ENSZ Biztonsági Tanácsa által elrendelt pénzügyi és vagyoni korlátozó intézkedések végrehajtásáról szóló 2017. évi LII. törvény a kockázatokat hordozó szereplők szankcionálása kapcsán tartalmaz rendelkezéseket. Vagyonbefagyasztással és egyéb pénzügyi korlátozó intézkedésekkel szervezetek vagy teljes országok mozgásterét lehet leszűkíteni, és időlegesen leállítani az állam nemzetközi jogokba ütköző tevékenységét, esetleg expanziós törekvéseit.⁸

3. A külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról szóló 2017. évi LXXVI. törvény az egyesületek és alapítványok gazdálkodását teszi átláthatóbbá, mivel a törvényben meghatározott, külföldről érkező támogatás esetén a szervezeteknek bejelentési kötelezettségük van a székhely szerinti illetékes törvényszék irányába.

4. Bővült a Magyar Nemzeti Bank szerepkörét erősítő jogszabályok köre, amelyet a Magyar Nemzeti Bank 19/2017. (VII. 19.) rendelete, valamint a Nemzetgazdasági Minisztérium 21/2017. (VIII. 3.) rendelete erősített meg. A 2010-es évet követően a Magyar Nemzeti Bank szerepvállalása túlmutat az árstabilitás biztosításán, és nagyobb figyelmet kapott a gazdasági növekedéssel, a pénzügyi stabilitással, illetve a társadalmi stabilitással kapcsolatos felelőssége (Lentner, 2015:37). A pénzügyi stabilitás pedig többek között olyan előfeltételekre épül, mint a belső és külső sokkoknak való ellenálló képesség és a kockázatok ismerete. Ha a gazdasági alrendszer átlátható, nincsenek „fekete foltok”, megteremthető a fenntartható fejlődés. Ennek érdekében fel kell lépni minden olyan szereplővel szemben, amely a szürke- vagy feketegazdaságot erősíti (pénzmosás), vagy a társadalom kohézióját és politikai rendszerét destabilizálja (terrorizmus). Nemzetközi példákon keresztül látható, hogy olyan országokban, ahol a pénzügyi rendszer nem átlátható vagy rosszul szabályozott, ott nagyobb teret hasít ki magának a szervezett bűnözés, a radikális/militáns csoportok, az embercsempészet, valamint a fegyver- és droggereszkedelelem. A pénzügyi rendszer stabilitásának megőrzése mellett a nemzetbiztonság is megkívánja a fenti tényezők kiiktatását vagy minimálisra lecsökkentését, hiszen az adott ország politikai alrendszerének szervezése és a társadalmi viszonyok javítása nélkül nem végezhető eredményesen.

5. A gazdálkodási tevékenységet végző társaságok, valamint a civil szervezetek (egyesületek, alapítványok) 2018. január 1-jétől kötelesek az úgynevezett Cégekpu felületén regisztrálni, és a későbbiekben

azon keresztül lebonyolítani az elektronikus ügyintézkedést.

A Moneyval elismerte, hogy Magyarország rövid idő alatt „dicséretes előrehaladást” tanúsított, és számos terület besorolása javult (Moneyval, 2017:10). Ugyanakkor bizonyos területek még további intézkedéseket követelnek, éppen ezért a Moneyval 2018. decemberi plenáris ülésén Magyarországnak ismételt alkalma lesz alátámasztani a jogrendszer fejlesztésére irányuló erőfeszítéseit.

Magyarország nemzetközi vizsgálata a Moneyval plenáris ülésével nem ért véget, mivel vele párhuzamosan a FATF is megfigyelés alá vonta Magyarországot. A FATF célja nem kevesebb, mint világ szinten elfogadott standardok kidolgozása a pénzmosás és terrorizmusfinanszírozás tekintetében. A standardizálás előnye, hogy az országok erőfeszítései összehasonlíthatóvá válnak, ezáltal nyomon követhetők az egyes országok vagy országcsoportok által hordozott kockázatok.

Ugyanakkor módszertani szempontból látni kell a FATF standardizálásának, valamint az egyes országok besorolásának korlátait. Az egyes vizsgált országok jogszabályi környezete, politikai kultúrája ugyanis jelentősen eltér egymástól. Az Európai Unió bármely tagállamában a pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással kapcsolatos intézkedések sokkal hatékonyabban fejtik ki hatásukat, mint kevésbé jól szervezett, esetleg törekeny államok esetében. A törekeny államok egyik közös jellemvonása, hogy a központi kormányzat nem gyakorolja az ország teljes területe felett az ellenőrzést, ennél fogva hiába kerülnek különböző jogszabályok bevezetésre, azok nem érvényesíthetők mindenhol.

Mindazonáltal vitathatatlan, hogy nemzetközi szinten a FATF döntő szere-

pet játszik a pénzmosás és terrorizmusfinanszírozás vizsgálata kapcsán, ennél fogva az egyes országok nemzetközi megítélését is képes befolyásolni. Amennyiben stratégiai szintű hiányosságokat vél felfedezni, megkezdődik az International Co-operation Review Group (ICRG) eljárás, ebben az esetben pedig joggal feltételezhető az érintett országról, hogy a pénzügyi rendszere kockázatokat hordoz.⁹

ÖSSZEGZÉS

Magyarország földrajzi helyzetéből adódóan számos kockázati tényezőnek ki van téve, ennél fogva nem meglepő, hogy a nemzetközi szervezetek, így az Európa Tanács vagy az FATF szigorúan vizsgálja a pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással összefüggő szabályozási környezetet. Az országjelentés hatására az átfogóbb intézkedések a 2017. évben, illetve 2018. januári hatálybalépéssel megvalósultak, azonban számos területen szükséges további változásokat eszközölni. A 2018. április országgyűlési választások következtében várhatóan lassulni fog a szabályozási környezet fejlesztése, így a pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással kapcsolatos intézkedési „kötelezettség” átnyúlik az új kormány első évére.

A pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással szembeni küzdelem folyamatos odafigyelést igényel az államok részéről, minthogy az állam alatti szereplők – nemzetközi hálózattal rendelkező bűnszervezetek és terrorista csoportok – egyre nagyobb kihívást jelentenek. Az Európai Unió közvetlen földrajzi környezetében – Észak-Afrika és Közel-Kelet – egyre több olyan ország jelent meg az elmúlt években, amelyek magas kockázatúak, és a vizsgált téma szempontjából

egyre nagyobb odafigyelést igényelnek. A pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással összefüggő szabályozási környezet fejlesztése ennél fogva minden uniós tagállam elemi érdeke, amely nemcsak a gazdasági biztonságot erősíti, hanem más alrendszerekre is kihatással van, végső soron pedig a fenntartható fejlődés megteremtését segíti elő.

JEGYZETEK

- ¹ Az általánosan elfogadott paradigmával szemben kritikusan fellépő hangok nem magyar sajátosság. A 2008–2009-es gazdasági világválság nyomán született válságkezelési mechanizmusok unortodox elemeket is tartalmaztak, és egyre nagyobb igény fogalmazódik meg nemzetközi szinten is arra, hogy a neoklasszikus paradigmából kilépve más elméletek hangsúlyt kapjanak (lásd Elliot, 2017).
- ² A főbb eredmények: 2013-ban bevezették az egységes makro- és mikroprudenciális intézményi rendszert, gazdasági alrendszer és hitelezési piac élénkült a Növekedési Hitelprogram segítségével, a PSZÁF funkciói és tevékenységi körei integrálódtak, felügyeleti szerepköre erősödött.
- ³ Forrás: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/competitiveness-rankings/#series=EOSQ035>.
- ⁴ A Moneyval 2015-ben 110,100 milliárd euró összegre becsüli a gazdaságban a készpénzállomány mennyiségét.
- ⁵ Az Európa Tanács állandó monitoringtevékenységét végző szerve, amelynek 47 tagállama van, köztük Magyarország is.
- ⁶ A Központi Statisztikai Hivatal 2015. évi adatai alapján a 62 152 nonprofit szervezetből 54 401 minősül civil szervezetnek, és szervezetenként átlagosan 10 millió forinttal gazdálkodtak (természetesen a valóságban nagyon egyenlőtlen a bevételek megoszlása). Forrás: www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qpg005a.html.
- ⁷ A munkába bevont szervek: Belügyminisztérium, Emberi Erőforrások Minisztériuma, Igazságügyi Minisztérium, Külgazdasági és Külügyminisztérium, Nemzetgazdasági Minisztérium, Országos Rendőr-főkapitányság, Terrorelhárítási Központ, Nemzeti Védelmi Szolgálat, Nem-

zeti Adó- és Vámhivatal, Információs Hivatal, Alkotmányvédelmi Hivatal, Nemzetbiztonsági Szakszolgálat, Terrorelhárítási Információs és Bűnügyi Elemző Központ, Legfőbb Ügyészség, Országos Bírósági Hivatal. Forrás: NGM (2017).

- ⁸ Törékeny országokat stíjtó szankciók listája az Európai Unió, valamint az Egyesült Államok részéről: www.bscn.nl/sanctions-consulting/sanctions-list-countries.
- ⁹ Az ICRG-eljárás során feltárták az adott ország pénzmosással és terrorizmusfinanszírozással kapcsolatos kockázatait. Ebből a nézőpontból ugyan nem különbözik a Moneyval tevékenységétől, viszont míg az Európa Tanács regionális, addig az FATF globális nemzetközi szervezet. Így nem meglepő, hogy az ICRG-vizsgálatok eredményei ráhatással lehetnek az adott ország nemzetközi megítélésére, amely végső soron a gazdasági fejlődésére is kihatással lehet. Az ICRG-vizsgálat a kockázatokat hordozó országok esetében kétféle, kevésbé kedvező eredményre juthat. Az úgynevezett *Public Statement* című dokumentumot a legkockázatosabb országok esetében bocsátják ki, jelenleg Irán és Észak-Korea esetében van érvényben. Az *Improving Global AML/CFT Compliance: Ongoing process* című dokumentum kibocsátása esetén stratégiai szintű hiányosságokat állapítottak meg a vizsgálat során. Jelenleg Afganisztán, Bosznia és Hercegovina, Etiópia, Irak, Laosz, Szíria, Uganda, Vanuatu és Jemen szerepel a listán.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Drog Fókuszpont (2017): *2017-es Éves Jelentés (2016-os adatok) az EMCDDA számára*. „Magyarország”. Nemzeti Drog Fókuszpont, http://drogfokuszpont.hu/wp-content/uploads/EMCDDA_Jelentes_2017.pdf.
- Elliot, Larry: Heretict Welcome! Economics Needs a New Reformation. *The Guardian*, 17 December, www.theguardian.com/business/2017/dec/17/heretics-welcome-economics-needs-a-new-reformation?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201801.
- Gál István László (2016): A terrorizmus finanszírozásának fogalma és technikái a XXI. században. *Szakmai Szemle*, 14. évf., 2. sz., 81–98.
- Kondor Zsuzsanna (2017): 1. modul – Kohéziós politikai alapismeretek. In: Nyikos Györgyi (szerk.):

- Kohéziós politika 2014–2020. Az EU belső fejlesztéspolitikája a jelen programozási időszakban.* Dialog Campus Kiadó, Budapest.
- Lentner Csaba (szerk.) (2015): *Adózási pénzügytan és államháztartási gazdálkodás. Közpénzügyek és államháztartástan II.* NKE Szolgáltató Kft., Budapest.
- Lentner Csaba – Zémán Zoltán (2017): A pénzmosás egyes jogi és gazdasági összefüggéseiről. *Miskolci Jogi Szemle*, 12. évf., 1. sz., 19–32.
- Moneyval (2016): *Anti-money laundering and counter-terrorist financing measures, Hungary. Fifth Round Mutual Evaluation Report.* European Council, September, www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/mer-fsrb/MER-Hungary-2016.pdf.
- Moneyval (2017): *Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering Measures and the Financing of Terrorism. Meeting Report, Moneyval, December*, <https://rm.coe.int/report-of-the-55th-plenary-session-/16807829c6>.
- NGM (2017): *Összefoglaló dokumentum a pénzmosás és a terrorizmus finanszírozása kockázatairól szóló Nemzeti Kockázatértékelés felülvizsgálatáról.* Nemzetgazdasági Minisztérium, http://ngmszakmaiteruletek.kormany.hu/download/6/3c/fl000/Kockazattertekeles_AMLCFT_2017.pdf.
- Simon János (szerk.) (2016): *Huszonöt éve szabadon Közép-Európában.* Cepoliti Kiadó, Budapest.
- Tóth Zoltán Balázs (2016): A minisztériumok védelmi felkészítése. *Nemzetbiztonsági Szemle*, 4. évf., 1. sz., 100–115.

Bronislava Rubinska

The Choice and Organization of Materials in the Communicative Minimum for Teaching Communication to Students With a Non-Humanities Profile

SUMMARY

The question of the activities approach to the choice and organization of materials in the communicative minimum for textbooks for teaching students with a non-humanities profile has been researched on three levels: macro, medium and micro. The history of the choice of contents of teaching and its organization in communicative minimum are described. The recommendations to take into consideration the results of research, when choosing materials to the communicative minimum for teaching students of non-humanities profile within the limits of training well-educated and well-mannered students of non-humanities profile have been worked out.

Keywords: content of teaching, choice of materials, types and kinds of communica-

tion, forms and functions of communication, activities approach

In 1966, the minimum vocabulary for Ukrainian schoolchildren was selected by V. D. Arakin, V. M. Lubimova, I. V. Rahmanov, G. M. Uizer, S. K. Folomkina and V. S. Tsetlyn. Later on, this selection was re-edited and re-published. The suitability of the chosen lexical units for promoting the process of communication was defined indirectly, based on features such as “semantic value” and “combinability”, and they were not stylistically delimited. Lexeme features like polysemy, word-formation value, suitability for forming other units and frequency were taken into account. Despite thorough scientific grounding, the modern understanding of the tasks related to teaching communi-

BRONISLAVA RUBINSKA, PhD in Pedagogy, Associate Professor of the Department of European Languages, Kyiv National University of Trade and Economics, Ukraine.

cation requires correction in some of the principles, such as 1) the exclusion of synonyms, 2) the obligatory stylistic neutrality of the units used in education.

Further development in the theory underlying the choice and organization of language materials was implemented within the limits of the communicative approach to teaching foreign languages. It was applied to German and English by I. L. Bim (1979) and by V. D. Arakin, respectively. A distinction was made between structural and functional language models. The basis was the linguistic theory focusing on variability as the main (but not the only) difference between a phrase and a sentence, formally expressed with the help of intonation. Many other differences between a sentence and an utterance were not taken into account.

The development of structural and functional approach allowed the introduction of the level of supra-phrasal unity and text. Structural and functional types of micro-dialogues and communicative types of monologues were singled out.

The modern understanding of the term “function” does not only cover the function of a language unit, but also the speaker’s function in trying to express thought more accurately and to influence the partner in communication, which enables a more complete application of the communicative approach to the teaching of foreign languages.

The application of the communicative approach to the choice and organization of materials slowly transfers this problem from the creation of vocabulary and grammar minimums to the theory of program and textbook creation. Thus the subdivision between lexis and grammar is removed, and the correlation

between communicative tasks and the teaching material is applied. The necessity to correlate the language system with communication arises. But the system of teaching communication in the methods of Teaching Foreign Languages still needs improvement in terms of the content of teaching foreign languages. There is still a number of questions regarding the choice and organization of materials. These include a more exact general approach to this problem and the identification of the features of textbook material selection and organization for teaching students of non-humanities profiles. The generalization and development of the existing approaches in this research are related to the consistent consideration of all system-forming characteristics of communication on the one hand, and the use of research data in pragmalinguistics on the other, with the aim to bring foreign language teaching to high-school students of non-humanities profiles closer to their actual needs and to strengthen its educational impact. This problem is viewed from an activities approach, which makes choice more specific.

Improvement in the content of teaching foreign languages in higher education is related to successive uses of the activities approach in teaching. Students’ activities have become considerably more colourful over the decades. After Ukraine’s adoption of the EU system of education and has been participating in the Bologna process, students were given the opportunity to study abroad, participate in international projects, conduct scientific research and report about the results at the international conferences and symposiums. However, this analysis has shown that bachelors and masters

have certain difficulties in communication in some areas, including scientific fields. This is due, among others, to the fact that the question as to what to teach has been studied insufficiently.

The aim of this article is to show successive steps in the choice and organization of materials in communicative minimum in textbooks for students studying subjects other than humanities. Let us first consider the concept of “teaching content”. There is no unanimity in the definition of this concept. According to the authors of the book “Contents of Teaching Foreign Languages at School”, there is no exclusive answer to the question “What to teach?” (Klimentenko et al., 1984). Based on pedagogical principles and on communication theory, T. Y. Mironova gives the following interpretation of the term: construction of contents of teaching of foreign languages, which is aimed at peculiarities of communication surely corresponds to the demands of modern society. So it is necessary not only to investigate general problems of communication but also communication of every concrete group of communicating people” (Mironova, 1985). This understanding of the term was used in this research of communication by students of trade and finance. This requires the selection of a) those parameters of communication that can be introduced into the process of teaching foreign languages; b) the way they can be combined in this process; c) the correlation of super-induced parameters of real-life communication with the principles of pedagogical activity. The term “contents of teaching foreign languages” and content selection must be viewed from the perspective of communication activities,

and the requirements must be set up for the choice and organization of materials in textbooks. The following tasks need to be accomplished:

- consideration of the factors which characterize the communication of BA and MSc students of finance and must be taken into account to ensure completeness of the choice of language materials and their efficacy;

- identification of language materials that provide the above mentioned characteristic features for classroom communication;

- work out the requirements to the choice and organization of language materials into a communicative minimum, that will provide communication needs of this group of students.

Firstly, the concept of “communication” has a lot of various interpretations used by scientists (Skalkin, 1983; Klimentenko et al., 1984; Passov, 1980). In Russian and Ukrainian there are two synonyms. In some works it is used in the meaning of a theory, while in others it is a synonym for communication as a discipline, and as students’ language use characterized by creativity, purposefulness and interrelationship between the communicators. The polysemy of the meanings of the term is the reason for confusion. In this essay, I agree with the definitions that take communication for an exchange and transfer of information, which may be face-to-face or mediated, results in the influence of one speaker on another one.

As the various types of communication are discussed in detail in psychology, more specifically, social psychology and the theory of interaction, this research was based on their findings. The function of communication is the organiza-

tion of interaction, i.e. regulation of the participants' activities that fit into to their mutual or individual plans. The role of speech is the mediation of efforts at the participants' activity regulation. Partners exchange information in order to change each other's activity. In an interaction both communicators are equally active, while in the case of influence only one is active. "If the need in communication is mainly realized in the process of intercommunication by the subject of communication, in the process of influence it is different. In the latter it is the need of self-establishment, self determination of the leader. ...The aim of the process of interference is such integration of partners' activities, that can be characterized as cooperation" (Academy of Sciences of the USSR, 1983). Any interaction presupposes both reciprocity and opposition.

As the underlying processes of communication are interaction and influence, the informative nature of the communication process is not denied, but we consider it secondary in the process of serving mutual activities. The communication of the analysed students is related to their typical activities, regulated by social requirements and control on the part of their professors. These are:

a) their work during future professional activities in a bank or financial institution;

b) mutual creative activities;

c) their studies;

d) their scientific work. Thus their mutual speech activities are also reduced.

The analysis of psychological research papers and books reveal that communication is a very complex phenomenon with a hierarchal structure. Psychologists analyse communication on three levels:

the highest (macro-), medium (mezo-) and the lowest (micro-) level. In this approach, students' activities can be considered on the level of activity, detailed actions and separate associated actions, if we want to identify their imminent characteristics and the selection requirements in a communicative minimum. Under "communicative minimum" we mean a set of spheres, situations (acts of speech) and a set of language units that provide their implementation. So we will start this analysis with macro level. Here we were mostly interested in communication of students with other people that can be characterized by most typical themes and spheres of communication.

The concept "sphere of communication" is also understood in various ways: psychology, linguistics and the methods of teaching foreign languages at higher school consider this expression from their own professional point of view. For the purpose of this study, I rely on the definition proposed by V. L. Skalkin (1983), based on the concept of "situation": communication is a set of situations. Various spheres are distinguished: social and domestic, family, professional, socio-cultural, social activity, law and administration, and spectacular-mass. It is not explicitly expressed, but this nomenclature can be implicitly associated with practice and the intellectual activity of communicators. Thus the spheres of communication can be considered from the perspective of student activities, and in a broad sense, the main type of activity, namely, studies and scientific work. Whichever definition is chosen, in terms of oral communication a student is the subject of the activity, or the centre of this space. This peculiarity of the term differentiates it from the concept of

‘theme’, which characterizes the line segment of reality without any dependence on the speaker (Vaisburd, 1981). Thus if a student’s active position in speech activity is to be defined, the sphere of communication must be taken as a starting point to consider the theme as a structural element of the situation and define the subject of the conversation.

Due to the high importance of spheres, we can propose the first requirement to the choice and organization of materials in communicative minimum: representation of the spheres of communication, typical for a student contingent, in this case, MA students of finance. As the classification of spheres proposed by V. L. Skalkin (1983) can be referred to any contingent of students, we have to specify the contingent.

Another task is to select situations within the analysed sphere. This analysis has shown that the situations proposed by the authors of textbooks stimulate only one or two types of activities: listening and speaking. However, recent trends also require consideration for the didactic principle of integration. The implementation of the integration principle and other didactic principles to prevent discrepancy between the contents of education and pedagogical reality requirements a) the singling out of the communication parameters that can be introduced into the teaching process, b) defining the way the individual parameters can be combined and integrated into simulated classroom communication; c) the correlation of the introduced parameters with the principles of practical pedagogical activity.

At the intermediate level, typical student contacts must be analysed within the chosen spheres. To solve the problem we

have to consider the typological characteristics of communication, namely, the types, functions and forms of communication. In classroom communication one of them can be picked to be treated as the principal one, taking the stage of education into account. Below is a description of the typological characteristics in interaction with each other.

In modern psychology different types of communication are distinguished: socially oriented, subject-oriented and interpersonal. In socially oriented communication the most typical activities performed by students of non-humanities are making public addresses, reports and short lectures, either in one’s native tongue or in a foreign language. Foreign languages are mainly used for establishing business and scientific contacts with foreigners. Students are involved in the latter during classroom activities. In order to bring the process of education closer to the needs of real-life communication students need to be involved in situations where they are required to act as the subject of communication, whether initiators or organizers, in the process of interaction with other participants of activities. This means that the teaching material must be selected with consideration to socially oriented and group focus types of communication, and its functions, forms and types.

Communication focused on a group presumes joint activities performed to meet group needs, helps to organize group activities and solves the set group objectives. For MA students participation in joint activities is related to their studies, involvement in joint projects and scientific seminars, webinars, conferences and symposiums.

In psychological papers and articles it

is stated that subject-oriented communication is insufficiently researched. However, this research is based on characteristics such as:

1) a common goal, which unites the efforts of participants of a joint subject-oriented activity;

2) the existence of a common goal defines and differentiates specific tasks of each of its participants. It is made specific in certain tasks entrusted on each participant, and can be implemented only in line with joint actions;

3) speech acts (SA) implemented by the participants of joint activities differ from individual SAs, since they are all interconnected, each not only based on individual acts, but necessarily takes into account the presumed future acts of all other participants of the activity (assistance or counteraction). In the process of mutual activity realization the acts of its individual is regulated both by the reflection of the object it is aimed at but also the actions performed by other participants, and those changes in the object which are the result of it. The acts of an individual are thus built not only in accordance with the correspondence to the task and object. Private party "adapts" the action performed by other people. The regulation of an individual act includes the moment of "adaptation". It increases such characteristics of action as "dynamics". Finally, the evaluation of result comply with the demands that are determined by agreement of "mutuality" of joint activities (Manko, 1979).

Another aspect of this research is the study of the roles of communication. It helps to present the planned result of schooling as an ability to implement the main functions of communication.

In communication theory the following functions are distinguished: informational-communicative, regulatory-communicative and affective-communicative. In methods of teaching foreign languages these functions were defined by I. L. Bim as cognitive, regulative, value-oriented and conventional (Bim, 1979). The research presented in this essay is based on classification, and enables us to present the planned results of training. Distinctions is purely theoretical, as all these functions are interrelated in real-life communication. "Cognitive function" is seen as the process of transferring and receiving information. It is in one way or another related to people's activities focused on the conditions and means of its implementation. Even thinking processes proceed faster under condition of constant informational communication.

For students the implementation of the cognitive function correlates with their studies and can be successful if they pass credits, examinations, defend course and diploma papers. The regulatory-communicative function is implemented in the process of behaviour, whether of the student or of someone else. "In the process of communication. In the process of communication an individual can influence the motive, aim, program, decision-taking, execution of several acts and their control, i.e on all components of his partner's activities. In this process mutual stimulation and correction of behavior is realized. This influence can be very deep and influence a personality as a whole (Vaisburd, 1981). The regulative function may be manifest in the form of a call to action or to finish an action, as in a recommendation, appeal, order, or motto. Their meaning is known to every-

one since childhood. Another implementation of this function is interdiction. The first thing a small child understands is impossible and possible. In their future a lot depends on how well students have understood social interdictions. The third implementation of the regulative function, destabilization, is special, as it has evolved during the history of civilization. Every human being does work in favour of or against other people. This function is used in everyday life in the form of reproach, threat and accusation.

The third function is value-orientation. It is related to the desire to communicate with friends, maintain friendly relationship, based on mutual interests, joint activities.

The fourth function is the conventional one. It is implemented according to the norms of behaviour accepted in the society where the student lives.

Under certain conditions one of the functions can become picked as the main one. For example, in a joint activity, the regulative function is the leading one, as it reflects the active position of the communicators, their intention to influence others with the aim of changing their actions and plans, and it can be implemented in the form of a call to actions, an interdiction of actions, the organization of joint actions, the correction of other participants' actions, and so on. In the process of joint activities, information is exchanged directly or via social networks, and the evaluation of results is focused on getting a regulatory effect.

The syntactic features of informational descriptive monologues include the use of homogeneous parts of the sentence, sentences with compound nominal predicates. Verbs of existence

and the presence of something are used as predicates. The most typical grammar structure is introduction – a phrase introducing the subject, event, phenomenon on the whole, or the statement of its presence. This is followed by details, the characteristics of a given person, and the subject or phenomenon of reality. These are given in words and phrases that specify and clarify the concepts given in the introductory part. The end of the monologue can reassert the presence of a person, subject or phenomenon or the selected symptoms or characteristics or information about the exhaustion of the selected symptoms or characteristics. All descriptive informative dialogues should be viewed as a single structural unit consisting of elements such as 1 introduction of a phenomenon, persons, events and subjects; 2 characteristics of this phenomenon, person, event or subject, 3 generalization or concretization of the introduced characteristics.

In narrative monologues, the use of sentences with predicates of action is the most typical. Informative monologues and narrations (information, story) are organized as the transfers of successive actions. Predicates in them are expressed with the help of verbs of action, which change each other in turn, and subordinate modifiers are the words which show the time and place of action. A narrative monologue starts expressed with a phrase introducing the event or subject of the action, or the place and time of the action. The expressions of event development contain predicates reflecting certain segments of actions not accompanied by speech in time and space. The final phrase of a monologue shows either the end of these actions with the help of

predicate about the result of the action or a change in the place and time of the subjects of action, as expressed by subordinate modifiers of time and place in space semantics.

Thus the following characteristic features of communicative activity need to be taken into account when evaluating communicative minimum for students of non-humanities subjects:

- representation of the spheres and situations of communication, typical for the student contingent it is meant for. In this research it is meant for MA students of finance.

- suitability for all four functions of communication;

- access to three types of communication;

- representation in the minimum of speech units, relating elementary text units to the detailed text.

The extent to which the units can meet the above requirements has been evaluated on the basis of their effective force potential.

REFERENCES

- Academy of Sciences of the USSR (1983): *Speech Communication: Problems and Perspectives*. Collection of scientific analytical reviews, Academy of Sciences of the USSR, Moscow (in Russian).
- Bim, I. L. (1979): *Some Problems of Teaching Dialogue Speech*. Foreign Languages at School, No. 5, 20-27 (in Russian).
- Doroshenko, A. V. (1986): *Incentive Speech Acts and their Interpretation in the Text (on the Material of the English Language)*. PhD Thesis in Philological Science, Moscow Institute of Foreign Languages, Moscow, 26 (in Russian).
- Fastovets, R. V. (1985): *Methods of Teaching Oral Foreign Language Communication at the Beginning Stage in a Language University (on the material of the English Language)*. PhD Dissertation in Pedagogical Science, Kyiv Institute of Foreign Languages, Kyiv, 223 (in Russian).
- Karimova, L. A. (2009): *Contents and Technologies of Teaching Foreign Languages in Conditions of Modernization of Higher Professional School. On the Example of Non-humanities Profile Universities Participants of the Bologna Process*. PhD Thesis in Pedagogical Science, Kazan, 230.
- Klimentenko, A. D. et al. (1984): *Contents of Teaching Foreign Languages at School. Organization of Speech Activity*. Pedagogics, Moscow (in Russian).
- Kornayeva, Z. V. (1982): *Organization of Teaching Dialogue Speech in the 4-5 Forms of a Secondary School (on the material of the German Language)*. PhD Dissertation in Pedagogical Science, Moscow Institute of Foreign Languages Moscow (in Russian).
- Manko, Y. N. (1979): *To the Question of Level Analysis of Social Influence on the Formation of Socially Active Position of a Pupil. Problems of Psychological Influence*. Ivanovo State University of the First in Russia Ivanovo-Voznesensky City-wide Soviet of Workers' Deputies, 30-40 (in Russian).
- Mironova, T. Y. (1985): *Teaching Oral Expressive Speech in the Intensive Course of a Foreign Language (Problems of the Contents of Teaching)*. PhD Dissertation of Pedagogical Science, Institute of Foreign Languages, Moscow (in Russian).
- Passov, Y. I. (1980): The Definition of the concept "communicative method". In: *Problems of Communicative Teaching of Foreign Language Activity*. Volume 208, Voronezh State Pedagogical Institute, Voronezh, 26-39 (in Russian).
- Skalkin V. L. (1983): Situation, Theme and Text in Linguistic-methodological Aspect (Organization of Material for Oral Speech). *Russian Language Abroad*, No. 3, 52-58 (in Russian).
- Vaisburd, M. L. (1981): Typology of Teaching-Speech Situations. In: Klimentenko, A. D. – Moskalska, O. I. (eds.): *Psychological-pedagogical Problems of Teaching Foreign Languages*. Research Institute of Contents and Methods of Teaching of the Academy of Pedagogical Science of the USSR, Moscow, 81-91 (in Russian).

A POLGÁRI SZEMLE 2017-ES TARTALOMJEGYZÉKE

<i>Szerző, cím</i>	<i>Lapszám</i>	<i>Oldalszám</i>
Árva László – Mádi László – Az élőmunka terheinek csökkentése az egészségbiztosítási rendszer finanszírozásának átalakítása révén	2017/4–6.	98
Bábosik Mária – Innovációs terek és technológiai fejlődés. Tudományos parkok Tajvanon	2017/1–3.	350
Balassa Bence – Egy dicstelen történet. A dehumanizáció karrierje a 20. században	2017/1–3.	199
Balassa Bernadett – Hatékony helyi gazdaságfejlesztés a Biblia alapján és napjainkban	2017/1–3.	148
Bánfai Edina – Bujtár Zsolt – Ferencz Barnabás – Lehetőségek és veszélyek az offshore-jelenségben	2017/1–3.	321
Becsey Zsolt – Makrogazdasági adatok az Európai Bizottság jelentéseinek függvényében	2017/1–3.	41
Bencsik András – A fogyasztóvédelem gazdaságelméleti alapjairól	2017/4–6.	276
Bertalan Péter – Nyitás Kelet felé	2017/4–6.	411
Bethlendi András – Államcsődök – zavaros vizeken?	2017/4–6.	69
Botos Katalin – Közgazdasági tételek, amelyek áttörésre várnak	2017/4–6.	52
Bruckner Éva – Vagon- és barakkvárosok. A trianoni utódállamok menekültjeinek életkörülményei	2017/1–3.	243
Bukovics, István– The “Good State”: Outline of the Last Three Years of Research	2017/4–6.	307
Cziczka Katalin – Luther és Kálvin jogfilozófiai és politikai filozófiai nézetei. Recenzió a Reformáció, államhatalom, politika című kötetről (Birkás Antal könyvéről)	2017/4–6.	417
Czimbalmos Róbert – Kovács Györgyi – A diverzifikáció és a multifunkcionalitás lehetőségei Jász-Nagykun-Szolnok megye gazdálkodói körében	2017/1–3.	188
Cservák Csaba – Az alapvető jogok biztosa nemzetközi összevetésben	2017/4–6.	259
Donka Attila – Gyuricza László – Az állam szerepe az aktív turizmus fejlesztésében	2017/1–3.	176
Fekete Dávid – A Modern Városok Program elemzési lehetőségei	2017/1–3.	94
Fekete Dávid – Felsőoktatási és Ipari Együttműködési Központ Győrben	2017/1–3.	106

<i>Szerző, cím</i>	<i>Lapszám</i>	<i>Oldalszám</i>
Fekete Dávid – A nagyvárosi régiók működésének fenntarthatósága az EU-ban	2017/4–6.	111
Feketéné Czakó Katalin – Felsőoktatási intézmények és vállalkozásfejlesztés	2017/1–3.	133
Golovics, József– Contemporary Realism in Theory and Practice. The Case of the Ukrainian Crisis	2017/1–3.	362
Gróf Bethlen István – A kálvinizmus szerepe a modern gazdaság kialakulásában	2017/4–6.	15
Gulyás Éva – Magyar és német tapasztalatok a xenofóbia terén	2017/1–3.	385
Halász Vendel – Az egyéb érdekelt jogi védelme az Európai Unió vállalatfelvásárlási szabályozásában	2017/1–3.	307
Halász Vendel – A stakeholder elmélet és megjelenése az európai államok társasági jogában	2017/4–6.	291
Hamza Gábor – Szent István törvényei európai összefüggésben	2017/1–3.	269
Horbulák Zsolt – Határforgalom Csehszlovákia és Magyarország között Csehszlovákia pártdokumentumai alapján	2017/1–3.	232
Huszi Ernő – A magyar modell történeti, jelenkori és nemzetközi dimenzióban. Továbbcszött gondolatok Lentner Csaba Rendszerváltás és pénzügypolitika című könyvéről	2017/4–6.	124
Iván Dániel – Koi Gyula – Bibliográfia az alkotmányról, az államról, az Országgyűlésről, a központi állami szervekről és a választási rendszerekről	2017/1–3.	407
Iván Dániel – Koi Gyula – Új Btk. kommentár I–VIII. kötet (frissítésekkel)	2017/1–3.	420
Iván Dániel – Koi Gyula – Állam és jog az ellentétek földjén I. A Közel-Kelet és az iszlám joga	2017/4–6.	234
Járosi Márton – Kovács Pál – Az energiaunió és a tagállami felelősség	2017/4–6.	83
Kecskés András – A szuverén alapok önszabályozási mechanizmusa – a Santiago-elvek	2017/1–3.	280
Kecskés András – Bujtár Zsolt – A kínai pénzügyi rendszer árnyéka. Árnyékbankrendszeri kockázatok a kínai gazdaságban	2017/4–6.	329
Kecskés András – Ferencz Barnabás – A francia és a német társaságirányítás történeti és jogi tényezői	2017/4–6.	202

A Polgári Szemle 2017-es tartalomjegyzéke

<i>Szerző, cím</i>	<i>Lapszám</i>	<i>Oldalszám</i>
Kollár Csaba – Emlékeink lenyomatainak információbiztonsága. Hogyan őrizhetők meg és írhatóak át emlékeink a digitális korban?	2017/4–6.	173
Kolozsi Pál Péter – Lentner Csaba – Parragh Bianka – Közpénzügyi megújulás és állami modellváltás Magyarországon	2017/4–6.	28
Kopátsy Sándor – Az Európai Unió jövője	2017/4–6.	399
Koudela Pál – A kínai diaszpóra	2017/1–3.	370
Kovács Kristóf – Az Opus Deitől a Provida Materig. Állambiztonsági hálózatok és egyházi kisközösségek (Bertalan Péter könyvéről)	2017/1–3.	415
Kucherenko, Diana– Integration of the Ukrainian Higher Education Into the Global Educational Space	2017/4–6.	375
Lentner Csaba – Ellenség a kapuk előtt – Főszerkesztői beköszöntő	2017/1–3.	7
Lentner Csaba – Hiánypótlás – Főszerkesztői beköszöntő	2017/4–6.	7
Maróti Dávid – A Második Osztrák Köztársaság az átmeneti időszakban	2017/1–3.	392
Mihály Nikolett – Komáromi Nándor – Rónai Ramóna – Bruder Emese – Demográfiai és szociálpszichológiai hatások az életszínvonal minimális és ideális szintjének megítélésében	2017/4–6.	160
Nizalowski Attila – Egy nép, melyet tenyerén hordott az Isten. A lengyel felvilágosodásról Kościuszko halálának 200. évfordulóján	2017/1–3.	207
Novoszáth Péter – Karcsúsított kormányzás és rezsicsökkentés	2017/1–3.	13
Odorige Catherine Enoredia – Historical Perspectives of African		
Nationalism: with Focus on Nigeria	2017/4–6.	365
Paksi-Petró Csilla – Új és korszerű módszerek a közigazgatási vezetők képzésében	2017/1–3.	218
Pataki János István – A bírósági végrehajtás és a sérelemdíj	2017/4–6.	318
Pintér Tibor – Az európai integráció – gazdasági és politikai alapú elméleti megközelítések	2017/4–6.	341
Prugberger Tamás – Rácz Zoltán – A munka- és a közszolgálati jogi érdekérvényesítés alakulása 2010 után	2017/4–6.	184
Sárközy Tamás – A sport mint nemzetstratégiai ágazat. Előnyök és hátrányok, hosszú távú kilátások	2017/4–6.	143

<i>Szerző, cím</i>	<i>Lapszám</i>	<i>Oldalszám</i>
Schadl György – Az ingófoglalás alapvető szabályai a bírósági végrehajtási eljárás során	2017/1–3.	83
Sebestyén Géza – Proaktivitás és innováció mint a jegybanki megújulás alapjai. Gondolatok A magyar út – célzott jegybanki politika című tanulmánykötetről	2017/4–6.	134
Sipos Zoltán – Recenzió a Vezetés a közjó szolgálatában című könyvről	2017/4–6.	389
Strelchenko, Inna– The Use of Non-Parametric Criteria for the Evaluation of Similar Patterns in the Behaviour of the Economic System	2017/4–6.	380
Szablics Bálint – Quo vadis, avagy a nemzetgazdaság és társadalom fejlődésének stratégiai kérdései (2. rész)	2017/1–3.	72
Szabó Tamás – A területi versenyképesség és a közszolgáltatások hozzáférhetőségének kapcsolata	2017/1–3.	165
Szmodis Jenő – A globális integráció eszméjének gyökerei	2017/4–6.	405
Szőke Brigitta – Mack István – Válságkezelés a visegrádi négyek országában	2017/1–3.	336
Szűts Zoltán – Recenzió a Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején című könyvsorozatról	2017/4–6.	424
Tatay Tibor – Neumanné Virág Ildikó – Lentner Csaba – Sági Judit – Az otthonteremtési támogatási rendszer értékelése egy kérdőíves vizsgálat tükrében	2017/1–3.	27
Tóth Róbert – Mester Éva – Szijártó Boglárka – Túróczi Imre – Zéman Zoltán – A vállalkozások beruházási döntéseinek elemzése és kontrollja	2017/1–3.	51
Tóth Zoltán József – Az Egyesült Államok alkotmányának kartális és történeti jellege	2017/4–6.	219
Varga József – Az iszlám bankrendszer működése	2017/1–3.	295
Vehrer Adél – A török viseleti darabok hatása hazánkban a hódoltság korában	2017/1–3.	256
Veres Lajos – Az állam gazdasági szerepvállalásának felértékelődése	2017/1–3.	116

Polgári Szemle

ISSN 1786-6553